janko pleterski

nacije jugoslavija revolucija

Marksizam i savremenost

Izdavački savet

David Atlagić, dr Milovan Bosić, Rahman Dedaj, Tihomir Kondev, Vlajko Krivokapić, Bora Lazarević, dr Rene Lovrenčić, Nandor Major, Niko Mihaljević, dr Vjekoslav Mikecin, Miloš Nikolić, Ilija Perišić, dr Janko Pleterski, dr Vlado Puljiz, Mileta Radovanović, dr Georgi Stardelov, dr Stanislav Stojanović, Vitomir Sudarski, Miro Teržan, Petar Živadinović (predsednik)

Glavni i odgovorni urednik
David Atlagić

Recenzenti
dr Najdan Pašić
dr Janko Prunk

Ovo izdanje je sufinansirano od Fonda CKSKJ za izdavačku delatnost i naučno-istraživački rad.
Recenzija je objavljena u časopisu *Socijalizam u svetu,* br. 51, 1985. godine.

Janko Pleterski

Nacije Jugoslavija revolucija

Izdavački centar
Komunist
Beograd 1985.

7621

INŠTITUT ZA ZOOLOGIJO BIOLOŠKE FAKULTETE V LJUBLJANI

N 26. V. 1986 / 105

Predgovor

Istorija naroda Jugoslavije u 19. i u prvoj polovini 20. veka, istorija jugoslovenskog pokreta, jugoslovenske države i jugoslovenske revolucije, sve to je buran i kompleksan društveni i politički proces. Nisam imao namere pisati istoriju tog procesa; to je zadatak čitavog fronta istorijskih nauka u Jugoslaviji. Želeo sam dati svoje viđenje jedne strane te problematike, želeo sam ukazati na to da ona postoji kao samostalna, kauzalna i logična strana, kao bitan elemenat naše istorije. Svojim radom pokušavam da potaknem jedan prilaz toj istoriji i njenim problemima, koji je u svojoj kompleksnosti ostao još nedovoljno utaban, a koji je jugoslovenskoj istoriografiji, po mom uverenju, potreban da bi postigla neophodan korak dalje. Reč je o aspektu povezanosti nacionalnih i socijalno-revolucionarnih procesa.

Da li je takav aspekt danas još opravdan? Zar takvom prilazu nije imanentan jedan prevaziđeni istorijski interes, koji se može opasno približiti nacionalizmu? Na Nedelji marksističkih rasprava '82, u Kumrovcu, bilo je izraženo i mišljenje da istorijsko istraživanje osobenih nacionalnih pitanja Jugoslavije sadrži značajne metodološke i heurističke teškoće, a da, sa druge strane, preti krajnostima koje mogu da izazovu neslućeno štetne posledice ukoliko se ne saseku u samom korenu.

Očigledna je istina da je teško pisati o fenomenu nacionalnog u našoj toliko složenoj istoriji. Ona će biti još očiglednija čitaocu kad se bude probio kroz stranice ove knjige. Slažem se, takođe, da je takvo pisanje i odgovorno. I na našem tlu nacije imaju, slično mitskom Janusu, dva lica. Jedno okrenuto progresu, a drugo regresu. Kao što je to uvek bilo u ljudskom društvu. U tome je baš i bio problem koji je revolucija morala uspešno da rešava da bi dobila mogućnost i snagu za svoje proboje. Glavno je ipak ovo: narodi (nacije) su istorijska društvena činjenica. Problem neksusa:

nacije—jugoslovenska država—revolucija, i te kako postoji. Postoji za celinu i za svaki član ovog istorijskog trinoma ponaosob. Možemo se samo čuditi učestaloj slepoći za dijalektičku neraskidivost ovog trinoma, jer živimo u zemlji koja je postala radi nacija i u kojoj se revolucija probila u toku zajedničkog oslobodilačkog rata tih istih nacija, na incijativu i krajnjom požrtvovanošću njihove radničke klase.

Imam utisak da je jedna od istorijskih osobenosti nacionalnog fenomena upravo potreba da se neprekidno dokazuje ono što je u njemu najevidentnije, naime njegovo postojanje. Razume se, i za taj fenomen važi istina da u istoriji nije ništa trajno i nepromenljivo, a kamo li večito. Međutim izgleda da je sumnja u nju samu trajna odlika nacionalne egzistencije. Sumnja sigurno nije ono što joj daje opravdanost, ali je bar posredan dokaz da je unutrašnji razlog te egzistencije delotvornost, jer samo delotvornost rađa sumnje. Sumnja, s druge strane, ne ukida objektivnost pojave, iako utiče na istraživača te pojave. Možda je zgodno da ovde kažem da su mi sumnje pojedinih naših istoričara, u najnovije vreme gotovo oblikovane u sistem, dale priliku da možda jasnije sagledam i izrazim svoj pogled. U tom smislu, zahvalan sam im za datu priliku. Verujem da to neće uzeti lično. A što se tiče pitanja nacija uopšte, i nacija u Jugoslaviji posebno, dodajem samo još svoje ubeđenje da će konačne odgovore naći naši tek veoma daleki potomci.

Želim ovom prilikom da pomenem kako mi je smelosti za sistematičnije bavljenje ovom problematikom dao pokojni profesor dr Jovan Marjanović time što je „otkrio" moju osnovnu studiju o KPJ i nacionalnom pitanju u prvoj jugoslovenskoj državi, objavljenu na slovenačkom jeziku, a zatim me animirao da preuzmem referat o toj temi za kongres jugoslovenskih istoričara u Ohridu 1969. godine. Ta me tema od tada „prati", iako to nije bio moj „profesorski" rad na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. Većinu teza, sadržanih u ovoj knjizi, predložio sam javnoj proveri na brojnim naučnim sastancima i u stručnim publikacijama. Ako sam u bilo čemu u zabludi, ako bilo šta ne poznajem dovoljno, to je, razume se, samo moja odgovornost.

Osnovne teze u knjizi zasnovao sam na vlastitim istraživanjima, ali u svojoj celini knjiga se oslanja na objavljene izvore i literaturu. To je s obzirom na mnoštvo zahvaćenih problema i na vremenski raspon više od jednog veka — sasvim razumljivo, jer to ne može biti rezultat istraživačkog rada pojedinca. To pominjem iz još jednog razloga. Želeo bih da načelno istaknem, imajući posebno u vidu one koji sumnjaju u integritet naše revolucije, da je to revolucija koja je, u odnosu na ostale objavila o sebi najviše dokumenata. Inače, prvobitno sam imao nameru da napišem tekst koji je trebalo da bude što pristupačniji, neopterećen takozvanom

naučnom aparaturom. Međutim, na želju izdavača, dodao sam, već napisanom tekstu, najvažnije reference o korišćenim izvorima i literaturi. Učestalost tih referenci, razume se, nije ravnomerna u svim delovima teksta. Tamo gde je tekst u većoj meri sintetički, one su ređe, a tamo gde se izlažu i obrazlažu argumenti, one su češće. Rukopis je u osnovi završen u maju 1984. godine. Iz literature kasnijeg vremena uzeto je samo nekoliko pojedinih momenata.

Još je potrebno da čitaoca upozorim da pojmove odnosno reči „narod" i „nacija" upotrebljavam kao sinonime. Tako je uglavnom činjeno i kad je reč o istorijskim dokumentima, naročito onima iz vremena narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Tako se to i danas čini u našoj ustavnoj terminologiji, koja proizilazi iz terminološke prakse NOB. Reč „nacija" ne izbegavam sistematski, ali smatram da nije nužno ograničiti se na nju. Danas se sve češće govori o „nacijama" tako da se pri tome podrazumeva drugačiji sadržaj nego kad je reč o „narodima". Na taj način se izlažemo opasnosti da shvatanje pojave naroda, govoreći o njemu kao o naciji, pod uticajem moderne upotrebe reči „nacija" u zapadnoevropskim jezicima, previše približavamo pojmu države ili ga čak identifikujemo sa njim. Narod, međutim, može da postoji i bez državnog okvira, kao što je to bilo u pojedinim slučajevima i u našoj istoriji. Takođe, i posle stvaranja nacionalne države, kojoj po pravilu teže, narodi u svojoj celini vrlo često još nisu identifikovani sa državnim granicama. U današnje vreme, a verovatno će tako još više biti u budućnosti, narodi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji sve se manje ograničavaju na manifestacije i institucije državnosti. Izraz „nacije", shvaćen u državnopravnom smislu, očigledno će sve manje odgovarati stvarnim prilikama. U slučajevima kada u tekstu reč „narod" ima smisao za koji u Hrvatskoj postoji reč „puk", na slovenačkom jeziku reč „ljudstvo", a koji je Moša Pijade u debati u Ustavotvornoj skupštini, decembra 1945, precizirao kao „ono što je osnovno — populus", onda na to često posebno upozoravam ili pak računam da je takav sadržaj pojma moguće razabrati iz konteksta. To se, razumljivo, ne odnosi na direktne citate iz istorijskih dokumenata, gde sve ostaje u izvornoj verziji pa čitalac treba sam da vidi na šta se mislilo, a to nije teško. U izvesnim slučajevima reč „narod" sadrži i nacionalni i klasno-socijalni smisao. Takvo sadržinsko dvojstvo, ako se ne generalizuje, ne predstavlja ništa loše ili pogrešno, nego je sasvim adekvatno specifičnom karakteru naše revolucije.

Red je da ovde toplo zahvalim drugovima iz Centra za društvena istraživanja Predsedništva CKSKJ, u Beogradu, koji su — imajući u rukama jedan moj pregledni elaborat — bili prvi inicijatori da napišem knjigu. Posebno zahvaljujem izdavaču koji

je knjigu još 1979. godine uvrstio u svoj izdavački program te strpljivo i blagonaklono čekao da je napišem. Zahvaljujem i Znanstvenom insititutu Filozofskog fakulteta u Ljubljani koji je moj rad materijalno potpomogao.

Ostaje da kažem još poslednje, ali najbolnije. Nemam reči da izrazim svoju blagodarnost i duboko poštovanje pokojnom Jovanu Raičeviću, koji se prihvatio, iako teško bolestan, napornog i komplikovanog zadatka da jezički i stilski pregleda i poboljša moj tekst. Drug Raičević se nije pokazao samo kao savestan i neumoran stručni lektor. U njemu sam posebno našao najpažljivijeg čitaoca, koji je rukopis čitao sa finim razumevanjem, ali i kritički. Saradnja sa njim činila mi je čast i predstavljala je za mene veliku moralnu podršku. Svojim primedbama, umnogome mi je omogućio da uspostavim realniji odnos prema vlastitom tekstu i da preciznije formulišem pojedine stavove.

Ljubljana, 29. septembar 1985. *Janko Pleterski*

I DEO

Narodi, proletarijat, Jugoslavija

1. NARODI

Istorijski razlozi postanka jugoslovenske države koju je proletarijat — okupivši za novo oslobođenje sve njene napredne i slobodoljubive snage, preobrazio i u domovinu slobodnog rada — bili su jugoslovenski narodi i njihova nastojanja za slobodnim razvitkom.

Jugoslovenski narodi (nacije) se ne razlikuju, ni u vreme njihovog savremenog formiranja ni kasnije, po svojoj društvenoj suštini od ostalih naroda kao društveno-istorijskih pojava. Jedan od osnovnih teorijskih zaključaka jugoslovenske revolucije govori baš o tome: „Čak ni socijalistička revolucija sama po sebi ne menja ipak ništa u sadržaju ili ulozi naroda (nacije) kao društveno-istorijske kategorije, koja je u svim svojim pojavnim oblicima univerzalna" (Edvard Kardelj, oktobar 1970).[1]

Nemamo nameru da ovde ulazimo u raspravljanje o teoriji nacije ili da pokušamo da pronađemo još jednu najbolju definiciju. Čovek živi i deluje, iako još niko nije uspeo da ga definiše. Slična je stvar sa narodima. Oni su tu, želeli mi to ili ne.

Potrebno je, ipak, označiti karakter pojma narod (nacija), koji je u temelju našeg raspravljanja. To je poimanje naroda kao izričito društvene pojave koja ima svoj postanak, povezan sa postankom i razvitkom društva koje zamenjuje feudalno. Narod je bitno povezan i sa društvenim razvitkom sledećih epoha, uključiv nama savremene. Narodi postoje stvarno, bez obzira na velike razlike među njima u pogledu veličine, istorijskih i geografskih

[1] Edvard Kardelj, *Aktuelni problemi našeg političkog sistema*, Uvodna reč na sednici Predsedništva CK SKJ, „Komunist", 2. oktobar 1970 (Ljubljana).

datosti, na razlike u civilizaciji i kulturi, čak i na stepen i način izražavanja nacionalne svesti. Prema tome, narode shvatamo kao globalna društva, između kojih postoje, doduše, mnogobrojne povezanosti, ali od kojih je svako postalo od sebe, u toku jednog objektivnog, unutrašnje uslovljenog društvenog procesa. Shvatamo ih kao društva od kojih svako ima i svoje istorijski utemeljene ciljeve i individualne interese. Po tom shvatanju, narodi ne nastaju i ne postoje samo kao rezultat postojanja izričito određenih osobina nekog društva (zajednički jezik, zajednička teritorija, zajednička privreda, kultura itd., a čega je moglo biti i u feudalno doba), već su oni u svom postanku i postojanju pre svega sami sastavni deo modernih ekonomskih i društvenih odnosa. Nema nikakve sumnje da je narod u svakom slučaju izraz nove klasne podele društva, iako on sam predstavlja društvenu celinu, bez obzira na to što u njemu postoji jedinstvena nacionalna svest kao svest o objektivnoj pripadnosti toj celini. U svim slučajevima narod je unutar sebe podeljen u društvene klase, koje su univerzalna pojava. U uslovima kapitalizma između tih klasa postoji odnos neprekidne klasne borbe. Ali, baš zbog neizostavnog postojanja nacionalnih društvenih zajednica, ova borba nema samo karakter univerzalne borbe proletarijata za nove proizvodne odnose, za nove društvene odnose, za oslobađanje rada. To je, istovremeno i neizostavno, sve više i borba između buržoazije i proletarijata za društvenu i političku vodeću ulogu u samom narodu, borba za izjednačavanje nacionalnog interesa sa interesom svoje klase.

Društvena jezgra narodâ, koji žive danas u jugoslovenskoj zajednici (jugoslovenski narodi), jeste rezultat istorijskog procesa. Taj proces je u većini slučajeva već do kraja 18. veka došao do stepena prelaženja u novi kvalitet, a u svim slučajevima tek nekoliko decenija kasnije. U 19. vek, u kojem se postavilo pitanje nacionalne političke emancipacije, ti narodi su stupili kao društva koja su već bila učinila odlučujući i neopozivi razvojni korak ka oblikovanju vlastite (moderne) nacije. Oni su stigli tako daleko još pre nego što su se rodili jugoslovenska misao i jugoslovenski program. To je razumljivo, jer takva misao je posledica postojanja narodâ, a ne obrnuto.

Još u 19. veku, a naročito u godinama pred prvi svetski rat, kod pojedinih naroda današnje Jugoslavije ukorenjuje se misao kako bi nacionalne probleme trebalo rešavati zajedničkim snagama, uključiv i stvaranje zajedničke nezavisne države. Razvitak te misli je kod svakog naroda poseban proces, koji nije uvek u skladu sa takvim procesima kod drugih. Gledano istorijski, svaki narod, u svoje poimanje jugoslovenske ideje, unosi svoj vlastiti nacionalni program, te se, prema tome, istorijski uspešna jugoslovenska misao može oformiti samo na osnovi ravnopravnog

uvažavanja bitnih interesa svih. „Na taj način posmatrana, jugoslovenska ideja kao svoje suštinsko obeležje, nosi u sebi jedinstvo različitih interesa još u svome korenu, tj. od onog momenta kada je svaki posebni nacionalni interes počeo da traži istorijsko uporište u jugoslovenskoj zajednici".[2]

Nacionalna svest naroda Jugoslavije je u svom postanku bila samostalna i među sobom različita. Istina, još od davnih vremena, u nauci od renesanse, postojala je svest o njihovoj slovenskoj jezičkoj srodnosti, ali je jugoslovenska politička misao pojava XIX veka. Ova misao je, tako reći, rezultanta već postojećih ili u nastanku prisutnih pojedinih nacionalnih svesti i programa. Jugoslovenska misao je mogla svakoj od malih nacionalnih egzistencija otvoriti širi vidik i dati joj veće razvojne mogućnosti, ali ona ni u kom slučaju nije mogla njihove pojedinačne svesti i egzistencije da ukida i zameni, iako se često mislilo da je baš to njen pravi istorijski smisao.

Etnička i jezička srodnost naroda, pre svega onih kojima je srpskohrvatski jezik zajednički, bila je važan faktor, ako ne na početku i najvažniji, za njihovo političko zbližavanje, za izražavanje njihovih zajedničkih interesa. Ova srodnost je zbog toga bila

[2] Momčilo Zečević, *Nekoliko pitanja istoriografiji o jugoslovenskom ujedinjenju,* „Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova na naučnom skupu u Iloku 1979", Beograd 1983, str. 442.

Zajednička istorija naroda Jugoslavije nije još napisana za 19. i 20. vek. Retki su pojedini jugoslovenski autori koji bi u jednom radu tretirali sve narode u dužem periodu. Za 19. vek možemo pomenuti sledeće:

— Dimitrije Đorđević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804—1914,* „Institut d'histoire", Beograd 1965. (Rad sa kojim se jugoslovenska istorijska nauka pojavila na svetskom istorijskom kongresu 1965. u Beču. Obuhvata Balkan, sve narode Jugoslavije, u stvari bez Slovenaca.)

— Milorad Ekmečić, glave o 19. veku u knjizi grupe autora „Istorija Jugoslavije", „Prosveta", Beograd 1972 (praktički bez Slovenaca).

— Mirjana Gross, *Društvene strukture i nacionalni pokreti jugoslavenskih naroda uoči I svjetskog rata,* „Nastava istorije", Zagreb 1974, br. 4. (Referat održan u Međunarodnoj komisiji za slovenske studije u okviru svetskog istorijskog kongresa 1975. u San Francisku.)

Treba pomenuti bar još jedan rad koji, pak, zahvata od jugoslovenskih naroda samo one sa teritorija Habsburške Monarhije, a sa kojim se jugoslovenska istorijska nauka prezentirala na svetskom istorijskom kongresu 1960. u Štokholmu. To je:

— Fran Zwitter, en collaboration avec Jaroslav Šidak et Vaso Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg,* Comitè national yougoslave des sciences historiques, Beograd 1960. (Ovaj iznimni rad je dosad preveden samo na slovenački jezik, izdanje „Slovenske matice", Ljubljana 1962. pod naslovom *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji.)*

vrednost sama po sebi. Zato je razumljivo da je sve do postanka prve jugoslovenske države, u jugoslovenskim programima, bez obzira na to otkud oni dolazili, pretežno naglašavana misao o tome da jugoslovenski narodi zapravo predstavljaju jedan narod (unitarizam), a da je federalistička koncepcija, izričito opredeljena, bila više privilegija pojedinih lucidnih demokratskih duhova. No, u stvari, tendencija ka federalizmu je uvek bila prisutna u samoj policentričnoj prirodi jugoslovenskog pokreta kada se on realno pojavljivao.

U svom divnom i još danas omiljenom „Đačkom rastanku", Branko Radičević opeva Dušanovo carstvo kao delo božje volje i razlog za njegovo današnje kolo, koje je takođe „od višnjeg onog Boga", kolo Srbijanaca, Hrvata, Bosanaca, Hercegovaca, Sremaca, Crnogoraca, Dalmatinaca, Dubrovčana, Slavonaca, Banaćana, Bačvana i drugih uz Dunav i Dravu. Očigledno je reč o kolu zemalja jednog jezika, o kolu koje je oslonjeno na državnu tradiciju Srbije. Da to nije bio istorijsko-pravni program, već u biti program, osnovan na Vukovom (i Kopitarovom) jezičkom poimanju naroda i nacionalnog načela, pokazalo se u kritičkom stavu prema konzervativnoj politici srpskog narodnog vodstva zbog kojeg Radičević u 1848. godini nije našao mesto u krugu oko patrijarha i, zatim, bio proteran i iz Beograda.

Ipak, treba zapaziti da u Brankovom kolu nema ni Slovenaca, ni Bugara, ni Makedonaca (ukoliko se ovi poslednji ne podrazumevaju samim opsegom Dušanovog carstva). To, dakle, nije ni južnoslovensko ni jugoslovensko kolo, niti su u njemu bar Hrvati i Srbi individualizovani. Ipak se ono danas, u shvatljivom zanosu, naziva „kolo bratstva i jedinstva", iako znamo da je pojam „bratstvo i jedinstvo" vezan za revolucionarnu tezu o jugoslovenskoj zajednici ravnopravnih naroda, svakog i svih, kao prvoj pretpostavci današnje Jugoslavije.

Daleko smo od toga da bismo to konstatovali kao kritičku zamerku Branku Radičeviću. Njega ne možemo čupati iz njegovog vremena. Sasvim je sigurno da je njegovo kolo imalo ne samo poetski već i veliki i plemeniti moralno-politički uticaj na demokratsku nacionalnu i političku misao i Srba i Hrvata i drugih. Ali, uz kritički pogled na kolo Branka Radičevića iz sredine XIX veka, postaje očito koliko političkog iskustva, stečenog u daljem istorijskom razvitku, i koliko naučnog produbljivanja tog iskustva je još bilo potrebno da bismo došli do modernog shvatanja jugoslovenstva kao svesti o pripadnosti zajednici, svesti o nužnosti borbe za zajednicu ravnopravnih naroda u jugoslovenskoj državi kao njihovoj tvorevini. Preduslov toga je bilo prevazilaženje romantičkih predstava i želja, te povratak onome što je osnovno na početku i sve vreme, povratak narodima. I to svima. Taj zadatak još ni danas ne pripada samo

prošlosti, to smo i u ovom našem razmatranju već uzgred nagovestili.

Ako se okrenemo jugoslovenskim narodima, ne smemo zanemariti činjenicu da su na njihov pojedinačni postanak delovali — pored opšteistorijskih i opštih društvenoekonomskih — i mnogi specifični činioci. Često su savremenicima izgledali kao glavni ili čak jedini.

Za sve jugoslovenske narode — sa delimičnim izuzetkom Crnogoraca i Hrvata — karakteristično je to što među neposrednim izvorima njihovog nacionalnog buđenja i formiranja nisu bile u ono vreme stvarno postojeće vlastite države (postojanje takvih država bilo je važan faktor postanka zapadnoevropskih naroda, engleskog, francuskog, španskog i drugih). Na početku 19. veka, gotovo svi jugoslovenski narodi su živeli u okviru dveju velikih imperija, Otomanske i Habsburške. Ni Dalmacija nije više bila venecijanska, kao ni Istra i slovenački deo Furlanije. Poslednji dani gradske republike Dubrovnika su bili izbrojani. Formalno još u okviru Otomanskog Carstva, a stvarno slobodna, živela je Crna Gora, reducirana na svoje planinsko jezgro, dok je u okviru Habsburške Imperije teritorijalno-političku autonomiju staleškog tipa uživala takozvana provincijalna Hrvatska (Hrvatska i Slavonija bez Vojne krajine). Izvestan značaj za srpski pokret u Turskoj je imalo postojanje Beogradskog pašaluka, koji je 1804. godine postao poprište prvog srpskog ustanka, a kasnije bio jezgro Kneževine Srbije. S druge strane, od velike važnosti su bile crkvena i kulturna autonomija Srba u južnoj Ugarskoj, zasnovane na nizu privilegija koje je izdao austrijski dvor posle 1690. godine. Postojala je težnja Srba da ovoj autonomiji, koja se zasnivala na ličnoj pripadnosti srpskoj pravoslavnoj crkvi, izbore teritorijalno-politički karakter (što je privremeno i delimično ostvareno stvaranjem srpske Vojvodine 1848—1861). U administrativnoj podeli Otomanskog Carstva, Makedonija nije bila priznata. Posebnost Bosne i Hercegovine je tek kasnije, naročito u 20. veku, postala oslonac za autonomne težnje, a posredno i oslonac za nacionalno formiranje njenog islamskog južnoslovenskog stanovništva — Muslimana. Austrijske krunske pokrajine su imale istorijske granice, koje se nisu svodile na opseg teritorije sa slovenačkim stanovništvom; one su upravno-politički komadale slovenačku etničku teritoriju. Tako su dve trećine Slovenaca živele u tim pokrajinama, kao brojčana ili politička manjina, pored većine Nemaca ili Italijana (Koruška, Štajerska, Gorica, Trst, Istra). Osim u Kranjskoj, koja je bila gotovo u celini slovenačka, autonomija ovih pokrajina ne samo što nije podržavala već je i kočila proces nacionalnog formiranja Slovenaca.

Do 1914. godine ta se slika suštinski promenila samo na teritoriji Otomanskog Carstva. Tu već u 19. veku postoje dve

države, potpuno samostalne od 1878 — Srbija i Crna Gora. One 1913. godine postižu zajedničku granicu, posle pobede nad Turskom i podele teritorije Kosova i Metohije, kao i Sandžaka. Od podeljene Makedonije Srbiji je pripala Vardarska Makedonija. Bosna i Hercegovina, posle 1878. pod upravom Austro-Ugarske; u 1908. godini ovoj su anektirane. U Habsburškoj Monarhiji najvažnije je uvođenje dualizma 1867. godine, to jest stvaranje dvojne, austro-ugarske države, pošto nova unutrašnja državna granica ne odvaja samo Slovence od Hrvata, već ona razdvaja u državnom pogledu i same Hrvate (Dalmacija i Istra pripadaju Austriji). Autonomija Hrvatske i Slavonije je utvrđena Hrvatsko-ugarskom nagodbom (1868) i, konačno, u sklop ove zemlje ponovo je vraćena Vojna krajina (1881).

Već je pomenuto koliko je za političko zbližavanje jugoslovenskih naroda bilo značajno to što svi oni pripadaju južnoslovenskoj jezičkoj grupi, u čemu se ogledala njihova etnička srodnost. Jezik je najočigledniji znak etničke srodnosti, iako nije jedini, niti je sâm isključivo rezultat etničkog izvora. Šta je to etnički izvor, o tome nauka nema jedinstvenih tumačenja, ali je nesporno da su svi evropski narodi istorijski rezultat mešanja brojnijih etničkih elemenata, pri čemu je jedan jezički asimilirao ostale, pa je on ostao i kao glavno merilo srodnosti sa drugim narodima iste jezičke grupe. Tako su jugoslovenski narodi sigurno srodni po jeziku, a koliko po svim svojim etničkim sastojcima, to je otvoreno pitanje. Pavle Ivić ističe za srpski narod „kontinuitet egzistencije naših predslovenskih predaka, čiji je udeo u našem biološkom poreklu vrlo znatan, možda čak i veći od slovenskog."[3] Sama pripadnost južnoslovenskoj jezičkoj grupi nije, po sebi, bila dovoljan razlog da svi oni konačno stupe u bližu političku zajednicu. Bugari pripadaju južnoslovenskoj jezičkoj grupi, ali nisu stupili u političku zajednicu sa ostalim južnoslovenskim narodima.

Južnoslovenska jezička grupa je sastavljena od četiri standardna (književna) jezika: slovenačkog, srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog, makedonskog i bugarskog. Pojedini narodi Jugoslavije samo su se delimično formirali u skladu sa pripadnošću tim pojedinim jezicima. Samo je kod Slovenaca već od početka bilo očigledno da pojedinac kome je slovenački jezik maternji jezik, po pravilu, pripada slovenačkom narodu. Pripadnost jeziku,

[3] Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, „Srpska književna zadruga", Beograd 1971, str. 24 — Uspešan simpozij o problemima predslovenskih elemenata u etnogenezi Južnih Slovena organizovao je 1968. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije znanosti i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

kao znak nacionalne pripadnosti, bila je ovde ono objektivno merilo prema kojem se izdvajala (konstituisala) slovenačka nacionalna zajednica u mnogo široj istorijskoj, austrijskoj državnoj zajednici, i to odvajala pre svega od Nemaca i Italijana. Postupno je i kod Makedonaca jezik dobio sličnu funkciju. Pripadnost makedonskom jeziku kao maternjem jeziku je postala merilo, odnosno znak pripadnosti makedonskom narodu. Zato je još i danas politička funkcija jezika u životu Slovenaca i Makedonaca drugačija od one koju ima jezik u životu onih naših naroda koji govore srpskohrvatski jezik (hrvatskosrpski) kao maternji jezik. To ne bi trebalo zaboravljati.

Srpskohrvatski (hrvatskosrpski) jezik, s druge strane, nije postao osnovica za stvaranje samo jednog naroda. Ljudi koji su govorili jedan te isti jezik (odnosno njegove dijalekte), a koji se najzad oformio kao njihov zajednički standardni književni jezik (srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski), nisu urasli samo u jedno nacionalno društvo, nisu sačinili samo jedan narod, već četiri. Isti je jezik zajedničko dobro i zajedničko blago i Srbima, i Hrvatima, i Crnogorcima, i bosansko-hercegovačkim te sandžačkim Muslimanima. Ova činjenica, koja je rezultat istorije, nije, ipak, sagledana od samog početka nacionalnih pokreta, ni sa gledišta nauke o jezicima ni sa političkog gledišta.

Prvi slavisti, naučni istraživači slovenskih jezika, izučavajući mnoštvo južnoslovenskih dijalekata, nalazili su u njima, u lingivističkom smislu, tri osnovna jezika: bugarski, srpski (zvan, takođe, ilirski) i slovenački. Dijalekte kojima su govorili (i pisali) Hrvati većinom su pribrajali srpskom (ilirskom) jeziku, a delimično i slovenačkom (kajkavski dijalekat). To je rađalo, sasvim prirodno, otpor kod Hrvata, koji su u ono vreme već bili oformljena nacionalna zajednica. Oni su zamerali tim slavistima (J. Kopitaru, F. Miklošiču) što su im „uzeli" hrvatski jezik. Ova prvobitna lingvistička podela je pribrajala makedonske dijalekte bugarskom jeziku. No već u drugoj polovini 19. veka, slavistička istraživanja, a naročito i sam razvitak književnih jezika, doveli su do boljeg i tačnijeg uvida u jedinstvenu prirodu srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika, koji nije zajednički samo Srbima, Crnogorcima, Muslimanima već podjednako i Hrvatima u celini (uključiv hrvatski kajkavski dijalekat). Pred kraj 19. veka, nameće se nauci i činjenica posebnog makedonskog književnog jezika. Ovaj jezik se konstituisao u književnoj formi na temelju narodnog govora i u otporu protiv pokušaja grecizacije koju je vršila Carigradska patrijaršija, kao i protiv pokušaja bugarizacije od strane egzarhije (osnovane 1870). Do 1902. godine, položeni su osnovi makedonskog književnog jezika i izrađen program njegovog daljeg razvitka (K. P. Misirkov). Samim tim, naravno, bili su odbačeni i pokušaji srbizovanja.

Matična područja, jezgra naseljenosti i društava pojedinih južnoslovenskih naroda su postojala i bila opštepoznata već od početka nacionalnih pokreta (bugarsko, srpsko, crnogorsko, makedonsko, hrvatsko, slovenačko). No, vrlo je značajno to što pored ovih teritorijalnih jezgara postoje i opširna prelazna područja, u kojima južnoslovenski jezici, odnosno njihovi dijalekti, postepeno prelaze jedan u drugi ili, pak, žive izmešani jedni s drugima. To je, u prvom redu, rezultat srednjovekovne diferencijacije prvobitno manje raščlanjenih govora, a u velikoj meri i posledica migracija (u vreme osmanlijskog nastupanja u pravcu prema severu i severozapadu, i u vreme povlačenja ove sile, u suprotnom pravcu). Kada se u 19. veku stvaraju moderni književni jezici na temelju živog narodnog govora (samo kod Slovenaca se to već izvršilo pre nacionalnog formiranja, u 16. veku) i kada ovi jezici postaju jezici nacija, granice se srpskog odnosno hrvatskog književnog jezika prema susednim južnoslovenskim jezicima (bugarskom i makedonskom, na istoku i jugoistoku, slovenačkom na zapadu) oslanjaju na državne granice: na istočnu i jugoistočnu granicu Srbije u obimu posle Berlinskog kongresa, na stare granice Hrvatske prema zapadu; Istra predstavlja izuzetak. (Problem jezičkih granica prema neslovenskim susedima — Albancima, Rumunima i Mađarima ima drugi karakter). U okviru celog ovog jezičkog područja, koje, dakle, ne pripada jednoj jedinoj naciji nego je zajedničko za više njih, nacionalno formiranje Srba pokazivalo je jedno vreme političku ambiciju da se osloni na štokavski dijalekat. Ova težnja nije, ipak, mogla biti uspešna, pošto ovom dijalektu pripadaju veliki, prema kulturnoj baštini naročito značajni delovi hrvatskih zemalja, a, pre svega, pripadaju mu cela Crna Gora, Bosna i Hercegovina. Pitanje dijalektskih granica je izgubilo svoje političko značenje, pošto se došlo do sporazumnog stvaranja jedinstvenog srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) književnog jezika u dve varijante (ekavskoj i ijekavskoj), sa dva pisma (ćirilicom i latinicom). Prekretnica je bečki jezički dogovor 1850. godine, iako on još nije ni formulisan u smislu ovog konačnog rešenja, ni opšteobavezno prihvaćen. Ipak, od njega pa ubuduće dijalekti i njihove granice imaju samo kulturno-istorijski i filološki značaj, te nisu više uzimani kao faktor konstituisanja nacija.

Kad god se nacionalna politika udaljavala od ovog osnovnog stava o jedinstvu srpskohrvatskog odnosno hrvatskosrpskog jezika, to je bio znak bilo hegemonističkog bilo separatističkog nacionalizma. U isto vreme posebnu opasnost je predstavljala tendencija, naročito osetna u doba buržoaske Jugoslavije, da se jedinstvo jezika zloupotrebi za nametanje nacionalnog unitarizma. Razumljivo je što je demokratska svest kod istojezičnih jugoslovenskih naroda, usled takvih iskustava, veoma budna i

osetljiva kada se susreće sa tendencijama jezičkog utemeljavanja bilo koje od četiri nacionalne individualnosti ili pokrajinskih posebnosti. Uz ova iskustva treba uvažiti još jedan vidik. Ne treba nikad zaboravljati da postoje, pored četiri istojezičnih, i dva jugoslovenska naroda sa vlastitim jezikom. Za nacionalne odnose mora neminovno imati loše posledice, ako se pravila jezičkog ponašanja četiri istojezične nacije prenose, po analogiji i bez poznavanja različitosti, na jezička nastojanja naroda sa vlastitim jezikom. Taj problem je već rano bio osetan u odnosu na Slovence, i još 1914. je na njega, sa dobrim razumevanjem, upozorio Ljubo Leontić, predstavnik jugoslovenske nacionalno revolucionarne generacije („Slovenci vole svoj jezik kao nijedno drugo pleme među južnim Slovenima ... pošto je nemački metod otuđivanja najsnažnije udarao na njihov jezik. Ko među Hrvatima i Srbima bi mogao biti toliko bezuman te hteo da Slovencima izbije iz ruku ovo oružje ...“[4] Taj problem je praktički aktuelan i danas, ne samo u odnosu na Slovence, njegovo uvažavanje je bitno za nacionalnu ravnopravnost u Jugoslaviji.

Mnogo se pisalo, a još više govorilo i razmišljalo, o velikoj ulozi religije, odnosno pravoslavlja, katoličanstva i islama, u nastajanju nacija u Jugoslaviji. Nema, doduše, mnogo radova koji bi posebno, monografski, analizirali odnos između religije i nacije (izdvaja se knjiga Nikole Dugandžije)[5], ali se gotovo svako ko piše o postanku nacija na našem prostoru, više ili manje, dotiče i pitanja šta za život tih nacija znači religija, šta znače verske razlike kao faktor nacionalne diferencijacije. I u svesti ljudi koji se ne bave naukom, u razmišljanjima o naciji, vera je mnogo prisutna. To pogotovu važi za razmišljanja o našim istojezičnim nacijama, to jest Muslimanima, Crnogorcima, Hrvatima i Srbima, kod kojih jezik nije faktor njihove međusobne nacionalne posebnosti. Tu se narodsko razmišljanje kreće od starih diferencijacija na „Šokce“, „Vlahe“ i „Turke“ (sve opredeljenja po veri) do humanitarne dositejevske misli iz prosvetiteljskog vremena: „Brat je mio, koje vere bio.“

Nacionalne diferencijacije i sukobljavanja, kojih je bilo mnogo u našoj novijoj istoriji, i to na osnovu iskorištavanja verske različitosti, a koje je nacionalizam fašističkog pravca razvio do nepojmljivih apokaliptičkih strahota i zločina, nemaju s religijom kao takvom, u biti, nikakve veze. Tu vezu nemaju bez obzira na činjenicu što su njihovi nosioci bili, pored laičkih političkih

[4] Ljubo Leontić, *Slovenci in jugoslovanstvo,* „Jugoslavija“, Prag, juni 1914, br. 2. Citira Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost,* „Obzorja“, Maribor 1972, str. 75.

[5] Nikola Dugandžija, *Religija i nacija,* „Centar za kulturnu djelatnost“, Zagreb 1983.

pokreta, stranaka, organizacija — takođe i od religije alijenirane, otuđene crkvene tvorevine i njihove političke organizacije. Baš zato, što su verske razlike bile do krajnosti politizovane, one su imale veliki, sve negativniji značaj u dosadašnjem životu nekih naših nacija. Za razliku od toga naša revolucionarna narodnooslobodilačka borba svesno je u žižu svoje političke delatnosti postavila dositejevsku misao o braći koju verske razlike ne treba da razjedinjuju. I to je, naime, suštinski deo sadržaja gesla o bratstvu i jedinstvu.

A možda je baš taj deo suštine ovog gesla bio naročito blizak onim masama naših naroda koje se nisu opredeljivale toliko na osnovu klasno određenih razloga, koliko stoga jer su osetile nepremostivi jaz između, s jedne strane, činjenice da se verskim razlozima opravdavaju strahoviti zločini nad nevinim ljudima i, s druge strane, svog izvorno ljudskog verskog osećaja. Tom sadržaju gesla o bratstvu i jedinstvu te su mase mogle utoliko više da veruju, jer ono — u rukama revolucionarne radničke klase — nema smisao da nacionalne i verske antagonizme „rešava" putem stvaranja svedržavne nacije, kao što su to činili omrznuti reakcionarni režimi stare Jugoslavije.

U razmatranju odnosa između religije i nacije u našem prostoru, potrebno je raščistiti neke opšte pretpostavke da bismo mogli stvari upoznati u njihovoj istorijskoj suvislosti i nalaziti stvaralačka rešenja.

1) Kada se pitamo o učinku religije na postanak i život naših nacija, treba polaziti od činjenice da nije reč o religiji kao takvoj, već o pripadnosti ljudi različitim konfesijama, to jest o pripadnosti različitim načinima ispovedanja i praktikovanja religije. Osim toga, različitost u konfesiji treba razumeti široko, u smislu koji prelazi čisto religijsku sferu. To je različitost u širem, kulturnocivilizacijskom smislu, koja se po tradiciji najčešće povezuje sa ispoljavanjem verske pripadnosti.

Religija se pojavljuje u istorijskom razvitku u najrazličitijim shvatanjima i načinima verovanja, a svima je „suština čudo" (teolog dr Čedomir Drašković),[6] odnos čoveka prema božanstvu, prema bogu. Hrišćanstvo predstavlja, u svojim osnovama, jedinstvenu koncepciju sveta i čoveka, i tu nema razlika koje bi mogle da se uvrste među faktore različitosti nacija. I islam, kao monoteistička religija, ne stvara različitost nacija unutar svoga sveta. I njegova je osobina, kao i celog hrišćanstva, da teži ka univerzalnosti. Tek različitost u konfesionalnom posredovanju religije, u „veroispovesti", može imati uticaj na proces formiranja nacija i na njihovo ponašanje. Reč je, dakle, o razlikama između

[6] *Religija i nacija,* „Kulturni radnik", Zagreb 1984, str. 22—25.

pravoslavne i katoličke veroispovesti, konfesije, dok kod nas u islamu nema unutrašnjih razlika, ali svakako je važna razlika između islama i hrišćanstva u celosti.

Ali i konfesionalne razlike, same po sebi, ne moraju da se poklapaju sa crtom odvajanja jedne nacionalne ljudske zajednice od druge. Vrlo poznat i značajan primer je nemačka nacija koja je podeljena na protestantsku i katoličku konfesiju, koje su još do 19. veka bile u antagonističkim odnosima, i kroz istoriju povod dugotrajnim i razornim ratovima. Na Balkanu su Albanci verski podeljena nacija. I nacije u Jugoslaviji nisu verski potpuno homogene: ima Makedonaca islamske vere, Srba katoličke vere, isto tako i Crnogoraca, iako samo marginalno. I u slovenačkoj naciji postoji grupa protestanata, koja je čak dugo ustrajala na vlastitoj varijanti književnog jezika.

No, nema sumnje, pripadnost različitim veroispovestima je bila u nas u prošlosti, a jeste i danas, važan društveni faktor kako grupisanja ljudi, tako i njihove podele. Ova grupisanja i podele prevazilaze klasne i sve druge socijalne podele, u čemu su slične nacionalnim zajednicama. Verska podela se značajnim delom, s manjim odstupanjima, još poklapa i sa nacionalnom. Uočavajući društvenu važnost verske pripadnosti, Moša Pijade se posle oslobođenja zalagao za to da jugoslovenska statistika prilikom popisa stanovništva registruje i versku pripadnost. Njegovo mišljenje nije prodrlo, pa danas, u tom pogledu, nemamo egzaktnih statističkih podataka. Raspravljamo na osnovu podataka pre drugog svetskog rata, kombinovanih sa našim utiscima o sadašnjoj situaciji. Ovde jugoslovenska statistika nije pošla baš marksističkim, naučnim putem. Društvene činjenice ne nestaju, ako se o njima ćuti.

Izvesna podudarnost verske i nacionalne podele u jugoslovenskom prostoru (specifično značajna za Srbe i Hrvate) nije jedina podudarnost društvenih fenomena vezanih za globalne ljudske zajednice. Podeljenost hrišćanstva u našim zemljama na istočnu i zapadnu crkvu geografski se još uvek uglavnom poklapa, uprkos mnogim seobama u prošlim vekovima prema zapadu, sa dva opšta tipa kulture i civilizacije. Oni su uslovljeni, koliko se može suditi, uglavnom sličnim istorijskim faktorima koji su podelili i samo hrišćanstvo na Istok i Zapad. No, baš podudarnost obe ove podele, u popularnoj istorijskoj svesti, još više učvršćuje uverenje o verskoj pripadnosti kao uzroku i kulturno-civilizacijske i nacionalne podele, kada se razmišlja o našim istojezičnim narodima. Ali, taj uzrok je sâm posledica, i to paralelna sa kulturnom podelom od ranije, i nacionalnom podelom kasnije u istoriji. Uzmimo, kao primer, goleme razlike koje u narodskom melosu, glazbenom ukusu, postoje u našim zemljama između centralno-balkanskog i subalpsko-primorsko-

dalmatinskog područja. Te se razlike još osetno oslanjaju na stanja koja su postojala na ovim prostorima još pre dolaska Slovena, i nisu nastale samo pod uticajem kasnijih političkih, verskih i drugih podela.[7]

2) Ovim razmišljanjem smo se približili onim širim, prirodno-geografskim te istorijskim društvenim faktorima koji opravdavaju tezu da je i sama pripadnost pojedinih današnjih nacionalnih teritorija različitim konfesijama, posledica činjenica koje su starije i od konfesija i od nacija, ali koje deluju kao faktori postojanja međusobno odvojenih društvenih zajednica sve do današnjih dana.

Geografski, saobraćajni, privredni faktori, nasleđeni iz starine, u daljem svom postojanju uslovili su postanak i helenske i rimske kulture i civilizacije, što se izrazilo u dvojnosti našeg prostora. Ova je dvojnost pojačana političkom podelom krajem četvrtog veka, na Istočno i Zapadno Rimsko Carstvo, na čije se granice oslonio u 11. veku i teritorijalni rascep hrišćanstva na ortodoksnu i katoličku konfesiju. U logičnom sklopu faktora tog istorijskog razvitka jeste činjenica da za sve to vreme prostor današnje Jugoslavije preseca manje-više stabilna crta razdvajanja, ili bolje razlikovanja dvaju krugova istorijskog razvitka, koja ide od severa na jug s osloncem na Drinu. Ona uglavnom odgovara srednjovekovnim političkim (državnim) podelama Južnih Slovena (zapadna granica Dušanovog carstva). A ove državnopravne podele umnogome se poklapaju sa teritorijama kasnijeg formiranja pojedinih nacionalnih matica. Romantična predstava o prvobitno monolitnom južnom slovenstvu, koje se razbija u različite nacije („plemena" jednog naroda) pod pritiskom stranih zavojevača, odnosno unutrašnjih verskih podela, nije naučna. Realnost je mnogo komplikovanija, a borba za nacionalnu slobodu u moderno vreme isto toliko je borba protiv tuđih zavojevača koliko je to i borba za istorijsku samospoznaju. To je borba za to da se nacionalni pokreti oslobode romantičnih zabluda, da naši narodi sami stvore svoju slobodu, upoznavši i sami sebe i priznavajući se međusobno, i to slobodnim, tj. ravnopravnim udruživanjem svih svojih pojedinačnih snaga.

3) Kad je reč o odnosu religije (konfesije) i nacije, treba uzimati u obzir pre svega crkve. One su institucionalizovani izraz pojedine konfesije. One su socijalne i političke tvorevine i kao takve važne za formiranje i život nacija.

[7] Uporedi: Valens Vodušek, *O izviru nekega karakterističnega ritma v slovenski ljudski pesmi,* „Alpes Orientales, Acta quinti conventus de ethnographia Alpium orientalium tractantis", Ljubljana 1969. — Kao i: Josef Matl, *Die Kultur der Südslawen,* Frankfurt am Main 1973, odeljak o narodnoj muzici.

To najočiglednije važi za pravoslavne crkve u okvirima Osmanlijskog Carstva. Kao autokefalne (samostalno vođene), one su od države priznate i u svojstvu nosilaca — pored verskih — određenih političkih i društvenih prava neislamskih naroda, „mileta", koje one jedine mogu da predstavljaju. Srpski patrijarsi postali su pod turskom vladom i narodne starešine („miletbaše"). Njima država priznaje pravo suđenja pripadnicima njihove crkve u crkvenim, nekim krivičnim stvarima i građanskopravnim sporovima iz oblasti bračnih i naslednih odnosa, primenjujući običajno ili pisano pravo. Oni su, takođe, potvrđivali pravila trgovačkih i zanatlijskih esnafa svojih vernika i još ponešto drugo.[8] Srpska pravoslavna crkva je integrisala svoje vernike ne samo u verskom već i u društvenom smislu, i kao feudalac koji obavezuje svoje podanike prema sebi.[9] Značaj srpske crkvene autonomije u vreme Pećke patrijaršije (1557—1766) toliko je velik da se u vreme pre srpskih ustanaka (1804. odnosno 1815) o srpskoj pripadnosti još često govori kao o crkvenoj. Dositej Obradović „prvi u srpskoj kulturnoj istoriji postavlja narodnost iznad verske pripadnosti", protiv shvatanja koje „izjednačuje pravoslavlje i srpstvo".[10] Sličnu ulogu je imala srpska crkvena organizacija stvorena, i carskim privilegijama priznata, u 18. veku na teritorijama Habsburškog Carstva. U 19. veku, kada se već odavno bila razvila srpska nacija, predvođena srpskim građanstvom i građanskom inteligencijom, pojavio se specifični pravoslavni srpski nacionalni klerikalizam („klerokracija"). Pravoslavna srpska crkvena hijerarhija je pokušavala da i u doba građanskog društva zadrži, odnosno razvije svoj politički položaj u srpskoj naciji. Ali se ta crkva ipak nije sama identifikovala ni sa nacionalnom državom niti sa nacijom. Ona nije bila *Srpska pravoslavna crkva,* već se zvala Pravoslavna crkva *u Srbiji* itd. Sa imenom „Srpska pravoslavna crkva" ona se konstituisala tek posle osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dr Anfilohije Radović).[11] Ideologija jugoslovenskog nacionalnog unitarizma, naročito kada je za vreme diktature

[8] Rajko L. Veselinović, *Istorija srpske pravoslavne crkve sa narodnom istorijom,* knj. II, Beograd 1966 — Mirko Mirković, *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću 1459—1766,* Beograd 1966.

[9] Branislav Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda,* Sarajevo 1964.

[10] *Istorija naroda Jugoslavije,* Beograd 1959 — Stojan Novaković, *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima,* Beograd 1893 (piše o tragovima srednjovekovnog izjednačavanja pravoslavlja i srpstva u narodu 19 veka). — Usporedi: Fran Zwiter, *Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes,* „Le Monde Slave", april—juni 1933, separat, (Paris) 1933.

[11] Delo pod nap. 6, str. 76.

kralja Aleksandra, u nacionalno integralističkom smislu, prestala da govori o „plemenima" raznih imena, ponudila je Srpskoj pravoslavnoj crkvi neočekivanu mogućnost da se ona predstavi kao nosilac i zaštitnik srpstva i srpskog imena. Jugoslovenski nacionalni unitarizam je pravoslavnu crkvu jače istakao kao nacionalni faktor srpstva, nego što je ona to sama nameravala.

Uloga katoličke crkve za nacionalni postanak Hrvata i Slovenaca je bila sasvim drugačija. U eminentno katoličkom Habsburškom Carstvu crkva nije bila podeljena po etničkom merilu. Posle mnogih promena srednjovekovne administrativne organizacije crkve, pri kraju 18. veka, granice biskupija i crkvenih provincija su se izjednačile ponajviše sa granicama pojedinih istorijskih zemalja, a ove se nisu obazirale na jezičke odnosno nacionalne granice. Jedna biskupija je okupljala vernike jedne teritorije, bez obzira na njihovu pripadnost raznim jezicima (nacijama). Jedino na područjima velikih kompaktno naseljenih masa pripadnika jednog jezika (nacije), biskupija je imala faktički ulogu i u nacionalno-kulturnom smislu. Ali pošto su biskupi, od cara imenovani, najčešće poticali iz plemićkih redova, oni ni u takvim područjima (po jeziku) često nisu pripadali narodu svoje biskupije; pogotovu u slovenačkim zemljama, gde je plemstvo bilo nemačko.

U Hrvatskoj, gde je bilo i hrvatskog plemstva, situacija je bila donekle drugačija. A i crkva sâma ovde je politički bila sastavni deo onih još iz feudalnog doba priznatih staleža koji su bili nosioci istorijskih autonomnih prava Hrvatske. Samim tim crkva se neposredno uklapala u modernu hrvatsku nacionalnu svest i političku akciju koja se oslanjala na to istorijsko pravo. I to kako u odnosu prema samom narodu tako i prema državnom vrhu. Đakovački biskup Josip Juraj Štrosmajer jedino je u svojstvu predstavnika staleža mogao da bude pozvan u prošireni carski državni savet (1860) i tek tako mu se pružila mogućnost da on tu predstavlja nacionalnu misao Hrvata. Iz istog razloga u tom telu niko nije predstavljao nacionalnu misao Slovenaca, jer su zemlje u kojima su oni živeli predstavljali nemački aristokrati. Staleške autonomije tih zemalja su predstavljale prepreku nacionalnoj integraciji Slovenaca. A prvi biskupi iz redova najnižih slojeva, tj. nacionalno svesni Slovenci, pojavljuju se tek u vreme biranih skupštinskih tela, u državnom i zemaljskom merilu. U to vreme visoki kler, po pravilu, više ne preuzima neposredno političke funkcije, a kao virilisti (članovi zemaljskih skupština po položaju), oni se u nacionalno konfliktnim situacijama uzdržavaju od glasanja. Veliku važnost ima pastoralno (u verskom životu masa nužno) delovanje slovenačkog nižeg klera, koji se služi narodnim jezikom. Katolički kler je ovde preuzeo od reformacije njen glavni kulturni uspeh, tj. slovenački književni jezik, a kasnije

ga i sam dalje razvijao. Sve je to bila važna prepreka germanizaciji i podsticaj elementarnoj nacionalnoj svesti. Slično je bilo kod Hrvata.

Do sredine 19. veka, politika vrhova Katoličke crkve u Austriji donekle se prilagodila novonastaloj podeli nacija, ali se načelno protivila političkom delovanju u njihovo ime. Konferencija austrijskih biskupa u Beču, 17. juna 1849. godine, donela je pastirsko pismo, u kojem biskupi priznaju podelu čovečanstva na nacije kao božje delo, ali osuđuju politički rad za nacionalnost, jer je različitost jezika sama po sebi posledica greha (biblijska legenda o građenju Vavilonske kule). Tek moderni klerikalizam, pri kraju 19. veka, koji se konstituiše kao masovan politički pokret za socijalnu reformu a protiv socijalizma, i to na pozicijama građanskog društva, uzima u svoje ruke inicijativu i u nacionalnom pokretu. U tom ima uspeha u Sloveniji, gde tu ulogu zadržava i u prvim godinama borbi između centralizma i federalizma u prvoj jugoslovenskoj državi.

U Hrvatskoj klerikalizam ima manje uspeha, između ostalog usled vrlo zakasnele demokratizacije političkog sistema (najšire mase nemaju biračko pravo). U doba fašizma i njegovog prodora u klerikalne stranke, deo crkvenih vrhova i klera priklanja se fašističkom nacionalizmu, da bi se na kraju, pred činjenicom revolucionarne NOB, u kojoj učestvuju osnovne mase i Hrvata i Slovenaca, bez obzira na to da li su religiozne ili ne, taj deo crkvene hijerarhije odlučio za nacionalnu izdaju, priklonivši se okupatoru.

4) Sama religija, kao ni sama crkva, nisu niti u jednom slučaju bile uzrok i začetnik rađanja nacije. Postanak nacije je bio u svim slučajevima jedan objektivni, iznutra uslovljen socijalni proces, povezan sa pojavom novih društvenih odnosa koji nastaju protiv feudalnog društva i posle njega. Crkve nisu bile početnik kapitalizma, a još manje nacija. One su se sa tim novim društvenim pojavama susretale ne namerno već silom prilika. U početku ih kao novinu, nisu uvek ni prepoznavale, jer i kapitalizam i nacija dobijaju svoju naučnu teorijsku oznaku tek mnogo kasnije. Za naciju se najčešće upotrebljava stari naziv „narod", pa nastaje utisak da odnos između crkve i nacije nije nešto bitno novo. A zapravo je reč o tome da crkve moraju svoj odnos prema nacijama tek da odrede, kao što moraju da ga određuju prema građanskom (buržoaskom) društvu i njegovim institucijama uopšte. Činjenica što su do početka 20. veka, u nekim slučajevima, crkve već podredile naciju svom političkom delovanju, prikriva prvobitni incidentalni, nenamerni i po suštini religije „nepotreban" odnos između religije (crkve) i nacije. Prikriva ga, ali ga ne menja. I u moderno doba, prilikom nekih kasnijih oblikovanja nacionalnih zajednica, to je uvek društveni a ne religiozni proces.

Kod Muslimana u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, na primer, koji, štaviše, uzimaju oznaku verske pripadnosti kao svoje genetičko (nacionalno) ime — njihov istorijski i specifični društveni razvitak je temeljni uzrok nacionalnog formiranja. U tom pogledu mnogo se može naučiti iz slučaja muslimanskog stanovništva u Makedoniji koje govori makedonskim jezikom, a koje se u toj zemlji konačno integriše u jezički određenu makedonsku naciju.[12]

5) Verska različitost ima određeno značenje za razgraničenje između istojezičkih nacija. To posebno vredi za razgraničavanje između Srba i Hrvata, a kasnije i za Muslimane. Ali to nije posledica nekakve „narodotvorne" funkcije ni katoličke ni pravoslavne konfesije, odnosno crkvene organizacije. Treba pretpostaviti (iako to nije moguće empirijski dokazati) da bi se odvojene, srpska i hrvatska nacija, razvile u svojim geografskim i političkim društvenim jezgrima i da nije bilo verske razlike među njima. Posebnost geografskih, istorijsko-političkih i kulturno-civilizacijskih faktora, onakvih kakve ih poznajemo, bila bi dovoljna da se, uprkos jezičkoj bliskosti (u novije vreme istovetnosti književnog jezika) formiraju dve nacije: srpska na istoku, hrvatska na zapadu. Razgraničenje između njih bilo bi u tom slučaju čisto teritorijalno, a najvećim delom čak ne neposredno. Postojanje Bosne i Hercegovine između njih, kao državno odvojene teritorije, gde je proces nacionalnog formiranja u vremenskom zaostajanju, praktički nije sve do 1878. godine otvaralo pitanje nacionalnog razgraničenja. Austrijska uprava je tu u prvim decenijama svog vladanja, upravo zbog tog zaostajanja, ocenjivala da će u tim istorijskim zemljama biti moguće podstaći stvaranje posebne, „bosanske" nacije. No, uticaj već formiranih nacionalnih jezgara, srpskog naroda s jedne, hrvatskog s druge strane, uz socijalnu, političku i kulturnu posebnost muslimanskog stanovništva, bili su jači faktori od političkih spekulacija stranog zavojevača. I poznato je da se, upravo u to vreme, stanovništvo Bosne i Hercegovine konačno podelilo u nacionalnoj svesti prema postojećim verskim različitostima, prezirući bilo kakve geografske međe.

Slično je bilo u zemljama Hrvatske. Ilirski, u suštini hrvatski pokušaj nacionalne integracije na osnovu jezičkog jedinstva, nije uspeo, pa je i tu stanovništvo pravoslavnih crkvenih opština u svom nacionalnom opredeljenju sledilo činjenicu izvršenog nacionalnog formiranja Srba u njihovoj „bazi", tj. u etnogeografskom sklopu Kneževine i Vojvodine. Verska, a još više crkvena pripadnost srpskom pravoslavlju, rezervisala je srpskom nacionalnom opredeljenju kasne potomke uskoka u Hrvatskoj, u skladu sa još živom

[12] Vojislav Jaćoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, „Jugoslovenski istorijski časopis" 20, Beograd 1981, str. 385.

porodičnom tradicijom o dalekim krajevima njihovog etničkog izvora (postojanje te tradicije je izučavao Jovan Cvijić).

U Štajerskoj, gde se pravoslavne opštine nisu bile stvorile, uskoci (kojih tu nije bilo mnogo) brzo su se, još pre nacionalnog formiranja, prilagodili slovenačkom etničkom elementu. U još zapadnijem Trstu, naprotiv, postojanje srpske crkvene opštine, rezervisalo je malobrojne njene članove za srpsko nacionalno opredeljenje, odvajajući ih trajno u nacionalnom smislu kako od etnički tuđih Italijana, tako i od jezički bliskih Slovenaca.

Verska, crkvena različitost je, dakle, bila ona društveno politička struktura na koju se oslonilo moderno nacionalno formiranje u smislu srpstva onih Srba čije pretke su metanastička kretanja bila u prošlim vekovima teritorijalno odvojila od osnovnih područja srpstva. U ovom specifičnom slučaju verska pripadnost je bila „vododelnica nacija". Teza o opštoj ulozi konfesija kao „vododelnici nacija" očigledno ne bi bila prihvatljiva. Ona ne može objasniti posebno nacionalno formiranje Slovenaca uz Hrvate iste vere na zapadu, ni posebno nacionalno formiranje Bugara i Makedonaca uz Srbe iste vere na istoku. Na istoku postoji tendencija crkvenog osamostaljivanja Bugara, odnosno Makedonaca (stvaranje Bugarskog egzarhata 1870. i autokefalne Makedonske crkve 1968), ali je to već, samo po sebi, posledica izvršenog konstituisanja modernih nacionalnih individualiteta. U slučaju Crnogoraca, istorijska pripadnost svetosavskoj pravoslavnoj crkvi je predstavljala okolnost koja je usporavala nacionalnu samospoznaju, ali koja ipak nije mogla sprečiti proces njihovog nacionalnog formiranja.

Svi ti različiti nasleđeni faktori su važni za istoriju i način postanka naroda današnje Jugoslavije; oni mnogo štošta objašnjavaju u njihovom životu do današnjih dana. Ali nisu bît ovih nacija, jer nacije, otkako su nastale, žive i razvijaju se kao nove i osamostaljene društvene pojave i sa razvojnim problemima koji se za njih vezuju. Svaki od naroda Jugoslavije i svaki njihov nacionalni pokret u 19. veku, a pogotovu kasnije, uslovljeni su ne toliko istorijskim nasleđem već, pre svega, društvenim faktorima koje donosi novo doba: brojčani razvitak stanovništva, privredni razvitak, socijalna struktura, kulturni rast, politizacija osnovnih masa, a, pre svega, politički problemi nacionalnog osamostaljivanja.

Ako ćemo u nastavku govoriti o svim jugoslovenskim narodima, kako ih vidi naša savremena nauka, pa i državno-pravna koncepcija — to ne znači da su nacionalne individualnosti bile tako na dlanu oduvek. Ako za ilustraciju uzmemo poluzvaničnu publikaciju Kraljevine Srbije iz 1909[13], vidimo da ona, doduše,

[13] *Servia by the Servians*, edited by Alfred Stead, „William Heinemann", London 1909.

govori o teritorijama koje se gotovo poklapaju sa teritorijom današnje Jugoslavije (izostavljena je Slovenija), ali u njihovom stanovništvu, poznaje samo jednu južnoslovensku nacionalnu kategoriju, tj. „stanovništvo koje govori srpski jezik". Ukupno 9,656.210 tog stanovništva. Da to, možda, nisu sve Srbi, samo je nagovešteno napomenom, datom u zagradi: „Od ovog broja je 2,915.600 katolika." O verskoj pripadnosti islamu nema pomena, Muslimani su očigledno nediferencirano ubrojeni u ukupan broj stanovništva srpskog jezika. U takvoj statistici je bilo nemoguće razaznati stvarnu sliku nacionalnog sastava.

Ako tražimo ilustraciju gledanja tadanje nauke na to pitanje, možemo uzeti knjigu češkog profesora Lubora Niderle-a o geografskoj i statističkoj slici savremenog slovenstva, iz iste godine. Od jugoslovenskih naroda ovde ćemo dobiti jasnu sliku samo o Slovencima (ukupan broj 1900. godine na domaćem tlu — 1,329.780). O Hrvatima i Srbima, autor kaže da su sačinjavali „prvobitno jezičku celinu koju je tek istorijsko doba podelilo na dva dela, na dva naroda, srpski i hrvatski; oni danas oba brane svoju nacionalnu samostalnost, premda su svesni svoje međusobne bliske srodnosti". Crnogorce, razume se, pribraja Srbima. U Bosni i Hercegovini vidi, pored pravoslavnog i katoličkog stanovništva, još „srpske muhamedance". A generalno kaže: „Pružiti statistiku Hrvata i Srba veoma je teško, gotovo nemoguće, kako u celosti tako za svaki od oba naroda napose." Pa daje brojke ukupno. Niderle Makedonce ubraja među Bugare.

Bilo je već u ono vreme jasnijih saznanja o individualnosti jugoslovenskih naroda. Opet samo za ilustraciju: Henrik Tuma, u svojoj raspravi o jugoslovenskom pitanju (1907), konstatuje Slovence, Hrvate, Srbe i Bugare kao „potpuno diferencirane, samostalne individuume", od kojih svaki treba u jugoslovenskom pitanju da odlučuje isto toliko koliko i ostali. Poznato je da je Tuma u 1913. godini uočio i Makedonce kao poseban južnoslovenski narod. Dodajmo još malo poznatu činjenicu da je u 1912. godini Ivan Mazovec izrazio mišljenje da su Muslimani u Bosni i Hercegovini ne samo verska već i nacionalna grupa, koja će kao takva da se održi u novim prilikama.

Bez obzira na statistiku i stepen naučne spoznaje, jugoslovenski narodi kao individualnosti živeli su već mnoge decenije svaki svojim društvenim i političkim životom, razvijali svoje nacionalne pokrete, svaki sa svojim karakteristikama. Samo sumarno treba da se osvrnemo redom na njih.

Nacionalni pokret Srba se odvija od kraja 18. veka, pa još duboko u sledeći vek u dva težišta, jedno u južnoj Ugarskoj, drugo u samoj Srbiji. Deli ih habsburško-otomanska carska granica. Srbi u Ugarskoj su prva nacija u Habsburškoj Monarhiji koja dobija nanovo (dakle, ne po istorijskom pravu) političko prizna-

nje. To je budilo nade i drugima. Srpski narodno-crkveni sabor u Temišvaru i otvaranje „ilirske" dvorske kancelarije u Beču, daju poleta Slovencu A. T. Linhartu da 1791, u svojoj čuvenoj istoriji Južnih Slovena Austrije, prvi podvuče činjenicu da su Sloveni najbrojniji i najjači među narodima austrijske monarhije i da izrazi uverenje da to mora da znači njihovu veću afirmaciju. To je vreme prosvetiteljstva u kojem narodi uopšte formiraju svoju modernu nacionalnu svest. Tako i Srbi. Ona se u tom početku oslanja na misao Dositeja Obradovića da srpstvo treba izgraditi na podlozi jedinstvenog narodnog jezika, bez obzira na verske razlike. To bi teorijski značilo, uključno Hrvate i Muslimane. Nije čudno što se na početku 20. veka na Obradovića pozivala Skerlićeva generacija oko Srpskog književnog glasnika i jugoslovenska nacionalna omladina u Hrvatskoj. No, samom Obradoviću je, pre svega, stalo do toga da formiranje srpske nacije utemelji moderno, na temelju jezika (rekli bismo, sociološki, jer jezik je društvena pojava), da srpsku naciju oslobodi idejnih i stvarnih ograničenja, koja su poticala iz tradicionale identifikacije srpstva sa pravoslavnom crkvenom organizacijom i pripadnošću religiji.

Kneževinu Srbiju nije stvorilo učenje o naciji već oba srpska ustanka (1804. i 1815), koji su pored nacionalnog imali i socijalnorevolucionarni karakter (oslobođenje srpskog seljaka, stvaranje slobodnog seljačkog poseda i osvajanje gradova). Uspešnost srpske revolucije je bila od prelomnog značaja za oslobodilačke pokrete drugih balkanskih naroda u okviru Otomanskog Carstva, a dala je veliki poticaj i južnoslovenskim narodima na području Habsburške Monarhije. Stvorila je prvi novi realni društveni i politički temelj za šire okupljanje jugoslovenskih naroda i njihovih nastojanja.

Otada se srpska nacija i njen pokret razvijaju pod uticajem već pomenuta dva središta koja imaju različite karakteristike. Središte u Ugarskoj prednjači u privrednom, kulturnom, idejnom i civilizacijskom pogledu; središte u Srbiji u državnopolitičkom, socijalnom i diplomatskom (vojnom) pogledu. Središte u Srbiji se radikalnije razvija u pravcu građansko-demokratskom. Srbija spada među zemlje gde su seljački ustanci izbili u epohi već razvijenog građanskog društva (ovi ustanci su u Evropi po pravilu izbijali mnogo ranije, od 14. veka dalje). Doveli su neposredno do likvidacije feudalnih odnosa i njihovom zamenjivanju građanskim odnosima. U Srbiji nema onog inače vrlo čestog prekida između seljačke bune i političkog nastupa modernih građanskih nastojanja. Seljaštvo, nadojeno svojom ustaničkom tradicijom („buna na dahije"), stupa neposredno u nacionalno-politički život, pa u njega donosi vanrednu živost nacionalne svesti i veliku društvenu snagu. To je jedan od osnova radikalnijeg razvitka Srbije u pravcu građansko-demokratskom. Pored toga, takav se pravac

utemeljuje na specifičnom karakteru društveno i politički vodećih slojeva, koji uslovljava njihov radikalizam. Ovi slojevi nisu neka već formirana buržoazija, koja već mora da brani svoju klasnu poziciju, pa naginje oportunizmu. Oni kombinuju u sebi efikasnost i organizacionu povezanost upravo afirmisanih vojnih starešina sa preduzimljivošću i nezasićenošću upravo obogaćenih vlasnika, u slobodnoj utakmici za akumulaciju kapitala, za korišćenje velike šanse koju daje svoja država. Kneževski apsolutizam jeste kočnica demokratizmu, ali mu je istovremeno i važan faktor, jer institucija kneza predstavlja garanciju državne samostalnosti i organizovanosti vlasti.

U kombinaciji uticaja i karaktera oba središta, nacionalni pokret Srba brzo postiže veliku političku probojnost i zrelost. Postepeno se težište sve više prenosi u prostor nacionalne državnosti, ali ostaje izvesna podela funkcija u razvijanju odnosa prema nacionalnim pokretima susednih naroda, naročito južnoslovenskih.

Težište srpskog pitanja se prenelo na državno-pravno područje i postavilo se, pre svega, kao pitanje državnog ujedinjenja celokupnog srpskog naroda, pri čemu je trebalo da već postojeća nacionalna država (Kneževina Srbija) postane prirodno težište i za Crnu Goru (obnova Dušanovog carstva). Takva koncepcija nije otvarala samo pitanje odnosa prema Otomanskom i Habsburškom Carstvu. Pitanje oslobođenja Srba u Staroj Srbiji, u Bosni i Hercegovini, kao i u južnoj Ugarskoj (Vojvodini), a pogotovu u hrvatskim zemljama, neizostavno se doticalo i pitanja slobode susednih naroda, pre svega Hrvata, Muslimana, Albanaca. Svuda u tim zemljama Srbi su predstavljali samo deo stanovništva, često naseljeni u odvojenim teritorijama (enklavama) ili, pak, pomešano. Nosioci državne moći Srbije su se sve vreme pridržavali koncepcije da te zemlje treba, po mogućnosti, priključiti (anektirati), da treba na njih proširiti centralistički politički sistem Srbije. Svakako, prema tom konceptu, trebalo je iskoristiti sve mogućnosti koje su pružale protivturske ili protivaustrijske težnje drugih naroda, ali ne na osnovu njihove ravnopravnosti sa Srbijom. Nerealna pretpostavka da srpskohrvatsko jezičko jedinstvo znači i nacionalno jedinstvo, omogućavala je i liberalnim elementima u Srbiji da podržavaju takvu koncepciju koja je nazvana velikosrpskom. U obliku programa prvi put je ta koncepcija formulisana 1844. godine, pod uticajem akcije poljskih emigranata koji su tražili saveznike za obnovu poljske države, u poznatom „Načertaniju" Ilije Garašanina. Kasnije, kada su u ovu koncepciju uključene sve pokrajine današnje Jugoslavije (Makedonija, Hrvatska i Slovenija) i kad se stiglo do bar ograničenog priznanja individualnosti Hrvata i Slovenaca — pored Srba — i to kao tobožnjih „plemena" jedne jedinstvene jugoslovenske

nacije, dobio je velikosrpski koncept do 1914. godine svoju jugoslovensku varijantu. No, paralelno tome postoji u Srbiji, od 1872. godine, i demokratsko-revolucionarna koncepcija, koju je kasnije preuzela u nekim bitnim crtama Srpska socijaldemokratska stranka. Ova koncepcija traži oslobođenje Srba u okviru zajedničke revolucionarne borbe svih naroda Balkana, na pretpostavci njihove ravnopravnosti.

Hrvatska nacionalna svest se mogla neposredno osloniti na načelo istorijskog prava („iura municipalia"), na stalešku autonomiju hrvatskog centralnog područja u okviru šire Ugarske. Hrvatski nacionalni pokret nema svoj početak u kretanju masa, već je to politički i kulturni impuls viših slojeva i inteligencije. Postavlja se zadatak ujedinjenja svih hrvatskih zemalja sa autonomnom Hrvatskom i Slavonijom (i sa te strane se računalo na Bosnu i Hercegovinu). Nije se, pak, radilo samo o političkom ujedinjavanju već i o prevazilaženju nasleđenih društvenih različitosti. Dok se društvo u banskoj Hrvatskoj (Hrvatska—Slavonija, u današnjoj literaturi nazivana i „severna Hrvatska") razvilo iz centralno-evropskog tipa feudalizma, u Dalmaciji se ono razvilo iz mediteranskog tipa gradskih društava povezanih sa zemljoradnjom na okolnim teritorijama. Pored toga, tu je još i problem društva u Vojnoj krajini, izraslog iz vojne organizacije. Poseban slučaj predstavlja Istra, koja je i sama podeljena u strukture koje delimično potiču iz mediteranske, venecijanske tradicije, a delimično iz kontinentalne, austrijske. Izjednačavanje svih tih različitosti i njihovih izraza u svesti naroda veoma je dugotrajan proces, sputavan sporim privrednim razvitkom. Hrvatske zemlje spadaju u najizrazitija područja iseljavanja (iz banske Hrvatske u deceniji 1900—1910. iselilo se, po zvaničnim podacima, 6% stanovništva). Prvi zadatak u procesu istorijskog izjednačavanja i ujedinjavanja je problem postizanja jedinstva književnog jezika. Za razliku od Srba, kod Hrvata ne postoji problem prelaženja od starog književnog ali negovorenog jezika na jezik kojim narod govori. Ovde se literatura stvara već odavno na narodnom jeziku. Problem je u tome što postoji literarna tradicija na različitim dijalektima (kajkavskom, čakavskom, štokavskom). Pored toga, postavlja se problem odnosa prema delovima srpskog naroda koji žive u hrvatskim zemljama, često u vrlo značajnim koncentracijama, a u celini predstavljaju jednu četvrtinu stanovništva. Prvi pokušaj prilaženja svim tim problemima je bio ilirski pokret (ilirizam), koji je predložio jezičko (na štokavskom osnovu), a postepeno i političko ujedinjavanje Južnih Slovena uz prihvatanje zajedničkog ilirskog imena kao genetičkog. Uska i delimično čak konzervativna socijalna podloga ovog (literarnog) pokreta nije mogla imati odjeka u tada revolucionarnoj Srbiji. I van nje su Srbi u prvoj polovini 19. veka odbijali da prihvate

ilirski unitarizam i suprotstavljali mu misao na savez hrvatstva i srpstva kao dva ravnopravna subjekta, „ideju o bratstvu bez poistovećivanja", naravno, uz misao na samostalnu srpsku državnost.[14] Ilirizam je računao i na Slovence, što je za nacionalno buđenje i pokret ovih poslednjih značilo jak poticaj. Ali Slovenci nisu mogli da se odreknu svog već odavno upotrebljavanog književnog jezika, koji je bio i narodni, i na koji su se oslanjali u borbi za opstanak. Ilirizmu su prišli pojedinci, ali su se time isključili iz slovenačkog narodnog života (Stanko Vraz). Ni u odnosu prema (domaćim) Srbima ni prema Slovencima, ilirizam nije bio sasvim bez pretenzija Hrvata na političko vodstvo. France Prešern nije samo ukazivao na jezičku stranu problema, već i na pitanje ravnopravnosti, žaleći se da Iliri smatraju Slovence za Samaritane (biblijsko pleme koje „pravi" Izraelci nisu smatrali „čistim" i ravnopravnim). Mogli bismo reći da se već tom prilikom pokazalo da svaki pokret za ujedinjavanje (političko) jugoslovenskih naroda koji tome teži na načelu nacionalnog unitarizma (što je oblik negiranja njihove ravnopravnosti) sadrži, bar potencijalno, u sebi elemenat hegemonizma, pa bilo da je reč o zapadnom (u 19. veku) ili o istočnom (u 20. veku) centru jugoslovenskog ujedinjavanja.

Ilirizam je, na taj način ostao, ono što je po svom izboru i bio, to jest hrvatski pokret. Preko njega se ubrzala kulturnopolitička integracija Hrvata. S druge strane, ilirizam je za sobom ostavio, kao pozitivnu tradiciju, misao o srpsko-hrvatskoj bliskosti i solidarnosti, pre svega, u samim hrvatskim zemljama. Na tu tradiciju, koja je ideološki još dalje utemeljena radom Franje Račkog i Josipa J. Štrosmajera, mogao je da se, na prelasku 19. u 20. vek, nadoveže „novi kurs hrvatske politike", nova afirmacija hrvatsko-srpske nacionalno političke solidarnosti.

Ilirizam ili, kasnije, misao o jugoslovenskom nacionalnom jedinstvu (hrvatsko-srpskom) imali su, dakle, za Hrvate istovremeno karakter „nadnacionalne ideologije i hrvatske nacionalne integracione ideologije".[15] U takvoj kontradiktornoj idejnoj situaciji se moralo pojaviti pitanje ideologije koja će hrvatsku nacionalnu egzistenciju utemeljiti direktno, tj. kao hrvatsku po sebi i po imenu. Tu ulogu je preuzelo na sebe pravaštvo Ante Starčevića i Eugena Kvaternika koje se izdvojilo iz ilirizma. Ali ni pravaštvo nije hrvatsku narodnost utemeljilo u smislu etničkom, već na

[14] P. Ivić, delo pod napomenom 3, str. 181.

[15] Mirjana Gross, *Zur Frage der jugoslawischen Ideologie bei den Kroaten*, „Die Donaumonarchie und die Südslawische Frage von 1848 bis 1918", „Österreichische Akademie der Wissenschaften", Wien 1978 (materijali sastanka austrijsko-jugoslovenske komisije istoričara u Gezingu 1976).

načelu istorijskog, državnog prava (po bliskom uzorku političke doktrine Mađara), koje na teritoriji jedne države priznaje samo jednu političku naciju, u ovom slučaju hrvatsku, pa su njen sastavni deo i Srbi. Takva teza nije donosila samo fatalno zaoštravanje hrvatsko-srpskog odnosa, to je predstavljalo i nesposobnost pravaštva da uoči i istakne istinske društvene i političke osnove individualnosti same hrvatske nacije.

Činjenica što jugoslovenski nacionalni unitarizam u Hrvatskoj zadržava funkciju nacionalno integracione ideologije za same Hrvate i to sve do stvaranja Jugoslavije, nije mogla da ne ostane bez problematičnih posledica. Ova kontradiktorna dvojnost u idejnom nacionalno integracionom procesu je stvorila određenu nesigurnost svesti , koju je koristio frustrirani nacionalizam za protivsrpstvo i, sporadično, za težnje da se asimilišu Slovenci.

Kao područje protivrečnih aspiracija velikosrpskih i velikohrvatskih političkih programa rano se određuje posebno političko mesto Bosne i Hercegovine u razvitku južnoslovenskih nacionalnih pokreta i jugoslovenske misli. To se posebno mesto određuje i utemeljuje, pošto Bosna i Hercegovina i od ranije žive svojim vlastitim i različitim životom. Razume se, i za srpski i za hrvatski nacionalni program je važna činjenica što Bosna i Hercegovina imaju brojno srpsko i hrvatsko stanovništvo (sa strane Srbije ono izgleda kao u celini srpsko, iz Zagreba kao u celini hrvatsko ili, bar, jugoslovensko). Međutim, specifičnost Bosne i Hercegovine jeste u njihovim unutrašnjim odnosima, jer srpsko i hrvatsko stanovništvo, koje sa izvesnim zakašnjenjem sledi u razvitku nacionalne svesti procesima u Srbiji i u Hrvatskoj, ovde živi isprepleteno, a usred njega postoji i muslimanski element. Pravi problem Bosne i Hercegovine jeste slobodni razvitak sva tri njihova nacionalna elementa kad te zemlje 1878. godine dolaze u sferu habsburške državne moći, u sferu kontroverznog uticaja i svojatanja od strane Austrije i od strane Mađara (Ugarske). Problem je komplikovan zbog velike međusobne zatvorenosti sva tri nacionalna elementa, koja se podudaraju sa pripadnošću pravoslavnoj, islamskoj i katoličkoj veri. To je sredina u kojoj misao srpskohrvatskog, odnosno jugoslovenskog jedinstva, ima specifičnu ulogu u prevazilaženju međusobnih odvojenosti u okviru istorijske zajednice same zemlje. Instruktivna su, u tom pogledu, sećanja Rodoljuba Čolakovića na njegov doživljaj dopunjavanja srpske nacionalne svesti sa jugoslovenskom, kao svešću o nužnosti šire političke zajednice.

Vlastita državnost Crne Gore je bila čvrsta podloga za nacionalno formiranje, ali su, sa druge strane, okolnosti života te države takvo formiranje umnogome kočile. To je bila, pre svega, privredna i socijalna nerazvijenost, odvojenost od morske obale, svestrana geografska odvojenost. Svest Crnogoraca je bila srpska

u tradicionalnom smislu, u smislu svesti o istom narodu, o zajedničkoj pripadnosti srednjovekovnoj srpskoj državi i njenoj borbi protiv osmanlijske najezde, svest pripadnosti istoj veri i po izvoru istoj crkvi. Ova svest nije bila identična sa svešću i mentalitetom koji su se razvili u Srbiji posle njenog državnog osamostaljenja u 19. veku. Obe svesti su nosile još isto ime, nosio ih jedan patriotski osećaj. Ali, razlika se pokazala u trenutku kada bi jedna trebalo da ustupi mesto drugoj. Pri tome je što tešnje povezivanje sa Srbijom, čak i ujedinjavanje bilo gotovo egzistencijalno pitanje, a sem toga, davna želja i proklamovana namera. Želja za takvim zajedništvom je pothranjivana migracijom iz crnogorskog sela u gradove Srbije, gde je bio na studijama najveći deo crnogorske inteligencije. Iseljavanje je za Crnu Goru bio drastičan problem koji nisu rešila ni teritorijalna proširenja države posle 1878. godine. Suprotnosti između obe dinastije, srpske i crnogorske, imale su značajnu političku ulogu. No, sigurno je da one nisu, na kraju krajeva, odredile samobitnost Crnogoraca.

Društveno-privrednom razvitku Makedonije se, u prvoj polovini 19. veka, isprečio razarajući pritisak duboke krize socijalnog i političkog sistema otomanske države. Beg sa sela u gradove je bio više posledica anarhije i zuluma nego raslojavanja u procesu privrednog razvitka. Ali, to je ipak donelo prodor makedonskog slovenskog elementa u gradove, te postepeno i stvaranje makedonske sitne buržoazije. Pojavom modernih tendencija grecizacije, formira se sredinom 19. veka i makedonski otpor. Posle privremenog privrednog uspona u vreme krimskog rata dolazi u 80-tim godinama ponovo do opšteg upadanja, do iseljavanja i nazadovanja gradova. Nije to samo posledica krize tržišta koju prouzrokuje prodor industrijske robe iz drugih zemalja, to je posledica i političkih promena. Godine 1878. Makedonija dolazi na ivicu otomanske države, a takođe počinje delatnost susednih balkanskih država čije se teritorijalne aspiracije ukrštaju na makedonskoj zemlji. Ova permanentna intervencija donosi nesigurnost i koči privredni razvitak, što karakteriše makedonsku situaciju do 1912. godine. U tim uslovima se oblikuje makedonska nacionalna svest, koja se u to vreme, pre svega, pokazuje u neprekidnoj težnji ka vlastitoj državnosti u različitim oblicima. Politički nosioci tog stremljenja su ilegalni (stranke nisu dozvoljene) makedonski nacionalni revolucionari, koji moraju sve vreme da vode borbu na dva fronta: protiv sistema otomanske države i protiv permanentne intervencije susednih zemalja. Vrhunac predstavlja Ilindenski ustanak 1903. godine i osnivanje Kruševske republike. Ne samo privredne neprilike već i strahovite represalije prouzrokuju valove iseljavanja i bacaju Makedonce u pravu krizu egzistencije. Nade u mogućnost demokratizacije, čak federalizaci-

je otomanske države, koje je probudila mladoturska revolucija, nisu se ispunile. Poslednja mogućnost za osamostaljenje Makedonije i njeno ravnopravno stupanje u zajednicu slobodnih naroda Balkana, čemu su Makedonci stalno težili, nestala je 1913. godine kada je Makedonija podeljena između Srbije, Grčke i Bugarske, a da makedonski narod nije bio priznat, ni politički ni kulturno, ni u jednoj od ovih država.

Još početak nacionalnog postanka Slovenaca pratile su velike seljačke bune i kulturni rad reformacije. Ali sve je to bilo već davna prošlost kada se u sredini 18. veka, a naročito u vreme prosvetiteljstva, formirao slovenački kulturni program (kao preteča političkog), zasnovan na naučnom saznanju da Slovenci i njihov jezik predstavljaju u istoriji i u savremenom životu jednu posebnu celinu, ne samo u odnosu prema neslovenskim susedima, Italijanima, Nemcima, Mađarima, već i posebnu celinu u redu slovenskih jezika i naroda. Već je onda najjači razlog njihove budućnosti bilo to što su se Slovenci održali na svom malenom i na sve strane drugim uticajima i saobraćaju otvorenom prostoru, uprkos zaboravu da postoji i politička samostalnost. Sama činjenica da su i u moderno doba, pogotovu u doba imperijalizma, ovde ostali, pa se, štaviše, snažno u svakom smislu nacionalno razvili, to je bio najveći njihov uspeh i zasluga.

Slovenci su narod koji se konstituisao odozdo, od najnižih socijalnih slojeva prema gore, mimo i protiv već dobro razvijenih viših društvenih struktura na istom terenu, a koje su kulturno i politički pripadale vladajućem narodu. Oni su se konstituisali mimo i protiv želja organizma austrijske države, bez oslonca na istorijsko pravo, oslanjajući se samo na pravo čoveka, na etničko načelo. Samopomoć (samodoprinos) najširih masa, u tu svrhu organizovanih, za unapređivanje privrede i nacionalne kulture, i ne računajući na ono što bi mogla da doprinese struktura austrijske države, koja je imala druge interese, to je postalo najjača karakteristika nacionalnog pokreta Slovenaca, koja je uticala na način njihovog društvenog i političkog života duboko u 20. vek.

To je tako moralo biti, jer nikad nije ispunjen prvi politički zahtev slovenačkog nacionalnog pokreta, postavljen u revolucionarnoj 1848. godini, tj. ukidanje pocepanosti Slovenaca u različite istorijske krunske zemlje i stvaranje ujedinjene Slovenije. Ujedinjena Slovenija je trebalo da stupi u blisku svezu sa Hrvatskom. Ovaj program je 1870. godine i formalno dopunjen izjavom o sudbinskom zajedništvu Slovenaca sa ostalim Južnim Slovenima.

Otada, a naročito pred 1914. godinu, pitanje samoopredeljenja Slovenaca stoji pred dva krupna problema. Prvi je opasnost da se jugoslovensko grupisanje izvrši bez uvažavanja Slovenaca, da oni ostanu prepušteni istorijskoj Nemačkoj (Austriji). A drugi

problem je opasnost da teritorija Slovenaca, u slučaju raspadanja državne zajednice u obimu podunavske carevine, postane plen imperijalizma Italije, predmet međunarodnog komadanja, a time da i sam narod bude razdvojen. (U tome ima sličnosti sa značajem granice otomanske države za celost Makedonije 1878—1912, a takođe sa politikom Srbije koja insistira na čuvanju otomanskog suvereniteta u Bosni i Hercegovini do 1908.) Ovakav preventivni značaj zapadne granice Austro-Ugarske za integritet Slovenaca je nestao 1915. godine kada je Antanta u svoj ratni cilj uključila pripajanje Trsta, Gorice, Istre i delova Kranjske te Koruške Italiji (Londonski pakt). Otada se u slovenačkoj politici, čak u konzervativnom njenom delu, utvrđuje iluzija da je moguće opredeljenjem za Antantu sprečiti izvršenje Londonskog pakta.

Nacionalna pitanja pojedinih jugoslovenskih naroda su, na određenom stepenu političkog razvitka, sačinjavala jedan kompleks koji je tražio rešenja kakva do tada istorijski razvitak zapadne i centralne Evrope nije poznavao. Već revolucionarna 1848. godina anticipira prva kompleksnija rešenja. Srpska majska skupština u Sremskim Karlovcima se odlučuje za savez Vojvodine sa kraljevinom Hrvatskom-Slavonijom-Dalmacijom, bez oklevanja se odlučuje za stvaranje takvog saveza i Hrvatski sabor, a istovremeno izražava želju za proširenjem saveza i na Sloveniju, koja treba da se stvori. Pobornici Ujedinjene Slovenije, sa svoje strane, izražavaju istu nameru. To je bio prvi pokušaj državnopravnog povezivanja.

Uporedo sa ovom inicijativom Južnih Slovena na području Habsburškog Carstva razmenjuju se, na inicijativu Kneževine Srbije, mišljenja između državnika i političara Srbije, Vojvodine, Hrvatske-Slavonije, Dalmacije i Crne Gore o zajedničkim stavovima o mogućim akcijama (misija Matije Bana). Između obe inicijative još nije stvorena ona protivurečnost, koja će biti problem u kasnijim zamislima o putevima političkog samoopredeljenja jugoslovenskih naroda. U 1848. godini se insistira u prvom redu na nužnosti sporazuma Hrvata i Srba na području Habsburškog Carstva, a Srbija podržava ujedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom-Slavonijom tj. afirmaciju hrvatske državnosti. Štaviše, ona podržava savez Srba u Ugarskoj (Vojvodini) sa ovom „trojedinom kraljevinom" i njenom borbom protiv suprematije mađarske nacije. Slično i Crna Gora. Na tom osnovu se traži podrška Hrvata i Srba u Austriji oslobođenju Slovena ispod otomanskog jarma, na drugom frontu. Ima u Srbiji i ljudi koji u izbijanju revolucije u Habsburškom Carstvu vide njegovu agoniju i veruju da će se ono raspasti pa u tome vide mogućnost za stvaranje jednog jugoslovenskog kraljevstva, pod srpskom dinastijom, u koje bi ušla Srbija, Bosna, Bugarska, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i južna Ugarska (ne Istra i Slovenija). U Beogradu oni

25. marta 1848. dele i lepe proglas u tom smislu.[16] Stvarno se dobrovoljci iz Srbije, pod komandom Stevana P. Knićanina, ubrzo te godine već bore uz Srbe u južnoj Ugarskoj za afirmaciju srpskih nacionalnih zahteva, u temelju antifeudalnih, protiv velikomađarske prakse mađarske vlade koja odbija priznanje Vojvodine. Od septembra 1848. srpski se pokret ovde bori i uz Hrvate i Srbe bana Jelačića, ne za nekakvo razbijanje carstva, već u građanskom ratu unutar njega (a koji je za Srbe i Hrvate i nacionalan) protiv snaga mađarske revolucionarne vlade.

Tek će se u promenjenim prilikama šezdesetih godina jugoslovenski kompleks prvi put oformiti kao pitanje zajedničke politike sa perspektivom zajedničkih rešenja.

2. PRVO FORMIRANJE JUGOSLOVENSKOG POLITIČKOG KOMPLEKSA

U istoriji nacionalnih pokreta naroda Jugoslavije do prvog svetskog rata, možemo uočiti dve međusobno vremenski odvojene faze formiranja jugoslovenskog političkog kompleksa. Prva faza u 60. i 70. godinama prošlog veka (1860—1878), a druga od preloma vekova do prvog svetskog rata (1903—1914—1918). Konstatacija o njihovoj vremenskoj odvojenosti ne znači da ne postoji kontinuitet kako u pojedinim nacionalnim pokretima, tako i u samoj jugoslovenskoj misli. Reč je o tome da se u oba pomenuta perioda jugoslovenski pokret formira realno, u konkretnu političku akciju, da se u toj aktivnosti preseljava iz carstva želja u svet aktuelnog delovanja. Realno se konstituišu odnosi jugoslovenskog karaktera između pojedinih naših nacionalnih pokreta i oni time oblikuju jugoslovenski pokret kao politički realitet. Ono što je zajedničko u oba perioda formiranja jugoslovenskog političkog kompleksa, to je da imaju određene zajedničke međunarodne pretpostavke. U prvom redu i kao najočiglednije, rešavanje istočnog pitanja, pri čemu je za narode Balkana najvažniji onaj njegov element koji se odnosi na likvidaciju evropske Turske. A s druge strane, pitanje Habsburške Monarhije.

I za prvi i za drugi period zajedničku karakteristiku predstavlja činjenica da se raspadanje, odnosno likvidacija Habsburške Monarhije pojavljuje kao verovatna mogućnost. I u prvom i u drugom slučaju, mogućnost nestanka Austrije pojavljuje se, pre svega, kao eventualni rezultat širih evropskih kriza i ratova. Dok je u odnosu na pitanje likvidacije evropske Turske polazna tačka uvek bila vlastita akcija narodâ, odnosno država na Balkanu, pa

[16] Dragoslav Stranjaković, *La collaboration des Croates et des Serbes en 1848—1849,* „Le Monde Slave", juni 1935, (Paris) 1935.

se akcija velikih snaga sagledava pre kao smetnja njihovom nastupu, a u pogledu Austrije stvar je upravo obrnuta. Ne priprema se akcija samih južnoslovenskih i uopšte balkanskih nacionalnih snaga za njeno rušenje, iako želje u tom pravcu sigurno postoje. Nastup nacionalno-revolucionarne omladine u Bosni i Hercegovini, u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji te u slovenačkim zemljama neposredno uoči svetskog rata, tek najavljuje da bi se stvari mogle postaviti i drugačije. Još važi pravilo da se kraj Austro-Ugarske realno očekuje samo od rušilačkog učinka njenog eventualnog poraza u sukobu sa drugim velikim evropskim državama. Sve do 1914. godine, do sarajevskog atentata, još nema stvarne, tj. na istorijskoj delatnosti utemeljene razlike između pojedinih koncepcija o etapnom stvaranju jugoslovenske države, bilo da one privremeno uvažavaju postojeće granice Habsburške Monarhije, bilo da računaju da će te granice brže da nestanu. I takozvane antiaustrijske koncepcije jugoslovenskog državnog ujedinjenja, antiaustrijske su do 1914. godine samo po željama, a ne po akciji. Antiaustrijsko jugoslovensko ujedinjenje je aktualizovala sâma Austro-Ugarska u 1914. godini kada se rešila za napad na Kraljevinu Srbiju.

Sagledavanje formiranja jugoslovenskog političkog kompleksa u 60. i 70. godinama prošlog veka treba, dakle, početi sa osvrtom na međunarodne odnose.

Već je sa krimskim ratom, odnosno Pariskim mirom 1856. godine, nastupila nova faza u razvitku istočnog pitanja i promenili se uslovi za oslobodilačku, protivtursku aktivnost balkanskih naroda i država. Potisnut je uticaj carske Rusije, a umesto nje, kao kolektivni staratelji nad sudbinom Turske, stupaju velike sile. Među njima se naročito ističe Francuska Napoleona III. To je ona situacija u kojoj Marks i Engels, protivno svojim ranijim pa i kasnijim stavovima, dolaze do uverenja da bi bilo, posle likvidacije evropske Turske, moguće postići novo političko uređenje na Balkanu i bez opasnosti da carska Rusija prodre u ovo područje.[17] Oni tada predviđaju stvaranje jake južnoslovenske države na Balkanu (jasno, bez onih delova južnog slovenstva koji su obuhvaćeni granicama Habsburške Monarhije), čije bi nacionalno i političko jezgro sačinjavali Srbi odnosno Srbija. Interesantno je primetiti da Marks i Engels, u skladu sa svojim opštim ubeđenjem o nužnosti stvaranja dovoljno velikih i jakih, centralistički organizovanih država, a koje su zastupali u pogledu Nemačke, Italije i Poljske, i ne pomišljaju na bilo kakvo federativno uređenje za Balkan. U tome će Svetozar Marković, pa i srpski građanski liberalni demokrati, desetak godina kasnije biti bolji „marksisti"!

[17] Članak u „New-York Daily Tribune", 21. april 1853 *(Šta učiniti od evropske Turske?).*

Drugi važan događaj je poraz Austrije u ratu sa Sardinijom i Francuskom u 1859. godini. Ovaj poraz dovodi do ujedinjenja Italije (još bez Venecije i Rima), s jedne, i do početka ustavnog doba u samoj Austriji, s druge strane. Ovi događaji uvećavaju ugled i uticaj Francuske Napoleona III u koga se sad upiru pogledi svih oslobodilačkih pokreta kojima su zapreka kako Turska tako i Austrija. U duhu oživljenih očekivanja daljih promena evropske političke karte, u smislu stvaranja ujedinjenih nacionalnih država, izbija i poljski ustanak od 1863. On stimuliše srpsku liberalnu omladinu, buduće osnivače Ujedinjene omladine srpske. Ali je inicijativa poljskih ustanika za istupanje Srbije protiv Austrije (neprijateljski raspoložene prema poljskom ustanku) u Beogradu primljena sa opreznošću. Poraz ustanka je pokazao vladi Srbije koliko je važno pitanje stava velikih sila, a pogotovu Engleske i Francuske. Kao što su poljski ustanak prepustile sudbini, tako su se one mogle ponašati i prema eventualnom ustanku balkanskih naroda protiv Turske. Sve do 1870. godine, do francusko-pruskog rata, kakav će stav zauzeti Napoleon III bila je jedna od glavnih preokupacija srpske vlade.

Godine 1866. dolazi do rata između Austrije i Pruske, pri čemu Bizmark u diplomatskim pripremama, pokušava da pridobije Srbiju za ratnu akciju protiv Austrije. Srpska vlada se ne rešava za takvu akciju. Poraz Austrijanaca kod Sadove te iste godine vezan je, s jedne strane, sa ogromnim jačanjem Pruske, a s druge, sa slabljenjem Austrije (ustupanje Venecije Francuskoj odnosno Italiji, jačanje mađarske opozicije). Pošto je poznato da car Franja Josip I nije bio spreman da se odrekne borbe za prvenstvo u Nemačkoj, pa da zato sprema revanšni rat protiv Pruske — u Srbiji i među Jugoslovenima Habsburške Monarhije je zavladalo živo uverenje da će u tom ratu Austrija ponovo biti poražena, čak i razbijena. Finis Austriae mnogima se činilo na domaku.

Baš u jeku austrijskog poraza kod Sadove, sastaje se osnivačka skupština Ujedinjene omladine srpske, a vlada Kneževine Srbije pokušava da nad drobom međunarodne situacije gata pogodan trenutak za aktivizaciju Balkanskog saveza protiv Turske. Stvar je, naime, i u tome da nemački ratovi u centralnoj Evropi odvlače pažnju i snage velikih sila od istočnog pitanja. Inicijativa balkanskih država i naroda mogla se i slobodnije ispoljiti.

I ne čekajući na novi austro-pruski rat, srpska vlada upućuje 22. septembra 1866. Napoleonu III memoar u kojem traži podršku za stvaranje ugarsko-rumunsko-južnoslovensko-grčke konfederacije kao nove formule uređenja istočnog pitanja. Ovaj memoar ne predviđa likvidaciju Austrije već na to računa kao na stvar budućnosti. U prvoj fazi predviđa odvajanje Ugarske od Austrije

te računa na uključivanje Hrvatske u južnoslovensku državu, ali ne i na slovenačke zemlje, budući da su one deo austrijske države. Rezultat u Parizu bio je nikakav.

Sredinom januara 1867. u Beogradu se saznaje da Francuska savetuje Porti da podeli ustaničkom Kritu autonomiju ili, pak, da ostrvo prepusti Grčkoj. Srpska vlada dolazi na misao da bosansko-hercegovačkim ustankom iščupa za sebe slično rešenje. Naravno, uz podršku Francuske. No, Napoleon III je imao, u pogledu Srbije, u vidu samo pogodno rešenje pitanja tvrđava. Ruska spoljna politika je bila sklona tome da Porta da Bosni i Hercegovini autonomiju, pa da je prepusti upravi kneza Mihajla. Ali, s druge strane, Austrija preti da će sama uzeti ove zemlje, ako bi se započela deoba Turske.

Nove nade pobuđuje u Beogradu i činjenica što Francuska, krajem februara 1867. predlaže Rusiji da ona dopusti Grčkoj „prirodne granice", tj. Epir i Tesaliju, koji su bili u vrenju. No, skoro istovremeno Francuska u pogledu Bosne i Hercegovine podržava Austriju, te u martu iste godine to daje do znanja i srpskoj vladi. S druge strane, sredinom marta 1867, u Beograd dolazi predstavnik austrijskog cara (Ziči) da obezbedi mirno držanje Srbije. A kad preko ruske diplomatije još i Bizmark poruči Beogradu „da se uzdrži za sada", vlada Kneževine Srbije povlači realistički zaključak. Ona uviđa, prvo, da Francuska, u pogledu Srbije, ima potpuno drugačiju politiku nego u pogledu Grčke; drugo, da treba i dalje biti obazriv prema velikim silama, uprkos postojanju političke krize u centralnoj Evropi, pošto je pitanje odluke o likvidaciji turskih tvrđava u Srbiji još uvek otvoreno.

Uvođenje dualizma u Austro-Ugarskoj krajem 1867, trebalo je Austriji da omogući lakše pripreme za revanšni rat protiv Pruske. Pa tako i dalje ostaje otvorena mogućnost propasti ove carevine. No, nade takve vrste doživljuju težak udarac izbijanjem francusko-pruskog rata u 1870. godini. S jedne strane, Austrija se ne rešava za intervenciju, a s druge, brze pobede Pruske stvaraju potpuno novu situaciju. Iz kombinacije ispada Francuska sa Napoleonom III, a nastaje nova činjenica — ujedinjena Nemačka, pored Austro-Ugarske, pod vodstvom Pruske. Padom Hoenvartove vlade u Austriji 1871. godine i prelaskom vlade u ruke nemačke liberalne stranke, koja je odlučno protivna misli o ratovanju sa Bizmarkovom Nemačkom, postaje očigledno da očekivanje raspadanja Austrije, usled konflikta sa Nemačkom, nije više osnovano. I tako, u 1872. svi politički faktori južnog slovenstva dolaze do zaključka da treba odložiti misao o podizanju ustanka u Bosni i Hercegovini i o aktiviranju Balkanskog saveza protiv Turske.

I tako će godina 1875. stajati u znaku samobitnog ustanka osnovnih masa bosansko-hercegovačke raje. Zatim će 1876.

doživeti usamljeni juriš Srbije i Crne Gore, poraz prve i pobedničke trenutke druge. Taj period će da završe godine 1877. i 1878. u znaku totalne intervencije evropskih velikih sila i potpune negacije parole da Balkan pripada balkanskim narodima. Ovi narodi, odnosno njihove države, imaće na Berlinskoj konferenciji pristup samo u kuloarima i u predsobljima velikih.

Srbiji i Crnoj Gori je priznata suverenost. Ali, tada u Srbiji potpuno zavlada uticaj Austro-Ugarske, pa će Srbija tako za četvrt veka morati da nestane iz realnih jugoslovenskih nastojanja.

U razdoblju 1860—1878. i Srbi i Crnogorci i Hrvati i Slovenci, a takođe i Bugari i Makedonci traže rešenja svom nacionalnom pitanju ili bar poboljšanje svog položaja, kako bi se obezbedili za rešenja u budućnosti. Svaki od njih polazi od sebe, od svog problema. To će i kasnije ostati tako. Ali, u ovom periodu, to polaženje od sebe, svakog od njih po prvi put odlučnije dovodi u politički dodir sa ostalima, bilo direktno bilo indirektno. To nisu samo informativni dodiri već traženje onog zajedničkog što bi omogućilo političko udruživanje snaga u akciji za dogovoreni cilj. Baš u tom periodu, mogu se najlakše i najjasnije uočiti pozicija i interesi svake od jugoslovenskih nacionalnih individualnosti i videti na čemu i kako nastaje onaj politički splet zajedničkih interesa, koji će ih u istorijskoj perspektivi povezati među sobom jače nego sa bilo kojim od ostalih okolnih naroda, pa i jače od vlastitih posebnih, užih interesa svakog od njih. Jednom rečju, u tom periodu naročito se dobro može posmatrati kako se politički oformljuje stvarna interesna povezanost nacionalnih problema južnoslovenskih naroda, kako se konstituiše jugoslovenski problem kao izraz političke delatnosti pojedinih naroda u zajedničkoj povezanosti.

Srbija na Istoku

Najizrazitija specifičnost srpskog nacionalnog problema, opšta karakteristika položaja srpske nacije jeste velika podeljenost srpskog stanovništva kako u državno-političkom pogledu, tako i u geografskom smislu. Srpski narod dele mnoge državne i političke granice. A on je podeljen i u prostoru. Odvojeno od teritorije nacionalnog jezgra, srpsko stanovništvo živi u brojnim, na velikom prostranstvu rasejanim, grupama i enklavama. Kartografski prikaz te situacije bi trebalo izraditi. Ali o njoj očito govore i same brojke.

Sredinom 19. veka, u Kneževini Srbiji živi samo oko 950.000 Srba, dok ih u Habsburškoj Monarhiji ima 1 milion! U južnom Pomoravlju ima ih oko 300.000, u Staroj Srbiji (Kosovo, Metohija, Sandžak) oko 450.000, u Bosni i Hercegovini blizu 500.000.

Sredinom 19. veka, srpski narod broji ukupno oko 3,2 miliona pripadnika, a od njih tek slaba trećina živi u polusamostalnoj nacionalnoj državi, dok su ostale dve trećine gotovo podjednako podeljene na Habsburšku Monarhiju i Tursku. Posle aneksije Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj, srpsko stanovništvo u Habsburškoj Monarhiji (100%) podeljeno je, prema pojedinim političkim teritorijama, na sledeći način: Bosna i Hercegovina — 42%, Hrvatska-Slavonija — 31%, uža Ugarska 22%, Dalmacija — 5%. Ove brojke ne pokazuju koliko je ovo stanovništvo još dodatno podeljeno, ne samo po političkim teritorijama, već i po pojedinim međusobno geografski udaljenim krajevima.

Sasvim je prirodno što je nacionalna politika Srba morala, kao svoje glavno stvarno pitanje, da rešava problem — kako objediniti u granicama jedne države celu srpsku naciju. Baš taj problem vodi Srbe u pravcu stvaranja političke zajednice sa Hrvatima (nacionalna posebnost Muslimana u ono vreme još se nameće samo kao versko politički problem). U toj fazi političko jugoslovenstvo ima u srpskoj politici, s jedne strane, srpsko-hrvatski, a s druge, srpsko-bugarski karakter. U pravcu prema istoku, gde politička i etnička situacija omogućuje državno razgraničenje srpskog i bugarskog naroda, Srbija će svoje političko jugoslovenstvo postupno da reducira, proširujući politički raskorak sa Bugarima, odnosno sa Bugarskom. U pravcu prema zapadu, gde je etničko razgraničenje nemoguće, Srbija će svoje političko jugoslovenstvo da proširuje. Tretirajući ga poduže kao pitanje hrvatsko-srpskog zajedništva, ona će pred prvi svetski rat svoju jugoslovensku koncepciju da proširi i na pitanje Slovenaca. U ovom pravcu političko jugoslovenstvo Srbije ne nailazi na neku postojeću hrvatsku državu (kao što je to ubrzo bilo, na istoku u slučaju Bugarske), ali će morati da se odredi u odnosu na formiranje samostalnog hrvatskog nacionalnog pokreta. Na kraju, naravno, i prema pokretu Slovenaca za samoopredeljenje.

Glavni oblik delovanja za srpsko nacionalno oslobođenje je bila spoljna politika Kneževine Srbije. Ovu politiku su Srbi — kako oni koji su vladali ili bili podređeni u Kneževini, tako i oni koji su živeli van nje — shvatali kao način izvršavanja istorijskog zadatka nacionalnog oslobođenja, a čemu je preduslov bio Srbiju uvećati i ojačati. Sve do balkanskog rata, izuzev epizodičnog kolebanja u 1866. i 1867. godini, spoljna politika Srbije je bila aktivno okrenuta samo prema turskoj državi i protiv nje. U odnosu prema Austriji, međutim, spoljna politika Srbije, ukoliko se nije Austriji četvrt veka uopšte podredila (1878—1903), bila je sve do 1914. politika sprečavanja opasnih svršenih činova. Od Garašaninovog „Načertanija", pa dalje jasna je svest da Austrija teži da se, uz Rusiju, ugura na Balkan, u prostor koji bi se otvorio posle uzmicanja turske države. To je naročito važno za prostor

Bosne i Hercegovine, koji je geografski smešten istočno od habsburške države, ali zapadno od Srbije. Zato je u toj misli prisutna svest o neizbežnosti, u daljoj budućnosti, sukoba između austrijskog ekspanzionizma i interesa Srbije. No, svest o toj perspektivi ne znači prelazak na antiaustrijske akcije. Spoljna politika Srbije ne računa (niti pokušava) na podizanje ustanka u samoj Austriji. Razbijanje Austrije uvek prepušta međunarodnom zbivanju. U 1866. odnosno 1867. godini, Pruskoj odnosno Bizmarkovoj Nemačkoj, a u početku 20. veka, carskoj Rusiji. Ima, u spoljnoj politici Kneževine, odnosno Kraljevine Srbije, i perioda, kada se ona miri sa mišlju da svoje spoljno-političke ciljeve ostvaruje u simbiozi sa Austro-Ugarskom, podređujući se njenoj spoljnoj politici. Prvi takav period traje celih 25 godina (1878—1903), dok se u drugom ta ideja pojavljuje samo epizodno i interno (Milovanović 1908).[18]

Početak 60. godina, u Srbiji je označen prisutnošću liberalne opozicije protiv kneza Mihaila Obrenovića, koji organizuje vladarski apsolutizam evropskog tipa sa glavnim osloncem na činovništvo i vojsku. Ovaj unutrašnji antagonizam, u koji se uključuju i liberalni Srbi iz habsburške Ugarske, ne vodi, ipak, oštrijem sukobu, budući da se sva pažnja okreće prema spoljnoj politici kneza Mihaila u očekivanju velikog čina. Mihailov ugled je porastao 1862. njegovom uspešnom akcijom da od starateljskih velikih sila izdejstvuje povlačenje turskih garnizona iz gradova u Srbiji. Preostale garnizone u tvrđavama na Savi i Dunavu Turska će povući 1867, uz blagonaklonost Austrije, koja je time „honorisala" neutralno držanje Srbije u vreme poraza Austrije u ratu sa Pruskom. Potpuno povlačenje turskih snaga iz Srbije, značilo je najveći stvarni uspeh koji je postigao režim Mihaila Obrenovića. Ali okolnosti tog uspeha su označile i kraj namere, glavne postavke u očekivanjima javnosti, da ga Srbija proširi i u akciji protiv Turske u Bosni i Hercegovini.

Glavna i najveća koncentracija političkog interesa Kneževine Srbije za vreme Mihaila Obrenovića je bila okrenuta oslobađanju ispod turske vlasti. U tom pravcu su ležale stvarne mogućnosti Srbije za njeno jačanje. Srbi i Hrvati Habsburške Monarhije su pri tome imali marginalnu, popratnu ulogu. Vojna krajina ima ulogu kao područje prikupljanja vojnički obrazovanih i za vojno rukovodstvo sposobnih dobrovoljaca, pa i odreda, a Hrvati i Srbi Habsburške Monarhije uopšte važni su kao politički saveznici koji mogu da utiču na pasivizaciju Austrije. Uglavnom time što neće doprineti njenoj unutrašnjoj konsolidaciji, a ponajviše na način da

[18] Vasa Čubrilović, *Istorijski osnovi postanku Jugoslavije 1918*, „Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države", Zagreb 1969, str. 91.

ne budu smetnja zbliženju Srbije i mađarske opozicije. Tu se, između ostalog, uvek postavljalo staro pitanje priznanja narodnosti i političkih prava vojvođanskih Srba. Očigledno je i za vojvođanske Srbe važilo ono što je 1859. govorio Mihailo Obrenović Lajošu Košutu u pogledu Hrvata: „Hrvati su na periferiji, mi (tj. Srbija) smo u sredini kruga". Mislio je na prioritet, ako ne na hijerarhiju nacionalnih problema u ovom prostoru.

Treba uvažiti pitanje koliko je i sâm Košut bio spreman da dopusti u pogledu zadovoljenja zahteva Hrvata i vojvođanskih Srba u slučaju da mađarska pobuna bude uspešna, uz određenu tehničku i političku pomoć Kneževine Srbije. Košut je, naime, bio spreman da unapred zaključi sporazum sa Hrvatima, preko posredničkih usluga Beograda, o budućim hrvatsko-mađarskim odnosima. Razume se, *unutar* granica Ugarske. Sa vojvođanskim Srbima Košut je bio voljan da zaključi „vrlo liberalan" sporazum, opet pod uslovom da se ne dira u celokupnost ugarske kraljevine.[19] Košut sam i nije želeo raspadanje Otomanskog Carstva, iako je pristajao na nezavisnost Srbije. U slučaju da do raspadanja Otomanskog Carstva ipak dođe, Košut je bio ne za jaku južnoslovensku državu, već za obrazovanje konfederacije sastavljene od posebnih država Bugarske, Crne Gore, Bosne i Srbije, pored neprikosnovene integralne Ugarske.

Takvo bi bilo, bar što se tiče Hrvatske i Vojvodine, eventualno moguće postignuće Kneževine Srbije, da je ona bila aktivnija protiv Austrije. Usaglašavanje politike Srbije sa opozicionom Mađarskom, kao sredstvo delovanja protiv Beča, odnosno još više, kao sredstvo odvraćanja Beča da on deluje na Balkanu, bilo je izvesna konstanta u spoljnoj politici Srbije kada je ona težila jačanju svoje pozicije. Refleksi te konstante su osetni još u prvom svetskom ratu. Razume se, takva konstanta neizbežno pretpostavlja integritet Ugarske, pa se u njenoj senci ne može ni misliti na rešavanje jugoslovenskog pitanja u smislu državnog odvajanja Hrvatske i Vojvodine od Ugarske. Jugoslovenski karakter te politike Srbije, prema tome, ograničen je manje-više na izražavanje interesa za političku sudbinu Hrvata i vojvođanskih Srba, na potpomaganje njihovog nastojanja da postignu bolji položaj unutar Ugarske, a da zauzvrat oni politički pomažu Srbiju u njenom delovanju na Balkanu, naročito time što joj ne prave smetnje u njenim dobrim odnosima sa Mađarima. Najkritičnija tačka u ovoj kombinaciji su bili sami Mađari. Tek njihova kolebljiva i egocentrična politika u odnosu prema Beču, u kojoj obziri na Srbiju nisu igrali nikakvu ulogu, a, s druge strane, još više njihova uporna nespremnost na političke koncesije i utišava-

[19] Grgur Jakšić i Vojislav Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila. Prvi balkanski savez,* Beograd 1963.

nje mađarskog nacionalizma u odnosu prema Hrvatima, odnosno Hrvatskoj, i prema vojvođanskim Srbima, to je bilo ono, što je, *via facti*, trajnom interesovanju Srbije za politiku Hrvata i vojvođanskih Srba dalo, na kraju krajeva, politički jugoslovenski karakter.

Ono po čemu su se Srbija Mihaila Obrenovića i on sâm zapisali velikim slovima u istoriju, to su nastojanja za stvaranje balkanskog saveza država i oslobodilačkih pokreta, za likvidaciju vlasti Otomanskog Carstva na Balkanu. U to vreme, pojavljuje se prva državno-pravna upotreba jugoslovenskog imena. Pojavljuje se ime „jugoslovensko carstvo", kao ime jedne buduće državne tvorevine. Ali ova tvorevina nije identična sa kasnijom jugoslovenskom. Mišljena je srpsko-bugarska dualistička država. Stvarnu oznaku tadašnjeg pravca spoljne politike Srbije je dao Svetozar Marković 1872. godine u naslovu knjige „Srbija na Istoku".

Ideja Balkanskog saveza je sadržala postizanje sporazuma sa postojećim nacionalnim balkanskim državama, kao i sa nacionalno oslobodilačkim pokretima u okviru evropske Turske, o istovremenoj vojnoj akciji. Tradicija uspešnih srpskih, grčkih pa i drugih protivturskih ustanaka u nedavnoj prošlosti je bila toliko jaka da je i u politici postojećih država ustaničko delovanje bilo, pored operacija vojnih jedinica, bitan sastavni deo zamišljene akcije. Još nije nastupilo kasnije gledanje vladajućih faktora, prema kojem se treba ograničiti na dejstvo državne vojske, a nacionalno revolucionarne snage što više udaljiti od političkog odlučivanja. I vlada Kneževine Srbije, odnosno Crne Gore, i organizacije kao što je Ujedinjena omladina srpska, još se ne razdvajaju politički, još se ne razilaze u pogledu izbora metoda borbe. Svi još deluju na organizovanju ustaničkih pokreta. U ugovoru između Srbije i Crne Gore od 23. septembra (5. oktobra) 1866, rečeno je, na primer, da će obe države da rade „da se što prije spremi ustanak protiv Turske", provodeći „sporazumljenje sa narodima u Turskoj".

Diplomatska akcija Kneževine Srbije se trudi za ugovorno povezivanje sa Crnom Gorom, Grčkom i Rumunijom. Najtešnji i najintimniji savez je sklopljen sa Crnom Gorom već pomenutim ugovorom. To nije samo ugovor o zajedničkoj akciji protiv Turske, to je i ugovor o budućem državnom ujedinjenju. Interesantno je primetiti da su i u tom pravcu predviđene određene etape. Najprije stvaranje „velike Srbije", to jest ceo srpski narod u Turskoj se oslobađa i ujedinjuje sa Kneževinom Srbijom. Tek „onda i pod tim uslovom knjaz Crne Gore svečano obećava da će Crnu Goru pridružiti i ujediniti s tom velikom državom"; ovim spajanjem nastaće „cjelokupna Srbija". „Narod crnogorski ući će u uživanje sviju onih prava i sloboda, koje narod srpski uživa." Obezbeđeno mu je i iznimno postupanje u pogledu vojske, tj. 25

godina u Crnoj Gori „neće se činiti regrutacija, no samo dobrovoljci u stalnu vojsku uzimati." Svim crnogorskim starešinama i činovnicima je obezbeđeno da će se smatrati „kao i ostale starješine i činovnike srpske, i što se plate i materialnog položenja tiče, u svemu jednako s njima postupati." Glavna politička odluka je bila svakako to da crnogorski knjaz obećava da će „nakon spojenja Crne Gore" da prizna kneza Mihaila „za vladaoca te cjelokupne srpske države", uz obavezu, da se knjazu Crne Gore „stvori u novoj srpskoj državi i moralno i materijalno sjajno položenije". To je važilo za celu crnogorsku vladarsku porodicu. Spremnost kneza Nikole da se u interesu celokupnog srpskog ujedinjenja odrekne u ime svoje porodice vladarskog položaja, bila je dokaz njegovog patriotizma i značajan politički uspeh kneza Mihaila. Svetozar Marković je 1868. upozoravao da se time Mihailo obezbedio od konkurencije Crne Gore, koja je, naročito od vremena kneza Danila, bila sa svojom dinastijom veoma popularna kod Srba u Turskoj.

Neuporedivo komplikovaniji su bili pregovori za sklapanje saveza sa Grčkom. Sa Rumunijom vojni savez uopšte nije mogao da bude ugovoren, već je potpisan samo ugovor o prijateljstvu (1868). Glavna teškoća je bilo pitanje razgraničenja između Grčke i Srbije. Grčka politika je polazila od ideje Velike Grčke, čija bi severna granica bila na Balkanskom gorju, uključujući Makedoniju i južnu Albaniju. Politika Srbije je odbijala misao na podelu bugarske etničke teritorije između Grčke i Srbije, nastojala da podeli Makedoniju, a kao minimum tražila Bosnu i Hercegovinu te Staru Srbiju do Drima i Iskera. U ovim pregovorima dodirnut je, dakle, ceo niz problema, od albanskog, makedonskog, do bugarskog. Iako su između Srbije i Grčke postignuti određeni dogovori te, najzad, i vojna konvencija, neki dublji politički sporazum nije bio postignut. Naročito posle stvaranja Bugarskog egzarhata (1870. odnosno 1872) se stabilizovalo nepoverenje Grka prema balkanskim Slovenima. Uz delovanje promenjenih međunarodnih odnosa, to je nepoverenje na kraju dovelo do toga da u 1876. godini Grčka nije stupila u rat protiv Turske na strani Srbije i Crne Gore.

Sličan učinak je imalo stvaranje Bugarskog egzarhata i na srpsko-bugarske odnose. Ali tu je postojala poduža tradicija intenzivnih kontakata i saradnje. Beograd je jedno vreme bio središte delovanja bugarske emigracije, a odnosi su bili intenzivni i posle toga kad se to središte preselilo u Bukurešt. Već se tada među bugarima-emigrantima podvajaju mišljenja u pogledu glavnog pravca bugarskog delovanja: ili antiturski pravac na temelju južnoslovenske solidarnosti ili, pak, politika kompromisa sa Turcima i orijentacija na postupno osvajanje nacionalnih pozicija u Turskoj s podrškom carske Rusije i u okviru bugarsko-grčkog

crkvenog spora. Ipak, u 1867. godini, bugarsko „Dobrotvorno društvo" predlaže srpskoj vladi program sporazuma, koji ta vlada i prihvata. Sporazum govori o bratskom približenju i sjedinjenju bugarskog i srpskog naroda pod imenom „Jugoslovensko carstvo". Ovo carstvo sastavljaće Srbija i Bugarska (uključiv bugarsku Trakiju i Makedoniju), imaće zajedničkog vladara, Mihaila Obrenovića, s pravom nasledstva, te će biti organizovano u dualističkom smislu. I jezičko pitanje treba da se reši dualistički. „Svaka strana da sačuva svoje narečje u zvaničnosti, i zato činovnici da budu iz onog naroda gde služe, i koji govore narečjem one strane . . . Sve naredbe što se publikuju u Jugoslovenskom carstvu, da budu bez izuzeća na oba narečja, i na srpsko i na bugarsko jednovremeno."

Jugoslovensko carstvo bi uključivalo Makedoniju kao deo bugarske državne polovine. Makedonsko pitanje, kao nacionalno pitanje, počelo se u ono vreme upravo konstituisati. Olakšice koje su za vreme krimskog rata obećane i delimično dopuštene pojedinim neturskim narodima u Otomanskom Carstvu, ojačale su borbu Makedonaca u crkvenom, školskom i političkom pogledu. Skoro će se postaviti pitanje obnove bivše autokefalne ohridske arhiepiskopije i već nastupaju prvi zastupnici mišljenja da u Makedoncima treba gledati posebnu etničku (nacionalnu) zajednicu. U 70. godinama, rasplamsaće se hercegovsko-bosanski, kao i ustanak masa u Makedoniji. Od spontanih oblika otpora protiv zuluma (hajduštvo, lokalne pobune), razviće se organizovani nastupi. Makedonska organizacija u maleševskom kraju i u Solunu pripremiće u maju 1876. Razloški ustanak. Njegov vođa Perovski nekada je pripadao Garašaninovoj organizaciji.[20].

Protivturska nacionalna politika Srbije je naišla, u ono vreme, već i na pitanje odnosa prema Albancima. Carska Rusija je tada podsticala kontakte sa albanskim starešinama, kako iz Srbije tako iz Crne Gore, naročito u mesecima februar-april 1867. Namera je bila podizanje ustanka u Albaniji. Neposrednog uspeha, izgleda, nije bilo. Postoji jedno obrazloženje: utanačiti nešto s Albancima bilo je teško „zbog anarhije koja je u to doba postojala u njihovom plemenskom društvu i nedostatka obrazovanog i nacionalno svesnog vođstva"[21]. Međutim, kad se u 1871. godini u Albaniji razgoreo jedan antiturski ustanak, protiv nasrtaja skadarskog paše na njihovu plemensku autonomiju,

[20] D. Đorđević, delo pod nap. 2, str. 146—147. — Dančo Zografski, prilog na 12. međunarodnom kongresu istorijskih nauka u Beču 1965. Actes, str. 832.

[21] Vasa Čubrilović, *Balkanski savez 1866—68*, „Enciklopedija Jugoslavije" knj. 1, Zagreb 1955, str. 314.

Albanci zatraže, krajem avgusta, pomoć od Srbije. I posle stišavanja ustanka, Albanci održavaju žive veze sa Crnom Gorom. Ugledni Albanci prisustvuju krštenju crnogorskog prestolonaslednika u septembru iste godine na Cetinju.[22] Ovi znaci primicanja Albanaca Srbiji i Crnoj Gori — svakako na antiturskoj, nacionalnooslobodilačkoj podlozi — nisu, kao što je poznato, postali karakteristika kasnijeg razvitka.

Ne isključujući unutrašnje slabosti albanskog nacionalnog pokreta, srpsko-albanskoj saradnji se na samom početku isprečilo na put pitanje budućih granica. Zahtevi za pridobijanje severne Albanije su konstanta u politici srpskih vlada sve od Načertanija. U toku pregovora sa Grčkom za sklapanje saveza, u februaru 1867, srpski pregovarači nude Grcima razgraničenje, prema kojemu bi Srbiji pripala severna Albanija do Drima; u slučaju veće ratne sreće, „Arbanasima se ostavljalo na volju da se organizuju u zasebnu državu između Vojuše i Drima, ili da se pripoje Srbiji i Grčkoj", tj. da se opredele za potpunu deobu Albanije.[23]

Već bi u ono vreme sa takvih polazišta bilo teško zamisliti savezništvo sa Albancima. A još teže kasnije, kada su se u albansko pitanje neposredno umešali interesi velikih sila, pre svega Austrije i Italije. Koliko da su ti interesi bili kontradiktorni, toliko su pomenute sile bile jedinstvene u nameri da stvore, u slučaju raspadanja Turske, nezavisnu Albaniju, kao „jaki zid" protiv velike slovenske države, kako se u 1903. izrazio austrougarski ministar inostranih poslova Agenor Goluhovski.[24] Ukoliko Albanci ne bi izborili istinsku nezavisnost, oni bi nužno dolazili među dva mlinska kamena.

Spoljno-političku akciju Srbije „na Istoku", protiv Turske, bitno dopunjuju kontakti sa hrvatskom politikom i sporazum koji je postignut sa Narodnom strankom u banskoj Hrvatskoj u martu 1867. To je bio sporazum o zajedničkoj akciji za oslobođenje Bosne i Hercegovine te stvaranja, u perspektivi, jugoslovenske (srpsko-hrvatske) savezne države. Za razumevanje ove dimenzije delovanja potrebno je osvrnuti se na jednu drugu važnu pojavu u srpskom nacionalnom pokretu, na Ujedinjenu omladinu srpsku.

Kolikogod se o Ujedinjenoj omladini srpskoj (UOS) već mnogo pisalo, još nedostaje jedna moderna, svestrana monografija o toj, koliko zanimljivoj toliko i važnoj, pojavi političke i kulturne

[22] Vaso Vojvodić, prilog u diskusiji, „Ujedinjena omladina srpska", „Matica srpska", Novi Sad 1968, str. 586.

[23] Vojislav Vučković, *Arbanasko-južnoslavenski odnosi*, „Enciklopedija Jugoslavije" knj. 1, Zagreb 1955, str. 157.

[24] F. R. Bridge (London), prilog na 12. međunarodnom kongresu istorijskih nauka 1965. u Beču, Actes, str. 831.

istorije Srba i sa srpstvom povezanog prostora. Ako se UOS, sa vidika literarne istorije, određuje kao romantizam, onda bi se o 1866, godini moralo govoriti kao o izvesnom zaostajanju iza razvitka u Sloveniji i u Hrvatskoj, gde se literatura već nalazi usred svog realističkog perioda. No, posmatrajući UOS sa gledišta političkog, očito je da Srbi sa UOS-om znatno prednjače ispred Hrvata i Slovenaca. UOS nije stranka, iako se sa strankama povezuje, to je moderan politički pokret koji prevazilazi stranački način političkog delovanja. Niti je to samo omladinski pokret. UOS, već na svom početku, ujedinjuje različite generacije, razne socijalne slojeve i razne političke pravce. To je pokret koji teži da se konstituiše na etničkoj podlozi, bez obzira na postojeće političke, državne granice (u banskoj Hrvatskoj UOS je ograničila svoje organizovanje, pristajući na princip hrvatsko-srpskog nacionalnog jedinstva, što je isključivalo posebnu srpsku organizaciju). Po tim karakteristikama, mogli bismo UOS da uporedimo sa frontovskim narodnooslobodilačkim pokretom najnovijeg vremena. Nesporni osnovni cilj je „da u novoj državi okupi sve Srbe"[25], iako je njen akcijski pravac okrenut isključivo prema Turskoj. Prividnom problemu (spornom u istoriografiji) da li ona ima „usko srpsku" ili „jugoslovensku" orijentaciju [25a], očigledno je odgovor u tome, što je doba Omladine baš ono vreme, kada se još potpuno jasno razaznaje onaj temeljni i presudni istorijski motiv koji srpsku politiku postepeno (etapno), vodi uklapanju (transformaciji) u jugoslovensku koncepciju. Interes njihovog nacionalnooslobodilačkog pokreta upućuje Srbe u pravcu širег povezivanja sa nacionalnooslobodilačkim pokretima drugih naroda današnje Jugoslavije, u prvom redu sa hrvatskim.

Tu ima problema, jer vođama UOS (Svetozaru Miletiću i drugima) je tuđ „austroslavizam" Slovena u Habsburškoj Monarhiji. Oni pod taj pojam dovode svako nastojanje za konsolidaciju državnopravnog položaja Hrvata i Slovenaca i Čeha u datoj državi. U vreme borbi za ustavno uređenje Habsburške Monarhije, UOS podržava mađarsku liberalnu opoziciju protiv Beča, a sama se postepeno udaljuje od zahteva za obnovu srpske Vojvodine. Ona se ograničava na traženje nacionalne ravnopravnosti u Ugarskoj bez teritorijalno-političkih temelja. Članovi UOS-e se zato oduševljavaju pobedama Nemačke koje ugrožava Austriju, ali sporo i teško razumevaju da se konstituiše nova, od Austrije još veća, opasnost za balkanske narode, tj. opasnost od ujedinjenja Nemačke, pobednice nad Francuskom i Austrijom. Još 1912. Mirko M. Kosić objavljuje u Velikoj Kikindi bistru knjigu o

[25] Vasilije Krestić, diskusija, vidi zbornik pod nap. 22, str. 588.
[25a] O tome Nikola Petrović i drugi u zborniku pod nap. 22.

„Modernoj Germaniji", pravdajući to argumentom: „Mi moramo naše neprijatelje upoznati . . ."

Ujedinjena omladina se čuva mogućnosti da oslobodilački pokret Srba (Hrvata) dođe u protivrečnost sa integritetom istorijske Nemačke. Postavljati pitanje Slovenaca nužno bi do toga dovelo. Poznato je da UOS, na svojoj skupštini u Beogradu 6. avgusta 1867. godine, u svoj program političkog jedinstva i zajedničkog oslobađanja postavila samo Srbe i Hrvate. Za Slovence, kao i za Bugare, uzajamnost se ograničila na pomaganje u prosvetnim poslovima. Takav je stav zauzet protiv predloga „da i za Slovence važi sve ono što je već utvrđeno za Hrvate".

Glavni cilj UOS je bio podizanje protivturskog ustanka za oslobođenje Srba. Ali je Ujedinjena omladina pri tome prvenstveno računala na faktor srpske države, na njenu vojsku i na političku podršku kneza, odnosno namesništva ustanku. Najznačajniji i najozbiljniji projekt UOS — nastojanje za ustanak u Bosni i Hercegovini u 1871. i u prvim mesecima 1872. godine — ne pretvara se u akciju, baš zato što je izostala podrška srpske vlade. Naprotiv, ruska i srpska vlada su vršile pritisak na Ujedinjenu omladinu te postigle da ona od svog projekta odustane.

Sve od svog osnivanja u julu 1866. godine, UOS je bila poprište unutrašnjih diferencijacija. Vojvođanski i srbijanski deo se razlikuju po načinu rada. A još više posle prekida između Ujedinjene omladine i Mihaila, koji je usledio posle skupštine UOS-a od 1867. Pokret u Srbiji uzima više politički, liberalno opozicioni vid, a u Vojvodini više patriotsko prosvetni.[26] Posle donošenja Namesničkog ustava 1869. godine pokret u Srbiji se diferencira sve izrazitijim izdavanjem nove radikalno-demokratske i socijalističke struje Svetozara Markovića. Ova diferencijacija će kasnije, u manjem intenzitetu, preći i u Vojvodinu. Zabrana UOS od strane ugarske vlade, u leto 1871. godine (pošto je skupština u Vršcu odbila zahtev vlasti da se organizacija ograniči samo na Srbe u Ugarskoj), dovodi do opadanja pokreta, ali i do izdvajanja grupe koja se odlučuje za stvaranje tajne organizacije sa namerom pripremanja ustanka u Bosni i Hercegovini. S namerom da opredeli revolucionarnu srpsku nacionalnu politiku u prilikama očekivanog ustanka Svetozar Marković piše „Srbiju na Istoku", knjigu koja će ostati kao najznačajnije dostignuće srpske političke misli tog vremena, a u mnogim svojim elementima sve do vremena današnjeg.

[26] Jovan Skerilić, *Omladina i njena književnost,* Beograd 1906 (ili kasnija izdanja).

Glavni problem političkog konstituisanja hrvatskog naroda je bila, pored još nezavršenih procesa integracija nacionalne svesti te borbe za demokratizaciju društvenog života, teritorijalno-politička podeljenost. U 60. godinama se pokazalo da tu podeljenost carski birokratski centralizam nije ni najmanje ublažio. Struktura istorijskih zemalja još je do dna presecala i prekidala strukturu hrvatske nacije, na isti način kao što je to bilo u vreme pre Martovske revolucije.

Banska Hrvatska, svojom vlašću ograničena na njen civilni deo (Provincijal), imala je 1857. godine, sa Međumurjem, nešto preko 900.000 stanovnika, od toga oko 750.000 Hrvata, a ostalo su bili uglavnom Srbi. U obnovljenoj vlasti Vojne krajine (Granice), bilo je oko 450.000 stanovnika, od čega 260.000 Hrvata, a ostalo Srbi. U Dalmaciji, koja je faktički pripadala austrijskim zemljama te tada dobila i svoj zemaljski sabor, živelo je oko 415.000 stanovnika, od čega oko 320.000 Hrvata, ostalo najvećim delom Srbi. Italijana je bilo negde oko 20.000. U Istri, koja je i istorijski od Hrvatske odvojena, a sada je kao celina deo autrijskih zemalja, živelo je, prema zvaničnoj statistici od 1880. godine, 121.000 Hrvata, pored 114.000 Italijana i 43.000 Slovenaca (u severnoj Istri). U granicama turske države (u Bosni i Hercegovini) zvanično je izračunato za 1865. godinu da je tamo živelo 257.000 katolika, koji se praktički mogu izjednačiti sa Hrvatima (pravoslavnih 593.000, muslimana 419.000). Ukupan broj Hrvata bio bi, dakle, u to vreme oko 1,708.000 ljudi. Od toga u Provincijalu 43,9%, u Vojnoj Krajini 15,2%, u Dalmaciji 18,7%, u Istri 7,1%, u Turskoj (Bosna i Hercegovina) 15%. U političkom jezgru Hrvata, u Provincijalu, živelo je, prema tome, znatno manje od polovine hrvatskog naroda, a većina u ostalim zemljama, odnosno u Vojnoj krajini.

Vrlo je omiljena konstatacija da su Hrvati u 50. godinama dobili od habsburškog cara „za nagradu" ono isto što i Mađari „za kaznu", tj. dobili su velikoaustrijski centralistički Bahov apsolutizam. No, početak 60. godina njima je pobudio nove nade. Hrvatski nacionalni pokret tada donekle menja svoj socijalni karakter. Isteklo je doba, kada je aristokracija još imala znatnu ulogu u njemu. On sada postaje stvar klasa građanskog društva, znatno se pojačava uloga i snaga nacionalnog malograđanstva i inteligencije, koja se formira iz redova tog malograđanstva ali i od sinova imućnijih seljaka. najveća je slabost hrvatskog političkog pokreta u tome što je najveći deo seljaštva, zbog političkog (izbornog) sistema, iz njega isključen. Tome doprinosi činjenica što i samo seljaštvo u nacionalnom smislu nije aktivno. Hrvatsko seljaštvo će se u politiku probiti tek dosta kasnije (1883. i 1903), i

to buntom protiv postojećeg političkog sistema. U hrvatskom političkom (i kulturnom) životu veliku, čak vodeću, ulogu još igraju sveštenici (Štrosmajer, Rački, Pavlinović i drugi). No, treba imati na umu da to još nije vreme modernog katoličkog klerikalizma. Ovi sveštenici više su pobornici tada u Evropi dosta raširenog „liberalnog katolicizma", sklonog da na nacionalnom području sarađuje sa umerenim građanskim liberalnim elementima.

Uprkos težnjama, pre svega bivših „Ilira", (kako bi, naglašavanjem nacionalnog jedinstva Hrvata i Srba u zemljama Hrvatske, ove poslednje što više animiralo za priljubljivanje hrvatskom političkom programu), nastavlja se proces formiranja samostalne hrvatske nacije, hrvatske nacionalne svesti, a uporedo s njom i srpske nacionalne svesti u Hrvatskoj.

Početak ustavnog doba donosi banskoj Hrvatskoj (Provinciјalu) posebnu upravu, sa hrvatskim zvaničnim jezikom i sa posebnim predstavnikom u vladi u Beču. S druge strane, mađarska opozicija priznaje banskoj hrvatskoj pravo na autonomiju u okviru Ugarske. Sabor u Zagrebu je podeljen 1861. godine na većinu Narodne stranke, sa Štrosmajerom na čelu, i na unionističku manjinu. Unionisti nisu u nikakvoj dilemi. Oni su za sporazum sa Ugarskom bez prethodnih uslova. Većina u saboru, sve do zavođenja austrougarskog dualizma, bezuspešno lavira između Beča i Pešte. Čak se na tom pitanju privremeno deli u dve stranke, Narodnu sa Štrosmajerom i Samostalnu sa Ivanom Mažuranićem. Narodna stranka je protivna slanju zastupnika Hrvatske u parlament koji bi predstavljao celokupnu Habsburšku Monarhiju. Ona želi da postigne realnu uniju sa Ugarskom, odvojeno od Austrije, na osnovu ravnopravnosti i priznanja integriteta Hrvatske, uključiv Rijeku (a, naravno, isključiv Istru!). Samostalna stranka se nada da će sporazumom sa vladom u Beču postići i faktičko ujedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom te neposredno priznanje istorijskog autonomnog položaja trojedine Hrvatske (tj. ne preko sporazuma Beč—Budimpešta, koji je inače bio neizbežan). I jedna i druga, izigrane su u godinama 1866—1867, kako od Pešte tako i od Beča, kada je napravljena Austro-ugarska nagodba u direktnim pregovorima između njih, bez učešća predstavnika Hrvatske. Austro-ugarska nagodba o uvođenju dualističkog ustavnog sistema, prepuštala je Hrvatsku (bez Dalmacije) ugarskoj državnoj polovini, i to bez unapred određenog statusa. Već u 1866. godini, pokazuje se nerealnom i eventualnost da bi se pitanje ravnopravnog statusa Hrvatske moglo rešiti putem pretvaranja cele Habsburške Monarhije u federaciju istorijskih individualnosti. Pokušaj Štrosmajera da u tome postigne sporazum sa češkim i poljskim (istorijskim) federalistima, nije bio uspešan. Ovi su ostavljali Hrvatima da sa Mađarima sami ugovore svoj odnos

prema Ugarskoj. Hrvatskoj narodnoj politici preostalo je ili priklanjanje sporazumu sa Peštom, u okviru već stvorenog dualizma, ili traženje radikalnijih rešenja. Na takvom opštem terenu, pojavljuje se protivaustrijska varijanta.

Još 14. decembra 1865. godine, car (kralj) Franja Josip je otvorio ugarski sabor, a to je značilo otvaranje direktnih pregovora između Beča i Pešte, bez Hrvatske. Još pre početka austrijskog rata sa Pruskom i Italijom, proradio je, pod spretnom režijom Deaka, odbor za nagodbu između Beča i Pešte, te ubrzo izradio operat za njene odredbe. Hrvatska je pri tome potpuno zaobiđena i ostavljena Mađarima na volju. U avgustu 1866, razočarenje donosi već pomenuti pokušaj Hrvata da dobiju podršku poljskih i čeških federalista za sprečavanje dualizma, odnosno za sprečavanje isključenja Hrvatske iz pregovora.

Sredinom 1867, došao je u Zagreb poznati francuski slavista i istoričar Luj Leže, povodom otvaranja Jugoslavenske akademije (28. juli 1867). On je sebi stvorio sledeću sliku o situaciji u hrvatskoj politici: „Kakav je danas rezultat nemačko-mađarske politike u pogledu Hrvata? Sigurno je da ih ona ne navezuje na Kraljevstvo svetog Stefana; štaviše, svakog dana ova ih politika sve jače približuje njihovoj jugoslovenskoj braći. Simpatije između Srba i Hrvata sve više rastu. Poznato je kako su ugnjetavanje Venecije i burbonska tiranija nad Napolijem stvorili sreću Pijemonta. Ko zna, neće li Srbija biti pozvana da odigra ulogu Pijemonta u korist Slovena Turske i čak Ugarske? Činjenica jeste da se u poslednjih nekoliko godina jugoslovenska ideja utelovila, zahvaljujući, pre svega, nespretnom egoizmu Mađara. Do sada je ovaj pokret još čisto moralnog i književnog karaktera; ali on može, u izvesnim okolnostima, da postane političan."[27]

Vrlo tačna dijagnoza stanja i motivâ! Nedostajala je samo informacija da je korak iz sfere moralnog i književnog zanimanja u sferu političkog delovanja, upravo u toj 1867. godini, već bio učinjen.

Ubrzo posle pruske pobede nad Austrijom kod Sadove (3. jul 1866) i posle osnivanja Ujedinjene omladine srpske, dogovaraju se predsednik srpske vlade Ilija Garašanin i Štrosmajer kao predstavnik hrvatske Narodne stranke (u koju se uključuju i Srbi u banskoj Hrvatskoj) o saradnji. Hrvat, pukovnik Antonije Orešković, koji je bio prešao u Srbiju već 1862. i angažovao se kao posrednik između srpske vlade i hrvatske Narodne stranke, dobio je septembra 1866. Štrosmajerovo obećanje da će pomagati akciju Srbije. Orešković je ispitao i mišljenje stranaka u hrvatskom

[27] Louis Léger, *Les Slaves en 1867. Agram et les Croates*, „Revue Moderne", 25. april 1868, (Paris).

saboru i još pre kraja godine dobio povoljan odgovor o njihovom stavu, sa iznimkom Starčevića.

Orešković je i sâm predlagao svoje ideje za spoljnopolitičku akciju u jugoslovenskim zemljama Habsburške Monarhije. One nisu uvek odgovarale mnogo realnijoj politici srpske vlade. Tako je Orešković, u martu 1867, u Beogradu sastavio okružnicu imaginarnim tajnim odborima u jugoslovenskim zemljama i pri tome uzeo u obzir i slovenačke zemlje. Ova okružnica nikad nije bila razaslata, jer srpska vlada ni tada ni kasnije, sve do pred prvi svetski rat, Slovence nije uključivala u bilo kakve državne planove. S druge strane, Garašanin nije sledio Oreškovića u pogledu mreže tajnih odbora i celu je zamisao sveo na jedan odbor u Zagrebu.

Najinteresantniji tekst koji je Orešković napisao za potrebe spoljne politike Srbije je nacrt sporazuma sa hrvatskom Narodnom strankom. Taj nacrt Garašanin je znatno promenio, a njegove ispravke, odnosno precrtavanja u tekstu, vrlo jasno pokazuju u kojim pravcima Oreškovićeve zamisli nisu odgovarale srpskoj vladi. I posle Garašaninovih izmena, taj tekst, bez sumnje, umnogome premašuje realna očekivanja vlade Srbije. Garašanin je u njemu ostavio mnoge neostvarive želje, mile Oreškoviću, svakako sa pretpostavkom da su drage i hrvatskoj Narodnoj stranci. Da je to tako bilo, dokazuje činjenica da se srpska vlada, tako reći, neposredno iza sklapanja ovog sporazuma, bez ikakvih kolebanja i na osnovu ne baš čvrstih diplomatskih indicija, odlučila za sasvim drugu, a ne za ugovorenu taktiku.

Sporazum koji je predložen Štrosmajeru krajem marta 1867, govori o zajedničkoj akciji, odnosno o potpomaganju takve akcije, za oslobođenje hrišćana pod turskom vlašću. Ovo oslobođenje će pripremiti polje za *kasnije* ujedinjenje sviju jugoslovenskih „plemena" u jednu *saveznu* državu. Formulacija o saveznoj državi potiče, izgleda, od Garašanina i svakako je važan indikator da on ujedinjenje Hrvatske i Srbije nije sagledavao kao prosto proširenje Srbije. U sporazumu postoji izvestan daulizam političkih centara ove jugoslovenske akcije između Beograda i Zagreba, pri čemu je Garašanin izbegao da se Zagreb odredi i kao centar za političke kontakte sa Slovencima. U pogledu odnosa i podele funkcija između Zagreba i Beograda, Beogradu je određena uloga prirodnog centra za diplomatsko i vojno delovanje, budući da Srbija ima svoju vladu i vojsku. Iz Beograda će ovo delovanje biti i rukovođeno. Garašanin je pri tome izričito izbegao da obaveže srpsku vladu da će se ona o tome uvek sporazumevati sa Zagrebom. Ulogu Zagreba je sveo na dužnost da on akciju Srbije potpomaže. Garašanin je pristajao na formulaciju o narodnoj istovetnosti Srba i Hrvata, pri čemu se njihova jedinstvena narodnost naziva jugoslovenskim imenom. Ni Slovenci, s jedne, ni

Bugari, s druge strane, nisu uključeni. Ova jedinstvena narodnost se izričito deklariše kao jedini osnov državi, isključujući bilo kakvo državno deljenje prema veri, koja „nas na troje deli i rastavlja". Sve će crkve u državi biti jednake. Garašanin nije hteo da sporazum unapred govori o uređenju savezne države, napomenuvši da se to „ostavlja vremenu i učastvujućim plemenima po udejstvovanom oslobođenju".

Konkretni domet sporazuma je bio akcija u Bosni i Hercegovini i način kako nju treba pomoći. „Pokret će se započeti u Bosni i Hercegovini još ovoga ljeta, nastojanjem Srbije i Hrvatske. Ali ni Srbija ni Hrvatska neće se u prvi mah umješati, da ne bi tim izazvale intervenciju velikih sila, a naročito Austrije, koja za to traži povoda. To je ono od čega se treba najviše kloniti . . . Pokret hrišćana u Turskoj (Muslimani kao učesnici nisu predviđeni?!) valja da nosi na sebi karakter strogo lokalni, da bi se mogao smatrati kao čista unutrašnja turska razmirica. Zato će ga učiniti narod bosanskohercegovački, bugarski i arnautski(!), a Srbija i Hrvatska proizvestiće ga ispod ruke s četama koje će iz Srbije, Crne Gore, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, dobro uređene i nužnim snabdevene, potajno jednovremeno ući u Bosnu i Hercegovinu, da tamo, po smišljenom planu podignu sav narod." Dalje se predviđa način političke evolucije ustanka. Ustanička skupština će „izjaviti da ustanici poštuju načelo integriteta turske carevine, ali ištu da sa Srbijom zajedno stoje u istom prema carevini odnošenju u kome i ova stoji . . ." Što se tiče političkog ravnanja Hrvatske, predviđeno je da će Trojedina kraljevina raditi „i kod kuće da se za isti polet što brže i bolje sama usposobi; to jest ona će izbegavati savez sa Ugarskom i Bečom da bi imala za budućnost ruke sasvim slobodne; ili, ako to ne uzmože, na takav će samo savez sa Mađarima pristati, kakvim će se moći što slobodnije okretati kod svoje kuće." Pri tome je Garašanin izbacio ono što je Orešković predvideo u pogledu mogućnosti laviranja Hrvatske između Beča i Pešte. Znači, predviđena je izvesna politička obaveza Hrvatske u smislu da se ona državnopravno previše konkretno ne obavezuje prema Habsburškoj Monarhiji. Jaroslav Sidak primećuje o tome da „nije za sada jasno, kako se ta obaveza mogla odraziti na konkretnu politiku Narodne stranke od proljeća 1867. i dalje."[28]

Nije poznato da li je Štrosmajer dao primedbe na predlog koji mu je dostavljen krajem marta 1867. Postoje dokazi da je prihvatio osnovnu misao o saradnji za priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji, sa namerom kasnijeg, u budućem razvitku,

[28] Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914,* Zagreb 1968, str. 36.

ujedinjenja jugoslovenskih pokrajina u nezavisnu državu. U maju 1867, stvoren je u Zagrebu i sporazumom predviđeni glavni odbor, čiji je predsednik postao Matija Mrazović. Mrazović je u početku aprila doneo u Beograd Štrosmajerov pristanak na sporazum. Verovatno stoji u vezi sa sporazumom i odluka Sabora od 11. maja 1867, u kojoj Sabor „priznaje narod srpski koji u njoj (Hrvatskoj) stanuje kao narod sa hrvatskim narodom istovjetan i ravnopravan."

Treba pomenuti još jedan izraz radikalizacije hrvatske narodne politike koji bez sumnje znači pozitivnu crtu situacije stvorene sporazumom. Car Franja Josip pozvao je 9. aprila 1867. Štrosmajera da mu dođe u audijenciju. Moglo se pretpostaviti da će car pokušati da Štrosmajera pretnjama primora da on utiče na hrvatski sabor kako bi ovaj prihvatio odluku o dualističkom uređenju države. Štrosmajer je ostao nepokolebljiv i sam je zapretio da će caru da vrati biskupski štap ako ovaj bude insistirao. Jakšić i Vučković dovode to držanje direktno u vezu sa sporazumom između srpske vlade i Narodne stranke. Celo držanje Štrosmajera u ovoj situaciji oni tumače: „Ogorčen držanjem Beča i Pešte prema Hrvatima, on je zatražio spas u pripremanju pogodnih uslova za otcepljenje."[29]

Pri tome treba svakako uzeti u obzir i međunarodnu situaciju, pre svega ono očekivanje odnosno mogućnost „finis Austriae". Težište sporazuma bilo je u definisanju sasvim opredeljenog kratkoročnog cilja, tj. neposredno predstojeće akcije u Bosni i Hercegovini. No, vlada Srbije je uskoro odlučila, bez konsultovanja sa Hrvatima, da od ove akcije odustane. Time su odloženi za još mnogo udaljeniju budućnost i svi ostali načelni ciljevi sporazuma. To je bio prvi uzrok kratkotrajnosti sporazuma koju pominje Vojislav Vučković.[30] Svi su ti planovi „ostali samo na papiru", konstatuje i Vasa Čubrilović.[31] Tim konstatacijama treba dodati: I onakvi kakvi su bili, ograničeni na slovo na hartiji, ovi planovi su i u idejnom smislu predstavljali još uvek samo etapu, a ne već gotovu zamisao o „oslobođenju i ujedinjenju svih južnih Slovena" (kao takve ih ocenjuje Vasilije Krestić).[32] Treba konstatovati da ovi planovi isključuju Slovence iz tog ujedinjenja te da je i pitanje obima buduće Jugoslavije prema jugoistoku još potpuno otvoreno. Nije isključeno povezivanje i udruživanje u

[29] Delo pod nap. 19.

[30] Vojislav Vučković, *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habzburške monarhije 1859—1874.* Beograd 1965.

[31] Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka,* „Prosveta", Beograd 1958, str. 235.

[32] Vasilije Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868,* Beograd 1969, str. 383.

balkanskom opsegu. U tom smislu, možemo se složiti sa Krestićem kad kaže: „Od svega ostala je samo ideja koja je uhvatila dubokog korena i mogla da se ostvari tek 50 godina kasnije." Ali želimo dodati da je sama ideja u toku 50 godina i u svojoj realizaciji 1918. i kasnije doživela sasvim očigledan i određen razvitak da bi mogla postati jugoslovenska u današnjem smislu.

Uvažavajući sva takva ograničenja u značenju sporazuma Garašanin — Štrosmajer, jedno ostaje kao bitno. Interes rešavanja srpskog nacionalnog pitanja je bilo ono što je vodilo Srbiju u pravcu približavanja zajednici u današnjem jugoslovenskom opsegu. Da nije taj razlog bio temeljan za spoljnu politiku Srbije, ona se ne bi već tada odlučila da ne uzme u obzir izričite prigovore ruske carske diplomatije.

Ruska diplomatija je pokušala, kao što je poznato, da spreči zamisao zajedničkog postupanja Srbije i hrvatske Narodne stranke. Njeni prigovori su polazili od nepoverenja prema hrvatskim političarima (čule su se tvrdnje: Štrosmajer je „austrijski agent-provokator", Orešković, pak, „spletkaroš") i izražavala se bojazan da autrijski Sloveni Srbiju ne dovedu do toga da ona postane oruđe „slovenske politike Austrije" ili pak, da oni Srbiju uvuku u ozbiljan sukob sa Austrijom.[33] Vlada Srbije je, uprkos tome, ostajala pri zamisli oslobađanja Bosne i Hercegovine u sporazumu i u saradnji sa hrvatskom Narodnom strankom; ostajala je pri zamisli budućnosti da se celokupni problem ujedinjenja Srba rešava u zajedničkoj saveznoj državi Srba (sa Crnogorcima) i Hrvata.

Prigovori ruske diplomatije nisu izražavali samo nepoverenje pravoslavne Rusije prema katoličkim Slovenima, već i suzdržljivost Ruskog Carstva u odnosu prema Habsburškom Carstvu. To je bio izraz ograničenosti političkog interesa ruske države samo na istočni i delimično centralni Balkan, kao sfere koja je Rusiji potrebna i kojom je realno moguće ovladati. Od sredine Balkana prema zapadu, Rusija se osećala na tuđem terenu, bez obzira na njegovo (južno) slovenstvo. Srbiji je, međutim, jugoslovenski zapad bio suštinski važan za rešenje srpskog pitanja. Radilo se o dva različita interesa — o imperijalnom, za „svoju" zonu na Balkanu, i o srpskom te hrvatskom — za rešavanje i srpskog i hrvatskog pitanja u široj (saveznoj) jugoslovenskoj državnosti. Bojazan ruske diplomatije 1867. da bi „zapadna" varijanta jugoslovenske državnosti mogla da izmakne uticaju imperijalne Rusije, igrala je ulogu u diplomatiji te Rusije i mnogo kasnije, u prvom svetskom ratu. I 1914. godine, je politika Srbije za jugoslovensko ujedinjenje „vođena u konfliktu s politikom diobe

[33] Delo pod nap. 19., str. 358.

ovog prostora između velikih sila", Rusije, Britanije, Italije i Francuske, od kojih svaka ima „svoje formule interesnih sfera".[34]

Pogodne međunarodne okolnosti su tada omogućile i hrvatskoj narodnoj politici, a one su je istovremeno i dodatno na to ponukale, da potraži politički odlosnac, a eventualno i samo rešenje pitanja ujedinjenja i političke emancipacije Hrvatske u sprsko-hrvatskoj, možda i mađarsko-hrvatsko-srpskoj ili još široj dunavskoj kombinaciji Košutovog kova, mimo Austrije ili njenih ostataka. Te okolnosti su bile poraz Austrije u ratu sa Pruskom, verovatnost novog njenog revanšnog rata i mogućnost novog poraza Austrije sa razornim posledicama. Ukratko, hrvatska Narodna stranka (Štrosmajer) prihvatila je tajni Garašaninov predlog za zajedničku političku i stvarnu akciju u Bosni i Hercegovini. Rubikon jugoslovenskog političkog delovanja je prekoračen sa obe strane, srpske i hrvatske.

Iako se neposredno iza tog koraka pokazalo da ni na ovom ni na onom pobrežju Rubikona ne postoje stvarne mogućnosti za prelazak od (tajnih) reči na delo, politička jugoslovenska koncepcija je dobila svoje prve konture. Ona je za sada ostala ograničena uglavnom na srpsko-hrvatski odnos. Srpsko-crnogorski se smatrao kao odnos dveju srpskih država, a pitanje Slovenaca je ostajalo van mogućeg domašaja. U prvom redu aktivnog interesovanja je stajalo oslobađanje Južnih Slovena u Turskoj, a najpreče je ovde bilo rešenje pitanja Bosne i Hercegovine. Rešenje putem njihovog osamostaljenja u okviru Otomanskog Carstva poput statusa Srbije i njihovog eventualnog priključenja Srbiji uz pomoć (infiltracijom) snaga Hrvatske (Vojne Krajine), a u nadi da će opasnost intervencije velikih država biti neutralizovan evropskom krizom oko ujedinjavanja Nemačke. To je bila faza, aktuelna u onom trenutku. Tek u jednoj neodređenoj budućnosti došla bi na red nova faza: rešenje pitanja Hrvatske uz angažman pojačane srpske države. Bez obzira na ovaj diahronizam, bitno je bilo opredeljenje takvog zajedničkog cilja.

Razume se, u vremenu do te neodređene budućnosti, Hrvatska se mora snalaziti sama, ali u duhu tog udaljenog cilja. Pretpostavka svemu je bila neposredna aktivna uloga Srbije. Da je koncepcija zaista bila takva, odnosno da je bar Štrosmajer nju tako shvatio, videće se iz njegovog reagovanja na neaktivnost Srbije u 1870, u vreme kada je izbijanjem francusko-pruskog rata na izgled ponovljena mogućnost iz 1866. Štrosmajer i sada vidi rešavanje južnoslovenskog pitanja u više etapa. Najpre rešenje koje postiže inicijativa Srbije, u okviru istočnog pitanja, na račun Turske, a to je ujedinjenje Srbije, Crne Gore te Bosne i Her-

[34] Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1973, str. 441.

cegovine. Iduća etapa nije pobliže opredeljena, ali je jasno da joj Štrosmajer vidi uslov u ostvarenju prve, „srpske" etape (pismo Matiji Mrazoviću od 20. oktobra 1870, u odlomku citirano u nastavku ovog razmatranja).

Mogućnost i spremnost za započinjanje prve, „srpske" etape, koja se ukazala u 1867. vrlo brzo je preminula. U Mihailovoj politici dolazi do već spomenute odluke za diplomatski, a ne ustanički, put ostvarivanja interesa Srbije u Bosni i Hercegovini (sastanak sa Đulom Andrašijem u avgustu i smenjivanje Garašanina u novembru 1867). Sa hrvatske strane, taj je obrt u Mihailovoj politici ocenjen od Matije Mrazovića kao izdaja zajednički ugovorenog programa, a njom je „poremećen" i „posebni" program Narodne stranke.[35]

Oštro (svakako preoštro) reagovanje Matije Mrazovića možda se može objasniti opštom ogorčenošću, koja je obuzela hrvatske narodne političare baš u jesen 1867. kada je austrougarski dualizam postao svršen čin i kada je mimo njihove volje Hrvatskoj nametnuto poniženje tzv. Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Veliko je, naravno, pitanje, da li bi ugovorena akcija Srbije i Hrvatske na podizanju i potpomaganju ustanka u Bosni i Hercegovini mogla da utiče na sklapanje Austro-ugarske nagodbe, koja je, kao što je već rečeno, bila dogovorena još pre sporazuma Garašanin-Štrosmajer. U tom pogledu malo je, verovatno, zavisilo od veće ili manje aktivnosti Srbije u Bosni i Hercegovini. Ali je ostao porazan osećaj da je, samovoljom jednog vladara ili njegovom lošom taktikom, napušten tako važan moralno-politički impuls celokupnom južnom slovenstvu. A takav čin je, s druge strane, mogao samo ojačati uverenje da je hrvatskoj narodnoj politici nužno da se sama snalazi u datim okolnostima i u datom položaju. Tome treba dodati još i činjenicu da je srpska vlada već krajem juna 1868, neposredno iza Mihailove pogibije, kako je zapisano, „pokušala da preko svog agenta Antonija Oreškovića privoli Štrosmajera i Matiju Mrazovića na popuštanje" Mađarima.[36]

Dualizam je potvrdio odvojenost Dalmacije (i Istre) od Hrvatske, a Banovinu, i dalje odvojenu od Vojne krajine, prepustio Mađarima. Ovi su „nagodbom" Banovinu, pak, potisnuli u položaj nemoćne provincije sa posebnim statusom, otvorenom svakog časa neustavnoj intervenciji Pešte.

Nisu, zacelo, sve tadašnje teškoće hrvatskog položaja stvorene dualizmom. Ali je on umnogome otežao procese nacionalnog konstituisanja i integracije, posebno tamo gde je taj problem bio najviše osetljiv — u Dalmaciji i u Istri. U Dalmaciji se, posle obnavljanja ustavnog života u Austriji, stvara specifična politička

[35] Delo pod nap. 28, str. 36.
[36] Delo pod nap. 28, str. 39.

situacija. Iskazuje se velika socijalna i politička snaga Italijana i italijanskog jezika, iako su oni po broju neznatna manjina. Kurijalni izborni sistem, pomaže italijanskoj stranci da se ona sve do 1870, može otimati za većinu u zemaljskom saboru sa Narodnom strankom, iako je ova poslednja udruživala i hrvatske i srpske birače. Na prvim direktnim izborima za bečki parlament 1873. većinu dalmatinskih mandata osvajaju italijanaši! Slična borba se odvija u dalmatinskim gradskim upravama (uprava Splita dobija narodnu većinu tek u 1882). Italijani, odnosno italijanaši, podupirani od bečke vlade, zastupaju načelo autonomije Dalmacije, tj. njene odvojenosti od Hrvatske i njene uključenosti u austrijsku državnu polovinu. Biće potrebno dve decenije političkih borbi da bi u dalmatinskom saboru italijanaši bili konačno potisnuti u položaj neznatne manjine. Ovaj uspeh narodne politike je zasenjen postupnim razdvajanjem Hrvata i Srba. Jedinstvena Narodna stranka u Dalmaciji konačno se, u tom smislu, rascepila povodom pitanja položaja okupirane Bosne i Hercegovine. Pa i hrvatska Dalmacija se neće još dugo i u svemu identifikovati sa hrvatskim imenom, pogotovu kad njime manipulišu određene političke struje (korespondencija dubrovačkog hrvatskog političara dr Pere Čingrije bila bi dobra građa za studiju o tom pitanju).

Približno u isto vreme (kao u Dalmaciji) počinje politička borba Hrvata i u Istri, vođena sve vreme zajedno sa Slovencima. Istra je veoma važno poprište praktičnog stvaranja hrvatsko-slovenačke dimenzije jugoslovenske uzajamnosti. Ona, takođe, rađa politiku, vođenu na načelu narodnosti, te predstavlja važnu dopunu i korektiv hrvatskoj politici, toliko isključivo oslonjenoj na argumente istorijskog prava. U Istri je italijanski deo stanovništva neuporedivo veći od onog u Dalmaciji, a još je više jači istorijski, socijalno, kulturno i politički. Iako su zapadnoistarski gradovi najstariji centar italijanskog iredentizma u Austriji, bečka vlada u tome ne vidi razlog za veću toleranciju prema interesima Hrvata i Slovenaca. Naprotiv, ona brine o tome kako demokratizacija političkog sistema ne bi previše uzdrmala istorijski dominantnu poziciju Italijana, nadajući se da će se iredentizam time ublažiti. Hrvatsko-slovenačka borba za nacionalnu ravnopravnost u Istri doživljava značajne uspehe, ali nikada ni izdaleka onakve kakvi su bili uspesi u Dalmaciji.

Sasvim je logično da je hrvatska narodna politika posle 1868. videla svoj neposredni zadatak i cilj u reviziji dualizma, ili bar Hrvatsko-ugarske nagodbe. Neke snage, koja bi u tom pravcu mogla da joj pomogne izvana, u susedstvu nije bilo, a nadanja u slovenku Rusiju su bila više moralno-političkog negoli praktičnog značaja. Zadatak revizije je bilo moguće ostvariti samo koncentracijom snaga u granicama države u kojoj se živelo. A vreme i

politički sistem su bili takvi da se koncentracija ostvarivala, pre svega, državnopravnim okupljanjem. Takav je bio i karakter one političke akcije Narodne stranke u iduće dve-tri godine, koja je, po prvi put u istoriji dovela do, političke izjave hrvatskih, srpskih i slovenačkih političara sa jugoslovenskim imenom.

Da li ta izjava takvo ime nosi opravdano, ako nije bila, kao što će joj se prigovarati, antiaustrijska?

Francusko-pruski rat, objavljen 19. jula 1870, otvorio je novu, prividno neposrednu, mogućnost raspadanja Habsburške Monarhije. U suprotnosti sa prvom iz 1866. ova druga mogućnost nije postala povod za povećanu spoljnopolitičku aktivnost Srbije, niti u pitanju Austrije niti u pitanju Turske. Ovoga puta je izostala bilo kakva Bizmarkova inicijativa da podstakne Srbiju na antiaustrijsku aktivnost. Još pre pogibije kneza Mihaila, 10. juna 1868, Srbija se prestala baviti mišlju o antiaustrijskoj aktivnosti. Za vladu Srbije je, u svim tim godinama, karakteristično nastojanje da dođe u takav odnos sa mađarskom politikom, koji će obezbediti blagonaklonost Mađara prema eventualnoj akciji Srbije u Turskoj (Bosni i Hercegovini). Bilo kakva aktivnost na terenu šire istorijske Ugarske (u Hrvatskoj), a kamoli u užoj Ugarskoj (Vojvodini), takvu blagonaklonost Mađara bi potpuno isključila. Time se objašnjava ne samo nestanak razmišljanja o bilo kakvoj akciji protiv Austrije, već, štaviše, i oficijelno napuštanje interesa Srbije za Srbe u Habsburškoj Monarhiji. Takva politika vlade Srbije dovodi do velikog zaoštravanja kritičkog odnosa Miletićeve stranke i Ujedinjene omladine srpske prema režimu u Srbiji, što će se posle Mihailove pogibije još više pogoršati.

Posle uvođenja dualizma, koji je Mađarima obezbedio vladajuću poziciju u Ugarskoj pa i u Vojvodini, mogućnosti za sporazumevanje sa Peštom osetno su smanjene, kao što je smanjen u mađarskoj politici i uticaj Košutove struje nezavisnih. U toj situaciji, a svakako i pod uticajem težnji vlade Srbije za sporazum sa Mađarima, stvoren je u početku 1869. Bečkerečki program Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke u Ugarskoj. On se, doduše, poziva na zaključke srpskog kongresa od 1861. (Blagoveštenski sabor), ali zahtev za uspostavljanje srpske Vojvođine prilagođava novoj situaciji (traži arondiranje Bačke i Banata u administrativnu jedinicu sa srpskim zvaničnim jezikom, ali bez imena Vojvodina). Postoji tumačenje da su vojvođanski Srbi time izgubili polazište za kasnije zahteve za teritorijalnu autonomiju, pa i da su uopšte pošli putem postupnog napuštanja takvih zahteva u daljem razvitku.[37] Bečkerečki program, s druge strane, podupire državnopravnu samostalnost i teritorijalnu celokupnost

[37] Dušan Kermavner, „Zgodovinski časopis" 17, Ljubljana 1963, str. 236.

Trojne kraljevine Hrvatske, te ustaje protiv svake politike koja bi išla za održanjem Turske nauštrb slobode i samostalnosti hrišćanskih naroda i na štetu ujedinjenja srpskog naroda. Ovo pominjanje ujedinjenja srpskog naroda odnosni se, naravno, na ujedinjenje sa Srbijom onih Srba koji su pod vlašću Turske te nema nikakav antiaustrijski karakter. U pogledu Habsburške Monarhije, Bečkerečki program ustaje protiv dualizma, „kao poroda neprijateljskog duha spram Slovena", i zauzima se za ravnopravnost, državnu i narodnu, „prekolitavskih" Slovena, to jest onih u okviru zemalja ugarske krune, priznavajući bezuslovno integritet ovih zemalja. O ravnopravnosti drugih slovenskih naroda u austrijskoj državnoj polovini (Poljaka, Čeha, Slovenaca), program ne govori.

U kritičnom momentu novog rata 1870. i pruskih pobeda nad Francuskom, pasivnost srpske vlade je budila novo neraspoloženje ne samo srpske Ujedinjene omladine već i Hrvata. Štrosmajer je već 20. oktobra 1870. zapisao porazan sud: „Da je ona (Srbija) umiela i htjela da se posluži ovom zgodnom prilikom, danas bi orijentalno pitanje u bitnih svojih elementih već riešeno bilo, jer Srbija, Bosna, Hercegovina i Crna Gora ujedinjene, eto južnoslavjanskog pitanja u bitnosti riešena. Srbija je današnja grdna naša rana." Zato je Štrosmajer 11. novembra iste godine, izrazio uverenje da je Narodnoj stranci nužno „u živo obćenje upustiti se s liberalnimi življi u Srbiji". Uzbuđenost Štrosmajerova, koja se oseća iz ovih reči, izvire iz onda sasvim stvarne bojazni, da se velika Nemačka ne pojavi na Litvi, Sutli i Kupi, u Istri i Trstu, kao sused Ugarske i Hrvatske.

Ova je bojazan ponukala hrvatsku Narodnu stranku da razmišlja o novim političkim inicijativama. Naravno, u okviru datih vlastitih mogućnosti. Računajući sa mogućnošću velikonemačke ekspanzije u Austriji, stranka je poslala u Berlin jednog od svojih prvaka (Ivana Vončinu), a nameravala je nekoga da pošalje i u Beč. No, Štrosmajer je bio mišljenja da prvo nije bilo korisno, došavši do ubeđenja da je „Prusiji i Niemcem" Austrija potrebna (da je neće razbijati), a u pogledu drugoga (kontakta u Beču), on ne očekuje „osobite koristi". Ali u ono vreme su pojačane nade da će u ugroženoj Habsburškoj Monarhiji moći da dođe do nekih promena u ustavnom uređenju. Računalo se i na šanse za državno okupljanje i autonomiju svih južnih Slovena koji žive na teritoriji monarhije. O tome je u glasilu Narodne stranke „Zatočniku", razmišljao njen vođa Matija Mrazović. Po njemu, „proti njemačkoj poplavi", trebalo je uz podršku Mađara iskorištavajući oslabljeni položaj cara, postići jedno bolje rešenje, koje ipak ne bi značilo direktni sukob sa dualizmom. Na području austrijske državne polovine da se ugovori nagodba sa Češkom i Galicijom, a u ugarskoj državnoj polovini da se sazove sabor hrvatskih zemalja,

koji bi sklopio novi savez sa Ugarskom. Sa tačke gledišta južnoslovenske političke uzajamnosti, najvažnija je u tome misao da se državnopravno ujedinjenoj Hrvatskoj pridruže i slovenačke zemlje.

Pridruživanje slovenačkih zemalja Hrvatskoj je, naravno, označilo zahtev da se one izdvoje iz austrijske državne polovine, a samim tim i iz granica bivšeg „Nemačkog bunda" koji je činio istorijski osnov za teritorijalni obim buduće ujedinjene velike Nemačke — „Germanije". Zahtev za pripajanje Slovenije Hrvatskoj značio je, dakle, negiranje dvostrukog istorijskog prava: prava habsburške kuće na ovaj dinastički posed i istorijskog državnog prava nemačkog Rajha. Takav zahtev je mogao da se postavi samo u ime narodnog načela. Sama misao na državni savez Slovenije sa Hrvatskom je u južnoslovensku politiku unosila demokratsko načelo, koje je problematizovalo i samo hrvatsko istorijsko državno pravo, kao isključivi temelj nacionalne politike Hrvata. A znamo da je, s druge strane, isključivost hrvatskog državnog prava otežavala demokratsko rešenje odnosa između Hrvata i Srba u granicama zemalja ugarske krune.

Hrvatska Narodna stranka je učinila ozbiljan korak kako bi pridobila politiku Slovenaca za svoju ideju subdualističkog okupljanja u okviru ugarske državne polovine. To je za Slovence, koji su do tada razmišljali o takvom okupljanju samo za slučaj opšte federalizacije Habsburške Monarhije (tj. ravnopravno sa Ugarskom i sa svim ostalim federativnim delovima), predstavljalo neobičnu misao. Hrvatska narodna stranka se u tom momentu izričito odrekla negativne baštine ilirizma u odnosu prema Slovencima. Naime, odrekla se težnji da Slovenci napuste svoj književni jezik i da se pridruže književnom jedinstvu na temelju hrvatsko-srpske štokavštine. O tome je, 24. oktobra 1870. Miškatović pisao: „Razumije se samo po sebi da mi pod savezom među hrvatskimi i slovenskimi zemljami mislimo jedini savez politički. Mi ne imamo nikakva posla s onimi našimi zemljakah, koji na silu traže da su Slovenci planinski Hrvati. . . Mi nemamo nikakva posla s onimi naših zemljakah, koji braći slovenskoj narivavaju gramatiku i riječnik . . . Narodna stranka u svojoj cielosti ne pita za ime i jezik, koji će u Sloveniji pod bratinskim savezom valjati."

Ovakvo uverenje o poštovanju slovenačke nacionalne individualnosti, kao i o isključivo političkom karakteru južnoslovenskog ujedinjenja, nije poticalo samo iz loših iskustava prošlosti već je to bilo i posledica značajne političke afirmacije koju su postigli Slovenci baš u tim godinama.

Slovenci u „Germaniji"

Sa obnovom ustavnog života u Austriji u 1860. godini, oživeo je i slovenački politički pokret sa obe njegove struje (liberalnom i konzervativnom). Ponovo se postavlja zahtev za „Ujedinjenom Slovenijom", ali mu se pridružuje i težnja da se politički program Slovenaca uskladi sa programom ostalih federalističkih snaga u Habsburškoj Monarhiji. Teškoća je bila u tome što su svi drugi federalisti redom stajali na istorijskom načelu, tj. njihov cilj nije bila federacija etničkih celina, već federacija „istorijskih individualnosti". Za „Ujedinjenu Sloveniju" među njima nije bilo mesta. Protiv neposredne opasnosti germanizatorskog pritiska centralističke nemačke liberalne buržoazije, kojoj je u tom smislu veoma uspešno pomagala i carsko-kraljevska nemačka birokratija, Slovenci su ipak tražili oslonca kod federalističkih snaga (Tirolci i konzervativni elementi u drugim austrijsko-nemačkim zemljama, te Česi, Poljaci i Hrvati). Prilagođavajući se političkom karakteru svojih potencijalnih saveznika, Slovenci su sami pokušali da svoj nacionalni program utemelje i na nekakvom prividnom istorijskom pravu (Mariborski program 1865). Pad Šmerlingove centralističke i dolazak Belkredijeve vlade, koja je, na izgled, bila sklonija federalizmu, pobuđivao je neke nade Slovenaca, ali se ubrzo pokazalo da su one bez osnova. Pogotovu je bio porazan uticaj činjenice što je usred 1866. konferencija federalista Čeha, Poljaka i Hrvata preskočila Slovence i ostavila ih federalnoj grupi nemačkih zemalja. S druge strane, 1866. godina je donela i prvo međudržavno deljenje slovenačke etničke teritorije: Austrija je prepustila Italiji, zajedno sa Venecijom, i teritoriju takozvane venecijanske Slovenije. U slučaju propasti Austrije, Slovencima je neposredno pretila opasnost da njihovo područje bude predmet još nekih deljenja između velike Nemačke, s jedne, i sjedinjene Italije, s druge strane. Sve to je motivisalo slovenačke političare, naročito pripadnike liberalno orijentisanih „Mladoslovenaca", da ojačaju svoju političku akciju i da potvrde program ujedinjene Slovenije, koji je jedini odgovarao nacionalnom načelu i odbacivao svako međunarodno deljenje slovenačke etničke teritorije.

Na izborima 1867. slovenačka Narodna stranka je pobedila kompaktno na gotovo celoj slovenačkoj etničkoj teritoriji, sa iznimkom gradova van Kranjske. Izbori su bili dokaz da je slovenački seljak, pored samo užeg kruga građanstva i inteligencije, u masi prihvatio slovenački nacionalni program. U nastavku ovog političkog prodora, u narednim godinama (1868—1871), razvio se pokret tzv. tabora. To su bili veliki masovni narodni zborovi, koji su se okupljali svuda gde se govorilo slovenački,

bez obzira na zemaljske granice. Ovi zborovi — tabori, izjašnjavali su se za demokratizaciju političkog sistema, naročito su postavljali zahtev za ujedinjenje svih slovenačkih teritorija u ujedinjenu Sloveniju, kao posebnu političku (federalnu) jedinicu. Bio je to svojevrstan plebiscit za nacionalno državno ujedinjenje. Namera sazivača tabora nije bila samo to da oni pokrenu rešavanje slovenačkog pitanja u Austriji, već i to da mase slovenačkog naroda same pokažu pred Evropom da ovde postoji jedan narod koji ima pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini, a ne da bude predmet međudržavnih deljenja.

Neće biti suvišno spomenuti da su tabori i njihova tradicija utemeljili u slovenačkom političkom životu jedan specifičan oblik političkog delovanja, koji se i kasnije javlja u kritičnim časovima nacionalnog pokreta. To je izražavanje političke volje ne samo preko biranih predstavničkih tela već i u tesnom kontaktu stranačkih vodstava sa masama, na velikim narodnim zborovima. Političari su na taj način uverljivo dobijali saglasnost masa, ali su se i oni sami morali prilagođavati njihovom raspoloženju. Među najizrazitijim vremenima takvog, za Slovence specifičnog, načina neposrednog uključivanja masa u politički život, treba pomenuti pokret solidarnosti sa otporom Hrvata mađarizaciji u 1903. godini, period zaoštrenih protivnemačkih istupa u vreme aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, a pogotovu pokret za samoopredeljenje u doba zaključne krize monarhije 1917—1918.

Program ujedinjene Slovenije je od 1848. u svim fazama pojavljivanja uvek imao i određenu jugoslovensku dimenziju. Ujedinjena Slovenija se, po pravilu, smatrala kao stupanj ka federativnom povezivanju sa ostalim jugoslovenskim zemljama monarhije; pre svega, sa Hrvatskom, a u vezi s njom, i sa Vojvodinom. I u 60. godinama ova se jugoslovenska dimenzija stalno ponavlja u javnim razmišljanjima. Ona se u 1866. manifestuje u učešću brojne slovenačke delegacije na svečanostima u Zagrebu povodom 300-godišnjice Nikole Zrinjskog. U sledećoj godini, Fran Levstik objavljuje program novog političkog časopisa, pod naslovom „Slovenski jug", i utemeljuje jugoslovensku misao politički, ne samo kulturno, kao što je to do tada najčešće bivalo. Kao suštinu jugoslovenstva, on podvlači političku solidarnost južnoslovenskih naroda.[38] Na vrhuncu taborskog pokreta, na najvećem od svih tabora, maja 1869. u Vižmarju kraj Ljubljane, pojavljuje se i predstavnik Ujedinjene omladine srpske iz Novog Sada. Inicijativa hrvatske Narodne stranke, u jesen 1870, za formulisanje zajedničkog državnopolitičkog programa za Hrvatsku i Sloveniju u takvoj situaciji, naišla je na otvorena vrata.

[38] Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895*, knj. 3, Ljubljana 1958, str. 157.

Tako su se, 7. i 8. novembra 1870. godine u Sisku, sastali političari hrvatske Narodne stranke, uz učešće četvorice slovenačkih političara iz Kranjske i Štajerske. Od Srba je bio pozvan Jovan Subotić, ali se opravdao. Dogovoreno je načelo da federacija Hrvatske i Slovenije kao celina treba da sklopi novu nagodbu sa Ugarskom o realnoj uniji. A odnos između Hrvatske i Slovenije unutar te celine će biti stvar međusobnog ravnopravnog dogovora, uključiv načelo ravnopravnosti jezika i vera. Poslednji element se odnosio na Srbe, a prvi na Slovence. „Ni predstavnici Hrvatske i Slovenačke narodne stranke... nisu u svojim projektima za preuređenje Monarhije predvideli mogućnost postojanja Vojvodine," primećuje A. Radenić, verovatno opravdano. Poznato je, doduše, da je Mrazović u svom pismu uredniku „Slovenskog naroda" A. Tomšiču još 9. novembra 1870. pisao: „U ovu slogu imaju se pozvati i Srbi, živući u nekadašnjoj Vojvodini srpskoj, kojih je magjarska oholost i nesnosljivost lišila svih prava." Ali, sisački plan Vojvodinu posebno ne pominje. — Dogovoreni plan nije odmah objavljen, jer je odlučeno da se debata nastavi na posebnoj jugoslovenskoj konferenciji u Ljubljani.

Sam autor nacrta, Matija Mrazović, nije bio uveren da je takav plan realan, pošto je, s jedne strane, prema njemu skeptična Vojna krajina, a s druge, Slovenci neće moći da se istrgnu iz Austrije.

Na dogovorenom ljubljanskom jugoslovenskom kongresu, koji se sastao od 1. do 3. decembra 1870. pod vidom proslave godišnjice rođenja Franceta Prešerna, raspravljano je o četiri moguće varijante programa: 1) subdualizam državnopolitički ujedinjene Hrvatske, Slovenije i Vojvodine u okviru Ugarske; 2) isto takva jugoslovenska jedinica u subdualističkom odnosu prema austrijskoj državnoj polovini; 3) jednaka jugoslovenska jedinica kao deo opšte federalizovane Habsburške Monarhije, znači bez dualizma; i, konačno 4) konstituisanje državne jedinice Južnih Slovena Habsburške Monarhije potpuno odvojene od ove države.[39]

[39] O ljubljanskom jugoslovenskom kongresu i njegovim okolnostima postoje brojni članci ali ne i monografija. Još posle prvog svetskog rata napisao je Nikola Radojčić u novosadskom „Jedinstvu" (27. februar 1921. br. 521) članak „Svetozar Miletić o jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca". Njegovu interpretaciju ljubljanskog kongresa preuzeo je 1928. Ivan Prijatelj u raspravi „Slovensko, slovansko in jugoslovansko vprašanje na prelomu šestdesetih in *sedamdesetih let*". Svoju interpretaciju Nikola Radojčić je još dalje razradio u „Glasniku Istorijskog društva u Novom Sadu" 1928 (*Svetozar Miletić o jugoslovenskom jedinstvu*). Njegove teze uključio je u svoj prikaz Kosta Milutinović, *Problematika ljubljanskog programa 1870 kod Srba i Hrvata*, „Zgodovinski časopis" 10—11, Ljubljana 1956—1957. To je izazvalo više polemičkih studija Dušana

Na kongresu u Ljubljani je učestvovalo stotinak političara. Pored predstavnika hrvatske Narodne stranke, bili su zastupljeni pripadnici obeju slovenačkih političkih struja (Staroslovenci i Mladoslovenci), predstavnici Vojne krajine, među njima i Srbi, a kao zastupnik vojvođanskih Srba Laza Kostić. Učešće ovog poslednjeg je bilo značajno, pošto je Svetozar Miletić, vođa srpske liberalne vojvođanske stranke, bio protivan celoj zamisli, pa i samom učešću na kongresu u Ljubljani.

Glasilo liberalne srpske vojvođanske stranke „Zastava", izrazilo se u početku pozitivno prema toj zamisli. Ali je uskoro zatim Miletić izneo svoje kritičko stanovište.[40] On piše sa vidika očekivanja da je neposredno pred vratima kraj Austrije. U zamisli, ponuđenoj na konferenciji u Sisku, on vidi smetnju raspadanju Austrije, koju će da razbije nemačka ekspanzija. Po njegovom mišljenju, „naš narod" nije pozvan da Austro-Ugarsku ruši, ali nije ni pozvan da je pothranjuje. Na ukazivanje da preti stvaranje Velike Nemačke, koja donosi smrtnu opasnost nacionalnoj egzistenciji Čeha i Slovenaca, a ugrožava i Hrvate i da prema tome treba naći način za okupljanje političkih snaga habsburških Jugoslovena i za učvršćenje njihove državnopravne pozicije — Miletić ističe da upravo to ne treba raditi. To bi, po njegovom mišljenju, samo sprečavalo „velikog kopca" koji treba da uništi Austriju. „Naš narod nije pozvan da ovu monarhiju obara, jer za to ne dostaje mu snage; zato se veći 'kobac' iziskuje; ali mi ne možemo kao narod (. . .) ni u tome tražiti poziva da svojim ramenom (tu) monarhiju održavamo . . ."

Održavanje, to je Miletiću isto što i nastojanje da se nacionalno pitanje u Habsburškoj Monarhiji počne rešavati, recimo putem njezine federalizacije. Čak da je to u vanrednim okolnostima i moguće, to za Srbe, prema Miletiću, ne bi bilo prihvatljivo, jer samo potpuno nezavisna državna grupacija Južnih Slovena, uz Srbiju kao središte, zadovoljavajuće bi rešila srpsko pitanje. „Uopšte federacija ne bi imala smisla, ako bi se ograničila na sadanje granice Monarhije (. . .) naš bi narod ostao pocepan, a u takvom stanju, rekosmo, da mu nema trajne i ugledne budućnosti i to je ono što smo rekli, da bi onaki

Kermavnera: „Zgodovinski časopis" 14, 1960; — 16, 1962; — 17, 1963; — 19—20, 1965—1966. Na neke Kermavnerove kritičke primedbe odgovarao je Fran Zwitter, „Zgodovinski časopis" 16, 1962. i 18, 1964. Kosta Milutinović se osvrnuo na polemiku u svojoj knjizi *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje,* Novi Sad 1976. O problematici pisao je, najzad, Andrija Radenić, „Oslobodilačke ideje i pokreti", u „Istoriji srpskog naroda", knj. 5/2, Beograd 1981.

[40] *Izabrani članci Svetozara Miletića.* S predgovorom Vase Stajića. Priredio Miroslav Jerkov. Novi Sad 1939.

preobražaj Monarhije za Južne Slavene osobito štetan bio." Sem toga, po Miletiću ne može biti i nije ni potrebno da ujedinjena Hrvatska, Slavonija i Dalmacija bude „tačka za kristalizaciju" južnog slovenstva. Na pitanje, kakva će biti sudbina Čeha i Slovenaca, Miletić odgovara za Čehe, a to je posredno i njegov odgovor za Slovence: „Solidarnost Slavena ima svoga smisla i značaja i dobiće svoj oblik u budućnosti (. . .) ali za Čehe, na primer, na straži protiv Nemaca stojati, nije specifična dužnost Srbalja i Hrvata, nego sviju Slavena . . ."

Miletić je bio mišljenja da bi samo Srbi i Hrvati sami mogli da iskoriste raspadanje vojne i državne moći Austro-Ugarske za svoje osamostaljenje i za oslonac na Srbiju, ako ne već i za ujedinjenje s njom. U ime toga, on ustaje izričito protiv namere, za koju je ubeđen da će se izraziti na ljubljanskom kongresu. On odbija „da se već sada iziđe sa programom i politikom na sredu (tj. na videlo), da se Slovenci ne samo među sobom u jedno grupuju, nego i da sa Trojnom Kraljevinom u državnu zajednicu stupe." No, očekivanje širenja Nemačke u Austriju nije mu bio jedini razlog zašto odbija uvažavanje Slovenaca. Jer, on to odbija i za slučaj da Austro-Ugarska ostane i dalje nepodeljena, uključujući, dakle, još i Vojvodinu te Hrvatsku. On u svakom slučaju smatra da slovenačko pitanje ne treba povezivati sa borbom Srba i Hrvata, jer bi ova borba takvim povezivanjem bila opterećena, otežana. „Međutim držimo se dosadanjeg programa, pravca i puta, ne ukrštavajmo ga i ne otežavajmo ga novim zapletom pitanja. Za sad je dosta posla i muke da Srbi i Hrvati brane svoju postojbinu u ovoj Monarhiji od tuđinske navale, da se njine pokrajine ujedine i da dostojni položaj zauzmu, a Slovenci da od svoje strane staraju se, da se u sustavu austro-slavenskih zemalja ujedine, u jednu grupu spoje, da u tome jedno drugo potpomažu i za buduću svezu spreme . . ."

U jednom od kasnijih članaka o ovoj temi, Miletić odbija prebacivanja da on Slovence (i Čehe) isključuje iz rešavanja jugoslovenskog pitanja i da ih ostavlja njihovoj sudbini. „Mi ne previđamo važnost, koju ima ako i ne mnogobrojno, ali kompaktno i zgodno smešteno pleme Slovenaca za južno Slovenstvo, kome je ono predstraža prema Nemcima i oklop ili bolje reći „šlem Adrije', kao jedinog jugoslovenskog mora. . ." — „Mi ne napuštamo ni Slovence ni Čehe 'svojoj sudbini', nego samo držimo, da je njino pitanje — pitanje svega slovenstva, a ne samo južnog, i da snaga Južnih Slavena, naročito Hrvata i Srbalja, za njino rešenje ne dostiže; zato nemamo razloga mešati srpsko-hrvatsko pitanje za austro-slovenskim, nego će ono rešiti se sa pitanjem nemačko-slovenskim." Znači, u budućem ratu Rusije protiv Nemačke.

Ljubljanski kongres, međutim, nije učinio ono čega se Miletić plašio, naime, „da se već sada iziđe sa programom i politikom na

sredu". Od četiri moguće varijante programa, izjava kongresa se ne opredeljuje ni za jednu. Ali ni jednu ne isključuje. Laza Kostić je to kasnije komentarisao: „Dobit je iz ljubljanskog sastanka po jedinstvo celokupnog južnog Slovenstva ova: što se nije primio ni program dualistični ni federalistični. To je, istina, samo negativna dobit, ali prvo, često biva u politici, da se negativna dobit časom pretvori u pozitivnu, a drugo, kad se pomisli, da su uz dualistički program bili sazivači, a uz federalistički domaćini sastanka, onda je dobit veća nego što se mogla očekivati." („Zastava", 20. decembar 1870).

U preambuli izjave kongresa jasno je obeležen trenutak u kojem je kongres raspravljao: „U velike istorijske događaje, što narodima i državama Evrope udaraju nove osnove." Izjavu čini šest tačaka. U prvoj se konstatuje jedinstvo Južnih Slovena u celosti. U drugoj se izjava ograničava na govor u ime Južnih Slovena koji žive u zemljama Hasburške Monarhije pod imenom Slovenaca, Hrvata i Srba. Oni danas osećaju jednake narodne potrebe, a za njihovo zadovoljenje oni ujedinjuju sve svoje moralne i materijalne snage za upotrebu na književnom, privrednom i političkom polju. U trećoj tački se najavljuje da oni hoće „svakim zakonitim načinom raditi oko ostvarenja svoga jedinstva, na svoju korist i pravicu, a nikome na štetu i nepravdu." Ovi Južni Sloveni to će raditi i da bi mogli zadovoljiti jednakim potrebama svoje braće preko granice s kojima su jedan narod, rečeno je u četvrtoj tački. Peta govori o metodu rada preko društava, zborova, skupština i štampe, a poslednja tačka o nameri sporazumnog rada o „svakom pitanju koje bi se ticalo ma i posebnih njihovih poslova".

Izjava ne govori o okviru Habsburške Monarhije; ona tu državu pominje samo kao određenje porekla učesnika na konferenciji. Tako je pominjanje Habsburške Monarhije protumačio i Laza Kostić: „U Ljubljani niti nas je bilo, niti nas je pod današnjim okolnostima moglo biti drugih Južnih Slovena, osim onih koji žive u zemljama takozvane 'habzburške monarhije'; rasprostirati svoje odluke u tačkama i ne one koji nisu u zboru, zvalo bi se nametati im se." Kostić još posebno odbija tumačenja (Polita Desančića u novosadskom „Narodu"), „kao da su se rodoljubi zato sastali u Ljubljani, da održe 'habzburšku monarhiju'! To se zove čitati na crne naočare." Kostić naglašava da je on sam bio jedan od predlagača opšteg načela izjave i da predlagačima ljubljanskih odluka, koliko je to njemu poznato, nije ni na kraj pameti bila nenadvladiva žilavost Habsburške Monarhije.

U toku diskusija posle kongresa, Matija Mrazović je dosta jasno ukazao na to u čemu je značaj izjave, koja, protivno Miletićevom stavu, govori i o Slovencima: „Nu, kad bi habzburške monarhije nestalo u istini, kako je nestalo u nazorih Miletićevih,

svakako bi njegova misao bila čudna, kad on predpostavlja, da će Rusija moći putem diplomatičkim Slovence zakloniti, ako se oni ne očituju kao dio većega jedinstva i ako ih ostali delovi ne uzmu u obranu kao krv svoje krvi i put od svoje puti. Ovo je upravo korist ljubljanske izjave, da se znade, do kuda dosižu granice jugoslavenstva. . ." Mrazović pita, kako bi se Rusija mogla, u slučaju sukoba sa Germanijom, zauzeti za Sloveniju „kad je jugoslavenstvo ne bi priznavalo već sada svojim udom." („Zatočnik", 20. decembar 1870).

Slovenci su se tako našli ispred dva negativna stava prema ljubljanskoj jugoslovenskoj izjavi. S jedne strane, nju su napadali narodni protivnici Slovenaca, Nemci i Italijani. Nemci su isticali da ljubljanska izjava znači, da za Kranjce u budućnosti više neće biti merodavni austrijski interesi već jugoslovenski, a to su interesi koji se prostiru i na Crnu Goru, Srbiju te Bugarsku. Slovenačka štampa je morala, takođe, odbijati i one nemačke komentare, koji su u ljubljanskoj izjavi videli odstupanje od zahteva za sjedinjenom Slovenijom. „Mi ćemo Sloveniju da zahtevamo", pisao je „Slovenski narod" 13. decembra 1870, „kao što smo je zahtevali do sada, samo ćemo moći da je zahtevamo sa većom snagom, jer smo sebi pridobili nove saveznike. Mi baš sa Slovenijom hoćemo da stupimo u južnoslovenski savez. Bez Slovenije svi bi naši južnoslovenski programi bili bez značaja . . ." Veoma drastično je jugoslovenske težnje Slovenaca odbacivalo glasilo tršćanskih macinijevaca „Il vessilo rosso" (Crveni barjak), koje je Slovencima uopšte odreklo pravo na političku egzistenciju: „Slovenci nemaju ni Dantea ni Makjavelija, oni su barbari, a austrijsku državnu teritoriju podeliće sebi Italija i Nemačka, a ova neće da dopusti da bi Sloveni bili gospodari Jadrana."

S druge strane, ispre̊cio se negativan stav Svetozara Miletića i Polita Desančića. Od objavljenih slovenačkih prigovora, tom stavu, najznačajnija je ocena Josipa Jurčiča u „Slovenskom narodu", od 15. i 17. decembra 1870. „Miletić, za sada, isključuje nas Slovence iz jugoslovenstva", piše Jurčič. „On poziva Hrvate neka nas prepuštaju Nemcima jer da su, tobože, naši interesi drugi." Jurčič, dalje, u pogledu odnosa južnoslovenskog pitanja prema Austriji, konstatuje: „Kod nas ne smemo da pišemo o južnoslovenskom pitanju bez veze sa austrijskim pitanjem." U tom pogledu, on Miletića upozorava „samo toliko, da sada faktički u Austriji živimo i da ćemo možda živeti još duže nego što neko misli. . ." Slovenci nemaju ni mogućnosti, ni snage da Austriju održavaju, ako je drugi jači faktori neće hteti ili moći održati. Ali je sigurno da austrijsko pitanje nije identično sa slovenačkim pitanjem. Jurčičev glavni akcent se nalazi u rečenici: *„Ako katastrofa (austrijska) dođe, ona mora da nas nađe pripremljene. I naš narod, i svet, i naši protivnici moraju znati kamo hoćemo i šta*

zahtevamo." Treba raditi sada za ujedinjenje Slovenaca, za savez sa hrvatskom, za proširenje i učvršćenje te ideje u narodu. U koje vreme će te ideje moći da budu realizovane, i da li u monarhiji ili, pak, kroz rešavanje istočnog pitanja, piše Jurčič, o tome ne odlučujemo mi, o tome će da odluči budućnost. A ona mora naše želje da nađe već postavljene na dnevni red i mora da nađe narod pripremljen. Jurčič upozorava i Miletića i druge da Slovenci nisu teret za jugoslovenstvo jer se nemačka ekspanzija neće nikako zaustaviti samo na slovenačko-hrvatskoj granici. Po mišljenju Frana Cvitera, Jurčič „dovoljno jasno kaže da mu je ljubljanski program u suštini odgovor na pitanje, kuda da se orijentišu Slovenci, ako dođe do katastrofe Austrije".[41]

Treba, u vezi sa ljubljanskim jugoslovenskim kongresom i njegovom izjavom, pomenuti i to da ga je pozitivno prihvatio „Pančevac", list u kojem je inače pisao Svetozar Marković. „Pančevac" je ljubljansku jugoslovensku izjavu označio kao „građu za budućnost". To je ta izjava, kao i duh koji je izrazila, u stvari i bila.

Postanak jugoslovenske države je, u svom stvarnom istorijskom toku, potvrdio predviđanja Josipa Jurčiča. A sama ideja o subdualističkom učvršćenju položaja jugoslovenskih zemalja u zaklonu ugarske državne polovine se, u izvesnom smislu, ponovila u „novom kursu" hrvatske politike 1905. i sledećih godina. No, treba uočiti da se „novi kurs" razlikuje od ideje iz 1870. u više od jedne bitne tačke. Istina, njegova je odlika što ovog puta dobija izričitu privolu Srba. Ali se od samog početka faktički odriče Istre i Slovenije (tj. onih teritorija koje pripadaju „Germaniji"). I „novi kurs" je tek etapa ka „pravom" jugoslovenskom rešenju.

Kako treba gledati na stavove Svetozara Miletića, u vezi sa ljubljanskim jugoslovenskim kongresom 1870. godine? To je važan deo pitanja, šta jeste i šta nije, u istoriji nacionalnih pokreta Srba, Hrvata i Slovenaca, jugoslovenski sadržaj. Da li taj sadržaj treba jednostavno izjednačiti sa neposrednim razbijanjem Austrije? Uobičajeno je da se Miletić ocenjuje na temelju njegovih antiaustrijskih stavova koje je on nesumnjivo ispoljavao 1870. Da li je to dovoljno za ocenu njega samog, a preko toga za negativnu ocenu ljubljanskog jugoslovenskog kongresa?

Pre no što pokušamo da razmislimo o tom pitanju, moramo se još upoznati sa tumačenjem koje je dao Jurčič o „pravim uzrocima" protivljenja opozicionih Srba u Vojvodini ljubljanskoj izjavi. Jurčič je, naime, na kraju svih polemika, došao do ubeđenja da pravi uzrok nije onaj stav koji je Miletić toliko isticao (da Austrija ne zaslužuje podršku), nego nešto drugo: Srbi podozrevaju da ima mnogo Hrvata koji misle kao Starčević, koji negira

[41] „Zgodovinski časopis" 18, 1964, str. 250.

postojanje Srba. (Jurčič veruje da nisu u pravu.) Oni se boje da bi Srbi (ujedinjenjem sa Hrvatskom) bili majorizovani te da bi došlo do hrvatske suprematije, pogotovu ako bi je podržali još i Slovenci. „Ako se ikada naša nadanja i naše težnje ostvare" — zaključuje Jurčič — „zadatak nas Slovenaca će uvek biti to da zastupamo pravednost i konačni sporazum." (Slovenski narod, 8. juli 1871, br. 78).

Dva Svetozara

U vreme polemike oko ljubljanskog jugoslovenskog kongresa Svetozaru Miletiću je stalo do toga da se ne učini ništa što bi moglo da smeta velikonemačkom ujedinjenju na račun Austrije. Da li je on tada verovao da bi Bizmarkovom obračunu sa Habsburškom Monarhijom moglo da usledi pripajanje Srba (zajedno sa Hrvatima) Srbiji, tj. pripajanje delova Ugarske Srbiji? Prema jednim tumačenjima Miletić je u zamisli sazivača ljubljanskog jugoslovenskog kongresa video smetnju za neposredno predstojeće srpsko ujedinjenje (zajedno sa Hrvatima) protiv Austrije (Nikola Radojčić, Ivan Prijatelj, Kosta Milutinović). Prema drugima, on u to vreme (pa ni kasnije) nije uopšte mislio na antiaustrijsku akciju Srba u Habsburškoj Monarhiji, pa koliko god on lično i priželjkivao „finis Austriae".[42] Izgleda, da će to biti jedno od ključnih pitanja koje će morati da razjasni buduća monografska obrada jugoslovenskog kompleksa u 60. i 70. godinama prošlog veka. To pitanje, a naročito pitanje ljubljanskog jugoslovenskog kongresa, otvoreno je još, pogotovu ako sudimo po rezimeu rasprava koji je dao 1976. jedan od učesnika u polemici. On bez rezerve prihvata ocene istoriografije date iza prvog svetskog rata, a pokušaj da se ta istoriografija u tom slučaju oceni kao „hegemonistička", on taksira kao pokušaj „rehabilitovati sastavljače spomenutog programa i odbraniti ih od datih ocena i karakteristika".[43]

Shvatanje istoriografije kao nekakvog sudskog procesa ne delimo. Treba se više potruditi.

Andrija Radenić koji je, za sada poslednji, pisao o problematici oko ljubljanskog kongresa, prišao je temi racionalno i stvarno, iako ni on ne monografski. Najviše temelji na analizi stavova Svetozara Miletića, ali i prema njemu čuva kritičku distancu. Prednost tog autora je u tome, što on pokušava da shvati sve učesnike u polemici iz njihove istorijske situacije i da tim putem

[42] Raspravljanje pod nap. 39.

[43] Kosta Milutinović, *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*, „Institut za izučavanje istorije Vojvodine", Novi Sad 1976, str. 93.

dolazi do zaključka da kod svih njih postoji jugoslovenski interes. Taj interes je nešto trajno baš zato što proizlazi iz te njihove vlastite situacije. Tako može, na kraju, da ubeđeno zapiše: „To znači da su i predstavnici Srpske narodne slobodoumne stranke, braneći svoju usku srpsku liniju, ipak imali u vidu prednosti široke zajedničke jugoslovenske linije, pa su se zalagali za njeno sprovođenje prema svojim shvatanjima i potrebama isto onako kao što su to činili predstavnici Hrvatske i Slovenačke narodne stranke na osnovu svojih planova i potreba."[43a]

Na trenutnom stupnju istraživanja postoji očigledno jedna praznina u analizi Miletićevih ondašnjih stavova, čak i ako saberemo sve parcijalne prikaze pojedinih autora. Potrebno je udubiti se u pitanje: kako i za koje vreme Miletić sagledava mogućnost da se ostvari njegova vizija, da „naš narod" (Srbi) ne bi više „ostao podeljen", tj. da bi postigao ujedinjenje, i to na način da bi mu bila obezbeđena „trajna i ugledna" budućnost, nezavisnost od Austrije i od bilo koga drugog? Da li bi takav cilj mogla da omogući pobeda Bizmarka i interpolacija Velike Nemačke na mesto Austrije? Vrlo verovatno i u takvom slučaju Srbi (Hrvati) Habsburške Monarhije ne bi mogli da se priključe Srbiji. Tako nešto bi bilo nemoguće, jer oni žive na istorijskoj teritoriji ugarske krune. Mađari ne bi nikad dobrovoljno pristali na bilo kakvu podelu tog istorijskog poseda.

Miletić isključuje sukob Srba i Hrvata sa celom Austro-Ugarskom u sadašnjosti (1870), a to znači još više sukob sa samom Ugarskom, sa kojom želi političku saradnju („Mi imajući politiku dosadašnju za sadašnjost, i politiku upotrebljenja katastrofe za budućnost . . .") Da li, onda, on misli na ujedinjenje Srba (uz neizostavno učešće Hrvata) u jednoj od varijanti podunavsko-karpatsko-balkanske konfederacije, koje su tada bile u opticaju među libaralnim opozicionim političarima tog prostora (na primer, Lajoš Košut, a kod Srba Mihailo Polit-Desančić)? Miletić na tako nešto očigledno ne računa („Kao što mi ne verujemo da bi Austrija ikada mogla biti pravedna Slovenima, tako ne verujemo više u konfederaciju s Magjarima . . ."). Znači, Miletić na ujedinjenje ne misli „za sadašnjost", nego „za budućnost". A čemu mu je, onda, tako preko potrebno Bizmarkovo obračunavanje sa Austrijom baš u tom trenutku? Toliko potrebno da mu smeta sama činjenica da se održava jedan jugoslovenski kongres, uz učešće Slovenaca i to u Ljubljani? Toliko potrebno da on Slovence, Bizmarku za volju, unapred otpisuje i ostavlja ih u „Germaniji"?

To se treba pitati, pogotovu zato jer moramo uvažiti da je i ljubljanska izjava formulisana „za budućnost", da se sastavljači i

[43a] U delu pod nap. 39, str. 222.

te izjave orijentišu na dolazak „katastrofe" u toj budućnosti, da se baš oni orijentišu na celokupno jugoslovensko ujedinjenje (dakle, i na ujedinjenje srpske nacije) posle rušilačkog učinka te „katastrofe".

Verovatno objašnjenje te protivrečnosti treba tražiti u jednoj činjenici, inače poznatoj, a koju pisci polemika oko ljubljanskog jugoslovenskog kongresa ne uzimaju u razmatranje. A to su konkretni napori Ujedinjene omladine srpske za razgaranje ustanka u Bosni i Hercegovini, koji se intenzivno stupnjuju iza ljubljanskog kongresa, a od kojih UOS odustaje — pritisnuta stavovima i srpske i ruske vlade, pa i ograničenošću realnih vlastitih mogućnosti — tek u proleće 1872. godine. Aktuelan je, dakle, ustanak u Bosni i Hercegovini koji treba da dovede do priključenja te dve zemlje Srbiji. Glavna je opasnost — Austrija. Svetozar Miletić to zna, pa on svoje polemičke zamerke ljubljanskom kongresu piše pod tom — neizrečenom — pretpostavkom. Koliko bi njegovi argumenti bili ubedljiviji da je mogao tada da iskaže svoj pravi motiv! Koliko bi ocenjivanje njegovih argumenata bilo olakšano istoričarima, koliko bi zaista nepotrebnih ideologizacija i idealizacija jedne proste istine bilo nemogućno! Za protivturski ustanak u Bosni i Hercegovini, kao neposredan realan zadatak, za obezbeđenje prisajedinjenja Bosne i Hercegovine Srbiji, Svetozar Miletić želi: a) sve činiti da se zadrži tolerantan stav Mađara prema toj akciji, b) ništa činiti što bi otežavalo Pruskoj da eliminiše Austriju ili bar da je satera u ćorsokak. Ovo „ništa činiti" je polazište njegovih kritika ljubljanskog kongresa. Ono podrazumeva i netraženje jugoslovenske slobode za Slovence; ono podrazumeva i nerešavanje (bilo kojeg i bilo na koji način) nacionalnog pitanja u Austro-Ugarskoj.

Jedno je ipak još očigledno, bez obzira na prolazne karakteristike onog trenutka. Svetozar Miletić rezerviše za Srbiju položaj centra u budućoj (negde u budućnosti očekivanoj) državi ujedinjenih Srba zajedno sa Hrvatima, a možda i Slovencima. To je razlog zašto mu nije poželjno bilo kakvo, Srbiji paralelno, državnopravno okupljanje Južnih Slovena Habsburške Monarhije oko Zagreba. Pa makar da je to okupljanje shvaćeno samo kao etapa ka budućem ujedinjenju sa Srbijom (i Crnom Gorom) u potpuno nezavisnu jugoslovensku državu. Averzija protiv bilo kakve podele prvenstva dodaje posebnu notu Miletićevoj polemici protiv jugoslovenskog događaja u Ljubljani.

A na kakav budući trenutak on misli, koji bi tek bio pogodan za ujedinjenje svih Srba? Izgleda da misli na onaj isti trenutak sa kojim je on upravo težio Slovence (i Čehe). On i za Srbe računa na trenutak pobede Rusije nad Nemačkom, odnosno na rusko-nemačko ratovanje. Tada bi tek mogla u protivnemačku (ili protivaustrijsku) akciju, najzad, da stupi i Srbija, ojačana u

međuvremenu Bosnom i Hercegovinom te drugim krajevima oslobođenim ispod turske vlasti.

U tome Miletić, u stvari, nije grešio. Ali se nisu ispunile njegove želje u pogledu toka jugoslovenskog ujedinjenja. Taj proces je više potvrdio predviđanja Josipa Jurčiča: izvršio se etapno i preko akcije više političkih centara. Očigledno je i Miletićeva politika bila jugoslovenska samo u onoj meri do koje su u njegovo vreme išli interesi i mogućnosti srpske nacije. Slično kao i kod ostalih subjekata budućeg jugoslovenskog ujedinjenja.

Istorija je pokazala da je bio pogrešan račun da je moguće, čak samo za kraće vreme, odvojiti germanizam od austrijanstva u odnosu prema južnoslovenskom nacionalnom kompleksu. Slično pogrešan kao što je to bila iluzija o mogućnosti slavizovanja Austrije.

Pri svemu tome, a naročito ako tražimo razliku između revolucije i reforme, treba videti i razliku između dva Svetozara, Miletića i Markovića. Dok prvi očekuje konačno rešenje od pobede ruske države, drugi veruje u snagu „čistih i pravih pokreta za narodnost" svih naroda, „od Stambola do Beča", i u njihovu revoluciju, za čije razgaranje najviše mogućnosti daje baš srpsko pitanje. I dalje: dok prvi u Austriji vidi nacionalnog neprijatelja, drugi i u Austriji vidi revolucionarne mogućnosti. Za njega rušenje Austrije nije likvidacija nacionalnog neprijatelja, već akt društvene revolucije. Marković ostavlja narodima Austrije, oslobođenim revolucionarnim putem, pravo da sami odlučuju o svojoj sudbini, on dopušta mogućnost da ovi narodi ostaju u savezu: „. . . savez naroda u Austriji može postojati . . . kad savremene Austrije nestane." Ali, po njegovom ubeđenju, ovako oslobođeni narodi „onda bi videli da im Austrija ne treba." Pogotovu to važi za srpski narod. A isto i za druge Jugoslovene.

U tome se ocrtava razlika između revolucije i reforme. Već u vreme Miletića, buržoazija nijednog naroda u ovom prostoru, pa ni srpska, nije više bila sposobna i voljna da vodi „čisti i pravi pokret za narodnost", da razvija revoluciju.

Zato je toliko važan postanak alternativnog, revolucionarnog srpskog nacionalnog programa.

Od Garašaninovog „Načertanija" (1844), pa sve do početka 80. godina, kneževina Srbija nema alternativni program spoljnopolitičkog delovanja. „Načertanije" nije objavljeno, ali je u životu i javnom mišljenju bila prisutna njegova ideja. Ona izražava svest o realno postojećem i nerešenom srpskom nacionalnom pitanju. Postoji kontinuitet očekivanja da Kneževina u svojoj spoljnoj politici priprema i sama želi prvom prilikom da realizuje produžetak borbe za oslobođenje Srba ispod turske vlasti, za ujedinjenje Srba i za nezavisnost Srbije. To je bila atmosfera napregnutog očekivanja, u kojoj se još nisu zaoštravale razlike. U

okviru uverenja da je nastavak oslobodilačkog rata protiv Turske nužan, nema spora oko polazne misli „Načertanija", koje, u pogledu na Balkan, anticipira načelo „Balkan balkanskim narodima", dok, u pogledu na Srbiju, traži likvidaciju njene malenosti i slabosti. Nema spora o polazištu da je Srbija „mala, da u ovom stanju ostati ne sme i da ona samo u sojuzu sa ostalim okružavajućim je narodima za postići svoju budućnost svoj zadatak imati mora".

To je bila istorijska jezgra „Načertanija", koja je odgovarala potrebi srpskog i susednih naroda, a takođe i tadašnjem stepenu nacionalne svesti Srba. Srbi su , kao glavno, očekivali oslobodilačku akciju protiv Turske. Oni još nisu direktno postavljali druga pitanja, koja će postati aktuelna tek samom akcijom: pitanje karaktera borbe, odnosa prema susednim narodima, granica Srbije, unutrašnjeg režima u Srbiji ili u eventualnoj široj zajednici.

S obzirom na istorijsku opravdanost ove jezgre, ostajala su, u 60. godinama, u drugom planu kritička mišljenja (van Srbije) i opoziciona stremljenja (unutar Srbije), koja su nicala u redovima srpskih liberalnih demokrata. Kritičke misli levo liberalnih, te već i socijalističkih pojedinaca i krugova, počinju da stupaju u javnost tek kada se formira uverenje da je Mihailov režim neodlučan u istinskom započinjanju akcije. Nada na akciju još je manja posle njegove smrti, pa se u kritici nesposobnosti nosilaca akcije problematizuje celokupni koncept „Načertanija". Tada dolazi do formulacije revolucionarno-demokratske alternative. Suština ove alternative je bila u metodu realizacije cilja, to nije bila alternativa samom cilju.

U početku 70. godina, srpska nacionalna politika, a posebno politika Kneževine Srbije, dobija suštinski korektiv u kritičkim idejama Svetozara Markovića. Ovaj mladi kritičar društva u Srbiji i politički publicista (on umire u tridesetoj godini života!), unosi u život srpske nacije novu političku koncepciju, izraslu na pozicijama socijalizma onog vremena i iz analize društvene i političke stvarnosti srpske sredine.

Svoje načelne spoznaje o nacijama i nacionalnim pokretima, Marković stiče, i opredeljuje ih, analizirajući planove slovenskih federalista u Austro-Ugarskoj. On, i načelno i praktički, odbacuje bilo kakve istorijskopravne programe, a protiv njih ističe „čisti i pravi pokret za narodnost", borbu za političku slobodu, prosvetu i blagostanje, za društveni napredak. Čistom i pravom pokretu za narodnost suprotstavlja se vazda jedan drugi pokret — kaže Svetozar — politička akcija vladajućih klasa i staleža koja se zasniva na istorijskim državnim pravima. Ova akcija ne vodi prema oslobođenju naroda.

Proučavajući pitanje Austrije sa vidika borbe za srpsko jedinstvo, on je zapisao svoju čuvenu izreku o tome jedinstvu, kao najrevolucionarnijoj misli što postoji na celom Balkanskom poluostrvu, od Stambola do Beča. Jer, Srbi svoje pitanje ne mogu da reše bez istovremenog rešavanja i svih ostalih nacionalnih pitanja u prostoru u kojem srpska nacija živi. A to je moguće samo na osnovu revolucionarnog rešavanja nacionalnih pitanja — znači, odbacujući kako istorijskopravne programe tako i političku akciju vladajućih klasa i staleža, koja se na takvim pravima zasniva. Revolucijom koju izvršavaju „čisti i pravi pokreti za narodnost", kako unutar Austro-Ugarske tako i na Balkanu, dolazi, prema Markovićevom viđenju, „vreme narodnih dogovora (. . .), vreme da se narodi na jugoistoku Evrope počnu sjedinjavati . . ."

U 1872. godini revolucija u Austro-Ugarskoj je nešto sasvim neizvesno, ali je aktuelno pitanje Balkana, rešavanje istočnog pitanja. Marković očekuje da će Srbija u tome da odigra prvu ulogu i da će balkanski narodi to pitanje rešiti zajedno, ali sami, vlastitom snagom. U tom prostoru Markoviću se postavlja pitanje federacije, federativnog sjedinjavanja. U svom radu „Srbija na Istoku", kojim je baš opredelio ulogu Srbije u očekivanom ustanku naroda Balkana protiv Turske, on o federaciji izriče poznate reči „. . . da se sjedine kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici, kao savez opština — županija — država — kako im (narodima na Balkanu) najudesnije bude". A dve godine kasnije, u svom radu „Socijalizam ili društveno pitanje", on svoju zamisao precizira: „. . . Federacija ova ne osniva se na načelu narodnosti, no na ličnoj slobodi onih ljudi koji stupaju u tu saveznu zajednicu."

Poznate su nedoumice koje su se pojavljale u vezi sa ovim načelnim izrekama, poznate su pretpostavke da Marković nije shvatio nacionalno pitanje u njegovom istorijskom razvoju, naročito njegovu ulogu na Balkanu, da je njegovo viđenje „obična shema pozajmljena iz strane literature", da Markovićeva federacija nije nacionalitetna već anarhistička (Veselin Masleša, pa i drugi autori posle njega).

Takve kritičke pretpostavke nisu se mogle održati. Dublje proučavanje Markovićevog opusa dokazuje, s jedne strane, da njegovo poimanje nacije isključuje da bi on mogao federaciju da shvati u anarhističkom smislu. A, s druge strane, da njegovo viđenje federacije na Balkanu proizlazi baš iz samostalne analize srpskog nacionalnog pitanja, pa i drugih nacionalnih pitanja u tom prostoru. I kad ne bismo uzeli za polazište konstataciju da Marković, za razliku od anarhista, nikako ne negira ulogu države, da on uvek govori o rušenju i likvidaciji postojeće, klasne, nedemokratske i ugnjetačke centralističke države, ali da je njemu jasno da će država da postoji i posle revolucije, dakako kao

instrument vlasti naroda — ima još drugih argumenata u prilog Markoviću. Razlika između njegovog i anarhističkih koncepata još je jasnija kad se pogleda Markovićevo shvatanje funkcije federacije. Markovićeva federacija je put ka rešenju nacionalnog pitanja. Za razliku od anarhista, Marković vidi u naciji društvenu pojavu od ogromnog značaja, dugog veka. U načelu narodnosti vidi jedini put ka ostvarenju opštih čovečanskih načela, slobode, bratstva, jednakosti. „Drugi razvitak ne može se ni zamisliti", piše 1870.* Zašto onda Marković govori da se buduća federacija na Balkanu neće osnivati na nacionalnom načelu? Odgovoru se možemo približiti, ako pogledamo kako Marković govori o konkretnim nacionalnim pitanjima, kako on polazi od njihove analize, napose od analize nacionalnog pitanja Srba.

Jedan vid problematike o Markovićevoj federaciji dobro pokazuje realnost njegovih polazišta i lucidnost njegovih rešenja. To je uloga teritorije kao podloge za nacionalno ujedinjenje Srba. Nesporno je što Marković ideju ujedinjenja Srba u celini prihvata i živo se interesuje za njenu realizaciju. Za njega je ujedinjenje neosporivo nacionalno pravo. Štaviše, on u toj ideji vidi i faktor društvene revolucije. Ostvarenje te ideje gradi na nacionalno-revolucionarnom samoopredeljenju. Savršeno je, pri tome, svestan da je borba vladajućih snaga u Kneževini Srbiji za veliku Srbiju, prema kojoj se on odnosi tako kritički, vođena pod istom generalnom parolom ujedinjenja Srba. Zato je njemu toliko stalo do toga da svoj revolucionarni koncept što više opredeli i objasni. Pitanje nacionalne teritorije, pitanje šta treba da sačinjava podlogu federativnog saveza oslobođenih balkanskih naroda, Srba u prvom redu, ima za njega u tom opredeljivanju i objašnjavanju vanredan značaj.

Treba se podsetiti razmatranja kojima Marković argumentiše svoju zamisao federacije. Njegov glavni zaključak glasi: „Svi

* „Načelo narodnosti propoveda razvitak narodni, tj. ostvarenje opštih čovečanskih načela: slobode, bratstva, jednakosti na osnovu narodnih osobina — narodne nezavisnosti svakog naroda. Drugi razvitak ne može se ni zamisliti. Jer ako je jedan narod potčinjen drugome politički ili kulturno onda on mora ostati zarobljen i neobrazovan u tečaju celih vekova. Manjina ako izađe iz reda gluposti i potčinjenosti na površje obrazovanosti i vlasti ona je stopljena sa gospodarskim narodom i nema nikakva uticaja na oslobođenje mase naroda. Rađa se mržnja i borba između oba naroda i traje dotle dok se ili potčinjeni narod ne oslobodi ili dok se ne stopi sa gospodarećim. Prema tome borba 'za narodnost' što se započe u Evropi tako silno u početku ovoga veka imala je i ima svoj prirodan temelj i svoju zakonitu celj. Narodna nezavisnost (politička, društvena i umna) to je temelj, a ostvarenje opštih čovečanskih načela — to joj je celj!"[44]

[44] Svetozar Marković, *Francuska i Pruska*, 12—19. jul 1870.

uslovi za razvitak srpskog naroda govore, dakle, za to da je srpskom narodu potrebno savezno ustrojstvo, a ne državno jedinstvo." Podvlačimo: to je potrebno srpskom narodu i on sam treba da ima savezno ustrojstvo, a ne da traži svoje jedinstvo na jednom centralizovanom državnom teritoriju!

A koji su to uslovi koji traže takvo ne jednostavno nego „sastavljeno jedinstvo" Srba? Već u svojoj „Srbiji na Istoku", on govori o mozaiku od različitih naroda kakvo jeste Balkansko poluostrvo i konstatuje kako drugi narodi neće pristati da se „aneksiraju" srpskoj monarhiji, velikoj Srbiji. Ne može biti sumnje da je Marković naglašavanjem mozaičnosti, etničkog šarenila Balkana, a govoreći o mogućnosti ujedinjenja Srba u jednoj velikoj Srbiji, ukazivao na činjenicu izmešanosti srpskog elementa sa drugim narodima u područjima van Kneževine Srbije. Njemu je zato velika Srbija neostvariva. U razmatranjima iz 1874. on je eksplicitniji. Pominje problem određivanja granica jednoj narodnosnoj Srbiji, tj. određivanje etničkih granica tako da ta zaokružena država ipak bude narodnosna, mononacionalna („. . . nijedan ozbiljan političar nije ni mogao zamisliti na to da stvori narodnosnu državu kojoj se ne znaju granice . . ."). Jer, u trenutku kad bi srpska država pregazila etnički princip i odredila svoje granice tako da „bi obuhvatila sve Srbe u Turskoj i Austro-Ugarskoj", ona bi došla u sukob sa susednim narodima („stupa u borbu ne samo s Turskom i Austrijom, no i sa Bugarima, Hrvatima i Rumunima"). Etnička struktura zemalja u kojima žive Srbi van Kneževine Srbije jeste prvi razlog za Markovića da misli na ujedinjenje Srba, ali ne na državno jedinstvo sviju njih. Marković odmah odbija prebacivanja da to znači „odricanje narodnosti" i precizira: „Socijaliste ne misle nikako da Srbe (van Kneževine) pretope u Turke, Mađare, Kineze, niti obratno, ali vele da načelo narodnosti nije nikakvo (opšte obavezno) načelo za društvenu i državnu organizaciju; da to nije nikakvo opšte pravilo, da se moraju obrazovati države po narodnostima . . . Ovo ne važi ni za kakav narod kao opšte pravilo, još manje važi za mali, rastureni i pocepani srpski narod i njegove slovenske susede. Upravo za srpski narod je i nemoguće i nekorisno da ostvaruje 'državno jedinstvo'. Njemu je potrebno oslobođenje i kulturno ujedinjenje, a ne ujedinjenje kancelarija . . ." (reči u zagradama su od J.P.) Svetozar Marković očigledno ne negira nacionalno načelo niti nacionalnu državu, ali je mišljenja da takva država nije opšte obavezno pravilo, a konkretno nije moguće i korisno primeniti ga na slučaj srpskog naroda.

U zemljama van Kneževine Srbije gde ima srpskog življa, a često i na drugim područjima Balkana, susreće se situacija gde žive dve ili čak i više nacija na istoj teritoriji. U tom slučaju teritorija nije isključiva nacionalna (etnička) teritorija samo jedne

od njih. Pravo na samoopredeljenje samo jedne nacije koja ne bi na toj teritoriji priznala jednako pravo na samoopredeljenje i drugoj, odnosno drugim nacijama, stvorilo bi neminovni sukob nacionalnih elemenata na toj teritoriji. Nije moguće postići dobrovoljno, tj. uz privolu i drugih, nesrpskih nacionalnih elemenata, ujedinjenje tih pokrajina u jednu srpsku državu („ujedinjenje kancelarija"). Ali je moguće postići da sve te zemlje stupe sa (Kneževinom) Srbijom u državni savez na osnovu samoopredeljenja celokupnog njihovog stanovništva. S obzirom na komplikovanu etničku strukturu Balkana uopšte, takav način ima značaja i za stvaranje široke balkanske federacije („Federacija ova ne osniva se dakle na načelu narodnosti, no na ličnoj slobodi onih ljudi koji stupaju u saveznu državu"). To ne znači negiranje nacija niti njihove suverenosti, prava na nacionalnu državu. Mislimo da se ne radi o „rasformiranju Srbije i Crne Gore i njihovom utapanju u jugoslovensku i balkansku federaciju".[45] Prema principima Svetozara Markovića i prema njegovoj konkretnoj viziji, koliko je nalazimo u njegovim spisima, i Srbija (Kneževina) i Crna Gora ostale bi kao države, ali se one ne bi raširile na druge teritorije (Bosnu i Hercegovinu, staru Srbiju, Vojvodinu, možda i Hrvatsku), već bi sa tim teritorijama kao ravnopravnim državnim jedinicama stupile u federativni odnos. Svi bi narodi bili slobodni, uključivši sve Srbe, čije jedinstvo bi bilo ostvareno slobodnim životom svih njihovih delova i nesmetanom mogućnošću ujedinjenog kulturnog stvaralaštva („oslobođenje i kulturno ujedinjenje"). Uzgred, jedna od država, članica federacije, prema Markoviću, sigurno bi bila i Bugarska — dakle, nacionalno načelo.

Ima još drugih razloga, sem specifične etničke strukture zemalja van Kneževine Srbije, koji nameću srpskom narodu savezno ustrojstvo. To su velike razlike u privrednoj i društvenoj razvijenosti, razlike u političkoj tradiciji, pre svega „svest o svojoj samostalnosti", razlike u civilizaciji i drugom. Znamo da Svetozar Marković, u skladu sa tadašnjim opšteprihvaćenim pogledima, čak neke razlike ne sagledava u njihovoj stvarnoj veličini (pitanje nacionalnog formiranja Crnogoraca, pitanje Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini). Ali već ono što on sagleda, dovoljno je jako da zaključi: „Kod ovakvih razlika zaista nema smisla ustanovljavati u svima ovim zemljama 'jedinstvo kancelarija' . . ."

Srpski narod se kao celina, tj. u odnosu prema (Kneževini) Srbiji, formira na temelju slobode pojedinaca i svih narodnosti, po njihovom sporazumu i odluci. A slično i drugi narodi na istim teritorijama prema svojim maticama. Svetozar Marković ostavlja otvoreno pitanje na kojem nivou treba da se realizuje društveni ugovor o nacionalnom formiranju. On govori o opštini, o oblasti, o

[45] V. Čubrilović, delo pod 31, str. 308.

državi. Federacija je moguća na svim tim nivoima. Pojedine teritorije i stepen njihove autonomnosti u savezu stvar je odlučivanja čitavog stanovništva na dotičnoj teritoriji, bez obzira na nacionalnu pripadnost.

Dijalektika istorijskog jugoslovenstva

U našoj istoriografiji nije rešeno pitanje — kako nazvati onu politiku u Hrvatskoj 60. godina, pa i kasnije, koja je polazila od rešavanja hrvatskog nacionalnog problema, pre svega politiku Narodne stranke. Kako nazvati nastojanje da se Hrvatskoj nađe što je moguće pogodnije mesto u postojećem podunavskom državnom sklopu, pošto druge mogućnosti (sem revolucije) nije bilo. Još ima autora koji sve to nazivaju „austrofilskom jugoslovenskom orijentacijom".[46] Po našem mišljenju, takva ocena proizlazi iz primene pogrešnog merila.

Praksa pojedinih nacija habzburškog državnog sklopa da rešenje svog nacionalnog pitanja najpre traže tamo gde se nalaze — nije, po sebi, „austrofilstvo", već istorijski logično delovanje. Austrofilstvo bi bilo, ako bi neko, u svrhu jačanja austrijske države, ili odricao ostalim narodima pravo na ravnopravnost ili se sam u svoje ime odricao tog prava. Ako su Česi i Poljaci, Mađari i vojvodinski Srbi, Slovenci i Hrvati tražili preuređenje države u smislu priznanja njihove ravnopravnosti oni samim tim nisu bili austrofili. Moglo bi se reći da su austrofili postali Mađari u trenutku kada su pristali na dualizam. Jer, dualizam je bio stvoren baš sa namerom da Austriju (odnosno sada već Austro-Ugarsku) ojača i pripremi za revanšni rat protiv Pruske. Narodna stranka (Hrvatska) nije, ni pre ni posle dualizma, tražila pogodniji položaj Hrvatskoj u habzburškom državnom sklopu, sa nemerom da bi toj državi olakšala borbu za prvenstvo u Nemačkoj ili, pak, da bi ojačala nacionalno ugnjetavanje drugih naroda, kao što je to učinila mađarska građanska politika.

Nastojanje pokreta potlačenih naroda u Habsburškoj Monarhiji da (nakon ukidanja apsolutizma i otvaranja ustavnog pitanja)

[46] Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj,* Zagreb 1958, str. 627. U vezi sa Štrosmajerom piše o „austrofilskom jugoslavenstvu". — Vasilije Krestić, u oceni knjige *Povijest hrvatskog naroda 1860—1914,* „Jugoslovenski istorijski časopis" 1969, br. 3, str. 98, kaže da politika Narodne stranke u Hrvatskoj, neposredno posle 1866, „nije više austrofilska" (takva je, znači, bila i pre i ubrzo posle te godine). U svojoj najnovijoj knjizi *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1860—1873,* Beograd 1983, isti autor govori, za ono isto vreme, o „austroslavističkom jugoslovenstvu" (str. 151). Mislimo da je ovaj izraz nešto bliži stvarnosti.

stupe u političku borbu za nacionalno ravnopravan položaj — bilo je, bar njima, jedina smislena politika (ako se izuzme separatistička politika mađarske emigracije, koja sa svoje strane, nije odustajala od načela integriteta istorijske Ugarske, tj. neravnopravnosti nemađarskih naroda u njenom okviru). Borba za ustavno uređenje podunavske države, na osnovu nacionalne ravnopravnosti, bila je smislena, pa zato vredna podrške i u očima vlade Mihajlove Srbije. Baš ta Srbija je, „po najvišem rešenju", dala značajnu novčanu pomoć (1.000 dukata) Imbri Tkalcu da u Beču, u godinama 1861—1862, izdaje čuveni časopis „Ost und West". Srbija je time, piše V. Krestić, „u samom Beču stekla organ koji je sa uspehom zastupao jugoslovenske interese".[47] A poznato je da je Tkalac, u časopisu „Ost und West", zastupao „federalističku koncepciju o preuređenju Monarhije, s pravnom podlogom u Oktobarskoj diplomi 1860; i, stojeći na stajalištu državnog jedinstva, osudio kao pogrešnu odluku većine hrvatskog sabora od 5. avgusta 1861. o nepriznavanju zajedničkih poslova sa Austrijom"[48] Da li u tome ima nečeg nelogičnog i protivrečnog jugoslovenskom osećaju? Slično kao Tkalac onda je mislio svaki čestiti slovenski i južnoslovenski rodoljub u toj državi. Nikakve protivrečnosti nema u tome. Zato je razumljivo zašto za „Ost und West", pored Mihaila, novac daje i tobožnji „austrofil" Štrosmajer. Po našem mišljenju, u istoriografiji je o tome nametnuta jedna iskonstruisana dilema.

Političko oformljavanje pojma „jugoslovenski" (dakle, ne genetski, u smislu južnog slovenstva) jeste jedan istorijski proces koji nose nacionalni pokreti svih nacija i koji će tek posle tri četvrtine veka (1943. u Jajcu), svojim konačnim slobodnim udruženjem u ravnopravnu i potpuno slobodnu zajednicu, tom pojmu dati i puno i svestrano značenje. Pa, i posle toga, to značenje neće postati nekakav skamenjeni (petrificirani) nanos istorije. Pojam „jugoslovenski" imaće i dalje dijalektički karakter stalnog procesa udruživanja snaga živih nacionalno-političkih subjekata, koji stvaraju zajednicu, njihovog udruživanja snaga za nove zadatke na putu ka celovitoj ljudskoj slobodi. U celoj toj evoluciji političkog oformljavanja pojma „jugoslovenski", postoje stupnjevi, faze, etape. A svaki od subjekata koji u njemu učestvuju, svaki od stupnjeva kroz koje oni prolaze, treba posmatrati istorijski, tj. uz uvažavanje različitosti polazišta i različitosti uslova, a i u zavisnosti od opšteg stepena stvarnog razvitka jugoslovenske uzajamnosti. Sve što polazi u tom procesu od autentičnih pojedinačnih interesa nacionalne emancipacije (tj.

[47] V. Krestić, delo pod 32, str. 339.

[48] Jaroslav Šidak, *Tkalac, Imbro Ignjatović*, „Enciklopedija Jugoslavije", knj. 8, Zagreb 1971, str. 340.

sve što ne služi tuđim interesima) i što bar delimično ili posredno vodi ka udruživanju snaga u uzajamnosti jugoslovenskih naroda, bez preziranja interesa ni jednog među njima — nosi uslovno jugoslovensko ime. Kažemo uslovno, jer, u celini i u potpunosti, jugoslovenstvo i postoji kao zajednička, strukturisana istorijska tendencija.

To što je antiaustrijska nota na kraju (1918) postala prividna suština jugoslovenstva, samo je logična posledica inertnog protivljenja austrijskih državnih vrhova te nemačke (i mađarske) dominacije načelu nacionalne ravnopravnosti. Pravi uzrok istorijske potrebe razbijanja Austro-Ugarske („delenda Austrija") potiče iz nepromenljivosti samog austrijskog sistema.

Empirija je bila odlučujuća i za stavove Srbije. Različitost je u tome što je njeno iskustvo postiglo odlučujuće zaključke nešto ranije, konačno, izgleda, u aneksionoj krizi. Znak da su sve dotle još bila moguća razmišljanja i u alternativnom pravcu, jeste već pomenuta beleška tadašnjeg ministra inostranih poslova Milovana Milovanovića: Ako Srbija ne bude u stanju da odoli austrijskom pritisku, i ona treba da se uključi u Monarhiju i da zajedno sa njom ide na Solun.[49] Beleška je ostala tajna epizoda koja je čekala istoričara da je otkrije. No, u javnosti se tada pojavila knjiga geografa i ideologa Jovana Cvijića o aneksiji Bosne i Hercegovine i srpskom problemu. U praškom „Slovanskom Pšehledu" ona je brzo prikazana, a istaknuta i glavna misao knjige: Cvijić naglašava otpor Srba protiv dualističke monarhije, ali on istovremeno obećava da će Srbija stupiti u najtešnje kulturne i privredne veze sa Habsburškom Monarhijom, u slučaju da državna celina srpskog naroda bude (od Austro-Ugarske poštovana i) obezbeđena u svojoj egzistenciji. „Tu ima nelogičnosti", primećuje češki recenzent. „Nelogično je", piše on, „oživljavati ideje kralja Milana, a u istom dahu proglašavati mržnju celog srpstva protiv klerikalnodinastičke Austro-Ugarske." Mi znamo da Austro-Ugarska nije bila sklona misli da dopusti Srbiji Bosnu i Hercegovinu, makar uz obećanje da će tako uvećana Srbija stupiti s njom u najtešnje kulturne i privredne veze. Srbija je to neposredno osetila pa zaključila da je nemoguće oživljavati, bez štete po interes celine srpskog naroda, staru varijantu kralja Milana Obrenovića. Izlaz nije Srbija sa Bosnom i Hercegovinom (državna celost srpskog naroda") uz oslonac na blagonaklonu Habsburšku Monarhiju jer je to samo himera. Empirija Srbiju vodi ka antiaustrijskom putu, a ne antiaustrijanstvo kao polazište. Polazište je autentički interes nacionalne emancipacije Srba.

Treba uzgred napomenuti: Habsburška Monarhija nije sama rešila nacionalno pitanje u svojoj državi pa se zbog toga morala u

[49] V. Čubrilović, delo pod 18, str. 91.

uslovima evropskog i svetskog rata raspasti. Ali su se na njenom tlu pojavila nova načela za nov način rešavanja pitanja odnosa između države i nacije. Ova načela dobila su delimično čak izraza u ustavnom zakonu austrijske državne polovine. U suprotnosti sa modelom što su ga stvorile zapadnoevropske građanske revolucije, a koji izjednačava naciju sa državom, sa državnim okvirom, bez obzira što u njemu žive različite etničke zajednice (u Francuskoj svi su Francuzi, itd.) — Habsburška Monarhija je iskustvom revolucije 1848—1849. bila primorana da odstupi od tog modela (u Austriji svi su Austrijanci). Ona je priznala, dakako, samo u načelu, višenacionalnost kao trajan politički fakt unutar jednog državnog okvira. Ona nije nikad ni pomišljala da učini korak od tog načelnog priznanja ka njegovoj primeni u političkom sistemu, ka federaciji nacija. Ipak, reč federacija nije u političkom životu u ovoj alpsko-jadransko-podunavskoj državi bila na jeziku samo austroslavistima (kao tobožnji izraz njihove političke naivnosti, ako ne oportunizma), već se ona pojavljivala u političkoj misli svih naroda u njoj, oslanjajući se na tradiciju martovske revolucije. Tu je misao preuzeo, na svoj način, i radnički pokret. Habsburška Monarhija nije, kao takva, bila ni voljna ni sposobna da tu ideju i realizuje, jer su snage reakcije u njoj bile prejake, pa i zato, na kraju krajeva, jer slobodnim narodima (prema rečima Svetozara Markovića) „Austrija i ne treba." No, uza sve to, moramo uočiti da se ovde pojavio prvi slučaj u istoriji da jedna velika moderna država, u načelu, ustavno polazi od trajne egzistencije brojnih ravnopravnih nacija u njenim granicama.

Pitanje kako uskladiti nužnost postojanja većih državnih ekonomskih prostora sa činjenicom da u tom prostoru postoji više malih nacija koje su se istorijski afirmisale sa težnjom ka slobodnom životu — to je bilo istorijsko pitanje koje i klasici marksizma nisu odmah rešili. A dugo vremena ga čak nisu ni priznavali. Tek je u imperijalističkom dobu i teoretičarima revolucionarnog radničkog pokreta postao jasniji veliki društveni značaj oslobodilačkih pokreta malih nacija. Tek onda su i oni, najvećim delom u samoj socijalističkoj revoluciji, bili primorani da nalaze istorijsko rešenje protivrečnosti između nužnosti postojanja velikih zajednica i nezaobilazne činjenice da nacije nisu samo velike, da je svet većinom sastavljen od malih nacija koje ne mogu da se odreknu celovite vlastite egzistencije i kad bi to one same htele. Nacije, bilo velike bilo male, ne mogu se odreći svoje celovite egzistencije, jer su i one sâme sastavni deo modernih društvenih odnosa, koji van njih jednostavno ne postoje. Ovo poslednje je jedno izričito iskustvo i saznanje baš jugoslovenske revolucije. Ali ono temelji na određenim iskustvima i teorijskim saznanjima iz vremena Druge internacionale, a naročito oktobar-

ske revolucije. U sticanju tih iskustava i teorijskih saznanja, slučaj Habsburške Monarhije ima važnije mesto nego što se obično misli u svetu, pogotovu u nas.

Drugim rečima, antiaustrijstvo postoji u istoriji samo kao empirička, a ne i kao apriorna kategorija, i samo kao empirička može biti element jugoslovenstva, a ne njegov apriorni kriterij. Empirija dolazi vremenom, antiaustrijstvo, kao jedini izlaz, nametnuće se postepeno, pa će tako i jugoslovenstvo postati direktno i bezuslovno antiaustrijanska kategorija tek u prvom svetskom ratu. Samo takvo posmatranje omogućuje nam da razrešimo jednu paradoksalnu činjenicu. U vreme prvog formiranja jugoslovenskog političkog kompleksa, u celom jugoslovenskom prostoru, postoji samo jedan politički pokret koji je profiliran antiaustrijski već od samog početka i koji je jedini tada i stupio u oružanu protivaustrijsku akciju. A baš u slučaju tog pokreta je priznavanje jugoslovenskog karaktera njemu najviše sporno. Reč je o hrvatskom pravaštvu.

Počeci pravaštva (ideje Ante Starčevića 1852, emigrantska delatnost i knjiga Eugena Kvaternika 1859) nesumnjivo su antiaustrijski.[50] Na svom polazištu, pravaštvo ne priznaje bilo kakvu obavezu Hrvatske prema Habsburzima, niti priznaje Franju Josipa kao legitimnog kralja Hrvatske. Pravaštvo državno utemeljuje Hrvatsku na istorijskom pravu i priznaje samo personalnu uniju Hrvatske sa Ugarskom i sa Austrijom.

Kvaternikova koncepcija hrvatske države uključuje Istru i Sloveniju do etničke granice na Soči, pa zato on i dolazi u sukob sa pretenzijama italijanskog iredentizma. To je naročito značajno za Slovence, koji u tome vide podršku njihovoj borbi za opstanak na tom području. Pravaška koncepcija uključuje Slovence u hrvatski narod. To nije bio povod za polemike. U tom uključivanju Slovenci vide dobrodošlo interesovanje i podršku njihovoj borbi, jer njima inače uvek preti opasnost da ostanu izolovani, isključeni od šireg rešavanja nacionalnih pitanja, bilo u austrijskom sklopu, bilo van njega. Karakteristično je u tom pogledu, pisanje Josipa Jurčiča od 15. oktobra 1870. Žaleći se na politiku „narodnih Hrvata" da se ona „strašno malo ili čak ništa" nije interesovala za Slovence, Jurčić konstatuje: „Čak osobenjaci Starčevićijanci, koji ne poznaju Slovena već samo Hrvata, počastili su nas onomad na svoj način, rekavši da smo 'planinski Hrvati'. Mi smo se tome, doduše, nasmijali, ali smo rekli: Dobro . . ., nije nam toliko stalo do toga, kako nas nazivaš, ako nas svojim 'pravom' pomogneš da se spasimo od germanstva."

Pravaško načelo da u Hrvatskoj postoji samo jedan politički narod — hrvatski, u koji se uključuju svi građani, bez obzira na

[50] F. Zwitter, delo pod 2, str. 116. — Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije,* Zagreb 1973.

veroispovest koja je njihova privatna stvar, postalo je problematično, na drugoj strani, prema Srbima. Takvo načelo se moglo susreti kod Mađara još pre 1848. godine, kao istorijsko (plemićko) poimanje mađarske nacije. Istorijska Ugarska je država, gde živi jedan jedini narod, mađarski (ugarski) narod. U ovom poimanju naroda ima mesta za eventualni ustupak u pogledu Hrvata zbog njihove istorijske autonomije (Fran Cviter). Istorijska teza Mađara služi posle 1848. očuvanju integriteta Ugarske, dok je istorijska teza u rukama Starčevića i Kvaternika argument za stvaranje samostalne hrvatske države, argument hrvatskog nacionalnog pokreta, jednog pokreta koji je sam po sebi uslovljen modernim razvitkom društva, a ne proizvod istorijskog prava. U Hrvatskoj je ideja političke hrvatske narodnosti bila „duboko uvriježena" već 1861. kod svih političkih stranaka u Hrvata i teško je bilo izmiriti priznanje, koje je sabor te godine, pa i kasnije, davao postojanju srpskog naroda u Hrvatskoj, sa idejom političke hrvatske narodnosti. „postojala je nesumnjiva opasnost," piše Jaroslav Šidak,[51] „da se priznanjem srpskog naroda kao 'diplomatičkog' na tlu Hrvatske ugrozi državnopravna podloga hrvatskog otpora protiv mađarske premoći u cjelini."

Nema sumnje, ovakav argument treba uvažiti, ali baš njegov karakter upozorava na problematičnost nacionalnih programa, zasnovanih na istorijskom pravu. To je bio jedan opšti problem nacionalnih pokreta 19. veka. Na njemu su se lomile koncepcije demokratije. Pri tome je sigurno da su u drugoj polovini 19. veka koncepcije liberalne buržoazije, malograđanskih demokrata te socijalista uglavnom odbacivale istorijska prava te insistirale na prirodnom, nacionalnom pravu koje je temeljilo na revolucionarnom principu suvereniteta nacije kao društva slobodnih ljudi. No, ne treba zaboravljati da je u centralnoj Evropi revolucija 1848, a u njoj i njezina demokratska levica, insistirala kako na istorijskoj Nemačkoj, tako i na istorijskoj Ugarskoj i Poljskoj.

Posmatrajući problem odnosa Hrvata i Srba u Hrvatskoj, kao problem demokratske uzajamnosti, nesumnjivo je opravdano uverenje V. Krestića da on nije bio rešiv na temelju hrvatskog ili bilo kakvog drugog istorijskog prava, već jedino na podlozi prirodnog, nacionalnog prava.[52] Ono što u toj istorijskoj dilemi u Hrvatskoj treba naročito imati na umu jeste paradoks da istorijski problem hrvatsko-srpskog odnosa u Hrvatskoj nije stvarno bio rešen ni usvajanjem nacionalnog načela. Hrvatsko-srpska omladina, koja je krajem 19. veka odbacila istorijsko pravo i izdigla narodno, prirodno pravo, kao jedino opravdano, nije, naime, rešila suštin-

[51] Delo pod 28, str. 34.

[52] U diskusiji o stvaranju Jugoslavije u Domu omladine u Beogradu, 8. novembra 1983.

sko pitanje odnosa u Hrvatskoj. Ona nije objasnila pitanje šta je u Hrvatskoj podloga tom pravu. Je li to jedno pravo jednog jedinstvenog hrvatsko-srpskog (jugoslovenskog) naroda, ili su to dva prava dve nacionalne individualnosti, pravo Hrvata i pravo Srba? Generacija „Narodne misli" (Svetozar Pribićević) sama je stvorila nov istorijski problem baš time što ga je suštinski preskočila pomoću fikcije o nacionalnom jedinstvu.

Pravaštvo je složena pojava, koja se ne može identifikovati samo sa Starčevićem i Kvaternikom. Od svojih prvih formulacija ono ima dalji razvitak i strukturu, kako u idejnom tako i u prostornom pogledu. S jedne strane, ono dobija celovitiju ideološku strukturu koja će se unutar sebe dalje menjati, a s druge, ono se širi iz banske Hrvatske na druga područja, gde će dobijati nove oblike i poticaje. Dovoljno je pomenuti da koncepcija „novog kursa" hrvatske politike potiče od dalmatinskih pravaša. Do kraja veka se formira kvalitetno nova struktura „modernog" pravaštva, koja vodi, s jedne strane, potpunom otuđenju Frankovog pravaštva (pa, zatim, ustaštva), a, s druge, „vraćanju" starčevićanstvu. Ovo „vraćanje" pokazuje da je na početku u suštini, ipak bilo reč o jednoj ideologiji hrvatskog nacionalnog pokreta, koja će, na kraju (1918), poslužiti kako samoopredeljenju hrvatske nacije, tako i jugoslovenskom ujedinjenju. Ideja hrvatske nacionalne državnosti proveriće se i u revoluciji.

Ovo naše posmatranje pravaštva u perspektivi istorije ne može, naravno, da ublaži one teške utiske, koje su o pravaštvu imali savremenici u doba njegovog pojavljivanja. Tim savremenicima, a pre svega samim Srbima u Hrvatskoj, najvažnija i najočiglednija je bila antisrpska nota te političke koncepcije. Nesumnjivi radikalizam osnivača pravaštva, A. Starčevića i E. Kvaternika, u oslobodilačkoj težnji protiv Austrije i Ugarske, nije zato mogao da bude realno uvažen. Rakovička buna 1872. iako je ona računala bez razlike kako na hrvatske tako i na srpske graničare, nije se uključila u ideološki instrumentarij jugoslovenskog pokreta. Tome je, međutim, doprinelo još nešto drugo. Vreme u kojoj je ta buna propala nije bilo vreme opštijeg buntovnog ili neprijateljskog raspoloženja protiv Austrije, ni u Vojnoj krajini, ni u civilnoj Hrvatskoj, ni u južnoj Ugarskoj, ni u Bosni i Hercegovini, ni u Srbiji. Istina je prosta: *akcija* protiv Austrije, u toj istorijskoj situaciji, nije bila aktuelna. To je onaj manje uočeni razlog zašto Rakovička buna nije uklopljena u jugoslovenske konsideracije. Činjenica da je jedan od preživelih vođa ustanka, Rade Čuić, uspeo da se preko Bosne probije u Srbiju, da je tamo našao utočište, ostala je samo simbol ne tako bliske budućnosti. Rakovička buna je bila i ostala za dugo vreme prva i jedina politički vođena akcija protiv Austo-Ugarske u celom južnoslovenskom prostoru, sve do atentatorskih pucnjeva

nacionalno-revolucionarnih omladinaca u 1910, odnosno 1912. godini, kada se, prema rečima Augusta Cesarca, na srpski hitac Bogdana Žerajića odazvao hrvatski Luke Jukića, sa istim ciljem.[53]

Prema tome, puko antiaustrijanstvo, pogotovu ako je ostajalo platonsko, u svetu priželjkivanja, nije u 60. i 70. godinama 19. veka, pa sve do svetskog rata, moglo biti kriterij za priznavanje jugoslovenskog (etapnog ili celovitijeg) karaktera onih pojava u nacionalnim pokretima pojedinih naših nacija, koji su, posmatrane istorijski, upućivale razvitak u pravcu stvaranja jugoslovenske države. Ako su nacionalni pokreti naših naroda tada istrajali, u suštini, na autentičnom interesu svoje nacionalne egzistencije i razvitka, u tome ih je vodila sama logika stvari, iskustvo koje su sticale osnovne njihove mase, pa i politički subjekti, u svakodnevnom delovanju, u pravcu jugoslovenskog udruživanja. U tome je jugoslovenstvo bilo izraz jednog stvarnog istorijskog procesa, koji je imao da traje više decenija.

U proleće 1872. godine Ujedinjena omladina srpska, na primer, odustaje od nastojanja da pripremi ustanak u Bosni i Hercegovni i time počinje kraj njene egzistencije kao posebnog političkog subjekta. S druge strane, krajem 1871. završava se i period u kojem su bili aktuelni planovi za novo unutrašnje uređenje istorijskog prostora dunavske monarhije. Posle ponovnog uvođenja nemačkog liberalnog, centralističkog i germanizatorskog, kursa u Austriji, Bizmark se približava novom austrougarskom ministru inostranih poslova, Andrašiju (onom istom sa kojim je u ranijim godinama Srbija težila da uskladi svoju politiku). Stabilizuje se dualizam kao sistem nemačke i mađarske hegemonije, počinje politika saradnje, a uskoro i sve tesnijeg savezništva, između Nemačke i Austro-Ugarske. Svi politički centri južnog slovenstva redukuju svoju inicijativu. U tom momentu pasivizacije i mutnih izgleda za budućnost, izbija hercegovsko-bosanski ustanak i stvara novu situaciju i aktuelizaciju jugoslovenskih rešenja. Hrvatska narodna stranka (Štrosmajer) se nada da se ovoga puta Crna Gora i Srbija neće „dat zastrašiti", pa podupire stvar prisajedinjenja Bosne i Hercegovine Srbiji, protiv austrougarske osvajačke politike[54]. Slični su i odzivi u slovenačkoj štampi[55]. Tek onda, kada postaje očigledno da snage Srbije nisu dovoljne da bi ona mogla (sa Crnom Gorom) da odigra očekivanu ulogu u stvaranju jedne snažne slovenske države na Balkanu, dolazi u političkim ocenama u prvi plan alternativno

[53] M. Gross, delo pod 28, str. 282.

[54] K. Milutinović, delo pod 43, str. 201.

[55] Petko Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875—1878.* „SAZU", Ljubljana 1977.

rešenje, prihvatanje mogućnosti jačanja ovde okupljenog južnoslovenskog elementa koje otvara austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine. U svemu tome ima kritičnosti i prema carskoruskoj i prema austrougarskoj spoljnoj politici na Balkanu. Ali, osnovna stvar je saznanje da je tačno ono što je Juričič pisao krajem 1870. naime, „da ćemo faktički u Austriji da živimo možda duže nego što (je) to neko mislio . . .“ Posle Berlinskog kongresa, Srbija nestaje sa jugoslovenskog horizonta. Na njemu ostaje Crna Gora kao „jedina svetla tačka za slovenskog rodoljuba na Balkanu, pošto ona sve više postaje slovenski Pijemont.“ Ona je, naime, „poverenica Rusije i od nje ovlaštena da balkanskim narodima dade znak za konačno oslobođenje“ (prema ljubljanskom „Slovanu“, od 1886. g.)

Pitanje dijalektike istorijskog (tj. onog koje se u istoriji stvarno pojavljivalo) jugoslovenstva, na koje smo pokušali ukazati na osnovu zbivanja oko prvog političkog formiranja jugoslovenskog kompleksa, nije samo naučni problem. Posle stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, tumačenje istorije jugoslovenskog pokreta je postalo neposredno predmet i argument političkih borbi oko udela u vlasti.

„Kod većeg broja srpskih autora“, piše Dragoslav Janković, „naći će se izvesno ulepšavanje, idealizovanje uloge Srbije (. . .) Na drugoj strani, forsirano su u prvi plan isticane buržoaske političke snage iz jugoslovenskih zemalja van Srbije, (. . .) njihove pobude u akcijama za ujedinjenje idealizovane, nekritički prikazivane. . .“[56] Ove reči se odnose na istoriju zbivanja u godinama prvog svetskog rata, ali se u suštini isto može reći i za istoriografiju o ranijim periodima istorije jugoslovenskog pitanja i pokreta.

Na postojanje one prve, „hegemonističke“ istoriografije i njenih tragova posle 1945, opširno analitički je ukazivao Dušan Kermavner.* Upozoravao je da kvalifikativ „jugoslovenski“ za

[56] Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915*, Beograd 1973, str. 16.

* „Ova istoriografija“, piše Kermavner, „nije uzimala u obzir različitost polazišta i različitost uslova za njihova (naših naroda) oslobodilačko-ujediniteljska nastojanja u prošlosti te je polagala jugoslovenske narode na svoj Prokrustov krevet i na njemu, dakako, našla da su „nedorasli“ austrougarski Jugosloveni prekratki u poređenju sa Srbima i Crnogorcima koji su imali polazište u vlastitim nacionalnim državama. Na dojučerašnje građane i vojnike Austro-Ugarske . . . spustilo se u novoj zajedničkoj državi posle 1918, poput košmara, prekoravanje da su predugo i previše voljno podnosili tu tuđu dominaciju nad sobom. Hegemonizam je razliku u objektivnom položaju izokretao u subjektivnu ili moralnu razliku. Krivicu je skidao samo sa pleća austrougarskih Srba . . .; Hrvatima i Slovencima je udarao pečat „izvornog greha“ od kojeg se mogu izbaviti tek ako su spremni da prihvate unitarizam kao — milost . . . To propisivanje

pojave u istoriji jugoslovenskih naroda treba upotrebljavati istorijski, a ne u smislu diskvalifikacije jednih te apriorne pohvale drugih. O toj temi (pohvale i diskvalifikacije istorijskih ličnosti), oseća potrebu da kaže i autor jednog današnjeg (1984) rada sledeće: „Čini nam se da istorijska nauka nije nigde ostala tako dužna našoj kolektivnoj istorijskoj svesti koliko u pitanju potpune naučne verifikacije stvaranja Jugoslavije (1918. g.) . . . Zanemarivanje proučavanja ovih problema u njihovom totalitetu imalo bi vrlo negativne posledice, ne samo za istorijsku nauku već i za jugoslovensko društvo u celini".[57]

O svim tim problemima, zapravo, i nije tako malo napisano i teško bi bilo tvrditi da su oni baš zanemareni. Ono što svu tu obimnu istoriografsku produkciju čini u izvesnom smislu problematičnom i zbog čega će njeni ne mali rezultati još morati da budu u *zajedničkom* radu kritički reflektovani, to je ona njena veoma problematična i gotovo opšta tendencija da se ne izučavaju procesi već da se traže zasluge. Prisvajanje udela u vlasti prema istorijskim zaslugama, to je bio praktičan princip i metod političkog života koji je uvela kraljevska Jugoslavija. Takav princip mora biti štetan u svakoj državi (bez obzira na to kakav je kriterij za merenje zasluga), koja hoće da živi danas i sutra, a upravo fatalan za zajednicu kao što je bila i jeste jugoslovenska. Treba razvijati naučnu svest o tome zašto i kako je ta zajednica postala da bi živela, a ne treba istoriju degradirati na instrument deoba na blagovremene i dobre, te zakasnele i loše Jugoslovene. To je važilo za predrevolucionarnu Jugoslaviju, a revolucionarna, socijalistička ne bi to ni postala da nije od takve spoznaje sama započela.

3. EVROPSKI RADNIČKI POKRETI I NARODI DO KOMUNISTIČKE INTERNACIONALE

Pišući u svom vremenu, Marks i Engels su morali da ističu i dokazuju, pre svega, klasno shvatanje društva i da ga suprotstavljaju njima savremenim teorijama o nacionalnoj zajednici kao celini, teorijama o nadklasnim (u stvari, buržoaskim) interesima

samoponiženja i ucepljivanje osećaja nacionalne manje vrednosti, moralo je, dakako, da rađa upravo suprotne rezultate od onih, koje su očekivali naivni „dobronamerni" unitaristi. . . otrovanje međujugoslovenske atmosfere . . ." (Zgodovinski časopis 1962). Treba napomenuti da se Kermavner u svojim značajnim, a u Jugoslaviji van Slovenije manje poznatim radovima, krajnje kritički odnosio prema tendencijama „pobelenja" slovenačkog građanstva u istoriji.

[57] Đorđe D. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, „Nolit", Beograd 1984.

nacije kao celine. U njihovo vreme (početno vreme radničkog pokreta) često se, uz kritiku buržoaskog shvatanja jedinstva nacionalnog interesa, pojavljivala tendencija ograđivanja od nacionalnih pitanja kao stranih klasnom shvatanju. Postojalo je i uverenje da nacionalni problemi mogu da smanjuju klasni karakter radničkog pokreta. Tek kada se radnički pokret razvio u mnogim narodima, naročito u onim koji su bili politički ugnjetavani, prevladalo je uverenje da postoji pozitivan odnos među radničko-klasnim i nacionalnim interesima.[58]

Pitanje odnosa između radničke klase, revolucije i nacije, postavlja se u Evropi negde tamo do 60-tih godina 19. veka, i to u dvojakom smislu, s obzirom na društvenu prirodu revolucije o kojoj je reč.[59] Još je bila moguća građansko-demokratska revolucija, a već je na pomolu i proleterska revolucija. Marksove i Engelsove analize se tada odnose na obe mogućnosti, iako se po aktuelnosti u prvom planu nalazi građansko-demokratska revolucija, pre svega februarska i martovska 1848. godine.

Gledajući još sa vidika dosledne građansko-demokratske revolucije, Engels je 1847. izrazio misao da narod koji ugnjetava druge narode ne može ni sam da bude slobodan. Tu misao je izrekao kao Nemac i u ime nemačkih demokrata, koji su se borili za demokratsko oslobođenje i ujedinjenje Nemačke, dok je ta ista Nemačka sâma ugnjetavala deo raskomadane Poljske koji je prigrabila. Engels je konstatovao: „Nije moguće izvršiti oslobođenje Nemačke bez oslobođenja Poljske ispod nemačkog ugnjetavanja". Reč je o izjavi povodom konkretnog slučaja međuzavisnosti demokratske slobode u okviru vladajućeg naroda i oslobođenja naroda koji je od njega ugnjetavan. Sa vidika svoje zamisli građansko-demokratske revolucije u Evropi, Engels se ipak još ne odlučuje na generalni apel svim ugnjetenim narodima da se uključe u nacionalno-revolucionarnu borbu. On se takvim apelom obraća samo pojedinim narodima, „potrebnim" za strategiju i taktiku evropske revolucije (Poljacima, Italijanima, Mađarima).

Takav ograničen izbor naroda nije bio određen samo time što su oni imali za revoluciju ključan geopolitički položaj u centralnoj Evropi, niti samo usled njihove važnosti za zaštitu revolucije pred carskim ruskim despotizmom. Takvo ograničenje, takođe, nije bilo samo posledica poznate činjenice da su se pokreti nekih drugih naroda orijentisali dinastički (u smislu podupiranja državnosti habsburške dinastije). To su bili pokreti Čeha, Hrvata, vojvođan-

[58] J. J. Wiatr, *Narod a panstwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej,* wyd. 2, Warszawa 1973, str. 27—34. Prema Jan Petr, *Slavisticke zajmy K. Marxe a B. Engelse,* Praha 1976.

[59] Janko Pleterski, *Revolucija in vprašanje narodov,* „Univerzum", Ljubljana 1979, str. 1—53.

skih Srba, Slovenaca. U velikoj je meri ovo ograničavanje samo na neke značajnije male narode bilo uslovljeno onim veoma opštim shvatanjem evropskih demokrata, koje se formiralo pod uticajem građanske revolucije u Francuskoj. To je bilo shvatanje da su za društveni progres potrebni veći geografski i privredno zaokruženi državni organizmi. Takvi organizmi treba da budu stvoreni na osnovu većih, već razvijenih (istorijskih) naroda. Manji, a pre svega nerazvijeni (neistorijski) narodi, treba da se uključe u ove državne organizme bez posebnih uslova i da se asimiluju, da odustanu od vlastite nacionalne karakteristike i da se oslone na jači, razvijeniji nacionalni organizam. Marks i Engels su 1852. pisali o narodima te vrste kao o „ostacima naroda, čija su narodnost i politička životna snaga već odavno zamrle i koji su usled toga primorani već gotovo hiljadu godina da hodaju stopama jačeg naroda koji je nad njima pobedio . . .", pa zato oni „od pradavnih vremena nisu za potrebe civilizacije imali drugi jezik", negoli jezik tog jačeg naroda, te su se našli „bez najelementarnijih uslova za nacionalni život: veće brojnosti i kompaktne teritorije". Marks i Engels su mislili da je u interesu i civilizacije i revolucije „dopustiti da se taj proces raspadanja i apsorbovanja od njihovih jačih suseda dopuni" („Revolucija i kontrarevolucija u Nemačkoj", glava XIV).

U isto vreme (1847—1848), opredeljen je odnos prema narodima i sa aspekta proletarijata, te njegove revolucije. Reč je, pre svega, o dobro poznatim konstatacijama „Manifesta komunističke partije". Proletarijat mora, ukoliko hoće da ostvari svoju društveno-oslobodilačku ulogu, da dođe na vlast u okviru svog vlastitog naroda, da se u njemu mora uzdići na položaj nacionalne klase (rukovodeće klase nacije), da se sâm mora konstituisati kao nacija i da je on stoga još uvek nacionalan, iako ne u smislu buržoazije.

Ova teza je izrečena u *Manifestu* generalno, sa važnošću za sve narode. No, ona je formulisana s obzirom na problem proleterske revolucije naroda velikih razvijenih („civilizovanih") kapitalističkih nacionalnih država Zapadne Evrope, koje nisu (više) poznavale pokrete za vlastito nacionalno oslobođenje, u kojima nacionalno pitanje (više) nije bilo goruće društveno pitanje. Takve nacionalne države su bile, pre svega, Francuska i Engleska, a s one strane Atlantika sve su im više ličile Sjedinjene Američke Države. Kod naroda u takvim zemljama se, naime, izražava ona činjenica koju utvrđuje uvodna rečenica pomenute generalne teze *Manifesta* — da „radnici nemaju otadžbine". Oni je nemaju tamo gde su „interesi" ili „odbrana" otadžbine parola građanstva dotične nacije u borbi protiv drugih naroda, ili u klasnoj borbi buržoazije protiv vlastitog (radnog) naroda. Za proletersku revoluciju u tim zemljama (u svim najvažnijim

istovremeno) „ujedinjena akcija" proletarijata svih tih država „jedan je od prvih uslova njegovog oslobođenja". U tom smislu, ovu tezu *Komunističkog manifesta* tumačio je Lenjin na početku prvog svetskog rata, kada su imperijalističke vlade pozivale radnike na „odbranu otadžbine" i kada je proletarijat zaraćenih država trebalo da ujedinjenom akcijom nastupi protiv rata i za vlastito oslobođenje (Lenjin, u članku o Karlu Marksu).

Konstatacija, da „radnici nemaju otadžbinu", nikako nije značila da proletarijat mora da negira značaj naroda i nacionalnih država, kao što su to neprekidno ponavljali protivnici socijalizma. Lenjin je baš prilikom revolucionarne akcije protiv imperijalističkog rata, koji je bio vođen u ime „odbrane otadžbine", namerno i veoma jasno podvlačio da ta parola *Komunističkog manifesta* ne znači da je proletarijat ravnodušan prema prilikama koje vladaju u njegovoj državi. Naprotiv! Ta parola, takođe, ne znači da su radnici ravnodušni prema svom narodu i njegovoj slobodi. Naprotiv! Razume se, proletarijat svim tim pitanjima prilazi sa stanovišta vlastite revolucije i oslobođenja rada, pri čemu je i internacionalizam jednako suštinski važan.

Sličnu misao posle napada Austro-Ugarske na Srbiju, izrekao je sekretar Srpske socijaldemokratske partije, Dimitrije Tucović. Njegova izjava nije bila u protivrečnosti sa činjenicom da se ta partija u ono vreme izjasnila protiv rata: „Za proletarijat je sve manje moguće da bude ravnodušan prema tome u kojim će uslovima da živi celina, njegova celina i njegov narod. Odvajanje od sudbine narodne celine izazvalo bi krah partije umesto očekivane revolucije".

Neka još jednom progovori *Komunistički manifest:* „Komunistima je dalje prebačeno da hoće da ukinu otadžbinu, narodnost. Radnici nemaju otadžbine. Njima se ne može uzeti ono što nemaju. Ali kako proletarijat prvo mora da osvoji političku vlast, da se podigne do nacionalne klase (do vodeće klase nacije), da se sam konstituiše kao nacija, to je i on još nacionalan, ma da nikako u smislu buržoazije".

Iz ovih reči dobro se može videti da je odnos proletarijat—narod (nacija) opredeljen, pre svega, kao pitanje radničkog osvajanja vlasti, kao problem revolucije u vlastitom narodu, u vlastitoj razvijenoj (civilizovanoj) nacionalnoj državi. Put ka revoluciji, kao put ka vlasti, jeste nacionalan i međunarodan istovremeno, „vladavina proletarijata" (stvaranje socijalističkog društva) odvija se u tom okviru. Ona će učiniti da se „nacionalna odvajanja i suprotnosti naroda" još više izgube. „U meri u kojoj se u zemljama u kojima proletarijat vlada, ukida eksploatacija jedne individue od strane druge, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge." Ili drugim rečima: „S padom suprotnosti klasa u okviru nacija pada i neprijateljski stav među narodima."

No, sve što je u ovom odlomku *Manifesta* bilo rečeno, još nije predstavljalo određivanje odnosa proleterske revolucije prema nacionalnim pokretima neslobodnih naroda (naroda bez svoje države, a uz to još nedovoljno razvijenih, „civilizovanih").

O pitanju odnosa proletarijat—nacionalni pokreti sadrži *Komunistički manifest* samo konstataciju da se, u meri u kojoj se ukida eksploatacija jedne individue od strane druge, „ukida i eksploatacija jedne nacije od strane druge". Oslobođenje radničke klase znači i oslobođenje eksploatisanih (ugnjetenih) naroda. Ova konstatacija je kasnije postala temelj za uvrštavanje nacionalnih pokreta u strategiju i taktiku proleterske revolucije. Sam *Komunistički manifest,* međutim, ne ide dalje od pomenute konstatacije. To znači da on odnos između proleterske revolucije i oslobodilačkog pokreta naroda poima još posledično (revolucija oslobađa narode nakon svoje pobede), a ne dopunjavajuće, jedno s drugim u akciji povezano. U tome *Komunistički manifest* izražava koncepciju, koju je nešto ranije Marks izrazio u govoru o Poljskoj (29. novembar 1847) „. . . Pobeda proletarijata nad buržoazijom", kaže on , „istovremeno je signal za oslobođenje svih naroda . . . Pobeda engleskih proletera ima odlučujući značaj za pobedu svih ugnjetenih nad svojim ugnjetačima. Zato treba Poljsku oslobađati ne u Poljskoj, već u Engleskoj."

Nov momenat u opredeljivanju odnosa revolucionarne radničke stranke prema nacionalnim pokretima donose, kao što je poznato, Marksove i Engelsove konstatacije povodom irskog pitanja 60. i 70. godina. Ovog puta se jedno određeno nacionalno pitanje prvi put posmatra u perspektivi borbe za socijalističku (ne za građansko-demokratsku) revoluciju. Irsko ostrvo je još od 12. veka bilo pod vlašću engleskih feudalaca. I engleska građanska revolucija u 17. veku u celosti je to ostrvo podredila engleskoj državi. Nacionalnooslobodilački pokret Iraca se razvio od kraja 18. veka. On je tražio ukidanje potčinjenosti, a njegovo levo krilo, sredinom 19. veka, takođe i otcepljenje Irske od Engleske. Generalni savet Internacionale je više puta pretresao irsko pitanje. Prilikom tih raspravljanja, Marks je nastojao da suzbije građanske uticaje na engleski radnički pokret i da potisne reformizam koji je u tom pokretu prevladavao.

Već u 1867, Marks je uvideo neophodnost oslobođenja (otcepljenja) Irske, odnosno da je to nužan uslov za svrgavanje kapitalizma u Engleskoj. Tada je u Engleskoj bila došla na vlast liberalna stranka, koja je u izbornoj borbi obećavala reforme za Irsku, kao i program rešavanja agrarnog pitanja i uvođenja verske ravnopravnosti. Time se povećao uticaj liberalne vlade na radništvo. U Generalnom savetu Internacionale je došlo do krize u odnosu između Marksovog pravca i predstavnika engleskih tredjuniona (sindikalnih organizacija). Ovi su hteli da spreče osniva-

nje sekcija Internacionale u Irskoj i uopšte svako zalaganje Internacionale za Irsku. Oni su tražili potčinjenje irskog radništva engleskoj organizaciji. No, Marks i Engels su u borbi Internacionale protiv ugnjetavanja Irske videli prvi uslov jedinstva engleskog i irskog radništva, zaposlenog u Engleskoj. Oni su očekivali da će otcepljenje Irske da onemogući uticaj liberalne stranke na radnike u Engleskoj. A što se tiče same Irske, oni su očekivali da će tamo otcepljenje da znači početak agrarne revolucije. Ta revolucija bi, prema njihovim očekivanjima podstakla revolucionarno raspoloženje i kod radnika u Engleskoj, koji bi se tada zaista otarasili uticaja engleskog nacionalizma, reformizma i tredjunionističke ideologije, koja je tvrdila da je potrebna samo ekonomska borba. Oni su bili uvereni da je Irska jedino ranjivo mesto, gde je u to vreme bilo moguće pogoditi i raniti englesku tvrđavu evropskog kapitalizma i veleposeda.

Oslobođenje Iraca se dakle, u tim razmišljanjima, predstavlja kao element revolucije u Engleskoj, a ne samo kao njezina posledica. Zahtev za otcepljenjem Irske treba zato da postane parola engleskog radničkog pokreta. Prema Marksovim rečima: „Engleska radnička klasa ništa neće da postigne, sve dok se ne otarasi Irske (to get rid of Ireland)". Ovim rečima Marks je 10. decembra 1869. označio svoju misao Engelsu, kada se pripremao za istupanje u Generalnom savetu Internacionale.

Marksovu i Engelsovu koncepciju o irskom pitanju, Lenjin je, neposredno pre prvog svetskog rata, rezimirao na sledeći način: „U Irskoj se javio buržoasko demokratski opštenarodni pokret i Marks savetuje *engleskim* radnicima da podrže taj pokret, da mu daju revolucionarni poticaj da ga dovedu do kraja u interesu *vlastite* slobode. Politika Marksa i Engelsa u pogledu irskog pitanja dala je primer, kakav treba da bude odnos proletarijata ugnjetavajućeg naroda prema pokretima ugnjetenih naroda." (*O pravu nacija na samoopredeljenje*). Lenjinov rezime je više od toga. Lenjin u Marksov stav unosi i nešto novo; on, naime, unosi novu koncepciju: demokratskom *nacionalnom* pokretu treba dati revolucionarni *poticaj*. Jer, kod Marksa je težište bilo na „otarasiti se Irske".

Tome treba dodati: u Marksovom i Engelsovom odmeravanju irskog pitanja primenjena je parola prava naroda na samoopredeljenje i na otcepljenje, određena kao obrazac odnosa proletarijata ugnjetavajućeg naroda prema oslobodilačkom pokretu one nacije, koju taj narod, u okviru kojeg sazreva revolucija, sam ugnjetava. Time još nije detaljnije razrađeno pitanje odnosa radničke klase, koja je deo ugnjetenog naroda, koja je sama dvostruko ugnjetavana, prema oslobodilačkom pokretu svog (ugnjetenog) naroda. Još nije opredeljeno mesto nacionalnog pokreta u revolucionarnoj

strategiji i taktici radničke partije ugnjetavanog naroda, u proleterskoj revoluciji na tlu samog tog (ugnjetenog) naroda.

Poljska socijalistička stranka je, na kraju prošlog i u početku 20. veka, bila prva i jedina radnička stranka koja je o tom problemu govorila, postavljajući nacionalno pitanje na prvo mesto. Baš je u kritici te njene politike („O pravu nacija na samoopredeljenje", 1914), Lenjin dokazivao da priznavanje prava nacija na samoopredeljenje za radničku stranku ne sme da znači da ona sprema promene granica, da ona sastavlja državnopravne programe. Stvar radničke partije je revolucija, a ne državnopravni programi. U tome u Internacionali Lenjin je bio usamljen. Takva mišljenja su bila u levici šire prihvaćena. Pre 1914. godine još nije postojala strateškotaktička zamisao o tome da se radnička klasa mora staviti na čelo nacionalno-revolucionarnog pokreta svoje nacije. Zato je, za ono vreme, pogrešno tražiti u odnosu radničke stranke prema tom pokretu merilo za njenu revolucionarnost. I revolucionarno usmerene partije, koje su priznavale pravo nacija na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, tj. promene državnih granica, nisu se smatrale obaveznim da rade za takve promene. One su se pridržavale pravila da svaka radi u državi u kojoj se nalazi.

Razmah imperijalističkog sistema je, na prelomu vekova, zaoštravao sve društvene suprotnosti. Naročito je produbio nacionalno ugnjetavanje i postavio nove prepreke borbi neslobodnih naroda. Pri tome se već pokazalo da su nacionalna građanstva tih naroda sve manje sposobna, a još manje spremna da na odgovarajući način radikalizuju narodnooslobodilačke, antiimperijalističke pokrete. Takva bi radikalizacija bila moguća ako bi se buržoazija oslonila na osnovne mase tih naroda. Te mase, međutim, nisu imale samo nacionalnooslobodilačke već i socijalnooslobodilačke interese. Ovima, pak, nacionalna građanstva nikako nisu bila spremna da popuste, kamo li da ih podstiču. Buržoaska politika se uglavnom ograničila na parlamentarna istupanja i na nastojanja da nacionalne pokrete iskoristi kao argument za postizanje sporazuma sa ugnjetavajućom državom. Buržoazija nije želela udarno istupanje osnovnih narodnih masa, jer je ona htela da ih sama i jedina predstavlja, i politički i nacionalno, kako bi istovremeno njima i socijalno ovladala. Snaga narodnih masa za nju je samo još argument zastrašivanja vladajućih, štap koji drži iza leđa, kako bi navela vrhove ugnjetavajuće države ka kompromisu i od njih postigla svoj komadić vlasti. Sve se više ukazivala potreba da mesto rukovodećeg faktora u nacionalnim pokretima zauzme nova društvena snaga, radnička klasa. Jer, samo u tom slučaju nacionalnooslobodilački pokreti neće biti sputavani od vlastitog vodstva. Samo u tom slučaju iščezava suprotnost između nacionalnih i socijalnih oslobodilačkih interesa. Štaviše, u takvom

slučaju, mogla bi snaga nacionalnih i socijalnih oslobodilačkih pokreta da se ujedinjuje, da se umnožava i da pobeđuje. Pitanje naroda, narodnooslobodilačkih pokreta, sve više se neposredno postavljalo pred radničke partije kao sastavni deo pitanja strategije i taktike revolucije.

Radničke partije, međutim, na nacionalne pokrete nisu uvek gledale bez predrasuda. I pored marksističkih izjava, u radničkom pokretu se uporno obnavljao nacionalni nihilizam. To je bio stav da nacije za radničku klasu nisu suštinski važne, jer je proletarijat internacionalan, kao što je i njegova borba protiv kapitala internacionalna. Zastupnici takvog mišljenja su se hvatali za one reči *Komunističkog manifesta* da radnici nemaju otadžbinu. Uz proleterski nacionalni nihilizam, javljala se i propaganda buržoazije, koja je tvrdila da je socijalizam anacionalan i da on nema rešenja za nacionalna pitanja. Bez obzira na to što je radnički pokret protiv ovih buržoaskih tvrdnji uvek isticao internacionalizam, koji ne znači anacionalizam, već ravnopravnost i solidarnost radnika svih nacija, neprestano su se i u samom radničkom pokretu pojavljivale i ponavljale tvrdnje da revolucionarni radnici ne treba da se bakću sa nacijama.

Još su, na primer 1874, revolucionarni socijalisti u Austriji programski isticali pravo nacija na samoopredeljenje, a već dve godine kasnije, u novom programu, tvrdili i sledeće: „Reč narodnost za nas je prazan glas, on iščezava pred društvenim interesima koji nas ujedinjuju." A desetak godina kasnije (1885), struja Viktora Adlera, koji priprema novu, socijaldemokratsku koncepciju radničke partije, smatra da su nacije za proletarijat nešto preživelo, prevaziđeno, na šta on u borbi za slobodnu svetsku zajednicu uopšte ne mora da se osvrće. Još je bila omiljenija nešto kasnija varijanta nacionalnog nihilizma u okviru austrijske i ugarske socijaldemokratije, naime, teza da su nacije i nacionalni pokreti nešto što spada isključivo u sferu buržoaske politike. Takva i slična mišljenja se pojavljuju u radničkom pokretu sve vreme, do današnjeg dana. Međutim, sam Marks je, već 1866. u savetu Internacionale, odbijao predstavnike „mlade Francuske", koji su tvrdili da je narod zastarela predrasuda i koji su se zalagali za „individualizaciju" čovečanstva. Marks je ironički upozoravao da oni sami, naravno, nisu odustali od svoga francuskog jezika, iako znaju da devet desetina članova saveta Internacionale taj jezik ne razume. Negiranje nacija, oni, u stvari, razumeju tako da njihova vlastita, francuska nacija, treba da ih proguta (Marks u pismu Engelsu od 20, juna 1866).

Kao pozitivna tradicija Marksovih i Engelsovih stavova, afirmisalo se, krajem 19. veka, u Drugoj internacionali priznanje i podrška pravu naroda na samoopredeljenje (Rezolucija kongresa Internacionale 1896. u Londonu. — Tu rezoluciju je usvojio i

osnivački kongres Jugoslovenske socijaldemokratske stranke, održan te iste godine u Ljubljani, zajedno sa predstavnicima Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije). Pitanje mesta i uloge nacionalnih pokreta, u strategiji i taktici radničkih stranaka u Internacionali, nije detaljnije obrađeno. Zanimljiva je argumentacija Karla Kauckog u korist priznanja prava na samoopredeljenje, kada je on polemički upozoravao (povodom slučaja Poljaka) da je sa stanovišta (poljskih) socijalista u okolnostima nacionalnog ugnjetavanja bezuslovno pogrešno, ako oni ne bi videli zadatke nacionalnog oslobođenja. Upravo ova intervencija Kauckog, postigla je da je pomenuti Londonski kongres priznao potpuno pravo samoopredeljenja svim nacijama i istovremeno pozvao radnike svih nacija da se uključuju u Internacionalu, kako bi u zajedničkoj borbi pobedili međunarodni kapitalizam. Uprkos takvoj odluci, priznanje prava na samoopredeljenje u Drugoj internacionali je u suštini samo delimično usvojeno. Sve češće su to pravo, koje znači pravo suverenog odlučivanja o nacionalnoj državnosti, svodili na pravo na autonomiju, i to često samo na samoupravu u jezičkim i kulturnim pitanjima. Sam Kaucki je iste (1896) godine nipodaštavao narodne pokrete nenemačkih naroda u Austriji (osim poljskog), tvrdeći da oni gube odlučujući značaj za sudbinu naroda, da su to sukobi klika koji izviru iz imitiranja tradicija, iz zavisti (!) ili su, pak, samo prevara. „Nacionalni pokret", pisao je Kaucki, „čiji je najvažniji borbeni objekt jednojezičnost ili dvojezičnost uličnih natpisa ili sedište gimnazije (to se odnosilo na borbu za slovenačku gimnaziju u Celju) ne može da uznemirava stvarno revolucionarnu stranku".[60]

Takav stav, koji je nacionalne pokrete potcenjivao, ako već nije i sam bio direktno nacionalistički, poticao je iz veoma uobičajenog potcenjivanja društvene snage, tzv. neistorijskih, uglavnom malih naroda. To su bili narodi bez razvijenijih viših društvenih slojeva (klasa). Oni su tada počeli da afirmišu poseban tip borbe za nacionalnu emancipaciju. U toku same te borbe njihovo se društvo postepeno dograđivalo u zaokruženu, socijalno-klasno strukturisanu modernu naciju. Ta borba je imala, za površnog posmatrača, izgled borbe za sitna jezička i kulturna prava. Drugi, a u stvari glavni izvor podcenjivačkog stava Kauckog, bila je činjenica da je socijalna demokratija u Austriji bila daleko od toga da bi mogla da se zaista smatra revolucionarnom strankom. („Naša stranka jeste revolucionarna

[60] Karl Kautsky, Iz predgovora prvom nemačkom izdanju dela K. Marksa—F. Engelsa *Revolucija i kontrarevolucija u Nemačkoj;* datiran u Štutgartu, maj 1896.

ali ona ne revolucionira.") To je bio glavni razlog zašto nju nije interesovala društvena snaga nacionalnih pokreta, zašto ona u njima nije mogla uočiti eventualnog saveznika revolucionarnog radničkog pokreta, ako ne za revoluciju,,a ono bar u borbi za demokratizaciju državnog sistema. To je bio razlog zašto je parolu o internacionalnoj solidarnosti proletarijata, ta stranka razumela tako da to znači posebno pravo nemačkog vodstva u Beču da ono, po svom nahođenju, „čuva" internacionalizam, a ne da ga stvaraju radnici svih nacija u jedinstvenoj revolucionarnoj akciji. Sve su to razlozi zašto je vlastiti stav o nacionalnom pitanju socijaldemokrate u Austriji vodio tome da daju podršku nemačkom građanskom frontu prilikom tzv. Badenijeve krize u godinama 1897—1898.

To je bila najgora politička kriza koju je Austrija doživela od vremena martovske revolucije 1848, pa do kraja te države 1918. Kriza je nastala zbog otpora nemačkih stranaka protiv pokušaja vlade da upravnom uredbom (mimo parlamenta) propiše ravnopravnost češkog jezika sa nemačkim u zemljama Češkoj i Moravskoj. Socijaldemokrati su formalno usvojili principijelan stav da treba braniti pravo parlamenta da on sam odlučuje o takvim pitanjima. No, ovim lepim načelnim stanovištem, oni su stvarno poduprli stav ujedinjenih nemačkih buržoaskih stranaka, koje su oštro odbijale samu ideju jezičke ravnopravnosti. To je bilo još više očigledno, jer sama radnička partija nije istovremeno aktivno stupila u borbu protiv nacionalne neravnopravnosti i protiv sistema koji je tu neravnopravnost stvarao. Na taj način, nemački socijalisti u Austriji su se faktički stavili na stranu vladajuće nacije, a socijalisti ugnjetenih nacija, naročito češki i slovenački, našli su se u veoma delikatnom položaju. Kao izlaz iz te opšte neprilike, došao je zajednički kongres svih socijaldemokratskih partija Austrije 1899, koji je doneo program za rešenje nacionalnog pitanja u Austriji (Brnski program). To je bio prvi program za rešavanje nacionalnog pitanja u istoriji međunarodnog radničkog pokreta. Pored pozitivnih strana (teritorijalna autonomija ravnopravnih naroda, ukidanje istorijskih zemalja Austrije i stvaranje autonomnih teritorija prema jezičkim granicama), glavna slabost tog kongresa je u tome što nije izrazio i priznanje prava nacija na samoopredeljenje. Program je pretpostavljao očuvanje državne celine Austrije. I pored te suštinske slabosti, taj bi program nesumnjivo odigrao pozitivnu ulogu da je austrijska socijaldemokratija ikad ozbiljno pokušala da ga ostvari.

Već početkom 20. veka, priznavanje ili nepriznavanje prava naroda na samoopredeljenje nema samo principijelan značaj već postaje i jedan od znakova stvarne revolucionarne ili reformističke orijentacije pojedinih radničkih stranaka. To se naročito snažno ispoljilo posle boljševičkog istupanja u odbranu tog prava,

kao postavke partijskog programa. U tom pogledu je karakterističan Lenjinov članak „Nacionalno pitanje u našem programu" iz 1903. u kojem on obrazlaže zahtev za priznanjem prava svih naroda mnogonacionalne Rusije na samoopredeljenje, i to ne kao građansko demokratsko pravo već kao sastavni deo klasne politike radničke partije. Samo pomoću takvog zahteva moguće je, u interesu jedinstva revolucije, prevazići „ogromnu (međusobnu) otuđenost radničkih klasa različitih naroda". Svoju odbranu prava naroda na samoopredeljenje, Lenjin je povezao sa kritikom Brnskog programa austrijske socijalne demokratije.

Posebno treba pomenuti ogradu, koja je, u programima revolucionarnih radničkih partija pratila priznavanje prava nacija na samoopredeljenje. To je ograda da radnička klasa pitanje samoopredeljenja mora rešavati u svakom pojedinom slučaju potpuno samostalno (tj. nezavisno od samog nacionalnog pokreta), i to sa stanovišta interesa društvenog razvitka i interesa svoje klasne borbe. U „Poronjinskoj rezoluciji" Ruske socijaldemokratske radničke partije, koju je napisao Lenjin u prvim danima oktobra 1913, između ostalog, zapisano je: „Pitanje o pravu nacija na samoopredeljenje ne sme se mešati sa pitanjem o svrsishodnosti otcepljenja ovog ili onog naroda. Ovo drugo pitanje socijaldemokratska stranka mora da rešava u svakom pojedinom slučaju potpuno samostalno, polazeći od interesa klasne borbe proletarijata za socijalizam. Socijalna demokratija mora pri tome uzimati u obzir da se često događa da vlastelini, popovi i buržoazija ugnjetenih naroda kriju pomoću nacionalističkih parola svoja vlastita nastojanja, kad im je cilj da razjedine radnike i da ih zavedu, a dok oni sami vode iza njihovih leđa pregovore sa vlastelinima i buržoazijom vladajućeg naroda na štetu radnih masa sviju naroda."

Ovakva ograda je izraz položaja, koji je postajao naročito problematičan nastupom imperijalizma, onih naroda koji svoje nacionalno pitanje dotle još nisu bili rešili, a njihove narodne pokrete je vodila nerevolucionarna buržoazija ili još konzervativniji socijalni elementi. U takvom položaju se, naime, otvarala mogućnost dve različite orijentacije nacionalnih pokreta. Otvaralo se pitanje kako će se ti pokreti orijentisati na raskršću između reakcije i revolucije, hoće li biti oslonac prvoj ili drugoj. Velika suzdržljivost revolucionarnog radničkog pokreta prema opredeljivanju ciljeva pojedinih nacionalnih pokreta, međutim, nije izražavala samo njihovo političko ubeđenje da postoje pomenute dve mogućne varijante u orijentaciji tih pokreta. Ova suzdržljivost je izražavala i opštiju skepsu radničkog pokreta u pogledu državnih težnji malih naroda. Ova je skepsa, svakako, delovala na stavove radničkih partija, kada one nisu priznavale pravo naroda na samoopredeljenje.

Reč je o nedoumici što je nastajala povodom prividne protivrečnosti između državnog otcepljenja (korak ka malodržavnosti) i silovitog procesa privredne, kulturne, pa i političke integracije u svetskom merilu, koju je donosio imperijalistički stepen razvoja građanskog društva. Zar radnička partija sme i može da bude na strani pokreta čiji je cilj stvaranje male države, čime je u suprotnosti sa takvim, opšte posmatrano, naprednim procesom? Takve su bile opšte konsideracije u okviru kojih se formiralo nacionalno nihilistično stanovište nekih poljskih revolucionara (Roza Luksemburg), sa kojima je Lenjin morao polemisati u odbranu priznanja prava naroda na samoopredeljenje, kao suštinskog dela strategije i taktike proleterske revolucije. Uprkos Lenjinovim dokazima, bilo je moguće rešiti protivrečnost između malodržavnosti (kao eventualnog učinka nacionalnog samoopredeljenja) i prednosti velikih država za razvoj socijalizma, tek onda kada je revolucionarni koncept priznao — u suprotnosti sa prvobitnim negiranjem — i federativno uređenje kao oblik samoopredeljenja. Marks je prvobitno zastupao model nacionalne, ali dovoljno velike i centralizovane države, te je federativni oblik ujedinjenja uvažio tek kasnije, u slučaju Irske (federacija sa Engleskom). Centralnoevropski radnički pokret, međutim, usvojio je na svom početku federalističke koncepcije februarske i martovske revolucije 1848. U ovom se prostoru te godine pojavio specifični projekt Slovenske federacije Mihaila A.Bakunjina koji je zatim uticao na revolucionarnu političku misao u Rusiji. Tu su ideju federacije naroda zastupali revolucionarni demokrati (Hercen i drugi), a odavde je svoje ideje o federaciji na Balkanu crpio i Svetozar Marković.

O federativnim zamislima socijalističkog kruga Svetozara Markovića piše Latinka Perović: „Federacija je zamišljena u projekciji socijalne revolucije kao stalne promene. Odnosno u projekciji društva zasnovanog na socijalnoj pravdi, slobodi ličnosti, asocijaciji i bratstvu narodâ. Ovaj program, i istorijski i teorijski, pripada francuskom socijalizmu, ali se na svojevrstan način produžava u delu M.A.Bakunjina. (. . .) Do tog programa srpski socijalisti, kao Dragiša Stanojević, dolazili su u neposrednom dodiru sa francuskim socijalizmom, tačnije, sa delom P.Ž.Prudona, a ciriški krug, u njemu i Pera Todorović, u neposrednom dodiru sa M.A.Bakunjinom."[61]

Ruski socijalisti-revolucionari („eseri") su ideju o federaciji nasledili od svojih prethodnika, revolucionarnih demokrata, i isticali je na početku 20. veka. Lenjin to pominje 1903. godine u članku „Nacionalno pitanje u našem programu", smatrajući taj stav tek jednom od buržoasko-demokratskih fraza te partije.

[61] Latinka Perović, *Pera Todorović, „Rad" Beograd 1983, str. 51.*

Ipak, isticanjem federacije kao mogućeg oblika nacionalnog samoopredeljenja, „eseri" su bili ispred boljševika, koji su taj oblik državnog ujedinjenja na osnovu samoopredeljenja prihvatili tek nakon oktobarske revolucije. Ovaj dijalektički razvitak revolucionarnog koncepta je očigledan upravo kod samog Lenjina. On u 1903, u već pomenutom članku, prihvata federaciju „samo u posebnim, iznimnim slučajevima", inače zahteva „potpuno političko jedinstvo države", ili potpuno otcepljenje. A posle oktobarske revolucije, nakon izvršenog revolucionarnog samoopredeljenja nacija Rusije, on ističe potrebu federativnog udruživanja ravnopravnih (nacionalnih) sovjetskih republika. Reč je o razvitku koji ide do godine 1922, kada Lenjin federaciju suprotstavlja birokratsko-centralističkom planu „autonomizacije" sovjetskih republika (uključivanja u Sovjetsku Rusiju na način sličan aneksiji).

Isticanje priznanja prava nacija na samoopredeljenje, imalo je u revolucionarnoj radničkoj politici još jednu, specifičnu funkciju (pored već pomenute da se na taj način u mnogonacionalnim državama postiže jedinstvo radničke klase sviju naroda). Reč je ponajviše o dve stvari: a) da se radnička klasa velikih, ugnjetavajućih nacija (metropola) „otarasi" izvora vlastitog korumpiranja, erozije njene klasne svesti; b) da socijalna revolucija, koja započinje u okviru tih velikih nacija, nađe u ustancima malih, ugnjetenih nacija, svog saveznika.

Dve godine posle početka prvog svetskog rata, u Lenjinovom raspravljanju o revoluciji i nacijama još dominiraju obe misli. Tako, na primer, oktobra 1916, u „Rezultatima diskusije o samoopredeljenju", piše: a) „Značaj (malih naroda) jeste danas u tome što . . . hrane parazitizam . . . 'velikodržavnih' naroda . . ., što se (deo proletarijata) izrodio zbog mrvica koje padaju sa stola velikodržavne buržoazije, . . . dok drugi deo proletarijata ne može sam da se oslobodi, ako ne oslobodi male narode . . ." I, b): „Ko smatra da je moguće zamisliti socijalnu revoluciju bez ustanka malih naroda u kolonijama i u Evropi, bez revolucionarne erupcije dela male buržoazije sa svim njenim predrasudama, bez pokreta nesvesnih proleterskih i poluproleterskih masa protiv veleposedničkog, crkvenog, monarhističkog i dr. ugnjetavanja — ko to misli, taj se odriče socijalne revolucije."

U isto vreme, Lenjin je ovako zacrtao svoj koncept revolucije („O karikaturi marksizma i o 'imperijalističkom ekonomizmu'"). „Socijalna revolucija" — piše on — „ne može da se odvija na drugi način nego u obliku epohe koja udružuje u sebi građanski rat proletarijata sa buržoazijom u razvijenim zemljama i ceo niz demokratskih i revolucionarnih pokreta, uključujući narodnooslobodilačke pokrete nerazvijenih, zaostalih ugnjetavanih naroda." On se zalagao i za to da revolucionarni proletarijat ne sme

„otkazati podršku nacionalnom ustanku ili bilo kojoj ozbiljnoj, opštenarodnoj borbi protiv nacionalnog ugnjetavanja". I to prokomentarisao: „To znači da dobijamo dvostruku akciju . . . a) prvo, 'akcija' nacionalno ugnjetavanog proletarijata i seljaka zajedno sa nacionalno ugnjetavanom buržoazijom protiv ugnjetavajućeg naroda; b) drugo, 'akcija' proletarijata, ili njegovog svesnog dela, ugnjetavajućeg naroda protiv buržoazije vladajućeg naroda i svih elemenata koji idu sa njom." Ovde je, dakle, već reč o aktivnoj ulozi proletarijata ugnjetavanog naroda („nacionalno ugnjetavanog proletarijata") u nacionalnom ustanku. Do misli da taj proletarijat sam pokrene i vodi takav ustanak, ili da se već razbuktalom stavi na čelo, ima samo još jedan korak. No, takav korak, u tom obliku, proleteri onda još nisu učinili.

Do februarske revolucije, jedini nacionalnooslobodilački ustanak u carskoj Rusiji je bila — oružana pobuna u Kazahstanu u leto 1916. Ustanak je bio stihijski. Jedan od njegovih vojnih vođa, Amangeldi Imanov, razvio se za vreme ustanka u svesnog revolucionara i kasnije se priključio boljševičkoj partiji. Ipak, ovim ustankom nije rukovodila partija.

Razume se, boljševici su bili protivni nacionalnim pokretima koji su hteli svoje ciljeve da postignu u okviru ratovanja carske Rusije. Takav je bio slučaj Jermena, čija dobra polovina je živela preko ruske državne granice, u Turskoj i u Persiji. Pod vodstvom svoje narodne stranke, Dašmakcutijun, Jermeni su organizovali dobrovoljačke jedinice, koje su ratovale na strani carske vojske protiv Turske za ujedinjenje Jermenije, ali u granicama Rusije. Takvu akciju boljševici su osuđivali, videći u njoj podršku imperijalističkom ratu.

U prvi plan praktične revolucionarne politike boljševika, stupili su pokreti naroda Rusije posle građanske demokratske februarske revolucije (12. mart 1917), kada su na svim stranama nikli nacionalni pokreti. Carizam je bio oboren, ali privremena vlada i stranke, koje su tu vladu podržavale, odgađale su rešenje nacionalnih pitanja do vremena saziva ustavotvornog parlamenta, posle pobedničkog okončanja rata. Lenjin je tada postigao da su boljševici ostali na stavu priznavanja prava neruskih naroda na samoopredeljenje. U boljševičkoj stranci su se, naime, pojavila mišljenja da je, u vreme kada u Rusiji (u okviru ugnjetavajuće nacije) vlada revolucionarno vrenje, svaki nacionalni pokret (neruskih naroda) reakcionaran. Zahvaljujući Lenjinu, boljševici su i dalje priznavali pravo na samoopredeljenje, ne samo u načelu nego su u borbi protiv privremene vlade Kerenskog i podržali nacionalni pokret Finaca, Ukrajinaca i drugih. U finskom pokretu su učestvovali i finski socijaldemokrati, sa čime se Lenjin izričito slagao. I kasnije (u leto 1923) boljševici su u Kominterni (Zinovjev) navodili kao primer pravilne revolucionarne taktike

način na koji su ruski boljševici pridobili ukrajinske nacionaliste za borbu protiv Kerenskog. Zinovjev je pripovedao: „Ako bismo mi, suprotno tome, rekli: 'Dragi ukrajinski seljaci, Marks je rekao da proleter nema domovinu, pa nas zato ukrajinsko pitanje ne interesuje' — to ne bi bio ni marksizam ni internacionalizam, već obična karikatura. A takav položaj imamo danas u mnogim zemljama . . ."

Posle oktobarske revolucije, boljševici su istrajali na priznavanju prava nacija na samoopredeljenje, kao prvom uslovu za klasno revolucionarno jedinstvo radništva svih naroda nekadašnje Rusije i kao političkom temelju savezništva sa masama koje su tražile nacionalnu slobodu. Težište političke akcije boljševičke partije, koja je sačuvala svoje jedinstvo na celoj teritoriji nekadašnje Rusije (u tom smislu ona nije priznavala odvajanje pojedinih njenih delova), bilo je u suzbijanju uticaja starih narodnih (buržoaskih) vodstava na narodne mase. To suzbijanje se odvijalo u neposrednoj borbi (u građanskom ratu) za odbranu sovjetske vlasti i njenih socijalnih tekovina, a takođe i nacionalne ravnopravnosti koju je ta vlast faktički sprovodila od prvog dana *(Deklaracija prava naroda Rusije,* koju je Sovjet narodnih komesara primio 15. novembra 1917). Na taj način, nacionalna pitanja i pokreti su dobili vanredno veliki značaj za revoluciju i postali suštinski element njene pobede. Simboličkog značaja je, na primer, bila odluka sovjetske vlade, od 6. decembra 1917, da se muslimanima vrati Osmanov Koran, koji je dotad držan u ruskoj Nacionalnoj biblioteci. Slične prirode je bilo i vraćanje islamskog polumeseca na staru kulu u Kazanu. Sovjetska vlada se posebnim pozivom obratila na „radne muslimane Rusije i Istoka". A 31. decembra 1917. sovjetska vlada je priznala državnu nezavisnost Finske, što je još više podiglo ugled sovjetske nacionalne politike. U idućoj godini, sovjetska vlada je podržala pokret Poljaka za državno ujedinjenje i nezavisnost i poništila sve ugovore carske vlade, zaključene sa Pruskom i Austrijom o podeli Poljske.

Strategijsko-taktička iskustva oktobarske revolucije u pogledu nacija i njihovih pokreta nisu bila odmah opšteprihvaćena u revolucionarnom radničkom pokretu drugih država. To se pokazalo u mađarskoj socijalističkoj revoluciji 1919. godine, koja nije raščistila odnos prema nacionalnom pitanju, prema pitanju samoopredeljenja nemađarskih naroda istorijske Ugarske. Posledice toga su se pokazale i u nas, u slovenačkom Prekomurju, gde su protivrevolucionarne snage mogle proglasiti odvojenu „Mursku republiku", i to na socijalističkim parolama.

Posle Lenjinove smrti, u Sovjetskom Savezu se sve manje govorilo o ulozi nacionalnih pokreta, sva manje su se oni i naučno proučavali, sve više je pominjanje tih pokreta kao saveznika proleterijata postajalo samo još formalnost bez prave sadržine.

No, neposredno posle prvog svetskog rata, sva ta iskustva su bila još živa stvarnost. Ona su dovela do zaključka da je neposredna intervencija komunista u nacionalne pokrete — kao faktore borbe protiv imperijalizma — mogućna i nužna, i to na osnovu nacionalnih parola. Takav je zaključak u političkom smislu izrekao Lenjin, još u vreme građanskog rata, u vezi sa pitanjima revolucionarnog rada na azijskom istoku (referat na Drugom sveruskom kongresu komunističkih organizacija istočnih naroda, 22. novembra 1919). Kod tih se naroda razvio samostalan pokret, u kojem učestvuje većina stanovništva, konstatovao je Lenjin. On je upozorio da komunisti u tim narodima imaju zadatak, kakav drugde još nisu imali. Oni treba da znaju da primene komunističku praksu i teoriju u situaciji, gde glavnu masu pokreta sačinjavaju seljaci i gde se treba boriti, ne protiv kapitala, već sa srednjovekovnim ostacima. „Pri tome će vam biti od pomoći", govorio je Lenjin, „s jedne strane, tesna veza sa avangardom svih radnih ljudi drugih zemalja, a s druge strane — sposobnost približiti se narodima Istoka . . . Svoj rad treba da zasnivate na buržoaskom nacionalizmu koji se budi kod tih naroda, koji se budi neizbežno i koji je istorijski opravdan." Tim narodima se treba približiti propagandom na jezicima koji su im razumljivi.

Ovo uputstvo je bilo izrečeno povodom slučaja naroda Istoka, gde kapitalistički privredni odnosi nisu bili razvijeni. No, ono je sadržalo i misao, kojoj se, sa vidika tadašnjeg burnog pokreta za samoopredeljenje Slovenaca, približio Ivan Cankar, u svom predavanju „Katarza i podmlađenje", održanom 20. aprila 1918. u Trstu. Upozoravajući „da bi upravo socijaldemokratska partija . . . bila pozvani vođa i glasnik u borbi za spas i vaskrs naroda", on poziva da u nacionalnooslobodilačkom pokretu izbije na videlo „čvrsto organizovano slovenačko radništvo koje je naviklo na iskušenja i patnje, naviklo na borbe, koje je u borbama istrajno." Treba, pri tome, pomenuti da je revolucionarna levica tu Cankarevu misao odbijala, videći u njoj samo prirepaštvo buržoaziji, a ne saznanje nove istorijske uloge radničke klase u naciji i njenoj oslobodilačkoj borbi.

Iskustva oktobarske revolucije i drugih revolucionarnih pokreta onog vremena, postala su osnov strategije i taktike Komunističke internacionale i njenih nacionalnih sekcija. Kominterna je od samog početka upozoravala komuniste na značaj nacionalnog pitanja za revoluciju. Upozoravala je na to da, u zemljama gde takva pitanja postoje, komunisti moraju imati „širu ulogu" negoli u nacionalno jedinstvenim zemljama. No, sva ta iskustva i razmišljanja su tek na Trećem plenumu Izvršnog komiteta Kominterne (12—23. juni 1923) izrazila sasvim određenu konstataciju koja znači novi kvalitativni stepen u određivanju odnosa između

revolucionarne partije i nacionalnih pokreta. To je bio izričiti poziv generalnog sekretara Kominterne, Zinovjeva, svim komunistima u zemljama u kojima postoje nacionalni pokreti „da stanu na čelo čitave nacije".[62]

4. JUGOSLOVENSKO GRUPISANJE POD NALETOM IMPERIJALIZMA

Dosta pre nego što je savremeni pojam imperijalizma odomaćen, njegov pritisak je u zemljama jugoslovenskih naroda, kao i u ostalim područjima osvajačkih nastojanja, postao tvrda realnost. Prema rečima Henrika Tume na prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji, „evropski je kapitalizam jurnuo svom snagom svojom na Balkansko poluostrvo." Pri tome su se i potlačeni mali narodi Austro-Ugarske, pogotovu južnoslovenski, našli u opasnosti da u tom naletu, koji se velikim delom sprovodio preko njihovog prostora, budu pregaženi. Odgovor je bio očigledan. Dimitrije Tucović ga je istom prilikom izrazio rečima: „Grupisanje i uzajamnost nacionalno nejakih u snažne grupe koje će se evropskom kapitalu odupreti." To je bilo mišljeno kako za narode Balkana uopšte, tako i za jugoslovenske napose.

U 19. veku se već rodila i dobila prva politička oformljena misao posebne solidarnosti Južnih Slovena. Oni su videli međusobnu srodnost, jezičku bliskost, oni su svi stajali pred problemom sticanja pune slobode, što je značilo i ravnomerniji privredni i politički razvitak. Ova misao je na prelomu vekova dobila i novi društveni značaj. Razume se, ona je nepromenjeno tražila stvaranje uslova za brži razvitak kapitalizma u svom prostoru, ne šta drugo. Ali je težila razvitku privrede po logici i prema interesima samog tog prostora, a ne tuđih metropola, čije mogućnosti je imperijalizam toliko uvećao. Sve očiglednija je postajala njena uloga zapreke imperijalizmu. Time je produbljen humanitet te misli, obnovljena njena politička nužnost, otvorena uloga novom društvenom faktoru, radničkom pokretu. Baš je karakteristika ove nove faze oformljavanja jugoslovenskog političkog kompleksa, da se u celom njenom toku već pojavljivala i socijalistička alternativa. Ma koliko ta alternativa sama bila nerazvijena i protivrečna.

Pojedinačne pozicije narodâ na tom novom startu su pokazivale, u poređenju sa 60—70. godinama, izvesna poboljšanja, naročito u smislu napretka društvenih stanja, ali i ozbiljna pogoršanja, u političkom smislu.

[62] Dokument je objavila Gordana Vlajčić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje* (1919—1927), Zagreb 1984, 379—380.

Kraljevina Srbija već je priznata kao suverena država. Jednako i Crna Gora, kraljevina od 1910. Međunarodno pravna suverenost je bila najvažnija tekovina njihovih prošlih borbi i političkih sposobnosti. Najvažnija tekovina koju su one mogle priložiti realnoj jugoslovenskoj uzajamnosti. Nema sumnje, svaka varijanta jugoslovenske misli, ma koliko ona bila „etapna", računala je na tu njihovu tekovinu: najpre posredno, a na kraju i neposredno. Za Srbiju je bilo suštinsko ograničenje u njenoj velikoj podređenosti spoljnoj i privrednoj politici Austro-Ugarske, koja je potrajala četvrt veka. Srbija je sve to vreme bila zemlja priseljavanja srpskog življa iz obližnjih područja. Agrarna kriza, koja davi oslobođenog seljaka u hrvatskim i slovenačkim zemljama, ovde je tek u počecima. Slobodni seljak ostaje temelj političkog života. Srbija je uglavnom još etnički homogena, mada je u novim područjima na jugu deo muslimanskog stanovništva mogao da ostane. Veliki deo je bio prinuđen da se iseli, na primer Albanci u Toplici.[63] Unutrašnji razvitak Srbije je označen vidljivim modernizovanjem društva, pa stoga i narastanjem sukoba između demokratskih nastojanja sa kraljevskim apsolutizmom, a naročito sa anahronističkim ličnim režimima Aleksandra Obrenovića. Ovaj apsolutizam i ovi režimi su izolovali Srbiju u odnosu prema demokratskim i nacionalnim južnoslovenskim pokretima na zapadu; oni su zakrvili Srbiju u ratu sa Bugarskom 1885. i kompromitovali ideju opštejužnoslovenske solidarnosti. Gledajući sve to, slovenački liberali su u ono vreme pisali o „nesretnoj Srbiji".

Crna Gora, kojoj je revizija Sanstefanskog ugovora bila teritorijalno nepovoljna, to je lakše ostala u tradicionalnoj povezanosti sa Rusijom, što joj je davalo politički značaj, nesrazmerno veći od njene moći. Pridobijanje ravničarskih predela i gradova, izlaska na more, omogućilo joj je početke stvaranja građanskog društva. Njena samostalnost je bila faktor kako srpskog nacionalnog samopouzdanja, tako i napajalište pomalo romantičarski nadahnutih jugoslovenskih nadanja Hrvata i Slovenaca.

Nacionalni pokret Makedonaca, ostavši u okviru otomanskog carstva, stvorio je svoju temeljnu tekovinu, nacionalno-revolucionarnu organizaciju, sa jasno izraženim programom teritorijalno-političke individualnosti Makedonije, samostalne, bilo u obliku autonomije, bilo kao posebne državne jedinice. Bitno je napredovalo i makedonsko kulturno, jezičko, svesno oformljenje, u protivljenju velikogrčkim, velikobugarskim, velikosrpskim željama i delovanjima. Velikoalbanska opasnost, iako idejno izražena već 1878. u

[63] M. V. Smiljanić, *Etnografsko grupiranje naroda balkanskog poluostrva*, „Godišnjica Nikola Čupića", Beograd 1905.

programu Albanske lige, nije bila kadra da se realno konstituiše kao samostalan (od otomanske države odvojen) faktor. Specifična zabrinutost makedonskog pokreta, nastala usled pritisaka iz svih mogućih pravaca, nije pogodovala razvitku misli južnoslovenske uzajamnosti u okviru tog pokreta. No, i ovde su delotvorne i slovenska svest i misao o solidarnosti narodâ u otporu apsolutizmu otomanske države, te anarhiji preživelog i nasilničkog njenog feudalnog društvenog poretka.

Bosna i Hercegovina, pod austrougarskom okupacijom i upravom, doživljuju poseban razvitak, koji im naglašuje, i mimo volje okupatora, svojevrsnu ulogu u jugoslovenskom političkom kompleksu. I ovde, pod planskim delovanjem austrougarskih državnih organa i kapitala, brzo napreduje građanska modernizacija društva, ali samo u neagrarnom sektoru, dok se u agrarnom zadržavaju preživeli feudalni odnosi. Katoličko carstvo želi i na taj način da pokaže da njegova vlast i islam nisu nešto nespojivo. U stvari, to je medveđa usluga masama Muslimana, jer koči njihovo društveno napredovanje. Propada zamisao okupatora da se stvori „bosanski narod". I srpski i hrvatski i muslimanski delovi stanovništva idu putem razvitka svojih nacionalnosti. Od pravoslavnog i islamskog pokreta za versku autonomiju uskoro postaju nacionalni politički pokreti. Interesantno je videti njihovu solidarnost u odbrani suvereniteta — Otomanskog Carstva. To je odbrana pred svršenim činjenicama koje želi stvoriti austrougarski imperijalizam. Hrvatsko stanovništvo se brzo integriše u nacionalni pokret Hrvata. Bosna i Hercegovina ne mogu i ne žele biti ničiji isključivi nacionalni posed. Blizu je misao solidarne uzajamnosti svih njihovih nacionalnih elemenata. A to pretpostavlja solidarnost u jugoslovenskoj uzajamnosti . . .

Hrvatska—Slavonija doživljavaju najnižu tačku u svom nacionalno-autonomnom životu, pod pritiskom mađarizacije i njenog provodnika bana Kuena Hedervarija. Najporazniji utisak ipak ne ostavlja sama uspešnost mađarskog hegemonizma. Poražava činjenica što je ovome pošlo za rukom da zavadi srpsku i hrvatsku građansku politiku kao metod svog vladanja. Pojačanom prisutnošću u hrvatskom saboru, posle vraćanja Vojne krajine u kompetenciju Hrvatske—Slavonije, postaju Srbi još važniji činilac u političkom životu Hrvatske. Činilac koji dozvoljava vladinoj politici „da ih ima kao politički ustuk proti borbi Hrvata, koji su opet znali tome i nasjedati", kako je zapisao Frano Supilo 1911.[64] Pa su tako 1895, povodom posete Franje Josipa Zagrebu, demonstranti spalili ne samo mađarsku, već i srpsku zastavu. Ništa nije pomoglo što je Socijaledmokratska stranka Hrvatske i

[64] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj,* „Kultura" Zagreb 1953, str. 120.

Slavonije suprotstavljala „svađi građanskih slojeva", u ime proletarijata, „ljubav i bratstvo svih jugoslovenskih naroda" (Ivan Ancel, 1896).[65] Odnosi su jurili strmo nizbrdo sve do 1902, kada je „Srbobran" u Zagrebu objavio neverovatne reči o borbi s Hrvatima, „do istrage naše ili vaše", kada su demonstranti u Zagrebu „uništili sve što su srpskoga sreli", kada se pokazalo da se na dnu takve politike izdiže „vrhunac bratoubojnog paroksizma" Ipak, u Hrvatsku se već vraća generacija studenata, prognanih posle zatvaranja zagrebačkog univerziteta 1895. Na studijama u Pragu, ona se inspirisala duhom slovenske solidarnosti, demokratizma i koncepcijom realnog rada za narod, koji sačinjavaju i mase radnih ljudi. Javljaju se nove inicijative u hrvatskoj i srpskoj politici, sprema se buntovni prodor „naroda" u nju. Istina, jača pritisak nemačkog imperijalizma, ali se baš sada otvara kriza dualističkog državnog sistema. Na drugoj strani ugarsko-austrijske granice, Dalmacija i Istra ostavljene su same sebi. One nalaze oslonac u nacionalnoj borbi Slovenaca, pa i Čeha i drugih u Austriji. One su uklopljene u ponešto moderniji politički sistem, koji temelji na sve širem učešću masa naroda u političkom životu. U celoj Hrvatskoj, perspektiva je u afirmaciji nacionalnih i socijalnih interesa ovih masa, hrvatskih, pa i onih srpskih koje ovde žive.

Slovenačke zemlje su zahvaćene ekonomskom emigracijom, koja još dalje narasta. Uprkos pražnjenju sela, gradovi sporo rastu, sa iznimkom perifernog Trsta. Relativna kulturno-politička konsolidacija, postignuta u 80. godinama, ponovo je ugrožena krajem veka ojačanim opštim germanizacijskim pritiskom, u osloncu na imperijalizam Nemačke (tzv. Badenijeva kriza). Obnavlja se nacionalni program ujedinjene Slovenije, koji svaka od triju glavnih političkih stranaka konkretno na svoj način povezuje sa Hrvatskom. Liberali traže oslonac u Štrosmajerovom pravcu, socijalisti zamišljaju stvaranje jedinstvene jugoslovenske socijaldemokratske stranke, predstavnici modernog klerikalizma se izjašnjavaju za hrvatski državnopravni program iz 1894, koji jedini van Slovenije govori o zajednici sa Slovencima. Moderni klerikalizam u Sloveniji se formira kao masovna stranka, zasnovana na aktivnom programu građanske demokratije (opšte i jednako biračko pravo), socijalnoj reformi, samopomoći seljačkog gazdinstva i zanata, stvaranju vlastite radničke organizacije. A što je za našu temu naročito značajno, ovaj pokret preuzima inicijativu u nacionalnom pitanju, prekida sa iluzijama o savezu sa nemačkim konzervativcima i klerikalcima u rešavanju slove-

[65] *Socijalistično gibanje v Sloveniji 1869—1920,* Zgodovinski arhiv KPJ, t. 5, Beograd 1951, str. 32.

[66] Delo pod 64, str. 119.

načkog pitanja i ističe nužnost što tešnjeg povezivanja sa Hrvatima u Istri, Dalmaciji, a posebno u banskoj Hrvatskoj.

Sticajem okolnosti, godina 1903. donosi u pojedine jugoslovenske zemlje niz značajnih događaja koji menjaju pojedine situacije i uslovljavaju nove pojave u formiranju celovitijeg jugoslovenskog političkog kompleksa.

„Narodni pokret" u banskoj Hrvatskoj nije samo znak oživelog otpora mađarizaciji već znači prodor i novih ideja i novih socijalnih snaga u politički život Hrvatske („Napredna omladina" i hrvatsko selo). Za našu temu je naročito značajna akcija solidarnosti sa Hrvatskom u odbrani od vojne i apsolutističke represije. Akcija solidarnosti široko izbija ne samo u Dalmaciji, Istri, Trstu, već najšire i u slovenačkim zemljama, uz učešće sva tri politička tabora, liberalnog, klerikalnog i socijaldemokratskog. Svi predstavnici južnoslovenskih zemalja u bečkom parlamentu se aktivišu protiv dualizma i njegovih ekscesa, u ime negacije dualizma i sudbinske celine svojih zemalja u nacionalnom pogledu. Na dnevni red vlada u Beču i u Budimpešti, na „dnevni red" celokupne monarhije Habsburga, istorijski je stavljeno „jugoslovensko pitanje", koje ni državni vrhovi ni vladajuće snage nemačko-mađarskog hegemonizma neće nikad više moći da izbegnu.

„Majski prevrat" u Srbiji je otvorio vrata unutrašnjoj demokratizaciji zemlje (konačno je moguće osnovati Srpsku socijaldemokratsku stranku), ustavnom životu, a u spoljnoj politici — izvlačenja ispod tutorstva Austro-Ugarske. Srbija opet postaje subjektom svoga života, a samim tim stvara novu šansu jugoslovenskom kompleksu. „Možda manje prema neposrednim namerama beogradskih političkih krugova," smatra Lojze Ude, „koliko prema nadama koje su ti događaji probudili u mnogim Slovencima i Hrvatima Austro-Ugarske."[67] Dragoslav Janković[68] potvrđuje da je konkretna misao jugoslovenske političke solidarnosti u onim godinama u Srbiji, pre svega, stvar vanstranačke studentske omladine i pojedinih vodećih intelektualaca („Slovenski jug"), da su od građanskih stranaka jugoslovensku dimenziju u svoj program uneli samo „samostalni" radikali i da se u Srbiji može pratiti razvitak od srpske ka jugoslovenskoj politici u narednim godinama sve do svetskog rata. No, nema sumnje, samostalna Srbija je preduslov jugoslovenskih njenih mogućnosti, a moglo bi

[67] Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914,* „Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat", „SANU", Beograd 1967, str. 891.

[68] Dragoslav Janković, *Jugoslovenstvo u Srbiji 1903—1912,* „Anali Pravnog fakulteta u Beogradu", Beograd 1969, br. 5—6, str. 523. — isti autor, delo pod 56, str. 29, 36. i sl.

se reći i katalizator samostalnih procesa jugoslovenskog grupisanja u Hrvatskoj i u Sloveniji. I ovde će se pokazati slična logika istorije. Koliko više će se nacionalni pokreti, njihovi politički subjekti, oslanjati na vlastite snage, na autonomni interes svoje egzistencije i njen politički rezon, toliko više oni će faktički postajati činioci jugoslovenskog zbližavanja u uzajamnoj delatnosti. Niko ne može postati subjekt zajednice u tuđe ime.

Treći (hronološki) veliki događaj tih godina je Ilindenski ustanak u Makedoniji, ustanak Makedonaca u savezu sa ostalim narodnostima Makedonije. Istorijski uslovi nisu dopustili da se Makedonci i Makedonija već u to vreme državnopolitički konstituišu u samostalan subjekt, koji bi sigurno značio i pozitivan faktor u južnoslovenskom i balkanskom grupisanju. Šta bi postojanje takvog faktora značilo za istorijski razvitak, to je stvar nagađanja i mašte. Sigurno je samo to da bi u tom slučaju izostao onaj neveseli „makedonski problem", kako ga znamo iz istorije od 1913. godine pa nadalje. To što se taj problem ipak stvorio, nije dovoljno za tvrdnju da „kod nekih južnoslovenskih naroda nisu postojali ni elementarni istorijski uslovi za pojavu jugoslovenske ideje (Bugari, Makedonci)". Ilindenski ustanak i kruševska republika bili su dokaz da je još moguće računati na revolucionarnu energiju masa u borbi za nacionalnu slobodu u ovom delu Evrope. A to će, na kraju, biti bitan sastojak jugoslovenske misli u njenoj proleterskoj fazi.

Sve do prvog svetskog rata, jugoslovenski politički kompleks i pokret ne postižu stepen formalne globalne uobličenosti. Ali, jugoslovenski pokret postoji. On nastaje kao jedan realan istorijski proces u rezultatu delatnosti niza nacionalnih subjekata. To nije posledica nekog istorijskog determinizma, neke sudbinske predodređenosti koja se pojedinim subjektima nameće, i njihovu ulogu svodi na više ili manje dobrovoljno i svesno prilagođavanje istorijskoj neizbežnosti. Jugoslovenska zajednica postaje jedina alternativa tek nakon toga što je jugoslovenska država jednom stvorena. Jer, njeno stvaranje samo — bez obzira na to koliko ono u tom momentu bilo u konkretnim formama i modalitetima problematično — jeste istorijski rezultat tog samog procesa, tvorevina tog procesa, ne njegov uzrok. A rezultat je ono što je sve alternative iscrpilo. Razume se, možemo govoriti i o ispunjenju želja. Ali istoriju (kao nauku) i u tom slučaju treba postaviti ne na temelj intimnog osećaja političkih faktora, već na temelj njihovog realnog delovanja u procesu istorije. Zato je važno videti pojedine elemente, samostalnu njihovu utemeljenost i logiku, elemente celine koju nazivamo realni istorijski jugoslovenski proces.

Gledano iz Srbije, srpsko nacionalno pitanje se rešava kao spoljnopolitički zadatak. Najbliži i neposredni ciljevi su dopunjavanje nacionalnog državnog ujedinjenja Srba akcijom protiv

Turske i sjedinjenje sa Crnom Gorom. Teorijski, pod naslov Turske spadaju, i Bosna i Hercegovina. Međutim, austrougarska okupacija, koja se mogla već u vreme Berlinskog kongresa pretvoriti u aneksiju, uz odobrenje Rusije, sprovodi se *de facto* kao aneksija već gotovo tri decenije. Formalna aneksija 1908. samo je potvrdila činjenicu da pitanje Bosne i Hercegovine nije više tursko, već pitanje odnosa prema Austro-Ugarskoj. Koliko god aneksija ogorčila javno mnenje u Srbiji, ona je potvrdila stanje što je već stvarno postojalo. Aneksija je konačno likvidirala prostor za bilo kakve iluzije javnosti u tom pravcu. Jer, državna politika je i dotle toga bila svesna. Premijer N. Pašić je, na primer, aprila 1905, upozoravao na poverljivoj konferenciji: „Pokrenuti pitanje o Bosni i Hercegovini, znači pre svega prekid sa Austro--Ugarskom . . . znači izložiti Srbiju represalijama i gnjevu moćnog suseda, bez moćnog zaštitnika koji bi nas branio . . ." Vlade Srbije, konstatuje D. Janković, nisu imale snage da pitanje Bosne i Hercegovine do aneksije diplomatski postave . U aneksionoj krizi se takva akcija sama nametnula, ali bez uspeha. Pitanje Bosne i Hercegovine nije bilo moguće više internacionalizovati. To se potvrdilo i u 1918. godini, kada su bezuspešna ostala nastojanja Pašića da od saveznika postigne dezaneksiju Bosne i Hercegovine, što bi značilo odvajanje pitanja tih zemalja od opšteg pitanja Austro-Ugarske.[70] Sve je to bila gorka stvarnost, koja je Srbiji nametala nužne zaključke. Najočigledniji, i u istoriografiji najviše istican, jeste zaključak da akciju protiv Turske treba okrenuti u pravcu gde se Otomansko Carstvo stvarno još postoji. Rezultat tog zaključka su Balkanski savez i prvi balkanski rat 1912. godine. Drugi zaključak nije tako neposredno, već postepeno pronicao u svest Srbije i njene državne politike, ali je bio temeljan za novo formiranje jugoslovenskog političkog kompleksa. Izgleda da je vlada čak brže od javnosti uviđala da pitanje Bosne i Hercegovine (koje su se u Srbiji još uvek smatrale srpskim zemljama) nije više moguće odvojiti, ni u najvrućim željama, od pitanja položaja i sudbine Hrvata i Srba u Ugarskoj. A preko toga, ni od pitanja položaja i sudbine Hrvata i Srba u Dalmaciji, te na kraju krajeva, ni od položaja Slovenaca i Istre u „Germaniji" (ova nije u političkoj praksi nikad prestala da postoji, uprkos svih nastojanja Čeha i Slovenaca).

Snaga i pritisak nemačkog imperijalizma neumitno su brisali sve istorijske razlike i reminiscencije o mogućim pojedinačnim i diferenciranim rešenjima. Oni su stezali celi prostor od Soče do Drine u celinu jedne te iste sudbine. Nema tu posebnog rešenja za Srbe u Bosni i Hercegovini, niti u Vojvodini niti bilo gde drugde.

[69] D. Janković, delo pod 56, str. 34.
[70] Đ. Stanković, delo pod 57, str. 208 i sl.

Srpsko je pitanje ovde moguće rešavati samo kao pitanje celog tog prostora i svih njegovih subjekata. Srpsko pitanje ovde, očigledno i stvarno, nije samostalno, već deo jugoslovenskog. U tome je stvarna i suštinska razlika u poređenju sa situacijom u vreme kneza Mihaila i Ujedinjene omladine, te hercegovačko-bosanskog ustanka. Kraljevina Srbija — čak proširena na Staru Srbiju i Makedoniju, te u teritorijalnom spoju sa Crnom Gorom i preko nje sa Jadranom — ne može da reši nacionalno pitanje Srba. Ona je srpskom narodu draga i dragocena, jer ona je jezgro slobode, zalog buduće slobode u celosti. A celost slobode Srba je nedostižna bez učešća celog kompleksa između Soče i Drine, bez određivanja njegovog novog mesta, bilo u podunavskoj državi ili van nje. A ovo drugo je nemoguće bez konflikta sa nemačkim imperijalizmom, koji se baš sprema da osvoji svetsku vlast... Zadatak za Titane! Ili unutrašnje revolucije? Sa revolucijom građanska politika nije računala...

Takav je bio splet mogućnosti i nužnosti, u kojima je misao jugoslovenskog grupisanja i uzajamnosti, makar etapnog i makar uz inicijativu više političkih ognjišta, nalazila svoju afirmaciju postepeno i u Srbiji. jer, činjenica je da je Srbija u misli o jugoslovenskim mogućnostima, umesto mononacionalnog oslobođenja, koje je definitivno postalo nemoguće, očigledno zaostajala za inicijativama Južnih Slovena u Austro-Ugarskoj. Poznato je kako je 1918. u jednom predavanju u Ženevi, to objašnjavao Boža Marković, istaknuti pravnik, samostalac, šef Srpskog presbiroa i lična veza sa Jugoslovenskim odborom. „Mi smo", kaže on, „imali krova nad glavom koji nas je zaštićavao od trenutne nepogode, a oni ga nisu imali, te je njima briga za nacionalnim održanjem bila sadržina života." No, „oni", koje Marković apostrofira, bili su i Srbi u podunavskoj monarhiji. To se jasno pokazalo već krajem 1905. u Zadarskoj rezoluciji. A bio je još jedan momenat, koji Marković ne pominje. Politika koja je bila obuzeta dokazivanjem da su Makedonci Srbi, a Makedonija južna Srbija, nije mogla da bude inicijativna u suštinski drugačijem smislu jugoslovenske uzajamnosti na zapadu.

Zaključak o mogućnosti i aktuelnosti akcije protiv Otomanskog Carstva na terenu gde ono stvarno postoji, imao je temelj u raspoloženjima naroda Srbije (i Crne Gore). U Srbiji se 1904. svečano proslavljala 100-godišnjica prvog srpskog ustanka. „Kao da su oživele uspomene na ona vremena imale zadatak da podsete i savremeni naraštaj na obaveze prema zajednici i njenoj budućnosti"[71]. „Pitanja nacionalne politike nisu bila strana masama, a nužnost dovršenja oružanog obračuna sa Turskom bila je prisutna i u njihovoj svesti... Nacionalna politika, koja je

[71] Vasa Čubrilović, *1904* „Politika", 25. januar 1984, br. 25252.

ranije bila stvar dinastije, diplomatije i omladine, počela je da se oslanja na široke mase"[72]. Da je to istina, pokazalo se i 1912. godine, u prvom balkanskom ratu. Onom ratu, koji je sve velesile postavio pred svršen čin na Balkanu, koji je učinio da se „u nama svima probudilo nešto što je veoma slično čežnji zatvorenika"[73].

To je bila jedna strana stvarnosti, ali je postojala i druga. Ona, u kojoj se rodilo ominozno „makedonsko pitanje". Tek mnogo kasnije je postalo jasno da je to pitanje, po svom karakteru, u istini centralno pitanje, u smislu šta je i kakvo će biti jugoslovenstvo. Tačnije, kakav bi bio odnos Srbije prema slobodi ostalih naroda u jugoslovenskoj zajednici? Oformljava se na novom istorijskom nivou stara raskrsnica: velikosrpstvo ili ravnopravnost u zajednici? Nije reč o svesrpstvu, o rešenjima koja zahvataju celinu srpske nacije. Nije reč o teritorijalnom opsegu, već o unutrašnjem kvalitetu odnosa u zajednici. Već je 1913. godine, postanak „makedonskog pitanja" delovao negativno na jugoslovenske duhove, koji su takođe videli da nije više reč o celom južnom slovenstvu.

Baš u tom trenutku, vodeća snaga državne politike Srbije, Radikalna stranka, na inicijativu Laze Pačua, prihvata orijentaciju za budućnost u smislu jugoslovenskog zadatka spoljne politike Srbije na zapadu. To je, dakle, program u smislu opsega jugoslovenske državnosti ostvarene 1918. godine, samo pet godina kasnije. No, niko to tada nije zamišljao u tako kratkom roku. To je još uvek, kao u svoje vreme za Svetozara Miletića, zadatak budućeg ratovanja Rusije. Dotle, Srbija čeka i čuva se zaoštravanja odnosa sa Austro-Ugarskom. „Drugog februara 1914, Pašić je našao dovoljno snage i smelosti (?) da i ruskom caru Nikoli II iznese čitav kompleks jugoslovenskog ujedinjenja, predstavljajući ga kao ambiciju Srbije i proces koji se uklapao u globanu politiku Antante."[74]

To je nesumnjivo bio jugoslovenski program po svom opsegu. Još je daleko do sadržine jugoslovenstva, kao „grupisanja i uzajmanosti u snažnu zajednicu". Zvanično i intimno, dakle, ostalo se na velikosrpskoj sadržini jugoslovenstva: prvenstvo Srbije i srpskog naroda „da vodi rolu sabiranja srpsko-hrvatskih zemalja", a onda i prvenstvo u okupljenoj široj državi. Izravnanje protivrečnosti u pojmovima se traži u nacionalnom unitarizmu, u isticanju nacionalnog jedinstva „Srbo-Hrvata", uz dodavanje,

[72] Miroslav R. Đorđević, *Srpska nacija u građanskom društvu,* „Narodna knjiga" — „MC CK SK Srbije", Beograd 1979, str. 161.

[73] Ivan Cankar, *Slovenci in Jugoslovani,* predavanje 12. aprila 1913 u Ljubljani. Delo pod 65, str. 258.

[74] Đ. Stanković, delo pod 57, str. 25.

kasnije, i Slovenaca. Ali, uz sav verbalni unitarizam, kao korisne doktrine, ostaje u Srbiji jasno da treba širu južnoslovensku državu stvarati, kako bi se rešilo srpsko pitanje. Sigurno, rešavanje srpskog pitanja stvaranjem Jugoslavije i jeste bitna pozitivna sadržina i razlog jugoslovenske ideje, pored analogne sadržine za Hrvate, Slovence, Crnogorce i u perspektivi za Makedonce i Muslimane. Problem je, posle 1918, bio „samo" u tome što je bilo potrebno da svi subjekti grupisanja to bezrezervno priznaju jedan drugome, te da povuku idejne i političke konsekvence. A to je bio mukotrpan proces. Bilo je, pri tome, i posebnih teškoća. Takav proces političkog saznanja je objektivno bio teži za Srbe u Srbiji. Ne samo zato što su ljudi u školi učili da su zemlje od Bosne do Trsta srpske. Kolosalna snaga naroda Srbije, njegova beskrajna spremenost na žrtve, ne samo osvedočene u prvom balakanskom, a pogotovu u prvom svetskom ratu, već i okrunjena zanosnim pobedama, stvarale su tom narodu politički položaj i uslove duhovne euforije u kojima mu nije izgeldalo preko potrebno da traži — ispod parola o nacionalnom ujedinjenju — probleme ravnopravne egzistencije drugih subjekata u ujedinjenju.

U skladu sa stvarnim stanjem Srbije posle balkanskih ratova i u skladu sa koncepcijom jugoslovenstva, kakva se učvrstila u njezinoj spoljnoj politici, Pašić poručuje (februara 1914) prvacima Hrvatsko-srpske koalicije u Zagreb: „Naše pitanje oslobođenja i ujedinjenja neće rešiti političari srpsko-hrvatske (sic!) koalicije, već rešiće ga Srbija sa Rusijom. Ni jedna ni druga još nisu spremne za rat"[75].

To je bilo više rezervisanje prava, negoli preuzimanje obaveze. Nikad nećemo znati odgovor na pitanje: da li je carska Rusija ikad bila sposobna da se spremi i reši da započne rat „slavjanstva protiv germanstva", na kojem je čitava ova koncepcija gradila svoje nade. Pašića su rado slušali političari koalicije. Ali ga nisu slušali buntovni omladinci. Nacionalne probleme nije bilo moguće hibernisati.

Najznačajnija pojava u Hrvatskoj posle „narodnog pokreta" 1903. (i njegova posledica) jeste nastup „novog kursa" hrvatske politike krajem 1905; pojava prve zajedničke političke akcije Dalmacije i banske Hrvatske[76]. Najspektakularnija strana „novog kursa" je političko povezivanje sa mađarskom opozicijom na bazi zajedničkog otpora nemačkom „pritisku prema jugu" kao glavne opasnosti. Praktički je to značilo opredeljivanje u krizi dualizma, povezivanje sa Peštom (opozicijom) protiv Beča na podlozi

[75] Isto delo, str. 26.

[76] Rene Lovrenčić, *Geneza politike novog kursa*, „Liber", Zagreb 1972.

sprovođenja Hrvatsko-ugarske nagodbe, povezanog sa perspektivom širenja izbornog prava i sa, još udaljenim, priključenjem Dalmacije Hrvatskoj-Slavoniji. Paralelan ovom prvom „postulatu" novog kursa (da se nađu saveznici hrvatskoj politici u Mađarskoj), jeste drugi njegov „postulat", a to je da se saveznici protiv Beča potraže i u taboru italijanskih iredentista (zvanična Italija stoji sa Austro-Ugarskom i sa Nemačkom u ugovorenom savezničkom odnosu!), a dakako i u maloj stranci Italijana (i italijanaša) u Dalmaciji. Ono što je bilo manje spektakularno ali najbitnije, to je formiranje pozitivnog odnosa srpskih stranaka Banovine i Dalmacije prema „novom kursu". Riječku rezoluciju hrvatskih stranaka (bez antinagodbenjačke Hrvatske stranke prava i Hrvatske pučke seljačke stranke S. Radića), popratila i prihvatila je i paralelna rezolucija srpskih stranaka iz banske Hrvatske i Dalmacije u Zadru, koja je dodala prcizniji zahtev Mađarima da „nemadžarskim narodima Ugarske" (Srbima u Vojvodini) obezbede „narodno-kulturni opstanak i razvitak". I mađarski i italijanski „postulat" ove akcije su bili kratkog daha. Prvi je izgubio opravdanost u trenutku kada je mađarska opozicija došla na vlast, pa sama nastavila mađarizatorsku politiku. A drugi, usled nemogućnosti da se za sporazum pridobiju italijanske stranke u austrijskom Primorju (Istra, Trst, Gorica, Gradiška). Ovim strankama se nudila politička podela austrijskog Primorja (na račun Slovenaca i istarskih Hrvata), ali one su računale na celo Primorje i isključivale priznanje nacionalnih prava Slovenaca i Hrvata u njemu.[77] Ono što je trajno ostalo od „novog kursa", to je bila saradnja srpskih stranaka sa hrvatskim u Hrvatsko-srpskoj koalciji, zadobijanje narodne većine u hrvatskom saboru (iako ne trajno i vlade), saradnja Srba sa Hrvatima u Dalmaciji (Istra je sve vreme ostavljena van te kombinacije). A, takođe, i jedna loša posledica: kompromitovanje odnosa prema Slovencima, koji nisu samo ostavljeni van kombinacije i konsultacije već su njihovi egzistencijalni interesi direktno bili ugroženi „italijanskim postulatom".

O „novom kursu" je mnogo pisano, ranije je često bio istican njegov maltene neposredno jugoslovenski državnotvorni karakter (Jugoslavija bez Slovenije?)[78]. Ako metodski odvajamo sferu eventualnih intimnih želja političara od njihove stvarne aktivnosti, treba prihvatiti ocenu „novog kursa" koju je dao sam njegov stvaralac Supilo (1911): „Čitava ova borba . . . se je povela u ime

[77] Janko Pleterski, *Politika „novog kursa", jadranski kompromis i Slovenci,* „Jugoslovenski istorijski časopis" 14, Beograd 1975, br. 3—4, str. 49.

[78] Fran Zwitter, *O razvoju trijalizma u okviru Habzburške monarhije,* delo pod 18, str. 289.

narodnog jedinstva Hrvata i Srba naprama jasno određenom cilju za prava Hrvatske... Cilj naše politike ima biti osloboditi Hrvatsku... da se Hrvatskoj osigura samostalnost i slobodni razvitak". Dakako u granicama borbe za reviziju dualističkog austrougarskog sistema. Ili Supilovim rečima: politika novog kursa je „čedo te borbe" protiv tog sistema, a domet joj je da „Ugarska može imati sobom Hrvatsku kao ravnopravnu saveznicu".[79] No, nema sumnje: „novi kurs" je veoma značajna etapa u realnom procesu formiranja jugoslovenskog pokreta. Ne toliko zbog njegovih ciljeva (bilo željenih, bilo stvarnih), koliko zbog suštinske prekretnice koju je doneo u odnos između nacionalnih pokreta Hrvata i Srba u Hrvatskoj.

Nacionalna ideja „novog kursa", kako je definisao Supilo („Hrvati i Srbi sačinjavaju posvuda jedan jedini narod sa dva ravnopravna narodna imena"), tiče se te suštine, ali naučnom saznanju više prikriva negoli otkriva. Prelomno je, naime, to da srpska građanska politika u Hrvatskoj priznaje samu tu Hrvatsku, kao „našu otadžbinu hrvatskog i srpskog naroda" (dikcija Zadarske rezolucije). To je priznanje vrednosti autonomije Hrvatske (načelno, državnosti) za Srbe u Hrvatskoj. Oni od tada nisu ni načelno ni praktički više na onom kobnom stavu koji je Supilo opisao rečima: „Njima nije stalo, što sa Hrvatskom propada jedna istojezična, slavenska, dakle i srpska narodna zaštita, (oni) nisu žalili na nikakvu štetu što i hrvatsko i ukupno propada, samo ako u onome posebnome otštetu dobiju."[80] Priznanje važnosti i vrednosti hrvatske državnosti za „srpsku narodnu zaštitu" u njoj, značilo je priznanje ne samo legitimnosti i smotrenosti aktuelne borbe za njenu afirmaciju nasuprot daulističkom sistemu već posredno — u perspektivi budućnosti — i priznanje opravdanosti i nužnosti policentričnog šireg jugoslovenskog grupisanja i ujedinjenja. To što je srpski deo koalicije (Svetozar Pribićević) u kasnijim godinama u praksi odstupao od te koncepcije, pa se povodio za savetima centra van Hrvatske kao jedino kompetentnog, to je posle 1918. unelo poznate teškoće u politički život novostvorene jugoslovenske države i bitno je već ranije, u godinama svetskog rata, kočilo jugoslovenski pokret u samoj Hrvatskoj, smanjivalo političku prodornost jugoslovenskog pokreta u celini. Načelno priznanje Hrvatske kao političkog subjekta nije, ipak, do rata više formalno osporeno, a u 1918. godini o tome nije bilo potrebno tek raspravljati. Ovo priznanje se izrazilo i u uključenju Srba u privremenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba sa centrom u Zagrebu, kojem su se pridruživali i centri u Ljubljani, Splitu i Sarajevu. Cela istorija potvrđuje činjenicu da su 1905. godine

[79] F. Supilo, delo pod 64, str. 14.
[80] Isto delo, str. 120.

srpski političari u Hrvatskoj svojim autonomnim pristankom na „novi kurs" izrazili autentični interes Srba „na Zapadu".

Pošto se Hrvatsko-srpska koalicija u vreme aneksione krize otarasila Supila, ona je izgubila političku inicijativu u rešavanju hrvatskog pitanja i uopšte pitanja državnog okupljanja Južnih Slovena Austro-Ugarske. Aneksijom Bosne i Hercegovine, to je pitanje ipak postalo neposredno aktuelno. Da Bosna i Hercegovina tada treba da se priključe Hrvatskoj, to je bio stav i hrvatskih i srpskih stranaka. Krajem 1909. i Hrvati i Srbi u dalmatinskom saboru složno traže ujedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom i pravo naroda Bosne i Hercegovine da se (o tome) sam opredeli u sporazumu s ostalim Srbima i Hrvatima (u Monarhiji). S Pribićević je postavljao uslov prethodnih zakonskih garancija za srpski narod. Glasilo njegove stranke, „Srbobran", čak je ponovno polemisao sa bosansko-hercegovačkim srpskim listovima, koji su zastupali drugačiji stav, tražeći autonomiju za Bosnu i Hercegovinu.[81] Potreba da se postavi zahtev za stvaranje južnoslovenske državnopravne jedinice široko se osećala. Međutim, inicijativu je preuzela stranka pravaša, pošto su oni u 1911. godini, prvi u hrvatskoj istoriji, uspeli da okupe u jednu stranku svoje pristalice iz svih hrvatskih zemalja te iz Bosne i Hercegovine, pa prvi stvarno i prevazišli istorijske zemaljske podele.

Novostvorena celokupna Hrvatska stranka prava je, ipak, bila opterećena teškim političkim hipotekama, preteškim da bi njena inicijativa mogla biti opšteprihvaćena kao inicijativa za jugoslovensko grupisanje. S jedne strane postojao je pravaški negativni stav prema političkom priznanju Srba, a to je bilo još otežano činjenicom što je u HSP ušla i Frankova stranka, koja se u vreme aneksione krize upravo bila kompromitovala svojim antisrpskim „legionarstvom". S druge strane, poznate su bile iluzije pravaša da će biti moguće pridobiti na svoju stranu austrijskog cara, odnosno kralja, pogotovu prestolonaslednika. Ove iluzije su kod nekih, naročito kod frankovaca, već ranije bile prešle u spremnost da služe dinastiji bezuslovno, da bi dobili autonomiju proširene Hrvatske od nje kao nagradu. A posebnu problematičnost HSP je, u očima nekih, naročito koalicije, predstavljala činjenica što se ova stranka najtešnje povezala sa klerikalnom Vseslovenskom ljudskom strankom, za koju se smatralo da „služi" Beču i da je katolički ekskluzivna.

Istorijski je značajno da je bar HSP pošla u stvarnu političku akciju za takozvani trijalizam, za stvaranje kakve-takve ali ipak samostalne državne jedinice, pored austrijske i ugarske, u zemlja-

[81] Matija Murko, rukopisna *Spomenica o jugoslovenskom pitanju,* april 1915. Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, rukopisno odeljenje.

ma Habsburške Monarhije. Trijalizam, ako je to zahtev za vlastitom državnošću, jeste „sušta suprotnost velikoaustrijskoj politici".[82] Međutim, trijalističkim parolama barataju i velikoaustrijski krugovi „kako bi stekli utjecaj na hrvatsku politiku i zaplašili mađarske vladajuće klase". U povezanosti sa slovenačkom VLS, trijalistički zahtev za objedinjenu „trojedinu" Hrvatsku sa Bosnom i Hercegovinom, poširen je, 20. oktobra 1912. u Ljubljani, u zahtev za ujedinjenje i Slovenaca sa Hrvatskom. Baš tome su se sasvim nedvojbeno protivili svi, ama baš svi faktori monarhije. U bečkom parlamentu je stvoren Hrvatsko-slovenski klub, aktivan u antidualističkom smislu protiv režima komesarijata u banskoj Hrvatskoj. Pod uticajem pobeda balkanskih saveznika, posebno Srbije i Crne Gore, trijalistička akcija dobija radikalnije izraze i težnje. Ovaj trend se naročito ispoljio krajem marta 1913, u debatama i zaključcima konferencije HSP i predstavnika VLS u Opatiji. Naglašen je hrvatski državni program, uz priznanje Srba i Muslimana u nacionalnom i verskom smislu, a na temelju njihovog priznanja hrvatske državnosti, sve u pozitivnom odnosu prema Srbiji i Crnoj Gori i uz jasno distanciranje od pokušaja (Habsburga) „da hrvatski narod bude bilo čije sliepo protunarodno oruđe". Postalo je očigledno da zahtev za južnoslovenskom državnom jedinicom nije ostvariv bez konflikta sa faktorima Monarhije (nemačke i mađarske građanske stranke su odbacivale taj zahtev već *a limine* i svim snagama). HSP se, pri tome, u Banovini definitivno razbija na frankovački i starčevićanski tabor (u sklopu celovite HSP ostaje drugi). Koalicija se distancira i vodi „privladnu" politiku. Ostaje savez unutrašnje diferencirane HSP sa VLS, ostaje Hrvatsko-slovenski klub u bečkom parlementu. To će biti značajno za jugoslovensku državnopravnu akciju u svetskom ratu.[83]

U znak nezadovoljstva sa svima i protesta protiv svih, razvija se (od 1911) nacionalno-revolucionarni pokret građanske omladine, orijentisan u smislu jugoslovenskog (unitarističkog) nacionalizma raznih stepena i sadržaja. U njemu se udružuju nezadovoljni kako iz prostora koalicije, tako i oni iz pravaškog pravca. Njihov cilj je ujedinjena nezavisna Jugoslavija. Oni su povezani sa sličnim organizacijama omladine u Bosni i Hercegovini, u Dalmaciji, u Sloveniji. Očekuju revoluciju, katastrofu (rat), u suprotnosti i sa prethodnom generacijom omladine, koja je verovala u efikasnost „sitnog rada". Pod uticajem ruskih socijalnih revolucionara, oni naginju metodu individualnog terora više nego

[82] M. Gross, delo pod 28, str. 228.

[83] Janko Pleterski, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911—1913,* „Zgodovinski časopis" 34, Ljubljana 1980, str. 5.

pokreta masa. „Infiltracija izvana (Apis!) nije imala većeg značaja. Ali greške austrijske politike snabdevale su taj pokret jakim argumentima."[84]

U vreme neposredno pred prvi svetski rat, razvitak nacionalnog pokreta je pokazao određene razlike između severne (banske) Hrvatske, s jedne, te Dalmacije i Istre, s druge strane. Razume se, pri tome je uticala činjenica da dualizam i njegove unutrašnje državne granice ostaju nepkolebljiva činjenica. Vanredno loša privredna situacija u Dalmaciji i Istri, a uz to još pritisak italijanskog nacionalizma (gradova i kapitala), zaoštravali su u ove dve zemlje osećaj da su političke, državnopravne promene preka životna potreba. Autonomija severne Hrvatske prema slovu Hrvatsko-ugarske nagodbe, kako se ona najzad ustalila kompromisom o vraćanju ustavnog stanja (krajem 1913), bila je snošljiv *modus vivendi* za onu većinu hrvatskog i srpskog građanstva koja preko koalicije i preko kompromisa sa peštanskom vladom obezbeđuje svoju većinu u hrvatskom saboru. Ona ne vlada, ali je „pri vladi", pa ne oseća žestoku želju za promenom. Ova prividna poluzadovoljnost je moguća ponajviše zbog uskosti socijalne baze političkog života iz kojeg su osnovne mase stanovništva Hrvatske-Slavonije još uvek formalno isključene.

Dalmacija sve do rata ostaje nacionalno-politički inicijativna u borbi protiv dualizma i za hrvatsko-srpsku solidarnost, kao neposredan zadatak. Tu je aktuelna i druga dimenzija. Dalmacija i Istra su područje aktivnog i praktičkog povezivanja sa Slovencima, one dodaju antidualizmu svesno širi, jugoslovenski karakter, tj. karakter načelne i praktične političke solidarnosti Slovenaca, Hrvata i Srba, a preko toga solidarnost (buduće) Hrvatske sa Srbijom i Crnom Gorom. To se naročito pokazalo u vreme prvog balkanskog rata, ali ne iščezava ni pred sam prvi svetski rat. Dalmacija je i dalje jedno od ognjišta jugoslovenskog nacionalno-revolucionarnog pokreta intelektualne omladine, a takođe i virulentno poprište jugoslovenskih masovnih političkih manifestacija. Demonstracije u Splitu, mesec dana pre izbijanja rata, povodom političkog suđenja splitskom načelniku, pokazuju da u tome ima čvrstog kontinuiteta. Iz Dalmacije će, nakon početka rata, poći u emigraciju političari, koji će organizovati Jugoslovenski odbor i nositi, u ime Južnih Slovena Habsburške Monarhije, akciju za stvaranje Jugoslavije.

U severnoj Hrvatskoj, međutim, događaji 1912. godine dosta jasno pokazuju da ugovorena saradnja Hrvatsko-srpske koalicije sa Hrvatskom strankom prava (ugovorena po dolasku Cuvaja za bana), nikako ne znači i spremnost Koalcije da se sarađuje i preko

[84] Fran Zwitter, *O austro-ugarskom imperijalizmu (diskusija)*, delo pod 15, str. 132 i sl.

granica neposrednih ciljeva borbe (vraćanje ustavnog režima na podlozi nagodbe). Nastojanja HSP da se ova borba produbi i proširi u akciju, uperenu protiv dualizma i za afirmaciju hrvatske (kao južnoslovenske) državnosti, zasnovane unutrašnjoj političkoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata, Srba pa i bosansko-hercegovačkih Muslimana, nailaze na negativan stav Koalicije, s jedne, te na otpor i secesiju frankovačke frakcije HSP, s druge strane. Rezultat je pasivizacija nacionalne politike u Hrvatskoj-Slavoniji. Koalicija nastavlja taktiku politike „pri vladi", za šta nalazi opravdanje u savetima koji joj stižu od spoljne politike Srbije, jer ona ne želi ni teškoće u odnosima prema Austro-Ugarskoj, ni jačanje „drugog centra" u vidu stvarnog konstituisanja hrvatske državnosti. Definitivno rascepljeni pravaši gube inicijativu. A pasivizuje se najzad i razočarana, za radikalni jugoslovenski nacionalizam raspoložena omladina, sada podeljena u razne grupe. Ivo Andrić se našao ponukan da objavi (u početku maja 1914) zajedljive reči: „Sva Hrvatska nelijepo hrče. Budni su samo pjesnici i atentatori."[85]

Andrićeve reči su, naravno, karakteristična duhovita bodlja, ne politička analiza. Ostaje činjenica da je i Hrvatska uzela učešća u onom tako simptomatičnom protestu jugoslovenski oduševljene omladine, koji se krajem marta 1914. kao val prelio preko celog geografskog prostora jugoslovenskog pokreta, od Trsta do Beograda, povodom incidenata na ekonomskoj školi „Revoltella" u Trstu.[85a] Ali ostaje i činjenica relativne pasivizacije nacionalne politike u banskoj Hrvatskoj. To je problem o kojem, još 15. novembra iste godine, piše Frano Supilo, dakako sa vidika nove situacije rata. „Nego glavno težište sveta" — piše on — „biti će, kako vidim, na nama primorcima Dalmatincima i Istranima, kojima će kao poluga biti Bošnjaci i Hercegovci. U Banovinu se je još uvijek malo ili ništa uzdati, nego da je — più confusa che persuasa (više zbunjenu nego uverenu) — gurnemo unutra kao ono god. 1905—1906!"[86]

Treba, pri tome, imati na umu relativna pasivizacija Banovine nije bila samo plod građanskog oportunizma (sad ne govorimo o austrijanštini ili mađaronstvu), već je, po našem mišljenju, imala dublji koren u tome što ni do rata nije sporazumno programski preciziran način koji bi izrazio istorijski sklad prava Hrvata na samoopredeljenje (opravdanost hrvatske nacionalne državnosti) sa pravom na nacionalnu ravnopravnost Srba u Hrvatskoj, te sa

[85] Mirjana Gross, *Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata,* „Historijski zbornik" 21—22, Zagreb 1969, str. 138.

[85a] Branko Marušič, *Revoltella,* zbornik pod nap. 67, str. 513.

[86] Dragovan Šepić, *Pisma i memorandumi Frana Supila (1914—1917),* „SANU", Beograd 1967, str. 22.

interesima šireg jugoslovenskog grupisanja u svim pravcima (Srbije i Crne Gore, s jedne, Slovenaca, s druge strane, kao i posebnosti Bosne i Hercegovine). Problem se pokrivao, ne rešavao, ideologijom nacionalnog jedinstva Hrvata i Srba (eventualno i Slovenaca), koja je bila lepa, ali nestvarna, a svako ju je tumačio po svojoj želji i potrebi. Bez takve preciznosti nešto je nužno moralo nedostajati političkoj aktivnosti protiv vladajućeg državnog sistema. I još jednom, svemu je nedostajao uticaj uključenja osnovnih narodnih masa u politički život Banovine. Cela specifična težina ovog faktora, razotkriće se i iznenadiće državne kormilare i jugoslovensku javnost tek 1920. godine, prilikom izbora u konstituantu nove jugoslovenske države.

Pritisak imperijalizma se u slovenačkim zemljama izražava, pre svega, u obliku ojačanog pritiska germanizacije, najsilnije u Koruškoj i Štajerskoj, a takođe i u obliku nasilne represije nad pojavama nacionalnog otpora (septembarski događaji 1908. u Ljubljani i u drugim mestima, otpori i represalije prilikom mobilizacije u vreme balkanske krize 1912/13. na celom području od Gorice do Maribora). Drugi imperijalizam, čiji pritisak uslovljava slovenačku politiku poslednje predratne decenije toliko snažno da tu politiku bez njega nije moguće ni razumeti, jeste imperijalizam moderne Italije. On koristi gesla garibaldinskog iredentizma, kao oruđe za prodor na istočnu obalu Jadrana, na Balkan, posebno za državno deljenje slovenačkih zemalja.

Rezultati zvaničnih popisa stanovništva 1900. i 1910. potvrdili su brojkama onaj utisak koji je stvarno zbivanje već davno jasno stvaralo. Slovenci su narod sa kojim se, po negativnim trendovima u demografskom razvitku, mogu u Evropi upoređivati samo još Irci. To su porazne posledice silnog iseljavanja i nacionalnog pritiska kapitala, koji je već tada 90% bio stranog porekla U takmičenju sa razvijenijim susedima, Nemcima i Italijanima (na krajnjem severoistoku i Mađarima), za ravnomerniji privredni i socijalni razvitak, mali i razdrobljeni u istorijske krunovine, te pritisnuti od nacionalnog hegemonizma „istorijskih" naroda, Slovenci nemaju nade na uspeh, ako ne postignu politički prodor. Ako ne postignu teritorijalno, upravno objedinjenje i političko osamostaljenje, oni neće moći, uza sve njihove znamenite napore, da se održe.

Političko osamostaljenje je nemoguće bez oslonca na druge snage, u prvom redu na snage ostalih Južnih Slovena u državnom sklopu. Tendencija traženja oslonca u tom pravcu se nalazi u prvom planu mišljenja i delovanja sva tri politička tabora. Prepreke su ogromne, upravo prohibitivne. Prva i najsnažnija je dualizam, koji čini da je Zagreb inostrani grad. Dualizam znači, s ove strane granice između Austrije i Ugarske, dominaciju nemačke politike, za koju je područje Slovenaca istorijsko tlo Nemačke i

koja odbija svaku pomisao na nacionalno političko (državnopravno) priznanje slovenačkog naroda. Stoga nemačka građanska i državna politika još apsolutnije negiraju svako pravo i svaki oblik političkog povezivanja Slovenaca sa državnopravnim nastojanjima ostalih Južnih Slovena u Monarhiji. Pripadnost Austriji, kao neumitna sudbina, toliko se čini nepokolebljivom stvarnošću da i najpriznatiji inostrani ekspert za jugoslovensko pitanje, R.V. Siton-Votson, piše 1911. godine o Slovencima: „Njihov glas ne može biti rešavajući za bilo kakvo rešenje (jugoslovenskog) pitanja i važni strategijski te geografski razlozi čine nemogućim da bi se oni mogli pridružiti nekoj jugoslovenskoj državi koja bi se osnovala."[87]

Ono što je najteže je to, što slično mišljenje imaju i mnogi u Hrvatskoj, da ne govorimo o udaljenijim jugoslovenskim zemljama. To se naročito ispoljilo u nastupu „novog kursa" 1905. i 1906, koji Slovence izostavlja iz kombinacije i pokušava da mimo njih ugovori teritorijalni kompromis sa iredentistima u Italiji, ali na njihov račun. To je bio snažan udarac, naročito slovenačkim liberalima, koji u znatnoj meri parališu njihovu nacionalnu inicijativu u jugoslovenskom pravcu. Da to nije bilo samo izraz jednog jedinog političkog trenutka, pokazuje se ponovo u januaru 1913, u vreme nove aktuelnosti jugoslovenskog pitanja. Koalicija odbija predlog slovenačkih liberala da se što pre sastanu, na poziv dalmatinskih političara, u Trstu, Ljubljani ili nekom drugom mestu, predstavnici „narodnih i neklerikalnih stranaka" (tj. bez HSP i VLS) autrougarskih Jugoslovena da bi odredili svoju politiku u jugoslovenskom pitanju „Srbobran" tom prilikom jugoslovenski problem izričito ograničava na srpsko-hrvatsko pitanje i upozorava; moguće je dogovarati se (u austrijskoj državnoj polovini) sa Dalmatincima, koji „pripadaju Hrvatskoj", ali ne i sa Slovencima. Znači, Slovenci, kao istorijski deo Austrije, ne ulaze u sklop jugoslovenskog pitanja i politike. Kao da se ništa nije promenilo od vremena ljubljanskog jugoslovenskog kongresa 1870! Kao da se na taj način moglo sakriti od navale nemačkog imperijalizma. Otuda je i razumljivo zašto je liberalni „Slovenski narod" u ono vreme pisao: „Najveća opasnost za Slovence bila bi to, ako bi nemačkoj politici uspelo da svojom agresivnošću ubedi Srbe i Hrvate, da bi bilo bolje da oni Slovence ostave njihovoj sudbini."[87a]

[87] R. W. Seton-Watson, The southern Slav question and the Habsburg Monarchy, London 1911. Prema Henrik Tuma, *Iz mojega življenja*, „Naša založba", Ljubljana 1937, str. 447.

[87a] D. Janković, delo pod 56, str. 65. — J. Pleterski, delo pod 83, str. 61. — Isti autor, delo pod 83, str. 87.

U svetlu tog svestranog odvajanja pitanja Slovenaca od jugoslovenskog pitanja treba ocenjivati nastojanja samih Slovenaca da probiju tu dualističku barijeru (Lao Valijani je naziva dijafragmom) u pravcu političkog povezivanja sa ostalim južnoslovenskim narodima.[88] Makar i najmanji uspeh je značajan, jer je početak daljeg logično jugoslovenskog razvitka. Zato jugoslovenska politika Slovenaca počinje, ne na Drini, već na Sutli kao hiljadu godišnjoj granici Nemačkog, sada Austrijskog Carstva. Treba konstatovati da politika sva tri politička tabora, u poslednjoj predratnoj deceniji, teži prevazilaženju Sutle, sa namerom da Slovenija u državnopravnom pogledu deli sudbinu Hrvatske, te Bosne i Hercegovine. Zahtev za posebnom južnoslovenskom državnom jedinicom („trijalizam"), vodi Slovence na zapadnoj strani Sutle u konflikt sa svim vladajućim faktorima Austrije i, na kraju, sa dinastijom. Konflikt bi bilo moguće izbeći samo odstupanjem od tog zahteva, tj. odstupanjem od prevazilaženja Sutle. Istorijski je najznačajnije to što politika Slovenaca od toga zahteva nije nikad više odstupila. Uza svu problematičnosti činjenice što je sada najaktivniji politički subjekt u tom pravcu klerikalna Vseslovenska ljudska stranka i što se ona povezala sa „prašnjavim pravaškim programom koji joj nameće granice", kako se izrazio Ivan Cankar,[89] trend i logika razvitka su jugoslovensko grupisanje i uzajamnost. Kako objasniti taj paradoks? Izučavanja dovode do zaključka, koji potvrđuje istinitost upozorenja od 17. juna 1910, koje je prestolonasledniku uputio načelnik njegove kancelarije, Broš: „Ne bi se trebalo", kaže on „igrati sa parolom trijalizma, *ako ona dolazi odozdo.* To bi moglo imati jako neprijatne inepredviđene posledice."[90] Pokret za učešće Slovenaca u južnoslovenskoj državnoj jedinici (pod bilo kakvim nazivom) to je bio pokret u kojem su učestvovale osnovne mase već organizovanog naroda, ne samo stranački vrhovi, u kojima je bilo svakojakih tendencija i diferencijacija. Konkretne analize pokazuju da su ti vrhovi svoju taktiku određivali prema kretanjima u bazi, koja su bila autonoman i sebi odgovoran političko-društveni faktor.

U maju 1912, beogradska „Pravda" je skretala pažnju radikalima da treba da se opredele između Dušanove velike Srbije ili Jugoslavije, te je pri tome istakla dve kardinalne teškoće, kad je reč o ovom drugom cilju: postojanje Austro-Ugarske i njenih trijalističkih planova, te neiskrenost Hrvata i drugih Južnih Slovena prema Srbiji. Treba se bojati da Austro-Ugarska, pomoću

[88] Leo Valiani, La dissoluzione dell'Austria Ungheria, „Ill Saggiatore", Milano 1966, str. 58.

[89] I. Cankar, delo pod 73, str. 260.

[90] Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914,* „DZS", Ljubljana 1966, str. 197.

trijalizma, „ne odvoji Srbiju od njene nezavisnosti, pa je prisajedini svojim Slovenima". Takvim trijalističkim planovima, veruje „Pravda", teže Hrvati i Slovenci. Oni „radeći na jugoslovenskoj zajednici, ne misle ocepiti se od Austro-Ugarske pa prići Srbiji, nego na protiv težnja im je da Kraljevinu Srbiju privuku Austro-Ugarskoj pa da pomoću ove podignu svoju važnost i značaj u austrougarskoj monarhiji do te mere da postanu ravnopravni sa Nemcima i Mađarima"[91]

Ovo je teza o kojoj i današnja naša istoriografija još raspravlja sa raznih polazišta i bez jednodušnog zaključka. Prema onome što smo rekli o trijalizmu u vezi sa Slovencima, očigledno je da nije moguće izjednačavati „parole" Austro-Ugarske i politiku koja dolazi odozdo. „Pravda" u to tada, naravno, nije mogla da bude tako ubeđena. Takođe, nije mogla znati ono što danas utvrđuju istorijska arhivska istraživanja o pitanju kakvi su bili planovi Austro-Ugarske i Nemačke 1908—1918. prema Srbiji.[92] Danas se vidi jasno da u planovima, bilo za osvajanje bilo za političko privezivanje Srbije, nije bilo mesta za ideju da Austro-Ugarska treba da kuje političko oružje kroz zadovoljavanje želja domaćih Srba i Hrvata (Slovence isključujući *a priori)* bilo kakvim trijalizmom ili drugim nekim koncesijama državnopravnog karaktera. Mađarski faktori odbijaju aneksionističke planove baš zabog bojazni da to ne bi, uvećavanjem južnoslovenskog elementa u državi, donelo kao posledicu trijalizam, a time i kraj dualizmu.

Takozvani trijalizam Hrvata i Slovenaca samo je trenutno aktuealan naziv za onu trajnu autohtonu težnju državnopravnog okupljanja južnoslovenskih zemalja Habsburške Monarhije u posebnu celinu, koju pratimo već od 1848. godine. Ova trajna težnja trajno postavlja i pitanje jednog ili više centara jugoslovenskog grupisanja, odnosno koji jedini centar će to grupisanje u celosti da izvrši. Sasvim razumljiva i opravdana je briga Srbije da ljubomorno čuva svoju jedva stečenu (posle 1903) nezavisnost od Austro-Ugarske, koja sasvim nedvojbeno vodi imperijalističku politiku prema njoj. Ali, zar više slobode za Južne Slovene Habsburške Monarhije mora, bar načelno, da znači ugrožavanje nezavisnosti Srbije? To je pitanje danas, ali je u stvari bilo i onda, čisto teorijsko. Jer, činjenica je da ispunjenje težnji za državnopravnim okupljanjem južnoslovenskih zemalja Habsburške Monarhije nije u Austro-Ugarskoj bilo uopšte ostvarljivo bez revolucije. To je već tada bio sasvim jasan i izričit zaključak nacionalnorevolucionarne

[91] D. Janković, delo pod 56, str. 57.

[92] Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908—1918,* „Nolit", Beograd 1981.

omladine u Hrvatskoj, Dalmaciji, Sloveniji, a pogotovo u Bosni i Hercegovini „Istu energiju, jednake pripreme i jednake žrtve zahteva revolucija za trijalizam, kao što to zahteva revolucija za potpuno ujedinjenje i neograničenu slobodu . . . Prema tome ne težiti za polovičnom nego za neograničenom slobodom!“[93] Posebna državnost austrougarskih Jugoslovena je do kraja Monarhije ostala puka želja (ali je pokretala mase!). Ona se mogla ostvariti tek potpunim otcepljenjem od te države. A pokret za nju doprineo je suštinski tome da se to uopšte moglo dogoditi.

Bez obzira na ograničenost neposrednog cilja, pokreti za državnopravno okupljanje Slovenaca sa ostalim Južnim Slovenima Habsburške Monarhije svima su dokazivali pripadnost Slovenaca jugoslovenskoj političkoj zajednici. Takav dokaz je bio potreban i Hrvatima i Srbima. A morao je da ubedi i inostrane eksperte. Isti, već citirani, Siton Votson je, 1. oktobra 1914. u memorandumu britanskom Forin ofis, zapisao i ovo o jugoslovenskom ujedinjenju: „Nikakvo uređenje neće biti potpuno ako propusti Slovence . . . Oni moraju da dele sudbinu svojih hrvatskih i srpskih rođaka.“ Siton Votson još kaže šta ga je navelo da menja svoje mišljenje: „Možda je najčudesniji potez celog pokreta baš način, kako je zahvatio Slovence, koji su od svih Južnih Slovena najviše udaljeni od Srbije, koji govore različit dijalekat i koji su bili uvek posebno odani katolici, sa ultramontanskim težnjama. Pa ipak, baš klerikalni Slovenci nadmašuju čak Hrvate u svom srbofilskom oduševljenju i u svojim snovima o ujedinjenju.“[94] Mi bismo to danas drugačije zapisali, ali takav je bio utisak ovog pronicljivog posmatrača. On je dobro uočio ono glavno, a to je da je reč o jednom temeljnom procesu u svesti samog naroda, ne samo stranačkih vrhova.

Izučavajući istoriju ne bi trebalo, kada analiziramo programe i njihove reči, nikad zapostavljati pokret organizovanog naroda koji iza programa deluje. Jer, taj pokret ima snagu da promeni situacije, a ne samo da menja slovo dokumenata.

Pitanje nacionalnog samoopredeljenja Hrvata, Slovenaca i delova srpskog naroda u granicama Austro-Ugarske, koje se danas istoričaru predstavlja tako jasno, savremenici pre 1914. su videli drugačijim očima. Kao primer jednog dosta opšteg tadašnjeg gledanja, možemo uzeti iz knjige reči Vojvođanina Mirka M. Kosića, posvećene 1912. „omladini triju plemena jednog naroda“. „Od svih narodnosti monarhije“, piše on, „jedino Mađari i Česi

[93] Rudolf Giunio, *Delegacije, trijalizam i naša narodna ideja*, „Zora“, Zagreb 1912, odnosno „Dan“, Ljubljana 1912. Prema L. Ude, delo pod 67, str. 914.

[94] R. W. Seton-Watson, *Korespondencija*, knj. 1, Zagreb 1976, str. 184.

pripadaju celim svojim brojem Austro-Ugarskoj, dok su Nemci, Rumuni, Južni Sloveni i Talijani više manje odlomci i delovi svojih vanmonarhijskih i državno samosvojnih plemena."[95] Ako ostavimo po strani zbrku sa pojmovima narod, narodnost, pleme, Kosićev pogled je jasan: kao u slučaju Italijana te Nemaca i u slučaju „Južnih Slovena" je reč o jednom narodu i njegovom ujedinjenju, to je pravo tog naroda u celini. Na sličan način će se zahtev za stvaranjem ujedinjene jugoslovenske države, pozivajući se na pravo nacija na samoopredeljenje, postavljati pred međunarodnom javnošću i za vreme svetskog rata od svih subjekata jugoslovenskog pokreta. U tome je bila politička snaga i ubedljiva logičnost jugoslovenskog etničkog unitarizma, u tome je on pri nastanku prve jugoslovenske države odigrao značajnu i to pozitivnu ulogu.

Slaba strana unitarizma je bila u tome što on nije odgovarao stvarnosti, u kojoj su postojali južnoslovenski narodi, a ne južnoslovenski narod (nacija). To je istorija pokazala već dotle, a još više će pokazati u daljem razvitku. Konstukcija sa jednim narodom triju plemena, mogla je da bude, u najboljem slučaju, provizorij, koristan za dati istorijski trenutak i za sasvim određen cilj. Učiniti iz provizorija po starom pravilu, ono što će da traje, to je stvaralo toliki niz najozbiljnijih problema u jugoslovenskoj zajednici koliko je stvarno bilo naroda (nacija). To je pokazala istorija posle 1918. Međutim i pre toga stvari nisu bile tako jednostavne.

Karakteristično je za tu problematiku, što ćemo istog M.M.Kosića u vreme rata, sresti među saradnicima revije „La Yougoslavie", koja u godinama 1917. i 1918. izlazi u Švajcarskoj i zastupa federativni princip uređenja buduće jugoslovenske države, kritikujući politiku i Jugoslovenskog odbora i vlade Srbije. Revija se, pri tome, pozivala na zaključke skupa jugoslovenskih studenata sa univerziteta Srbije, Austro-Ugarske i Nemačke, održanog 28. juna 1914. u Beču. Federalizam, koji je zastupala „La Yougoslavie" (urednici socijalista Dragotin Gustinčič, Slovenac i Nikola Smodlaka, Srbin iz Srbije, rodom Dalmatinac), menjao se po svojoj koncepciji: ispočetka zasnovan na sociološkim, ekonomskim i istorijskim momentima, na kraju postavlja načelo da unutrašnje uređenje treba da određuju narodi koji Jugoslaviju sačinjavaju na osnovu smoopredeljenja; u tom sklopu je nužna borba protiv hegemonje pojedinih pokrajina i vera, te borba protiv svakog pokrajinskog separatizma; centralistička država nužno bi kočila razvitak pojedinih pokrajina, gušila bi

[95] Mirko Kosić, *Moderna Germanija,* „J. Radak", Velika Kikinda 1912.

svaki izraz njihovog samostalnog života; u federativnoj državi nerazvijeni delovi buduće Jugoslavije podići će se na nivo razvijenijih; svaka pokrajina treba da se razvija dalje na temelju već postojećih ekonomskih i intelektualnih institucija. Sve to se u reviji razvijalo i isticalo još uvek formalno u okviru teze o nacionalnom jedinstvu Jugoslovena![96]

Unitarizam, kao izraz solidarnosti i izraz zajedničke političke volje, pred svetom je već u ono vreme bio nešto suštinski drugo od unitarizma kao doktrine centralizma i rezervisanja prvenstva u vladanju. Demokratski etnički unitarizam nije nužno isključivao federalističke koncepcije. Činjenica je da federalističke ideje susrećemo već od početka 19. veka u raznim varijantama i teritorijalnim kombinacijama, kako širim tako i za odnos među južnoslovenskim narodima. U raspravi Koste Milutinovića, posvećenoj toj temi, nelazimo imena Mihaila Polita Desančića, Svetozara Miletića, Vladimira Jovanovića, Josipa Juraja Štrosmajera i Imbra Ignjatovića Tkalca, kao nosilaca federalističkih zamisli i za Južne Slovene.[97] Sama ideja federacije, naravno, nije rođena na jugoslovenskom terenu, mada su jugoslovenski kompleks i pluralizam centara koji su realno konstituisali jugoslovenski proces, sve vreme upućivali na federativna rešenja. Primarni federalizam francuske buržoaske revolucije, dakako, nije bio federalizam nacijâ, niti švajcarski niti onaj američki. Ali to je bio osnov za nacionalni federalizam, kao rešenje za šire komplekse nacija koje su se udruživale u oslobodilačkom nastojanju. Grčki pesnik Konstantin Velestinlis Fereos — Rigas je, navodno bio prvi koji je federaciju narodâ predložio kao rešenje za Balkan, već pre kraja 18. veka. Neuspeli pokušaj federalizacije Austrije na osnovi narodâ (ne istorijskih prava) u revolucionarnom zbivanju 1848—1849. godine, pa kasniji planovi za federalizaciju cele Habsburške Monarhije, s jedne te planovi za federalizaciju Balkana, s druge strane, ili, pak, planovi koji su želeli da obuhvate oba područja zajedno, podsticali su ideju federacije i kod naroda Jugoslavije. Na Svetozara Markovića utiču federalističke ideje ruskih revolucionarnih demokrata, na predstavnike zvanične Srbije plan Dunavske federacije Lajoša Košuta od 1862. godine. Socijalističke tendencije su u pozadini nacrta Balkansko-karpatske federacije Srba Vase Pelagića i Slovenca Miroslava Hubmajera, izdatog u Bukureštu 1884. Ideja Istočne federacije (federacije naroda oto-

[96] Andrej Vovko, *Politični profil 'La Yougoslavie', revije jugoslovenske federalistične emigracije v Švici 1917—1918,* „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 13, Ljubljana 1973, str. 117.

[97] Kosta Milutinović, *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slovena,* „Radovi" — „JAZU" knj. 330, Zagreb 1963.

manske države), došla je kasno (1908), da bi mogla imati šire dejstvo, izuzev u Makedoniji. Federalističke koncepcije nalazimo i na kongresu jugoslovenske omladine u Beogradu 1904, u izlaganju predsedavajućeg Gregora Žerjava. Ovaj pokušava i kasnije 1908. da formuliše samostalan program nestranačke slovenačke narodno-radikalne omladine, naime za federaciju Vojvodine, Hrvatske i Slovenije. O federalističkim planovima socijalista biće reči u narednom poglavlju, pa ovde spominjemo samo još ideju Ivana Cankara o jugoslovenskoj federativnoj republici iz 1913. godine.

5. PROLETARIJAT I JUGOSLOVENSKI NARODI

Ako kažemo proletarijat, govorimo pre svega o organizovanom klasnom radničkom pokretu, njegovim strankama, koje se u vreme pre prvog svetskog rata kod nas sve redom nazivaju socialdemokratskim. To je rešenje za nuždu, ali neko drugo je naučni zadatak budućnosti. Ipak, treba biti svestan da proletarijat, radnička klasa kao takva, zaista postoji, da on stvarno društveno i neprekidno deluje sve vreme, da on deluje i bez obzira na postojanje radničkih organizacija i partija, koje teže da govore u njegovo ime, pa i da ga politički usmeravaju. Proletarijat je društveni i politički faktor, koji je istovremeno i samostalan i sâm deo globalnog društva u kojem je nastao. On se od tog društva i njegovih životnih uslova i potreba ne odvaja, niti se iznad njega izdiže. On deluje u njemu, pa u tom delovanju menja društvene odnose, a i sam sve više poprima svojstvo faktora koji kroz sebe prelama interese celine svog društva, ukidajuću u novim odnosima podvojenost između njih i svog vlastitog interesa. To je objektivna istorijska tendencija proletarijata. Ali, ona se može afirmisati, bar tako izgleda, samo putem političke organizovanosti, preko radničkih partija. Ipak, ta tendencija jeste ono što određuje njihovo delovanje, utoliko više ukoliko su one više bliske proletarijatu, ukoliko su one zaista proleterske.

Brojnost radničke klase, njezin udeo u društvu, nesumnjivo su bitan faktor za opšti učinak njenog delovanja, mada brojnost nije nužno i faktor radikalizma radničkih partija. Teško je doći do statističkih podataka o brojnosti proletarijata u jugoslovenskim zemljama pre 1914. godine, posebno onim koji bi među sobom neposredno bili uporedivi. Još je najsigurnije dobiti predstavu o radništvu posredno, to jest putem pregleda stanovništva koje živi od agrarnih i neagrarnih delatnosti. U neagrarnom delu se može tražiti radništvo. Najbliži popis tog stanja je onaj iz 1921, kada je utvrđeno da procenat agrarnog stanovništva u Kraljevini SHS iznosi oko 76%. Postoje i nešto raniji podaci. U Srbiji, na primer, agrarnog stanovništva ima 84% (1900), Hrvatskoj 79%, Bosni i

Hercegovini 87% i Sloveniji 64%.[99] Ograničenost mogućnosti radničke klase je očigledna kao i činjenica da se svi nacionalni pokreti i sav nacionalni život razvijaju pod vodstvom buržoazije, ali je istorijski još potpuno neproblematizovana. Potencijalne mogućnosti radničke klase da ona vodi nacije se nalaze tek u budućnosti, a tada su postojale eventualno kao pojava svesti o mogućnosti i nužnosti takve uloge.

Posmatrajući pitanje o odnosu radničkih partija prema problemima jugoslovenskih naroda u vreme pred prvi svetski rat, treba razlikovati dva stanovišta. Prvo je posmatranje shvatanja koje razvijaju pojedine stranke u pogledu mesta i odnosa proletarijata, njegovog pokreta, prema narodu (narodima). A drugo ima u fokusu poglede i delatnosti pojedinih partija za rešenje konkretnih nacionalnih problema u jugoslovenskom političkom kompleksu. Oba stanovišta su tesno povezana, ali istorijski je odlučujuće prvo. Jer, na prvo mesto treba staviti kriterij, koji je, u knjizi „Srpska nacija u građanskom društvu", primenio Miroslav Đorđević, kada je u centar svoga istraživanja udela radničke klase postavio pitanje kako „se srpska socijalna demokratija sve više približavala osnovama za jedinstveno posmatranje društvenog i nacionalnog pitanja". Tematika drugog stanovišta ostaje, sve do 1923. godine, uglavnom u okviru reagovanja radničkih stranaka povodom inicijativa građanske politike. Zato je razumljivo da sa drugog stanovišta nalazimo više vlasitite empirije i pogleda, više specifičnih političkih izraza naših radničkih partija, negoli sa prvog, jer sve do 1914. prevlađuju kurantni stavovi u Internacionali. Ali ne isključivo!

Mada su sve naše socijaldemokratske stranke bile deo iste Internacionale, te imale vrlo slične, ako ne i identične programe, vidimo da je bilo razlika u njihovim pogledima i na području odnosa proletarijat — nacija. Ove razlike ne izviru iz činjenice što postoje znatne razlike u vremenu osnivanja stranaka: socijaldemokratska stranka za celu Austriju, znači i za njene slovenačke i hrvatske pokrajine, osnovana je 1889, stranka za celu Ugarsku, u kojoj Vojvodina ostaje do kraja Austro-Ugarske 1890, Socijalno-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije 1894, Jugoslovanska socijalno demokratična stranka (slovenačka) 1896, Srpska socijaldemokratska stranka (kasnije: partija) 1903, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine 1909.

U pogledu idejnih postignuća u pitanjima nacije, posebno mesto pripada srpskoj stranci, iako ona nije među starijima. Ona sigurno ima sreću što se u njenim redovima nalazi niz vanrednih mislilaca i talentovanih političara. No, prednjačenje SSDP u nacionalnom pitanju ima objašnjenje i u objektivnim uslovima.

[99] Iz rukopisa *Istorije SKJ*, 1985.

SSDP jedina deluje u nacionalnoj državi, i to u državi nacije čiji problem još nije rešen za velike njene delove, još se nalazi u akutnom stanju te doprinosi izbijanju međunarodnih kriza, a uzrokuje i dva rata Srbije na Balkanu. To su bile situacije koje su brzo i neumoljivo iziskivale odgovore od radničke partije, a ova je opet nastojala da ostane na samostalnom klasnom stanovištu.

U idejnom fondu SSDP nalazimo veoma pronicljive stavove o pitanju nacija (srpske nacije): jasno saznanje o velikoj važnosti nacionalne slobode i nacionalne državnosti za radničku klasu dotičnog (malog) naroda (1908); predavanje velikog značaja pravu malih naroda na samoopredeljenje u političkom (otpor navali imperijalizma) i u privrednom smislu (brža samostalna industrijalizacija) (1910); kritika SSDP na račun austrougarske socijalne demokratije konstituiše potrebu specifičnog odnosa između radničkih partija ugnjetačke i ugnjetene (nadređene, podređene, razvijene, nerazvijene) nacije (1910); borba radničke klase sa buržoazijom o karakteru nacionalnog pokreta i o kvalitetu nacionalne slobode shvaćena je u smislu, vrlo bliskom ideji o kostituisanju radničke klase kao nacije. To je izraženo i u stavu D. Tucovića o postojanju dve Srbije, buržoaske i proleterske, kao i u njegovom zaključku da proletarijat sa socijaldemokratijom na čelu postaje „stožer" one druge, proleterske Srbije (1911).

I danas su inspirativna razmišljanja D. Tucovića povodom potresnog „nacionalnoodbrambenog" razlaza partija Druge internacionale na početku rata 1914, odnosno da je „za proletarijat sve manje moguće da bude ravnodušan prema tome pod kojim će se uslovima celina, njegova celina i njegov narod, nalaziti" te da bi „odvajanje od sudbine narodne celine izazavalo partijski krah umesto očekivane revolucije". Ove reči zaista su izraz činjenice da se Tucović nije odvojio od narodne celine u ratu[100]. Ali, to je još nešto više. U Tucovićevom razmišljanju možemo nazreti nagoveštaj kvalitetno novog shvatanja odnosa između proletarijata (revolucije) i naroda u idućoj epohi, kada će prolaterijat, uzimajući „sudbinu" naroda samoinicijativno u svoje ruke, u svakom slučaju, i u ratu, „odvojiti" ne sebe nego buržoaziju, više klasnu nego nacionalnu, od celine, tj. sprovesti revoluciju u spoju klasnog i nacionalnog. Razvitak u tom pravcu neće ići ni pravolinijski, ni bez prekidanja kontinuiteta. Ali značaj i kvalitet idejnih dostignuća SSDP nisu zato ništa manji.

Socijaldemokratske stranke, koje su na jugu Habsburške Monarhije posebno organizovane, bilo na osnovu unutrašnjih državnopravnih podela same te monarhije (Hrvatska—Slavonija i

[100] Vuk Vinaver, *Srpska socijaldemokratija i problem rata za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje*, „Zbornik radova" 1, „Istorijski institut", Beograd 1976, str. 255.

Bosna—Hercegovina), bilo na osnovu nacionalne pripadnosti radnika (slovenačka „jugoslovenska"), dele, što je poznato i stalno isticano, opšta gledanja i stavove celokupne socijaldemokratije Austrije i Ugarske, kojima su državno pripadale. Njihovi najbitniji stavovi i pogledi jesu da su nacije i njihovi problemi pre svega stvar buržoazija, a sam nacionalni problem ograničen u prvom redu na područje kulturnog nacionalnog života, tj. nacionalni problem je odvojen od države, on se rešava kulturnom autonomijom etničkih teritorija, ili, tzv. personalnom kulturnom autonomijom. Personalna autonomija izražava uverenje da nacija postoji odvojeno od teritorije (činjenica nacionalno mešovitih područja, ekonomskih migracija u industrijskom društvu), pa pojedinačni pripadnici pojedinih naroda treba da se okupljaju u autonomne korporacije za zaštitu njihovih specifičnih nacionalnih kulturnih interesa. Karl Rener, u Beču, to dokazuje, polazeći od želje da učvrsti celokupnu, politički i ekonomski, centralizovanu državu; Etbin Kristan, u Trstu, dokazuje isto, ali polazeći od suprotnog uverenja: pošto neposredno predstoji odumiranje države, otpada svako teritorijalno političko organizovanje društva, uključno nacionalno. Opšte je prihvaćeno mišljenje da radnička partija treba da nastoji da se nacionalno pitanje rešava već u buržoaskoj državi, kako bi se time prokrčio put za „čistu" klasnu borbu, koju „nacionalne svađe" zavađenih buržoazija samo koče.

Od ovih opštih „austromarksističkih"* načelnih pretpostavki, već su rano u mnogočemu „odstupale" u praksi, pomalo i u teoriji, južnoslovenske, pa i druge, socijaldemokratske stranke i pojedinci u Habsburškoj Monarhiji. Socijalisti u Hrvatskoj nacionalno pitanje ne shvataju samo kao kulturno nego i kao ekonomsko, političko i teritorijalno.[101] Oni, zajedno sa slovenačkim, već u 1896. postavljaju pitanje specifičnih puteva socijalizma u južnoslovenskim zemljama habsburške države i, bez obzira na njenu dualističku strukturu, povezuju nacionalnu emancipaciju sa socijalnom, pozivajući na „zajedničku borbu jugoslovenskih siromaha". Na osnovu svog sociološkog poimanja nacije, oni pristupaju i borbi hrvatsko—srpske koalicije 1905—1906. za autonomiju i demokratizaciju Hrvatske. Nedogmatska je misao i slovenačkih socijalista (1897) da slovenačkom proletarijatu pripada velika uloga u borbi za oslobođenje čovečanstva, pošto on, „premda malobrojan, zastupa naciju koja ima jednaka prava kao i svi

* „Austromarksistički" u navodnim znacima, jer takva gledišta i tendencije nisu bile ograničene samo na ondašnju Austriju. Takve tendencije prate radnički pokret svuda i on se uvek mora s njima suočavati. Njih, na primer, ima i danas u Jugoslaviji. Obično se predstavljaju kao blistave „nove" ideje „čiste klasne" alternative.

[101] Vlado Oštrić, *Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine*, „Povijesni prilozi" 2, Zagreb 1983, str. 11.

ostali narodi". Misao o proletarijatu, kao zastupniku (predstavniku) naroda, povezana je sa mišlju o socijalnoj sadržini slovenačkog narodnog pokreta, pa Slovence karakteriše kao „rod patnika, proletera". Kada je Oto Bauer svojom analizom došao do konstatacije o socijalnoj uslovljenosti i sadržini nacionalnih pokreta, deleći nacije Austrije, po tom kriteriju, na „istorijske i neistorijske", Etbin Kristan, u svojoj studiji slučaja Slovenaca, još produbljuje tu povezanost nacionalnog problema sa celinom društvenog razvitka (1908). SDS Bosne i Hercegovine naglašava internacionalizam, podvlačeći da „svaki radnik ima svoju naciju" (1912).

Glavna razlika u shvatanjima južnoslovenskih socijalista u podunavskoj monarhiji, u poređenju sa SSDP (i bugarskim „tesnima"), ostaje do svetskog rata u nepridavanju političkog karaktera nacionalnom pitanju (pravo na samoopredeljenje, pravo i potreba nacionalne državnosti). To se, doduše, počelo menjati u vreme prvog balkanskog rata („Crvena sloboda" — „Nova borba", koju izdaje SDS Hrvatske i Slavonije u Budimpešti 1912, istupanje Ivana Cankara 1913), ali još nije dovelo do promena u programima socijaldemokratskih stranaka.

Još jednu razliku treba pomenuti. To je razlika u odnosu prema samim jugoslovenskim narodima, prema teorijskom i političkom opredeljenju njihovog fenomena. Ona se izražavala u odnosu prema srpsko-hrvatskom, pa i slovenačkom (eventualno i bugarskom) nacionalnom unitarizmu. SDS Hrvatske i Slavonije je na samom početku, oslanjajući se na tradiciju Račkog i Štrosmajera, te smatrajući se obaveznom radi svoje internacionalističke orijentacije, odmah stala na stanovište hrvatsko-srpskog jedinstva, tumačeći sukob između hrvatskog i srpskog građanstva u Hrvatskoj kao posledicu klasnog egoizma buržoazije. [102] Idejni vođa slovenačke JSDS, Etbin Kristan, i sam zadojen u Zagrebu duhom obzoraškog shvatanja hrvatsko-srpskog nacionalnog jedinstva još pre pristupanja radničkom pokretu, prenosio je ta shvatanja, kao socijalistička, i na JSDS, te doprineo jugoslovenskom etničkom unitarizmu Tivolske rezolucije 1909. Misao o jednom narodu Srba i Hrvata, proširenu i na Slovence, prihvatila je i te godine osnovana SDSBiH. Na drugoj strani, i SSDP to prihvata, ali srpsku partiju okupira ideja demokratske balkanske federacije, a ne jugoslovenska ideja, pa ona gledište o srpsko-hrvatskom nacionalnom jedinstvu prihvata „više uzgredno, kad se to pitanje postavljalo"[103], to jest, kada se postavljala politička potreba

[102] Mirjana Gross, delo pod 15.

[103] Dragoslav Janković, *Koncepcija srpsko-hrvatskog nacionalnog unitarizma u Hrvatskoj i Srbiji 1903—1918,* „Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu" br. 4, Novi Sad 1970.

(na primer, stav prema zavadi Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1902. ili na balkanskoj socijalističkoj konferenciji u Beogradu 1910). Socijalisti u Srbiji su svakodnevno bili zaokupljeni problemima svoje nacije, pa su se tako i orijentisali u stvarnom životu.

Razlika o kojoj govorimo nije bila samo verbalne prirode, niti se svodila samo na razlike u upotrebi nacionalnih imena. Naročito je u Hrvatskoj, teza o hrvatsko-srpskom nacionalnom jedinstvu otežavala socijalistima (kao i drugima) naučnu spoznaju samog fenomena nacije, posebno hrvatske. Jer, srpski delovi u Hrvatskoj, i pored svih ubeđenja o jedinstvenoj naciji, imali su svoje već davno oformljeno nacionalno jezgro u Srbiji, odnosno, prema tadašnjem shvatanju, i u Crnoj Gori. Ova zapreka je bila manje efikasna u Sloveniji, gde je etnički jugoslovenski unitarizam bio više izraz idealnog političkog pravca nego napuštanja, odnosno negiranja stvarne nacionalne individualnosti Slovenaca. Kao što smo videli, sasvim drugačiji su efekti SSDP u određivanju odnosa proletarijata prema naciji u Srbiji. Jasnost u pogledu na nacionalnu individualnost uslovljava i spremnost radničke klase da zauzme svoje mesto u društvenom i političkom životu svoje nacije, na tlu svoga društvenog delovanja.

Poseban je slučaj sa socijalistima u Makedoniji. Tamo nije osnovana stranka, postojale su samo grupe socijalista. Makedonski socijalisti su se grupno, pod vodstvom Vasila Glavinova na konferenciji u Kruševu, početkom juna 1903, odlučili da pristupe nacionalno-revolucionarnoj VMRO. Oni su u VMRO imali pravo da deluju ne samo u nacionalnooslobodilačkom već i u društveno-socijalističkom smislu (Dančo Zografski).[104] U tome su makedonski socijalisti bili bliže SSDP (i bugarskim „tesnim"), koja u nacionalnim pokretima za oslobođenje vidi revolucionarnu snagu koja može preobraziti Balkan.

Posle osvrta na prvo stanovište o pitanju odnosa radničkih partija prema problemima jugoslovenskih naroda u vreme pred prvi svetski rat, želimo da se, makar sumarno, osvrnemo i na drugo stanovište, tj. na njihov odnos (stavove i delatnosti) prema rešavanju konkretnih nacionalnih problema u jugoslovenskom političkom kompleksu, pogotovu njihovom reagovanju povodom inicijativa građanske politike. I sa tog stanovišta konstatujemo trajne razlike, ali i atmosferu zajedništva.

Već od 1875. pa sve do prvog balkanskog rata, socijalisti u Srbiji (i drugim zemljama Balkana, koje teže potpunom oslobođenju ispod vlasti Otomanskog Carstva) se nalaze pred teškim dilemama, kada je reč o određivanju taktike prema inicijativama građanske politike u nacionalnom pitanju. S jedne strane, tu je veto evropske socijalne demokratije protiv oslobodilačkih podvi-

[104] Dančo Zografski, *Prilog za Istoriju SKJ,* 1983.

ga, makar buntovničkih, u ime čuvanja *statusa quo* na Balkanu i davanja prioriteta (eventualnoj) revoluciji u zapadnoj i centralnoj Evropi. „Tek onda, kada se težnje tih patuljastih naroda (Srbi, Bugari, Slovenci, galicijski Ukrajinci) budu, posle pada carizma, otarasile svih panslavističkih žudnji za svetskom dominacijom, mi ćemo moći da im dozvolimo slobodnu aktivnost." „Za oslobođenje zapadnoevropskog proletarijata mi se moramo boriti zajednički i tome cilju podrediti sve ostalo. Neka su balkanski Sloveni i njima slični još toliko interesantni, mene za njih nije briga ama baš ništa, ako su njihove oslobodilačke težnje u suprotnosti sa težnjama proletarijata . . . Po mom mišljenju, politika proletarijata ne sme da dozvoli da se zbog nekolicine Hercegovaca zapali svetski rat . . ." Tako je mislio Fridrih Engels 1882. godine, a slično se izražavao i u drugim prilikama.[105] Motivi za održavanje *statusa quo* na Balkanu, mogli su biti još i sasvim drugačiji 1912. godine. Francuski socijalisti, protivni ratu Francuske u Maroku i Tunisu, želeli su emancipaciju i evropeizaciju islamskih nacija, pa je i to bio za njih motiv da ustanu protiv balkanskog rata. Već se 1909. Tucović žalio (u pismu Karlu Kauckom 20. januara/2. februara) na Žana Žoresa da mu je „nova" Turska „postala posebna simpatija".

S druge strane, građanska politika Srbije, naročito posle 1903. ima za cilj vojno jačanje zemlje, njeno oslanjanje u međunarodnim odnosima na Rusiju i Francusku, na Italiju, a sve za influziviranje konačnog ratničkog obračuna sa Turskom, sasvim određeno posle šoka od aneksione krize u 1908—1909. godini. Široki slojevi srpskog naroda tu politiku ne osećaju kao buržoasku, već kao nacionalnooslobodilačku, kao svoju, makar i ne bili baš oduševljeni „svojim" političarima. U zemlji, koja se sprema za rat, ne jača samo vojska kao takva već posebno militarizam, antidemokratski i vanustavni uticaj oficirskih grupacija, interesno povezanih sa dvorom i kapitalom.

SSDP je čvrsto rešena (i do kraja u tome uspešna) da očuva samostalno, nezavisno klasno stanovište, koje nije cilj sebi samom, već je čuvanje mogućnosti za istorijsku inicijativu radničke klase, za revolucionarni apel. SSDP nema ni najmanju nameru da se odvoji od nacionalnog interesa proletarijata i demokratskog naroda. Ona uvažava nerešenost srpskog nacionalnog pitanja, ona potvrđuje pravo na nacionalno ujedinjenje. Nacionalno samoopredeljenje za nju nije otvoren problem, ni načelno ni praktično, ona ne mora da se za to pravo tek opredeljuje, to je činjenica koju je nacionalnooslobodilački pokret već dotle bio stvorio. Ali, ona se od buržoaske i militarističke politike odvaja u tome što u odnosu

[105] France Klopčič, *O preteklosti drugače,* „Cankarjeva založba", Ljubljana 1984, str. 51.

prema nacionalnooslobodilačkim težnjama ne ide linijom manjeg otpora, putem ulagivanja osećanjima, već putem tumačenja narodnim masama njihovog instinskog nacionalnog interesa, makar to u datim prilikama bilo i nepopularno. Ujedinjenje — da, ali ne u velikoj Srbiji koja „davi" svoje susede, već Srbija u Balkanskoj federaciji ravnopravnih slobodnih naroda. Ovaj cilj se ne postiže ratom, govori SSDP, makar popularnim, nacionalnooslobodilačkim, već demokratsko revolucionarnom akcijom samih pogođenih naroda u kojoj oni stvaraju svoju slobodnu zajednicu. Ilinden! Ne Bregalnica! Ona računa na mogućnost unutrašnjeg revolucionarnog preobražaja same otomanske države. Sem toga, SSDP računa na Internacionalu, ona je njen disciplinovani član. Ali je ona i njen kritički član, što dokazuju dobro poznati istupi njenog predstavnika 1910. na kongresu u Kopenhagenu. Ona 1912. ustaje protiv rata Balkanskog saveza, kao što će — imajući poverenje u snagu internacionalnog proletarijata — istupiti protiv rata i 1914. Istorija potvrđuje njenu kritičnost prema ratu koji predvode buržoazija i dinastije, oličene u militarizmu. U tragičnom drugom balkanskom ratu, u nasilničkom režimu u Makedoniji i Staroj Srbiji, u novom pohodu na Albaniju. Ali, istorija ne potvrđuje njeno mišljenje, da nacionalnooslobodilački rat, makar takav kakav je po svom političkom karakteru bio prvi balkanski, kao ni odbrambeni rat, kakav je za Srbiju bio prvi svetski, ne može dati i dobrih, a pre svega istorijski nužnih i životu preko potrebnih rezultata.

U teškim dilemama, koje je SSDP osećala pred problemom rata za odbranu nacionalne nezavisnosti,[106] ona se nikad nije odrekla nastojanja da politički spoji klasni i nacionalni interes srpskog proletarijata i naroda, jer u tome nije videla protivrečnosti. Sve više postaje očigledno da je to središnji problem strategije i taktike revolucije malog naroda na Balkanu. Rešenja joj ne nudi socijaldemokratska internacionala, a još manje buržoaski nacionalizam. Biće potrebno da dođe duh nove epohe posle svetskog rata. I da nastupi problem slobode nakon oslobođenja.

Dosta različit je položaj i politički razvitak socijalista južnih Slovena u Habsburškoj Monarhiji. Oni su već u 90. godinama 19. veka, kada od buržoaske politike još nisu pokretane aktuelne inicijative u jugoslovenskom smislu, formulisali svoju platformu socijalističkog pokreta južnoslovenskog proletarijata. Protiv „svađe" građanskih slojeva u „jugoslovenskim zemljama", tj. u Hrvatskoj—Slavoniji, pa i u Dalmaciji, oni su 1896 (na osnivačkom zboru Jugoslovanske socijalno demokratične stranke u Ljubljani, na kojem su inicijativno učestvovali i delegati Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije) postavili osnov

[106] V. Vinaver, delo pod 100.

politike jugoslovenskog proletarijata — „ljubav i bratstvo svih jugoslovenskih naroda". To je bila prva formulacija zahteva koji je postao glavna parola jugoslovenske NOB 1941—1945, prva formulacija gesla „bratstvo i jedinstvo".

Kao u doba revolucije, tako je i u 1896. ta parola shvaćena kao prvi uslov jugoslovenskog socijalizma, te istovremeno kao njegov cilj. Konkretna akcija je bila namenjena Hrvatskoj i Sloveniji. To je bila namera da se stvori, bez obzira na dualističku podelu zemalja, jedinstvena socijaldemokratska stranka jugoslovenskih socijalista. Zato je i novoosnovana socijaldemokratska stranka slovenačkog proletarijata unapred nazvana jugoslovenskom. Taj zbor u 1896. je usvojio i najnoviju odluku kongresa Internacionale u Londonu o pravu svih naroda na samoopredeljenje. Govorilo se i o stanju socijalističkog pokreta u Srbiji i Bugarskoj i prihvaćen je predlog da „idući jugoslovenski stranački zbor u Zagrebu raspravi pitanje, kako bi bilo moguće osnovati jugoslovenski literarni list koji bi donosio naučne i beletrističke članke na slovenačkom, hrvatskom, srpskom i bugarskom jeziku."

Snage socijalizma na jugu Habsburške Monarhije nisu, dakako, bile dovoljne da u organizacionom smislu savladaju dualističku barijeru, pa je, s jedne strane, u najtežim uslovima režimskih progona i zabrana, ostala samostalno da radi SDSHiS, a s druge, JSDS u austrijskoj državnoj polovini, povezujući Dalmaciju i hrvatsku Istru sa slovenačkim radništvom.

Socijalisti su prva politička grupa u Hrvatskoj koja odbacuje istorijske nacionalne programe, hrvatske i srpske. Program ujedinjenja i osamostaljenja Hrvatske, zasnovan na prirodnom narodnom pravu (nacionalno jedinstvenih Hrvata i Srba Hrvatske), hrvatski i srpski socijalisti povezuju s pitanjem društvenog preobražaja. Oni ne prihvataju, ni u jednom delu Hrvatske, vodstvo građanstva u nacionalnom pokretu.[107]

Slovenački socijalisti nemaju taj problem da moraju negirati istorijsko pravo, kao osnov nacionalnog pokreta, jer je slovenački nacionalni program etnički zasnovan. U programu celokupne austrijske socijalne demokratije za rešenje nacionalnog pitanja u Austriji, prihvaćenom u Brnu 1899, traži se ukidanje postojećih istorijskih zemalja i nacionalna autonomija teritorija određenih jezičkim granicama. JSDS vidi sklad sa programskim zahtevom za stvaranjem ujedinjene Slovenije. Uverenje da socijalizam rešava i pitanje ravnopravne egzistencije malih naroda, na početku 20. veka, socijaldemokratskoj stranci privodi deo najkreativnije slovenačke inteligencije. Time JSDS počinje, u kulturnom životu

[107] V. Oštrić, delo pod 101.

naroda i njegovoj nacionalnoj misli, da predstavlja jaku snagu, znatno jaču od broja glasova koje stranka dobija na izborima. Tako je građanskom nacionalizmu stvorena progresivna alternativa.

Naglašavanjem činjenice da su južnoslovenske soijaldemokratske stranke u Habsburškoj Monarhiji bile pod uticajem austromarksizma, da je kod njih postojao problem emancipovanja od tog uticaja, obično se hoće reći da su se one poistovećivale sa austrijskom i ugarskom socijaldemokratskom strankom u nastojanju da se očuva celina habsburškog državnog sklopa, da se ujedinjenje Južnih Slovena ograniči na one koji su građani tog sklopa ili, pak, da se teži aneksiji onih van njega. To je već postalo istorijski stereotip. Stoga ga treba naučno osvetliti.

Nova istraživanja[108] dokazuju da je austrijska nemačka socijaldemokratska stranka, u deceniji 1899—1908. stajala na stanovištu „male Austrije", tj. ona je računala sa likvidacijom dualizma putem potpunog otcepljenja Ugarske. Takav stav je prihvaćen od svih socijaldemokratskih stranaka Austrije na zajedničkom kongresu 1903. godine, kao opšti zaključak. („... Socijalna demokratija Austrije... odbija direktno, potpuno i uvek državnopravnu zajednicu sa Ugarskom...") Inicijatori takvog zaključka, V. Adler i Austerlic, očekivali su da će se „mala" Austrija brže demokratizovati, da će ona morati da se pomiri sa položajem male države i odrekne svojih imperijalističkih ambicija, što znači i napuštanje velikoaustrijskih planova (o likvidaciji dualizma putem kompromisa između federalizacije i centralizacije celokupne monarhije pod ojačanom carskom vlašću).

Otcepljenje i potpuna nezavisnost Ugarske (dakako, zajedno sa Hrvatskom, te okupiranom Bosnom i Hercegovinom) stvorila bi sasvim nove mogućnosti kako hrvatsko-srpskoj politici, tako i politici Srbije. Ali, to bi značilo definitivnu odvojenost Slovenaca od jugoslovenskog kompleksa. Zbog toga je predstavnik JSDS na pomenutom kongresu, E. Kristan, pre glasanja za takav zaključak, upozorio da bi to bilo deljenje Jugoslovena. Ipak, „sa višeg vidika ništa drugo ne preostaje nego podeliti ovo slučajno slepljeno telo (tj. habsburški državni sklop) u njegove prirodne delove (a takva je zajednica Jugoslovena); tek onda će se delovi koji spadaju zajedno opet slobodno udružiti... Moderna Austrija — a možda to uopšte neće ni biti Austrija — može da nastane, ako se nemoderna, fiktivna Austrija razruši."[109]

Prema tome, JSDS je, u licu E. Kristana, suprotstavila državnopravno utemeljenom konceptu austrijske socijalne demo-

[108] Hans Mommsen, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat,* knj. 1, Wien 1963.

[109] Delo pod 65, str. 115—116.

kratije za rešenje krize dualizma (potpun razlaz obeju država, s tim da svaka od njih ostane integralna), svoj vlastiti koncept, zasnovan na narodima i njihovom slobodnom opredeljenju, povezan sa perspektivom ujedinjenja Jugoslovena, bez obaveze da se izvrši u sklopu Austrije. Misao da slobodnim narodima Austrija nije obavezno nužna, podseća na misao Svetozara Markovića koju smo više puta istakli.

S druge strane, najviđeniji austrijsko-nemački socijaldemokrati nisu videli konačnu perspektivu u održavanju Austrije (ni male ni velike), već u priključenju, pobedom socijalizma, njenih nemačkih delova ujedinjenoj Nemačkoj (dakle, program levice iz 1848). To je pominjao V. Adler na italijansko-austrougarskoj socijalističkoj konferenciji u Trstu 1905.[110] O tome je pisao i O. Bauer u svojoj knjizi 1907, tražeći za prelazno doba proširenje brnskog programa na celu monarhiju (tj. i na Ugarsku). Jedan češki recenzent zaključuje: „Drug Bauer ne smatra nikakav način nacionalnog uređenja u okviru Austro-Ugarske definitivnim, jer je uveren da će socijalizam jednom da spoji sve narode koji prema jeziku spadaju zajedno, dakle austrijske Nemce sa onima u Rajhu, austrijske Italijane sa njihovim suplemenjacima u kraljevini, Poljake sa njihovom braćom ruskom i pruskom itd. Zato je nacionalna autonomija u smislu njegovog spisa zapravo prelazno stanje ka konačnoj likvidaciji carstva austro-ugarskog."[111]

To su čitali i znali i slovenački socijalisti, kao i oni u Hrvatskoj. Ne treba, naime, zaboravljati njihove tesne veze sa češkom strankom i na njen uticaj. A češka stranka je verovala u „nacionalnu revoluciju istočno-evropskih malih naroda" sudeći da ona „može biti pobednička samo u crvenoj zori velike evropske socijalne revolucije."*

Sve je to bilo napisano, rečeno i mišljeno pre aneksije Bosne i Hercegovine. Aneksija je u politici mnogo toga promenila i pokazala da Austro-Ugarska ne odustaje od imperijalističkih namera i mogućnosti rata na Balkanu.

U aneksionoj krizi Dimitrije Tucović je u potresnom pismu Karlu Kauckom, ogorčen činjenicom što vodeći austro-nemački socijaldemokrati izražavaju „zamisao da se balkanski narodi učine srećnim u Austro-Ugarskoj", ukazivao „koliko to pogađa stvar socijalizma u Srbiji." „Ali Vas molim da mi verujete" —

[110] Janko Pleterski, *O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno,* „Zgodovinski časopis" 33, Ljubljana 1979, str. 103.

[111] Verus, *Narodnostni otazka a socialni demokracie,* „Akademie" 11, Praha 1907, str. 338.

* Prema Momsenu samo Karl Rener sve vreme stoji na stanovištu celokupnosti Habsburške Monarhije.

pisao je Tucović — „da su političke prilike u 'kraljevsko ubilačkoj' Srbiji za socijaldemokratsku delatnost povoljnije negoli u svim jugoslovenskim provincijama Austro-Ugarske . . . Srbija u pogledu demokratskih ustanova stoji ispred jugoslovenskih provincija Austrije." Tucović odbacuje ideju balkanske konfederacije — ako ona dolazi od socijaldemokrata u Beču, kao uteha za izvršenu aneksiju Bosne i Hercegovine. „Prema mom mišljenju, aneksijom Bosne i Hercegovine, kojom dve trećine srpskog naroda konačno potpadaju pod vlast Austro-Ugarske, sahranjena je zamisao konfederacije balkanskih naroda za Srbiju i srpski narod." On odbacuje i preporuku za stvaranje saveza sa „novom" Turskom, jer se pita: „Je li vredno napora da se preko srpskoturskih prijateljskih saveza ovekoveči azijatsko ugnjetavanje pripadnika naše nacije u Turskoj samo da bi se izbegla austrijska vladavina?" Tu on kaže, koje bi bilo najbliže i najprirodnije rešenje za Srbiju (svakako zajedno sa Bosnom i Hercegovinom): „Najprirodniji savez na Balkanu bio bi onaj između Srbije i Bugarske, ali su svi dosadašnji pokušaji propali zbog bugarskog osećanja premoći i inostranih diplomatskih uticaja."[112]

U ovoj dilemi bez izlaza nije izlaz ni jugoslovenska ideja. Aneksija je, tako izgleda, poništila mogućnost stvaranja zajedničke platforme slovenačkih socijaldemokrata, onih u Hrvatskoj-Slavoniji i Bosni i Hercegovini, s jedne, te SSDP (i bugarskih „tesnih"), s druge strane, o rešavanju jugoslovenskog pitanja, makar o rešavanju u dalekoj perspektivi. Uzrok tome nije bilo samo prevashodno interesovanje SSDP za probleme Balkana. Možda je tome još više doprinelo nepoverenje SSDP prema (južnoslovenskim) socijalistima u Austro-Ugarskoj. A to se nepoverenje akutno podiglo povodom njihovog odnosa prema aneksiji, koju formalno nisu opravdavali, ali su je prihvatili ne samo kao svršenu činjenicu, već i kao logičnu i za socijalizam u samoj Bosni i Hercegovini, na kraju krajeva, i korisnu.

Nemamo namere da takav stav (južnoslovenskih) socijalista u Austro-Ugarskoj objašnjavamo ili opravdavamo, jer je on izražavao nerealističko potcenjivanje one prve opasnosti za slobodu naroda Balkana i naroda same podunavske monarhije, jugoslovenskih napose; potcenjivanje opasnosti od nemačkog i austro-ugarskog imperijalizma. Nije se dolazilo do saznanja da je imperijalizam nova društvena pojava, a ne samo izraz zastarelih velikodržavnih resentimenata. Ovaj stav nije zapažao da taj i takav imperijalizam neposredno ugrožava glavnu pretpostavku čitave socijalističke koncepcije međunarodnih odnosa. Naime, da on ništi mogućnost srednjeevropske socijalističke revolucije, o

[112] Dimitrije Tucović, Pismo Karlu Kauckom, 2. februara 1909. *Sabrana dela,* knj. 2, „Rad", Beograd 1975, str. 372—376.

kojoj se govorilo, kao daru hoda istorije (ako ne bude rata). A time bi brzo nestao i osnov za onu samouverenost ovdašnjih socijalista, prema kojoj je sama pripadnost privredno i civilizacijski razvijenijoj državi dovoljna garancija za realan put u socijalizam.*

U empirijskoj prednosti su 1908. bili socijalisti malih nacionalnih država na Balkanu, koji su pritisak imperijalizma na njihove zemlje neposredno još i te kako osetili, pa i videli da on razara, a ne širi, mogućnosti socijalizma. Stoga oni, za svoje zemlje i za socijalizam u njima, nisu videli nikakvu šansu, ako se kao Bosna i Hercegovina uključe, iako ne tako direktno, u sferu industrijalizovane centralne Evrope. Njihova buržoazija je već sama, pre njih, presekla ovu istorijsku alternativu, i to u smislu stvaranja nacionalne državnosti, nezavisnosti. Socijalisti Srbije ne samo što nisu mogli već odlučenu alternativu ponovo otvarati, jer bi ih to odvojilo od naroda, već su i sami to rešenje prihvatili kao istorijski progres. Oni su — i ne znajući — anticipirali jedno elementarno iskustvo buduće jugoslovenske revolucije; iskustvo da osnovnu bitku za revoluciju proletarijat može uspešno da vodi na tlu svoje nacije i u zajednici nacija, a ne u nekom nadnacionalnom okviru.

Zato su se srpski socijalisti (i bugarski „tesni") čuvali da baš ničim ne stvore utisak, kao da prihvataju aneksiju Bosne i Hercegovine. Zato oni (stranke) nisu želeli da učestvuju na zajedničkoj konferenciji o jugoslovenskom pitanju sa SDSHiS, JSDS, te SDSBiH.** Razume se ne zato što nisu shvatali važnost celine jugoslovenskog kompleksa za Srbiju i za srpski narod. Tucović je ipak došao na konferenciju triju južnoslovenskih socijaldemokratskih stranaka o jugoslovenskom pitanju, novembra 1909. u Ljubljanu, ali da je samo pozdravi i da kaže u čemu on vidi vrednost jugoslovenske konferencije i jugoslovenske misli za Srbiju u onoj situaciji. „Misao jugoslovenske konferencije", re-

* Poznato je da su u tridesetim godinama ovog veka u sličnu zabludu zapadali i italijanski komunisti, koji su verovali da ne može biti revolucije u zaostaloj Jugoslaviji pre no što revolucija pobedi u razvijenijoj Italiji. Ivan Regent piše da je baš takvo uverenje olakšalo italijanskoj partiji da potpiše izjavu o slovenačkom pitanju 1934, koja je govorila o pravu na otcepljenje slovenačkih krajeva od Italije. Oni su verovali da se to neće dogoditi, jer će italijanska revolucija Slovence i istarske Hrvate da zadrži u Italiji, da ih odvrati od priključenja revolucijom još nezahvaćenoj Jugoslaviji.

** Glavna partijska uprava SSDP je 16. februara (1. marta) 1909. rešila da odgovori na poziv u Ljubljanu „da naša partija nalazi da nema mesta i cilja da pretrese pitanje posledica aneksije Bosne i Hercegovine na jednoj konferenciji koja bi taj akt primila kao svršen i priznala."[113]

[113] D. Tucović, ista edicija, knj. 3, str. 45.

kao je on, „je bliža austrijskim Jugoslovenima nego Srbima iz kraljevine, ipak postoji među nama potpun sporazum, jer znamo da će nas samo kulturna (!) zajednica da povede iz dosadašnje usamljenosti i blokade (Srbije)."

SSDP (i bugarski „tesni") je pridavala prioritet ostvarenju starije zamisli o balkanskoj socijalističkoj konferenciji. Ona je nastojala da tematiku konferencije, kad se ova sastala u Beogradu, ograniči na probleme Balkana, pa je samo kompromisno i neobavezno pristala na pominjanje jugoslovenskog pitanja u njegovom najmanje „opasnom" (najmanje političkom) vidu, tj. u vidu pristajanja uz tezu o nacionalnom jedinstvu celokupnih Južnih Slovena. Tako je izbegla mogućnost i najmanjeg utiska da ona prihvata aneksiju Bosne i Hercegovine.

No, to nije izbrisalo činjenicu da se dva meseca ranije u Ljubljani održala konferencija JSDS, SDSHiS te SDSBiH, posvećena jugoslovenskom pitanju, na kojoj je doneta takozvana tivolska rezolucija. Ona je utvrdila poseban interes proletarijata za rešavanje jugoslovenskog pitanja, postavila ga kao pitanje jedinstvene nacije Jugoslovena, ali ne u državnopravnom, političkom, već u kulturnom smislu. Cilj austrougarskih Jugosloslovena je da se konstituišu kao kulturno autonomna jedinica u potpuno demokratskoj konfederaciji naroda (podunavske države). U tom cilju, oni će raditi na postepenoj demokratizaciji postojeće države, počevši od postojećih realnih političkih prilika i institucija dualističke države. U pogledu celokupnog južnog slovenstva, i onog preko austro-ugarske granice, rezolucija još jednom naglašava da ono treba da stvori jedan jedinstveni narod, da je u tom smislu svim „sadašnjim jugoslovenskim narodima" potreban zajednički kulturni i politički rad, a prvi preduslov za njihov potpuno jedinstveni narodni život jeste postizanje sporazuma o zajedničkom narodnom jeziku i pravopisu. Konferencija se održala protiv želje austrijsko-nemačkog socijaldemokratskog vodstva. Njena neposredna namera je bila da sastavi jugoslovenski program koji će se suprotstaviti državnopravnim (trijalističkim) zahtevima jugoslovenske građanske politike. Na konferenciji je istaknuto, da njen zahtev nije državni.

Balkanska socijalistička konferencija u Beogradu je usmerena ka problemima jugoistočne Evrope, naročito Balkanskog poluostrva; ona ističe opasnost i štetnost zavojevačkog evropskog kapitalizma u ovom prostoru, nužnost otpora u prvom redu imperijalizmu Austro-Ugarske i uticaju ruskog carizma. Polazeći od saznanja, „što se sile klasne borbe najpunije razvijaju u nezavisnim zemljama i narodima", konferencija poziva socijalnu demokratiju da suzbija antagonizme među narodima na jugoistoku Evrope i da radi na njihovom zbližењu, da potpomaže sve težnje za punom demokratskom samoupravom i nezavisnošću

narodâ, da uravna put za grupisanje koje moderni privredni razvitak iziskuje, kao jedinu garantiju privredne i političke samostalnosti. Konferencija naročito ističe da se sve to nikako „ne može izvesti, u smislu narodnih interesa, ni militarističkom politikom balkanskih monarhija" (tj. ratom protiv Turske), „ni oslanjanjem i apelovanjem na kapitalističke evropske (velike) države", „bile one apsolutističke (Rusija) ili republikanske (Francuska), nacionalne (Nemačka) ili nacionalitetne (Austro-Ugarska)", jer sve su osvajačke. Jugoslovensko pitanje je kompromisno uzeto u obzir u debati (na način koji je pomenut), a u rezoluciji indirektno zaključkom da iduća konferencija (1911. u Sofiji, koja nije održana) „izradi formulisan program naših političkih i nacionalnih zahteva". Slično je bilo i sa pominjanjem programa demokratske federacije balkanskih naroda.

O ljubljanskoj i beogradskoj konferenciji se često pisalo, objavljeni su glavni dokumenti. Monografski su o njima pisali Stojan Kesić i Enver Redžić.[114] Oni su otkrili mnoge momente, a dali i zaključne sudove. Uz svo priznanje njihovom radu, mislimo da će na tim problemima biti potrebno još da se radi. Suviše bi bilo jednostavno jednu konferenciju direktno suprotstavljati drugoj, primenjujući kategorije „reforma" i „revolucija"[115] ili, diferencirati ciljeve u poređenju kao što je „preuređena Austrija" i „savez socijalističkih republika na Balkanu".

Rečeno je: „Tivolska formula je bila politička zabluda i istorijski promašaj." I jeste i nije tako. Već pre prvog svetskog rata, pojedini socijalisti u Sloveniji su kritički pokazali da je etnički unitarizam Južnih Slovena zabluda, da treba videti narode i pitanje njihovih međusobnih odnosa, pa se izjasniti za ravnopravnost. Dalje, ti su socijalisti kritički odbacili, kao istorijski promašaj, polazište tivolske rezolucije da nacionalno pitanje nije političko, da nije pitanje stvaranja nacionalne države. Najzreliji kritički zaključak je onaj poznati Cankarov stav o jugoslovenskoj saveznoj republici. Tome je Cankar u debati dodao: „Učinimo kao Macini u Italiji! Ostavimo Austriju u njenom govnu!" U čemu onda tivolska „formula" nije zabluda i promašaj? U osnovnoj misli i nameri sazivača da istaknu proletarijat kao faktor koji rešava jugoslovensko pitanje, da istaknu važnost jugoslovenskog pitanja za proletarijat. Istorija, koja je, nepunu deceniju nakon ljubljanskog kongresa, stvorila Jugoslaviju (istina, bez Bugarske),

[114] Stojan Kesić, *Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine,* „Narodna knjiga"–„ISI", Beograd 1976. Enver Redžić, *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje,* „Narodna knjiga"-„ISI", Beograd 1977.

[115] Jovan Marjanović, *Reforma i revolucija na Balkanu,* „Jugoslovenski istorijski časopis" 14, br. 3—4, Beograd 1975, str. 8.

i koja nas sve više udaljuje od balkanske federacije, dala je za pravo naglašavanju jugoslovenskog pitanja kao posebnog pitanja u sklopu nacionalnih kompleksa na jugoistoku Evrope i njegovom isticanju kao posebnog pitanja proleterske politike socijalista jugoslovenskih naroda.

Činjenica ostaje da proleterska politika sve do svetskog rata nije uspela da formuliše zajedničko stanovište i program o jugoslovenskom pitanju. To nije ostalo bez posledica.

Jugoslovenski etnički unitarizam socijaldemokratskih stranaka sa područja Austro-Ugarske i zaobilaženje jugoslovenskog pitanja od strane SSDP, uzrokovali su, između ostaloga, da socijalisti jugoslovenskih naroda nisu bili spremni da dadu svoje rešenje pitanja nacionalnih odnosa u jugoslovenskoj državi kada je ona stvorena. Bilo je, svakako, pojedinačnih stavova u smislu federalizma. Za Crnu Goru je već 1911. Krsta Popović isticao da ona treba da bude samostalna državna jedinica u federaciji sa Srbijom i ostalima. U 1918. federalizam u Jugoslaviji je zastupao Vukašin Marković. Vojvođanski revolucionari (pelagićevci) su, takođe, posle stvaranja jugoslovenske države, zastupali princip federacije. Federalistički koncept Ivana Cankara iz 1913, imao je odjeka i kasnije. Jugoslovensku federativnu republiku je, u svetskom ratu afirmisao i Etbin Kristan u SAD, kao zahtev socijalističkog Jugoslovenskog republikanskog saveza, među srpskim, hrvatskim i slovenačkim iseljenicima. Pomenuli smo „La Yougoslavie" u Ženevi. Jugoslovensku federativnu republiku je tražila i „omladinska" opozicija u JSDS 1917—1918. (Milan Lemež, Albin Prepeluh, Lojzka Štebi). S druge strane, ideja balkanske federacije Makedonskog revolucionarnog komiteta (Dimitrije Čupovski), predviđa federativnu strukturu i za jugoslovensko područje u njenom okviru (članovi federacije, pored Makedonije, bi bile sa tog područja Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Slovenija.

No, radničke partije nisu prihvatale federalističke ideje koje su iznosile pojedine grupe ili pojedinci. Još manje su pristajale da na tom osnovu međusobno usklađuju stavove.

Najvažnija posledica, sa najvećim neposrednim učinkom, bila je ta što su jugoslovenske radničke partije u svetskom ratu svu inicijativu u jugoslovenskom pokretu ostavljale građanskoj politici. Posle svega, one su 1918. i neposredno iza te godine, bile nepripremljene da blagovremeno izrade vlastita politička rešenja za nacionalne odnose u novoj državi i da ih organski uključe u revolucionarne programe. Tako su revolucionarni socijalisti (KPJ) faktički morali preuzeti rešenja koja je svima nametnula buržoazija. Oni su ta rešenja pokušavali da utemelje samostalno, polazeći od klasnorevolucionarne argumentacije (jedinstvo radničke klase nove države kao elementarna pretpostavka revolucije), ali to nije

menjalo politički sadržaj tih rešenja. A buržoazija ih je — i pored svih njenih međusobnih odmeravanja snaga — proletarijatu nametnula ne samo kao politička, već i kao klasna, razume se, u buržoaskom smislu. Istorija je pokazala da je sa održavanjem tih rešenja (opet bez obzira na međusobne kompromise) bilo vezano održavanje doba (epohe) buržoazije na tlu Jugoslavije. Sa njima je to doba stajalo. Porazom u njihovoj odbrani — makar po ceni anacionalne saradnje sa fašističkim okupatorima — protiv narodnih snaga, to je doba i palo.

6. NARODI U STVARANJU JUGOSLAVIJE

Svetski rat je počeo 1914, ali mu je povod bio jugoslovensko pitanje. Stvarao se utisak neke sudbinske povezanosti politike velikih država sa područjem današnje Jugoslavije. Međutim, takva povezanost je bila samo prividna. Sve te države su na ovom području postupale, jedino i isključivo, prema svojim vlastitim interesima. Jedini nosioci jugoslovenskog pokreta su bili sami narodi današnje Jugoslavije, jedino su oni jugoslovensko pitanje postavljali kao samostalno pitanje i tražili njegovo rešenje u celosti.[116]

[116] Pogled na jugoslovenske narode i države u jugoslovenskom pokretu za vreme prvog svetskog rata nije ni približno iscrpan. Ostaje — pogled. Zasnovan je, pored autorovih samostalnih istraživanja, na glavnim radovima koji su o toj temi napisani u valu interesovanja istoričara oko 50-godišnjice postanka Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. To su većinom fundamentalne monografije:
— Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine*, „Savremena administracija", Beograd 1967.
— Bogumil Hrabak—Dragoslav Janković, *Srbija 1918*, „Sedma sila", Beograd 1968.
— Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915. godine*, „ISI", Beograd 1973.
— Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, „SKZ", Beograd 1973.
— Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, „Svetlost", Sarajevo 1968.
— Vlado Strugar, *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918*, „JAZU", Zagreb 1963.
— Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918*, „Školska knjiga", Zagreb 1970.
— Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugraske i stvaranje jugoslavenske države*, „Skolska knjiga", Zagreb 1977.
— Novica Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu*, „Istorijski institut", Cetinje 1969.
— Dimitrije-Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, „Istorijski institut", Titograd 1962.

Srbija je, u očajničkoj odbrani od austrougarskog agresora, stvarno podigla i objedinila sve snage male države, ali velikog naroda. Protivno očekivanjima evropskih glavnih štabova i javnosti, ona se — jedino sa Crnom Gorom neposredno uz bok — uspešno oduprla napadačima. Time je stvorila mogućnost da se jugoslovensko pitanje realno postavi u međunarodnim odnosima i da ona sama u njegovom rešavanju bude osnovni, stvarni i politički, faktor. Prerastanjem starog spoljnopolitičkog cilja Srbije — ujedinjenja svih delova srpstva u jednu državu — u program ujedinjenja, takođe, i sviju Hrvata i Slovenaca u jednu državu sa Srbima, nastajao je program koji je uslovno moguće nazvati jugoslovenskim. Jugoslovenski je bio po opsegu, ali ne još i po unutrašnjem kvalitetu. Svoj jugoslovenski program, srpska vlada nije razumela niti realizovala kao suštinsko prevazilaženje prvog cilja, u smislu ostvarenja jugoslovenske zajednice narodâ. Ona ga je razumela i realizovala kao prošireno ostvarenje svoga prvog, uvek osnovnog cilja, uključujući zadržavanje starog statusa za sve zemlje koje je bila pridobila na jugu posle Kumanova. Karakteristično je da je pritisak vlada Antante baš na tom sektoru (pritisak da Srbija ustupi Bugarskoj teritorije u Vardarskoj Makedoniji, kao nagradu za njenu neutralnost), postao povod da srpska vlada u prvim danima septembra 1914, po prvi put utvrdi i tim vladama

— Dušan Kermavner, *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918,* „Cankarjeva založba", Ljubljana 1968.
— Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo.* Politika na domačih tleh med vojno 1914—1918, „Slovenska Matica", Ljubljana 1971.
— Srpskohrvatsko izdanje: *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju,* „Nolit", Beograd 1976.
Od stranih autora:
— Leo Valiani, *La dissoluzione dell'Austria Ungheria,* „Il Saggiatore", Milano 1966.
— Milada Paulova, *Tajny vybor (Maffie) a spoluprace s Jihoslovany v letech 1916—1918,* „Academia", Praha 1968.
— Richard Georg Plaschka — Horst Haselsteiner — Arnold Suppan, *Innere Front. Militärassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918,* „Verlag für Geschichte und Politik", Wien 1974.
I dva kapitalna zbornika:
— *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države,* urednici Vasa Čubrilović, Ferdo Čulinović, Marko Kostrenčić, „JAZU", Zagreb 1969.
— *Stvaranje jugoslovenske države 1918.* Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979. Odgovorni urednik Nikola B. Popović, „ISI" — „Narodna knjiga", Beograd 1983.
Od stranih:
— *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum,* „Verlag für Geschichte und Politik", Wien 1970. Urednici Richard Georg Plaschka i Karlheinz Mack.

saopšti svoj jugoslovenski program. Kao nužnu kompenzaciju ona je smatrala priznanje da je ratni cilj Srbije jaka jugozapadna(!) slovenska država, koja će da obuhvati sve Srbe, Hrvate i Slovence. Drugi jedan diplomatski pritisak vlada Antante (u vezi sa granicama Rumunije), bio je povod da srpska vlada 21. septembra 1914, svojim diplomatskim predstavnicima na strani, takođe saopšti kakve treba da budu granice te države koju Srbija mora postići. Odlučujući korak, u prelazu sa područja tajne diplomatije u javnost, učinila je novoosnovana koaliciona vlada Srbije, 7. decembra 1914, svojom izjavom u skupštini u Nišu. Jak poticaj za planove oslobođenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca, kao čina Srbije u tim mesecima su bili glasovi da francuska i italijanska diplomatija razmišljaju o mogućnosti osnivanja posebne hrvatske ili hrvatsko-slovenačke države. Osnivanje takve države bi ugrozilo ideal ujedinjenja sviju Srba i negiralo bi celovitost jugoslovenskog pitanja. Takvi glasovi su povećali interesovanje srpske vlade za kontakt sa jugoslovenski orijetisanim emigrantima iz habsburških zemalja, koji su se nalazili u Rimu, pa i interesovanje za koordinaciju ratnog programa sa njima. U razgovorima sa ovom emigracijom, pa i u kontaktima sa pojedinim uglednim Slovencima, Hrvatima i „zagraničnim" Srbima koji su boravili u Srbiji, vlada je formulisala pomenutu „Nišku deklaraciju" (borba za odbranu Srbije je od prvog trenutka postala „borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca").

Sa Niškom deklaracijom vlada Srbije je i javno postala jedan od centara jugoslovenskog pokreta; centar koji je, svakako, bio najjači i politički vodeći. Takav položaj ona nije izgubila ni posle povlačenja sa vojskom iz okupirane Srbije, u jesen 1915. Ujedinjenje Srba u jugoslovenskom obliku bi bio optimalan način ujedinjenja, uključujući privolu Hrvata koji bi se opredelili za jugoslovensku državnost, polazeći od vlastitog interesa. Slovence je srpska vlada uključila u taj svoj program dopunski, zbog njihove pripadnosti južnom slovenstvu, zbog povezanosti sa hrvatskim pokretom i njihovih davnašnjih jugoslovenskih težnji, ali i radi njihovog položaja koji je Srbiji otvarao srednjeevropsku dimenziju. Uključenje Slovenaca u jugoslovensko ujedinjenje bi bilo garantija kako za obračun sa agresorskom Austrijom, tako i za obezbeđenje od pokušaja revanša. Za srpsku vladu je njen jugoslovenski program predstavljao optimalno proširenu varijantu tradicionalnog „malog" programa priključenja Bosne i Hercegovine i, eventualno, graničnih područja Habsburške Monarhije, sa većim ili manjim udelom srpskog stanovništva. Pri tome se pretpostavljalo i ujedinjenje sa Crnom Gorom. „Mali program" je sve do kraja rata zadržao karakter strateške rezerve, u slučaju da rat ne bude okončan pobedom već kompromisom („beli mir"), pa i

značaj jednog od sredstava za nametanje centralističkog koncepta ujedinjenja (posle 1918. transformisan u pretnju „amputacije").

Celokupni ciljevi Niške deklaracije su neposredno dodirivali jedino Habsburšku Monarhiju. Oni su bili ostvarljivi samo na njen račun, verovatno na račun njenog razbijanja. No, baš su tom verovatnoćom direktno zadirali i u strateške ciljeve država Antante, te u ambicije Italije na istočnoj jadranskoj obali. Zadirali su i u diplomatska nastojanja Antante da Italiju, još neutralnu saveznicu Nemačke i Austro-Ugarske, pridobije na svoju stranu. Jugoslovensko pitanje je dobilo izričito međunarodni karakter na sasvim svojevrstan način. Ono je presecalo ratne ciljeve ne samo jedne već obe neprijateljske grupacije velikih država. U 1914. i još dugo kasnije, države Antante nisu imale namere da razbiju Habsburšku Monarhiju, iako je bilo jasno da se i pred njih postavlja pitanje političkog preustrojstva centralnog i jugoistočnog dela Evrope. Vraćanje na stanje pre rata je već bilo nemoguće. Tome su bili dokaz nemački planovi o stvaranju „Mitteleurope", kao i nastojanja nemačkih stranaka u Austriji da još odmah postignu oktroisanje ustava, koji će otvoreno da učvrsti njihovu hegemoniju. To su dokazivali i svi ostali ratni ciljevi centralnih sila.

Pobeda centralnih država bi uništila sve jugoslovenske nade. Ništa u tome nije menjala činjenica da je austrougarska vrhovna komanda u 1915. i 1916 — posle ulaska Italije u rat na strani Antante — ispitivala mogućnost da poveća borbenu spremnost Slovenaca i Hrvata na italijanskom frontu. Na Soči oni su imali osećaj da svoju zemlju brane od italijanskog imperijalizma. Ovi vojni krugovi su tada sasvim neobavezno sugerisali mogućnost unutrašnje reforme u pobedničkoj Austriji, pomoću ojačane uloge krune i vojske kao njezinog glavnog oslonca. Što se tiče Antante, bilo je jasno da ona nema nameru da jugoslovensko pitanje prizna kao celinu. To se videlo čak i u trenutku kada je diplomatija SAD, u januaru 1917, od Antante iznudila izjavu o ratnim ciljevima i kada se ona, doduše, izjasnila u smislu razbijanja Austro-Ugarske. I u tom slučaju, Antanta je računala na odvojenu egzistenciju (uvećane) Srbije i Crne Gore i odvojeno govorila o sudbini austrougarskih „Slovena" (to jest, Slovenaca i Hrvata) previđajući međudržavno komadanje njihove teritorije. Rusija, carska vlada, je Srbiji sugerisala da svoje ciljeve ograniči na pravoslavne teritorije, pogotovu u onim fazama ratne diplomatije, kada je računala na održavanje Habsburške Monarhije. Ministar spoljnih poslova carske Rusije je izričito 6. maja 1915. poverenicima Srbije odbio da se Rusija zauzme za oslobođenje Slovenaca, a u pogledu Hrvatske čudio se tvrdnji da Hrvati traže zajednicu sa Srbima. Bilo je, doduše i poverljivih izjava carskih diplomata, da Srbija može da dobije Hrvatsku-Slavoniju, „ako narod ne bude protiv"

(ruski poslanik 19. jula 1915, slično 24. jula iste godine carski ministar spoljnih poslova), ali je to bio verbalni ustupak argumentima Srbije, ne vlastita namera. Slovenija je i u tim izjavama isključivana.

Mogućnost unutrašnjeg revolucionarnog prestrukturisanja toga dela Evrope je postala realna tek u 1917, ali je ostala neiskorišćena pošto je u vodstvima radničkih stranaka centralnih država prevladavao reformizam. Ako bismo sudili prema stavovima predstavnika levice u tim strankama, uverili bismo se da i njihova, nikad pokušana, revolucija ne bi nacionalna pitanja rešavala u smislu jugoslovenskog ujedinjenja, već bi ostajala pri istorijski determinisanoj, postojećoj zajednici naroda Podunavlja, s jedne, i Balkana, s druge strane. Jugoslavija nije bila u planu ni centralnih država, ni Antante, ni evropske revolucije.

Politički položaj u jugoslovenskim područjima Habsburške Monarhije svuda se karakterisao represivnim i terorističkim pritiskom državnih vlasti, civilnih i vojnih, uprkos tome što su postojale razlike od jednog područja do drugog, u načinu i u intenzivnosti. Od neposrednog fizičkog gonjenja srpskog življa, naročito u Bosni i Hercegovini i u Vojvodini, preko uništavanja svih jugoslovenskih veza, pod firmom „suzbijanja srbofilstva", do pokušaja opšteg obračuna sa neželjenim narodnopolitičkim pokretima (u slovenačkoj Štajerskoj i Koruškoj). Bile su to razne varijante represivnog režima, ali je njegova apsolutistička orijentacija bila jedinstvena. U austrijskoj državnoj polovini nisu radili ni parlament u Beču, ni zemaljski sabori, dok su u Ugarskoj ostali aktivni i sabor u Budimpešti i sabor u Zagrebu. Sve južnoslovenske stranke su izjavile lojalnost: i zbog svoje političke tradicije i zbog oportuniteta. Socijaldemokratske stranke nisu neposredno istupile protiv rata. No, uprkos tome, neke od njih su morale da prestanu sa svojom delatnošću (u Hrvatskoj i Sloveniji i Bosni i Hercegovini).

Unutrašnja politika vojnog apsolutizma (persekucije) i javno nastojanje nemačkih stranaka da pogoršaju ustavni položaj slovenskih naroda, drobile su i najistrajnije iluzije da ovi narodi mogu imati svoju budućnost u Habsburškoj Monarhiji. No, nijedna stranka ne započinje javni pokret za državno osamostaljenje Južnih Slovena, iako se o tome počelo, u prvim varijantama, tajno kontaktirati još pre kraja 1914. Obziri prema vojnom apsolutizmu svakako su najvažniji razlog. Međutim, i tamo gde su političke prilike srazmerno slobodnije (ugarska državna polovina, odnosno Hrvatska-Slavonija), nema u tome razlike. Hrvatsko-srpska koalicija, koja drži apsolutnu većinu u hrvatskom saboru i smatra se potencijalnim nosiocem jugoslovenske akcije, sarađuje sa banom i mađarskom vladom kako bi očuvala ustavne prilike, sprečila raspuštanje sabora i ostvarenje ambicija Frankove „čiste"

stranke prava, koja se povezuje sa vladajućim i sa vojnim krugovima u Beču. To je famozni „oportunizam Hrvatsko-srpske koalicije", koji traje sve do poslednjeg meseca rata, navodno dogovoren sa srpskom vladom. Ova taktika je, doduše, očuvala pozicije Hrvatsko-srpske koalicije u saboru i uopšte u politici u Hrvatskoj, ali je značila i veliku zapreku političkom razvitku i konstituisanju jugoslovenskog pokreta u banskoj Hrvatskoj u godinama 1917—1918. Ovaj oportunizam, kao izraz društvene neaktivnosti, ograničio je i opšti politički uticaj buržoazije na socijalno uznemirene mase banske Hrvatske. To je (za buržoaziju) postalo kritično baš u mesecu ujedinjavanja sa Srbijom, u novembru 1918.

S obzirom na takav politički položaj i na takve prilike u prvoj polovini rata u zemljama Austro-Ugarske, uloga formiranja drugog centra jugoslovenskog pokreta pripala je političkoj emigraciji, koja je preuzela ulogu da predstavlja volju Južnih Slovena Habsburške Monarhije. To su u prvom redu bili hrvatski političari iz Dalmacije, eksponirani još u prethodnim godinama, pa su novim progronima izmakli emigracijom u Italiju. Oni su imali nameru da na strani započnu akciju za državno ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca u Austro-Ugarskoj sa Srbijom i Crnom Gorom (Frano Supilo, Ante Trumbić). Emigranti traže oslonac kod vlada Antante, a naročito se obraćaju srpskoj vladi. No, već na prvim koracima, oni se susreću sa dva problema: prvi, aspiracije Italije u smislu jadranskog iredentizma, što bi značilo prepuštanje Italiji delova Hrvatske (u Dalmaciji, u Istri sa Rijekom). Drugi problem je tradicionalni program velike Srbije, koji, takođe, znači odvajanje delova Hrvatske, odnosno hrvatskog naroda, na drugoj strani. U početnoj fazi još je prisutno mišljenje da postoje dve mogućnosti, dva različita rešenja koja odstranjuju ove opasnosti: ili integralna Jugoslavija, pri čemu je potrebno uzeti u obzir i Slovence ili, pak, (privremeno) ostajanje u teritorijalno neokrnjenoj, ali, prema uslovima mira, reformisanoj Habsburškoj Monarhiji. Ova druga varijanta, u stvari, potpuno je nerealna. Istina, misao o nekakvoj Hrvatskoj ili Hrvatskoj zajedno sa Slovenijom, pojavljuje se u antantinim krugovima, ali uvek kao teritorijalni preostatak, to jest ono što bi ostalo posle teritorijalnog zadovoljenja Italije i Srbije. Stoga emigracija nastoji da ostvari jugoslovensko rešenje. No, već sama činjenica što se misao na posebnost Hrvatske pojavila, potakla je vladu Srbije da, krajem oktobra 1914, poduzme korake za osnivanje Jugoslovenskog odbora, kao predstavnika Jugoslovena u Habsburškoj Monarhiji (Hrvata, Srba i Slovenaca). Prema zamisli srpske vlade, odbor bi trebalo da služi spoljnoj politici Srbije, iako bi naizgled bio samostalan.

U prvi mah, emigranti takav predlog odbijaju, navodeći da još nisu okupljeni predstavnici svih jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske. U stvari, oni još čekaju odluku Italije. Sem toga, oni nisu ni ubeđeni da je srpska vlada zaista odlučila da vodi jugoslovensku politiku. Ova druga neverica pada pojavom Niške deklaracije i pobedom srpske vojske na Kolubari.

Odluka hrvatskih emigranata za jugoslovenski pravac akcije, ubrzala je i njihov zaključak da u svakom slučaju uvaže i Slovence. Pitanje budućnosti Slovenije nije za Hrvate bilo značajno samo zato što je Slovenija predstavljala prvu liniju odbrane pred aspiracijama Italije. Slovenija je bila i nužan politički preduslov za ujedinjenje Hrvatske sa Srbijom. U ono vreme, Supilo i Trumbić su bili pod utiskom izjava ruskog diplomate Gijersa, koji je govorio da Slovenija, kao neposredno zaleđe Trsta, ne može biti uključena u rešavanje jugoslovenskog (srpsko-hrvatskog) pitanja, da je slovenačko pitanje „evropsko" i da se ono mora podređivati regulisanju prilika u austo-ugarskom Podunavlju. No, Supilo i Trumbić su došli do suprotnog zaključka: pitanje državnopolitičke orijentacije Hrvatske je neodvojivo od državne pripadnosti Slovenije. Zbog toga „ugaoni kamen" jugoslovenske politike hrvatske emigracije mora biti princip da „sve slovenske i hrvatske zemlje moraju biti u jednoj državi, koja god bila" — dakle, i u slučaju jugoslovenskog ujedinjenja. Oni su polazili od ubeđenja da većina Hrvata bez Slovenaca „neće htjeti da dođu pod srpskog kralja", da će radije tražiti vlastitu državu. Reč je bila o orijentaciji banske Hrvatske, u prvom redu o orijentaciji veoma značajnog tabora pravaša (iz kojeg su se frankovci 1913. već izdvojili), koji je, pored toga, bio uticajan i u Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Pravaši su već od kraja 19. veka, naročito posle 1911, i programski i praktički, afirmisali misao državnopolitičkog saveza sa Slovencima. Za taj hrvatski politički tabor Slovenija više nije značila samo jedan dobrodošao, ali neobavezan, dodatak u rešavanju jugoslovenskog pitanja. Za njega je Slovenija značila bezuslovno potreban i suštinski sastavni deo, povezan sa sudbinom Hrvatske. Zato su Supilo i Trumbić, sa svoje strane, odlučili da obezbede učešće Slovenaca u jugoslovenskom ujedinjenju. To su činili i time što su se zalagali za slovenačku etničku granicu prema Italiji, kao granicu buduće Jugoslavije. Oni su granicu sad postavljali na Soči i tako popravljali, naročito Trumbić, onaj porazan utisak koji je, u godinama 1903—1906. bila ostavila politika „novog kursa" na Slovence.

U smislu politike pridobijanja Slovenaca, odnosno garantija Slovencima, Trumbić je savetovao slovenačkim i hrvatskim političarima, koji su se u početku 1915. dvaput tajno sastali u Trstu, da se odluče za oružani otpor italijanskoj okupaciji. Oni, prema

Trumbiću, treba u tom cilju da osnuju dobrovoljačke jedinice, makar u okviru austrijske armije. Dakle, nešto poput poljskih legija. Političari, okupljeni u Trstu, u prvi mah su taj savet prihvatili, ali ubrzo od njega i odustali, pod pritiskom carske ruske diplomacije. Otpor Slovenaca i Hrvata na sočanskom frontu protiv imperijalizma Italije nije, na taj način, imao svoga političkog subjekta, pa je ostao anoniman. Čak su i žrtve Hrvata i Slovenaca na frontu prema Italiji ocenjivane kao izraz njihovog austrofilstva, a ne kao doprinos jugoslovenskom ujedinjenju, u smislu odbrane budućih zapadnih granica Jugoslavije. Otuda je za učešće Slovenaca u jugoslovenskom državnom ujedinjenju to bio važniji politički razvitak unutar same Slovenije. Taj razvitak je sve vreme stajao u senci činjenice da pobeda Italije i Antante znači opasnost da će suštinski deo slovenačkog naroda biti uključen u granice Italije. U poređenju sa Srbijom i Hrvatskom, ta opasnost je predstavljala specifičnost ulaženja Slovenaca u jugoslovensku državnu zajednicu. A sputavala je politički antantofile.

Sklapanje tajnog ugovora vlada Antante sa Italijom (Londonski pakt), dalo je konačan poticaj za osnivanje Jugoslovenskog odbora 30. aprila 1915. S jedne strane, Londonski pakt je značio da u slučaju pobede Antante definitivno otpada za Hrvate i Slovence mogućnost „ostati celi u neokrnjenoj Austriji", a s druge, pozitivna činjenica da se Srbija oduprla tom paktu, iako o njemu zvanično nije bila ni obaveštena. Jugoslovenski odbor, njegov predsednik Ante Trumbić, formulisao je svoj program prema željama srpske vlade. To je učinio tako što je čak izbegao i ime „Jugoslavija" kao ime buduće države! Ovakvo podređivanje, pobudilo je Supilovu kritičnost, pa se on od Jugoslovenskog odbora postupno odvojio.

Posle jeseni 1915, sudbina Srbije je potpuno zavisila od ratnog uspeha Antante. To je još više važilo za perspektivu jugoslovenskog pokreta. Ali, s jednom važnom razlikom. Pobeda Antante značila bi u svakom slučaju ne samo obnavljanje Srbije i Crne Gore već i obezbeđenje „malog programa" srpske vlade, stvaranje velike Srbije. S druge strane, pobeda Antante još nikako nije značila da će biti ostvaren i jugoslovenski koncept ujedinjenja, niti u celini, niti u detaljima. Nije bilo rešeno ni pitanje budućnosti Austro-Ugarske, tj. nije bio određen ratni cilj Antante u pogledu prve pretpostavke za stvaranje Jugoslavije. Tu je još bio i poseban uticaj politike Italije, kojoj stvaranje jedne jake slovenske države na istočnoj obali Jadrana nikako nije bilo u interesu. Unutar Italije, istina, iznimku su u tom pogledu predstavljali tzv. levi intervencionisti (macinijevci i deo socijalista-reformista), te grupa liberala, koji su bili skloni priznanju novih odnosa u centralnoj Evropi. Politika Italije je, na području diplomatije unosila u jugoslovenski kompleks tzv. jadransku komponentu. Ta

komponenta, u politici srpske vlade, morala je da se afirmiše u srazmeri prema tzv. balkanskoj komponenti, odnosno prema interesima Srbije u Makedoniji i Albaniji.

Zvanična Italija je računala na mogućnost da se Ugarska odvoji od Austrije (to se izrazilo u formulaciji Londonskog pakta), ali ona nije verovala u razbijanje same Austrije. Još je manje bila spremna da prihvati da se Hrvatska, a pogotovu ne Slovenija, pridruže Srbiji i Crnoj Gori, pa je Italiji i to bio jedan od razloga za sklapanje Londonskog pakta i njeno stupanje u rat na strani Antante.

Ovaj tajni pakt je garantovao Italiji proširenje državne granice prema Austriji, u smislu starih zahteva jadranskog iredentizma. To je značilo proširenje Italije preko slovenačko-italijanske etničke granice na Soči, duboko u unutrašnjost Slovenije i Hrvatske, na teritorije na koje je jugoslovenski pokret Slovenaca i Hrvata uvek čvrsto računao (Trst, Gorica, Istra i veliki deo Dalmacije sa ostrvima). Još je 1. juna 1918, Italija, na konferenciji saveznika u Versaju, odricala Čehoslovacima i Jugoslovenima pravo na nezavisnost, što je značilo da brani integritet Austrije. Kad je, pak, sudbina Austrije bila već odlučena na samom terenu, Italija je, prilikom sklapanja ugovora o primirju sebi obezbedila pravo da okupira delove Slovenije i Hrvatske do linije Londonskog pakta, pod izgovorom okupacije teritorija neprijateljske Austro-Ugarske.

Na taj način, još u vreme prvog svetskog rata, nastao je nerazrešivi ćorsokak za slovenački narod: rasparčavanje i priključenje najvitalnijih delova njegovog područja Italiji se, tako reći, predstavilo kao ratni cilj Antante; s druge strane, pak, ratna politika odgovornih u Austro-Ugarskoj je bila usmerena ka njihovoj germanizaciji. Jugoslovensko ujedinjenje je moglo Slovence da spase od drugog, ali ne i od prvog zla. Ipak je otvaralo mogućnost da se bar ublaži „krvni danak" Italiji. Za revolucionarnu mogućnost, za nastupanje radničke klase kao faktora novog i društvenog i nacionalnog uređenja u centralnoj Evropi i u severnojadranskim zemljama, nije bilo mesta u buržoaskoj politici, čak i među socijalistima su bili retki oni koji su verovali u takvu mogućnost.

Na sličan način, stav Italije je bio porazan i za politiku Hrvata. Ali, oni su još u 1917. osigurali verovatnost da će se Italija da odrekne bar aspiracija na Dalmaciju. No, i za Hrvate je Italija ostala problematična u odnosu na Istru, a i u celini radi njenog protivljenja jugoslovenskom državnom uređenju. Ovo njeno protivljenje je, naime, bilo faktor koji je sprečavao međunarodnopravno priznanje Jugoslovenskog odbora, kao instrumenta samoopredeljenja i ravnopravnosti u odnosima sa Srbijom. U poslednjoj fazi, protivljenje Italije je bilo zapreka i priznanju Države

Slovenaca, Hrvata i Srba, *de facto* nastale posle propasti Austro-Ugarske.

Italijanska vlada je u prvoj polovini 1918. poluzvanično dopuštala zalaganje kruga levih demokrata, reformističkih socijalista i već pomenutih liberala za tzv. politiku narodnosti. Ta politika je nastojala da postigne pobedu Italije nad Austrijom, u sporazumu i u saradnji sa ugnjetenim nacijama Habsburške Monarhije, i to na osnovu priznanja njihovog prava na samoopredeljenje, uključujući i priznanje prava na jugoslovensko državno ujedinjenje. Ovi krugovi u Italiji su postupno prihvatili etničko načelo za određivanje državne granice (odstupanje od Londonskog pakta). Najvidniji uspeh i manifestacija „politike narodnosti" su bili sporazum toga kruga sa Jugoslovenskim odborom (Tore-Trumbić, 7. mart 1918) i organizovanje Kongresa ugnjetenih naroda Austro-Ugarske (8—10. april 1918) u Rimu. No, sve to za Italiju nije bilo zvanično, niti je imalo za nju obaveznih posledica. Italijanska vlada je takvo delovanje tolerisala, ali ne zato što je bila spremna da menja svoje stavove, već zato da bi lakše politički prebrodila učinke katastrofalnog poraza italijanske vojske na sočanskom frontu, u oktobru 1917 (prodor austrijsko-nemačkih snaga kod Kobarida-Kaporeta).

U odnosima između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora, ostale su razlike i trvenja i posle okupacije same Srbije. Uzrok tome je bio polazni stav srpske vlade o Srbiji kao oslobodiocu i jedinom stvaraocu jugoslovenske (eventualno, samo srpsko-hrvatske) države. U takvom stavu srpska vlada je videla garantiju da će u budućoj državi ona određivati suštinske uslove unutrašnjih odnosa, pri čemu je zastupala princip nacionalnog unitarizma, koji je, doduše, dopuštao posebnost „plemena", ali bez „posebne organizacije". Dalji uzrok je bila veća težina „balkanske komponente" od „jadranske" u spoljnoj politici srpske vlade. To je, sa stanovišta Srbije, svakako, bilo razumljivo, ali je u Jugoslovenskom odboru podsticalo bojazan da Srbija, ipak, još nije tako definitivno vezana za jugoslovenski program. Takve sumnje je produbljavalo i versko pitanje. U aprilu 1916. Nikola Pašić je dao veoma problematičnu izjavu o verskoj politici prema Hrvatima. Ta će se politika, prema Pašiću, zasnivati na „toleranciji". Oba velika crkvena centra, koja su imala u svojoj duhovnoj vlasti ili pod svojim uticajem, svaki svoj deo jugoslovenskih naroda, Vatikan i Rusija, protivili su se osnivanju jugoslovenske države. Vatikan je podržavao Habsburšku Monarhiju, od čega nije želeo da odstupi, a rusko pravoslavlje je bilo povezano sa carskom spoljnom politikom, koja je oduvek na Balkanu pretpostavljala podelu interesnih sfera, pa se u tom smislu i ograničavala na pravoslavno područje. Koncesije date Italiji Londonskim paktom na račun katoličkih Hrvata i Slovenaca, nisu bile, što se tiče ruske

carske vlade, u protivrečnosti sa tom opštom njenom politikom. Dobro poznata duboka povezanost vlade Srbije sa carskom Rusijom, sadržala je, zbog toga, i element ugrožavanja integralnog jugoslovenskog ujedinjenja. Ruska revolucija, u martu 1917, unela je u ovaj odnos važnu promenu. Što se tiče katoličke sfere, veliki deo klera u Sloveniji i u Hrvatskoj već je dugo uočavao značaj nacionalnih pokreta. Ti pokreti su otvarali mogućnost i katoličkoj crkvi da u građanskom društvu učvrsti svoj položaj. Jedan deo hrvatskog i slovenačkog klera je od početka rata bio sklon misli o ujedinjenju sa Srbijom. U kasnijoj fazi rata, iz redova ovog dela klera su izašli ugledni aktivisti jugoslovenskog pokreta. Laička mlađa klerikalna inteligencija u Sloveniji istrajno je prebacivala episkopatu da on ne vidi da opasnost za Slovence ne predstavlja pravoslavlje već nemački protestantizam. Logika nacionalnih i društvenih pokreta konačno je dovela i taj episkopat na pozicije političkog jugoslovenstva, pa i u neposrednu protivrečnost sa Vatikanom, koji se promenama u realnoj situaciji prilagođavao kudikamo sporije, jer je još uvek branio habsburšku državu.

U suprotnosti sa pomenutim polazištem srpske vlade, Jugoslovenski odbor se držao stava da jugoslovenska država nastaje na temelju samoopredeljenja naroda i ravnopravnosti, te da to treba uvažiti i prilikom regulisanja unutrašnjih odnosa u novoj zajedničkoj državi. Izražavaju se federalističke koncepcije, iako nedosledno i nerazrađeno, bez uvažavanja svih nacionalnih individualnosti. Najpromišljeniji je federalizam za koji se zauzimao Supilo. No, on se, u junu 1916, odvojio od Jugoslovenskog odbora. Najveću brigu u međunarodnim odnosima, Jugoslovenskom odboru je zadavalo jadransko pitanje, kao borba protiv posledica Londonskog pakta. Pitanja budućeg unutrašnjeg uređenja u poređenju sa tom brigom, dolaze u drugi plan. A stavovi srpske vlade postaju elastičniji posle februarske revolucije u Rusiji, kada je poljuljan taj najvažniji njezin oslonac. Drugi momenat je stupanje SAD u rat, koji otvara mogućnost kompromisnog mira, ili bar separatnog mira sa Austro-Ugarskom. To je opet i još više stavljalo znak pitanja nad integralnim jugoslovenskim ujedinjenjem. Uz to, u Austriji je oživeo ustavni život. Započela je nova delatnost jugoslovenskih stranaka u Sloveniji i u Hrvatskoj, date su državnopravne izjave u hrvatskom saboru i u bečkom parlamentu. Sve je to nagnalo Jugoslovenski odbor da prihvati poziv srpske vlade za dogovore na Krfu. Rezultat je, kao što se zna, bio zajednička Krfska deklaracija od 20. jula 1917.

Najvažnija je bila činjenica da su se ovom deklaracijom vlada Srbije i Jugoslovenski odbor sporazumeli i javno obavezali za jugoslovenski program. Krfska izjava je, svakako, imala karakter kompromisa, što je postalo očigledno iz kasnijeg događanja, kada se unekoliko promenjenim prilikama, predsednik srpske vlade,

Pašić, trudio da Srbiju rastereti od dogovorenih pravila. Krfska deklaracija je bila izjašnjenje za jugoslovensku državu, koja će nastati na temelju samoopredeljenja i nacionalnog načela (ne aneksije). Imaće monarhijsku formu sa dinastijom Karađorđevića, kao i ustavno i parlamentarno uređenje, u kojem će postojati ravnopravnost narodnih imena Srba, Hrvata i Slovenaca, ravnopravnost oba pisma i ravnopravnost sve tri glavne vere, među sobom i u odnosu prema državi. Versko pitanje je, dakle, bilo odvojeno od narodnopolitičkih i državnih. Primljeno je unitarističko načelo državnog uređenja, uz korekciju slabe decentralizacije (mesna samouprava, ali ne na „plemenskoj" podlozi). Bitan je bio dogovor da će ustav biti primljen u slobodno izabranoj skupštini kvalifikovanom većinom glasova (tj. bez nacionalnog nadglasavanja). Za Jugoslovenski odbor je naročito bila značajna činjenica da Krfska deklaracija opredeljuje teritorijalni opseg Jugoslavije prema etničkom kriteriju (nepriznavanje Londonskog pakta), iako dosta neodređeno.

Važan faktor u jugoslovenskom pokretu van domovine su bili dobrovoljci za borbu protiv centralnih država, većinom bivši vojnici austrougarske vojske (prebezi ili ratni zarobljenici), a delimično i pridošli iz redova ekonomskih iseljenika u Americi. U Italiji je od 1915. pa nadalje, bilo mnogo jugoslovenskih zarobljenika, a i određen broj onih koji su namerno ili organizovano prebegli preko fronta. Ali italijanska vlada je sprečavala osnivanje jugoslovenskih dobrovoljačkih jedinica. Zbog toga je mnogo veći značaj dobila dobrovoljačka akcija u Rusiji, u drugoj državi sa velikom koncentracijom jugoslovenskih ratnih zarobljenika i prebega. Ovde je okupljanje dobrovoljaca imalo punu podršku carskih vlasti. Jugoslovenski odbor nije stvarao vlastite jedinice, već je podržavao politiku da se one osnivaju u okviru vojske Kraljevine Srbije. Srpska vlada i komanda su nastojali da se dobrovoljačke jedinice politički što više prilagode političkim koncepcijama Srbije. Već u jesen 1916, srpska komanda je upotrebila dobrovoljce na frontu u Dobrudži. Dobrovoljačka divizija je krajem oktobra 1916. brojala 18.459 vojnika i 555 oficira. Posle februarske revolucije iz dobrovoljačkog korpusa u Rusiji je istupio veliki deo ljudstva. Ukupno 12.735, a od toga 3782 Hrvata i 1241 Slovenac. Iako je i broj Srba — disidenata bio veliki, 7.352, porastao je udeo Srba u preostalom korpusu tako da su sad oni činili ogromnu većinu u njemu.[117] Grupa disidenata je tražila da se Jugoslavija osnuje kao federacija, ali se posle

[117] *Jugoslovenski dobrovoljački korpus u Rusiji 1914—1918,* „Vojnoistorijski institut JNA", Beograd 1954, str. 121, 174. — Uporedi: Ernest Turk, *Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski* med prvo svetovno vojno 1914—1918, „Borec", Ljubljana 1978.

izdavanja deklaracije u tom smislu, razišla i nestala kao faktor. Najvažniji je bio razvitak u preostalom jezgru dobrovoljačkog korpusa, koji se kasnije angažovao na solunskom frontu kao Jugoslovenska divizija. Ovi „Jugosloveni" su imali veliki moralno-politički značaj za srpsku vojsku, a značajni su bili i vojnički prilikom prodora solunskog fronta.

„Politika narodnosti" u međusavezničkim odnosima je uvećavala značaj zbivanja na domaćem tlu, razvitku slovenačke, hrvatske i srpske politike u zemljama Habsburške Monarhije. Jačao je interes i za razvitak u okupiranoj Srbiji i Crnoj Gori. Pojavljivalo se pitanje, naročito u italijanskoj diplomatiji, koliko mogu Jugoslovenski odbor i srpska vlada da obavezuju jugoslovensko stanovništvo u Austro-Ugarskoj i u okupiranoj Srbiji. Srpska vlada, razume se, takvo pitanje nije nimalo dopuštala u pogledu razvitka u samoj Srbiji. Interno je i ona bila zabrinuta za razvitak na Kosovu i Metohiji, u Makedoniji, pa i u Crnoj Gori. Što se tiče habsburških zemalja, karakteristična je izjava predsednika srpske vlade, Pašića, od 11. maja 1915, da „po svemu izgleda, da će posle uspešnog rata pitanje o ujedinjenju zavisiti najviše od naroda u Hrvatskoj i Slovenačkoj". Pašić je neko vreme bio mišljenja da bi Jugoslovenski odbor trebalo, pre svega, da se orijentiše na delovanje na domaćem tlu. Zvanična Srbija je, neposredno posle oslobođenja Beograda, osećala potrebu da proveri kakav je stvarni politički položaj u Hrvatskoj i u Sloveniji, pre svega da li tamo zaista postoji spremnost na jugoslovensko ujedinjenje, slično zamislima srpske vlade. Na osnovu ove provere, trebalo bi odlučiti o mogućnostima da se Vojvodina, Srem, Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina priključe Srbiji neposredno (misija potpukovnika Simovića).

Razvitak na domaćem tlu već je 1917. doveo do konstituisanja trećeg političkog centra, Jugoslovenskog kluba u parlamentu u Beču. To je bio početak razvitka, koji je naredne godine prerastao u masovni pokret za samoopredeljenje i stvaranje narodnih veća, udruženih, najzad, u Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu. Za sve to vreme srpska vlada je i sama poverljivo brinula za razvitak u već pomenutim područjima njenog posebnog interesovanja. Razume se, i za razvitak u okupiranoj Srbiji.

Sva pitanja u vezi sa budućim položajem pojedinih delova predratne Kraljevine Srbije (Makedonija), srpska vlada je tretirala isključivo kao interno pitanje same Srbije. Slično i pitanje unije sa Crnom Gorom, koje je dosledno odvajala od delatnosti Jugoslovenskog odbora.

Makedonija je, u diplomatiji Antante, imala veliki značaj u vreme kada je ona nastojala da pridobije Bugarsku na svoju stranu. Ali, pitanje Makedonije se nikad nije postavljalo kao

pitanje samoopredeljenja državno podeljenog makedonskog naroda. Reč je bila samo o teritorijalnim kompenzacijama Bugarskoj na račun Srbije. Ova Antantina kombinacija nije više dolazila u obzir posle 12. oktobra 1915, kada je Bugarska stupila u rat na strani centralnih država. No, eventualnost ustupanja delova Makedonije je ostajala otvorenom, jer je uvek bilo aktuelno pitanje (separatnog) mira sa Bugarskom.

U jesen 1915, posle sloma otpora srpske vojske i njenog odstupanja preko Albanije prema saveznicima u Grčkoj, došla je glavnina Srbije pod austrijsku okupaciju. Bugarska je okupirala vardarsku i delove egejske Makedonije, a takođe i jugoistočni deo „predkumanovske" Srbije i deo Kosova. Bugarska je okupaciju sprovodila kao aneksiju i odmah počela sa bugarizacijom stanovništva, kako srpskog tako i makedonskog. Još u toku rata, 10. decembra 1917, vođa bugarskih „tesnih" (levih) socijaldemokrata, Dmitar Blagojev, osudio je u sobranju aneksionističku politiku bugarske vlade i upozoravao na to da u Makedoniji (i Dobrudži) nema Bugara, što bi moglo da se ustanovi raspisivanjem referenduma. No, i srpska vlada je na svaki način htela da izbegne referendum u vardarskoj Makedoniji. Posle proboja solunskog fronta, ona je odlagala mogućnost bilateralnog uređenja pitanja mira sa Bugarskom. Računala je da će, posle izvršenog priključenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba, politički položaj biti povoljniji. Jugoslovenski karakter nove države, postao je srpskoj vladi argument za pridobijanje makedonskog stanovništva.

U vreme bugarske okupacije, politički položaj u vardarskoj Makedoniji nije bio povoljan ni za Bugarsku ni za Srbiju. Pominje se postojanje „bugaraša" i „srbomana", kao marginalnih pojava. Osnovna karakteristika političke orijentacije stanovništva je bila — prema dopisniku „Tajmsa" — skepsa i pasivni otpor osnovnih slojeva prema svakoj tuđoj vlasti. Još je decembra 1918, u Makedoniji bilo prisutno uverenje da će doći do stvaranja autonomne Makedonije, pod tutorstvom pobedničkih velikih država. Gledano u celini, ipak je moguće reći da je jugoslovenski pokret već uticao na one subjekte makedonske politike koji su, uprkos najnepovoljnijim prilikama, postojali i delovali. Grupa makedonskih autonomista, povezanih sa Srbijom (Gligor Hadži Tašković) tražila je povodom Krfske deklaracije da se u Jugoslaviji priznaju Makedonci i stvori federacija Srba, Hrvata, Slovenaca i Makedonaca. Sličan zahtev je postavljala i grupa makedonskih socijalista. Realan zahtev autonomista da makedonski narod bude zastupan u Jugoslovenskom odboru (memorandum G. H. Taškovića, jula 1918), nije imao uspeha. Hrvatski, slovenački i srpski političari u tom odboru makedonsko pitanje prepuštali su Srbiji. Najizrazitiji predstavnici nacionalnih težnji Makedonaca, „levica" VMRO (federalisti D. H. Dimov, Dž. Petrov), pa i

makedonska emigrantska organizacija u Švajcarskoj (Kacarov), zauzimali su se, na kraju rata, za nezavisnu ujedinjenu Makedoniju. Posle osnivanja jugoslovenske države, oni su ipak u njoj tražili *modus vivendi*. Činjenica je da se nijedan od centara jugoslovenskog pokreta nije zalagao za samoopredeljenje Makedonaca, iako su predratni postupci Srbije u vardarskoj Makedoniji izazivali kritičnost i nepoverljivost pojedinaca prema politici srpske vlade (Supilo).

Još više „privatnog" karaktera, bez jugoslovenskih karakteristika, bila je politika srpske vlade prema Albancima u zapadnoj Makedoniji, te Kosovu i Metohiji, koji su se protivili ponovnom uključivanju u Kraljevinu Srbiju, jedinu koju su bili iskusili. Suština politike srpske vlade je bila nasilna „pacifikacija". U međuvremenu osnovana jugoslovenska državnost, nije na Kosovu i u Metohiji donela nikakav novi kvalitet nacionalnih odnosa. Takođe, nigde se nije toliko jasno izrazila činjenica da, pored buržoaske, postoji i proleterska Srbija. Socijalisti Srbije su u odnosu prema albanskom narodu pokazali principijelnost, koju nacionalisti nisu bili sposobni da izraze.

Stari cilj ujedinjenja Srbije i Crne Gore, dveju kraljevina sa dve dinastije, predstavljao se kao ostvarenje ujedinjenja srpskog naroda, a bio je aktuelan već od 1913, kada su obe države postigle zajedničku državnu granicu u Sandžaku i u Metohiji. Već u poslednjim mesecima pre rata, obe vlade su pregovarale o uniji na temelju državne nezavisnosti i ravnopravnosti obe dinastije, uzimajući u obzir stav o „narodnom jedinstvu Srba i Hrvata" i stav o jugoslovenskoj solidarnosti. Popularnost ideje o uniji u obe države, zasnivala se na starom osećaju i svesti o zajedničkoj borbi i sudbini, na uverenju o srpstvu kao celovitoj etničkoj pojavi, na saznanju ekonomske, demografske, saobraćajne, verske i kulturne povezanosti oba društva, pri čemu je naročito crnogorsko društvo računalo da će u uniji doživeti brži razvitak. Pošto je Crna Gora stupila u rat kao saveznik uz bok napadnute Srbije, pitanje unije je dobilo i novu dinamiku.

Pitanje dinastije je imalo i širi značaj, jer je veoma neposredno upućivalo na problem: šta će biti sa državnošću Crne Gore posle unije sa Srbijom. Za tu situaciju, crnogorski prestolonaslednik, Danilo, zamislio je jedno rešenje, već u maju 1915: savezna država prema nemačkom sistemu, uz zadržavanje obe dinastije. Crna Gora bi, prema toj zamisli, imala položaj sličan položaju Bavarske, Srbija položaj sličan položaju Pruske u zajedničkoj državi. Kasniji razvitak dokazuje da je srpska vlada na svaki način htela da izbegne takvu soluciju i da je radila na priključenju Crne Gore u centralističkom smislu, bez bilo kakvih elemenata federacije. Nakon toga što je kralj Nikola raspustio vojsku i otišao, zajedno sa predsednikom crnogorske vlade, u emigraciju,

on je načelno prihvatio misao o uniji, ali je ostao na stanovištu da o tome treba odlučivati samo na domaćem tlu, posle njegovog povratka. Srpska vlada je, međutim, iz odlučivanja o uniji isključivala sve postojeće faktore crnogorske državnosti. Ona je nastojala da što više kompromituje crnogorski dvor kao kapitulantski i izdajnički, sprečavala je, pomoću francuske vlade, da se kralj Nikola u odlučnim danima vrati u domovinu, kao i obnovu crnogorske vojske u emigraciji, a brzo pripremala odlučivanje na terenu pod svojim uticajem. Od kraja 1916. srpska vlada je već neposredno delovala na likvidaciji crnogorske dinastije i podupirala one snage u crnogorskom društvu koje su bile za nestrukturisano ujedinjenje. Ona uspešno radi na diferencijaciji među crnogorskim oficirima i činovnicima, interniranim u Austriji. Manje uspešna su njena nastojanja na diferencijaciji među vojnicima, seljacima. Četvrtog marta 1917, osnovan je i Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje (predsednik Andrija Radović), koji se približava namerama srpske vlade, ali i sam uspešno okuplja crnogorsku emigraciju, povezujući ideju ujedinjenja Crne Gore i Srbije deklarativno sa pokretom za jugoslovensko ujedinjenje (izjava o prihvatanju Krfske deklaracije od 11. avgusta 1917). Sve stvarne konce unionističkog pokreta, zadržala je u svojim rukama Pašićeva vlada. Baš u vreme osnivanja Crnogorskog odbora, Pašić je već imao nacrt o tome kako srpska vojska, još pre vraćanja kralja Nikole, treba da „organizuje sa narodom Crnu Goru, koja bi proklamovala jedinstvo sa Srbijom". U oktobru i novembru 1918, taj se nacrt u suštini i sproveo. Delegat srpske vlade, Svetozar Tomić, ubrzao je osnivanje Centralnog izvršnog odbora, koji je bez odlaganja sproveo izbore u skupštini. Jedino se na Cetinju pojavila agitacija da bi Srbija i Crna Gora trebalo da stupe u jugoslovensku zajednicu kao samostalne države. Sva stvarna vlast je bila u rukama srpske vojske. Stare crnogorske vlasti nisu bile obnovljene, postavljeni su sreski i okružni načelnici po sistemu Srbije, a da pri tome Centralni izvršni odbor nije imao nikakvog udela. Skupština u Podgorici je jednoglasno, 26. novembra 1918. odlučila da se Crna Gora ujedini sa Srbijom u jednu državu pod dinastijom Karađorđevića, a posle toga, ujedinjena država, stupa u širu državnu zajednicu Srba, Hrvata i Slovenaca. Hrvatski i slovenački političari nisu pokušavali da u bilo kakvom obliku intervenišu u srpsko-crnogorske odnose. Niti je delegacija Narodnog vijeća SHS, na pregovorima o ujedinjenju sa predstavnicima srpske vlade u prvim danima novembra 1918. u Ženevi, tražila prisutnost predstavnika Crne Gore.

U Sloveniji, pa i u Hrvatskoj, politički život dobija više mogućnosti krajem 1916, kada u Austriji postaje aktuelno sazivanje parlamenta, a u obe državne polovine, kada postaje nužnost davanje izjava prilikom smene vladara. Prvome je povod

ubistvo predsednika austrijske vlade, čin levog socijaliste F. Adlera, a drugome smrt cara i kralja Franje Josipa (21. oktobar i 21. novembar 1918).

Od međunarodnih događaja najviše je uticala već pomenuta nota vlada Antante (10. januar 1917), koja nije priznavala jedinstvo jugoslovenskog pitanja, deleći ga, s jedne strane, na obnavljanje Srbije i Crne Gore, a s druge, na odvojeni problem „Slovena" Austro-Ugarske (tj. Hrvata i Slovenaca, pošto se Čehoslovaci i Poljaci pominju posebno). Desetak dana posle ove note, predsednik SAD Vilson je zatražio sklapanje mira bez pobednika, što je u Austriji propagirano kao zauzimanje za dalji opstanak Habsburške Monarhije. No, izjava Vilsona je sadržavala i nagoveštaj da na mirovnoj konferenciji treba odlučiti i o unutrašnjem preuređenju Austro-Ugarske. Takav razvitak je dobijao još veću verovatnoću u toku narednih meseci, nakon demokratske revolucije u Rusiji i stupanja SAD u rat protiv Nemačke, ali ne i protiv Austro-Ugarske.

S obzirom na pasivnost Hrvatsko-srpske koalicije (dok se njeni političari još interno izričito protive političkom povezivanju sa Slovencima), inicijativa za postavljanje nacionalnog državnopravnog programa Hrvata i Slovenaca, a neizostavno i Srba, ostajala je u rukama Starčevićeve stranke prava — „milinovaca" (SSP) u Hrvatskoj i Hrvatsko-slovenačkog parlamentarnog kluba u Sloveniji, Istri i Dalmaciji. Klub je, pod predsedništvom Antona Korošeca (SLS), uspeo da izoluje najizrazitijeg austrofila Šušteršiča i da započne, zajedno sa SSP u banskoj Hrvatskoj, akciju za nacionalnu političku koncentraciju za zahtev državnopravnog objedinjenja hrvatskih i slovenačkih zemalja, te Bosne i Hercegovine. Koncentracija u hrvatskom saboru nije postignuta, pa zbog toga sama SSP daje izjavu u tom smislu. Posebnu izjavu daje Hrvatsko-srpska koalicija. Ova indirektno traži ujedinjenje, u ime hrvatskog naroda „bez obzira na vjerske i imenske razlike", i to sledećih zemalja: Hrvatske-Slavonije, Dalmacije, eventualno i Bosne i Hercegovine. Sloveniju ne pominje, a ujedinjenje traži „u sklopu Monarkije i u ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici". Dakle, ne dirajući u dualizam. Na drugoj strani, u bečkom parlamentu polazi za rukom ujedinjenje svih slovenačkih, hrvatskih, pa i oba srpska poslanika iz Dalmacije, odnosno Boke (Dušan Baljak se uključuje neposredno, a odsutni Božo Vukotić se kasnije pridružuje) u Jugoslovenski klub. Taj klub daje 30. maja 1917. već pomenutu državnopravnu izjavu.

Formulacije „majske deklaracije" su povezane sa uverenjem da će poslužiti neposredno u situaciji sklapanja sporazumnog mira, te istovremenog unutrašnjeg preruđenja Habsburške Monarhije. Deklaracija, stoga, traži ujedinjenje „pod žezlom habsburške lotaringijske dinastije" i to sviju zemalja Habsburške

Monarhije, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno državno telo, koje će biti „slobodno svake nacionalne dominacije tuđina i sagrađeno na demokratskom temelju". Takve formulacije su u tom momentu omogućile okupljanje svih jugoslovenskih poslanika, bez obzira na to kakvo je bilo njihovo lično mišljenje o poželjnosti i mogućnosti integralnog rešenja jugoslovenskog pitanja. Specifična istorijska vrednost ove deklaracije je bila u tome što je to prvi njihov zajednički politički program i što on podjednako uvažava i Hrvate i Srbe i Slovence.

Formalno upoređenje majske deklaracije sa nešto kasnijom krfskom, majsku, dakako, pokazuje kao „niži stupanj", pošto ona ne traži ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom (pod habsburškim žezlom, to bi, uostalom, bilo jednako zahtevu za aneksijom). Majska deklaracija, dakako, nije program „integralnog rešenja" jugoslovenskog pitanja, kao što je to krfska. Sem toga, majska deklaracija sigurno nije izjava koja pretpostavlja — poput krfske — pobedu Antante, pa u tom smislu nije ni protivaustrijska. Ali, ona sigurno ne pretpostavlja ni pobedu Austro-Ugarske nad Antantom i Srbijom i Crnom Gorom. Ne bi trebalo omalovažiti ni njezin „etapni" domet, sam po sebi. No, pravi istorijski značaj majske deklaracije je u onome što se u političkom životu Jugoslovena u Habsburškoj Monarhiji stvarno zbilo posle nje, na njenoj političkoj podlozi.

Sama majska deklaracija, takva kakva je bila, potpuno je neprihvatljiva za dinastiju (novi car i kralj Karl se već bio zakleo na ugarski ustav, tj. na dualizam), te za sve austrijske i mađarske vlade redom, sve do kraja rata. A to upravo zbog njene antidualističke biti. (Vrlo jezgrovito je taj kvalitet izrazio predsednik mađarske vlade, grof Tisa, govoreći predstavnicima Bosne i Hercegovine: „Onaj ko u sebi nosi dogmu političkog jedinstva sa Slovencima, taj se postavlja u nepremostivo protivrečje sa životnim potrebama Monarhije.") Usled svoje antidualističke biti, majska deklaracija je mogla da postane političkom podlogom stalno rastuće radikalizacije nacionalnog pokreta, a da nije postojala potreba da se istovremeno postavljaju radikalniji politički zahtevi, da se menja bilo koja njena reč! Bilo je dovoljno ušančiti se na takvoj deklaraciji kao na minimalnom zahtevu. To je učinjeno u julu 1917, pa otada dosledno, do sukoba i sa monarhom u maju 1918. Ovo važi za jugoslovenske zemlje, zastupljene u bečkom parlamentu (Slovenija, Istra, Dalmacija sa Bokom).

U banskoj Hrvatskoj, u sklopu ugarske državne polovine, deklaraciju Jugoslovenskog kluba je prihvatila Starčevićeva stranka prava na prvom narednom zasedanju sabora (5. jun 1917). Ona je tom prilikom posebno pozvala Srbe (u Hrvatskoj) da se pridruže Hrvatima i Slovencima. Hrvatsko-srpska koalicija je

istrajala na unionističkom, tj. dualističkom stavu, ističući da zahtevi majske deklaracije Jugoslovenskog kluba znače „potpuni prekid s dosadašnjim političkim životom te stvaranje novuma, a to ugrožava nagodbenu situaciju Hrvatske-Slavonije", dok, s druge strane, Slovenci i ostali u Austriji i onako nemaju šta da izgube. Frankovci su ostajali pri svom zahtevu samo za hrvatsku državu. Stjepan Radić je majsku deklaraciju pohvalio.

Jugoslovensko pitanje u Habsburškoj Monarhiji nije se, ipak, moglo odlagati za bolja vremena, pa je zato negativni stav Hrvatsko-srpske koalicije izazvao otcepljenje pojedinih viđenih srpskih i hrvatskih političara. U ime srpskih „disidenata koalicije", Srđan Budisavljević je u saboru izjavio (1. avgusta 1917) da je ujedinjenje naroda slovenskog, hrvatskog i srpskog imena moguće samo izvan dualizma, da se treba odazvati apelu SSP (milinovaca) i pridružiti zahtevu Jugoslovenskog kluba.

Deklaraciona politika, a naročito delatnost predsednika Jugoslovenskog kluba Korošeca u Bosni i Hercegovini, doprinele su, prema rečima Hamdije Kapidžića, „u najvećoj meri oživljavanju političkog kretanja u Bosni i Hercegovini". Isti autor konstatuje: „Majska deklaracija je postavila pitanje ujedinjenja jugoslovenskih naroda na političku osnovu koja nije išla u prilog ranije inaugurisanoj politici trijalizma u Bosni i Hercegovini, a nije se podudarala ni sa gledištem odgovornih austrijskih i mađarskih političara koji su stajali na pozicijama dualizma". Stoga su se „gotovo sve političke stranke u Bosni i Hercegovini programski preorijentisale u jugoslovenskom pravcu" što je podstaklo i Muslimane da se o tome izjasne, tako da su Mehmed Spaho i Halidbeg Hrasnica izrazili grofu Tisi, 20. septembra 1918. isti jugoslovenski stav koji je sadržao i memorandum Srba i Hrvata, predat Tisi istoga dana.

Krajem leta 1917. podigao se širok narodni pokret, nazvan „deklaracioni pokret", na kakav autori majske deklaracije prvobitno uopšte nisu računali. Taj pokret za jugoslovensko nacionalno samoopredeljenje Slovenaca, Hrvata i Srba se razvio u mnogim oblicima (izjave društava, opština, sakupljanje potpisa, javni zborovi, demonstracije, manifestacije), najizrazitije u Sloveniji, ali i u Istri i Dalmaciji. Pored nacionalnih zahteva, taj je pokret zahvatio veliku lepezu težnji osnovnih masa naroda za mirom i njihovim otporom „nemačkom ratu". Nije moguće od njega razlučiti ni poznate pobune slovenačkih vojnika u maju 1918 (Murau, Judenburg, Radgona), iako su u njima neposredno najvažniji bili uticaji revolucionarnih zbivanja u Rusiji. Slovenački učesnici u pobuni mornara u Boki Kotorskoj, u februaru 1918, nosili su oznake deklaracionog pokreta.

Za vodstva građanskih stranaka predvođenje ovakvim pokretom je značilo onu njima tako nužnu priliku da se izmire sa

narodom, koji nikako nije zaboravljao da su ga, u dalekoj 1914. godini, njihovi govornici mirili sa ratom. Osnovne mase naroda su, preko deklaracionog pokreta, direktno stupile u politički život. Time se može objasniti postepena radikalizacija građanske politike u nacionalnom pitanju. A tome se pokretu, stoga, u maju 1918. pridružila i radnička Jugoslovanska socijalno demokratična stranka.

Iako manje organizovano, sličan su uticaj na političku scenu imale i mase „zelenog kadra" u Hrvatskoj-Slavoniji sa Sremom. Karakteristična je činjenica, koliko je Narodno vijeće SHS u Zagrebu žurilo da istakne 29. oktobra 1918. stvaranje slobodne države SHS najpre za upozoravanje da „anarhija nije sloboda" i za molbu „braći iz zelenog kadera", neka se mirno povrati.

Ni pobeda nemačkih i austrijskih armija kod Kobarida, u oktobru 1917, ni izjave državnika Velike Britanije i SAD, u januaru 1918, za održavanje Austro-Ugarske nisu prekinule uzlaznu dinamiku pokreta za samoopredeljenje. Jugoslovenski klub je, 31. januara 1918, uputio memorandum mirovnoj konferenciji u Brest-Litovsku, tražeći internacionalizaciju državnog samoopredeljenja Slovenaca, Hrvata i Srba u Austro-Ugarskoj. U početku marta, u Zagrebu se sastaju političari iz sviju jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske da ponovo pokušaju postići koncentraciju svih stranaka za samoopredeljenje. Hrvatsko-srpska koalicija još se usteže i ne prilazi. No već dotle se mogla diplomatija Srbije da pozove, protiv britanskih i američkih izjava za održavanje Austro-Ugarske, na deklaracioni pokret kao na dokaz da Južni Sloveni te monarhije traže osamostaljenje i ujedinjenje po ugledu Italije (tj. odvajanje od Austro-Ugarske i ujedinjenje sa Pijemontom — Srbijom). Očigledno je u pravu autor najnovije knjige o Srbiji u prvom svetskom ratu kad kaže da su na dnevnom redu istorije bila dva pitanja, posebna iako međusobno povezana, kao preduslovi za realizaciju jugoslovenskog programa: da li će se Srbija na kraju rata naći među pobednicima, i, hoće li unutrašnji procesi učiniti da se Austro-Ugarska raspadne.[118]

Postepeno su u jugoslovenskim zemljama Habsburške Monarhije, u toku leta 1918, osnovana narodna veća (politička predstavništva i zametak nove državne vlasti), najzad i Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu (6. oktobar 1918), čemu se priključuje i Hrvatsko-srpska koalicija, a od radničkih partija socijalisti Slovenije i Hrvatske. Otcepljenje od Austro-Ugarske je izvršeno 29. oktobra i stvorena Država Slovenaca, Hrvata i Srba, koja izjavljuje da je „spremna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom". I srpska vlada na strani priznaje

[118] Andrej Mitrović, *Srbija u prvom svetskom ratu*, „SKZ", Beograd 1984, str. 527.

postojanje ovog, drugog, centra jugoslovenskog ujedinjavanja; priznaje postojanje dvaju suvereniteta. Na domaćem tlu je stvoren nosilac samoopredeljenja u jugoslovenskom ujedinjenju kakav Jugoslovenski odbor nije uspeo i mogao da postane. U pogledu unutrašnje organizacije Države Slovenaca, Hrvata i Srba je Narodno vijeće SHS primenilo federativni princip, koji je organski proizlazio iz samog stvarnog procesa nastanka te „etapne" države. Federativni princip je time stvarno postavljen na dnevni red i u perspektivi, kao princip uređenja buduće zajedničke države sa Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom.[119]

Nema sumnje, politička akcija za stvaranje celokupne jugoslovenske države je potekla u znaku vladajućeg društvenog položaja i inicijativnosti buržoazije. Drukčije to onda nije moglo ni biti. Neki žale što je „socijalna demokracija zadocnila, iako je ona prva u jugoslovenskom svetu politički razmišljala i zaključivala o ujedinjenju Srba, Hrvata, Slovenaca, Bugara i Makedonaca". Istorija je ono što se zbilo i ne može se promeniti. Ono što u vezi sa istorijom možemo činiti danas, to je oblikovanje istorijske svesti. Odvojiti je od želja, približiti je shvatanju onoga što se zbilo, shvatanju samog zbivanja iz istorijske logike.

O odnosu radničkih partija prema jugoslovenskom pitanju u toku prvog svetskog rata nešto je već rečeno u prethodnoj glavi. Nešto malo uzgred i u ovoj. O tome postoje knjige. Od dugog niza pitanja ovde se ograničavamo samo na jedno pitanje istorijskog metoda. Ne bi trebalo protagnoiste istorije vaditi iz njenog toka.

Radničke partije u jugoslovenskim zemljama, slično ostalim u svetu, rat nisu dočekale kao priliku za kovanje nacionalnih programa, niti za definisanje ratnih ciljeva. Osnovna njihova zaokupljenost je bio sam rat, koji je najteže pogađao baš radništvo i njegove skromne tekovine u dotadašnjem društvenom konfliktu. Bez obzira na države u kojima se nalazilo. Nisu sve partije jednako reagovale na rat, pa ni kasnije nisu sve ispoljavale ravnomernost revolucionarnih namera i sposobnosti. Mogu se, prema tome, meriti. Ali, meriti njihovim merilom!

Na primer, u poznatim konsultacijama, vršenim u Stokholmu u pripremama za međunarodnu socijalističku konferenciju, predstavnici SDS Bosne i Hercegovine su istakli, u maju 1917 (pre majske, a pogotovu pre krfske deklaracije), pored ostalog, prirodno pravo srpsko-hrvatskog (ne i slovenačkog?) naroda da teži uspostavljanju jedne nezavisne južnoslovenske države. Ukoliko se ta želja ne bi ostvarila, traži se, kao minimum, široka autonomija za ujedinjene Južne Slovene (uključiv, dakle, Slovence) u Austro-

[119] Dragoslav Janković, *Ideje unitarizma i federalizma pre stvaranja prve jugoslovenske države,* „Federalizam i nacionalno pitanje", Beograd 1971, str. 198.

-Ugarskoj, uz obnovu Srbije. Ovaj stav je pobudio našeg jednog istoričara da zapiše: „Dopuštanje tog minimuma u nacionalnom pitanju, prema kojemu bi rješenje trebalo tražiti u okviru Austro-Ugarske, predstavlja nešto čim bi mogla da se posluži buržoaska diplomacija, ali ne i *socijalistička partija koja misli na revoluciju*". (Podv. J.P.)[120]

To je, po našem mišljenju, merenje radničke partije merilom koje nije njeno. Sem toga je anahronizam projicirati stavove jugoslovenske revolucionarne koncepcije kasnijeg doba unatrag, u vreme kada takve koncepcije o spoju klasne i nacionalne borbe u radničkom pokretu još nisu izrasle. Revolucionarne namere jedne radničke partije u ono vreme još se ne mogu meriti nacionalno-revolucionarnim merilom. Ako to ne bi bilo tako, onda bi, u odnosu prema Austro-Ugarskoj, i Lenjin bio „izmeren kao kratak". Kod nas manje popularizovana činjenica, ali ipak istinita, jeste da je Lenjin bio ubeđen, do samog kraja rata, da revolucija u prostoru podunavske monarhije nije samo mogućnost, već da se stvarno i događa. On je tu revoluciju pozdravljao još 3. novembra na mitingu u Moskvi, a dan kasnije, uputio je i poziv narodima da Austro-Ugarsku preobraze u savez slobodnih naroda na putu u socijalističku revoluciju. („Čvrsto smo ubeđeni da će nemački, češki, hrvatski, mađarski, slovenački radnici, vojnici i seljaci, posle osvajanja vlasti i ostvarenja svog nacionalnog oslobođenja, sklopiti bratski savez slobodnih naroda i ujedinjenim snagama pobediti kapitaliste".)[121]

Tada već Austro-Ugarska nije postojala i već su bile stvorene države naslednice. Lenjinov poziv je ostao kao zanimljiva epizoda. Nije, međutim, epizoda ostala činjenica da je radništvo u jugoslovenskim zemljama stvarno učestovalo u pokretu svojih naroda. I u uniformi vojnika srpske vojske, dobrovoljačkih jedinica, u redovima revolucionara u Sovjetskoj Rusiji, u buntovnom otporu „nemačkom" ratu, u „zelenom kadru", među iseljenicima, u političkim manifestacijama deklaracionog pokreta, u narodnim većima Slovenije i Hrvatske. Stoga je bilo istorijski logično da su sve radničke partije, bez obzira na stepen njihovih neposrednih revolucionarnih namera, Jugoslaviju prihvatile kao domovinu koja treba da postane i domovina proletarijata.[122] To je bilo, istorijski gledano, ono najvažnije.

[120] V. Strugar, delo pod 116, str. 130.

[121] Tekst proglasa je prvi put, posle 1918, objavila austrijska istoričarka Eva Priester 1949. godine. Autentičnost teksta nije sporna, o njemu je napisan niz studija i na Istoku i na Zapadu, ali nije uvršten ni u 5. sovjetsko izdanje Lenjinovih sabranih dela. Mi citiramo prema knjizi Rudolf Necke, *Österreich im Jahre 1918,* Wien 1968, str. 101—103.

[122] Vlado Strugar, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije,* „Rad", Beograd, 1965.

II DEO

Narodi između reakcije i revolucije

1. PRVI DECEMBAR — UJEDINJENJE ILI RAZJEDINJENJE?

Prvog decembra 1918, regent Aleksandar, saslušavši adresu delegacije Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, proglasio je, u ime kralja Petra I Karađorđevića, „ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca."

Mnogo se pisalo i piše o karakteru „prvodecembarskog akta". Od svega je, nesumnjivo, najvažnija činjenica što je tada formalno stvorena jugoslovenska država, prethodnica današnje socijalističke i federativne Jugoslavije. Što je stvoren novi istorijski teren društvenog razvitka, za koji je tada i radnički pokret svih ujedinjenih zemalja smatrao da mu donosi veće mogućnosti.

Stvaranje jugoslovenske države u odnosu prema međunarodnoj javnosti, bilo je ne samo plod pobedničkog ratovanja Srbije i velikih savezničkih država već i primena načela prava nacija na samoopredeljenje. Ta javnost je prihvatala tadašnji zajednički stav svih političkih subjekata državnog ujedinjenja (izražen u niškoj deklaraciji srpske vlade, krfskoj deklaraciji srpske vlade i Jugoslovenskog odbora, u majskoj deklaraciji Jugoslovenskog kluba, u zaključku sabora Hrvatske 29. oktobra 1918, i najzad, u adresi Narodnog vijeća SHS) da je reč o pravu na samoopredeljenje jednog naroda, jedne nacije, nacije Jugoslovena. To je, za stvar nacionalne emancipacije Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Muslimana, a u daljoj perspektivi i Makedonaca, bila korisna međunarodnopravna tvrdnja. Ali, takav stav je, u stvari, bio fikcija s obzirom na činjenicu da je bilo u pitanju postojanje i politički položaj više pojedinačnih nacija, što će istorija brzo pokazati. Način ujedinjenja, prvog decembra 1918, nije izrazio tu

stvarnost i nije ni pomenuo već ranije postignute dogovore o budućim nacionalnim odnosima. To je značilo da se pitanje državnog uređenja neće rešavati na osnovu sporazumevanja ujedinjenih naroda, već da će o tome odlučivati stvarni odnos snaga političkih nosilaca stvaranja nove države. Koji je među njima najjači kako u smislu državne organizovanosti, a još više u moralno-političkom pogledu kao direktni pobednik u ratu, o tome nije postojala ni najmanja sumnja. Da li je u takvom ujedinjenju bilo moguće videti i primenu prava na samoopredeljenje i svakog pojedinog naroda, pošto je njegov raniji pokret težio stvaranju jugoslovenske države? Ima li u tom pitanju određujuću ulogu činjenica, što su u svim tim pokretima i u samom ujedinjenju vodeća politička snaga bila pojedina nacionalna građanstva, koja su u to vreme bila izričito antirevolucionarna?

Komunistička partija Jugoslavije je u kasnijim godinama, naročito od 1928. do 1934, oštro kritikovala postojeću Kraljevinu SHS, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju, kao tvorevinu imperijalističkog Versajskog mira i tražila primenu prava nacija na samoopredeljenje u vidu obaveznog otcepljenja. Znači li to da samoopredeljenja naroda nije ni bilo u stvaranju prve jugoslovenske države?

Poznato je lenjinističko gledanje na pitanje samoopredeljenja nacija, ne samo kao pravo na sve oblike samoopredeljenja sve do otcepljenja već i kao pravo koje u kapitalističko doba pripada narodu kao celini i ne pretpostavlja diferencijaciju između buržoazije i radničke klase i drugih radnih slojeva. Ali, na Osmom kongresu RKP(b) 1919. Lenjin je izričito korigovao tezu, da samoopredeljenje nacije može da izrazi samo proletarijat. U polemici protiv takve teze zapisao je misao da je opravdana nestrpljiva žurba nacionalnih pokreta nerazvijenih i ugnjetenih naroda, jer oni ne mogu čekati na diferencijaciju između proletarijata i buržoazije.[123] Prema tome, činjenica što su svi nacionalni pokreti, koji su doveli do stvaranja jugoslovenske države, bili pod građanskim vodstvom, sama po sebi, tome aktu ne oduzima karakter nacionalnog samoopredeljenja. Radničke partije u Srbiji i u Bosni i Hercegovini su, u principu, sačuvale klasno stanovište, pa ipak nisu bile ni u kakvom konfliktu sa takvim narodnooslobodilačkim pokretima; pre bi se moglo govoriti o njihovoj faktičkoj saradnji. Radničke partije u Hrvatskoj i Sloveniji direktno su sarađivale sa građanstvom u nacionalnom pokretu. Raspoloženje za stvaranje zajedničke jugoslovenske države je

[123] V.I.U. Lenjin, *Referat o partijskom programu,* 19. mart 1919. Osmi kongres RKP (b). — Uporedi: Janko Pleterski, *Lenin in nacionalno vprašanje v Rusiji v času oktobarske revolucije in formiranja Sovjetske zvezde,* „Naša sodobnost" 5. Ljubljana 1957, str. 970.

nesumnjivo, postojalo i u širokim masama. Sa druge strane, činjenica što je na čelu nacionalnih pokreta stajalo građanstvo, ovim pokretima je davala nerevolucionarni karakter. Ipak, nije dovoljno uzeti u obzir samo te okvirne činjenice, već treba celom problemu prići diferencirano.

Srbija je pobedila u oslobodilačkom ratu. Ali time još nije pala poslednja odluka u smislu angažovanja za ispunjenje velikog ratnog programa stvaranja jugoslovenske države, izraženog u niškoj i krfskoj deklaraciji. Poznato je kako je srpska vlada apsolutno insistirala na obezbeđenju izvršenja „malog programa", odnosno da se, pored spajanja sa Crnom Gorom, Srbiji priključe i Vojvodina, Bosna i Hercegovina i južna Dalmacija. Ujedinjenje sa glavninom hrvatskih zemalja i sa Slovencima, međutim, zavisilo je od njihove spremnosti da prihvate hegemonističke uslove ujedinjenja, ušančene iza monarhije i dinastije, i napuštanja ranije postignutog sporazuma u Ženevi sa predstavnicima Jugoslovenskog odbora i Narodnog vijeća SHS. Ako te spremnosti nema, „onda ćemo ići svaki svojim putem: Srbi sa Srbima, a Hrvati i Slovenci sa Hrvatima i Slovencima".[124] No, uz svu tu prepotenciju srpske vlade, odluka Srbije o ujedinjenju nije bila prosti akt njenog proširenja, već ipak odluka o stvaranju zajednice, koja je, nesumnjivo, imala podršku srpskog naroda. Srbi u Vojvodini su se formalno odlučili za neposredno priključenje Srbiji. Podgorička skupština Crnogoraca, koja je odlučila o priključenju Srbiji sa perspektivom potpunog jugoslovenskog ujedinjenja, svakako predstavlja primenu samoopredeljenja crnogorskog naroda. S druge strane, potpuno je očigledno zašto su Makedonci, koji su učestvovali u ujedinjenju Jugoslavije, bili objekt politike srpske vlade. Oni su se trudili da i njima bude omogućeno da kažu svoju reč, ali bez uspeha. U Bosni i Hercegovini je nadvladala jugoslovenska orijentacija, pa su se te zemlje pridružile Državi Slovenaca, Hrvata i Srba, Narodnom vijeću u Zagrebu, sa perspektivom zajedničkog sjedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom. Otcepljenje i državno osamostaljenje Hrvata i Slovenaca od Austro-Ugarske, sa perspektivom ravnopravnog sjedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom, svakako je imalo karakter nacionalnog samoopredeljenja. To je izvršeno 29. oktobra 1918, kada je stvorena samostalna nacionalna država. Druga je stvar što ova država nije zadovoljila socijalne težnje širokih masa, što se na njenoj teritoriji širio socijalni revolt, koji je gurao hrvatsko građanstvo na put brzog bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom. Pored revolta, dakako, veliku

[124] Momčilo Zečević, *Slovenci u politici između dve jugoslovenske države*, „Zgodovinski časopis" 35, Ljubljana 1981, str. 88. — Dragoslav Janković — Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I.—20. XII 1918)*, str. 647.

ulogu je imao i čitav niz drugih momenata, od nacionalnog interesa Hrvata i Slovenaca da se zaštite od italijanskog imperijalizma, koji je ne samo nadirao već i nastojao da spreči stvaranje Jugoslavije. U pitanju su, dakle, bili nacionalni interesi zaštite severne granice prema nemačkoj Austriji, ali i političke taktike i ambicije pojedinih građanskih stranaka i građanskih političara. Pri tome, ne treba zaboravljati ni tadašnje mogućnosti efikasne oružane represije, u slučaju bilo kakvog pokušaja socijalne revolucije, jer su odredbe o primirju Austro-Ugarske sa Italijom davale ovoj drugoj pravo da u cilju obezbeđenja mira zaposedne teritorije i preko demarkacione linije. Znači, buržoazija se klasno mogla obezbediti i bez srpske vojske. Nije bez značaja, svakako, ni činjenica da su prve jedinice srpske vojske u Sloveniju stigle tek 22. decembra 1918.

Ukratko, samoopredeljenja pojedinih naroda u stvaranju jugoslovenske države je, dakle, bilo. Ono što je problematizovalo nacionalno samoopredeljenje Hrvata i Slovenaca, događalo se posle 29. oktobra, odnosno sve do 1. decembra 1918. Jedan od glavnih problema u nacionalnim odnosima u budućoj Jugoslaviji je bio stvoren još u okviru Narodnog vijeća, pre akta o ujedinjenju od 1. decembra, i to samim prihvatanjem odluke o gotovo bezuslovnom ujedinjenju i priznanju monarhije. Konture „hrvatskog problema", tog centralnog političkog pitanja buduće Jugoslavije, ocrtao je Stjepan Radić još 24. novembra, u svojoj polemičkoj „poslednjoj opomeni": „Vama su svima puna usta riječi: narodno jedinstvo — jedna jedinstvena država, jedno kraljevstvo pod dinastijom Karađorđevića. I vi mislite da je dosta govoriti da smo mi Hrvati, Srbi i Slovenci jedan narod što govorimo jedan jezik, a da zato moramo imati jedinstvenu centralističku državu i to kraljevstvo . . . Vi, dakle, naš narod plašite kao malu djecu i mislite, da ćete tako narod pridobiti za svoju politiku. Možda hoćete Slovence, ne znam; možda ćete pridobiti začas i Srbe; ali stalno znam, da Hrvate za to pridobiti nećete, a nećete ih pridobiti zato, jerbo je sav hrvatski seljački svjet isto tako protiv vašemu centralizmu, kako je protiv militarizmu, isto tako za republiku kao i za narodni sporazum sa Srbima. Ako vi budete sa silom htjeli nametnuti svoj centralizam, evo, što će se dogoditi: Mi ćemo Hrvati reći otvoreno, čisto i bistro: e, ako Srbi u istini hoće da imadu takvu centralističku državu i vladu, Bog im ju blagoslovi; ali mi Hrvati nećemo druge državne uredbe nego saveznu federativnu republiku."[125]

[125] Bogdan Krizman, *Stjepan Radić — Život — Misao — Djelo. Korespondencija Stjepana Radića 1885—1918,* 1, „Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest", Zagreb 1972, str. 68—69.

Bez obzira na sve problematične modalitete samog državnopravnog akta stvaranja jugoslovenske države, ona je u istorijskoj perspektivi bila rezultat oslobodilačkih nacionalnih pokreta tog prostora i rezultat njihove temeljne istovetnosti i konvergencije oslobodilačkih interesa. Makedonski oslobodilački pokret je iznimka samo u tom smislu što je svoje samoopredeljenje izborio tek u novoj, proleterskoj fazi u razvoju tih pokreta. Stvaranje jugoslovenske države je bilo odlučujući korak u procesu asociranja nacija Jugoslavije. Istorija je do danas pokazala da se taj proces ne može okrenuti unatrag, pošto se u njemu, na inicijativu radničke klase, spojila i nacionalna i socijalna emancipacija ljudi i naroda. Nacionalno pitanje u novoj državi se, doduše, otvorilo na samom njenom početku, ali na novom istorijskom nivou. To je sada bio jugoslovenski nivo, a ne više stari nivo oslobađanja od stranih vlasti, koji je aktuelan još samo kao pitanje granica. Tekovina 1918. godine je baš u tome što je dala mogućnost daljeg razvitka slobodnog asociranja nacija u već stvorenoj jugoslovenskoj državi. Ova već stvorena država, samom činjenicom svog postojanja, ubrzala je, takođe, afirmaciju dotle nepriznatih ili nezapaženih nacionalnih individualnosti Makedonaca, Crnogoraca, a naposletku i Muslimana. Radnički pokret je u 1918. godini, u celini, prihvatio novu državu kako u ime rešavanja nacionalnog pitanja, tako i u ime olakšanja klasne borbe. Kasnije revolucionarno isticanje njenog „versajskog" izvora i porekla nije bila naučna konstatacija već parola u borbi protiv klasne vladavine buržoazije svih nacija, pogotovo protiv one dominantne među njima. A ta buržoaska vladavina je, po svom karakteru, zaista bila „versajska", ako ne još i gora.

Činjenica je da je jugoslovenska država stvorena pod političkim vodstvom građanskih snaga, a ne radničke klase. U tom stvaranju su najaktivnije učestvovale socijaldemokratske partije Slovenije i Hrvatske, dok se u Srbiji, koja je skoro sve do poslednjih dana rata bila pod okupacijom nemačkih, austrijskih i bugarskih trupa, ni kakav legalni politički pokret uopšte nije ni mogao razviti. Teško je nagađati kakva bi bila aktivnost SSDP da su te prilike i bile povoljnije. Srpski socijalisti su stajali na klasnom stanovištu nesarađivanja sa buržoaskom politikom (a takvom su se smatrali i nacionalni pokreti) — dakle, na opštem stanovištu da rat nije način rešavanja nacionalnih pitanja, te na posebnom, prema kojem je glavni cilj bila Balkanska federacija a ne Jugoslavija kao zasebna država. Kasnije, u 1923. godini, Sima Marković je uveravao javnost u Sovjetskom Savezu da je oduševljenje za nacionalnu slobodu i jugoslovensko ujedinjenje u 1918. bilo „tako jedinstveno, da se (svuda) prenelo i na radničku klasu", a da je pri tome „pretežni deo radničkog pokreta u Hrvatskoj i u

Sloveniji išao socijalpatriotskim putem."[126] (Tome treba dodati da je negativni pojam „socijalpatriotizam" imao ipak dva sadržaja. U slučaju nacionalnooslobodilačkih pokreta malih naroda sigurno drugačiji, od onog kada je bilo reč o podupiranju, od strane radničke partije, imperijalističkog ratovanja „svoje" države.)

Za rukovodstvo Srpske socijaldemokratske partije, kada se ono vratilo u zemlju i udružilo sa kadrovima u zemlji te započelo novu aktivnost u Srbiji, novostvorena jugoslovenska država je predstavljala svršen čin.

Srpska socijaldemokratska partija je izjavila, u skladu sa svojim kritičkim stavom prema ratu, da je dobitak nacionalnog ujedinjenja u toku rata u nesrazmeri sa golemim žrtvama i patnjama celog čovečanstva koje je rat prouzrokovao. No, ipak, pozdravila je bez rezerve jugoslovensko ujedinjenje — iako je ono bilo rezultat rata i akcije buržoazije — ocenjujući ga kao ispunjenje velikih političkih, ekonomskih i kulturnih potreba. Ujedinjenjem se skida nacionalno pitanje sa drevnog reda, kaže se u tadašnjoj njenoj deklaraciji. Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod, jer imaju jedan jezik i iste ostale etničke osobine. „Oni se kao jedan narod i osećaju i ujedinjenje žele."Ujedinjenje je dobitak za proletarijat jer mu pruža „šire polje za agitaciju i organizaciju i pouzdani oslonac za razvijanje klasne borbe . . . za obračunavanje sa svojom nacionalnom buržoazijom. Nacionalnim ujedinjenjem prestaje mogućnost da pod nacionalizmom buržoazija skriva svoj klasni egoizam i povlači za sobom i delove proletarijata . . . (koji sada) ima čisto polje na kome se jasno vide klasne suprotnosti i na kome može da se vodi čista klasna borba".

Prihvatanje nove države je bilo olakšano i time što se borba za samoopredeljenje jugoslovenskih naroda u vreme rata javljala, pre svega, kao borba za pravo na njihovo državno ujedinjenje i za razbijanje državnih tvorevina koje su to ujedinjenje sprečavale. Prirodan je bio utisak da je ujedinjenjem iskorišćeno baš pravo na samoopredeljenje za stvaranje nove države, koju proletarijat mora od buržoazije samo preuzeti. Takav utisak nalazimo i kod radničkih partija svih jugoslovenskih naroda. Uspostaviti što brže i što čvršće jedinstvo radničke klase svih jugoslovenskih zemalja, a za revolucionarnu borbu protiv buržoazije — to je osnovna misao onoga vremena.

Među teškoće za stvaranje jedinstva radničke klase cele novostvorene države treba ubrojiti različitost stavova pojedinih socijaldemokratskih stranaka prema narodnooslobodilačkom pokretu, koji pominje citirana konstatacija Sime Markovića. Najoči-

[126] Sima Marković, *Kommunizm v Jugoslavii,* Moskva 1923. — Citirano prema: Karel Pichlik, *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni,* „Borec", Ljubljana 1968, str. 78.

tije se to pokazalo u Sloveniji, gde se socijaldemokratska partija (Jugoslovanska socijalno demokratična stranka) morala najpre unutar sebe izdiferencirati, pre no što se prisajedinila KPJ. U Sloveniji je, u 1918. godini, već bio izvršen jedan veliki politički prelom, i to uz učešće širokih masa (nacionalno oslobođenje i stvaranje prolazne forme nacionalne državnosti). U Srbiji se, nešto slično takvom prelomu, nije dogodilo. U obnovi samostalne državnosti mase nisu učestvovale u vidu političkog pokreta, već pre svega u ulozi vojnika pobedničke armije. Vlastita akcija masa se nalazila pred njima tek u budućnosti. Razume se, već postignuti prelom u Sloveniji (i u Hrvatskoj) jačao je sklonost ka nacionalnooslobodilačkom „socijalpatriotizmu", sa kojim je trebalo sada prekinuti.

Unitaristička misao građanske politike, da je stvaranjem jedne države stvorena istovremeno i jedinstvena nacija, koristila je, činilo se, naporima za objedinjavanje radničke klase, mada je već u to vreme, naročito posle 1. decembra 1918, bilo očigledno da unitaristička ideja, uz ispoljene centralističke tendencije, postaje političko oruđe pre svega građanskih hegemonista u Srbiji, dvora i vojske.

* * *

Verovatno je korisno baš na ovom mestu reći nešto o jugoslovenskom nacionalnom unitarizmu. Tako obično, sociološki i politički, označavamo one odnose, koji su postali naročito aktuelni samim stvaranjem jugoslovenske države. To je bila tvrdnja da su Srbi (pod kojim imenom su se podrazumevali i Crnogorci, a srpski nacionalisti su u njega želeli da uklope i Makedonce), Bugari (ali oni, uglavnom, ne više posle 1913), Hrvati (koji su u konkurenciji sa Srbima svojatali i Muslimane) i Slovenci (koji nisu imali nikoga da svojataju) jedan narod, jedna nacija. U daljem razvitku kraljevske Jugoslavije nacionalni unitarizam će biti temeljna doktrina centralističkih režima (a drugačijih nije ni bilo), misao vodilja kojom će se oni ne samo opravdavati već i nastajati, da se ostvaruje u praksi. Treba odmah reći da rezultati prakse, posebno u školstvu, ukoliko su se poklapali sa opštom naprednom težnjom naroda na Balkanu, u Evropi, u celom svetu, pa naravno i u okviru Jugoslavije, da se međusobno više upoznaju i zbliže — nisu bili samo negativni. To što su, na primer, Slovenci i Hrvati u školama učili ćirilicu, bilo im je korisno u kulturnom i životnom smislu, a da i ne govorimo o učenju latinice u školama u Srbiji. Nisu ni Sveti Sava, ni Njegoš, ni Vuk Karadžić bili suvišni u hrvatskim i slovenačkim školama, kao ni Ivan Gundulić, Petar Preradović, Primož Trubar, France Prešern i drugi u srpskim školama. I danas bi, recimo, korisno

služila, uz nužne dopune, „Antologija novije jugoslovenske lirike za srednje i stručne škole", koju je 1932. u Beogradu sastavio Andra Žeželj, a odobrio ministar prosvete 12. aprila iste godine. Problem nije toliko kulturne, koliko političke prirode.

Etnički i kulturni unitarizam je među Slovencima, već pre rata, doživeo kritiku i sa kulturnog i sa političkog stanovišta (Ivan Cankar).[127] Sasvim je razumljivo što se to dogodilo baš među Slovencima, jer je taj unitarizam nastupao sa zahtevom da se odreknu svog jezika. Tom, po sebi nekulturnom, zahtevu ta kritika je u prvom redu i bila namenjena. Na relaciji Srbi — Hrvati, etnički unitarizam, s obzirom na istovetnost njihovog jezika, nije imao tu antikulturnu karakteristiku. Naprotiv. Njegova antikulturna karakteristika se ispoljavala u nečem drugom, a u prvom redu u nepriznavanju makedonskog jezika. No, to još nije pobuđivalo značajnije kritike. Nakon stvaranja jugoslovenske države etnički unitarizam i dalje ostaje dominantna kulturna doktrina, ali sa određenom korekturom u odnosu prema slovenačkom jeziku. Unitarizam kraljevske Jugoslavije faktički je priznavao taj jezik i nije ga ograničavao u njegovim primarnim funkcijama, samo ga je uklopio u konstrukciju jednojezičke nacije pomoću nenaučne, političke teze o postojanju jednog, tj. srpsko-hrvatsko-slovenačkog jezika. U prvi plan je stupila politička strana unitarizma, koji je u daljem razvitku bio predmet sporenja i borbi.

No, stvarno postoji jedna strana jugoslovenskog političkog nacionalnog unitarizma, koja nije bila sporna ni tada, pa ne bi trebalo da bude sporna ni danas. Teza o jednoj jugoslovenskoj naciji je imala određenu pozitivnu istorijsku funkciju — to smo već pomenuli. To je bilo u vreme prvog svetskog rata, kada je u politici država Antante, pa i u politici međunarodnog radničkog pokreta, pogotovu njegovog revolucionarnog krila, stajao u prvom redu zahtev za priznanjem prava nacija na samoopredeljenje. U toj situaciji i u tim međunarodnim prilikama, pravo na stvaranje jugoslovenske države, u odnosu na međunarodnu javnost, predstavljalo se kao pravo jedne, tj. jugoslovenske nacije na samoopredeljenje, i u tom smislu jugoslovenski nacionalni unitarizam je odigrao naprednu ulogu. O tome je već 1960. pisao Lojze Ude, a u najnovije vreme i Veselin Đuretić.[128] Zaista, ako pogledamo izjave političkih subjekata, koji su se, naročito u 1917. i 1918, borili za priznanje prava na jugoslovensko državno ujedinjenje, sve one izražavaju misao o nacionalnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. U ono vreme, upozorenja na mnogonacionalnost buduće

[127] I. Cankar, delo pod nap. 73.

[128] L. Ude, delo pod nap. 67. — Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, „Institut za savremenu istoriju" — „Narodna knjiga", Beograd 1982.

jugoslovenske zajednice i na nove probleme nacionalne ravnopravnosti u njoj, pojavljuju se samo u polemikama unutar samog jugoslovenskog kruga. U pokušajima, na primer, da Slovence odvrati od jugoslovenskog pokreta, austrijska vladina politika je svoj poslednji argument nalazila baš u onom što je dotle bila njena poslednja briga, odnosno ona je isticala da Slovencima u Jugoslaviji, gde će srpskohrvatski jezik biti dominantan, preti gubitak nacionalne individualnosti! Razume se, takav argument austrijske politike je među Slovencima mogao da izazove samo podsmeh, da samo još više ojača parolu dana: „Mi smo Jugosloveni, mi hoćemo Jugoslaviju!" Ili: u 1917. i 1918. godini, slovenački socijalistički emigrant, Dragotin Gustinčič, izdaje u Švarcajskoj, zajedno sa Nikolom Smodlakom, reviju „La Yougoslavie", koja stoji na stanovištu jugoslovenskog etničkog unitarizma. Kasnije, u 1927. Dragotinu Gustinčiču, kao vodećem komunisti u Sloveniji, prebacivali su taj njegov nekadašnji unitarizam. Prebacivali su mu nedoslednost, a Gustinčič je na to odgovarao da onaj, koji bi, u 1917. i 1918, stao na stanovište da Slovenci, Hrvati i Srbi nisu jedan narod, taj bi samo pomagao politiku austrijsko-nemačkih imperijalista. Bilo je nemoguće rušiti mnogonacionalnu Austro-Ugarsku i tražiti stvaranje Jugoslavije bez pozivanja na pravo nacija na samoopredeljenje, a što je podrazumevalo i pravo na svoju nacionalnu državu. Nemoguće je, dakle, bilo rušiti jednu mnogonacionalnu državu da bi se stvorila druga mnogonacionalna država! To svet tada ne bi razumeo. Takav je bio odgovor Gustinčiča.

Komentar tome nije potreban. Ali, potrebno je upozoriti na to da međunarodna funkcija jugoslovenskog unitarizma krajem prvog svetskog rata nije argument za današnje prilike, jer se suverenitet jugoslovenske države u međunarodnim odnosima danas utemeljuje na drugi način, stvarnije.

Jugoslovenski nacionalni unitarizam je, posle stvaranja jugoslovenske države, nastajao i kao nekritički prihvaćena tradicija nemačkog i italijanskog državnog ujedinjenja: jedna Nemačka jedne nemačke nacije, jedna Italija jedne italijanske nacije! Još su stariji modeli Engleske, Francuske, Španije, povezani sa tezom o jednom engleskom, francuskom i španskom narodu. Široko rasprostranjena identifikacija države i nacije u liberalnoj Evropi, urodila je svojim unitarističkim plodom i u Jugoslaviji. Ali, očigledna slabost takvog uverenja je bila i činjenica da jedna nacija — jedan narod, u Jugoslaviji stvarno nije postojala. To su znali i najvatreniji pobornici unitarizma, ali su smatrali da ono što još nije, sigurno će nastati u budućnosti. U međuvremenu, konstrukcija o jednom narodu, sa više raznoimenih plemena, korisno je služila. Ako se ponovo vratimo Dragotinu Gustinčiču, videćemo da je on 1927. konstatovao da je krajem prvog svetskog

rata, u krugovima srpskih i crnogorskih studenata u Švajcarskoj, bilo i takvih kojima je federalizam u Jugoslaviji bio simpatičan, ali samo kao etapa na putu ka stvaranju jednog jakog jugoslovenskog naroda. Na taj način, dolazimo do jugoslovenskog nacionalnog unitarizma koji bismo mogli nazvati idealnim unitarizmom.

Ima u najnovije vreme radova koji nastoje da naučno osvetle poglede inteligencije svih naroda Jugoslavije na pitanje nacija između dva rata ili inteligencije u Srbiji u vreme prvog svetskog rata.[129] Ti radovi sigurno će doprineti tome, da se problematika sagleda stvarnije, da se uklone pojednostavljene predstave koje smo preuzeli u naša razmišljanja. Iz rada Milosava Janičijevića navodi Branko Petranović „nijanse koje su ostale nevidljive u sudaru osnovnih frontova, pojedinačna shvatanja srpskih političara i intelektualaca koji su istrajali na sporazumu sa Hrvatima i modifikaciji centralizma."[130] Iz rukopisa Ljubinke Trgovčević daje Andrej Mitrović sliku misli srpske nauke o budućim nacionalnim odnosima u još nestvorenoj Jugoslaviji: pojam jugoslovenskog nacionalnog jedinstva nije tada imao nedemokratsku, hegemonističku sadržinu, već je suštinska sadržina demokratske koncepcije srpske nauke bila bratstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.[131]

Još je u 1960. godini Dušan Kermavner podsetio na stavove Ljubomira Stojanovića, prvaka republikanske stranke, koji se protivio unitarističkom centralističkom uređenju Jugoslavije i istupao za federativnu republiku. U kontekstu našeg raspravljanja naročito je interesantno istaći, da Lj. Stojanović polazi od konstatacije da je uverenje o narodnom jedinstvu zabluda, i to u dve varijante, svesna ili nesvesna. „Ne treba gubiti iz vida — pisao je u 1919. dalje — da kada se kod jednog dela naroda stiče svest o njegovoj individualnosti, kad on već dobije svoju kulturu, svoju inteligenciju i svoju književnost, to se lako ne zaboravlja i ne napušta. O tome treba voditi ozbiljna računa upravo sada kada treba polagati temelje novog državnog uređenja, jer će naša država biti samo onda jaka i stabilna, ako počiva na stvarnosti . . ." U predvečerje zavođenja kraljeve diktature, a to je bilo pri kraju njegovog života — Lj. Stojanović lapidarno je poručio: „U federativnoj republici bilo bi spaseno i učvršćeno i državno

[129] Milosav Janičijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, „Institut društvenih nauka", Beograd 1984. — Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i jugoslovensko pitanje* (rukopis).

[130] Branko Petranović, *Istorijsko istraživanje Jugoslavije kao višenacionalne zajednice — pretpostavka nastavnog programa*, „Razvoj međunacionalnih odnosa", „Izdavački centar Komunist", Beograd 1983, str. 237.

[131] A. Mitrović, delo pod nap. 118, str. 147 i 233.

jedinstvo i ravnopravnost i sloboda i međusobna ljubav i Srba i Hrvata i Slovenaca."[132]

Nije nedostatak naučne spoznaje i dobrih misli bio ono što je ugrožavalo i upropaštavalo ideju zajedničke države.

Nedavno smo pročitali i konstataciju da za Komunističku partiju Jugoslavije, koja je prvobitno bila na pozicijama jugoslovenskog nacionalnog unitarizma, „nije bilo lako i jednostavno odricanje od plemenite ideje jugoslovenstva."[133] Zaista, jugoslovenski nacionali unitarizam je imao i idealne, „plemenite" motive i pobude. Njih je pre svih, utemeljila nacionalno-revolucionarna mlada generacija pre prvog svetskog rata. Mnogi njeni pripadnici su se kasnije priključili revolucionarnom radničkom pokretu. O tom idealnom unitarizmu, koji je bio karakteristika i jednog dela građanske politike, ne samo kod Srba već i kod Hrvata i Slovenaca, naročito u redovima mlađe liberalne inteligencije, nedavno je rečeno i sledeće: „Želja (iskrenih demokratskih ljudi) za centralizmom i potpunim (nacionalnim) izjednačenjem mogla je da izvire iz čestite čežnje da se izbrišu sve pogreške i zablude prošlosti, da se baci u starudiju sav balast istorije, da se sruši sve što bi nas moglo razdvajati, da se započne, tako reći, od ništa, novi drugačiji i bolji zajednički život."[134] No, ovoj prvoj konstataciji, sledi neposredno i druga, istorijska: „Razume se, praksa je već skoro odmah pokazala, koliko su takve ideje bile nedomišljene i utopijske."

Zaista, nestvarnost je bila prva mana makar idealnog unitarizma. Naročito, ako je reč o marksistima. Plemenitost namere nije dovoljna za društvenu akciju. Osnova može da bude samo analiza stvarnosti. A stvarnost je bila takva da su narodi (nacije), koji su stvorili prvu jugoslovensku državu, bili društvene i istorijske činjenice još u 1918. Bilo to kome milo ili ne. Sem toga ideji ravnopravnosti među ljudima i nacijama, ideji o zajednici ravnopravnih naroda, takođe se ne može osporiti plemenitost. Nikad nije postojalo neko jugoslovensko *nacionalno* pitanje, ni u vreme borbe za pravo na jugoslovensko državno ujedinjenje u toku prvog svetskog rata, a ni kasnije. Sem pojam „nacionalno pitanje" je vezan za egzistenciju nacije, a jugoslovenske nacije nikada nije bilo. Uvek je postojalo, kad bi ga neko postavio,

[132] Dušan Kermavner, „Zgodovinski časopis" 14, Ljubljana 1960, str. 216. — Ljubomir Stojanović, *Nekoliko misli o našem državnom uređenju,* Beograd 1919. — Isti autor, *U čemu je stvar,* „Nova Evropa", 26. septembar 1928, Zagreb. — Isti autor, *Srbi i Hrvati,* Beograd 1928.

[133] Desanka Pešić, *Jugoslovenstvo i nacionalni pluralizam,* „NIN", Beograd, 8. januar 1984, br. 1723, str. 23.

[134] Vasilij Melik, *Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje,* „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 22, Ljubljana 1982, str. 22.

otvoreno samo *jugoslovensko* pitanje, kao državnopravno pitanje. To je jedna strana istorijske nedovoljnosti jugoslovenskog nacionalnog unitarizma, nastalog iz idealnih, plemenitih pobuda. Ali, postoji i druga strana, naročito važna za marksiste.

Nije reč o humanosti, pravednosti, plemenitosti u nacionalnom pitanju, jer se sve to, kako je to Marks 10. decembra 1869. pomenuo Engelsu, *samo po sebi razume* u Internacionali. Za revolucionare je pitanje u tome da oni vide kakav značaj imaju narodi za napredak društvenog pokreta, za radničku klasu. Etička strana, dakle, nije uopšte sporna. Ali nije ni odgovor na pitanje kako razvijati revoluciju.

I danas ima jugoslovenskog nacionalnog unitarizma, i to onog iz plemenitih, iskrenih i demokratskih, pa i socijalističkih pobuda. Nesumnjivo, on se pojavljuje kao oblik spontanog otpora protiv negativnih pojava u jugoslovenskom društvu na planu nacionalnih odnosa. To nije samo specifičan oblik opštije pojave nacionalnog nihilizma, koji se tako iskreno ali i tvrdokorno pojavljuje u međunarodnom radničkom pokretu. To je u nas i recidiv onih shvatanja koja su nekada prihvatila mnogonacionalnost i federalizam kao nezaobilaznu etapu, ali koja se nisu odrekla i pretpostavke da će u budućnosti, na kraju krajeva, to voditi stvaranju jedne i jedine jugoslovenske nacije, kao ispunjenju njihovih snova. Treba malo razmisliti, pa videti prostu činjenicu: svaka delatnost za stvaranje jedne nacije u Jugoslaviji znači, sama po sebi i u istom mahu, odvajanje od faktički postojećih nacija; odvajanje od ljudi kojima su one sastavni deo njihovih odnosa, od borbe radničke klase za oslobađanje rada na terenu gde se ta borba jedino može i dobiti, dole u bazi društva.

Još u 19. veku koji je rodio ideju jugoslovenskog nacionalnog unitarizma, u prvom redu na terenu hrvatskih i srpskih odnosa, bilo je jasno da ta ideja izrasta iz nekih sasvim realnih razloga i interesa Srba i Hrvata (i Muslimana). Posle 1918, jugoslovenski nacionalni unitarizam se od strane vladajućih režima jednostavno proglašavao kao politika očuvanja Jugoslavije. Unitarizam je trebalo da prekrije postojanje pluralizma onih stvarnih interesa, koji su realno tražili da jugoslovenska država i ostane. Ti stvarni interesi su doživljavali različite artikulacije, naročito u pitanju srpskih i hrvatskih odnosa.

Jedna današnja istoriografska artikulacija opravdano kaže „da je politika očuvanja Jugoslavije, kojoj je srpski narod bio privržen, izražavala istovremeno i njegovu potrebu za očuvanjem vlastitog integriteta, pošto su njegovi delovi živeli i u drugim 'zemljama' jugoslovenske države" (Desanka Pešić).[135] Iz sasvim opečnog društvenopolitičkog stava potiče artikulacija tih istih

[135] D. Pešić, delo pod nap. 133.

interesa u crnim danima drugog svetskog rata (koji su, ujedno, bili i svetli jer su jugoslovenski komunisti ostvarivali bratstvo i jedinstvo kao revolucionarnu antitezu unitarizmu). Drugog jula 1942, Milan Grol je, na londonskom radiju, isticao: „Osećali se oni danas kao braća po krvi ili ne osećali — Srbi i Hrvati ukrstili su svoje egzistencije, svoja naselja, svoje njive i domove i nema te pameti koja ih može odsečno državno razgraničiti. Onaj koji bi hteo da podvoji u potpuno zasebne države Srbe i Hrvate imao bi da reši problem ne podele srezova, nego preseljenja dva miliona ljudi, što za seljake, vezane za zemlju, znači iščupavanje iz korena, jedan poremećaj socijalni i ekonomski, koji bi jednu zemlju, već izmorenu ratom, onesposobio za mnogo godina."[136]

Dve artikulacije iz dva oprečna društveno-politička polazišta, ali u jednom se ipak dotiču. Nužnost pozitivnog odnosa Srba i Hrvata (kao uslova postojanja jugoslovenske države) argumentiše se sa nacionalno mešovitim karakterom velikih teritorija zapadno od Drine. Ako bismo polazili samo od te fizičke međusobne sraščenosti Srba i Hrvata, onda bi to bio argument za jedinstvo, sličan medicinskim razlozima nerazdvojenosti sijamskih blizanaca. Operacija razdvajanja bi bila fatalna za svakog odvojenog pojedinca. Jugoslovenski nacionalni unitarizam (Srba i Hrvata) je, posmatran sa te strane, nema sumnje, nosio u sebi jedno racionalno jezgro, odnosno težnju da se taj problem rešava na nov način. Naime, on je težio ukidanju individualnosti svakog od njih pojedinačno i njihovom proglašenju u jedno, to jest za život jedne više egzistencijalne celosti. Takav način, zaista, nije *a priori* značio i presecanje hirurškim rezom, ali je mogao biti opasan koliko i hirurška intervencija. Sem toga, on se temeljio na nestvarnoj pretpostavci o mogućnosti ukidanja postojećih naroda.

Istinski problem, što će pokazati celo istorijsko zbivanje od 1918. godine naovamo, nije bio problem sijamskih blizanaca. Istinski problem je bio u tome kako obezbediti zajedničko življenje svih individualiteta, i to ujedinjavanjem njihovih pojedinačnih snaga bez ugrožavanja egzistencije ma kojeg od njih, već obrnuto: pojedini individualiteti stvaraju jaku zajednicu, a zajednica im obezbeđuje opstanak i stvaralački razvitak.

Uz takvo gledanje na problem življenja u jugoslovenskoj zajednici stalno se pojavljivalo, pa i danas se pojavljuje, uverenje da je to, u stvari, proizvod sitničarskog insistiranja na partikularnom, da je to znak nedostatka smisla za širi interes jugoslovenskog jedinstva. Ako je u kraljevskoj Jugoslaviji takvo uverenje bilo u prvom redu „maska hegemonizma", to je ono danas u najboljem slučaju veoma problematična iluzija. Iluzija koja je daleko od marksizma. Stvar je, naime, u tome da ocenu insistira-

[136] V. Đuretić, delo pod nap. 128.

nja na koncepciji zajednice ravnopravnih naroda nikako nije dopustivo svoditi na „odbranu posebnosti svoga užeg etnikuma". Ostavimo po strani pitanja kulturnih i drugih vrednosti. Za marksiste u Jugoslaviji je insistiranje na zajednici ravnopravnih naroda rezultat jednog dubljeg saznanja puteva društevnog razvitka. U polemici protiv stava, da je „nesreća što je Jugoslavija mnogonacionalna zajednica", Veljko Vlahović je to saznanje pregnantno izrazio ističući da su (jugoslovenske) nacije *dinamične ćelije društva i društvenog razvitka,* a u socijalizmu one to postaju još više.[137] (Podvukao J.P.) Socijalizam bez njih ne može, a pogotovu ne samoupravni.

Ideal „bizmarkizacije" Jugoslavije je nerealan jer je nemoguć. Nemačka nacija, kao već postojeći realitet, skrojila je sebi državu po svojoj meri, a nije država skrojila naciju. Stvarni rezultat uverenja da je u Jugoslaviji moguće skrojiti naciju prema meri države, morao je, prema logici stvari, da rezultira, u unitarnoj državi, u prevlast vladajuće klase „centralne", po stvarnom položaju, nacije nad ostalim. Jugoslovenski unitaristi iz iskrenih, ali pogrešno shvaćenih, demokratskih i kulturnih pobuda, tu su logiku većinom shvatili za nekoliko godina.

Na kraju ovog letimičnog ekskurza o sadržinama jugoslovenskog nacionalnog unitarizma, još jedno zapažanje. Reč je o odnosima prema susednim narodima. Federativno povezivanje, u pravcu podunavske ili u pravcu balkanske federacije, bilo je još od 19. veka u tradiciji radničkog pokreta u prostoru Jugoslavije. Ali, sve takve zamisli su bile neostvarive na temelju unitarizma, po onoj logici — jedna država i jedna nacija. Ko bi mogao i ranije i sada, da misli na podunavsku ili balkansku naciju? Šire državno povezivanje danas nije aktuelno. Pitanje je, hoće li ikad još biti. Ali jeste, i uvek će biti, aktuelno pitanje povezivanje naroda, nacija, bez obzira na državne granice. Jugoslovenski nacionalni unitarizam u ovom smislu može da znači samo zatvaranje.

Zaista, jugoslovenski nacionalni unitarizam je imao određenu pozitivnu ulogu u procesu nastanka prve jugoslovenske države, ali svoju poslednju suštinu je formulisao izrekom, da u jedinstvenom narodu problem ravnopravnosti ne postoji. Kao takav, postao je idejno oružje vladajućeg centralizma i hegemonizma različitih varijanti, ali uvek protiv radničkih interesa. Činjenica je da taj unitarizam nije stvorio jugoslovensku naciju, ali je nacionalne suprotnosti mnogo produbio. Jugoslovenski komunisti, sa gledišta borbe za socijalističku revoluciju, imaju svoja jasna i skupo plaćena iskustva sa unitarizmom. Rezimirajmo ih ukratko: Oni su gubili politički teren kada su branili ideju jedinstvene jugosloven-

[137] Veljko Vlahović, *Samoupravljanje i razvoj međunacionalnih odnosa,* „Svijest i stvarni život", Sarajevo 1976, 153.

ske nacije, ali su ga gubili i onda, kada su tu ideju odbacivali na taj način što su pravo nacija Jugoslavije na samoopredeljenje tumačili kao obavezu na otcepljenje. Da su oni istrajali na prvom ili drugom stavu, danas ne bismo zajedno živeli u Jugoslaviji, pogotovu ne u socijalističkoj.

Na početku stvaranja Jugoslavije stoji činjenica da prvodecembarski akt nije više bio ono što je bilo samoopredeljenje u poslednjim danima rata. Treba se upoznati sa precizacijom te razlike, kako ju je zapisala KPJ u 1942. godini povodom osnivanja AVNOJ-a, kada je objasnila svoj stav prema prvoj jugoslovenskoj državi. „Sve ono — rečeno je tada — što je neposredno prethodilo prvom decembru, sve one političke intrige i manevri, sva ona lažna igra sa proglašavanjem ujedinjenja bez učešća naroda, sve ono što je neposredno sledilo prvom decembru — stvaranje vlade i sve njene mere protiv naroda, rušilo je raspoloženje naroda za jednom zajedničkom državom, koje je nesumnjivo postojalo i koje je, kao takvo, nosilo u sebi historijski progresivne tendencije. I što je razvoj u Jugoslaviji išao dalje, sve je bio vidljiviji, sve je bio jasniji imperijalistički karakter 1. decembra, sve je bilo očevidnije da 1. decembar, onakav kakav je, nije bio nikakav dan ujedinjenja, nikakav dan stvaranja zajedničke države, pa prema tome i nikakav izraz stvarnog raspoloženja naroda za jednom državom u predvečerje sloma Austro-Ugarske Monarhije. I zbog toga je borba naroda Jugoslavije (svih naroda! — J.P.) protiv velikosrpske hegemonije nužno morala da postane borba protiv 1. decembra kao simbola te hegemonije... Borba protiv 1. decembra značila je borbu protiv svih onih koji su razjedinjavali naše narode, koji su kompromitovali i upropaštavali ideju zajedničke države..."[138]

Na ovom mestu treba citirati još i one delove istog objašnjenja, u kojima se govori o okolnostima i nužnostima borbe za jedan drugačiji „prvi decembar".

„Kada je, pak, u Evropi, razvojem fašizma, postala akutna opasnost imperijalističkog rata — rečeno je dalje — kada su svi mali narodi na Balkanu i Srednjoj Evropi, a naročito slovenski narodi, bili ugroženi od nemačkog i italijanskog fašizma, tada je borba naroda Jugoslavije protiv velikosrpske hegemonije i prvog decembra, dobila i jednu pozitivnu formulaciju: borba za jednu Jugoslaviju koja bi mogla da, na bratstvu i jedinstvu svojih naroda, oslanjajući se na antifašističke snage celog sveta, u prvom redu na Sovjetski Savez, organizuje odbranu za svoju nezavisnost i slobodu. I tako je nužno borba protiv prvog decembra morala

[138] *Prvi decembar,* „Borba", 6. decembar 1942, br. 20. „Istorijski arhiv KPJ", t. 1, knj. 2, str. 263.

postati borba za prvi decembar, ali jedan takav prvi decembar koji bi bio akt stvaranja jedne države voljom samih naroda, učešćem njihovim u samom aktu. Započeta borba . . . nastavila se i dobila svoje puno značenje u periodu narodnooslobodilačkog rata, u toku kojeg su narodi Jugoslavije uspeli da ostvare nerazdruživo bratstvo i borbeno jedinstvo, u toku kojeg su narodi uspeli da stvore sve one nužne preduslove potrebne za stvaranje jedne zajedničke države . . . Rađa se ona država koju je prvi decembar devet stotina i osamnaeste negirao i ostvario kao velikosrpsku državu . . ."

Dobro je, već na početku našeg raspravljanja o revoluciji, o narodima i o Jugoslaviji, upoznati celinu tog lapidarnog dokumenta, kao izraza misli sa kojom je revolucija stvarala uslove svoje pobede. Ako tu misao upoznamo na početku, to ćemo lakše i dublje da shvatimo logiku njenog postanka.

2. NARODI I ZEMLJE U NOVOJ DRŽAVI

Hegemonistička politika je stvarala u novoj državi, od prvog njenog dana, odnose nacionalne neravnopravnosti, čak ugnjetavanja raznih stepena i oblika. Istovremeno, od prvog dana se pojavljuje učešće ili saradnja buržoazije podređenih naroda u centralističkim režimima. Nova zajednička država je značila nejednake političke, pa i nejednake faktičke uslove za nacionalni razvitak pojedinih naroda.

Srbi

Stvaranje veće i snažnije jugoslovenske države je označilo nov položaj za srpski narod. Srbi su po prvi put svi ujedinjeni u granicama jedne države, u koju se utisnuo celokupan rezultat njihovog oslobodilačkog pokreta u prošlosti. U smislu svog ujedinjenja, Srbi su rešili svoje nacionalno pitanje u celini. Druga strana tog novog položaja je bila u tome što ta država nije bila etnički homogena, nije bila samo srpska država. To je bila Jugoslavija. Jugoslavija je stvarno predstavljala državu jugoslovenskih naroda (nacija), koji su se već dosta ranije bili neopozivo oformili. Nacionalni pluralizam nove države, pored društveno-socijalnog, postavio je kao osnovno pitanje: kakav će biti odnos među udruženim narodima? To je, u izvesnom smislu, značilo i pitanje, kako će srpska nacija sama da odredi svoj položaj prema ostalima, pošto je njeno istorijsko polazište bilo toliko jako da druge nacije Jugoslavije (praktički hrvatska i slovenačka) na to nisu mogle bitno da utiču.

Za srpsko opredeljenje su bile determinantne dve istorijske činjenice. S jedne strane, tradicija samostalne srpske državnosti, povezana sa tradicijom zapadnoevropskog liberalnog shvatanja države kao tvorca nacije. To shvatanje se u srpskoj javnoj i političkoj misli tek susrelo sa problemom Jugoslavije kao zajednice nacija, a on je, u stvari, to i bio. Drugim rečima, u Srbiji je postojala inercija slabo razvijenog jugoslovenskog shvatanja pluralizma nacionalnooslobodilačkih ciljeva jugoslovenskog pokreta. Ideja o ujedinjavanju nacionalnih individualnosti u zajednicu, na osnovu njihove ravnopravnosti i daljeg održavanja i razvitka, bila je u političkoj svesti srpske javnosti (i ne samo njoj) tek na početku svog afirmisanja. U jugoslovenskom smislu još su najdalje bili otišli oni, koji su novu državu smatrali ne prosto proširenom Srbijom, već državom u kojoj se stvara jedna nova zajednička, od sviju jugoslovenskih nacionalnih elemenata sastavljena, jugoslovenska nacija. Pravo jugoslovenstvo, u smislu ravnopravnosti nacionalnih individualiteta u zajednici, to je bila misao koja je u ono vreme ostajala još sasvim na marginama političke svesti. S druge strane, bitan faktor za suštinu srpskog opredeljenja u novoj državi je bio karakter vodeće društvene snage srpskog naroda. To je bila srpska buržoazija, sa svim svojim pozitivnim i negativnim političkim i društvenim osobinama, među njima naročito težnja za afirmisanjem svog interesa putem monarhijske *(a priori* nedemokratske) forme političkog delovanja.

Imajući na umu prvi faktor, koji je on najviše istraživao, Dragoslav Janković o karakteru određivanja položaja Srbije u novoj državi, kaže, između ostalog, i sledeće: „Konzervativna srpska buržoazija, čiji je tipičan predstavnik bila radikalna stranka s Pašićem na čelu, odnela je najzad punu pobedu u jugoslovenskom pitanju, ostvarivši u potpunosti svoju koncepciju stvaranja Jugoslavije. Pozivajući se uvek na nesumnjivo ogromne žrtve i zasluge srpskog naroda u ratu, Pašić je sa svojom radikalskom ili sa koalicionom vladom od samog početka rata sprovodio, uporno i dosledno, i uspeo da i do kraja dovede, svoju koncepciju stvaranja Jugoslavije, koncepciju po kojoj je Srbija, kao nosilac borbe za oslobođenje od Austro-Ugarske, ujedno i nosilac ujedinjenja s Jugoslovenima, tvorac njihove države, pa stoga ona, uglavnom sama i uglavnom jednostrano, određuje uslove ujedinjenja (daje „ustupke"). Odričući se, napuštajući posebnu državnost Srbije, srpska vlada je nastojala da po svaku cenu zadrži stvarnu prevlast Srbije i u budućoj državi, koja neće biti samo proširena Srbija već jedna nova država."[139]

[139] Dragoslav Janković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije,* „Politički život Jugoslavije 1914—1945", „Treći program Radio Beograd", Beograd 1973, str. 72.

To je bilo opredeljenje, koje je, u stvari, odredilo čitav budući međusobni odnos nacionalnih individualnosti kraljevske Jugoslavije, koje je odredilo položaj srpske nacije u njoj. Srpsko nacionalno pitanje je rešeno, ali je istovremeno otvoreno opšte nacionalno pitanje u Jugoslaviji. To je donosilo mnoge probleme i samom srpskom narodu, perspektivi njegovog daljeg razvitka. Koliko su ti problemi bili teški, pokazalo se, između ostaloga, u trajnoj krizi koju je proživljavala kraljevska Jugoslavija, a koja je bitno pridonela i njenom kraju pod udarima fašističke agresije. Katastrofa jugoslovenske države, u aprilu 1941, bila je katastrofa svih njenih naroda, među njima i srpskog na sasvim istaknutom mestu. U katastrofi se pokazalo da opredeljenje srpskog položaja u Jugoslaviji, kakvo je bilo stvoreno u 1918. i u sledećim godinama, od strane konzervativne buržoazije, kao predstavnika nacije, nije, u stvari, rešilo srpski nacionalni problem u istorijskom smislu. Srpski narod je bio izložen novim žrtvama.

Kazati nešto više od ovih opštih konstatacija o položaju i perspektivama srpskog naroda u kraljevskoj Jugoslaviji je vrlo težak zadatak, pošto je i sama srpska društvena nauka u tom pogledu učinila tek prve korake. Činjenica je da srpska građanska politička nauka položaj srpske nacije u Kraljevini Jugoslaviji nije izučila, a u tom pogledu su malo učinili i marksisti. Dok je prvima smetala politička doktrina nacionalnog unitarizma i sam hegemonistički položaj buržoazije Srbije (analizirati položaj srpskog naroda, značilo bi priznati i postojanje i problem ostalih naroda u državi), to je marksistima nedostajalo još pravo shvatanje karaktera opšteg odnosa između radničke klase i nacije; shvatanje da se osnovna borba za društveni preobražaj vodi u naciji. Ako pogledamo jedan od retkih radova, koji su dotakli i pitanje položaja srpskog naroda posle 1918. godine — rad profesora Čubrilovića — možemo iz njega dobiti dosta indikativnu i poticajnu sliku.[140]

Nikola Pašić je, i posle 1918. godine sve do svog poslednjeg trenutka, radio na ostvarenju zamisli Ilije Garašanina da Srbija, „proširujući svoje uređenje i vlast svoje dinastije na ostale jugoslovenske zemlje, izvrši unifikaciju u duhu srpske nacionalne i državne tradicije". Ali, kaže isti autor, „ovakav zadatak premašivao je snage i mogućnosti same Srbije." I pored ogromnog prestiža, koji je stekla u ratu, ona za ostvarenje takvog cilja nije bila dovoljno razvijena u privrednom, civilizacijskom, upravnom i građansko-društvenom pogledu. S druge strane, nacionalna svest jugoslovenskih naroda, probuđena već davno pre 1918. godine, još u 19. veku, isključivala je svaku mogućnost njihove denacionalizacije u smislu proširivanja srpske nacionalne i državne svesti.

[140] V. Čubrilović, delo pod nap. 31.

„Štaviše", nastavlja Cubrilović svoju misao, „i Srbi iz drugih pokrajina, ma koliko da su bili zadahnuti željom za opštim srpskim ujedinjenjem, nikad to ujedinjenje nisu zamišljali kao brisanje svih njihovih navika, tradicija, državnih i pokrajinskih, u kojima su se oni vekovima razvijali." Koncepcija o premoći Srbije i njenih ustanova nad ostalim jugoslovenskim zemljama, dobila je zato, u pogledu nacionalne ideologije, prilagođeni izraz, „usvojilo se stanovište integralnog jugoslovenstva, kako su to propovedali ljudi iz nekadašnje Srpsko-hrvatske koalicije."

Na ovom mestu moramo posebno konstatovati još dve stvari. Prvo, misao nacionalnog jedinstva Srba i Hrvata je dopunjena i mišlju o jednakom jedinstvu sa Slovencima. Problem jezičke različitosti Slovenaca se rešavao politički, u tom smislu što se i slovenački jezik uključivao u formulu o jedinstvenom „srpsko-hrvatskom-slovenačkom" jeziku. To je bilo u suprotnosti sa stvarnošću, i sa filološkom i sa kulturnom. U perspektivi, što se naročito izrazilo u godinama Aleksandrove diktature, očekivalo se da će i Slovenci prihvatiti srpsko-hrvatski kao svoj književni jezik. Drugo, manje očigledno, ali za celinu srpsko-hrvatskih odnosa, pa i za Jugoslaviju, posebno je bilo značajno to da je stanovište o „integralnom jugoslovenstvu" tada, kada ga je kao svoju političku doktrinu preuzelo hegemonističko građanstvo Srbije, suštinski dobilo drugačiji sadržaj. Dok je ideja nacionalnog jedinstva Hrvatsko-srpske koalicije uglavnom poticala od Štrosmajerovog jugoslovenstva, odnosno od ilirizma, pa je i realno, u suštini, značila način rešavanja problema odnosa između Hrvata i delova srpskog naroda u samim hrvatskim zemljama, to je ta ideja sada bila u službi centralističke koncepcije jugoslovenske države, a samim tim i hegemonizma društvenih vrhova Srbije. „Prekrivanje" srpstva jugoslovenstvom, služilo je opravdavanju centralističke politike kao jedine prave nacionalne politike; služilo je hegemoniji buržoazije Srbije nad nesrpskim nacijama, a stvarno i nad delovima srpske nacije van Srbije. Naravno, služilo je i jačem podređivanju i eksploataciji radnika i seljaka u samoj Srbiji. Ovaj novi suštinski sadržaj nacionalnog unitarizma se mogao prikrivati, jer se služio frazeologijom oslobodilačkog nacionalizma. U postojanje ovog novog sadržaja ideje o nacionalnom jedinstvu nije bilo lako uveriti one poštene rodoljube svih jugoslovenskih naroda koji su ostajali verni naprednoj oslobodilačkoj tradiciji, zajedničkoj svim jugoslovenskim narodima i koji su u ideji nacionalnog jedinstva gledali plemeniti izraz te tradicije. Ovo menjanje sadržaja ideje nacionalnog jedinstva je imalo upravo razorne posledice u političkom životu Hrvatske, na šta je vrlo dobro upozoravao Otokar Keršovani, nekada vatreni pristalica te ideje.

Srbija je i posle 1918. očuvala kontinuitet političkog života i u novoj državi produžavala svoj politički rezon. I to preko dinastije

i vojske, čiju vlast odnosno mehanizam proširuje po celoj Jugoslaviji; preko Beograda koji od srpske prestonice postaje prestonica Jugoslavije sa celokupnom popratnom strukturom vladanja; politički ljudi i pokreti iz Srbije proširuju svoj uticaj i na druge jugoslovenske zemlje, pre svega tamo gde žive srpske mase. „Ali, piše V. Čubrilović, pored svega toga, posle 1918. Srbija se ipak utopila u opštu jugoslovensku državnu zajednicu . . .“ No, njeni vodeći građanski politički pokreti (kao ni oni iz ostalih jugoslovenskih zemalja) nisu iz činjenice da je reč o državi koja je zajednička (a ne samo srpska), izvukli potrebne zaključke.

„Srbijansko građanstvo, kao vodeće u Jugoslaviji posle 1918,“ nastavlja V. Čubrilović, „prvo je bilo pozvano da deluje linijom uzajamnosti u klasnim interesima na objedinjavanju jugoslovenske buržoazije uopšte. Međutim, ono je ostalo usko srpsko sve do 1918, a neće se promeniti ni posle 1918 . . . Nesposobno da organizuje privredu, građanstvo u Srbiji se pokazalo nesposobnim da uredi državu, a još nesposobnije da brani i ono malo građanskih demokratskih tekovina Srbije iz epohe pre 1918. Zato će postupno kod njega sve više preovlađivati konzervativne reakcionarne koncepcije i težnje koje će ići u prilog zavođenja vladalačkog ličnog režima i izgradnji monarho-fašizma u Jugoslaviji posle 1929.“ Kruna, oslanjajući se na krupnu buržoaziju, vojsku, birokratiju i konzervativno-reakcionarne političke snage, postupno je drobila otpor naprednih srpskih građanskih stranaka. Seljaštvo u Srbiji je sve do 1918. služilo kao kičma svima političkim građanskim pokretima. U godinama posle 1918. nastupa, doduše, pojačana politička diferencijacija, pokazuju se pomeranja ulevo. Javlja se težnja o zaštiti od učinaka kapitalizma kroz zadrugarstvo. Srpska zemljoradnička stranka cepala se na desnicu i levicu, na centraliste i federaliste, na Srbe i Jugoslovene. Ali to nije bilo dovoljno za stvaranje uže veze sa seljačkim pokretom kod ostalih naroda Jugoslavije, pogotovu ne sa hrvatskim. Nacionalna nadređenost (!) odnosno podređenost su bili jači faktor razdvajanja od socijalnih momenata povezivanja.

Isti pisac posebno tvrdi da građanska politička misao u Srbiji nije, u celom periodu između dva rata, dala bilo kakvu analizu pitanja srpske nacije. Tome dodajemo da to sigurno nije bila posledica nekakve intelektualne, stvaralačke nemoći, već posledica vladajućih političkih (unitarističkih) koncepcija, kao što je već rečeno. Analizirati srpsku, značilo bi priznati i egzistenciju ostalih nacija, a samim tim i nužnost dogovaranja političkih odnosa sa njima. Zato se pitanje srpske nacije jednostavno identifikovalo sa jugoslovenskom državom, a postavljanje pitanja ostalih nacija (Hrvata, Slovenaca) *a priori* se tretiralo kao izraz užih, partikularnih, ako ne i separatističkih interesa i težnji. Takav rezon je bio toliko opšte prihvaćen u srpskoj političkoj

misli da na tom području, ni režim ni opozicija u Srbiji, nikad nisu dosledno izradili svoje razlike. Politička parola „Jugoslavija — to smo mi!", postojala je, usled nedostatka kritičke analize, sve više opšte uverenje. Takvo stanje nije moglo da ostane bez učinka na način mišljenja u Srbiji, čije tragove nalazimo i dandanas.

Odsustvo nove političke analize položaja srpskog naroda i odsustvo nove političke misli, doprinelo je činjenici da nisu iznikli ni novi politički ljudi. „Osim neuspelog pokušaja na stvaranju zemljoradničkog pokreta, piše V. Čubrilović, Srbija od 1918—1941. ima na svom čelu stare ljude i stare stranke iz epohe do 1912." A sa starih polazišta nije bilo moguće očekivati jednu celovitu analizu problema jugoslovenske državne zajednice. U tom pitanju nije bilo jedinstvenih stavova ni u jednoj srpskoj stranci. Gotovo u svakoj su se nalazili i pristalice širih samouprava, čak i federalisti i centralisti, iako su poslednji odlučno preovlađivali. Ali celokupna građanska opozicija nije uočavala neposrednu povezanost starih problema borbe za parlamentarnu demokratiju (protiv apsolutističkih tendencija vladara, ponovo otvorenih vidovdanskim ustavom, a akutno zaoštrenih zavođenjem diktature 1929) i novih problema jugoslovenske državnosti, u prvom redu nacionalnog pitanja. Otuda i sklonost opozicije u Srbiji da raspravlja i da se pogađa sa opozicijom u drugim jugoslovenskim zemljama o načinu vraćanja na parlamentarni demokratizam, ali ne istovremeno i na načela o adekvatnom državnom uređenju.

Baš u toj nespremnosti za neposredno povezivanje borbe za građansku demokratiju sa demokratskim rešavanjem nacionalnih pitanja svih naroda Jugoslavije je bio početak (ali ne i kraj) začaranog kruga, u kojem se kretala građanska opozicija, kako srpska tako i ona u Hrvatskoj i drugde. Sve brže okretanje tog zatvorenog kola sve više je, na svim stranama, jačalo centrifugalne tendencije i proširivalo mogućnosti ubistvenom fašistoidnom nacionalizmu, svih nacionalnih boja.

Bilo je kritičnih stavova i u srpskoj građanskoj politici, upozorava Otokar Keršovani (Stojan Protić, republikanci, neki zemljoradnici, neki zajedničari), pa kaže: „Ono što je nekada predviđao čak i Protić, pokazalo se kao sasvim točno: održavanje sistema nasilja nad ugnjetenim narodima moralo je dovesti u pitanje demokratske ustanove čak i za same Srbe. Velikosrpskoj je buržoaziji bilo prije svega stalo do održavanja hegemonije, pa je zato ona lako napustila demokratske ustanove. Ali ona sama nije bila dovoljno snažna da neposredno preuzme vlast u svoje ruke. To je olakšalo planove dvora, povezanog s vojnim klikama i krupnom birokracijom, koji je težio za tim da sam zavlada u novoj državi, da bi tako lakše učvrstio svoju vlast. Upliv vojnih klika u poslijeratnom (posle 1918) političkom razvitku Jugoslavije u

znatnoj je mjeri samo nastavak takvog upliva u predratnoj Srbiji. Dvor i generalska klika oko Pere Živkovića iskoristili su strah buržoazije od proletarijata i nacionalnih pokreta i počeli prigrabljivati vlast u svoje ruke u sve većoj mjeri, težeći sve više uvođenju otvorene diktature. Da bi mogli izvesti svoj plan, oni su morali najprije po mogućnosti pocijepati sve snažne političke grupacije u zemlji i oslabiti njihov upliv u narodu. Zatim, oni su morali kompromitirati sav parlamentarni sistem u narodu. Zato su već od 1924. oni težili da razbiju Radikalnu stranku i njenog šefa Pašića, a zatim i demokrate i HSS ... Tako su u svim strankama nastajale veće ili manje grupe mahom krupno kapitalističkih političara koji su se najuže vezali za dvor i generalsku kliku ..."[141]

Ovo zapažanje robijaša Keršovanija u Sremskoj Mitrovici u 1938, potvrđuju rezultati novih istorijskih istraživanja.

Jugoslovenska Demokratska stranka, osnovana 1919, u Srbiji je ujedinjavala gotovo svu predratnu buržoasku protivradikalnu opoziciju, a jezgro su joj bili „samostalci". U bitnim pitanjima, ona se nije razlikovala od Radikalne stranke. Obe su bile izrazito građanske stranke i vatrene pobornice monarhije i centralizma, iako su između sebe imale oštre okršaje u borbi za vlast. Jugoslovenska Republikanska stranka (u početku nazvana Republikanska demokratska stranka) i Savez zemljoradnika su bile novina u stranačkoj strukturi Srbije. One su predstavljale levu buržoasku opoziciju. U Republikansku stranku je, pored drugih grupa, stupilo i levo krilo bivših samostalaca (Jaša Prodanović, Ljuba Stojanović). Savez zemljoradnika je, slično novim seljačkim strankama u drugim zemljama Jugoslavije, predstavljao reagovanje na socijalni nemir seljaštva, nezadovoljnog sa dotadašnjim buržoaskim strankama. Glavna opoziciona stranka, ujedno i jedina istinski svejugoslovenska, bila je Komunistička partija Jugoslavije. U njoj se još nije bila izvršila diferencijacija između komunista i socijalista u Srbiji, pa je zato KPJ u Srbiji istupila kao jedina radnička stranka na izborima za konstituantu. U Srbiji nije bilo buržoaskih stranaka sa socijalno reformističkim programom, kao što je to bilo u Sloveniji, Hrvatskoj, pa u manjoj meri i u Bosni i Hercegovini.

Revolucionarna radnička i građanska demokratska opozicija su u Srbiji dobile oko 1/3 glasova na izborima za konstituantu, a ostale 2/3 su podelile prilično podjednako Radikalna i Demokratska stranka. KPJ je dobila 15,5%, Savez zemljoradnika 14%, Republikanska stranka 2% glasova, Radikalna stranka 35%, a Demokratska 31% glasova. U poređenju sa poslednjim izborima,

[141] Otokar Keršovani, *Povijest hrvatskog naroda*, „Otokar Keršovani", Rijeka 1971, str. 127.

održanim uoči balkanskog rata (1. aprila 1912), jako je opao udeo radikalskih glasova (od 44% u 1912) i gotovo se utrostručio udeo glasova za radničku partiju (5,3% u 1912). U gradovima je Komunistička partija dobila više od 38% glasova i istakla se u njima kao najjača među novim partijama Srbije (Analize izbora za konstituantu Vasilija Melika koristimo u ovoj glavi).[142]

Pomenute brojke već ponešto kazuju o raspoloženju glasača. Oni nisu svesrdno afirmisali, ni prošlu ni aktuelnu, politiku radikala u Srbiji. Te brojke, naravno, izražavaju i vanredan porast socijalnorevolucionarnih tendencija u Srbiji posle rata. Zemljoradničkoj stranci, sa druge strane, uspelo je da privuče sebi značajan deo seljačkih glasača i da ih odvrati od glasanja za Radikalnu ili Demokratsku stranku. No, uzevši rezultate izbora 1920. za sebe, vlada je, u pogledu izbornog efekta, svakako pobedila, pošto je osvojila veliku većinu poslaničkih mandata Srbije (73% ili 71% svih mandata). Koliko je taj udeo mandata bio nerealan u odnosu na raspoloženje birača i koliko se iza njega krio jedan relativni poraz obe vladine stranke, može se videti samo ako se uzme u obzir vanredno velika apstinencija birača. Ona je, pored Makedonije sa 55% učešća, bila najniža među svim pokrajinama Jugoslavije. U Srbiji je učešće na izborima bilo 56% (jugoslovenski prosek 65%), dok je u predratnim godinama po običaju bilo mnogo veće (73% u 1912). Ogroman deo nekadašnjih radikalskih birača, te birača prethodnika Demokratske stranke, ostao je sada kod kuće. Anketa „Pravde" povodom te pojave, istakla je odgovore u smislu razočarenja u rezultate rata, u politiku nekažnjavanja ratnih profitera, bogatih saradnika okupatora, razočarenja u političare i u njihova neispunjena obećanja, u nesređene prilike, korupciju itd. „Pravda" je direktno govorila o porazu vladinih stranaka.[143]

Teško je, razume se, samo na osnovu izbornih rezultata zaključivati i o neposrednim motivima birača. Ali bi se u okviru tih rezultata u Srbiji mogla smestiti teza da birači kao celina (učesnici i neučesnici na izborima) nisu svojim glasovima nagradili baš one stranke (vladine) koje su bile nosioci centralizma u Jugoslaviji. Očigledno da prvenstvo srbijanske buržoazije, obezbeđeno centralizmom, nije za osnovne mase srpskih birača bio onaj privlačan razlog zbog kojeg bi one zapostavile svoje posebne i neposredne interese i prihvatile centraliste samo zbog njihovog centralizma. Naprotiv. Osnovne mase birača su već u predratnoj Srbiji imale dovoljno lošeg iskustva sa upravnim birokratskim centralizmom vladajućih radikala, iako su se oni kitili parolom Svetozara Markovića o „samoupravi", čak su tu parolu stavili i u

[142] Vasilij Melik, *Izidi volitev v konstituanto leta 1920,* „Prispevki za zgodovino delavskiga gibanja" 3, Ljubljana 1962, str. 3—61.

[143] V. Melik, na istom mestu.

naslov svog partijskog organa. Koji je, onda, bio pravi razlog zbog kojeg su (seljački) glasači Srbije, prilikom kasnijih izbora, toliko izdašnije podupirali Radikalnu stranku i davali joj redovito više od apsolutne većine glasova i zašto su relativno konstantno podupirali i drugu stranku centralizma, Demokratsku? To još nije objašnjeno. Pre svega, ostalo je otvoreno pitanje da li su time potvrđene tadašnje ocene KPJ da je to bio izraz pridobijanja seljačkih glasova u Srbiji vladinom politikom relativno blažeg oporezivanja negoli u drugim zemljama Jugoslavije? U svakom slučaju, ne bi se moglo tvrditi da su stranke centralizma i hegemonizma do 1927. godine u Srbiji imale neki širi suprotan front glasača. O. Keršovani, na primer, situaciju u 1928. godini, vidi na sledeći način: „Tako se, eto, u proljeće 1928. počeše pomaljati konture jednog velikog općenarodnog demokratskog bloka uperenog protiv režima reakcije i nacionalnog ugnjetavanja, koji je stao zahvaćati cijelu Jugoslaviju. Samo još u Srbiji nije došlo do odlučnog preloma u masama iako je i tamo agrarna kriza (pokret za razduženje seljaka itd.) već znatno uplivala na promjenu u raspoloženju seljačkih i malograđanskih masa."[144] Prelom, konstatuje Keršovani tek u 1935. godini, na osnovu rezultata petomajskih izbora. „Naročito je važno bilo — piše on — da se na tim izborima pokazalo da je većina samog srpskog naroda, pa i u samoj Srbiji, ustala protiv fašizma, da istupa rame uz rame sa ostalim narodima Jugoslavije za vraćanje demokracije i za narodni sporazum, za nacionalnu ravnopravnost."

Vrlo je verovatno da se diferencijacije u srpskom narodu nisu vršile u prvom redu na pitanju odnosa srpske buržoazije prema drugim narodima Jugoslavije, već na pitanjima unutrašnjeg društvenog i političkog razvitka same Srbije. Iskustvo sa režimom diktature i njegovim naslednicima je, verovatno, bilo odlučujuće. S druge strane, bilo bi pogrešno sasvim negirati i nacionalne momente.

Zaista, srpsko jedinstvo je stvaranjem Jugoslavije postalo činjenica. Ali je osećaj trijumfa srpskog naroda, nakon strahovito skupo plaćene pobede u odbrambenom ratu, brzo pomućen. Na državu, koja i jeste i nije bila srpska, legla je senka „bratskog spora", nerešenog nacionalnog pitanja ostalih naroda Jugoslavije. Možda je i u tome bio izvor kritične skepse prema oficijelnom trijumfalizmu, koju su, u ime nove srpske pesničke generacije, izrazili poznati stihovi Miloša Crnjanskog, adresirani „Jugoslaviji":

Nijedna čaša što se pije,
Nijedna trobojka što se vije,
Naša nije."

[144] O. Keršovani, delo pod nap. 141, str. 131, 134.

To nije bilo razočarenje samo „izgubljenog pokoljenja". Ono je, verovatno, bilo dosta šire i mnogo gušće strukturisano.

U nacionalnom pogledu, Jugoslavija je za Srbe bila „svesrpska" i to je bilo dobro, tà to je i bio jedan od motiva i sadržaja jugoslovenske ideje. Problem, koji to nije bio samo za ostale narode u državi već, na kraju krajeva, i za sam srpski narod, bio je u tome da ta država ne bude „velikosrpska". Istina, Jugoslavija je bila (sa iznimkom Istre, Zadra i dela jadranskih ostrva) i „svehrvatska", tj. njene granice su obuhvatile celinu hrvatskog naroda. No, sasvim je bilo sigurno da Jugoslavija nema nikakvih uslova da postane „velikohrvatska" — po analogiji sa „velikosrpstvom". Jer, „velikosrpstvo" je, u stvari, značilo ne samo ideju već i jedan stvarni politički sistem, baziran na centralizmu, koji se uvek morao, čak da njegovi protagonisti to nisu ni nameravali, povezivati sa prevlašću vladajućih snaga nacije koja jedina nije bila (prema rečima Mihaila Obrenovića) „periferija". Problem i Jugoslavije i perspektive same srpske nacije, kojoj je Jugoslavija egzistencijalni uslov življenja u celokupnosti, bilo je pitanje unutrašnjeg političkog sistema mnogonacionalne države. Srbi su dobili ono „jedinstvo kancelarija", kojem je Svetozar Marković svojevremeno suprotstavljao slobodno jedinstvo u slobodnoj federaciji kao projekciji revolucije. To „jedinstvo kancelarija" se nužno povezalo sa hegemonizmom i bilo je u istorijskoj perspektivi prvi među onim faktorima „koji su razjedinjavali naše narode, koji su kompromitovali i upropaštavali ideju zajedničke države", a koje je stalno isticala revolucionarna kritika KPJ. U tom smislu je „velikosrpstvo", odnosno „jedinstvo kancelarija", seklo granu srpstva, upropaštavajući ideju zajedničke države koja je jedino mogla da ostvaruje demokratsko „svesrpstvo".

Sudbonosno za celu jugoslovensku zajednicu, postalo je pitanje: da li je „misao srpskog jedinstva" izgubila, svojim centralističkim rešenjem, jednom za svagda onaj čudesni karakter najrevolucionarnije misli što postoji u prostoru od Stambola do Beča, kakav joj je u vreme Pariske komune pripisao Svetozar Marković?

Nema sumnje, opšta slobodarsko-demokratska tradicija srpskog naroda je bila važan elemenat za pozitivan odgovor na to pitanje. Nije srpski narod ušao u Jugoslaviju sa ciljem da ugnjetava druge narode, već da ostvaruje svoju slobodu. S druge strane, u Jugoslaviji nije prestao da postoji onaj specifični geografski diskontinuitet matice i delova srpskog naroda koji je upućivao Srbe na ostvarivanje svoje slobode u zajednici sa Hrvatima, Muslimanima i ostalim narodima, odnosno nacionalnim manjinama (narodnostima). Bezbednost delova srpstva je tražila uzajamnost, a ne konfrontaciju sa ostalim subjektima jugoslovenske zajednice. Ta situacija se ispoljavala, verovatno, i u

činjenici, na koju upozoravaju istoričari, da srpska građanska politika u kraljevskoj Jugoslaviji nikad nije stvorila jedinstveni srpski nacionalni front, kojem se, inače, jako približila i hrvatska i slovenačka politika. Bilo je pokušaja da se takav front stvori. U februaru 1926, na primer, na nekom sastanku Radikalne stranke u Kruševcu, Milan Simonović je pozivao sve srpske poslanike u skupštini da se odreknu podele na stranke i da ujedinjeni uklone Radića i Korošca. Nabrojao je 200 Srba u parlamentu, što je, prema njemu, bila „dovoljna većina da možemo da rešimo sve važne još nerešene probleme."

Činjenica je da se želja Simonovića i njemu sličnih nikad nije ostvarila. Ako ostavimo po strani okolnost da je u kraljevskoj Jugoslaviji hegemoniju buržoazije Srbije bilo moguće efikasno osigurati i na drugi, politički manje naporan način to jest diktaturom, uzrok nemogućnosti stvaranja nacionalnog fronta srpskih stranaka treba, verovatno, videti i u objektivno različitom položaju Srbije, s jedne, i delova srpskog naroda van nje, s druge strane. Ovi delovi su, ako ne moralno-politički, sigurno u privrednom, pa i u društvenom smislu, delili sudbinu svojih nesrpskih komšija. I o tome, Keršovani, takođe, ima svoj sud. „Agrarna kriza, prezaduženost i poreska nejednakost", piše on, „jačale su u 30. godinama nezadovoljstvo srpskih narodnih masa u tim područjima, što se izrazilo u jačanju zemljoradnika u Bosni i Hercegovini te u autonomističkim tendencijama u toj zemlji pa i u Vojvodini." U tome treba razumeti, kaže on, i tzv. prečanski front Seljačko-demokratske koalicije.

Pitanje daljeg razvitka i perspektive srpske nacije je, u velikoj meri, bilo i pitanje budućnosti delova srpstva van Srbije. Perspektiva nije bila u hegemoniji, jer ova ne može trajno da reši poziciju nijednog naroda koji je upućen na simbiozu sa svojim susedima. Nije bilo u interesu srpskog naroda, kako je to isticao jedan autor koji je usporedio Srbe sa Nemcima, tvrdeći da je i jednima i drugima zla sudbina namenila prokletstvo da nikad ne nađu mira sa narodima oko sebe. U samim temeljima srpske nacionalne egzistencije je stvarno bila ona logika interesa, koju je, 11. novembra 1944, formulisala Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije. „. . . Svi napredni i slobodoljubivi sinovi našeg naroda", kaže se u zaključcima te skupštine, „znali su da Srbi van Srbije mogu dobiti (i očuvati — JP.) svoja nacionalna prava samo . . . uz poštovanje slobode i nacionalnih prava tih naroda i samo u zajedničkoj borbi sa njima . . ."

Realnost takvog istorijskog položaja Srba bila je faktor jugoslovenskih odnosa od prvog dana postojanja zajedničke države; ta realnost je njenom razvitku u demokratskom smislu nalagala revolucionarna rešenja. U tom smislu je pitanje srpske nacije zadržalo svoje revolucionarne potencijale u odnosu na

jugoslovenski prostor, pa i preko njega, i posle 1918. godine. Polazeći od svoje vlastite situacije, srpski narod je morao doći na revolucionarne, socijalističke pozicije, ako je hteo da trajno reši pitanje svoje slobode. To je bila i osnovna misao koja je postepeno sazrevala u političkoj koncepciji jugoslovenskih, a naročito srpskih komunista. Kao rezultat toga sazrevanja, možemo označiti i stavove Veselina Masleše 1940, posebno njegova ubeđenja da je „srpska radnička klasa danas našla svoj put . . ."[145] Koliko je taj put srpske radničke klase, put odbacivanja politike hegemonista, bio istinski nacionalan, neporecivo je pokazalo iskustvo posle 1941. godine. Nije slučajno da je prvog maja 1945. u „Borbi" istaknuto: „Ali srpski narod ne misli tako, kao što misle hegemonisti kojima je federacija, kao oblik jedinstva, premalo. Njemu je do bratstva sa drugim narodima, a ne do njihove hegemonije, koja mu je uzela čak i one slobode koje je imao prije prvog svetskog rata, a najzad dovela Nemce, Nedića, Ljotića, Dražu Mihailovića . . ."

Bilo je i srpskih građanskih političkih snaga, koje su, na osnovu objektivnog iskustva, došle do sličnih zaključaka o nužnosti da sami Srbi, u svom interesu, moraju stupiti solidarno u borbu za nacionalnu ravnopravnost sa Hrvatima i drugim narodima. Pojedini političari toga pravca su na početku i sami bili uvereni zastupnici ideje da se nacionalni odnosi kao problem mogu likvidirati na osnovu parole o nacionalnom jedinstvu, te putem centralizma (Svetozar Pribićević).

Drugi element za pozitivan odgovor na postavljeno pitanje o mogućem revolucionarnom uticaju srpske nacije na jugoslovenski prostor, bila je oštrina klasne diferencijacije unutar nje same. Hegemonizam srpske buržoazije je zaoštravao njen konflikt sa srpskom radničkom klasom i drugim radnim slojevima naroda. To je bila jedna od osnovnih i često ponavljanih konstatacija marksista u Srbiji i u celoj Jugoslaviji. Ta činjenica, pa i tradicija klasnog radikalizma srpskog radničkog pokreta, predstavljale su važan izvor ideja, inicijativa i borbenih dostignuća za celokupni jugoslovenski revolucionarni pokret, kao i za socijalni život i nacionalne odnose cele Jugoslavije uopšte. Iz Srbije je došla inicijativa za ujedinjenje radničkog pokreta na revolucionarnim pozicijama, u Srbiji je stvoren u 20. godinama najznačajniji teorijski i naučno-analitički rad o nacionalnom pitanju Jugoslavije (Sima Marković). Na temelju zaoštrenog društvenog sukoba protiv tradicionalnih građanskih stranačkih struktura, mahom unitarističko-nacionalističkih, osamostalilo se i srpsko demokrat-

[145] Veselin Masleša, *Svetozar Marković*, „Kultura", Beograd 1945. str. 84.

sko seljaštvo u svoju partiju, koja je u srpskom narodu bila oslonac pokretima za ravnopravnost drugih naroda.

Sve je to govorilo u prilog zaključku da zapažanje Svetozara Markovića, o revolucionarnom značaju srpskog pitanja, nije izgubilo svoju aktuelnost ni u promenjenim državnim okvirima posle 1918. godine. Naravno, revolucionarnost uticaja jedne nacije nije nikakav automatizam, ona zavisi od prevladavanja revolucionarnih snaga unutar nje same. To je bio polazni stav radničke klase i revolucionarne partije za osvajanje položaja vodeće klase u srpskoj naciji, za ulogu vodeće klase srpske nacije, za njeno konstituisanje kao srpske nacije. To je bila velika šansa za revoluciju u celoj jugoslovenskoj zajednici, za jugoslovensku revoluciju, kao zajedničkom stvaralačkom činu, koji bi doneo čvrstinu i trajnost i samoj zajednici naroda.

Crnogorci

Nastankom Jugoslavije, pokazalo se da Crnogorci predstavljaju ne samo individualnost već i jako izraženu specifičnost među narodima Jugoslavije. Crna Gora se u 19. veku više puta smatrala kao potencijalni centar jugoslovenskog okupljanja, a ujedinjenje sa Srbijom je bila misao vodilja u njenoj državnoj politici. Nije čudno što su među svim jugoslovenskim zemljama, baš u Crnoj Gori 1918. godine široke mase naroda, možda sa najvećim istorijskim zadovoljstvom, prigrlile ujedinjenje sa Srbijom pa zajedno sa njom „u zajedničku otadžbinu našeg troimenog naroda." Ali, u isti mah, treba konstatovati i sledeće: ni u jednoj drugoj zemlji, koje su ulazile u jugoslovensku državnu zajednicu, nije se tako otvoreno i neposredno pokazalo da u narodu postoji jedno oštro i odvojeno stanovište, protivno izvršenom potpunom odricanju političke individualnosti Crne Gore. Crnogorci su ušli u Kraljevinu SHS kao deo Kraljevine Srbije, ali podeljenih srca.

Već nekoliko godina traju oštre kontroverze među istoričarima o karakteru Podgoričke skupštine i njenih odluka. Raspon u neslaganjima ide od stava da je to bila „prevara", pa do apologije o „savršenom samoopredeljenju". Kontroverzna su mišljenja o karakteru protivnika izvršenog ujedinjenja, koji su čak oružanom snagom ispoljavali višegodišnji otpor. I u tome, opet, postoji razlikovanje: od stava da je reč o političkim „interesima poraženih pristalica kralja Nikole i crnogorskog separatizma", do dokazivanja da je to bio „nacionalni ustanak crnogorski protiv porobljivača." Ove kontroverze su se iskomplikovale, izgleda, i time što se isprepliću i oprečnim subjektivnim osećanjima pojedinih autora u pogledu nacionalnog formiranja Crnogoraca. Koplja se lome oko pitanja istorijskog (vremenskog) određivanja nastan-

ka crnogorske nacije, kao i o društvenim i političkim osnovama toga nastanka. Od teze o iskonskoj posebnosti do tvrdnje da je crnogorska nacija politička tvorevina KPJ („partijska nacionalna inovacija"). Pri tome, bez sumnje, veliku ulogu ima i činjenica što neki od polemičara, iako to ne kažu, nikako ne dele mišljenje o posebnoj nacionalnoj individualnosti Crnogoraca. Pitanje etnogeneze Crnogoraca je, u poslednjim godinama, od naučnog postalo izrazito političko pitanje. Neki autori unapred traže argumente u prilog „polaznoj tezi — da Crnogorci nisu ili jesu srpskog izvora". Već sam takav prilaz pokazuje kolika je opasnost da se celo pitanje pogrešno opredeli pa da se time ugrozi i mogućnost doći do pravilnog odgovora. I sam „srpski izvor" je naime isto toliko otvoreno naučno pitanje, koliko je to uopšte etnogeneza svakog naroda u evropskom, pogotovu balkanskom prostoru. Ne može se samo jedno uzeti kao dato, kao apriorno polazište za problematizovanje drugog.

Opredeljenje za nacionalnu individualnost Crnogoraca, za izraz te individualnosti u strukturi jugoslovenske kulturne pozornice i jugoslovenskog federalnog sistema, za neke pisce znači bolno i nepravedno cepanje srpstva. U listu „The New York Times". od 23. marta 1969, Milovan Đilas je tvrdio da u današnjoj Jugoslaviji postoji težnja Srba „za njihovo nacionalno ujedinjenje, s obzirom na to da Hrvati i Slovenci postaju sve nezavisniji." Reč je, dakle, opet o državnoj formuli SHS, u kojoj Crnogorcima kao naciji očigledno nema mesta. Neobična je pri tome činjenica da je pomenuti autor 1945. godine, u svojim esejima, među prvima dokazivao individualnost crnogorske nacije, posebno u prvomajskom broju „Borbe" od te iste godine.[146]

Ukoliko bi sve to bilo samo pitanje naučnog istraživanja, perspektiva bi bila jednosmerna, jer već danas ima ne tako malo stručnih radova koji znače dobre temelje za dalje istraživanje. Ali, sve to je očigledno i pitanje ljudske svesti, o kojoj, na kraju krajeva, ne odlučuje ni nauka ni politika, jer je to stvar kako pojedinca tako i crnogorske zajednice u celini. Niko van te sfere nema pravo da se meša u njihovo odlučivanje o sebi, ali su svi koji stoje van tog kruga dužni da odlučivanje bezuslovno priznaju kao suvereno pravo. I u ovom slučaju je takvo priznanje egzistencijalni uslov jugoslovenske zajednice.*

[146] Milovan Đilas, *O crnogorskom nacionalnom pitanju* i *U ime budućnosti crnogorskog naroda*, „Članci 1941—1946", „Kultura", Beograd 1947.

* Posmatraču izvan kruga neposredno zainteresovanih, nameće se utisak da prisustvuje još nedovršenom procesu formiranja ili diferenciranja posebne nacionalne svesti na terenu gde već postoji duboko usađena, odavno čvrsta i široko rasprostranjena svest o pripadnosti tradicionalnom

Rečit simptom ove najizrazitije crnogorske specifičnosti predstavlja činjenica da podvojenost nacionalno-političke svesti nije ostala ograničena samo na građansku politiku. Ona nije mimoišla ni samu Komunističku partiju. Jedan deo crnogorskih komunista je u 1920. godini odlučio da učini nešto, što je u ono vreme bilo vrlo neobično za revolucionarnu radničku avangardu, da osnuje dobrovoljački odred za borbu protiv „zelenaških" odmetnika, u ime odbrane jugoslovenskog nacionalnog jedinstva i, prema njima shvaćene jedinstvene nacionalne države! Ovi crnogorski komunisti su naglašavali da se žele boriti protiv odmetnika na viteški, a ne na zločinački način, kao što su to činile žandarmerija i vojska.[148] Viteški, ali na istoj strani! A bilo je i drugih crnogorskih komunista, koji su se sami odmetnuli, i pokušali da na svojoj revolucionarnoj pratformi okupe zelenaše — pobunjenike što su bili po šumama. Njihova je platforma uključivala stvaranje „slobodne federativne republike Jugoslavije", „slobodne Crne Gore u federaciji i sa Jugoslavijom"[149] Takav je bio, od sredine 1921. godine, i poznati učesnik oktobarske revolucije, lekar Vukašin Marković. Nešto kasnije mu se pridružio, isto tako poznati komunist, Petko Miletić.[150] Nema sumnje, u takvim specifičnim okolnostima nije bilo jednostavno komunistima u Crnoj Gori da reše pitanje kako stati na čelo narodne borbe. Njihov put nije mogao biti prosto preuzimanje uzora od drugih

srpstvu. Sama pojava takve diferencijacije u već postojećoj nacionalnoj svesti nije potpun izuzetak. U slovenskom svetu ima, donekle, sličnost u diferencijaciji Ukrajinaca i Belorusa od Rusa; u germanskom svetu, pak, u našem neposrednom susedstvu, postoji, takođe, još nedovršeni proces diferencijacije Austrijanaca od Nemaca. Još u prošlom veku je poznat slučaj odvajanja Norvežana od Danaca. U prva tri slučaja, određenu ulogu pri diferencijaciji nacionalne svesti ima i komunistički pokret. Ali, čak u izrazito antikomunistički raspoloženoj austrijskoj javnosti, nema ozbiljnijih pokušaja da se ideja austrijske nacije kompromituje ukazivanjem na tu istorijsku činjenicu. Najozbiljniji su oni pokušaji dokazivanja da je austrijske svesti bilo i pre komunističkog naučnog otkrića o austrijskom nacionalnom identitetu. Ali, ni u crnogorskom, ni u ostalim pomenutim slučajevima, nacija i njena eventualno zakasnela identifikacija nije rođena „kao iz topa izbačena nego ima svoju predistoriju", jer nacija je „etnička kategorija koja se stvara istorijski . . ., koja ima svoje prirodno obilježje".[147]

[147] Branislav Đurđev, *O postanku crnogorskog naroda,* „Praksa", Titograd 1981. br. 4. str. 33.

[148] Batrić Jovanović, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919—1941,* „Vojno delo", Beograd 1959, str. 40. — Savo Brković, *O postanku i razvoju crnogorske nacije,* Titograd 1974, str. 234.

[149] Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919—1929,* Titograd 1981, str. 63.

[150] France Filipič, *Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslavanskih komunistov 1919—1939,* knj. 2, „Borec", Ljubljana 1981, str. 49. 151

nacionalnih sredina. To je, verovatno, razlog zašto njihova politika do 1941. godine, navodno „nikada nije dobila formu širokog čisto nacionalnog pokreta".[151] Tome bi se moglo primetiti da politika komunista ni u jednoj nacionalnoj sredini nije imala karakter čisto nacionalnog pokreta.

Pre svega, treba konstatovati da su crnogorski komunisti za vreme okupacije ipak uspešno vodili revolucionarni narodnooslobodilački rat Crnogoraca i postali „vodeća snaga radničke klase i svoje nacije".[152] Indikativno može biti i lično svedočenje o pitanju nacionalnog osvešćivanja koje daje Vukašin Mićunović. On je pohađao gimnaziju u Cetinju, Beogradu i Nikšiću u vreme Aleksandrove diktature i njenih naslednika. „Pamtim", kaže on, „kako su me učili da su Crnogorci pravi Srbi, a da su stanovnici Srbije Srbijanci. Zabune oko nacionalnog identiteta i jednih i drugih potiču iz vremena u kojima su crnogorski i srpski vladari postavili sebi za cilj obnavljanje srednjevekovne srpske države . . . Ali ne smatram da je za nacionalnu svijest savremenih Crnogoraca najpresudnije baš to da li će naučnici . . . dokazati da Crnogorci nikada Srbi nijesu ni bili." Po njegovom uverenju, „treba da se vodi računa . . . o tome kako će se osjetiti ona druga strana od koje se — na osnovu naučnog otkrića — treba separirati." Separirati u smislu naučnom, naime, „da se zatečena svijest oslobađa naslaga stvaranih nekritičnim odnosom prema prošlosti". Presudno za lični i politički odnos treba da je uverenje „da nas slavljanstvo nije ujedinilo nego ciljevi naše revolucije."[153]

Uskoro posle 1918, u Crnoj Gori se stvara diferencirana partijska struktura. Komunističke organizacije se formiraju još početkom 1919. „Bjelaši" se dele stranački, pa se pojedini delovi uključuju u stranke, koje su po izvoru srpske i imaju centar u Beogradu (Narodna radikalna, Demokratska). Jedina politička formacija, sa centrom u Crnoj Gori, jesu crnogorski federalisti, koji se do 1925. godine postepeno organizuju u stranku (Crnogorska stranka). Ona je izrasla na osećanjima onog dela Crnogoraca koji su smatrali da odricanje od vlastite države nije bilo ujedinjenje već potčinjenje. Stranka se formirala na bazi širokog političkog nezadovoljstva sa položajem Crne Gore u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.[154]

[151] Veselin Đuretić, *Crnogorski individualitet u kontekstu novijih jugoslovenskih društveno-istorijskih zbivanja,* „Praksa", Titograd 1981, br. 4, str. 145.

[152] Vuko Vukadinović, *Povodom 30. godišnjice Osnivačkog kongresa Komunističke partije Crne Gore,* „Praksa", Titograd 1978, br. 3, str. 4.

[153] Vukašin Mičunović, *Neprihvatljive krajnosti,* „Praksa", Titograd 1981, br. 4, str. 51.

[154] Branislav Gligorijević, *Organizacija jugoslovenskih nacionalista,* „Istorija XX veka" 5, Beograd 1963, str. 315.

O ovoj stranci, u periodu od Aleksandrove diktature, postoji opsežna monografija,[155] koja u njima ne gleda separatiste, već protivnike centralističkom uređenju jugoslovenske države, pošto ono dovodi do hegemonije jedne od udruženih zemalja. Crnogorski federalisti su naročito naglašavali da je Crna Gora posebna istorijska individualnost, koja treba da je ravnopravna sa drugima u zajedničkoj federativno uređenoj državi. Ali, tako su smatrali da to nije nacionalna individualnost, jer Crnogorci su deo srpske nacije, sa posebnom crnogorskom svešću. U takvoj dvojnosti, oni nisu videli protivrečnost, već odnos opšteg i posebnog. Deklarisali su se kao seljačka stranka, ali su ostali samo pri opštim zahtevima da država bude organizovana kao seljačka, na principima seljačke demokratije. „Crnogorski federalisti dugo vremena udaraju osnovni pečat crnogorskom nacionalnom pokretu, koji se javlja neposredno posle nastanka zajedničke države", kaže D. D. Vujović. Velike izborne uspehe postižu u 1923. i 1925. preuzimajući, verovatno, deo glasača KPJ iz 1920. godine. Njihov „sitno buržoaski karakter" je 1927. bio izvor njihovog odbijanja izborne i političke saradnje sa crnogorskim komunistima, pošto su se komunisti pojavili kao borci za samoopredeljenje crnogorskog naroda. U Oblasnoj skupštini federalisti se ne pridružuju komunistima i levim zemljoradnicima u akciji protiv malverzacija sa pomoćnim fondovima. Posle tog odbijanja, postaje sve jasnije da crnogorski federalisti nisu spremni i sposobni da vode nacionalni pokret i tako ta stranka „sve više gubi uticaj u nacionalno nezadovoljnim masama Crne Gore". U istoj godini, federalisti se pridružuju Seljačkoj demokratskoj koaliciji, pa i posle 1929. pripadaju, uglavnom buržoaskoj opozoziji protiv autoritarnih, centralističkih režima. Pojedinci se približavaju i italijanskom fašizmu.

Veliku prepreku za mogućnost stvarnog ocenjivanja federalističkog pokreta i njegove Crnogorske stranke (u 20. godinama) predstavlja činjenica da su pojedine vođe tog pokreta (u prvom redu sâm Sekula Drljević), pa i politička grupacija koja se 1941. predstavljala imenom federalista, za vreme okupacije pošle putem narodne izdaje. Sarađivali su sa okupatorom u njegovoj zamisli da režim vojne okupacije promeni u protektorat fašističke Italije nad marionetnom Crnom Gorom. Oni su, takođe, sarađivali sa fašističkim ustaškim režimom u okupiranoj Hrvatskoj. Neki u tome vide dovoljan razlog da celi federalistički pokret u 20. godinama poistovete sa separatizmom i osuđuju „sva nastojanja . . . da (se) crnogorskim separtistima pribavi . . . dostojanstvo nacionalnog pokreta".[156] No, kolikogod je opravdan zahtev da treba imati u

[155] D. D. Vujović, delo pod nap. 149.

[156] Jovan Pavičević, *Recenzija knjige D.D. Vujovića*, „Crnogorski federalisti" „Jugoslovenski istorijski časopis" 20, Beograd 1981, str. 304.

vidu celinu jedne istorijske pojave, taj postupak još ne rešava pitanje, odnosno da li je u 20. godinama postojalo nerešeno crnogorsko nacionalno pitanje, da li je postojao crnogorski nacionalni pokret, te kakav mu je bio karakter i ko ga je predvodio. Ako se to zaobiđe, onda ostaje jedino da prihvatimo tezu drugog autora da je crnogorski narod „nacionalna inovacija" Komunističke partije, koja je, krenuvši u antifašistički pokret, iskoristila „mogućnost da se u akciju ubace i ideje koje crnogorskom istorijskom i državno-pravnom individualitetu, i građanski inspirisanom federalizmu, daju nacionalni smisao".[157]

Analogno prvom preporučenom postupku, bilo bi potrebno diskvalifikovati unapred sve „bjelaše", jer je dobar njihov deo svršio u četničkoj nacionalnoj izdaji, pa i u saradivanju sa ustašama. Ni separatističku, ni četničku nacionalnu izdaju nije moguće objasniti bez uvažavanja činjenice da je u svim građanskim strankama i pokretima, već u 30. godinama, došlo do diferencijacije pod uticajem fašizma, bez obzira na varijante njihovog nacionalizma.*

Na izborima za konstituantu 1920. godine, većina od 28.612 učesnika na izbornom području Crne Gore (u granicama pre 1912) dala je svoje glasove Komunističkoj partiji (38%) i opozicionoj Republikanskoj stranci (16%).[158] Broj glasova za Republikansku stranku u Crnoj Gori je bio relativno ogroman, u poređenju sa glasovima koje su republikanci dobili na izbornom području Srbije (4613 prema 7231). Crna Gora, iako privredno nerazvijena i sa malim brojem radništva, dala je najviši procenat glasova za radničku partiju od svih izbornih pokrajina Jugoslavije, čak ako svuda komunističkim pribrojimo i socijaldemokratske

[157] V. Đuretić, delo pod nap. 151, str. 144—145.

* Ovde bi možda bilo korisno podsetiti na izvesnu paralelnost sa procesima u Sloveniji. Klerikalna stranka je faktički predstavljala slovenački nacionalni pokret do 1924, godine, kada je KPJ usvojila novu nacionalnu politiku. U 30. godinama u klerikalnu stranku prodire fašizam i u njoj nastupa diferencijacija, tako da se posle 1941. većina nekadašnjih pristalica klerikalne stranke pridružuje narodnooslobodilačkom pokretu, a manjina, sa mnogim nekada vodećim političarima, kreće u kolaboraciju i stvaranje „bele garde". Oni slovenački liberali, koji su u 20. godinama zastupali načelo nacionalnog jugoslavizma, takođe doživljavaju, pod uticajem fašizma, sličnu diferencijaciju. Većina se posle 1941. pridružuje narodnooslobodilačkom pokretu, a manjina, sa mnogim nekada vodećim ličnostima, kreće u kolaboraciju i stvaranje četničke „plave garde", koja će se naći sa „belom" u jednoj akciji protiv partizana, a uskoro u jednoj te istoj oružanoj formaciji „švabobranaca". Sve to skupa, naravno, ne umanjuje činjenicu da sve vreme posle 1918. godine postoje i slovenačka nacija i nacionalni pokret.

[158] V. Melik, delo pod nap. 142.

glasače (Bosna i Hercegovina 6%, Hrvatska i Slavonija 9%, Kosovo-Metohija-Sandžak 12%, Dalmacija 16%, Srbija 15,5%, Vojvodina 22%, Slovenija 29%, Makedonija 37%, Crna Gora 38%). U Crnoj Gori glasači su porazili obe vladine stranke, i po tome se ona razlikovala od Srbije, Makedonije, Sandžaka-Kosova-Metohije i Vojvodine. A od obe vladine stranke, Demokratska, koja se predstavljala kao jugoslovenska, dobila je znatno više glasova od Radikalne (19% prema 13%). Ako uzmemo u obzir još i činjenicu da je vlastima uspelo da onemoguće izlazak na izbore grupi crnogorskih političara, koji su izjavljivali da se bore za ravnopravnost i autonomiju Crne Gore, može se videti koliko je stranačko-politička struktura te zemlje bila specifična, u poređenju sa svim ostalim zemljama Jugoslavije bez razlike. Specifični su bili i problemi na kojima je dolazilo do političkih diferencijacija. Veoma uočljive su bile konture koje su govorile o postojanju jednog posebnog pitanja, vezanog za Crnu Goru. Šta je prava društvena, politička, istorijska, kulturna i ekonomska sadržina tog pitanja, je li reč o nacionalnom, sve to su bili problemi na koje su društvenopolitička praksa i naučna analiza odgovarali kasnije, postepeno, sve do današnjeg dana. Ali, takav problem se, o tome ne može biti sumnje, konstituisao još 24. novembra 1918. Što se tiče revolucionarne radničke partije, njene bi mogućnosti u rešavanju tog problema, ako bi se sudilo samo po broju radništva, bile dosta malene. U 1927. Crna Gora je imala oko 2.200 radnika i 1.000 šegrta, a 1931. oko 3.000 radnika, 1.000 nadničara i 600 šegrta. Sama istorijska činjenica što je, uprkos tome, KPJ u ime radničke klase u daljem toku zbivanja uspela da postane vodeća snaga u crnogorskom društvu, dokazuje, na svoj način, da aktuelni problemi tog društva nisu bili samo socijalni u užem smislu.

Hrvati

U granicama nove jugoslovenske države su bili ujedinjeni i svi Hrvati, sa izuzetkom Istre, Rijeke, Zadra i pojedinih ostrva. Ali, ujedinjeni bez priznanja nacionalne individualnosti i državnosti, što je, inače, bilo jezgro svih ranijih programa hrvatskog nacionalnog pokreta. Bili su podređeni centralizmu, kakav u svojoj modernoj istoriji, posle Bahovog apsolutizma, bar formalno, nikad nisu poznavali. Otvorilo se pitanje položaja Hrvatske u Jugoslaviji; otvorilo se „hrvatsko pitanje", kao egzistencijalni jugoslovenski problem. Ne treba zaboraviti da se to pitanje sada postavljalo na kvalitetno novom, u istorijskom smislu bitno naprednijem političkom nivou. Jugoslovensko državno ujedinjenje je bila nova polazna tačka i za Hrvate. Sama po sebi, bila je bliže ciljevima demokratskog hrvatskog oslobodilačkog pokreta. Svojom

egzistencijom Jugoslavija je davala daleko veću mogućnost za potpuno zbliženje, konačnu integraciju, svih delova hrvatskog naroda (uvek sa izuzetkom Istre, itd.). To je bilo jedno novo stanje, koje je značilo odlučan napredak u temeljnom problemu hrvatske nacionalne egzistencije i razvitka. Na izborima za konstituantu, svi Hrvati su, po prvi put u svojoj istoriji, glasali na temelju opšteg i jednakog izbornog prava (muškarci) za jedno te isto, svima zajedničko predstavničko telo. Prvi put je bila stvorena mogućnost da se stranačko-politički konstituišu i objedine u celom svom etničkom opsegu. Tek su manevri hegemonista, u postupku prihvatanja državnog ustava, izopačili ovo jugoslovensko dostignuće hrvatskog naroda.

U vreme izbora za Konstituantu, u Hrvatskoj se u vladine stranke, pored Demokratske i Radikalne (njihove podružnice u Hrvatskoj), ubrajala i Hrvatska zajednica. To je bila zajednica Starčevićeve stranke prava (milanovaca), glavnog hrvatskog nosioca prvodecembarskog akta, i Hrvatske napredne stranke, nekad glavnog hrvatskog učesnika u Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Bila je u vladi, iako je brzo posle 1. decembra prešla na federalističke pozicije. Polagala je svoje nade u parlamentarna sredstva, sarađivala sa slovenačkim klerikalcima, a u radikalima videla predstavnike parlamentarizma.

Na izborima su vladine stranke u Hrvatskoj doživele ozbiljan poraz. Reč je o izbornom području, koje je obuhvatalo bivšu bansku Hrvatsku, tj. i Srem, te Međumurje. Vladine stranke su sveukupno dobile 32% glasova (Demokratska 18%, Radikalna 9%, Hrvatska zajednica 5%). Dosta manji je bio udeo opozicije, okupljen na radničko-klasnoj osnovi — 9% (komunisti 7%, socijaldemokrati 2%). Još manji je bio udeo opozicionih snaga, grupisanih na hrvatsko-klerikalnoj i hrvatsko-državnopravnoj osnovi — 5% (Hrvatska pučka stranka 3%, frankovačka Hrvatska stranka prava 2%). Glavninu opozicionih glasova je dalo hrvatsko seljaštvo, Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka — 53%! Ova stranka je, od male predratne grupacije postala predstavnica apsolutne većine aktivnih glasača i dobila 54% svih mandata Hrvatske-Slavonije. Vrlo mali broj opozicionih glasača je poticao iz redova srpskih seljaka (Seljački savez 2.980 glasova, što je bilo manje od 1%).[159]

Obe vladine stranke sa centrom u Beogradu, Demokratska i Radikalna, bile su (pored radničkih stranaka i Seljačkog saveza) one stranke koje su vezivale srpske glasače, ali ne samo njih. Udeo glasova za Demokratsku, Radikalnu i Zemljoradničku stranku je gotovo svuda bio veći od udela srpskog stanovništva (pravoslavnog, ali bez unijata). Demokratska stranka je ovde predstavljala

[159] V. Melik, isto delo.

nekadašnju Hrvatsko-srpsku koaliciju (ali bez Hrvatske napredne stranke i još nekih grupa). Na osnivačkom sastanku, februara 1919. u Sarajevu, ona se proglasila za „demokratsku državotvornu stranku Srba, Hrvata i Slovenaca", bez obzira na ime, veru i pokrajinske granice. Njen glavni organizator, Svetozar Pribićević, nije bio poznat samo kao aranžer prvodecembarskog akta već je bio čuven i po svojim izjavama o nacionalnom jedinstvu Srba i Hrvata. To jedinstvo, po njegovom mišljenju, isključuje problem njihove međusobne ravnopravnosti (1918: „Između Hrvata i Srba ne može biti sloge, nego samo jedinstvo . . ."). Tada je ipak hrvatski udeo u stranci Svetozara Pribićevića jako opao: u Hrvatskoj-Slavoniji je među glasačima za Demokratsku stranku bilo maksimalno jedna osmina Hrvata (nešto preko 10.000). I Srpskoj radikalnoj stranci, koja je nekad prolazno pripadala Hrvatsko-srpskoj koaliciji, sada se pridružila bivša koalicionaška hvratska grupa Antuna Mihalovića. Uključivši još deo koalicionaške Srpske samostalne stranke, formirala se Radikalna stranka u Hrvatskoj-Slavoniji, pa se van nje udružila sa vojvođanskim i Pašićevim radikalima. Po svom uticaju, Radikalna stranka je bila ograničena uglavnom na Srem, a van njega i na virovitičku županju. Postotak pravoslavnog stanovništva u Sremu (bez Nemaca i Mađara, koji nisu imali biračko pravo), bio je 59% a postotak glasača za Radikalnu, Demokratsku i Zemljoradničku stranku zajedno bio je 64%. Moglo bi se zaključiti, kaže V. Melik, da je Radikalna stranka i ovde dobija jedan deo glasova od Hrvata, ali znatno manje nego Demokratska u Hrvatskoj-Slavoniji bez Srema. Istina, hrvatski glasači za Demokratsku i Radikalnu stranku su bili liberalnog pravca, ali ne i jedini takvi među Hrvatima. Pogrešno je pridavati klerikalni karakter Hrvatskoj zajednici (njoj se u skupštini pridružio Ante Trumbić). To, takođe ne bi bilo pravilno ni u slučaju Radićeve stranke. Izričito u klerikalnom pravcu, formirala se samo Hrvatska pučka stranka. Suprotno nekim današnjim dosta raširenim predstavama, Hrvatska-Slavonija je bila pokrajina sa izričito nejakim pozicijama katoličkog klerikalizma sve do 1918. godine, pa i posle te godine. Katolička crkva je ovde do 1941. dobijala postepeno veći politički uticaj, ali u toku recentnih političkih diferencijacija unutar postojećih stranaka (na osnovu antikomunističkog nacionalizma, sve bližeg fašizmu).[160]

Kolosalni prodor Hrvatske pučke seljačke stranke (uskoro nazvane Hrvatska republikanska seljačka stranka), najkorenitije je promenio političku sliku u Hrvatskoj-Slavoniji (u Dalmaciji se ona tada još nije pojavljivala na izborima). Sigurno je taj prodor uslovljen višestrukim uzrocima (socijalna radikalizacija seljaštva, dovršavanje procesa njegovog nacionalnog osvešćivanja i slično).

[160] O. Keršovani, delo pod nap. 141, str. 137.

Najvažnija je, verovatno, ipak činjenica što je Hrvatska-Slavonija ovoga puta, po prvi put u istoriji, glasala na osnovu opšteg biračkog prava. Velika sfinga hrvatskog seljaštva, kojoj je dotle izborni sistem to onemogućavao, najzad je progovorila i pokazala da su tradicionalne stranke u Hrvatskoj-Slavoniji više slične oficirskim šaržama, sa malo ili gotovo bez vojske. Sva ta ogromna seljačka vojska se okrenula Radiću. To nije bilo slučajno, jer je on jedini (pored socijalista), davno već pre rata, počeo politički da radi na selu, da ga organizuje. Stare investicije u „neme birače" su 1920. dale svoj frapantan plod. Građanska demokratija, kojoj je tek nacionalno i jugoslovensko osamostaljenje otvorilo vrata u Hrvatsku-Slavoniju, omogućila je političko konstituisanje osnovne snage hrvatskog naroda. To je bilo iznenađenje, kako za Zagreb tako i za Beograd. Prvodecembarska koncepcija na tu snagu nije ni računala, a njeni autori neće imati moralne snage, niti političke snalažljivosti da je 1920—1921. uvaže na nekonfliktan način. Time je postavljen glavni znak pitanja nad rešenjima isforsiranim u konstituanti.

Dalmacija je bila delimično pod italijanskom okupacijom, pa su izbori održani samo u njenom istočnom izbornom okružju (Split-Dubrovnik-Kotor). U poređenju sa predratnim rasporedom političkih snaga, ovde je — prema V. Meliku — glavnu promenu predstavljao prodor glasova za radničku stranku (KPJ). U celoj Dalmaciji, gde je u parlamentarnim izborima već pre rata važilo opšte izborno pravo, Socijal-demokratska stranka je u 1911. dobila 312 glasova. A sada, samo u istočnom njenom delu, 8.074 ili 16%. Druga novost je prodor težačke (seljačke) stranke, koja je dobila 10.636 ili 21% glasova. No, sve to nije predstavljalo promenu koja se mogla očekivati kao posledica državnog jugoslovenskog ujedinjenja.

Dalmacija je područje koje je u prošlosti bilo naročito inicijativno u smislu zbližavanja Hrvata i Srba. Ona je bila izvorište ideje „novog kursa" hrvatske politike (srpsko-hrvatske solidarnosti) pre prvog rata, izvorište glavnih ljudi u Jugoslovenskom odboru za vreme rata i zemlja koja je, još sredinom novembra 1918, naročito insistirala na neodložnom ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom. Međutim, izbori su pokazali da u Dalmaciji sada nije bilo ni onoliko političkog ujedinjavanja srpskih i hrvatskih glasača, koliko ga je preostajalo od tradicije Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskoj-Slavoniji. Srpsko stanovništvo u Dalmaciji je, u ogromnoj većini glasalo za Radikalnu stranku, a glasove za Demokratsku stranku dali su, pre svega hrvatski glasači. Veze dalmatinske Težačke stranke sa zemljoradnicima iz Srbije i težacima iz Bosne i Hercegovine nisu bile podloga za neko stvarno stranačko ujedinjavanje hrvatskih i srpskih glasača. Težačka stranka je najveće koncentracije glasova

imala u hrvatskim predelima Dalmacije. Karakteristično je, takođe, da su i Ante Trumbić, nekada predsednik Jugoslovenskog odbora, i Josip Smodlaka, predratni vođa liberalne i jugoslovenski orijentisane Demokratske stranke u Dalmaciji, tada izabrani, odnosno dobili mandate van svojih stranaka. Sve to nije moglo biti bez veze sa načinom kako je provedeno ujedinjenje i sa praksom nove države u nacionalnim odnosima. U Dalmaciji je najjača bila Hrvatska pučka stranka, sa gotovo trećinom svih glasova (30%). Hrvatska zajednica je mnogo zaostajala iza nje (6%). Očigledan je bio opozicioni stav većine dalmatinskih hrvatskih glasača.

Već je početak života u jugoslovenskoj državi pokazao da hegemonizam i centralizam ne doprinose saživljavanju Srba sa Hrvatima u Hrvatskoj. Politička solidarnost jednih i drugih, koja se oblikovala nekoliko godina iza toga u Seljačko-demokratskoj koaliciji, formirana je na osnovu opozicije i centralizmu i hegemonizmu. Pokazalao se da je zajedništvo Srba i Hrvata u Hrvatskoj političko pitanje u punom smislu te reči — dakle, pitanje ravnopravnosti u opštim nacionalnim odnosima u Jugoslaviji i posebno u Hrvatskoj, a na osnovu toga pak, političke solidarnosti hrvatskog naroda i delova srpskog naroda. Ispostavilo se, zapravo, da nije pitanje asimilacije, ni amalgamisanja u jugoslovensku naciju, bilo sa hrvatskim bilo sa srpskim predznakom.

Sa otporom hegemonizmu i centralizmu, rastao je u Hrvatskoj i otpor jugoslovenskoj unitarističkoj ideologiji. Ideja nacionalnog jedinstva Srba i Hrvata u Hrvatskoj, uprkos tome što je po svojim verbalnim manifestacijama ostajala naizgled nepromenjena, imala je i dobijala različite sadržaje, u zavisnosti od vremena i datih situacija, ali i u zavisnosti od nacionalnih političkih subjekata koji su bili njeni stvarni nosioci. Ilirizam je bio teza o nacionalnom jedinstvu, nastala na inicijativu Hrvata i radi Hrvatske. Srbi u Hrvatskoj i van nje su prema ilirizmu zauzeli odbojan stav, i to u ime ravnopravnosti dvaju individualiteta istog jezika i u ime srpske državnosti. Jugoslovenstvo Štrosmajera raste iz iste osnovne preokupacije hrvatskog nacionalnog pokreta, iz koje je izrastao i ilirizam. Baš se time objašnjava i činjenica da pojedini srpski istoričari stoje na stanovištu da Štrosmajerovo jugoslovenstvo, uprkos svom imenu, nije bilo „pravo" jugoslovenstvo. Ideju jugoslovenskog nacionalnog jedinstva u Hrvatskoj je podigla omladina krajem 19. veka, okupljena oko almanaha „Narodna misao". Ali, ne više u Štrosmajerovom smislu „hrvatskog" jugoslovenstva, već sa manje-više jasnom koncepcijom opšteg i državnog ujedinjenja Srba i Hrvata, a pod pijemontskim prvenstvom Srbije. Ovo jugoslovenstvo odbija dogovaranje o položaju Srba u hrvatskim zemljama, jer u tome vidi samo

nepoželjnu podršku hrvatskoj državnoj misli, koju ne treba prihvatati ni kao etapu. Jugoslovenstvo nacionalno-revolucionarne generacije, poslednjih godina pred prvi svetski rat, shvaćeno je kao revolucionarna borbena parola, parola zajedničkog oslobađanja. U njemu se izražava htenje o novome, o udruživanju snaga za novi zajednički slobodan život. Kao takvo, ono je najšire prihvaćeno u godinama prvog svetskog rata, i to od svih snaga koje su radile u samoopredeljenju i stvaranju jugoslovenske države. Posle njenog stvaranja, misao jugoslovenskog jedinstva dobija novu sadržinu, ona postaje politička doktrina vladajućih centralističkih režima, ima suštinu, koju je marksistička kritika komunista nazvala „maskom" za hegemoniju srpske buržoazije. Naravno, „maska" i svih onih Hrvata, Slovenaca itd., koji su takav sistem vladanja podupirali. Ta doktrina je stvarala utisak da su svi problemi srpske egzistencije rešeni samom identifikacijom srpstva sa jugoslovenstvom. U stvari, to je bila promašena istorijska prilika da se, u samom početku življenja u zajedničkoj državi, sporazumno s Hrvatima dogovori i osigura položaj delova srpskog naroda u Hrvatskoj. Takav razvitak nije vodio saživljavanju, vodio je razdvajanju. Srbi u Hrvatskoj nisu odigrali ulogu „cementa", kako je to želeo Jovan Cvijić.

Veoma je karakteristično kako to ističe Keršovani, krajem 1938. govoreći o destruktivnom učinku hegemonizma na nacionalno-revolucionarnu sadržinu misli o jugoslovenskom nacionalnom jedinstvu u Hrvatskoj. „Hrvatska gradska sitna buržoazija i inteligencija su, piše Keršovani, u početku uglavnom prihvatile novu državu i jugoslavenstvo, dok su kasnije počele brzim tempom napuštati te pozicije i orijentirati se hrvatski . . . Centralistički i hegemonistički je sistem uskoro postao velikom zaprekom daljeg kulturnog razvitka kod Hrvata . . . U prvoj etapi razvila se kulturna borba između jugoslavenskih i nacionalnohrvatskih tendencija, kao odraz političke borbe hrvatskog naroda protiv hegemonije. Ta je borba vrlo skoro završena u osnovi pobijedom hrvatstva, hrvatske nacionalne kulture. Velik broj inteligenata, koji su u toku rata i prvih dana nakon rata iskreno primili jugoslavenstvo, koji su istupali za ekavštinu itd., uskoro su postali branioci svih hrvatskih kulturnih tradicija, pa neki od njih čak i kulturni separatisti. Mjesto sve užih kulturnih veza između južnoslavenskih naroda, nastalo je sve veće odvajanje kao prirodna reakcija na nacionalno ugnjetavanje. Taj je proces nužno zahvatio i hrvatske marksiste . . . To se ogledalo i u raspoloženju zagrebačke sveučilišne omladine koja je prvih godina poslije rata bila u velikoj većini orijentirana jugoslavenski, ali je kasnije sve više prevladavala hrvatska nacionalna orijentacija (isto tako na srednjim školama). Tako je, na koncu, u hrvatskom kulturnom

životu isto onako pobijedila hrvatska orijentacija kao i u političkom životu . . .“[161]

Kao što je vek ranije, hrvatski ilirizam bio naišao na otpor Srba jer su oni pod njegovom kulturnom spoljašnošću jasno osetili da je u pitanju njihova nacionalna individualnost, politička ravnopravnost, tako je — u sasvim promenjenim državnopolitičkim okolnostima — jugoslavizam u rukama velikosrpskog hegemonizma ojačao hrvatsku kulturnu i političku nacionalnu orijentaciju. A to je bio momenat povodom kojeg je pokret radničke klase formulisao (i započinjao njegovu realizaciju) novo, revolucionarno shvatanje sadržaja jugoslovenstva, kao zajednice suverenih naroda, oslobođenih inicijativom radničke klase u zajedničkoj, solidarnoj borbi, pod vodstvom te klase kao nacionalne snage svakog od njih i sviju zajedno.

U jugoslovenskoj državi se dopunilo konstituisanje hrvatske nacije. Nacionalna svest je zahvatila i najosnovnije seljačke mase, dovršilo se konstituisanje hrvatskog narodnog pokreta kao celine, bez obzira na dotadašnje zemaljske podele. Dok je na izborima za konstituantu u 1920, u posavskoj Hrvatskoj ogromna većina seljaštva glasala za HRSS, dotle je u ostalim hrvatskim krajevima seljaštvo glasalo za različite stranke, ali se u godinama 1921—1923. HRSS proširila i među seljaštvom Dalmacije i Bosne, a kasnije i među Bunjevce. „Taj je proces“, kaže Keršovani, „imao ogroman značaj za ujedinjavanje hrvatskog naroda. Sve dotle, hrvatska je nacionalna svijest u većoj ili manjoj meri zahvatila tek gornje slojeve seljaštva. U Bosni se više isticao vjerski nego nacionalni osjećaj. Sada je u jedinstvu seljačkog pokreta prvi put u historiji cementiran hrvatski nacionalni pokret na istinski demokratski način. Na izborima od 1923. i 1925. HRSS je postala skoro absolutni predstavnik hrvatskog seljaštva.“

Na taj način se, s druge strane, formirao i glavni politički problem za radničku klasu Hrvatske, kada se ona, svesna svoje nove istorijske uloge, pogotovu posle osnivanja KP Hrvatske, upustila u borbu za osvajanje vodećeg položaja u hrvatskom nacionalnom pokretu, a samim tim i u hrvatskoj naciji. Taj će se problem konačno rešiti tek u toku narodnooslobodilačkog rata. Ali, kako je isticao V. Bakarić, marta 1944. u „Novoj Jugoslaviji“, braća Radići su imali presudan uticaj u procesu pretvaranja hrvatskog seljaka u politički subjekt, bez čega ne bi bilo ni njegovog učešća u NOB. Tome bismo dodali da je takvu istorijsku funkciju braće Radića omogućilo stvaranje jugoslovenske države 1918. godine.

Izvesna specifičnost hrvatskog političkog razvitka se izražava i u činjenici da se tu, posle zavođenja diktature kralja Aleksandra,

[161] O. Keršovani, isto delo, str. 142—143.

formirao i separatistički nacionalistički pravac, koji se, prinuđen na emigraciju u inostranstvo, brzo povezao sa fašističkom Italijom i drugim revanšističkim i sa fašizmom zbliženim državama. Taj pravac se, zatim, sve više pretvarao u izričito fašistički usmerenu grupaciju. Za desetak godina, frankovci su se pretvorili, ponovo konstituisani u tom pravcu, u ustaše. S obzirom na katastrofalnu ulogu, koju će ustaško zločinstvo odigrati posle aprila 1941. kao instrument politike fašističkog okupatora Jugoslavije, te kada će ono, od samog početka narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sandžaku, biti najžešći neprijatelj narodnooslobodilačkom pokretu, najviše identifikovan sa okupatorom — zanimljivo je videti kako je tu pojavu ocenjivao O. Keršovani u godinama pred drugi svetski rat.

Formiranje Seljačko-demokratske koalicije, predstavljalo je jak udarac za frankovce, koji u to doba počinju obnavljati i jačati svoje stare veze sa Italijom i Bečom. „Nakon zavođenja diktature", piše Kerošvani, „frankovci su odmah formirali svoju borbenu formaciju ‚Domobran' i orijentirali se na individualni teror. Uvlačeći u svoje organizacije mahom malograđane i zaostalije radnike, oni su ipak sami bili preslabi za odlučnu akciju. Zato su se, produžujući svoje stare tradicije, odmah orijentirali na pomoć reakcije u inozemstvu, pojačavajući svoje veze sa austrijskim monarhistima, s mađarskim revizionistima, sa Vančom Mihajlovom, s italijanskim fašizmom, a od 1933. i s njemačkim fašizmom. Oni se orijentiraju na razbijanje Jugoslavije uz pomoć reakcije u inozemstvu i time vrše novu veliku izdaju prema hrvatskom narodu. Njihova aktivnost (atentati na lica i objekte, formiranje ustaških grupica u zemlji i u inozemstvu itd.) traje intenzivno sve do kraja oktobra 1934. Oni organiziraju marseljski atentat kao neposredni agenti fašističkih potpaljivača rata i samo što zaista ne izazivaju rat. U tim godinama oni dobijaju izvjestan upliv i na dio seljaka koje uvlače u svoje ustaške akcije, iskorištavajući nedovoljnu aktivnost HSS i nezadovoljstvo seljaštva (akcija u sjevernoj Dalmaciji i Lici krajem 1932. tzv. lički ustanak). Ipak, neku bazu u masama nikako nisu mogli steći. HSS ostaje kroz čitavo to vrijeme daleko najvažnijim predstavnikom hrvatskih seljačkih i malograđanskih masa. Kao stranka ona se ne orijentira na razbijanje Jugoslavije nego na to da se beogradski režim natjera na popuštanje, na kompromis, na sporazum. Episkopat u Hrvatskoj poslije zavođenja diktature likvidira staru Hrvatsku pučku stranku i daje direktivu za prelaženje na liniju nacionalne demagogije, na liniju prividno ekstremnog hrvatstva, na liniju koja se sve više poklapala sa linijom frankovaca. Ta nova linija episkopata izrazila se u Katoličkoj akciji, u raznim novim katoličkim masovnim organizacijama (križari itd.), u pisanju katoličke štampe itd. Crkva se uglavnom (protiv volje jezgra

starih pučkaša) orijentirala na saradnju sa HSS, na rad unutar HSS, a protiv posebne katoličke stranke. Nema sumnje da je takva politika episkopata u izvjesnoj mjeri pomogla crkvi da održi svoj upliv na hrvatske seljačke i malograđanske mase. U tim godinama frankovci su se iščaurili i ideološki u čiste fašiste, šire antikulturnu robu iz fašističke Italije i Njemačke, antisemitizam, antidemokratizam, kult vođa, rasizam, gotsku teoriju o porijeklu Hrvata. Preko niza svojih časopisa i novina oni vode borbu za falsificiranje hrvatske kulturne i političke tradicije, naglašavaju reakcionarne momente iz prošlosti, hoće da prikažu najsvijetlije pojave hrvatske prošlosti (Starčević) kao neke prethodnike fašizma. Nov moment u razvitku toga pravca znači promena u spoljnoj politici jugoslovenskih vlada, njihovo približavanje fašističkim državama. Tu su i frankovci i obustavili svoju terorističku djelatnost, izgubivši zbog nove vanjsko političke orijentacije beogradskog režima svoju bazu u fašističkim zemljama."

Ali, ovoj oceni, Keršovani dodaje u zagradi i kritičku misao u pogledu razvitka frankovluka u budućnosti. On kaže da je otupljivanje terorističke delatnosti „donekle i privremeno". On pravi karakter frankovaca vidi kao neorganski deo hrvatskog političkog života. On upozorava da su se frankovci pretvorili „u običnu plaćeničku fašističku grupaciju koja koketira sa Berlinom, Rimom i režimom JRZ u isti mah." Baš su mu frankovci dokaz da reakcija i fašizam ne mogu ništa koristiti nego samo škoditi stvari hrvatskog naroda. Za njega je to nov argument za zahtev da vodeće mesto u borbi hrvatskog naroda zauzme radnička klasa i njena stranka, koja će tu borbu da vodi „beskompromisno do kraja."

Ovi zaključci u pogledu frankovaca, odnosno ustaša, pokazuju da je KPH jasno saznavala i ukazivala na njihov fašistički i antihrvatski karakter. Iz tih ocena, s druge strane, očito proizlazi činjenica da KPH fašizmu u hrvatskom narodu nije pridavala veće mogućnosti. Faktička uloga ustaštva posle aprila 1941. kada je ono neposredno upotrebljeno kao sredstvo okupatorske fašističke politike, naročito u paranoičnom zločinstvu ustaša nad Srbima, došla je, po svemu sudeći, kao nešto neočekivano i za najproniclji-vije hrvatske marksiste. Nauka može davati osnove za realnu prognozu budućeg razvitka, ali je ona nesposobna da rezonuje logikom zločinačke paranoje.

O. Keršovani, isto delo, str. 136, 140—141.

Makedonci

Makedonci su i 1918. ostali podeljeni između tri države, u svima zvanično nepriznati i u svakoj podvrgnuti nacionalnoj asimilaciji. Direktno je bila ugrožena čak njihova etnička supstancija, naročito u Grčkoj, u Egejskoj Makedoniji, usled velikih razmena stanovništva na osnovu međunarodnih ugovora, o kojima Makedonci nisu mogli da odlučuju. Godine 1939. u Jugoslaviji je živelo oko milion Makedonaca, u Grčkoj oko 250.000, a u Bugarskoj oko 200.000. U vardarskoj Makedoniji se vršila politika kolonizacije makedonske zemlje. Ali, to što se vardarska Makedonija našla u jednoj mnogonacionalnoj državi, davalo je makedonskom nacionalnom pokretu veće šanse da u toj državi stekne više razumevanja i nađe nove saveznike. „Snovi makedonske omladine deo su naših snova", zapisala je slovenačka „Mladina" u popratnoj napomeni članku Rista Petrovskog o pitanju Makedonije.[163] Srpski komunisti odigrali su u samoj Makedoniji vanrednu ulogu u podršci naprednoj radničkoj i nacionalnoj orijentaciji Makedonaca.[164]

Prema velikosrpskom hegemonističkom konceptu, Makedonija se smatrala srpskom zemljom. Hegemonizam je u drugim delovima Jugoslavije nastupao sa jugoslovenskim imenom, a u Makedoniji, pre svega, u ime srpskog nacionalnog principa. Hegemonisti su Makedonce hteli da pretvore u Srbe, ne u „Jugoslovene". Celokupna politika režima u vreme kraljevske Jugoslavije se temeljila na koncepciji da je Makedonija Južna Srbija i ništa drugo.

U izveštaju Treće armijske oblasti, od 28. juna 1940, o stanju u Vardarskoj banovini se, između ostalog, kaže: „Mnogi naši političari iz predkumanovske Srbije smatrali su ove krajeve za svoju „političku koloniju" u kojoj se može na lak način praviti politička karijera, ne vodeći računa o tome da se na takav način čini ogromna šteta renomeu i dostojanstvu Srbije. Često bez moralnih i intelektualnih kvalifikacija, silom i izbornom korupcijom nametali su se ovdašnjem narodu, postavljajući u loše svetlo našu nacionalnu politiku.[165]

Nacionalni otpor Makedonaca protiv denacionalizatorske politike je, u 1928. godini postigao svoju prvu kulminantnu tačku.

„Mladina" 4, Ljubljana 1927, br. 1, str. 22.

Orde Ivanovski, *Delovanje srpskih komunista u radničkom pokretu Makedonije 1919—1929,* „Osnivački kongres Komunističke partije Srbije", Naučni skup, Beograd, 11—12. juni 1985.

Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država, t. 2, „Univerzitet Kiril i Metodije", Skopje 1981, dokument 9.

Pre svega, to je bio napor da se obavesti međunarodna javnost o prilikama u vardarskoj Makedoniji. Iz tih apela se dobija jedna određena slika, opterećena svakako i emocionalnim reagovanjem makedonske inteligencije na prilike u njenoj domovini, ali i slika koja se nesumnjivo temelji i na samim tim prilikama.

Napadačka uloga Bugarske protiv Srbije za vreme prvog svetskog rata, teške posledice strahovitog bugarskog okupacionog režima u velikim delovima Srbije, sve je to, na poseban način, otežalo položaj Makedonaca u Jugoslaviji. Pod izgovorom borbe protiv bugarskog mešanja, a naročito pod parolom gonjenja bugarskih komita, u Makedoniji se, pored organa vlasti, razvila i nezvanična, od stranaka nezavisna, „patriotska" organizacija, čija je glavna delatnost bila terorisanje makedonskog stanovništva. U ime nacionalne odbrane, ta su teroristička udruženja denuncirala pojedine Makedonce, koje su vlasti, zatim, zatvarale, mučile i na sve druge načine zlostavljale. Vardarska Makedonija se pretvarala u područje ekstremnog administrativnog, političkog i žandarmerijskog terorizma. Najomiljeniji način vršenja pritiska na široke mase je bilo mobilizovanje muškaraca u grupe za gonjenje komita. To je, međutim, bio način kažnjavanja stanovništva, koje je, golo i boso, bez hrane i snabdevanja po više nedelja, moralo da boravi daleko od kuće, u pustim krajevima. Makedonija je bila zemlja najbrojnije žandarmerije, policije i ostalog represivnog aparata. To je bila zemlja odakle su sistematski udaljavani domaći ljudi od javnih funkcija (učitelji, profesori, činovnici, sudije i drugi) i premeštani, pre svega, u područja predkumanovske Srbije. S druge strane, to je bila zemlja u koju je slato „poverljivo" nacionalno činovništvo da bi tu sprovodilo državnu politiku asimilacije makedonskog življa. Taj način se vrlo brzo pretvorio u stanje, u kojem je vardarska Makedonija postala nekakav Sibir za jugoslovensko činovništvo i učiteljstvo, koje je ovamo slato po kazni, koja, inače, nije bila zakonita. Pored opštih, bilo je i individualnih mera terora, atentata, ubistava viđenih, a i sasvim nevinih ljudi. Protiv takvog nepodnošljivog stanja, Makedonci se nisu služili nasilnim sredstvima, već su, pre svega, pokušali da steknu naklonost naprednih elemenata u drugim delovima Jugoslavije, pa i u međunarodnoj javnosti. U februaru 1928, apeli makedonskih građana su poslati velikom broju jugoslovenskih časopisa, kao i univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani te pojedinim političkim i kulturnim radnicima. Opisujući prilike u Makedoniji, u tim apelima se u prvom redu naglašavaju principijelni stavovi. „Mi ne tražimo krivce", kaže se u jednom od njih, „mi nikoga ne optužujemo. Mi samo želimo da se svi napredni elementi založe za sudbinu ove nesretne zemlje." Apeli ponekad liče i na očajan vapaj. „Ako pak nema druge pomoći, onda da se komanduje opšti pokolj, da se istrebe svi Makedonci, da se jednom

za uvjek okonča ova strahota koju sada doživljavamo!" Od svih listova, kojima su se tada obratili, apel je objavila samo zagrebačka „Borba", dok je beogradski „Rad" tražio da mu autori apela pre objavljivanja saopšte imena svedoka, koji bi mogli pred sudom dokazati istinitost onoga što se navodi u njima.[166]

Položaj makedonskog naroda u Vardarskoj Makedoniji, naročito u 20. godinama, treba posmatrati u kompleksu zbivanja i u onim delovima Makedonije koji su bili u okviru Bugarske, odnosno Grčke. „I pored specifičnosti uslovljenih podeljenošću Makedonije i različitošću političkih prilika u Jugoslaviji, Bugarskoj i Grčkoj, nije teško utvrditi" piše Ivan Katardžiev, u svojoj fundamentalnoj monografiji o makedonskom nacionalnom pitanju 1919—1930, „opšte nastojanje makedonskih političkih snaga da sačuvaju svoju individualnost, da se izbore za rekonstruisanje celovitosti svoje zemlje i za stvaranje autonomne državne jedinice kao prve etape u stvaranju federacije balkanskih naroda. To je nastojanje dominantno u svim krugovima nacionalnih snaga u emigraciji, kao i u samoj Makedoniji, osim kod jednog dijela izbegličke makedonske buržoazije koja je svoje interese povezivala s interesima bugarske buržoazije."[167]

Najznačajnije političke procese su predstavljale diferencijacije i ujedinjavanja u nacionalno-revolucionarnom pokretu. One se sada vrše i uz aktivno učešće Kominterne (odnosno „Balkanske komunističke federacije", osnovane 15. februara 1920), koja u prilikama na Balkanu, posebno u makedonskom pitanju, vidi polazište za razgaranje revolucije u centralnoj Evropi. Takav utilitaristički pristup je, sam po sebi, kazivao da samo makedonsko pitanje nije ni bilo predmet nekog produbljenog proučavanja. Stoga se, kao istorijski zadatak, javila potreba da makedonski pokret sam stvori svoj autonomni politički subjekt, kome će ležati na srcu oslobodilački interes samog makedonskog naroda. Ali, sticajem raznih okolnosti, taj je zadatak ostavljen za bolja vremena; on se uspešno mogao izvršiti tek u toku drugog svetskog rata, uz snažne poticaje koje je donosila revolucionarna narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije pod vodstvom KPJ.

U 1924. godini je, uz inicijativu BKF, učinjen najozbiljniji napor za ujedinjenje razbijenih frakcija i organizacija dotadašnjeg makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta. Usvojivši tezu da taj pokret treba na jednak način da se distancira od vlada svih triju država, koje dele i porobljuju makedonski narod, i ocenivši da od velikih sila jedino SSSR nema imperijalističkih pretenzija na Balkanu, ujedinjena VMRO se, oslanjajući se na Sovjetski

Dokumenti, kao pod nap. 165, dokument 6.

Ivan Katardžiev, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919—1930*, „Globus", Zagreb 1983.

Savez, usmerava na borbu za samostalnu Makedoniju u sklopu Balkanske federacije. Jer, samo takva federacija može da rešava nacionalne probleme Balkana, pošto ona jedina isključuje aneksionističke težnje postojećih balkanskih država. Stoga ujedinjena VMRO u toj borbi, uspostavlja saradnju i sa komunističkim partijama balkanskih država.

Međutim, realniji rezultati tog ujedinjavanja tradicionalnih organizacija su izostali. Naprotiv, razdor među njima se još više produbio, a međudržavna podeljenost makedonskog naroda nije akciono bila prevaziđena. Ipak, kako ističe Katardžiev, dokumenti, nastali u tom pokušaju, ocrtavaju osnove budućeg razvitka makedonskog pokreta. U njima se javno iznosi i prihvata vodstvo komunista, odnosno faktički se priznaje činjenica da je vreme buržoazije prošlo, da se radničkoj klasi stavlja u zadatak dovršavanje nacionalne revolucije makedonskog naroda.

Ujedinjena VMRO nije uspela da paralište „zvaničnu" VMRO u Bugarskoj koja se pod rukovodstvom Protogerova (ubijen u 1928) u Ivana (Vanče) Mihajlova sve više kretala udesno, u pravcu fašizma. Posle 1929. zbližavaju se VMRO V. Mihajlova i ustaše A. Pavelića. S druge strane, još od ranije traje saradnja komita Mihajlova i albanskih kačaka u akciji, kojoj velikosrpska politika režimâ u „Južnoj Srbiji" pruža puno izgovora, ali koja je apriorno antijugoslovenska pa u tome uživa još i specifičnu podršku fašističke Italije.

Već je posle 1918, počelo doba promene vodećeg subjekta u makedonskom nacionalno-revolucionarnom pokretu, od buržoazije ka radničkoj klasi. Proces je tekao „pod krajnje dramatičkim uslovima", bez ikakvog dobrovoljnog, automatskog, prepuštanja rukovodećih položaja. Do 1930. godine vrši se definitivno razgraničenje političkih snaga. Nacionalni otpor Makedonaca, u sve tri države, odvija se po dve linije, pod rukovodstvom date komunističke partije i pod uticajem nacionalističke buržoazije.

Do 1920, KPJ u Vardarskoj Makedoniji dobija podršku velikog dela makedonskog naroda (od 59 komunističkih poslanika u konstituanti, 15 je izabrano u Makedoniji). U nastalu prazninu, posle zabrane KPJ, ubacuje se nacionalistička buržoazija, odnosno uticaj VMRO Todora Aleksandrova (koja ima druga merila u Pirinskoj Makedoniji). Protiv tog uticaja, grupa makedonskih poslanika 1923. pokušava, u Skupštini kraljevine SHS, da osnuje nezavisnu „Makedonsku partiju" (Gligor Anastasov, Dimitrij Čićević), koja navodno ne bi imala nikakve državnopravne ciljeve, već bi samo radila na poboljšanju haotičnog stanja u Makedoniji,

Dokumenti, kao pod nap. 165, dokument 50.

Uporedi, Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, „Cornell", Ithaca-London 1984, str. 325.

za vraćanje pravnog reda i za obezbeđenje građanskih prava Makedonaca. Inicijativa je ugušena u korenu, ali je onemogućen i pokušaj isticanja nezavisne građanske liste na izborima 1927. Na izborima 1925. i 1927, pojedini kandidati srpskih stranaka su pridobijali glasove i time što su se biračima obraćali na makedonskom jeziku. Otpor režimu nije nikada prestajao, izražavao se u raznim oblicima (akcija za odstranjenje najokrutnijih činovnika, borba protiv korupcije, za ekonomski razvitak, za upotrebu maternjeg jezika, za menjanje agrarnih odnosa, itd.) „U pitanju je bila jedna legalistička akcija", kaže Katardžiev , „opterećena s mnogo oportunizma, ali i građanske smelosti. Više se nije moglo učiniti. Makedonsko građanstvo u to vreme više nije bilo sposobno da bude nosilac revolucionarne akcije koja je bila jedina alternativa za menjanje postojećeg stanja."

U svetlu novih međunarodnih prilika u početku 30. godina, naročito ofanzive fašizma, poodmaklo je razjašnjavanje nekih osnovnih postavki makedonskog nacionalnog pokreta. Definitivno se ocenjuje kao apsurdna, stara koncepcija da makedonsko pitanje treba rešavati izazivanjem intervencije velikih sila. Borba makedonskog naroda je samostalna i mora se oslanjati na osnovne mase samog naroda. Nagoveštava se i rešenje pitanja: koji deo podeljene Makedonije treba da se smatra centrom nacionalnog pokreta. Takvim centrom treba da postaje onaj deo koji je najviše napredovao u oslobodilačkoj borbi, a taj deo treba da se povezuje i sa borbom ostalih ugnjetenih elemenata (nacionalno ili socijalno) u dotičnoj državi. U slučaju uspešnosti, takav deo Makedonije može da se državno konstituiše u okviru dotične revolucionarne države. Znači, Balkanska federacija i celovito rešenje za sva tri dela Makedonije odjednom, ne sagledavaju se više kao isključivi način postizanja nacionalne slobode. To su, svakako, bile nove taktičke zamisli, koje su svoju životnu opravdanost pokazale u godinama 1941—1945.

Pošto je 1933. prestala aktivnost Balkanske komunističke federacije, utoliko je bio značajniji razvitak nacionalne politike pojedinih komunističkih partija. KPJ je imala komparativnu prednost u tome što se cela njena delatnost formirala i proveravala u mnogonacionalnoj državi, u odnosu prema celom kompleksu nerešenih nacionalnih pitanja i nacionalnih pokreta. Odnos prema makedonskom pitanju za nju nije bilo nešto periferno, već deo centralnog političkog pitanja cele države. U celovitosti prilaza tom pitanju, bila je velika prednost KPJ i u poređenju sa politikom građanskih partija u Jugoslaviji. „Na žalost nijedna partija", kaže se u izjavi KPJ, objavljenoj u proleće 1939 , „sa iznimkom komunista, još ne sagledava makedonsko nacionalno pitanje (takođe, to ne sagledavaju ili ne žele da sagledaju ni rukovodeći ljudi HSS) . . . Partije srpske udružene opozicije još ne

žele da priznaju postojanje makedonskog nacionalnog pitanja. Ovim svojim stavom dokazuju da se i one ne odriču od velikosrpske hegemonije u Makedoniji, čime one nisu samo učesnici u nacionalnom ugnjetavanju makedonskog naroda, već one time otežavaju i borbu srpskog naroda za demokratiju i slobodu . . . Nemoguće je da se konsolidiraju naši unutrašnji uslovi, da se zemlja pripremi za odbranu i da se ostvari demokratija bez pune slobode makedonskog naroda . . . Danas je još više nego bilo kada ranije nastupio momenat da radnička klasa Jugoslavije, boreći se za nezavisnu i slobodnu Jugoslaviju slobodnih naroda, ističe i to (makedonsko) pitanje u celoj njegovoj važnosti. Ono je naročito važno za radničku klasu Srbije, koja treba da je svesna kako nema slobode ni za srpski narod, bez slobode za makedonski narod".[170]

Makedonski narod je prvi među narodima Jugoslavije, pa i Balkana, u čijem se razvitku dogodilo da stvar vođenja nacionalnog pokreta postane neposredno stvar partije revolucionarnog radničkog pokreta. I to ne samo u političkoj sferi borbe. O ovom konkretnom slučaju, to je značilo da radnička partija preuzima i dopunski zadatak dovršavanja procesa formiranja makedonske nacije onim elementima koji su još nedostajali — standardnim književnim jezikom i celom kulturnom nadgradnjom na njegovom osnovu.

Slovenci

Odvajanje od Austro-Ugarske 29. oktobra 1918, postavilo je Slovence u suštinski nov istorijski položaj, ali su oni za njega bili nedovoljno pripremljeni. Program ili akcioni plan o načinu uključenja Slovenaca u širu jugoslovensku zajednicu i obezbeđenju njihovog međunarodnog položaja u pogledu granica, niko nije bio pripremio. „Pre svega, mnogo, mnogo slobode!" bio je odgovor Janeza Kreka (umro oktobra 1917) na pitanje šta očekuje od Jugoslavije. U Narodnom svetu (veću) u Ljubljani samo su dve stvari bile jasne i nesporne: dalje od Austrije, napred — u Jugoslaviju! U pogledu granica, vladale su velike iluzije i nadanja u pravednost pobedničkih velikih sila, naročito SAD. Oslonac na snage slovenačkih masa — to je bilo ono što je „narodno" vodstvo svesno izbegavalo. Ideja o oružanom otporu Slovenaca i istarskih Hrvata protiv teritorijalnih pretenzija Italije, ideja koja je kratko živela u početku 1915. godine, sada, u novembarskim danima

Dokumenti, kao pod nap. 165, dokument 85.

Lazar Koliševski, *Makedonsko narodno vprašanje,* Janko Pleterski, *Predgovor,* „Komunist", Ljubljana 1981, str. 5.

1918, činila se potpuno nemogućom i apsurdnom. Jedinice italijanske vojske su, sa ovlaštenjem Antante, zaposele Slovenačko Primorje i još druge teritorije, sve do vrata Ljubljane. One su preko noći likvidirale vlast slovenačkih narodnih veća. U Italiji je, na kraju krajeva, ostala ne samo dobra četvrtina slovenačkog naroda i njegovih blaga nego i onaj deo koji je do rata bio posebno dinamičan i činio podlogu istorijskom optimizmu Slovenaca. Na severu, na etničkoj granici prema Austriji, gde primirje nije odredilo nikakvu demarkacionu liniju, došlo je do samostalne akcije. Trajnijeg uspeha je bila akcija dobrovoljaca R. Majstra u Štajerskoj, dok je, nešto kasnija akcija, u Koruškoj ostala na kraju politički neuspešna. Samo glavnini Slovenaca je uspelo da realizuje svoju odluku o ujedinjenju u Jugoslaviju. Državno rasparčavanje nije značilo samo novinu u državnopravnom položaju naroda već i gotovo nesnosan duhovni teret. Bilo je očito da Slovencima u susednim državama dolazi vreme najgoreg denacionalizatorskog pritiska. To je uticalo i na razmišljanja o budućnosti i položaju Slovenaca u novoj jugoslovenskoj državi.

Većih sumnji u to da će se Jugoslavija temeljiti na priznanju nacionalne individualnosti i političke ravnopravnosti Slovenaca i drugih naroda, i pored svih nejasnosti, nije ipak bilo. Kulturni odsek Narodnog sveta u Ljubljani je, u početku novembra, prihvatio rezoluciju šireg kruga kulturnih radnika svih političkih orijentacija, u smislu slovenačke kulturne autonomije u Jugoslaviji. No, vodstvo slovenačke liberalne stranke je sprečilo objavu te rezolucije. Krajem novembra, ono je izdalo svoju posebnu izjavu kojom odbacuje „svako separatističko stremljenje", pozivajući se na teritorijalnu ugroženost Slovenaca, i tvrdeći da je „srpski rod jedini koji danas na slovenskom jugu ima volju i snagu da organizuje naše snage za uspešan otpor..." Prema mišljenju jednog istoričara,[172] glavni motiv potpisnika unitarističke izjave je bila „panika koja je obuzela Slovence s obzirom na ono stravično što se s njima dogodilo". Jedan savremeni publicista je, međutim, u to vreme (1924), smatrao da su se zastupnici unitarizma predali takvom stavu zbog toga što su bili „u svojoj intelektualnoj izoliranosti, bez jače osećajne povezanosti sa našim čovekom na polju i u fabrici, bez dubljeg smisla za slovenačke kulturne zadatke". Zbog toga su i gajili svojevrstan parazitizam na snazi Srba, umesto otvorenog, snažnog prijateljstva među odvažnima, koje je jedino i moglo da prkosi svim burama.[173]

Dušan Kermavner, *Pobuda za slovensko kulturno avtonomijo novembra 1918,* „Delo", Ljubljana, 21. decembar 1968.

Lojze Ude, *Novo zbiranje,* „Slovenska misel", Ljubljana 1924, br. 2. Ponovo štampano u knjizi istog autora, *Slovenci in jugoslovanska skupnost,* „Obzorja", Maribor 1972, str. 193.

Činjenica je da se još pre ujedinjenja sa Srbijom 1. decembra 1918, u slovenačkom prostoru izvršila polarizacija pogleda o nacionalnoj individualnosti ili unitarizmu, koja se u znatnoj meri poklopila sa političkom polarizacijom u smislu klerikalne, odnosno liberalne orijentacije. Već tada je u političku borbu uveden metod da se separatizam prebacuje onima koji su branili nacionalnu ravnopravnost, a da se pohvala predanosti jugoslovenstvu rezerviše za pristalice unitarizma.

Izbori za konstituantu su potvrdili zapažanje da se, u godinama 1914—1920, u slovenačkom prostoru „dogodio razvitak celog stoleća, da se u tih nekoliko godina proletarijatu pridružio gotovo čitav srednji stalež i svi radnici na selu koji ne žive od vlastite zemlje".[174] Najveći potres izbori su doneli klerikalnoj Slovenskoj ljudskoj stranci: od velike apsolutne većine, koju je ona dobijala na izborima pre rata, sada je pala gotovo za polovinu, na 36,1% glasova. Obe klasne radničke partije zajedno, porasle su od predratne desetine na gotovo jednaku snagu kao SLS, na blizu 30% (socijaldemokrati 19,3%, komunisti 10,3%), a zajedno sa narodnim socijalistima na više od 34%. Liberalni tabor je nastupio stranački rascepljen, pošto su agrarci osnovali svoju „Samostojnu kmetsku stranku", koja je i klerikalnoj stranci preuzela deo seoskih gazda. Ona je sama postigla 21,2%, to jest više nego liberalni tabor pre rata u celini.[175]

U ustavotvornoj skupštini se potvrdila stranačka polarizacija o nacionalnom pitanju, i to prilikom raspravljanja o osnovnoj alternativi — centralizam ili nacionalni federalizam. Dok su se na centralističkom stavu približavali pogledi predstavnika obeju radničkih i obeju liberalnih stranaka, Slovenska ljudska stranka je istupila sa predlogom za federalistički ustav. Tom stavu je značajnu i širu podršku dao, u februaru 1921, i krug najuglednijih slovenačkih kulturnih radnika svih idejnih pravaca, koji su se opredelili za nacionalnu autonomiju. Ova izjava je pokazala da pitanje slovenačke nacionalne autonomije suštinski prelazi okvire stranačkih antagonizama. Slovenska ljudska stranka je bila prva koja je postala svesna te činjenice i njom se koristila.[176]

Uprkos svih teškoća, Slovenci u Jugoslaviji su nesumnjivo mnogo napredovali. Slovenački jezik konačno je afirmirao svoje

Janko Prunk, *Pot krščanskih socijalistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda,* „Cankarjeva založba", Ljubljana 1977, str. 54.

Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941,* „Mladinska knjiga", Ljubljana, 1965, str. 195.

Isto delo, str. 200. — Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921,* „Institut za savremenu istoriju — Export-Press", Beograd 1973, str. 431. Slovenačko izdanje: „Obzorja", Maribor 1977.

prirodno mesto u školama svih stupnjeva i vidova. Rođen je i slovenački univerzitet, slovenačko ime je priznato i u naslovu države. Posle likvidacije nemačkog političkog pritiska, počela je da nestaje, naročito u gradovima Štajerske, ona etnička stratifikacija koja je bila oslonac germanizaciji. Slovenački kulturni život je dobio nove mogućnosti i nalazio se u procvatu. Gledano u celini, može se reći, da su Slovenci u Jugoslaviji na svom tlu dobili osećaj da su državni narod. Slovencu su bile pristupne i najviše funkcije.

Sasvim drugačiji je bio položaj u susednim državama. Još u vreme poslednjih demokratskih vlada u Italiji,[177] Slovencima i Hrvatima su bila krajnje ograničena manjinska prava, ali je ipak došlo do izvesnog obnavljanja njihovih kulturnih i privrednih organizacija. Oni su na izborima dobijali i svoje zastupnike i u parlamentu u Rimu. Mnogi su se približili i socijalizmu, od kojega su očekivali veću pravednost u nacionalnom pogledu. Već je u to vreme, baš u pograničnom prostoru, počeo da se javlja fašistički terorizam. Do temelja vatrom uništeni slovenački Narodni dom u Trstu, 13. jula 1920. godine, nagovestio je strahovitu genocidnu politiku fašističkog režima, koji je došao na vlast krajem 1922. Teror je među Slovencima i Hrvatima stvorio dotle nepoznate oblike nacionalno-revolucionarnog otpora, pa je, još od 1929. i 1930, režim započeo sa smrtnim presudama i justifikacijama. U Koruškoj je napredovala germanizacija.[178] Težak položaj sunarodnika u susednim državama je, kod glavnine Slovenaca u Jugoslaviji, učvršćivao uverenje da za izlaz iz krize nisu dovoljna samo jezička i kulturna prava nego i političko priznanje nacionalne egzistencije. No, slovenačka javnost je u velikoj meri bila svesna da je prvi uslov za to da se najpre Slovenci slože među sobom. Animozitet u ondašnjim političkim raspravljanjima bio je u prvom redu okrenut prema protivnicima slovenačke nacionalne individualnosti u redovima samog slovenačkog naroda. Centralizam vladajućih vrhova Srbije se obično smatrao kao nešto dato, ali ne i kao glavni vinovnik. Tipičan izraz raspoloženja, u odnosu prema srpskim nosiocima centralizma, bio je sadržan u izreci: ne želimo da budemo pod Beogradom, već samo sa Beogradom — brat ne može pod bratom!

Lavo Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*, „Slovenska matica", „Ljubljana 1965. — Milica Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasebdo 1919—1921*, „Obzorja" — „Založništvo tržaškega tiska", Maribor-Trst 1972 — Isti uator, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921—1928.* knj. 1—2, „Lipa" — „Založništvo tržaskega tiska", (Koper—Trst) 1977.

Bogo Grafenauer, *Germanizacija treh Avstrij*, „Koroški zbornik", „DZS", Ljubljana 1946, str. 249—275.

Slovenska ljudska stranka je težište svoje propagande prenela na zahtev za reviziju ustava, u smislu autonomije Slovenaca. Time je, sebi u korist, okretala šire raspoloženje glasača. Dokaz tome su bili već postignuti rezultati na skupštinskim izborima u 1923, kada je ova stranka obnovila svoj apsolutno većinski položaj (više od 60%). Politički kapital, zadobijen od strane SLS u tim godinama autonomističke politike, jačao je ovu stranku tamo negde sve do sredine 30. godina, iako je u međuvremenu (1927—1930), vodstvo stranke sarađivalo sa režimom, pa čak i bilo predstavljeno u vladi diktature, te na taj način efikasno podupiralo centralizam.

Autonomistička politika je koristila vodstvu, pre svega na domaćem terenu, za gušenje unutrašnjih diferencijacija u stranci. Diferencijacije su poticale iz promena u socijalnoj strukturi u samoj bazi stranke. U SLS je jačala radnička organizacija, koja se diferencirala od starog hrišćansko-socijalnog solidarizma. Do početka 30. godina, ona se postepeno preobražavala u duhu hrišćanskog socijalizma, čime je došla u protivrečnost ne samo sa vodstvom stranke već i sa autoritetima katoličke crkve. Hrišćanski socijalisti su dosledno branili autonomizam. Dinamičnost kritičkih strujanja u SLS treba ubrojiti među faktore ograničavanja mogućnosti prodora fašizma u stranku tokom 30. godina, kao i među faktore koji su u narednom periodu omogućili antifašističku diferencijaciju i nacionalnooslobodilačko ujedinjavanje katoličkih masa sa revolucionarnim radništvom.

Slovenački komunisti su nacionalno pitanje dosta rano, svestranije i produbljenije, tretirali u reviji „Zapiski delavsko-kmetske matice". Od 1925. pa nadalje, oni su, kao jedina stranka, povezivali samoopredeljenje Slovenaca sa pravom na državno ujedinjenje svih njihovih rasparčanih delova.

Slovenački liberali su, i posle skidanja graničnog pitanja sa dnevnog reda, zadržali svoju unitarističko-centralističku orijentaciju. U stranačkom smislu, oni nisu bili jedinstveni, između njih su postajale razne nijanse u odnosu prema slovenačkoj nacionalnoj individualnosti. Neki su tu individualnost priznavali kao nezaobilaznu stvarnost, ali samo u kulturno jezičkom, a nikako u političkom smislu. Drugima je, opet, izgledalo suvišnim čak i da se govori o bratskoj slozi Srba, Hrvata i Slovenaca. („Ako smo jedno, nismo braća, ako smo braća, nismo jedno!"). Deo liberalne omladine se uključuje u Orjunu, u želji da jača nacionalno jedinstvenu državu i da na taj način podupire nacionalnu borbu Slovenaca i Hrvata u Italiji. No, Orjuna se istovremeno usmeravala ka fašističkom teroru revolucionarnog radništva, pa je baš u Sloveniji ona doživela oružani otpor radnika. Nakon toga, u Sloveniji je počelo distanciranje od unitarizma Orjune onih demokratskih jugoslovenskih rodoljuba, koji ni sami dotle, u

stvari, nisu imali neko antislovenačko osećanje. Neraspoloženje prema unitarističkom centralizmu je uzrokovalo rascep u Samostalnoj kmetijskoj stranci. Njen otcepljeni deo je za kraće vreme, formirao Slovenačku republikansku stranku, koja se zalagala za federativnu jugoslovensku republiku, odbacujući doktrinu o nacionalnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca kao neprirodnu („Troje su jedno samo u katehizmu, a i tamo je to verska tajna!").

Nepredviđeni učinak unitarističke agitacije liberala, bila je i činjenica da su pojmovi „Jugosloven" i „jugoslovenski" dobili među Slovencima još jedno, pežorativno značenje. Pojmovi „Jugoslovan" i „jugoslovanski", zapisani i izrečeni u slovenačkom obliku, zadržali su svoj prvobitni pozitivni značaj jugoslovenske solidarnosti i pripadnosti jugoslovenskoj državnoj zajednici. Pisani i govoreni u srpskom obliku, dakle „Jugosloven" i „jugoslovenski" (kako su to pisali i govorili liberalni propagandisti), postali su sinonimi za unitarističku političku tezu. Na taj način, svi Slovenci u Jugoslaviji su bili „Jugoslovani", dok su „Jugosloveni" među njima bili samo unitaristi.

Politički i kulturno sporna koncepcija „jugoslovenstva" (u unitarističkom smislu), sve vreme je proizvodila određenu nelagodnost u delu liberalnih intelektualaca, naročito kulturnih radnika. Dakle, vrlo rano su se najavljivali znaci kasnijeg deljenja duhova u redovima liberala o pitanju slovenačke egzistencije. Istorija ne sumnja u to da je „jugoslovenstvo" (u unitarističkom smislu), koje su zastupali slovenački liberali u 20. godinama, pa i kasnije, mnogo doprinelo potpunom rasulu, još pre kraja 30. godina, ovoga nekad, politički i kulturno, stvaralačkog slovenačkog političkog pokreta.[179] Negativno iskustvo sa jugoslovenskim unitarizmom u političkom i kulturnom životu Slovenaca, ostalo je, u drugim nacionalnim sredinama Jugoslavije, u najvećoj meri nezapaženo ili, pak, pogrešno shvaćeno. Zato treba istaći da u svim tim polemikama separatizam nije igrao nikakvu ulogu.

Bosna — Hercegovina i Muslimani

Položaj Bosne i Hercegovine u novostvorenoj jugoslovenskoj državi, pa samim tim i položaj bosansko-hercegovačkih Srba, Muslimana i Hrvata, istorijski je određen time što ove zemlje u zajedničku državu nisu ušle putem neposrednog priključenja Srbiji, već jugoslovenskim putem, preko stupanja u Državu (narodnog vijeća) Slovenaca, Hrvata i Srba. Kao deo te države, i s njom zajedno, Bosna i Hercegovina su se udružile sa Kraljevinom Srbijom. Iako ih je zvanična politika Srbije, sve od Garašanino-

[179] V. Melik, delo pod nap. 134.

vog *Načertanija,* i dalje smatrala srpskim zemljama i predmetom aneksionističkih aspiracija, one su u novu državu ušle kao istorijsko-politički subjekt. Glavni odbor Narodnog vijeća i Narodna vlada u Sarajevu, a posle toga Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, bili su spoljni izraz te činjenice. Iako se u nekim mestima, u toku novembra 1918, javljao pokret za neposredno priključenje Srbiji, integritet istorijsko-političke posebnosti je bio jači, pošto se oslanjao na političku volju sva tri nacionalna dela stanovništva. Ulazak Bosne i Hercegovine u jugoslovensku državu je, u suštini, bio sličan ulasku Slovenije. Ali, različit od puta kojim je išla Vojvodina. Velika Narodna skupština Srba, Hrvata (Bunjevaca) i ostalih Slovena Banata, Bačke i Baranje, održana u Novom Sadu 25. novembra 1918, i ne čekajući kakve će odluke doneti Narodno vijeće u Zagrebu, izglasala je da se Banat, Bačka i Baranja priključuju Srbiji. Ova skupština, naravno, nije predstavljala neslovensko stanovništvo ovih područja.

Posebnost Bosne i Hercegovine je na posredan način izražena čak i u centralističkom Vidovdanskom ustavu 1921. i u njegovoj podeli Jugoslavije na oblasti. Ta posebnost se, na svojevrstan način, izražavala i u tretmanu i u praktičnoj delatnosti režima. Takav postupak karakteriše i sam naslov članka Moše Pijade „Gde je Bosna?", napisan povodom štrajka husinskih rudara. Članak sigurno nije istorijska, naučna studija, ali izražava karakteristiku date situacije. „Čitavih oblasti ima u Jugoslaviji", pisao je Pijade, „gde je jedini ustav i zakon — neograničena vlast lokalne i oblasne policije . . . Jedna među takvim pokrajinama jeste Bosna . . . i šovinističkoj buržoaziji tamo je svakako vrlo dobro, a tako isto i begovima. Ali, raji je crno, crnije nego ikada . . . Nigdje radnički pokret nije toliko zgažen i pritisnut kao u Bosni. To je zemlja izvan Jugoslavije, izvan sveta . . ." Prema Enveru Redžiću, koji navodi te reči, članak „ima snagu istorijske optužbe".[180] U svakom slučaju, Bosna i Hercegovina su ostale posebno pitanje i u centralističkoj kraljevskoj Jugoslaviji, i u ekonomsko-socijalnom i u nacionalnom pogledu.[181]

U oba smisla izdvaja se pitanje Muslimana. Prema podacima o verskoj pripadnosti, njih je 1921. godine u Bosni i Hercegovini bilo 588.000 (829.000 pravoslavnih, 444.000 katolika, 12.000 Jevreja). Izbori za ustavotvornu skupštinu, održani 1920. godine,

[180] Enver Redžić, *Moša Pijade o socijalističkom radničkom pokretu i nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini,* „Treći program Radio-Sarajevo", Sarajevo 1980, br. 30, str. 9.

[181] Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu* „Svjetlost", Sarajevo 1975.

pokazali su da je nacionalna pripadnost bosansko-hercegovačkih glasača određivala i njihovu političku orijentaciju.[182] U tome suštinski ništa nije menjala činjenica što se Jugoslovenska demokratska stranka osnovala kao stranka Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je nastojala da pridobije i Muslimane, niti činjenica što je i Radikalna stranka nastojala da svoj uticaj širi i van srpske populacije i što je Savez težaka radio na tome da privuče glasače svih narodnih delova. Upoređivanje izbornih rezultata sa verskom i nacionalnom statistikom, pokazuje da je za radikale, demokrate i težake uglavnom glasalo samo srpsko stanovništvo. Demokratska stranka, kojoj su pristupili pojedini muslimanski političari, kandidovala je na svojim listama i te Muslimane. Slično je činila i Radikalna stranka. No, sve te muslimanske kandidature u okviru Demokratske, odnosno Radikalne stranke, dobile su samo neznatan broj glasova. Muslimanske mase su se grupisale oko Jugoslovenske muslimanske organizacije, koja je u celini dobila jednu trećinu svih glasova, odnosno 38% svih poslaničkih mandata u Bosni i Hercegovini. Određen, manji deo hrvatskog stanovništva je glasao za radikale, demokrate ili za težake, ali glavnina Hrvata je glasala za hrvatske stranke (klerikalna Hrvatska pučka stranka i zajedničarska Hrvatska težačka stranka). Glavninu glasova srpskih birača su, prilično podjednako, dobile Radikalna i Težačka stranka. Izrazito nacionalistička, protivhrvatska i protivmuslimanska, Srpska narodna organizacija je dobila vrlo mali njihov deo i ostala je bez mandata. KPJ je dobila 18.000 glasova (4%), Socijaldemokratska stranka 2.700 glasova. Sva četiri izabrana radnička poslanika su pripadali Komunističkoj partiji.

Muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini je, od strane vlasti, tretirano isključivo kao verska, a ne i kao nacionalna zajednica. No, odnos prema njima je bio sasvim nešto drugo, negoli odnos prema verskoj različitosti. Bez obzira na slovensko poreklo, Muslimani su „identifikovani sa omrznutim nekadašnjim turskim osvajačem... i izvrgnuti plaćanju grijehova generacija koje su prethodile".[183] Iako je stvaranje Jugoslavije značilo definitivan kraj feudalizma u Bosni i Hercegovini, pa se muslimansko stanovništvo nije više po tom osnovu moglo statusno diferencirati od srpskog i hrvatskog, ono se zbijalo u zajednicu koja je očigledno prelazila funkcije verskog grupisanja. Stvara se „fenomen političkog jedinstva muslimanskih masa", pod vodstvom i u okviru Jugoslovenske muslimanske organizacije. Već samo ime te formacije govori da ona želi biti nešto više negoli

[182] V. Melik, delo pod nap. 142.

[183] Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, „Svjetlost", Sarajevo 1974, str. 584.

stranka. U njenom vodstvu su predstavnici muslimanskog građanstva, modernizovane muslimanske čaršije. Begovi su u tom vodstvu, u znatnoj meri potisnuti, a ni hodže nisu neposredno imale odlučujuću reč. Dominiraju činovnici, profesori, advokati, trgovci, novinari, a pored njih i sveštenici i feudalci. To su zanimanja kojima pripadaju članovi vodstva JMO. Pritisci, među njima i pritisci u smislu nacionalnog opredeljivanja za Srbe odnosno Hrvate, pored verskog osećaja, ubeđuju muslimanske mase u istovetnost interesa uprkos klasnim podelama. Geslo o autonomiji Bosne i Hercegovine, koje zastupa JMO, jeste jak argument za te mase, jer se smatra jednim od bitnih uslova za njihovo održanje. Vršeći koncentraciju Muslimana Bosne i Hercegovine na svojoj ideološkoj i akcionoj platformi, JMO je usporavala klasno emancipovanje i punije angažovanje radnih slojeva te zajednice izvan i protiv ondašnje vladajuće politike. To ističe A. Purivatra.

Postojanje JMO je na taj način bilo dokaz postojanja posebnog pitanja Muslimana, ne samo kao verskog već i kao nacionalno političkog pitanja.[184] Sve dok druge socijalne snage ne priđu pozitivno tom pitanju sa svojim rešenjima, stvar klasnog emancipovanja se neće moći da makne s mesta. A to je, ujedno, bio interes celokupne bosansko-hercegovačke, a takođe i jugoslovenske zajednice. Bilo je potrebno mnogo vremena i mnogo pozitivnih, pa i negativnih iskustava da i KPJ dođe do toga saznanja.

Zvanična statistika Kraljevine SHS namerno je otežavala dobijanje prave i celovite slike o nacionalnoj strukturi države. Ona nije registrovala narode, već samo jezike, ne priznajući makedonski jezik. Na taj način, posebno su se iskazivali samo Slovenci i nacionalne manjine sa priznatim jezicima. Kao pomoćni kriterij je mogla služiti verska pripadnost. No, ni taj kriterij nije mogao da odgovori na pitanje o pripadnosti makedonskom narodu. Stoga su podaci o nacionalnoj strukturi kraljevske Jugoslavije samo posredni, približni. U 1924. godini, predstavnik KPJ je izvestio Peti kongres Kominterne o brojčanom sastavu naroda i manjina Jugoslavije, i to izrazio sledećim brojkama: *Srbi* (zajedno sa Crnogorcima) — 4,704.876 ili 39%; *Hrvati* — 2,889.102 ili 23,90%; *Slovenci* — 1,023.588 ili 8,5%; *Muslimani* (Manuilski je na istom kongresu govorio o „muslimanskim Srbo-Hrvatima") — 759.656 ili 6,3%; *Makedonci* — 630.000 ili 5,3%; *Nemci* — 512.207 ili 4,3%; *Albanci* — 483.871 ili 4%; *Mađari* — 472.079 ili 3,9%; *Rumuni* — 183.563 ili 1,6%; *Turci* —

[184] Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, „Svjetlost" 1969. — Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*, „Otokar Keršovani", Rijeka 1981.

143.453 ili 1,2%; *ostali Sloveni* — 198.887 ili 1,6%; *Italijani* — 11.630 ili 0,1%; *ostali* — 42.756 ili 0,3%.

Ove brojke su govorile samo o globalnom prisustvu pojedinih naroda, odnosno manjina, ali nikako i o njihovom teritorijalnom rasporedu i svim ostalim elementima. One nisu govorile ni o razlikama u privrednoj i opštoj razvijenosti pojedinih naroda, niti o razlikama u tradicijama i načinu života; one nisu govorile ni o problemima velikih mešovitih područja, kao ni o specifičnom problemu međudržavne rasparčanosti Makedonaca i Slovenaca. No, svakako, te su brojke dokazivale da je Jugoslavija tipična mnogonacionalna država i država sa brojnim i relativno jakim nacionalnim manjinama (narodnostima).

Naš pokušaj da u ovoj glavi upozorimo na položaje pojedinih naroda, koji su se udružili (ili našli) u zajedničkoj jugoslovenskoj državi, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, nije ni približno prikaz tih naroda samih. Ova upozorenja pretpostavljaju da je svaki od tih naroda već postojao kao objektivna društvena pojava, koja se izražavala ne samo u njenoj pojedinačnoj društvenoj (klasno-strukturnoj) globalnosti (zokruženosti) već i u ljudskom stvaranju putem društvene podele rada, čiji su neodvojivi sastavni deo baš ti narodi sami, odnosno njihovo pojedinačno ekonomsko i duhovno stvaralaštvo. Jednom rečju, narodi nisu ni u Jugoslaviji, kao ni u ostalom svetu, slučajni i prolazni učinak političkog voluntarizam, već su oni i ovde istorijski uslovljene društvene činjenice. Oni su činjenice i za nauku i za politiku koja želi da se oslanja na nauku, a ne na golom odmeravanju političkih snaga.

Postojalo je u ono vreme, a obnavlja se i danas, i drugačije gledanje na narode Jugoslavije. Ono njima, u suštini, ne priznaje nacionalnost kao društveni kvalitet u punom smislu te reči. Ono u njima ne vidi isto takve narode, kao što su to susedni, među njima na primer, i slovenski bugarski narod, već to shvatanje narode Jugoslavije smatra kao neku uslovnu istorijsku građu. Polazeći od ideala „bizmarkacije" Jugoslavije, kombinovane sa afirmacijom „pijemontstva" (pri čemu se redovno zaboravlja da Rim ne stoji u Pijemontu, da centralizam ujedinjene Italije nije bio građen na prevlasti Pijemonta koji je postao samo jedan od mnogih istorijskih delova države jedne i jedinstvene italijanske nacije, formirane već pre državnog ujedinjenja, do vremena risordžimenta), to gledanje egzistenciju narodâ Jugoslavije svodi na pojavu nacionalne svesti, a ovu još dalje reducira i degradira na puki nacionalizam. Da takvo gledanje zaista i postoji, možemo se ubediti ako čitamo tumačenje ove vrste: „Probuđeni nacionalizmi u novostvorenoj

Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa, knj. 6/1, Gornji Milanovac 1983, str. 565—566.

(1918) Jugoslaviji ne rasplinjuju se u bujici ujediniteljskog pokreta; klasnopolitički konstituensi nacionalizama (ne narodâ!?) produžuju život u novim uslovima; i dalje deluju istorijski formirane nacionalne i verske predstave u okvirima različitih kultura; građanske snage se polarizuju na nacionalno-konfesionalnim osnovama; iza parola o centralizmu i federalizmu kriju se konkretni klasno-politički interesi." — Nacijâ, prema tome, nema. Postoje samo neprevaziđeni nacionalizmi!

Je li moguće sa takvih polazišta razmišljati o Jugoslaviji kao revolucionarnoj zajednici?

3. VIDOVDANSKI SISTEM HEGEMONIZMA

Inicijatori stvaranja jedinstvene komunističke partije u Jugoslaviji, smatrali su da je za klasnu borbu najefikasnije polaziti od pretpostavke da postoji jedinstvena jugoslovenska nacija. „Nacionalno jedinstvo komunisti su branili sa stanovišta klasnog unitarizma".[186] Činjenica da se u politici javljaju tendencije koje se protive unitarizmu i centralizmu i traže uređenje države na osnovu ravnopravnosti pojedinih naroda, tretirana je kao štetan pokušaj razbijanja nacionalnog jedinstva, prouzrokovan konkurentskom borbom pojedinih buržoaskih pokrajinskih, odnosno plemenskih grupacija koja unosi zbrku u jasne klasne frontove i posredno dovodi u pitanje jedinstvo same radničke klase. To su neke od osnovnih ideja, sadržane u odluci jugoslovenskih komunista da se u praktičnom akcionom programu, usvojenom na kongresu ujedinjenja socijalističkih partija — tada je osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) — prihvati kao polazna misao: „jedna nacionalna država", doduše sa „najširom samoupravnom oblasti, okruga i opština". To je značilo da jugoslovenski komunisti u celini prihvataju ideju o nastajanju jedinstvene jugoslovenske nacije u jedinstvenoj nacionalnoj državi, da ni Srbi, ni Hrvati, ni Slovenci, a još manje drugi nacionalni elementi, ne sačinjavaju posebne narode (nacije). Jugoslovenski komunisti nisu priznavali postojanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, sem u odnosu prema nacionalnim manjinama, među koje su u početku ubrajani i Makedonci i, naravno, u odnosu prema državnim granicama, koje su u to vreme još predstavljale otvoreno pitanje.

B. Petranović, delo pod nap. 130, str. 234.

Janko Pleterski, *Nacionalno pitanje u teoriji i politici KPJ—KPS*, „Jugoslovenski istorijski časopis" 8, Beograd 1969, str. 28—69. — Dušan Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941*, „Institut za savremenu istoriju" — „Export-Press", Beograd 1972.

Ne bi bilo tačno pretpostaviti da su jugoslovenski komunisti zauzeli ovakav stav zato što nisu zapažali postojanje više nacija u Jugoslaviji. Činjenica je da je rukovodstvo Srpske socijaldemokratske partije, kao jezgro buduće jugoslovenske komunističke partije, prihvatilo ovaj stav svesno i promišljeno, i to u diskusiji sa grupom komunista „Vasa Pelagić" iz Vojvodine, koju su osnovali revolucionari-povratnici iz Sovjetske Rusije. Oni su, naime, došli sa shvatanjem da je Jugoslavija država sa više samostalnih naroda; nju, pre svega, čine Srbi, Hrvati i Slovenci, pa se, prema tome, na osnovu marksističko-lenjinističkog shvatanja nacionalne politike revolucionarne partije, treba boriti za Jugoslaviju kao „socijalističku federativnu sovjetsku republiku". Predstavnici grupe „Vasa Pelagić" i članovi rukovodstva Srpske socijaldemokratske partije, sastali su se, 17. februara 1919. u Beogradu, radi razmatranja ovog pitanja. Predsednik srpskih socijalista, Filip Filipović, nije, doduše, poricao da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri naroda, ali je mislio da bi bilo nepopularno to isticati, pošto su svi ovi narodi prihvatili nacionalno jedinstvo i zato Socijalistička radnička partija u svojoj deklaraciji to mora konstatovati. Posle ovog sastanka, isključivo je na snazi ostala teza o nacionalnom jedinstvu.[188]

Interesantno je primetiti da je slično gledište, koje su zastupali povratnici iz Sovjetske Rusije, imala i Komunistička internacionala, čak i posle održavanja Osnivačkog kongresa jugoslovenske radničke partije. Štaviše, pred sam Vukovarski kongres KPJ, Izvršni komitet Komunističke internacionale u svom proglasu, upućenom proletarijatu balkansko-podunavskih zemalja i komunističkim partijama i organizacijama ovih zemalja, naglašavao je značaj nacionalnog pitanja na Balkanu i u Podunavlju. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji je opisano sledećim rečima: „Protiv hegemonističkih težnji birokratsko-kapitalističke oligarhije iz Srbije ustaju podjednako makedonski Bugari, Albanci, Hrvati, Crnogorci i Slovenci." Komunističke partije se upozoravaju da brižljivo vode računa o složenoj situaciji, s obzirom na nacionalno pitanje: „Prilike diktiraju Komunističkoj partiji da na Balkanskom poluostrvu mora imati veću ulogu nego što je to slučaj u čisto nacionalnim kapitalističkim državama, gde nacionalno pitanje ne postoji. Svi napori balkanskih komunističkih partija moraju biti usmereni ka razumevanju ove velike uloge komunizma na Balkanu."

Nikola Grulović, *Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa Pelagić,* „Matica srpska", „Zbornik za društvene nauke" 22, Novi Sad 1959, str. 108—128. — Isti autor, *Osnivačka konferencija Pelagićevaca,* „Četrdeset godina", knj. 1, Beograd 1960, str. 41—69.

Uprkos ovim preporukama i upozorenjima o postojanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji kao mnogonacionalnoj državi, Vukovarski kongres KPJ (20—25. jun 1920) potvrdio je ranije usvojeno nacionalno — unitarističko gledanje na Jugoslaviju. „KPJ će", stav je kongresa, „ostati i dalje na braniku ideje nacionalnog jedinstva i ravnopravnosti sviju nacionalnosti u zemlji" (izraz „nacionalnosti" označava ovde pojam nacionalnih manjina — narodnosti).

Jedan od osnovnih razloga tog svesnog unitarizma u nacionalnom pitanju, bila je želja da se stvore što povoljniji uslovi za revolucionarni obračun sa svim jugoslovenskim buržoazijama, kao i sasvim pravilno saznanje da je takav obračun moguć samo ujedinjenim snagama svih revolucionarnih činilaca u zemlji.

No, nema sumnje, ideja o nacionalnom jedinstvu, ideja unitarizma, pogodovala je i centralističkim koncepcijama i snagama, koje su se javljale i u samoj Komunističkoj partiji. Ni jugoslovenska Komunistička partija nije bila imuna od opšte opasnosti birokratskog centralizma, a takav centralizam se vrlo rado služio parolom odbrane jedinstva. Nije zato slučajno što je Vukovarski kongres i u unutarpartijskoj strukturi ukinuo rukovodstva pojedinih istorijskih i etničkih pokrajina, koja su do tada postojala, i kratko i jasno utvrdio da će „celokupna državna teritorija biti, prema partijskim potrebama (!) podeljena na izvestan broj oblasti". I to samo „radi organizacije opšte agitacije i akcije", a ne zbog prilagođavanja specifičnim potrebama i uslovima pojedinih područja, kako bi se to moglo pretpostaviti.

Mogućnost da u novoj državi dođe do revolucionarnog rešenja socijalnih problema, koje je svetski rat zaoštrio do krajnosti, bila je glavna karakteristika političkog života. Sve političke stranke i grupacije, svi državni činioci, računali su sa tom mogućnošću i „opasnošću", pa su se određivali prema njoj u skladu sa svojim klasnim karakterom. Još pre održavanja izbora za ustavodavnu skupštinu, koje su državni vrhovi namerno odlagali sve do kraja 1920, sve građanske stranke su se u pitanju budućeg ustava podelile i svrstale u dva tabora: centralistički tabor se, pre svega, pozivao na misao o nacionalnom unitarizmu, dok je tabor sa federalističkim tendencijama različitih stupnjeva i opsega imao manje jedinstvenu ideologiju.[189]

Pregledni pasusi u celoj ovoj knjizi o političkom životu kraljevske Jugoslavije 1918—1941. oslanjaju se na rad autora ove knjige u delu: Janko Pleterski, Branko Božič, *Politična in socialna zgodovina Jugoslavije,* „Obzorja", Maribor 1975, str. 32—106. Te godine je autor koristio, pored starijih, radove koji su objavljeni posle rata do 1974, a naročito: Josip Broz Tito, *Politički izveštaj, Peti kongres KPJ,* „Kultura", Beograd 1948. — „Istorijski arhiv KPJ", knj. *3. Kongresi i zemaljske konferencije*

Zastupnici centralizma i jedinstvene države su se okupljali u dve velike stranke sa središtem u Beogradu, a jezgra su im proizašla iz stranaka u Srbiji (Narodnoradikalna i Demokratska stranka). Van Srbije, u pojedinim nacionalnim područjima, političke stranke su većinom ili u značajnoj meri, zastupale protivcentralističke ideje, (Hrvatska zajednica, Hrvatska republikanska seljačka stranka, Slovenska ljudska stranka, Jugoslovenska muslimanska organizacija, crnogorski federalisti). U Makedoniji nije konstituisana ni jedna stranka s centrom u zemlji, pa Makedonci svoje nacionalne težnje legalno nisu ni mogli da izražavaju. Bez obzira na ove podele u pitanju državnog uređenja, dolazilo je do političke saradnje u vladi, u konsolidaciji buržoazne države. Slovenska ljudska stranka, iako je zastupala stanovište o autonomiji Slovenije, sarađivala je u vladi sa radikalima, najodlučnijim centralistima. Slično je postupala i Hrvatska zajednica. S druge strane, revolucionarni radnici su nastojali da što pre ostvare što potpunije ujedinjenje radništva pojedinih zemalja Jugoslavije u jedinstvenu revolucionarnu radničku stranku, oslonjenu na jedinstvenu sindikalnu organizaciju.

Revolucionarno vrenje, koje je otvaralo takve mogućnosti, imalo je mnoge pojavne oblike, mada neravnomernu dinamiku, uspone i padove. Poseban podstrek narastanju revolucionarnog raspoloženja je bila pobeda socijalističke revolucije u Mađarskoj, krajem marta 1919. U to vreme je i postignut odlučujući uspeh ka stvaranju jedinstvene revolucionarne radničke partije Jugoslavije. Kongres ujedinjenja (20—23. april 1919) je osnovao Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista) i odlučio da se prisajedini Trećoj internacionali. Put u jedinstvenu partiju je bio različit u socijaldemokratskim strankama pojedinih jugosloven-

KPJ 1919—1937, Beograd 1949. — Edvard Kardelj, *Po petindvajsetih letih,* Ljubljana 1959. — *Pregled istorije SKJ,* Beograd 1963. — Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković—Maček,* Beograd 1965. — Metod Mikuž, delo pod nap. 175. — Julijana Vrčinac, *Naša najnovija istorija,* Beograd 1966. — Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji,* „Školska knjiga", Zagreb 1968. — Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929 — 1935,* Beograd 1969. — Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca,* Beograd 1970. — Edvard Kardelj, *Tito na zgodovinskih razpotjih socialistične revolucije jugoslovanskih narodov,* „Teorija in praksa" 9, Ljubljana 1972, br. 5. — Pero Damjanović, Tito pred temama istorije, Beograd 1972. — Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941,* Zagreb 1972. — Dušan Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941,* Beograd 1972. — Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature,* Zagreb 1972. — *Politički život Jugoslavije 1914—1945.* Zbornik radova, „Treći program Radio-Beograd", Beograd 1973. — Radovi upotrebljeni za ovu knjigu navedeni su u pojedinačnim napomenama.

skih zemalja. U bosanskoj i srpskoj socijalnoj demokratiji već su rano u vodstvu prevladali levi, revolucionarni elementi, pa su zato obe stranke kao celine bile nosioci akcije za ujedinjenje. Proces unutrašnje diferencijacije u njihovim redovima je izvršen kasnije. U Hrvatskoj i u Vojvodini su se formirala po dva odvojena krila, ali na kongresu ujedinjenja su učestvovali samo levičari. U Sloveniji je bila različita situacija, u Primorju pod okupacijom Italije cela se organizacija usmerila revolucionarno, dok je druga bila situacija ovih organizacija u Jugoslaviji. Tu se diferencijacija među slovenačkim socijalistima još nije bila izvršila, pa njihova organizacija nije ni poslala delegate na kongres ujedinjenja, čime je radništvo Slovenije bilo privremeno politički izolovano.

Uprkos pokušajima vlade sredinom 1919. da zastraši radništvo i oslabi KPJ (hapšenja, sudski procesi, zabrane zborova, cenzura, konfiskacije itd.) revolucionarno vrenje je bilo u porastu čak i posle ugušivanja revolucije u Mađarskoj. Štrajčaški pokret je dostigao vrhunac u proleće 1920. Brojnim štrajkovima u celoj državi, pridružio se, 16. aprila, i generalni štrajk železničara, uz solidarnost ostalog radništva. Razvila se najveća i najodlučnija klasno-ekonomska politička akcija radništva u celoj istoriji kraljevske Jugoslavije, u koju se uključilo više od 50.000 radnika. Vlada je upotrebila sva sredstva represije (najkrvaviji je bio obračun sa radnicima u Ljubljani 24. aprila 1920). Došlo je do raspleta u korist buržoazije. Revolucionarno raspoloženje je počelo da jenjava, a vlada je ocenjivala da je došlo vreme za širu klasnu protivakciju.

Tome je doprinosila i činjenica da je u istoj godini rešeno i pitanje granica prema Italiji i Austriji, odnosno 10. oktobra 1920. plebiscitom u Koruškoj je odlučeno da sporne teritorije pripadnu Austriji, pri čemu je odlučujuću ulogu imao uticaj autrijske socialdemokratije, koja je uzakizvala na razlike između demokratskog i socijalnog karaktera republike Austrije te monarhističke i, po vladinoj politici, reakcionarne Jugoslavije. Po Rapalskom ugovoru od 12. novembra 1920, Jugoslavija je morala da prepusti Italiji Slovenačko Primorje, Istru, Zadar i deo jadranskih ostrva. Brza pobeda fašizma u Italiji i idućim godinama je, sa još gorim protivradničkim nasiljem, dopunila nacionalno ugnjetavanje i stvorila takvo stanje, u kojem je jedini izlaz bila povezanost oslobodilačkih nastojanja radništva sa nacionalnim otporom slovenačkog i hrvatskog naroda u ovom području. Već tada, a naročito u kasnijim godinama, političko iskustvo u Julijskoj krajini (to je tada bio uobičajen izraz za Slovenačko Primorje i Istru u granicama Italije), doprinelo je nastanku koncepta antifašističkog narodnog fronta u politici revolucionara, i u Jugoslaviji i u Italiji.

Tek u jesen 1920. (28. novembar), jugoslovenski državni vrhovi su reskirali da idu na opšte izbore za ustavotvornu skupštinu. Iako su za vreme izbora u mnogočemu kršili priznata demokratska prava građana, njihovi rezultati su pokazali veliku snagu radničkog pokreta, takođe i veliku snagu onih grupacija koje su se iz nacionalnih ili opštedemokratskih razloga suprotstavljali centralističkom vladanju. Komunistička partija Jugoslavije postigla je veliki uspeh u celoj zemlji; relativno je nešto slabije prošla samo u Hrvatskoj. Sa svojih 59 poslanika, KPJ je postala treća partija po snazi u ustavotvornoj Skupštini. Skupština se sastala posle donošenja Obznane, kojom je zabranjen rad komunističkih organizacija, i u njoj su predstavnici KPJ istupali sa stanovišta nacionalnog jedinstva. Iako su kritikovali vladin nacrt ustava kao građanski i nedemokratski, oni su se faktički sa njim slagali u tada kardinalnoj raskrsnici: centralizam ili nacionalni federalizam, odnosno autonomizam. O takvom njihovom stavu je, 1923. godine, Moša Pijade zapisao: „U konstituanti je uzet pogrešan stav od samog početka i teralo se tako do kraja. Drugovi su tada znali samo za sovjetski ustav, a u nacionalom pitanju ostali su čvrsto na braniku ‚nacionalnog jedinstva' i centralistički uređene države."

Pošto obe stranke, glavni predstavnici centralizma, Jugoslovenska demokratska stranka i Narodna radnikalna stranka, nisu imale u konstituanti ni običnu a kamoli kvalifikovanu većinu, kakva bi, prema krfskom dogovoru, morala da važi za usvajanje ustava — vlada je morala najpre učiniti posebne poteze kako bi obezbedila ustavno afirmisanje centralizma. Ona je na samom početku potstakla osećaj buržoaske klasne solidarnosti, osećaj koji je na kraju bio odlučujući. Ona je iskoristila štrajk rudara, koji je počeo sredinom decembra u Sloveniji, pa se ubrzo razvio u opšti rudarski štrajk u državi. Obznanom od 29. decembra 1920, vlada je zabranila svako delovanje KPJ i dopuštala je samo istupanje komunističkih poslanika u skupštini. Drugo, vlada je postigla i to da su poslanici svih stranaka u konstituanti, ako su hteli da koriste svoj mandat, obavezno morali da polože zakletvu kralju, to jest da unapred priznaju monarhijski oblik države. Predstavnici Hrvatske republikanske seljačke stranke to nisu bili spremni da učine, pa nisu ni uzeli učešća u radu konstituante, kao ni skupštine kasnije. I, konačno, vlada je u konstituanti iznudila poslovnik prema kojem je za usvajanje ustava bila dovoljna obična većina glasova!

Vladin nacrt ustava se zasnivao na monarhiji, centralizmu i nacionalnom unitarizmu, što je značilo ozakonjenje prevlasti dvora, a i s njim povezane buržoazije u Srbiji. Još pre glasanja o utavu poslanici KPJ su napustili skupštinu. Na kraju se iz skupštine povukla i Slovenska ljudska stranka, pa je tako glasanje

o ustavu prošlo bez prisustva predstavnika revolucionarnog radništva i najjačih hrvatskih i slovenačkih stranaka u to vreme. Neznatnu većinu za vladin nacrt ustava, prilikom glasanja 28. juna 1921 (na Vidov dan — godišnjicu bitke na Kosovu), omogućili su glasovi slovenačke agrarne stranke i stranke muslimanskih feudalnih veleposednika iz Makedonije, te Bosne i Hercegovine. Ovim poslednjima vlada je obećala povlastice prilikom otkupa zemlje u vezi sa agrarnom reformom, te uvažavanje upravne celovitosti Bosne i Hercegovine. Karakteristična za to raspoloženje, koje je omogućilo kršenje dogovora o kvalifikovanoj većini i bezobzirno nadglašavanje, bila je i činjenica da je bivši predsednik Jugoslovenskog odbora i potpisnik krfske deklaracije, Ante Trumbić, glasao protiv ustava.

Vidovdanski ustav je definisao jugoslovensku državu kao centralističku parlamentarnu monarhiju, sa imenom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i sa „srpsko-hrvatsko-slovenačkim" državnim jezikom. Srpski radikali nisu pristali da se u imenu države ne pominje srpsko ime i odbacili su imenovanje „Jugoslavija", koje su predlagali protivcentralistički poslanici. Imena triju naroda u nazivu države ne znače, dakle, nekakvu sklonost ka federalizmu već, upravo, protivno. Ustav je govorio o ravnopravnosti triju „plemena" jedinstvenog jugoslovenskog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca). Makedoncima, Crnogorcima i Muslimanima nije priznat ni ovaj karakter „plemena", oni su smatrani kao pripadnici srpskog (u slučaju Muslimana delimično i hrvatskog) plemena. Odredba da pojedina administrativna područja, na koje se deli država, mogu imati najviše 600.000 stanovnika, trebalo je da spreči poklapanje administrativnih jedinica sa nacionalnim područjima. Glavna namera ustava je bila obezbeđenje centralističkog vođenja države i izuzetnog položaja kralja. I jedno i drugo, omogućilo je velikosprskoj buržoaziji da održava stvarnu dominaciju.

„Vidovdanski ustav bio je kruto centralistički, sa jasno izraženom prevagom izvršne vlasti nad zakonodavnom, krune nad narodom", piše Vasa Čubrilović. „On nije nikog zadovoljavao, pa ni one koji su ga izglasali 1921. godine. Borba protiv njega je počela istog dana kad je stupio na snagu i trajaće sve do 6. januara 1929, kad će ga njegov glavni tvorac, kralj Aleksandar Karađorđević, staviti van snage." Ovome treba dodati da bi bilo pogrešno shvatiti da su se protiv ustava borili i oni koji su ga izglasali.

Ustav je sadržavao i niz odredaba o pravima građana i njihovim slobodama, koje su u to vreme na nekim područjima (na primer, u Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Kosovu, Sandžaku a u pogledu opštosti izbornog prava čak i Hrvatskoj — Slavoniji), mogle da znače i napredak, da ih nisu krnjile druge odredbe

(nepriznavanje izbornog prava pripadnicima vojske i ženama, ograničenja slobode štampe, oduzimanja lične slobode upravnim aktom), a još više, da ih nisu vlasti kršile u njihovom sprovođenju u praksi. To se dešavalo ne samo u primeni ustavnih odredbi na pojedince nego i na cele grupe stanovništva (na primer, albanska nacionalna manjina). Ali, najgora devalvacija ustavne demokratičnosti su bili sistemski postupci protiv KPJ. Oni su i najbolje označili socijalni karakter tog ustavnog sistema vladanja. Već nekoliko nedelja posle izglasavanja ustava zabranjena je Komunistička partija Jugoslavije, pod pretnjom drakonskih sankcija.

U 1979. godini, na skupu u Iloku, pojavilo se o pitanju mogućnosti federativnog uređenja Jugoslavije posle njenog osnivanja zapaženo istoriografsko mišljenje. „Međutim", rečeno je tom prilikom, „da bi se jedna državna zajednica uredila na federativnom principu nije bila dovoljna samo želja jedne strane (dela političara iz jugoslovenskih zemalja ‚van Srbije'), ma koliko njene potrebe bile umesne i opravdane: potrebno je bilo, osim pristanka, odnosno prihvatanja i s druge strane, odnosno s drugih strana koje ulaze u zajednicu, još i da se steknu određene okolnosti i pretpostavke. Tragičan sticaj okolnosti usled koga su se jugoslovenski narodi u prvom svetskom ratu borili u dva različita, među sobom zaraćena tabora velikih sila, a i politički bili podeljeni između njih, i da su na kraju rata jedni izišli kao pobednici a drugi se našli među pobeđenima, objektivno je bio protiv federalizma, koji, kao politički sistem, pretpostavlja i zahteva bar približnu jednakost i ravnopravnost zajednica koje ulaze u federaciju kao njene članice.(. . .) Možemo uzeti kao vrlo verovatno (. . .) da bi ta jugoslovenska federacija, da je kojim slučajem 1918. godine bila stvorena, bila vrlo kratkog veka, te bi se ubrzo pretvorila ili u unitarnu — kakva je i bila između dva svetska rata — ili bi se deformisala u tom smislu da bi pod imenom federativne države postojala u njoj stvarna hegemonija nekog člana ili nekih članova federativne zajednice nad drugim članovima. [190]

Nema sumnje, i sa takve tačke gledanja može istoričar da razmatra probleme prošlosti. Opravdano je upozorenje da su za dobru federativnu zajednicu potrebni neki elementarni preduslovi — u prvom redu pristanak svih strana koje u njoj učestvuju. Uvek ostaje otvoreno pitanje, šta je bolje, ili, šta je manje loše, unitarna država, koja je u Jugoslaviji nužno nosioc hegemonizma, ili loša federativna država, čiji je načelni smisao ravnopravnost. Ako pretpostavimo da je ono primarno interes svih

[190] Dragoslav Janković, *Oko unitarnog ili federativnog uređenja prve zajedničke jugoslovenske države,* zbornik savetovanja u Iloku kao pod nap. 116, str. 392.

učesnika da ta država uopšte postoji, onda siguran odgovor može biti samo istorijski. To jest, znamo koliko je unitaristička država bila nekonsolidovana, znamo koliko je nasilja morala upotrebiti za održavanje svog političkog sistema i znamo koliko malo otpora je bila sposobna da pruži pritiscima spolja i, konačno, agresiji. A ne znamo, kako bi sve to bilo u slučaju federalizma. Ali znamo koliko je federalizam bio suštinski i pozitivan faktor u četvorogodišnjem otporu koji su narodi Jugoslavije pružali protiv okupatora, na incijativu i pod vodstvom revolucionarne radničke partije, ilegalne kako u odnosu na prisutne okupatore tako i u odnosu na izbegle zvanične predstavnike države koja je za dve nedelje razbijena u paramparčad.

K tome treba dodati jedno upozorenje. Ako priznajemo postojanje Hrvata i Slovenaca kao nacionalnih individualnosti, ako priznajemo nacijama pravo na samoopredeljenje, ako vidimo nacionalne pokrete i jednih i drugih kao nešto što potiče iz njihove egzistencije, onda je pogrešno tvrditi da su se 1918. godine „našli među pobeđenima". Austro-Ugarska se raspala pre nego što je jedan vojnik savezničkih armija zakoračio na njeno tle. Ona nije razbijena, ma da je poražena. Ona se raspala usled unutrašnjih protivrečnosti, na prvom mestu, usled nacionalnih pokreta. Slovenci se, izuzev retkih pojedinaca, sasvim sigurno nisu osećali pobeđenima. Osećali su se slobodnima, uvereni da su tome sami doprineli, da su prvi put subjekt svoje sudbine. Bili su puni očekivanja dobroga od Jugoslavije, za koju su se opredelili, ne preko noći, ne samo na rečima. A mislimo da to isto važi i za Hrvate, iako su oni, u poređenju sa Slovencima, u svojoj istoriji već poznavali nešto više samostalnosti. Sa međunarodnopravne tačke gledišta, ujedinjenje 1. decembra nije bilo aneksija dela teritorije pobeđene države. Izdvajanje Hrvata i Slovenaca iz austrougarske države i njihovo državno osamostaljenje, zajedno sa delovima srpskog naroda i sa bosanskohercegovačkim Muslimanima, treba u njegovoj odlučujućoj fazi — stvaranja Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Narodnim vijećem u Zagrebu — uporediti sa slučajem Ceha i Slovaka. Ove dve nedržavne nacije se kao celine i u zajedničkom naporu državno osamostaljuju, izdvajajući se na kraju rata iz mnogonacionalne monarhije, neposredno pred njenim vojnim slomom, pa ih međunarodno pravo pobednika i ostali svet priznaje kao suverene i ne svrstava ih među pobeđene.

Najzad, federativni odnosi su 1918. godine u suštini već postojali. Postojali su unutar Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a postojale su i pretpostavke za federativan odnos između Srbije i Crne Gore. Nakon 1. decembra 1918. je bila potrebna dugotrajna i svesno vođena akcija režima za likvidaciju postojećih federativnih

odnosa. Vidovdanski ustav je u tom usmeravanom procesu bio zaključni čin.

Vidovdanski sistem je rađao sve nove i nove konflikte. Dvor i vlada su jedva ovladavali situacijom. Pa i to su uspevali samo blagodareći nekim specifičnim karakteristikama nacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Centralizmu i hegemonizmu, naime, nikad nije uspelo da unište fundamentalni istorijski interes naroda za zajedničkim životom u slobodi, iako su do krajnosti zloupotrebljavali ideju jugoslovenstva. S druge strane, vodstva pojedinih nacija nikad nisu došla do toga da razrade jedan integralan i koherentan pojam ravnopravnosti naroda i nacionalnih manjina u Jugoslaviji. Ona su se protivila centralizmu i hegemonizmu, polazeći većinom od svojih užih interesa i bila su spremna da režimu oproste ugnjetavanje drugih. Ta nacionalna vodstva su bila oportunistička i sva su redom, u različitim vremenima, ulazila u neprincipijelne kompromise sa centralizmom i režimom. Ona su bila daleko od socijalnog razumevanja nacionalnog pitanja i sva su, u suštiti, prihvatala unitarističko učenje o troimenom narodu, samo što su iz ustavnog načela o ravnopravnosti triju plemena izvodila svoje posebne zahteve. Zbog toga je njihovim delovanjem i ideologijom i ostala zamagljena činjenica da, pored tri imenovane, postaje i druge nacije. Iz prirode jugoslovenskog istorijskog fenomena su proizlazile još dve osobenosti političkog položaja u Jugoslaviji. Prva pokušaj stvaranja jugoslovenskog fašističkog pokreta na osnovu nacionalno-unitarističke ideologije (Organizacija jugoslovenskih nacionalista — Orjuna), nije bio uspešan zbog višenacionalnog sastava države (naravno, i zbog protivljenja demokratskih snaga, pre svega radničke klase). Druga, pokreti diskriminisanih nacija nisu bili separatistički, iako im se to stalno prebacivalo. Separatizam je bio osobenost fašističkih pokreta, kao što je, recimo, bilo ustaštvo.

Paralelno sa anutonomističkim, odnosno federalističkim težnjama Hrvata i Slovenaca, kojima su centralisti prebacivali separatizam, od samog početka se pojavljivala, ne kao pokret već kao pretnja, parola „amputacije", tj. odvajanja velike Srbije od Hrvata i Slovenaca, odnosno njihovih zemalja, ukoliko one ne bi bile „rezervisane" za Srbiju.[190a] Ova parola u samoj zemisli, predstavlja, ponavljanje „malog" programa iz vremena prvog rata u izokrenutom obliku. O amputaciji su kritički govorili komunisti u toku debate o nacionalnom pitanju u 1923; ona je kritički pomenuta i u rezoluciji Treće zemaljske konferencije 1924. („priznavanje prava na otcepljenje nema nikakve veze sa ‚amputacijom', koja bi značila samo novu formu nacionalnog ugnjeta-

[190a] Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925—1928*, „RAD", Beograd 1974, str. 299.

vanja"). Svetozar Pribićević je, kasnije, obelodanio kako je i kralj Aleksandar Karađorđević, malo pre uvođenja diktature, upotrebio pretnju „amputacijom" i kakav mu je čestit i odvažan odgovor dao Gregor Žerjav, inače veran njegov podanik. „Amputacijske" zamisli razbijanja Jugoslavije su gajili i četnici u drugom svetskom ratu, kao garantiju protiv „opasnosti" da Jugoslavija bude „komunistička" i zasnovana na ravnopravnosti naroda. Oni koji a-istorijski prekorevaju jugoslovenske komuniste zbog njihove revolucionarne taktike, u odnosu na sistem i okvire kraljevske Jugoslavije, ne bi smeli nakad da zaboravljaju one političare, okupljene oko dvora, koji su sve vreme pretili „amputacijom", tj. razbijanjem Jugoslavije, a koji su tu državu hegemonističkom politikom faktički i najviše ugrožavali.

Parlamentarni život koji se razvio na osnovu vidovdanskog ustava često se naziva prividnim ili lažnim. Zaista, samo isključenje revolucionarnog radničkog pokreta iz političkog delovanja (59 korektno izabranih poslanika!), postavljalo je taj parlamentarizam na takve osnove. Ali, on je bio prividan i iz drugih razloga. Sama skupština je postajala sve više mesto prividnog odlučivanja, dok se stvarno državno-političko odlučivanje sve više koncentrisalo u rukama neustavne sprege između kralja, predstavnika administrativnih vlasti i profiterskog kapitala, bilo srpskog, hrvatskog, slovenačkog, bilo kakvog drugog stranog ili domaćeg.

U strankama koje su isforsirale ustav, vladale su dve koncepcije sprovođenja parlamentarnog principa vladanja većine. Obe su polazile od činjenice da ne postoji nijedna stranka koja bi sama imala većinu poslanika u skupštini. Preme prvoj, većina i vlada mogu se sastavljati isključivo od stranaka koje principijelno stoje na stanovištu jugoslovenskog nacionalnog jedinstva i unitarizma. Nije dopustivo ulaziti u koaliciju sa strankama koje zastupaju „plemenski" princip. Treba težiti trajnoj koaliciji obe glavne unitarističke stranke, Narodno radikalne i Jugoslovenske demokratske. Ovu, „dogmatsko unitarističku" koncepciju najizrazitije je zastupao Svetozar Pribićević i to u situaciji, kada je deo Jugoslovenske demokratske stranke (Ljuba Davidović) ušao u koaliciju sa Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom, Slovenskom ljudskom strankom i Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom („federalistički blok" 1924).[191] Usledila je secesija njegovog krila iz JDS i stvaranje Samostalne demokratske stranke koja se koalirala sa Narodno radikalnom („vlada PP" — Pašić, Pribićević).

Druga koncepcija je polazila od slobodne igre snaga u skupštini, igre, u kojoj će srpske stranke, odnosno srpski element

[191] Svetozar Pribićević, *Pobeda narodne misli,* „Agitaciona biblioteka Samostalnih demokrata" 1, Beograd 1924.

u sastavljenim strankama, uvek imati vodeći većinu s obzirom na brojnost Srba. Ističući činjenicu da u Jugoslaviji postoje, pored hrvatskih i slovenačkih, takođe i „osobeni interesi srpski", jedan od tvoraca ustava, radikal Lazar Marković je otvoreno pokazao kako se i u formalno nacionalnounitarističkom sistemu, koji o posebnim nacionalnim interesima neće ni da govori, ipak obezbeđuje srpski (tj. srpske buržoazije) interes. „Što Srbi nisu insistirali", pisao je L. Marković, „da se obezbede od eventualne povrede svojih najbitnijih interesa i svoga srpskog partikularizma, bio je razlog taj što Srbi čine većinu. Njihova uznemirenost imala bi čisto teorijski karakter."[192]

Toj koncepciji naginjale su stranke koje su svojom glavninom poticale iz Kraljevine Srbije: Narodno radikalna i Davidovićevo krilo Jugoslovenske demokratske. „Parlamentarno unitaristička" koncepcija je omogućavala, u razno vreme, koalicije stranaka koje su zastupale načelno suprotne poglede. Čak i u odnosu prema pitanju centralizma ili federalizma, u odnosu prema pitanju čuvanja ili revizije ustava. Na primer, vlada „Radikali-Radić", vlada Davidovića u koaliciji sa Slovenskom ljudskom strankom i Jugoslovenskom muslimanskom zajednicom ili pak vlada V. Vukičevića u zajednici Narodno radikalne, Jugoslovenske demokratske (Davidović) i Slovenske ljudske stranke. Osnova takvih koalicija je bilo nagađanje u pojedinim delimičnim interesima.

Dakako, prva, „dogmatsko unitaristična" koncepcija je potpuno isključivala svako „plemensko sporazumevanje", i kao pojam. Sporazum sam po sebi je Svetozaru Pribićeviću bio istovetan „politici separatizma", jednoj „plemenskoj vladavini". „Sporazum znači", govorio je on u 1924. „da su Srbi pleme za sebe, Hrvati za sebe, a Slovenci opet pleme za sebe i da se tri plemena imaju međusobno bratski da sporazumeju . . . kao što bi se u nekoj drugoj državi imali sporazumevati različiti narodi, koji su u okviru te države." A to je protivno principu nacionalnog jedinstva.[193]

Ali ni druga, „parlementarno unitaristička" koncepcija nije vodila takvom sporazumevanju. Ona nije, ni sasvim pragmatički, u svojim eventualnim partnerima iz redova „plemenskih" stranaka gledala predstavnike Hrvata ili Slovenaca (pogotovu ne Muslimana). Ona ih je samo uzimala u kombinaciju kao proste stranke sa određenom brojčanom snagom u skupštini, sa kojom glavna snaga vlade računa. Na taj suštinski nedostatak je neposredno iza proglašenja diktature naročito jasno ukazao već

[192] Lazar Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje 1914—1929*, „Geca Kon", Beograd 1935, str. 350.

[193] S. Pribićević, delo pod nap. 191, str. 17.

pomenuti Lazar Marković. Upozoravao je „srpske političare" koliko su grešili, pošto oni u Hrvatskoj seljačkoj stranci, ni posle njenog napuštanja republikanstva, priznavanja ustava i ulaženja u vladu sa Narodno radikalnom strankom, ni dalje nisu gledali stranku „sa nacionalnim obeležjem", već su mislili da mogu na nju da primene „istu meru kao na ma koju drugu političku grupu." „Oni (srpski poslanici) su zaboravli da su Stjepan Radić i njegovi prijatelji uvek protestovali protiv ma kakve majorizacije od strane Srba. I kad su tražili nezavisnost (tj. u federaciji, J. P.) ili pak autonomiju Hrvatske, Hrvati su to činili u nameri da se zaštite od eventualne tendencije Srba da smatraju Hrvate kao jednu parlementarnu manjinu, osuđenu da stalno podnosi sudbinu svake manjine." — Svoje zapažanje je L. Marković ponovio u 1935. u svojoj poznatoj knjizi.[194]

Istina, Srbija je donela u Jugoslaviju, za razliku od svih njenih istorijskih sastavnih delova, najjaču tradiciju građanskog demokratizma, koji se nekad umeo, u vidu vlada stare radikalne i samostalne radikalne stranke i uz podršku masovne seljačke i malograđanske baze, uspešno odupirati apsolutističkim težnjama krune i vojnih krugova za prvenstvo u vlasti. Poznata je izreka radikalskog vođe Nikole Pašića o kralju kao vatri kojoj se ne valja previše približiti, jer može da opali umesto da ugreje. No, tradicija „šumadinske demokratije" u novoj državi brzo je nestajala, iako je neposredna opasnost socijalne revolucije bila prošla. Borba za prvenstvo u državi, za odbranu centralizma, nagonila je buržoaziju u Srbiji da stalno, i na celom frontu, sužava demokratizam i parlamentarizam. Umesto toga, u političkom životu se široko razrastala tzv. korupcija, to jest sistem vladanja i borbe za udeo u vlasti pomoću stvaranja klika, ličnih veza, podmićivanja, izigravanja ustava i zakona, političkog nadmudrivanja, lažnih obećanja, a naročito putem vernog služenja kralju i njegovoj politici, što se nagrađivalo raznim povlasticama i vladinim položajima. U obe velike stranke sa centrom u Beogradu, u Narodno radikalnoj i u Demokratskoj, kralj je postepeno stvarao svoje dvorske frakcije, preko kojih je mutio vodu i neposredno sprovodio svoju politiku i onih krugova domaćeg i stranog kapitala koji su se na njega oslanjali. U ovaj ples noćnih leptira oko luče (kralja), poletno i bez predrasuda uključivale su se stranačke vođe iz Zagreba i Ljubljane, kao i iz drugih centara, pojedinačno, ali i grupno. Takvi metodi političkog života još su u ono vreme budili nezadovoljstvo i otpor širokih masa sledbenika svih tih stranaka, a oni su, s druge strane, bili i razlog njihovog postepenog unutrašnjeg razilaženja, koje će u narednoj deceniji dobiti dimenzije raspadanja starih stranaka i otvaranje mogućno-

[194] L. Marković, delo pod nap. 192, str. 351.

sti prelaženja masa na nove, društveno naprednije pozicije. Jer, politička zbivanja u okviru sistema vladavine vidovdanskog ustava nije moguće objašnjavati samo negativnim motivacijama. Naprotiv, sasvim je sigurno da su se i u ono vreme delovi građanstva sviju nacija, a naročito inteligencije koja je prisnije saosećala sa narodom, trudili da dođu do rešenja gorućih nacionalnih i socijalnih pitanja. Razume se, uz očuvanje datog društvenog sistema. No, sva ta nastojanja su se uvek iznova pokazivala kao iluzije, ili su ih, pak, drugi politički iskorišćavali za svoje ciljeve.

U mesecima posle zabrane KPJ, vlada je, sa tri zakona sa područja radničkog zakonodavstva (o inspekciji rada, o zaštiti i osiguranju radnika), nastojala da stvori utisak da će tek sada biti moguće pristupiti rešavanju socijalnih pitanja. No, baš zabranom KPJ i revolucionarnih sindikata, stvarno je otpao onaj faktor, koji bi bio jedini sposoban da vlasnike preduzeća primora na ozbiljno sprovođenje tih zakona. Opšte prilike za radništvo su se osetno pogoršale, uprkos „normalizaciji" i oživljavanju privrede. Ovo oživljavanje je bilo, u znatnoj meri, posledica oštrijeg iskorišćavanja rada. Uprkos tome, socijalni konflikt prividno je prestao biti glavno političko pitanje. Stvaranju takvog utiska je doprinela i reformistička socijalna demokratija, koja se u tim mesecima ujedinila u jedinstvenu Socijalističku partiju Jugoslavije i pokušala da preuzme političku i stvarnu ostavštinu KPJ, kao jedina legalna radnička stranka.

„Normalizacija" privrede, takođe nije ublažila trajnu i oštru krizu seljačkog gazdinstva, što je i izbacilo u prvi plan politička pitanja nacionalnih pokreta, u kojima su seljaci van Srbije videli put ka rešavanju svojih problema. Tada se mnogo isticala diskriminacija područja, koja su nekad pripadala Habsburškoj Monarhiji, „prečanska" područja (prema označavanju njihovog geografskog položaja „preko" Save i Drine, naravno, gledano iz Beograda), prilikom zamene kruna u dinare, opterećenju porezima, javnim radovima, deljenju državnih sredstava za školstvo i druge potrebe. Tome treba dodati i sporo sprovođenje agrarne reforme i terete koji su iz toga nastajali. Sve je to podsticalo seljačko stanovništvo da se, kao elementarna snaga, pridružuje strankama pod vodstvom nacionalnog građanstva, koje su nastupale protiv centralizma i nacionalnog hegemonizma. Politička snaga tih stranaka naglo se uvećavala, njihova opoziciona borba za reviziju ustava, u smislu uvođenja autonomije ili federacije, postala je glavno pitanje političkog života.

Najizrazitije stranke te vrste su bile Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića, Slovenska ljudska stranka (SLS) Antona Korošca i Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) Mehmeda Spaha (u Bosni i Hercegovini). Na

temelju nezadovoljstva sa položajem Crne Gore nastajala je i Crnogorska stranka sa federalističkim ciljevima. Pomenute stranke su zahtevale promenu ustava u ime priznanja individualnosti i ravnopravnosti hrvatskog i slovenačkog naroda, autonimiju ili položaj federalne jedinice za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. „Hoćemo da ostanemo sami svoj narod", izjavio je vođa SLS 1. februara 1923, „i nećemo se ni posrbiti ni pohrvatiti. Hoćemo da zadržimo i čuvamo svoju slovenačku kulturu, svoju slovenačku privredu i hoćemo da branimo slobodu naše crkve." Iako se takav nacionalni program očigledno vezivao za konzervativne društvene snage i pokazivao sklonost zatvaranja u sebe, on je omogućio slovenačkoj klerikalnoj stranci da se — uz centralizam i nacionalni untarizam vodstva slovenačkih liberala — predstavlja kao jedini branilac i „vođa" naroda. Najveća opasnost za vladu je dolazila do strane HRSS, koja je, pored federativnih prava za Hrvatsku, tražila i republikanski oblik države, negirala važnost Vidovdanskog ustava uopšte, pa čak i prvodecembarske izjave predstavnika Narodnog veća 1918. u Beogradu. Poslanici ove stranke su i dalje odbijali da uzmu učešća u radu skupštine u Beogradu.

Vladine položaje su držale obe velike stranke, sa centrom u Beogradu, Narodno-radikalna (Nikola Pašić) i Jugoslovenska demokratska (Ljuba Davidović i Svetozar Pribićević). One su se protivile svakoj promeni ustava, iako ni one nisu bile, niti u sebi niti među sobom, jedinstvene u pogledu taktike kako da pridobiju ili primoraju HRSS na saradnju u okviru ustava. Deo te taktike je bilo i raspisivanje novih skupštinskih izbora. Ali, 18. marta 1923, uprkos tome što je sama Radikalna stranka ojačala, centralističke stranke su u celini bile oslabljene. Ukupan broj njihovih poslanika je iznosio 185 (od 313). Veliki uspon su tada doživljavale autonimističke i federalističke stranke. HRSS je dobila 474. hiljada glasova i 68 poslaničkih mandata, JMO 18, a SLS 21, od ukupno 26 mandata u Sloveniji!

Sve te okolnosti su upućivale na zaključak da je u kraljevskoj Jugoslaviji postojalo nerešeno nacionalno pitanje i da je to bila suština borbi oko ustava. Previše je jednostavno, pa i neistinito, političke konflikte oko ustava, pa i samo „hrvatsko pitanje", danas tumačiti isključivo kao konflikt dvaju (tj. srpskog i hrvatskog) „istorijskih prava na puno nacionalno objedinjavanje", a njihovo sukobljavanje svoditi „na pitanja teritorijalnog razgraničenja."[195]

S jedne strane, centralistički sistem je i bio stvoren zbog toga da bi se izbeglo nacionalno teritorijalno razgraničenje. U njegovom okviru je prećutno bio obezbeđen integritet srpske nacije, a teorijski, takođe, i hrvatske i svake druge. Problem je bio u razlici

[195] V. Đuretić, delo pod nap. 151, str. 142.

u stvarnom položaju. Stvarno su bili obezbeđeni integritet i puna prava jednome a samo teorijski i drugim narodima. Bilo bi nenaučno negirati da je zaista postojalo otvoreno nacionalno pitanje, tj. pitanje borbe za samoopredeljenje i ravnopravnost i da nije bila reč jednostavno samo o nacionalnim konfliktima, o konkurenciji buržoazijâ. Ako u vezi sa tim pitanjem već govorimo o „propagandno-terminološkom rečniku, koji je unekoliko podsećao na onaj stari austrougarski", onda se moramo i prisetiti da je austrougarska doktrina (uključno socijaldemokratska) uvek govorila samo o nacionalnim svađama i konfliktima, nikad o nacionalnom pitanju. Zašto? Jer, nije bilo moguće govoriti o takvom pitanju, ako se nije priznavalo postojanje odnosa političke neravnopravnosti među pogođenim nacijama. Jedna nacija je vladala drugom. V. Čubrilović govori o nadređenim i podređenim nacijama. Ako takav odnos ne postoji, onda ne postoji ni nacionalno pitanje. Onaj ko nije želeo videti taj odnos, nužno je video samo nacionalističke konflikte, u kojima u svi podjednako „krivi". No, mrksisti ne govore o „krivnji" već o društvenim odnosima, o klasnim protivrečnostima unutar nacija te u njima traže uzroke i nacionalnom obespravljivanju.

S druge strane, govoriti ekskluzivno o problemu srpsko-hrvatskog teritorijalnog razgraničenja, znači uvažiti samo veliko-hrvatski, odnosno velikosrpski koncept građanske politike. A davno je već bila, čak u građanskoj politici, izrečena misao: „Ideja autonomije donosi spas svugde tamo gde se jugoslovenski narodi ne mogu složiti; to važi i za bosansko pitanje." (Gregor Žerjav u svojstvu predsedavajućeg na jugoslovenskom omladinskom kongresu 1904. u Beogradu.)[196] Govoriti o problemu srpsko-hrvatskog razgraničenja, kao glavnom izvoru svih nesreća, znači ne uvažiti činjenicu da baš autonomni položaj Bosne i Hercegovine taj problem u najvećoj meri eliminiše kao i da je ideja autonomije tih zemalja imala i u građanskoj politici mnogo širi oslonac negoli samo u taboru Jugoslovenske muslimanske organizacije.

Privredni razvitak kraljevske Jugoslavije je bio u znaku problema dvaju različitih kategorija. Jednu kategoriju su predstavljali problemi koji su nastajali usled velikih razlika u industrijskom razvitku zemlje, usled ratnih razaranja u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji (razorena područja uz Soču u Sloveniji su ostala u Italiji), te usled konkurencije između industrije Slovenije i Hrvatske i manje razvijene industrije Srbije i drugih područja. Te faktičke razlike, koje su bila jedva malo ublažene reparacijama, deljenim u zemljama bivše Srbije i Crne Gore, delovale u po zakonitosti kapitalističkog tržišta, preko kojeg se akumulacija vraća već akumuniliranom kapitalu, a nerazvijeni i dalje zaostaju.

[196] L. Ude, delo pod nap. 67, str. 893.

Takvi privredni tokovi su bili pogodni za kapital u razvijenijim područjima, ali time nisu ublažavali kapitalističko izrabljivanje vlasititog industrijskog radništva. Kapital u Sloveniji i u Hrvatskoj je, u takvoj situaciji, imao nesumnjive koristi od jugoslovenskog tržišta, i one su bile ekonomska podloga konstantne podrške što su je stranke hrvatske i slovenačke buržoazije davale centralističkim režimima. Očekivanja, da će se stvari baš tako odvijati, bila su i ranije motiv za jugoslovensku i centralističku orijentaciju „naprednih" (liberalnih) političkih grupacija u Hrvatskoj i u Sloveniji. Stoga je buržoazija iz Srbije pokušavala da iskoristi svoj politički dominantni položaj kako bi ekonomske tokove okrenula sebi u korist. Da bi povećala svoje profite, naravno! No, objektivno, i da ubrza industrijalizaciju Srbije, a to ne bi moglo biti loše i za celu državu. Loše za celu državu je bilo nešto drugo. To je ona druga kategorija problema privrednog razvitka kraljevske Jugoslavije.

Vladajuća buržoazija je težila da povećava svoje profite i da akumulira kapital pomoću sredstava koja joj je pružao birokratski centralistički sistem vladanja državom, tj. nasilnim, diskriminatorskim, vanekonomskim merama privredne eksploatacije celog državnog područja. Objektivno postojeći problem neravnomerne razvijenosti kapitalizma, umnogostručio se i zapleo na taj način do nerešivosti. Umnogostručio se privrednom diskriminacijom i izrabljivanjem nacija, razume se, samo do one mere koliko su to omogućavali politički sistem i uloga države.

Koliko je bilo i jednoga i drugoga, o tome još nemamo naučne slike. Ima globalnih sudova istoričara, kao što je, na primer, onaj Vase Čubrilovića: „Mnogo se govorilo i pisalo o prečanskim krajevima, u godinama pred drugi svetski rat, o njihovoj ekonomskoj eksploataciji sa strane Srbije i njenog kapitalizma. Iznošeni su i dokazi, davana je statistika, ali ipak, kad se malo dublje uđe u stvar privrednih odnosa u jugoslovenskim zemljama od 1918—1941, vidi se da nije bilo sve tako. Nećemo da kažemo da nije postojala tendencija kod buržoazije u Srbiji da iskoristi svoje političke veze i uticaj na državnu upravu u Beogradu da bi pojačala svoje pozicije. Međutim, nije to tako jednostavno organizovati eksploataciju drugih naroda i zemalja u 20. veku, nigde pa ni kod nas." U nastavku tih razmišljanja se iznose argumenti za ocenu, da je srpska buržoazija bila suviše slaba da bi mogla „organizovati dobru eksploataciju drugih zemalja". I dodaje se: „Pre bi se moglo reći da je bilo procesa u obrnutom pravcu. Hrvatski finansijski kapital, naročito Prva hrvatska štedionica, zatim neka drvarska preduzeća kao Našice, imali su više težnju prodiranja u opštu državnu privredu nego jedno preduzeće slične vrste u Srbiji."

Problem je, međutim, bio više u hegemonističkim metodima a manje u stvarnim privrednim efektima, iako i te efekte ne bi trebalo potcenjivati. Naročito ne one, koji nisu neposredno pogađali kapital, već osnovne mase naroda van Srbije. To je u prvom redu bio sistem oporezivanja. KPJ je isticala diskriminaciju na tom području, kao socijalno i politički naročito osetljivu. Pored isticanja ekonomskih efekata, ona je upozoravala i na način na koji vladajuća srpska buržoazija (Narodno-radikalna stranka) sebi obezbeđuje političku podršku seljaštva u Srbiji. (Treći kongres KPJ, juna 1926, govoreći o teškim poreskim teretima na zemlju, dao je ovakvu ocenu: „Stanje srbijanskog seljaka bilo je u poslednje vreme nešto snošljivije, a naročito odmah posle rata i za vreme inflacije. To stanje održavala je vladajuća srpska hegemonistička buržoazija da bi... mogla naći oslonca u srpskom seljaštvu.") Slične kritike se pojavljuju i demantuju, jer prave naučne analize tek treba sačekati. Ali, da je problem postojao, o tome nema sumnje.

Nacionalni pokret u masama je bio činjenica, a uzroci njegovog nastanka nisu bili samo politički već pre svega *ekonomska* sadržina hegemonističkog nacionalnog diskriminisanja. KPJ je kritički ukazivala na izrabljivanje od strane državne vlasti. Suštinu tih kritika je formulisao i Sima Marković 1923. u svojoj knjizi o nacionalnom pitanju: „ Čitava državna vlast stavljena je u službu klasnih interesa srpske buržoazije. I u valutnoj, i u carinskoj, i u poreskoj, i u trgovinskoj, i u industrijskoj i u saobraćajnoj, pa i u prosvetnoj politici: svuda, u svim oblastima državne politike, hegemonističke težnje buržoazije dobile su najpunijeg izraza. Istu sliku nam pruža i kreditna politika Narodne banke, baš kao i kreditna politika Državne hipotekarne banke." Svu tu i takvu kritiku koju je KPJ upućivala režimu sve vreme postojanja kraljevske Jugoslavije, treba, naravno, istorijski i naučno proveriti. Ali, tu kritiku nije moguće ni poništiti prostom tvrdnjom da je sve to bilo propagandističko preterivanje. Efikasnost državne birokratije nije bila u neposrednoj zavisnosti od ekonomske razvijenosti srpske buržoazije. Pre bi se reklo od njenog političkog iskustva i bezobzirne spretnosti.

Govoreći o umesnosti revolucionarne kritike KPJ na području privrednih odnosa, treba ukazati i na činjenicu koja se obično previđa ili se ćutke prelazi preko nje. KPJ nije ignorisala činjenicu da problemi ekonomskog razvitka u Jugoslaviji imaju obe, već pomenute, kategorije njegovog sadržaja. Ona nije kritikovala samo nacionalnu diskriminaciju, bez obzira na različitu razvijenost područja koja su bila njome pogođena (recimo, pogođena je bila razvijenija Slovenija). Ona je, takođe, videla da postoji problem velikih objektivnih razlika u razvijenosti i taj je problem, odnosno njegovo demokratsko rešavanje, uključivala u svoju

revolucionarnu koncepciju borbe za rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

Moša Pijade je, u pripremnom tekstu za Petu zemaljsku konferenciju KPJ, napisao, između ostalog, i ovo: „Lenjinizam je u nacionalno pitanje uneo jedan novi elemenat — elemenat stvarnog (a ne samo pravnog) izjednačenja nacija (pomoć zaostalim narodnostima da se mogu podići na kulturni i ekonomski nivo narodnosti koje su ih u razvitku pretekle) kao jedan od nužnih uslova za ostvarenje bratske saradnje radnih masa različitih narodnosti." Za Jugoslaviju je istakao „različite stupnjeve razvoja" i „različite materijalne i kulturne mogućnosti daljeg razvitka" zemalja koje su ušle u sklop te države. Zapazio je da „u Jugoslaviji hegemoniju vrše Srbi (tj. buržoazija Srbije) nad ekonomski i materijalno-kulturno više razvijenim Hrvatima i Slovencima, zasnivajući svoju prevlast na svom izgrađenom državnom i vojnom aparatu." No, danas (1940) ima već novih elemenata u karakteru hegemonije i u sadržaju privredne eksploatacije: podčinivši privredu Jugoslavije Osovini, vlada Cvetković—Maček—Korošec „izložila je *sve* narode Jugoslavije . . . eksploataciji domaćih kapitalista i tuđinskih zavojevača". Rešenje nacionalnog pitanja jeste hitan zadatak da bi *svi* narodi Jugoslavije mogli da udruže snage za odbranu od zavojevača, koji su već kucali na vrata Jugoslavije. „Ali toga rešenja", kaže Moša Pijade, „ne može biti bez konačnog, odlučnog kidanja s politikom ugnjetavanja nesrpskih nacija, bez priznanja i stvarnog davanja svima ugnjetenim nacijama potpune nacionalne ravnopravnosti, bez pune zaštite prava nacionalnih manjina i *bez pomoći zaostalim nacijama da se razviju i podignu svoj ekonomski i kulturni nivo.*" (podvukao JP.)

Revolucionarnoj kritici KPJ treba, i u ono vreme, načelno priznati objektivnost i opravdanost jer je ona već tada bila jedino sposobna da izrazi i pozitivno formuliše obe kategorije sadržaja problematike ekonomskog razvitka svih nacija i napretka cele Jugoslavije.

4. SUSRET KPJ SA NACIJAMA — RAZBIJANJE JUGOSLAVIJE?

Uprkos svojim revolucionarnim namerama, Komunistička partija Jugoslavije, za kratko vreme svog legalnog delovanja, nije uspela da nađe put ka njihovoj realizaciji. Iz socijaldemokratskog doba je nasledila razne metode vođenja masovnih akcija radništva, obično za podršku svojih predstavnika u parlamentu i u drugim ustanovama građanske države, pa i usmerenje isključivo na legalno organizovanje pokreta. Komunistička partija je još bila nevešta da se prilagodi bezobzirnim i nasilničkim potezima i reak-

cionarnim pritiscima vlade i državnog aparata, pogotovu onda kada su se takvim političkim akcijama priključivale i sve građanske stranke, sa svojim mahinacijama i socijalnom demagogijom. Partija je doživela poraz, a da nije tako reći, ni pokušala da povede radničke mase, koje su joj davale poverenje i na nju računale u svojoj otvorenoj borbi, ili, pak, na taktičko povlačenje kada je to bilo neizbežno. KPJ je zanemarila seljačko i nacionalno pitanje, tj. zatvorila sebi put ka saveznicima, bez kojih se nije mogla nadati neposednom uspehu, niti stvaranju povoljnih prilika za novo okupljanje snaga. Tako je KPJ „doživela poraz bez borbe", njena organizovana povezanost sa radništvom je bila prekinuta, radničke mase su ostale bez vodstva, a njihovo borbeno raspoloženje i vera u pobedu su splasnuli. Nije bila začuđujuća ni činjenica što je KPJ taj poraz pretrpela „uz potpuno pasivnu asistenciju plemenskih i nacionalnih grupa", kao što je to, ubrzo i sa gorčinom, i konstatovano u jednom partijskom dokumentu. KPJ je, opet, morala da počne tako reći, sve iz početka, ali u potpuno novim, mnogo težim ilegalnim uslovima, u vremenu oseke revolucije i konsolidovanja postojećeg društvenog sistema.

Trebalo je da prođe određeno vreme da bi se KPJ postepeno prilagodila prilikama delovanja van zakona. Obnovu Partije, u smislu njenog osposobljavanja za revolucionarnu borbu u novim uslovima, nije otežavalo samo neiskustvo. Bilo je i unutrašnjih podela u vodstvu. Pored ličnih razloga, tu su bili i razlozi političke prirode. Počinjao je proces formiranja dvaju suprotnih pogleda: o načinu borbe u ilegalnim uslovima i o samom karakteru revolucionarne radničke partije. Uporedo su činjeni i napori za obnovu zabranjenih sindikata. Naročito su značajni bili uspesi mladih u naporima za osnivanje ilegalnih organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ). Opštedržavna konferencija SKOJ-a, u avgustu 1922. u Ljubljani, otvorila je mogućnosti probijanja izolacije i rada u postojećim legalnim organizacijama. Od posebnog značaja je bio zaključak da treba organizovati proleterske akcione čete (PAČ) za odbranu od fašističkih organizacija — Orjune i drugih. Pod pritiskom članstva, počela je i diskusija i o uzrocima prošlih neuspeha; otvorilo se i pitanje stavova KPJ o nacionalnom i seljačkom pitanju. Takvu diskusiju je naročito olakšala okolnost što je KPJ, u januaru 1923, osnovala legalnu Nezavisnu radničku partiju Jugoslavije, koja je mogla sa svojim stavovima da istupa u javnosti.

Ne može se tvrditi da niko u KPJ dotle nije uočavao postojanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, niti da nije tražio da Partija prema njemu zauzme samostalan, marksistički, revolucionaran stav. Moša Pijade, Rajko Jovanović su još februara 1921. izradili predlog rezolucije o nacionalnom pitanju, pri čemu su se oslonili na odluke drugog kongresa Komunističke internacionale.

Rukovodstvo Partije ovaj predlog nikad nije stavilo na diskusiju, „jer se izbegavalo da se o tom pitanju donese određeno partijsko gledište". Incijativu za reviziju stavova o nacionalnom pitanju su, takođe davali i slovenački i hrvatski komunisti. Vladislav Fabijančič je, 27. oktobra 1922, istupio protiv „centralizma srpske buržoazije" i, naglasivši pravo „naroda slovenačkog, naroda hrvatskog i naroda srpskog" na potpuno samoopredeljenje, konstatovao: „Ako većina slovenačkog naroda traži kao neposredni, minimalni cilj autonomiju ili federaciju, klasno svesni proletarijat će podržati borbu za taj cilj, jer je to u skladu sa njegovim načelima o nacionalnom pitanju".

Uprkos ovim i drugim nastojanjima, ništa se, do kraja 1922. godine, nije bitno izmenilo. Kada je, 14. januara 1923. javno istupila Nezavisna radnička partija Jugoslavije sa svojim programom, u njemu se još tvrdilo da je jedan od bitnih razloga „plemenskih sporova" u Jugoslaviji nerešena ekonomska borba između raznih pokrajinsko-plemenskih centara i da partija želi postići nacionalno jedinstvo, koje sprečava nasilni i hegemonistički centralizam. Program, doduše, govori o pravu naroda na samoopredeljenje, ali samo u pogledu državnih granica. On za nacionalne manjine, koje se „milom ili silom nalaze u sklopu države", zahteva „punu političku i kulturnu slobodu".

Takvo insistiranje, na očigledno neprikladnim stavovima i odlaganje debate o njihovoj reviziji, bilo je i posledica partijskih frakcijskih borbi između „desnice" i „levice", koje su u to vreme već u punom jeku. Desnica, sa Simom Markovićem na čelu, kao najuticajnija u rukovodstvu Partije, odbija diskusiju i brani stav o nacionalnom jedinstvu Jugoslavije, dok levica, nasuprot tome, ovakvu diskusiju traži i ističe da u Jugoslaviji nije reč o plemenskim sporovima već o odnosu između nacija, o pokretu nacija protiv hegemonističkog ugnjetavanja koje proletarijat mora podržati, polazeći od prava nacija na samoopredeljenje.

Diskusija o nacionalnom pitanju je započeta još na Drugoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj od 9. do 12. maja 1923. u Beču. Tada su zauzeti i neki novi stavovi (napušteno je stanovište o nacionalnom jedinstvu), ali je glavna bila odluka o otvaranju opštepartijske debate o nacionalnom pitanju. Ona se uskoro i razvila, a potom i javno prenela u štampi i trajala sve do kraja godine.

Diskusija komunista o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u 1923. godini je od suštinskog značaja za stvaranje političke osnove revolucionarnog delovanja u Jugoslaviji, pa se čak može i tvrditi da bez rezultata te diskusije, u Jugoslaviji ne bi bilo ni revolucije. Kolikogod je očigledan njen istorijski značaj, toliko, s druge strane, iznenađuje činjenica da materijali te diskusije ni do danas još nisu u celini objavljeni u nekom zborniku. Dešava se da i ljudi,

koji se ozbiljno bave proučavanjem politike Komunističke partije Jugoslavije, tu diskusiju mimoiđu kao da se nije ni dogodila. Stoga, nije ni čudno što su rezultati te diskusije, u naučnom i političkom smislu, još daleko od toga da zaista postanu deo istorijske svesti današnjih Jugoslovena, pa je, verovatno i zbog toga moguće da se pojedine raprave, iako su već odavno dovedene do pozitivnih zaključaka, ponovo obnavljaju, da se otvaraju pitanja koja su već odavno rešena. Dve naše naučne radnice istina, na monografski način posvetile su se toj problematici,[197] ali naučno izdanje građe o celini te diskusije i dalje ostaje otvoreno.

Daleko od toga da bismo ovde mogli zahvatiti svu tu građu, moramo ipak pokušati da upozorimo na neke njene karakteristike. Prvo što pada u oči jeste jedna negativna okolnost: sukob između revolucionarne levice, komunista, i reformističke struje u međunarodnom radničkom pokretu, socijaldemokrata, sprečavao je učesnike u diskusiji da se oslone na značajne rezultate traganja o nacionalnom pitanju, koja su socijalisti jugoslovenskih zemalja obavili još pre prvog svetskog rata. Ali, pošto su oni bili „socijaldemokrati", o njima nije bilo podobno govoriti. Jedini autor iz njihovih redova, koji se, na primer, pominje u knjizi Sime Markovića, jeste Dimitrije Tucović, i to samo njegova brošura „Srbija i Arbanija". Možda je ta okolnost bila i razlog što u celoj diskusiji niko nije ni pomenuo ime Svetozara Markovića, a kamoli rezultate njegovih lucidnih istraživanja srpskog, jugoslovenskog i balkanskog pitanja. Jugoslovenski komunisti su počinjali, tako reći, samo od sebe, a to, zapravo, nije bilo marksistički. No, uprkos tome, došli su ipak do značajnih rezultata.

Debata o nacionalnom pitanju, pokrenuta u 1923. u redovima Nezavisne radničke partije Jugoslavije (KPJ), razvila se, od maja do decembra, pred celom jugoslovenskom javnošću. Odvijala se u političkim glasilima stranke, u „Раднику—Radniku—Delavcu" iz Beograda, u „Borbi" iz Zagreba, u „Glasu svobode" iz Ljubljane, u beogradskom marksističkom časopisu „Borba", u knjizi Sime Markovića „Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma" i u brošuri istog autora „Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije", obe izdate u Beogradu. Debata se formalno zaključila na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, početkom januara 1924. u Beogradu, koja je donela i „Rezoluciju o nacionalnom pitanju",

Latinka Perović, *Debata o nacionalnom pitanju u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije 1923. godine,* Beograd 1974, rukopis disertacije. objavljeno pod naslovom *Od centralizma do federalizma, KPJ u nacionalnom pitanju,* „Globus", Zagreb 1984. — Desanka Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919—1935,* „Rad", Beograd 1983. — Izbor građe o debati objavljuje Gordana Vlajčić, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919—1927),* „Globus", Zagreb 1984.

a kao dodatak još i posebnu „Rezoluciju o makedonskom i trakijskom pitanju".

Ta debata, sa svojim zaključcima, promenila je, maltene preko noći, raspored političkih subjekata u Jugoslaviji, posmatranih sa aspekta njihovih idejnih potencijala i istorijsko-političke osposobljenosti za društveno delovanje. Revolucionarna partija proletarijata Jugoslavije je tada izbila u prvi red, ne samo u smislu razvoja revolucionarnosti vlastite doktrine već i u stvarnosti. Bez patosa i samouverene ukočenosti, Partija je učinila korak na putu svog osposobljavanja za političko i društveno delovanje, bez kojega kasnije ne bi bilo ni jugoslovenske revolucije. Ušla je u svet nacija, nacionalno oformljenih društava, koja su sačinjavala Jugoslaviju. A u tom svetu se nisu tražila samo istorijska rešenja za optimalan oblik međusobnih odnosa, već se u njemu vodila i izvorna i najtemeljnija borba između klasa. Debata o nacionalnom pitanju je otvorila Partiji vrata za izlazak iz svojevrsne izolacije, u kojoj se ona dotle nalazila, odnosno da izađe iz sveta iluzije o državi jedne nacije, iz sveta fikcije o „čistom" jugoslovenskom polju za „čistu" klasnu borbu. U debati o nacionalnom pitanju, KPJ je počela da raspoznaje ono „tle pod nogama" na koje je morala da stupi radnička klasa svake nacije, da bi mogla da ispuni svoj internacionalni zadatak, odnosno na svoj teren za borbu protiv svoje buržoazije. „Inače, sve će da ostane prazna reč", kako je svojevremeno primetio Engels, u vezi sa pitanjem, gde naći teren borbe socijalistima politički nekonstituisanih nacija srednje Evrope. (Pismo K. Kauckom, 7. februar 1882.)

Ali ta presudna programsko-politička prelomnica se zbila u senci velikih i glasnih sukoba između režima i građanske opozicije, pa je ostala na marginama interesovanja javnosti, koja je tada burno raspravljala o federalističkom bloku, „Markovom protokolu", radikalskoj vladi i sudskom gonjenju Stjepana Radića i njegovoj aktivnosti u inostranstvu za priznanje prava Hrvata na samoopredeljenje. No, istorija je izvršila nužnu rokadu. Nemoguća bi bila danas ma kakva istorija Jugoslavije, koja o toj debati ne bi pisala kao o događaju od prelomnog značaja.

Debata o nacionalnom pitanju je pošla od jednog praktičnog motiva. Započeta je, kako je onda pisao „Radnik", sa ciljem „da jedanput jasno i precizno bude određen odnos proletarijata prema tim (nacionalnim) problemima . . . u cilju aktivne političke delatnosti", jer je van svakog spora „da smo mi prisiljeni (!) da i na tom polju, u ovoj ili onoj formi i aktivno učestvujemo . . ." U čemu je bila ta prisila? „Stare vrednosti i stare procene vrednosti", zapisao je tada Moša Pijade, preokrenuti su „vreme, događaji i stradanja, gorka i teška iskustva"; partija se učila „skupim plaćanjem". Jer nije bilo „ničega, ničega revolucionarnog" u

stavu, da je „narodno jedinstvo cilj", da je „centralizam, umalo ne rekoh, revolucionaran".

Taj praktični motiv je bio dovoljan za novu analizu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i za određivanje načina revolucionarnog „aktivnog učešća" u njegovom rešavanju. U okrivu tog motiva, uočena je mnogonacionalnost Jugoslavije, uočeni su nacionalni hegemonizam, nacionalno ugnjetavanje i nacionalni pokreti, određen je stav o podršci pravu nacija na samoopredeljenje kao načinu borbe za odvraćanje narodnih masa od uticaja nacionalnih buržoazija i kao osnovu za oformljenje budućih odnosa među slobodnim nacijama. Sve to je bilo od vanrednog, presudnog značaja za revolucionarno osposobljavanje KPJ za nadolazeće globalne klasne okršaje, za određivanje istinski efikasne revolucionarne taktike. No, debata o nacionalnom pitanju i njeni rezultati su prevazilazili okvire pomenutih praktičnih motiva.

Debata je, zapravo, bila početak produbljenog saznavanja fenomena nacija kao poprišta društvenog kretanja, bez obzira na to da li je reč o vladajućim ili ugnjetenim nacijama. To je bio početak saznanja o opštem istorijskom odnosu između proletarijata i nacija, tj. onom problemu kojemu će se jugoslovenska revolucija, za razliku od svih ostalih najviše približiti.

Suština toga je bila u osvajanju vodećeg položaja za radničku klasu u svakoj naciji, kao uslovu za sve veće i sve potpunije identifikovanje interesa nacije sa interesom radničke klase. Ovakvo približavanje suštini društvene uloge nacije za proletersku borbu, bilo je od temeljnog značaja ne samo za provođenje revolucije, za osvajanje vlasti od strane proletarijata, već i za iduću epohu, za epohu „vladavine proletarijata", u kojoj se stvaraju socijalistički društveni odnosi. Ukratko, debata o nacionalnom pitanju je bila konkretan početak onog istorijskog procesa osvajanja položaja nacionalne klase za proletarijat, koji se ne ograničava samo na političku stranu, pa ni samo na stranu društvenih odnosa u proizvodnji, već obuhvata celokupan život društva (koje je nacionalno) i stvaralaštvo čoveka u njemu i preko njega. Reč je, dakle, o dugoročnom istorijskom procesu koji traje i danas u Jugoslaviji, a koji odlučuje i o njenoj socijalističkoj samoupravnoj budućnosti i postojanosti. No, sama debata se ipak kretala u okviru ocena o položaju u ondašnjoj Jugoslaviji i nalaženju puteva ka revolucionarnom osvajanju vlasti.

U pogledu otkrivanja i naučnog pronicanja u društvenu bit nacija (to jest u „pitanje nacija", što je mnogo širi pojam negoli pojam „nacionalno pitanje", koje se ograničava, mahom, samo na politički problem borbe nacija za samoopredeljenje), debata uglavnom nije prelazila tadašnje, u međunarodnim razmerama radničkog pokreta, najšire prihvaćene marksističke teorijske teze. To su, mahom, bile kratke definicije o naciji. Interesantno je

napomenuti da se u debati, kao naučni autoritet, najčešće navodio Staljin, već Safarov.*

Sima Marković, u tom pogledu, odstupa od pravila. On se, u svojoj knjizi, dosledno oslanja na Staljina, i u literaturi i u tekstu navodi Staljinovu studiju o nacionalnom pitanju, a Safarova čak i ne pominje. To je tada zapazio Dragotin Gustinčič i pitao: koliko je Staljinova teorija marksistička, pa i to, koliko je ona uopšte njegova.

Najizrazitiji prodor u društvenu bit nacija, u toj debati, predstavljaju upozorenja o društvenom dinamičkom karakteru pokreta nacionalnih masa i o sposobnosti takvih pokreta da budu „rezerva" za borbu proletarijata, kao i zapažanja da je reč o „spajanju borbe za nacionalno oslobođenje sa borbom za socijalno oslobođenje", da je to put koji „spaja danas sa sutra i zatrpava svaki jaz između teorije i prakse" (Đuro Cvijić). Najdalekosežniji, ipak, izgleda nagoveštaj da će „i sama proleterska revolucija tih naroda (jugoslovenskih, pa i šire), kraj sveg svog centralizma, morati da prođe kroz etapu federativnu" (August Cesarec). Bitka proletarijata treba, dakle, da se vodi i centralistički i u svakom nacionalnom društvu posebno, što pretpostavlja misao da je u svakom pojedinom nacionalnom slučaju reč o globalnoj društvenoj zajednici, sa vlastitom borbom za revoluciju. U debati je razume se, bilo i promašaja, posebno u pogledu shvatanja društvenog bića nacija. Oni su najviše poticali iz subjektivnog otpora napuštanju unitarističke dogme i bezuslovnom priznanju egzistencije nacija u Jugoslaviji. Ovaj otpor, na primer, dovodi do toga da neki autor radije govori o „potlačenim buržoazijama" u Jugoslaviji, negoli o izričitom priznanju postojanja nacija (Sima Miljuš).

Mnogonacionalnost Jugoslavije i činjenica da u njoj postoji nacionalno ugnjetavanje i hegemonizam, ipak, nisu bili politički sporni. Debeta se vodila i o društvenom karakteru hegemonizma i nacionalnih pokreta ugnjetenih, te o pitanju — čija je stvar rešavanje nacionalnog pitanja: da li treba Partija da se zalaže za njegovo rešenje putem revizije ustava (što znači, da je to stvar

* Rad Safarova („Nacionalnij vopros i proletariat, Petrograd 1922"), danas je u nas gotovo nepoznat, pa evo njegove — kod Koste Novakovića citirane — definicije o naciji: „Zajednica ljudi koji žive na jednoj teritoriji, govore jednim jezikom; zajednica ljudi koja se stvorila kapitalističkim razvitkom načina proizvodnje i razmene i izražava se u njihovom zajedničkom ekonomskom, političkom i kulturnom razvitku."

Dragotin Gustinčič je tada napomenuo da je prednost Safarova u poređenju sa Staljinom u tome što je Safarov sam svestan relativnosti svoje teorije, što on „jasno vidi njenu nedoslednost, a priznaje i Židove kao posebnu narodnost".

buržoazije), ili, pak, borbom za priznanje prava nacija za samoopredeljenje (što, znači, da je to „rezerva" proleterske revolucije). U skladu s tim, debatovalo se i o zamisli o autonomiji i o samoopredeljenju kao putu ka federaciji (kao i drugim oblicima zajedničkog državnog života). Nije se diskutovalo o poželjnosti ili opravdanosti jugoslovenskog državnog „okvira", ali se vršila diferencijacija u načelnom odnosu revolucije prema njemu: pristalice ustavnog rešavanja nacionalnog pitanja su apriorno pretpostavljale prihvatanje postojeće državne zajednice, pristalice revolucionarnog rešavanja su samoopredeljenje videle kao uslov i za sam „okvir" i za političko jedinstvo proletarijata u njemu. Ali, sâm pozitivan odnos prema jugoslovenskoj zajednici niko od učesnika u stvari nije osporavao.

To je bilo razumljivo iz više razloga. S jedne strane, još sveži utisak o jugoslovenskom državnom ujedinjenju (o postignuću u toku naprednog istorijskog procesa, za razliku od samog državnopravnog prvog decembarskog akta 1918), kao logičnom rezultatu interesa jugoslovenskih naroda i njihovih raspoloženja u 1918. godini. S druge strane, čitava istorija međunarodnog radničkog pokreta i njegovih delova u pojedinim državama je izražavala uverenje da proletarijat nije taj koji svoju borbu utemeljuje na menjanju državnih granica, odnosno na razbijanju postojećih država. Ne samo što to nisu činili socijaldemokrati u Austro-Ugarskoj, to nisu činili ni boljševici u odnosu prema ruskoj državi, niti Lenjin u svojim političkim ocenama puteva revolucije na području Austro-Ugarske. U debati jugoslovenskih komunista u 1923. godini, u pogledu „jugoslovenskog okvira", iznimku predstavlja gledanje na problem Makedonije, čije se pitanje nije smatralo rešenim, stvaranjem tog okvira. Jugoslavija se prihvatala kao nesporno područje svoga delovanja. No, na nju se, po pravilu, gledalo kao na etapu na istorijskom putu ka još širim povezivanjima slobodnih naroda u socijalizmu.

Kao prirodno područje šireg povezivanja nacija, ponajviše se isticao Balkan, a balkanska federacija se označava kao idući etapni cilj. Tako je, na primer, smatrao Sima Marković. Baš je njegova naznaka toga cilja potaknula Simu Miljuša da kaže kako na to pitanje treba gledati šire, sa vidika svih nacionalnih delova Jugoslavije: „S obzirom na položaj Vojvodine . . . i na gravitaciju Slovenije prema severu". Miljuš je predlagao da je bolje kao cilj označavati balkansko-podunavsku socijalističku federaciju. Tu je misao još više razvio Dragotin Gustinčič, u direktnoj polemici sa Simom Markovićem i njegovim negiranjem prava nacijama u Jugoslaviji na samoopredeljenje. Gustinčič je tražio da se uzme u obzir i mogućnost da, u slučaju pobede proleterske revolucije u srednjoj Evropi i na Balkanu, ne bi došao u obzir „aksiom srbijanskih drugova, da moramo u balkansku federaciju kao

Jugoslavija", jer će u takvom slučaju slovenački i hrvatski proleteri možda zahtevati uključivanje u srednjoevropsku socijalističku federaciju; štaviše, treba priznati mogućnost da će se u socijalizmu, kad više neće biti odlučujući etnički motivi (Gustinčič ih opisuje kao „sentimentalnost"), već ekonomski i drugi, i proleteri Balkana pridružiti proleterima srednje Evrope, a ne obrnuto. Poznato je da je Gustinčič u to vreme popularisao ideju sudetsko-dunavsko-balkanske federacije (Sudoba). To jest federacije koja bi, sem Balkana, obuhvatila i podunavske zemlje sa Češkom, ali bez Austrije.

Sve to je rečeno u perspektivi pobede socijalističke revolucije, kako na Balkanu tako i u Evropi uopšte. No, za datu istorijsku situaciju, baš je Gustinčič bio onaj koji je tražio da se jugoslovenski komunisti koncentrišu na delovanje u postojećoj jugoslovenskoj državi, da u njoj afirmišu svoje revolucionarno delovanje i da ne postavljaju stvaranje balkanske federacije kao neposredan i obavezan cilj za sve. U tom smislu, on je jedini izričito poricao da makedonsko pitanje bezuslovno traži borbu za balkansku federaciju, preko jugoslovenskog okvira. On je odbacivao pribojavanje Sime Markovića da bi dobrovoljno uključivanje samo vardarske Makedonije u jugoslovensku federaciju, predstavljalo naročit problem. Istina je da ima delova Makedonije i van Jugoslavije, ali, kaže Gustinčič, „i Slovenija nije sva u Jugoslaviji, pa to nama ne čini nikakvu teškoću" za dobrovoljno uključivanje u jugoslovensku federaciju. U stvari, on doslednije od Sime Markovića insistira na delovanju KPJ u okviru date jugoslovenske države, ali na temelju priznanja prava nacija na samoopredeljenje i sa perspektivom njihovog udruživanja u jugoslovensku federaciju i bez promene njenih granica. Tek u teorijskom raspravljanju o eventualnom stvaranju široke socijalističke federacije istovremeno, i u srednjoj i u jugoistočnoj Evropi, on je izražavao mišljenje da treba dopustiti da se nacije u Jugoslaviji, u te šire zajednice, uključuju svaka svojom vlastitom odlukom, a ne obavezno kao jedna država.*

* Misao o tome da bi u nekoj istorijskoj situaciji moglo postojati više tipova socijalizma, te da bi jugoslovenska federacija, sem etničkih, imala i specifične proleterske razloge za svoje perpetuiranje, odnosno za odbranu svog puta socijalističkog razvitka, u ono vreme nije ni mogla da se rodi. To je dokazao kasniji razvitak, jer je revolucija u srednjoj Evropi bar za onu istorijsku epohu, izostala definitivno. Kad se krajem drugog svetskog rata postavljalo pitanje stvaranja južnoslovenske federacije, ne isključujući dalji proces stvaranja opštebalkanske federacije, jugoslovenska strana je stala na stanovište da treba ravnopravno da se udružuju sve pojedine nacionalne federalne jedinice na istom nivou, a odbacivala je ulaženje Jugoslavije kao celine u federaciju sa Bugarskom, u vidu nekakve subfederacije.

Iako je u debati više puta izražena konstatacija da je do stvaranja Jugoslavije 1918. godine došlo u širem sklopu svetskog imperijalističkog rata, nije uopšte bilo sporno uverenje da je to sjedinjavanje Južnih Slovena u državnu zajednicu na liniji istorijskog progresa i da je u interesu proletarijata. Razlike o pitanju samoopredeljenja nacija su, zapravo, bile razlike u traženju puta revolucije ili, možda, posledica odustajanja od revolucije. Niko od učesnika se nije zalagao za samoopredeljenje nacija u smislu njihovog razilaska. Pitanje jugoslovenskog „okvira", tokom debate, nikome nije služilo kao argument. Prema tome, ni Simi Markoviću nije bilo potrebno da u debati istupa u odbranu tog „okvira". On je ukazivao na slabe strane *praktične* agitacije za samoopredeljenje nacija, navodeći kao dokaze da je u slučaju Hrvata i Slovenaca dobrovoljnost življenja u jugoslovenskoj zajednici naroda već data, da je ona već postojeći fakt. Za njega je bilo otvoreno samo pitanje perspektive Makedonije, raščerečene 1913. reakcionarnim Bukureštanskim mirom. U svojoj knjizi, on otvara perspektivu balkanske federacije, a u svojoj brošuri predviđa autonomiju Vardarske Makedonije u Jugoslaviji. Tek su na Petom kongresu Kominterne, jula 1924. godine, Simi Markoviću počeli zamerati da je njegova osnovna pretpostavka „misao da proletarijat mora uzimati buržoasku državu u onim granicama koje su u njoj stvorene nizom ratova i nasilja".

U samoj debati 1923, Sima Marković, je svakako, bio svestan da njegova koncepcija ustavnog rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji nameće pitanje: da li proletarijat načelno može da čuva integritet jedne buržoaske države *(Ustavno pitanje)*. No, verujući u neposrednu perspektivu konsolidacije buržoaske demokratije u Jugoslaviji, on u tome nije video nerešivu protivrečnost već jedino pitanje konkretne politike. Navedena zamerka Simi Markoviću je izražavala svu onu zaoštrenost argumentisanja, u vreme kada se već bio rasplamsao sukob između leve i desne frakcije u KPJ, naročito u partijskim organizacijama Srbije i Hrvatske.

Ima danas mišljenja da je koncepcija Sime Markovića, u poređenju sa stavom „levice", bila „optimističnija, konkretnija, da je budila veru, otvarala perspektivu i, pored nekih nedostataka, bila realističnija i sposobnija da privuče mase ugnjetenih naroda", jer je „bilo bolje i takvo ograničeno („autonomističko) rešenje (u buržoaskoj državi) nego nikakvo".[198] Zaista, istoričar

Desanka Pešić, *Nacionalno pitanje u shvatanjima jugoslovenskih komunista, u periodu 1919—1935,* Beograd 1981, rukopis disertacije, str. 301. — U knjižnoj objavi (nap. 197) autor ovu ocenu nešto ublažuje, ali ostaje kod uverenja da je stav Sime Markovića bio realan, a da je KPJ, koja je taj stav odbacila, vodila nerealnu politiku. Str. 188—189.

može i na taj način da postavi pitanje i da u njemu nalazi svoj odgovor. Pogotovu što ni pitanje ni odgovor u ovom slučaju nisu aistorijski. Kao dokaz tome, možemo navesti dva slučaja, koji su nam poznati, a verovatno ih ima i više. Prvi slučaj: stari predstavnik slovenačke socijalističke levice iz Trsta, a u vreme posle aneksije slovenačkog Primorja i Istre Italiji, viđeni član KP Italije, Ivan Regent, pojavio se 1928. u jugoslovenskom organu slovenačkih komunista „Enotnost", sa mišljenjem da jugoslovenski proletarijat treba da podupire akciju za reviziju ustava. Kao građanin Italije, Regent očigledno nije bio upućen u detalje sukoba između frakcija u KP Jugoslavije, a delujući u državi gde se fašizam rodio i gde je već više godina vladao, umeo je sasvim nedogmatski da ceni značaj buržoaske demokratije i za proletarijat. No, sa takvim mišljenjem, Regent je u Jugoslaviji neminovno doživeo najoštriju kritiku i još danas mu se taj „greh" ne prašta . . .[199] Drugi slučaj: ugledni slovenački nacionalni revolucionar, Lojze Ude, kulturni radnik koji je dotle godinama naučno pisao o pitanju nacija, rešio se 1927. da stane na stranu KPJ, pošto je ona jedina branila pravo nacija na samoopredeljenje. U isto vreme, on je izražavao uverenje da se Jugoslavija mora pretvoriti u federaciju naroda. I Ude je u tom trenutku kritikovan od strane komunista, zbog toga što nije isticao samo samoopredeljenje, nego se ujedno zauzimao i za jugoslovensku federaciju, a to je, navodno, u kapitalističkom društvu pogrešno. Ude je, neopterećen sporom u KPJ, odgovarao sledećim rezonovanjem: u datim prilikama i borba za federaciju jeste revolucionarna borba, jer takvu borbu mogu izneti samo revolucionarne snage, a federacija bi i u kapitalističkom društvu značila korak napred.[200] U stvari, Ude je, i neznajući, odgovarao kritički ne samo „levici" već i Simi Markoviću, odnosno njegovim „optimističkim" procenama.

Koncepcija Sime Markovića o ustavnoj borbi za „najpuniju demokratiju" je, naime, proizilazila baš iz uverenja da je buržoaska demokratija u Jugoslaviji u procesu konsolidacije, odnosno iz očekivanja nadolaska jedne demokratske Jugoslavije. Još su, na kraju debate u 1923. kritičari njegovih koncepcija isticali da nisu sporne ni njegove zamisli o plebiscitu, ni zamisli o „čistoj" novoj konstituanti, već pitanje *kako da se do toga dođe*. „To drug Sima Marković na kaže. Hoće li ugnjetačka srpska buržoazija sama dati samoopredeljenje svima ugnjetenim nacijama? Neće, zacelo, jer inače ne bi vodila ovu sadašnju politiku . . . Prema tome, kako on stvar izlaže, izlazi da se do takvog uređenja ima doći revizijom ustava *odozgo*" (Triša Kaclerović).

[199] France Klopčič, *Desetletja preizkušenj. Zmotni uvodnik Ivana Regenta*, „Državna založba Slovenije", Ljubljana 1980, str, 329—335.

[200] L. Ude, delo pod nap. 173, str. 11.

Samo nekoliko godina kasnije, istorija je potvrdila da „optimizam" Sime Markovića nije bio utemeljen i da je stvarna perspektiva u Jugoslaviji bila odbrana hegemonizma svim sredstvima. Vojno-fašistička diktatura kralja Aleksandra to, takođe, potvrđuje, jer je *preventivno* bila uperena protiv *mogućnosti* da opoziciona hrvatska i druga *buržoazija* započnu energičniju akciju. Naposletku, zar je uopšte bilo moguće nadati se da će hegemonistički državni vrhovi dopustiti demokratiju i proletarijatu!? „Optimizam" Sime Markovića, u samoj godini debate, bio je nestvaran i zbog toga što se već naziralo nastupanje fašizma u samoj Jugoslaviji, protiv kojeg je KPJ još tada vodila aktivnu odbrambenu akciju proletarijata. Fašizam, uostalom, i nije bio nešto nepoznato, jugoslovenskoj radničkoj klasi, a široko se već govorilo i o „fatalnim iskustvima" sa fašizmom u susednoj Italiji. Sima Marković, dakle, nije uzimao u obzir postojeću tendenciju ka diktaturi i fašizmu. Naravno, i njemu treba dopustiti pravo na grešku, pa ovu stvar ostaviti proučavanju istorije frakcijskih borbi u KPJ. No, iskustvo jugoslovenske revolucije i jugoslovenskog socijalističkog razvitka omogućuju, pa i nalažu, da se osvrnemo na još jednu stranu Markovićevih stavova, o kojoj do sada gotovo još nije ni raspravljano.

Za istorijsku ocenu stavova Sime Markovića, pa i cele debate u 1923, od bitnog su značaja, po našem mišljenju, oni koji se odnose na srpsku naciju. Jer, to je bila nacija, koja nije više u sebi nosila opterećenje svog nerešenog nacionalnog pitanja pa su je gotovo svi učesnici u debati, čak i sami Srbi zaobilazili ili tek ovlaš pominjali. Pretpostavljalo se, bez ikakve potrebe dokazivanja, da je srpsko pitanje rešeno samim stvaranjem Jugoslavije i da ono više ne postoji.

Pa ipak, pojedini učesnici u debati su bili svesni činjenice i povremeno su pominjali, srpsku naciju, jer svako samoopredeljenje nacija u mnogonacionalnoj državi, koje ne uključuje i neposredno otcepljenje, više nije jednostran akt. Čak i stvaranje autonomije, a pogotovu federacije, uključuje pretpostavku međusobnog dogovora svake pojedinačne nacije sa svima ostalima. Pominjalo se, istina samo ovlaš i uz put, da će razgraničenje autonomnih teritorija i federalnih jedinica predstavljati u Jugoslaviji vrlo složeno pitanje, s obzirom na prostrana područja sa nacionalno heterogenim stanovništvom. (I sam Sima Marković je nešto o tome pisao u svojoj knjizi). Ali, tada se nije došlo do zaključka da to ne otvara samo pitanje položaja Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i drugih u budućoj složenoj državi, već na svojevrstan način i pitanje Srba. Dobija se utisak da su više sklonosti za uočavanje tog problema, pokazivali učesnici u debati iz Hrvatske i Slovenije negoli oni u samoj Srbiji (na primer, Ante Ciliga, Đuro Cvijić, Dragotin Gustinčič). August Cesarec je čak

toliko bio svestan težine tog problema, pa je utehu tražio u nadi da će da ga rešiti sama buržoazija, tako da proletarijat onda neće morati da se muči sa tim „Sizifovim kamenom". To je, po Cesarcu, bilo opravdano, jer je taj kamen „teorijski prva zavaljala buržoazija i neka ga valja i u praksi".

To nezapažanje ili izbegavanje nužnosti da se treba baviti i pitanjem srpske nacije, zacelo, nije bilo posledica nedomišljenosti. Ono je bilo izraz opšteg stanja marksističkog tretiranja odnosa između proletarijata i nacija. Stoga, prema vladajućem shvatanju, nije ni postojala potreba da se o srpskoj naciji raspravlja, pošto kod nje nacionalno pitanje nije ni bilo otvoreno.

Razvijeni nacionalni pokreti, naročito kod Hrvata i Slovenaca, terali su komuniste tih nacija da stupe u političku borbu za osvajanje uticaja u tim pokretima, ako su želeli da pridobiju nove saveznike za buduću proletersku revoluciju. S druge strane, to ih je navodilo i na razmišljanja o društvenoj suštini tih pokreta, što ih je približavalo i opredeljenju o ulozi radničke klase u odnosu prema vlastitoj naciji. Razmatranje čitavog tog problemskog kompleksa, koji se u daljem razvitku predstavio kao odlučujući za revoluciju u Jugoslaviji, bilo je objektivno lakše komunistima nesrpskih nacija, negoli, analogno tome, srpskim komunistima. Aktivnost u pokretu, koji je širio slobodu nacije, komunistima nesrpskih nacija je, sama po sebi, uvećavala uticaj na mase i zadobijala njihove simpatije i preko granice samog proletarijata. Takva aktivnost im je olakšavala da postanu faktor ne samo u klasnoj borbi, već i u nacionalnoj kulturi, inače tradicionalnom području inteligencije povezane sa buržoazijom. Srpski komunisti takvu olakšicu nisu imali; naprotiv, njihov uticaj na šire mase u Srbiji je bio stavljen na tešku probu, posebno od trenutka kad su oni napustili ulogu najdoslednijih branilaca nacionalnog jedinstva. To napuštanje je realno značilo i odstupanje od odbrane načela koje je učvršćivalo povlašćeni politički položaj srpske buržoazije, a ona je kao što se zna, velike žrtve srpskog naroda, upravo ideološki koristila za jačanje vlastitog položaja. Srpski komunisti su tada stali da stanovište da postoji, ne nacionalno jedinstvo već problem ravnopravnosti nacija. U praksi, to je u Srbiji označavalo prelazak na program ukidanja „viška ravnopravnosti" (tj. nadmoći). A to nije bio lak zadatak. Njegovo izvršenje međutim, nije dobilo adekvatnu istorijsku ocenu. Komunisti u Srbiji su, doduše, napravili odlučujući korak ka izgradnji novog stava KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, čime su dali bitan politički i teorijski doprinos (za šta nisu dobili zasluženo priznanje), a da pri tome sami nisu osetili potrebu da šire razmotre sve implikacije novog stava u odnosu prema srpskoj naciji.

Slično kao komunisti u Hrvatskoj i Sloveniji, i komunisti u Srbiji su svoju teoriju zasnovali na analizi hrvatskog, slovenačkog i delimično makedonskog nacionalnog fenomena, pitanje srpske nacije su tretirali tek uzgred i po analogiji, umesto da u svojoj analizi pođu i od njega, jer je i ono *de facto* postojalo u tadašnjoj stvarnosti. Umesto toga, oni su se ograničili na (uspešnu) kritiku vlastite buržoazije, ustanovili su povezanost njene nedemokratske i protivradničke politike sa njezinom hegemonističkom pozicijom u državi i sa odbranom te pozicije, u borbi ugnjetenih nacija su uočavali mogućnost zadobijanja saveznika za svoju borbu protiv te buržoazije. Ali, oni nisu krenuli u razmatranje celokupnog pitanja života srpske nacije u ravnopravnoj zajednici nacije, niti u razmatranje celovite uloge srpske radničke klase, kao vodeće klase u naciji. Ograničili su se na klasično polazište da nacija, koja ugnjetava druge nacije, ni sama ne može biti slobodna. (Da su se oslonili na Dimitrija Tucovića, mogli bi da ponove njegovu originalnu parafrazu te iste klasične misli: „Svako nacionalno porobljavanje jazi vodu na vodenicu reakcije.") Time su zaobišli pitanje srpske nacije i ostavljali je u položaju izvesnog preostatka čitavog jugoslovenskog kompleksa posle izvršenog samoopredeljenja nesrpskih nacija.

Najbolje se to može videti baš kod Sime Markovića. On je, nesumnjivo, prvi u debati dokazao da su Slovenci, Hrvati i Srbi tri nacije. Ali je karakteristično da je on to opširno dokazivao za Slovence i Hrvate, dok se, kod je reč o Srbima, zadovoljio, tako reći, konstatacijom same činjenice po sebi. No, Simu Markovića, *u načelu,* uopšte i nije toliko interesovalo samo pitanje da li su Srbi, Hrvati i Slovenci posebne nacije ili ne. On je polazio od činjenice da postoje nacionalne borbe. On je želeo da na novom empirijskom nivou obnovi važenje one iste teze, sa kojom je SSDP u 1918. prihvatila Jugoslovensku državu i u nju ušla. A to je bila teza da se ujedinjenjem, tj. stvaranjem nacionalne državnosti jedinstvene jugoslovenske nacije, kakvom se Srbi, Hrvati i Slovenci osećaju, skida nacionalno pitanje sa dnevnog reda, a proletarijat dobija mogućnost vođenja čiste klasne borbe. Cela koncepcija taktike i strategije revolucionarnog delovanja je za Simu Markovića, u suštini, ostala nepromenjena; on je želeo samo da odstrani nacionalne borbe, koje su se u međuvremenu pojavile kao faktor smetnje. On je verovao da se to može postići priznanjem triju nacija i promenom ustava, u smislu uvođenja nacionalnih autonomija. Sima Marković nije bio spreman da ponovo razmotri pitanje o pravim razlozima nastanka Jugoslavije, (1918), zašto su se Srbi, Hrvati i Slovenci — ako su to i tada bile tri nacije — onda uopšte ujedinili u jednu državu. On to nije učinio, iako se u međuvremenu pokazala kao netačna ocena da se radilo o državnom ujedinjenju jedne nacije. Sima Marković je

samo utvrdio da je teza da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedna nacija (tri plemena jedne nacije) *sada*, pre svega, *srpska* teorija, koja ima svoju naročitu *političku* pozadinu (obnavljanje i podizanje ekonomske snage srpske buržoazije u odnosu prema hrvatskoj i slovenačkoj buržoaziji putem hegemonije), te da je takva unitaristička teza samo „maska srpskog imperijalizma".

Simu Markovića je preokupiralo pitanje egzistencije Jugoslavije, ali ga on svodi samo na pitanje kakva je politička volja Hrvata i Slovenaca. On se ne pita kakva je politička volja Srba. Razlog tome je, svakako, i to što on ne uočava da je stvaranje Jugoslavije bilo i način rešenja nacionalnog pitanja Srba, a ne samo Hrvata i Slovenaca. Zato on ne vidi potrebu da se istorijski analizira niti odnos između rešavanja nacionalnog pitanja nesrpskih naroda i stvaranja Jugoslavije, niti, na isti način, odnos između rešavanja srpskog nacionalnog pitanja i stvaranja Jugoslavije.

Postupak Sime Markovića je prećutno polazio od pretpostavke da su srpski i jugoslovenski interesi identični, da su srpstvo i jugoslovenstvo jedno te isto, da položaj srpstva ne treba posebno analizirati već ga prosto uzimati kao „pars pro toto" (jedan deo za celinu). On nije razotkrio da je suština jugoslovenstva baš u suprotnom, odnosno da ono objedinjuje pojedinačne interese *sviju* nacija koje se u njemu udružuju, a ne jedne *à priori*, a drugih samo uslovno.

Najvažnije je istaći to da je postupak Sime Markovića postao praktično pravilo za vrlo dugo vreme. Nije to bilo važno samo za proletarijat Srbije, koji je trebalo da se javi u ulozi vodeće snage nacije, već i za sve druge delove jugoslovenske zajednice, jer se u istorijskoj perspektivi radilo o tome da li će se revolucija probiti u jugoslovenskom „okviru" ili mimo njega.

Ipak, u debati je sasvim određeno govoreno o tome kako komunisti treba politički da istupaju u Srbiji. Kao glavno polazište, Sima Marković je stavljao zadatak Partiji u celoj zemlji, naročito proletarijatu u Srbiji, „da vodi najenergičniju borbu protiv centralizma, izobličujući pred masama radnog naroda njegov reakcionarni i imperijalistički karakter. Radnička klasa Srbije ima naročitog interesa da srpsku buržoaziju, koja voli da koketira slobodoumljem, stalno podseća na onaj elementarni demokratski princip, koji su apostoli proleterske demokratije Marks, Engels i Lenjin, toliko puta istakli: narod koji ugnjetava druge narode ne može biti (sam) slobodan."

Taj predlog Sime Markovića je postao temelj agitaciono-taktičkog pristupa. Ni drugi učesnici nisu produbili pitanje odnosa između revolucije i srpske nacije. Dodali su samo preciznije neke detalje. Tako, Rajko Jovanović, na primer, traži približavanje KPJ srpskim sitnoburžoaskim i seljačkim masama, „kojima

ima praktično da objasni potrebu borbe protiv srpske hegemonije a za punu nacionalnu slobodu u Jugoslaviji". To treba da čini i s obzirom na to što „smo naročito mi iz Srbije . . . borbu protiv srpskog šovinizma vodili dosta mlako." I „levici" je dakle, ostalo otvoreno pitanje ponovnog „otkrivanja" Svetozara Markovića . . .

Ali, trebalo je srpskom narodu ukazati na neku perspektivu . . . Manje ili više, izričito mu se uvek nudila „perspektiva" jugoslovenskog nacionalnog jedinstva, samo ovaj put kroz akciju proletarijata, pošto je buržoazija svoju priliku već bila upropastila. To je ušlo čak i u rezoluciju Treće zemaljske konferencije, u kojoj se iluzorno tvrdi da je stvaranje jugoslovenske države u 1918. godini „značilo stvaranje objektivnih uslova za proces formiranja jedne nacije iz triju srodnih", te da je samo „usled klasnih interesa celokupne buržoazije i nametanja monarhije, proces formiranja jedne nacije bio zaustavljen". Ovoj pogrešnoj tezi, logično sledi „uteha" da će baš KPJ, putem borbe za priznanje prava nacija na samoopredeljenje, omogućiti da državno ujedinjenje ipak može „ispuniti svoju misiju". Znači, ispuniti ne ravnopravnost nacija, već njihovo amalgamisanje ili asimilaciju, kako je kô to već želeo da shvati.

U celoj debati, posmatranoj u istorijskoj retrospektivi uopšte, bilo je ipak najvažnije praktično istaći stanovište o nacionalnom pitanju, koje je, najzad, i prihvaćeno. To stanovište i razvoj njegovog postanka, dati su u jednom izveštaju o debati, napisanom za Kominternu krajem 1923. U njemu se, najpre, opisuje stav Sime Markovića, pa se zatim nastavlja: „Ostali drugovi (Novaković, Jovanović) kažu da se partija po nacionalnom pitanju mora držati federalističkih pozicija u duhu ostalih opozicionih stranaka. Ovo mišljenje su u poslednje vreme ponešto izmenili mladi drugovi iz Hrvatske i Slovenije. KPJ mora da postavi nacionalno pitanje kao izhodište svih budućih istupanja partije jer upravo nacionalni konflikti stvaraju pogodno tle za revolucionarne pokrete. Nacionalni konflikti ne smeju se potiskivati u pozadinu, niti negirati, već naprotiv, treba ih podvlačiti i zaoštravati, prenositi ih na klasno tle, ubeđivati široke mase radnog naroda i malograđanstva, agitacijom i propagandom i nemoć građanskih stranaka da brane njihove interese, paralizovati stranku Radića spretnom taktikom jedinstvenog fronta — to je strategijski plan buduće aktivnosti partije za koji se zalažu njeni najmlađi elementi . . ."

Ovaj taktičko-strategijski koncept je ušao i u poznatu rezoluciju Treće zemaljske konferencije u Beogradu (1—4. januar 1924), kao njen temeljni sadržaj. Rezolucija je utvrdila, bez alternativnih stavova, da „. . . se država Srba, Hrvata i Slovenaca ne može smatrati kao homogena nacionalna država s nešto nacionalnih manjina, nego kao država u kojoj vladajuća

klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije . . . Neposredni rezultat uvođenja takve hegemonije (jeste) odbrambeno grupisanje hrvatskog i slovenačkog naroda i nacionalnih manjina, kao i pokreti za autonomiju Crne Gore, Bosne i Vojvodine, kao i za nezavisnost Makedonije . . . U konkretnoj situaciji interes je istorijskog progresa i oslobodilačke borbe radnog naroda . . . da se ujedinjavanjem radnog naroda (svih) nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvore preduslovi za obrazovanje federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju . . . Priznanje prava samoopredeljenja do otcepljenja znači doslednu i odlučnu borbu protiv reakcije, a za stvaranje takve političke situacije koja će omogućiti puno pravo samoopredeljenja naroda . . . Priznajući pravo na otcepljenje, NRPJ (KPJ) ne tvrdi da je to otcepljenje uvek i svrsishodno . . . Ujedinjenje srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda u zajedničku državu leži u pravcu istorijskog progresa i interesa klasne borbe proletarijata . . . Polazeći sa ovog osnovnog gledišta, NRPJ (KPJ) će se boriti za to da se putem ovakvog slobodnog opredeljivanja svakog naroda stvori (. . .) njihovo dobrovoljno federativno (savezno) ujedinjenje . . . NRPJ (KPJ) pomaže borbu za samoopredeljenje naroda protiv nacionalnog ugnjetavanja. . . NRPJ (KPJ) će uvek očuvati svoju potpunu samostalnost (. . .) i zastupati interese radničke klase i celoga eksploatisanog radnog naroda . . . Pri tome je zadaća NRPJ (KPJ) da sprovede potpuno jedinstvo radnog naroda ugnjetavajuće i ugnjetavanih nacija, među srpskim narodom (da) ističe kako ne može biti slobodan narod koji guši slobodu drugih naroda (. . .), među ugnjetavanim narodima da stalno prikazuje klasni karakter parola samoodređenja, federacije i autonomije . . ."

Iz rezolucije se, dakle, jasno videla namera KPJ da će se boriti, kako bi se putem slobodnog opredeljenja svake nacije stvorilo njihovo federativno državno uređenje.

U toku debate u 1923. bilo je i izraženijih analitičkih ocena o tome da i Makedonci i Crnogorci predstavljaju samostalne nacionalne individualitete. Zaključci Treće konferencije nisu, istina, o tome toliko jasni, ali se i u njima konstatuje postojanje pokreta za autonomiju Crne Gore, Bosne i Vojvodine, kao i za nezavisnost Makedonije. Stav o nezavisnoj Makedoniji, sa radničko-seljačkom vladom, koja će dobrovoljno ući u federaciju nezavisnih balkanskih republika, neki autori danas tumače tako kao da je Treća konferencija već bila stala na stanovište o „dezintegraciji" Jugoslavije. To, međutim, nije tačno. Iz debate u prethodnoj godini, pa i iz argumentacije samog Sime Markovića, jasno proizlazi da su se u ono vreme makedonsko i jugoslovensko pitanje smatrali kao dva odvojena pitanja. Tačnije, smatralo se da

odvajanje Makedonije ne znači i kraj Jugoslavije ili odstupanje od principijelnog jugoslovenskog stanovišta.

Svakako, glavna namera nije bila u tome da rezolucija definiše najbolji oblik rešenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, da stvara racionalne državnopravne programe, već da pronađe put ka revoluciji u Jugoslaviji. Najvažnije je to što se KPJ usmerila na delovanje među nacijama i unutar njih samih. To je unela i u bit svoje revolucionarne orijentacije i za budućnost. Sama logika takve orijentacije, dosledno sprovođene, morala je na kraju pomoći Komunističkoj partiji da prevaziđe i one očigledne slabosti u objektivnom saznanju nacionalne problematike u Jugoslaviji, koje su još postojale (zaobilaženje pitanja srpske nacije, nedovoljno produbljavanje makedonskog i crnogorskog pitanja, ne uočavanje pitanja Muslimana).

Zaključci Treće konferencije znače kvalitativno nov pristup KPJ ne samo pitanju da li je Jugoslavija država jedne ili više nacija već i kvalitativno novo shvatanje društvene sadržine nacija i nacionalnih pokreta. Moglo bi se reći, to je bio susret KPJ sa nacijama kao društveno-istorijskim pojavama Jugoslavije. Nije izdržalo kritiku ni tvrđenje da je nacionalna borba samo izraz konkurentske borbe buržoazija pojedinih naroda, kao ni to da to pitanje treba rešavati revizijom ustava, a ne revolucionarnom borbom, tj. da bi ustavno rešenje navodno bilo u interesu proletarijata pošto on nije neposredno zainteresovan za nacionalnu borbu, već samo utoliko ukoliko to rešenje smeta njegovoj klasnoj borbi protiv vladavine kapitalizma. Naprotiv, sada se uvidelo da proletarijat treba da zauzme aktivan stav prema nacionalnim pokretima kao takvim, jer u njima učestvuju široke mase, naročito seljačke, bez kojih revolucionarna borba nije moguća. To je i bio odlučujući početak revolucionarnog rešavanja istorijskog pitanja u odnosu radničkog pokreta prema nacijama i njihovim problemima. To je početak usvajanja saznanja da se u pitanju naroda Jugoslavije ne radi o uslovnim već o dovršenim nacijama, sa svim njihovim slabostima i odlikama, odnosno da u njima, pre svega treba gledati društvene pojave nastale u dugom istorijskom procesu; zajednice ljudi sa određenim svojim političkim interesima i relativno stalnim tendencijama. Treća konferencija nije označila i kraj polemičkog raspravljanja. U daljem razvoju te debate, stavovi su se postepeno poklapali sa podelom na levu i desnu frakciju. Prva je insistirala na priznanju prava nacija na samoopredeljenje, dok je druga to pravo i dalje negirala. Vrlo je blizu stvarnoj oceni položaja Titovo upozorenje, izrečeno na Petom kongresu KPJ, da su se pomenuta razmimoilaženja događala u rukovodstvu Partije, ali da su stavovi Treće zemaljske konferencije usvojeni od celokupnog članstva.

Polemika se razvila i o pitanju da li je nacionalne probleme moguće rešiti pre ili tek posle socijalističke revolucije. U začaranom krugu oštrog argumentisanja nije se, to se danas može jasno videti, radilo samo o frakcijskim sukobima. U njihovoj dubini su se skrivala i lutanja o pitanju odnosa između revolucije i nacija, a ona su bila još nerešena u celokupnom međunarodnom radničkom pokretu.

Posle skupštinskih izbora 1923. nastavila se politička borba za očuvanje ili reviziju Vidovdanskog ustava. Pašićeva Narodno-radikalna stranka je, iz početka, stupila u neposredan dodir sa predstavnicima Hrvatske republikanske seljačke stranke, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije, u Zagrebu, i pokušala da ih izvesnim obećanjima pridobije da priznaju ustav i sarađuju u skupštini. Ova obećanja su bila i pismeno potvrđena („Markov protokol"). No, ubrzo su radikali sve porekli i svoju vladavinu pokušali učvrstiti bez ustupaka hrvatskom građanstvu i drugima. Nisu se, doduše, mogli sporazumeti sa drugom strankom centralizma, ali su ipak uspeli da se održe na vladi, pošto ni SLS ni JMO nisu bile spremne za neku odlučniju autonomističku politiku, a u pojedinim trenucima su vladu čak i podupirale. One nisu želele zatvoriti mala vrata za nenačelno nagađanje sa režimom i za učešće u vlasti. S druge strane, Stjepan Radić se rešio da zaoštri opoziciju HRSS, ali ne razvijanjem odlučnijeg pokreta, na mase hrvatskih seljaka oslonjenog, već traženjem pomoći u inostranstvu, pri čemu nije isključivao ni Italiju, poznatu protivnicu postanka i opstanka Jugoslavije. Na domaćem tlu, on se usmerio na davanje dramatičnih i oštrih izjava, koje su šokirale prijatelje jugoslovenske zajednice, bez obzira na njihovu nacionalnost. Usred leta 1923. Stjepan Radić se uputio u inostranstvo, antišambrirao u Parizu i Londonu, i konačno otputovao u Moskvu, gde se, u leto 1924. pridružio Seljačkoj internacionali. Za vreme te duge Radićeve odsutnosti, počela je promena političke taktike HRSS, u koju se hrvatska buržoazija već bila naširoko ugnezdila i u kojoj se kao vođa sve više isticao Vlatko Maček. Vodstvo HRSS je za početak pristalo na osnivanje opozicionog saveza („bloka"), ne samo sa protivcentralističkom SLS i JMO već i sa centralističkom Jugoslovenskom demokratskom strankom, koja je trenutno bila odgurnuta od vladanja. Reč je o onom krilu JDS u Srbiji koje se okupljalo oko Ljube Davidovića. U isto vreme, HRSS je odlučila da napusti taktiku bojkotovanja skupštine u Beogradu, pa je tamo poslala deo svojih zastupnika.

Osnivanje opozicionog bloka je dovelo do konačnog rascepa u Jugoslovenskoj demokratkoj stranci. Otcepilo se krilo Svetozara Pribićevića i osamostalilo kao Samostalna demokratska stranka (SDS). U njoj su se okupili predstavnici srpske buržoazije iz

„prečanskih" zemalja, te unitaristički i za centralizam zagrejani hrvatski i „mladi" slovenački liberali. Ta stranka je u narednim godinama bila najodlučniji potpomagač centralizma, sam Pribićević, pak, sprovodnik politike „čvrste ruke", tj. policijskog nasilja ne samo protiv federalista već naročito i protiv KPJ. Za takvu politiku Pribićeviću se nudilo obilje prilika, pošto se SDS tri puta pridruživala radikalima u zajedničkoj vladi, a resor ministra za unutrašnje poslove pripao je njemu. To su bile vlade „režima PP" (Pašić—Pribićević), pomoću kojeg su dvor i velikosrpska buržoazija pripremali slamanje otpora HRSS i drugih protivnika, a Vidovdanski ustav i njegova odbrana su im služili kao spoljna fasada za to. Već je u to vreme, kralj sve otvorenije kršio ustavna prava skupštine i ponovno omogućavao vladama da, u kritičnim momentima, vladaju apsolutistički, bez parlamenta, pošto je on skupštinu samovoljno zatvarao, po nekoliko meseci.

Godina 1924. je predstavljala vrhunac agresivne delatnosti organizacija, osnovanih po ugledima iz fašističke Italije: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA), Hrvatska nacionalna organizacija (HRNAO) i Srpska nacionalna organizacija (SRNAO). U idejama i metodama tih organizacija je bilo mnogo fašističkih poteza: „revolucionarna" frazeologija, vojnička disciplina, sklonost ka potpunom centralizmu u vođenju, stvarna nasilnost u terorističkim akcijama, pogotovu u borbi protiv radničkog pokreta, nastojanja da radnike uvuku u nacionalističke sindikate i odvrate ih od klasne borbe. SRNAO je nastupala kao nosilac isključivog srpskog nacionalizma, slično HRNAO u pogledu hrvatskog, dok je ORJUNA bila izraz centralističkih nacionalno-unitarističkih elemenata, pre svega iz hrvatskih i slovenačkih zemalja. ORJUNA se prikazivala i u ulozi branilaca čvrste, nacionalno jedinstvene Jugoslavije protiv komunizma i separatizma, sa popularnim argumentom da samo takva Jugoslavija može biti oslonac slovenačkoj i hrvatskoj manjini u Italiji u otporu protiv denacionalizacije. Takva demagogija nije ostala bez šireg odjeka. Njen pravi karakter je tek otkrio odlučan otpor revolucionarnog radništva, koje je formiralo proleterske akcijske čete, na inicijativu SKOJ-a i KPJ. Od najvećeg značaja je bio oružani sukob radništva sa Orjunom, 1. juna 1924. u Trbovlju; slično se razvijao organizovani otpor radništva i u drugim područjima, u Dalmaciji, Zagrebu, Slavonskom Brodu i drugim mestima. Postalo je očito da se žaoka Orjune okreće protiv radništva, a ne protiv neprijatelja Jugoslavije. Sukobe sa Orjunom, režim PP je iskoristio za novi udarac svom glavnom protivniku, radničkom pokretu. Vlada je, 12. jula 1924. zabranila delovanje svim legalnim organizacijama KPJ: Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije, Nezavisnim sindikatima i Savezu radničke omladine Jugoslavije („mala Obznana").

Razume se, takva politika režima i njegovih pomoćnih organizacija, podsticala je revolucionarno protivljenje radničkog pokreta. U isto vreme, zaoštravao se i unutrašnji sukob u Partiji. Baš u to vreme se sastao i Peti kongres Kominterne (od 1. juna do 8. jula 1924) u Moskvi.

Po mišljenju jednog autora, koji se problemima delatnosti Kominterne i njezinog uticaja na Komunističku partiju Jugoslavije mnogo bavio, taj kongres je pošao od toga da poraz evropske proleterske revolucije — čije su pretpostavke počivale na jedinstvenom proleterskom frontu, a čije jedinstvo se razbilo na otporu socijalne demokratije — kako revoluciji u načelu tako i iskustvu ruskih boljševika — potakao je Izvršni komitet Komunističke internacionale da potraži saveznike u redovima ugnjetenih nacija i nacionalnih manjina unutar evropskih država, kao i u njihovim kolonijama.[201] Peti kongres Kominterne je, stoga, posvetio veliku pažnju nacionalnom pitanju. U istoriju jugoslovenske revolucije je, pre svega, ušao zato što je Komunističkoj partiji Jugoslavije odredio taktiku, koja nije bila u skladu ni sa stvarnim istorijskim prilikama, ni sa stavovima jugoslovenskih komunista. Ovaj nesklad između objektivne i subjektivne realnosti u Jugoslaviji i direktive Kominterne proizlazi, po mišljenju istog autora, iz nedostataka, koje pokazuju osnovna polazišta govornika na tom kongresu Kominterne, u pristupu nacionalnom i kolonijalnom pitanju. G. Vlajčić taj nedostatak objašnjava kao „korištenje nacionalnog i kolonijalnog pitanja u destabilizaciji kapitalističkog sistema, a ne borba proletarijata za vodeću ulogu u naciji."

Zaista, taj nedostatak je bio od suštinske važnosti. Uostalom, i ceo istorijski tok revolucije u Jugoslaviji i njena pobeda su zavisili od sposobnosti KPJ da ga prevazilazi. Prevazilaženje tog „nedostatka" u odnosima između revolucije, radničke klase i nacija, ima baš u Jugoslaviji karakter epohalne orijentacije radničkog pokreta, koja je od ogromnog značaja za sam revolucionarni proces, ne samo u periodu osvajanja vlasti za radničku klasu već i u doba „vladavine proletarijata".

Rezolucija Petog kongresa Kominterne o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, unela je, u rasprave o pitanju prava nacija na samoopredeljenje i povodom njih, jedan neočekivani obrat. Ta rezolucija nije samo poduprla načelne stavove levice u KPJ već je otišla dalje od toga. Pravu na samoopredeljenje dala je i sasvim određenu konkretizaciju. U tački 7. te rezolucije se kaže: „Pošto u Jugoslaviji postoji masovan pokret protiv nacionalnog ugnjetavanja, u svim njegovim formama za samoopredeljenje to jest rezolucija pretpostavlja da postoji i zahtev za otcepljenjem), nacionalni problem ima aktuelni i oštar oblik i neposredno

[201] G. Vlajčić, delo pod nap. 197, str. 133 i sl.

dodiruje interese radnih masa. Zbog toga se opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih republika."

Ovaj stav iz rezolucije je i do sada bio predmet mnogih političkih i istoriografskih rasprava. Obično se označavao kao direktiva Kominterne Komunističkoj partiji Jugoslavije da radi na „razbijanju" Jugoslavije. Takvo tumačenje zanemaruje celinu same rezolucije. Jer, ona ne postavlja imperativan zadatak da KPJ treba da se bori za razbijanje jugoslovenske države, već joj stavlja u zadatak *„da vodi odlučnu borbu protiv nacionalnog ugnjetavanja* u svim njegovim oblicima", *da „aktivno sudeluje u* savremenoj *borbi za reviziju ustava"*, da *osvoji „što više garancija političkih prava i sloboda za radne mase* ugnjetenih naroda", što sve znači delovanje *unutar* postojeće države. Ipak, u rezoluciji se nedvosmisleno govori o izdvajanju Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije, kao o konkretizaciji, i to obaveznoj, opšte parole o pravu nacija na samoopredeljenje.

Raspravljajući o značenju ovih stavova i direktiva, treba, naravno, uvek čitati i analizirati ceo tekst rezolucije, a ne polaziti od njegovih parafraza, često vrlo netačnih. Kakvu koncepciju ta rezolucija izražava. Odgovor se može otkriti u trećoj tački rezolucije, u kojoj se, naime, kaže da KPJ, potpomažući nacionalne oslobodilačke pokrete, stalno teži da *„izvuče ove pokrete ispod uticaja buržoazije* i da ih poveže sa opštom borbom radnih masa (svih naroda — dakle, i srpskog) protiv buržoazije i kapitalizma." U narednom stavu se još podvlači da je „nacionalno pitanje u Jugoslaviji . . . pitanje revolucionarne borbe *u celoj* Jugoslaviji."

Realni cilj koncepcije, koja se izražava u rezoluciji Kominterne, jeste izolovati buržoaziju i mase privući radničkom pokretu. U okviru nacionalnih pokreta, to će se postići zaoštravanjem zahteva o priznanju prava na samoopredeljenje i njegovim pretvaranjem u parolu za izdvajanjem, za otcepljenjem. To je — moglo bi se reći — bila ideja nekakvog licitiranja u radikalizmu nacionalne borbe na rečima. Ta se ideja, onda, vukla kroz razne faze i varijante sve do 1934. godine. Rodoljub Čolaković je dobro ocrtao njenu suštinu, kad je rekao da se radilo o tome „da se nadlicitira vodstvo HSS".[202]

Na temelju analize dokumenata Petog kongresa Kominterne, Gordana Vlajčić dolazi, naročito analizom referata Manuilskog, do zaključka da je Kominterna u svom programu imala zahtev za dezintegraciju jugoslovenske buržoaske države. A na temelju analize dokumenata KPJ, od Treće zemaljske konferencije pa do

[202] Rodoljub Čolaković, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja*, „Socijalizam", Beograd 1959, br. 2.

Četvrtog kongresa (1928), ona zaključuje da je takav zahtev, u svojim programima, imala i KPJ, odnosno da ga je delimično prihvatio deo rukovodstva KPJ, posebno levica, i to u drugoj polovini 1924. Ona posredno izražava uverenje da su stavovi Petog kongresa Kominterne (koji „unosi nove zabune") bili, u određenoj meri, uzrokovani samim boravkom Stjepana Radića u Moskvi i njegovim razgovorima sa Seljačkom internacionalom. „One (odluke V kongresa Kominterne) ujedno i potvrđuju, da se razgovori Seljačke internacionale i S. Radića trebaju shvatiti samo kao epizode bez većeg značenja za Kominternu, ali vrlo štetne po KPJ". „Epizoda" su, dakle, kontakti Stjepana Radića sa Seljačkom internacionalom, a „vrlo štetne" po KPJ su odluke Petog kongresa Kominterne. Logički ispada da bi te odluke bile posledica prvih, epizodnih razgovora.

„Kako su se razvijali razgovori između vodstva Seljačke internacionale i S. Radića nije nam poznato", piše G. Vlajčić. „Koliko se u razgovorima S. Radića i Seljačke internacionale spominjao problem očuvanja ili dezintegracije jugoslovenske države, nije nam poznato". . . . „Koliko je na njegova (Manuilskog) gledišta utjecao sam S. Radić, nije nam poznato, ali je njegova uloga u taktičkoj zamisli Kominterne očito precijenjena". Prema tumačenju G. Vlajčić, Manuilski, naime, „želi uvjeriti jugoslavenske komuniste u nužnost dezintegracije jugoslavenske države". Na kraju se, povodom zahteva za izdvajanjem, G. Vlajčić još jednom pita: „Bilo bi interesantno saznati da li je ovaj zahtev V kongresa Kominterne imao podršku (!) S. Radića, ili je išao mimo njega, računajući na radikalnije snage unutar HRSS-a?" Tom pitanju dodaje svoj utisak: „Stiče se dojam da je Kominterna pokušala ponuditi hrvatskom seljaku više nego što mu je nudio S. Radić".

Iz ovih razmišljanja stiče se utisak da autor dopušta, kako pretpostavku da je zaoštravanje Kominterne u pogledu izdvajanja Hrvatske itd. bilo u vezi sa eventualnim sličnim stavom S. Radića, izraženim u razgovorima u Moskvi, tako i pretpostavku da je Kominterna takvo zaoštravanje smatrala potrebnim i bez obzira na S. Radića. Pisac ove knjige se nije posebno bavio proučavanjem HRSS-a i S. Radića, ali smatra svojom dužnošću da upozori na jedno tumačenje ovog problema; štaviše, na svedočenje o njemu, koje može, ako ga prihvatimo, umnogome da razmrsi celi ovaj kompleks pitanja. To su intervencije Dušana Kermavnera, na simpoziju povodom godišnjice oktobarske revolucije i osnivanja KP Slovenije, održanom u Ljubljani, od 2. do 4. novembra 1967. (materijali sa tog skupa su bili neposredno iza njega objavljeni).[203]

[203] „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 7, Ljubljana 1967, br. 1—2.

Dušan Kermavner (1903—1975) je, već u 20. godinama, bio među vodećim komunistima u Sloveniji, a sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Sloveniju u 1928. godini. Hapšen i progonjen, proveo je više od pet godina u zatvorima kraljevske Jugoslavije. Posle oslobođenja je poznat kao istoričar i autor mnogih temeljnih dela iz političke istorije Slovenaca 19. veka, pogotovu studijâ o radničkom pokretu socijaldemokratskog perioda. Poznat je i po tome što u svojim radovima uspešno izoštrava radničko-klasno stanovište.

Kermavner je bio prisutan na Petom kongresu Komunističke internacionale (kao delegat na kongresu omladinske internacionale, održavanom uporedo). Evo njegovog svedočenja: „O pitanju kako i po kome se u raspravljanjima na V kongresu pravo (naroda) na otcepljenje neočekivano preokrenulo u prihvatanje otcepljenja, ostalo mi je, kao učesniku onih raspravljanja, nešto u sećanju . . . Moram da napomenem da je baš tada u Moskvi bio i Stjepan Radić, koji je već ubrzo posle svoga dolaska tamo, krajem maja 1924, prijavio ulazak svoje Hrvatske republikanske seljačke stranke u crvenu Seljačku internacionalu, a koji se inače strogo ograničavao na kontakt samo sa predstavnicima sovjetskog ministarstva inostranih poslova, te odbijao svaki razgovor sa jugoslovenskim komunistima. Na komisiju je jedan od Rusa — možda je bio baš Buharin (očigledno je to bio Manuilski — J.P.) — doneo informaciju od Čičerina, ondašnjeg komesara za inostrane poslove, da od Radića, iako su mu se namerno u tom pravcu postavljala pitanja, nikako nije bilo moguće dobiti izjavu da on želi od Srbije otcepljenu Hrvatsku. U diskusiji o stavu Sime Markovića, u njegovoj knjizi ‚Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma', Buharin (?) je pak temperamentno odbacivao stav Markovića da se marksisti načelno suprotstavljaju razbijanju državnih zajednica u njihove nacionalne delove. Taj stav je označio kao zastareo i podvukao da nemamo nikakvog razloga da bismo morali da čuvamo države sa više narodnosti, ako ove hoće da se raziđu. Zašto ne bi mesto jedne Jugoslavije bile četiri nezavisne republike, pitao je, pa zatim izjavio — svakako sa državnog sovjetskog vidika, a ne sa vidika nekakve revolucionarne strategije — da Sovjetski Savez više voli da ima za susede više manjih država negoli jednu veliku (pri toj misli nije mu ni bila na umu Jugoslavija, koja nije bila sovjetski sused). Mislim, da je tada Buharin (?), prilikom raspravljanja o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, prvi stavio pod znak pitanja državni okvir, što je kod manjine jugoslovenske delegacije iz frakcije Sime Markovića izazvalo veliku pogođenost. Ali moglo se osetiti, da je to iznenadilo i predstavnike većinske frakcije, sa Trišom Kaclerovićem na čelu. Da se posle toga u rezoluciji V kongresa, Buharinova (?) sugestija izrazila u nekakvom — ne potpuno jasnom —

‚višku' prava na otcepljenje ka samom otcepljenju, to tada uopšte nisam ni primetio. Hteo bih, na kraju, da naglasim da nikad — ni tada ni kasnije — jugoslovenski komunisti nisu u smislu odluka, koje sam označio kao nepametne, a takođe ni posle sasvim jasnih odluka IV kongresa (KPJ), svoju akciju protiv šestojanuarske diktature mogli da pretvore u tako nešto eskalirajuće, što bismo mogli da označimo kao „razbijanje Jugoslavije". Oni su branili pravo nesrpskih nacija na samoopredeljenje i na samostalnost, koje im je hegemonizam odricao, te ih gušio. Komunisti su nastupali kao najradikalniji protivnici hegemonističkog sistema, ali i kao izražavaoci zajedničke borbe svih naroda Jugoslavije; oni se nisu mogli nikad, ni za momenat, uhvatiti u kolo sa šovinističkim razbijačima ne samo one Jugoslavije nego zajednice jugoslovenskih naroda uopšte. Na taj način su one nepametne odluke, skroz naskroz, ostajale samo na papiru, tj. KPJ ih nije u praksi sledila. U tom svetlu treba gledati i na reviziju tih odluka, koju je zahtevao promenjeni međunarodni položaj posle dolaska nacionalsocijalizma u Nemačkoj na vlast, odnosno kad se na toj vlasti učvrstio. Spor oko te revizije u 1936. godini, nije prelazio granice emigrantskog vodstva i njegovih papira, dok komunisti u zemlji nisu uopšte ni imali potrebe da se bakću sa tim papirima, jer su se prirodno i samo po sebi razumljivo, potpuno okrenuli najširoj antifašističkoj borbi, a toj borbi mogla je da doprinese i izričita saglasnost o državnom okviru jugoslovenskih naroda, ugroženih od fašističkih snaga". U tom smislu, nastavlja Kermavner: „Prema mom mišljenju, i najekstremnije među onim formulacijama (IV kongresa KPJ) nisu dovele komuniste na separatistički stav o „malodržavnosti". On im je bio i morao je da im ostane tuđ. Moramo biti svesni da oni nikad nisu mogli da polaze od šovinističkog separatizma, već samo od lenjinističke teorije o pravu naroda na samoopredeljenje. Radi nje (teorije) su oni, doduše, prihvatali i mogućnost otcepljenja nesrpskih nacija, ali su pri tome pre svega povezivali revolucionarne snage svih naroda Jugoslavije u zajedničku borbu protiv sistema nacionalnog ugnjetavanja. Tako ja tu stvar postavljam na temelju vlastitog iskustva. Ne samo da ja nikad nisam gledao na nacionalno pitanje u Jugoslaviji kao na polazište za razilazak jugoslovenskih naroda; nešto tako nisam zapazio, takođe, ni među drugim komunistima koje sam susretao u celim kolonama — bilo na slobodi ili po zatvorima od Ljubljane i Maribora, preko Lepoglave i Sremske Mitrovice, do Beograda — i sa mnogima se zbližio. U nikakvoj suprotnosti sa takvim prikazivanjem nije okolnost što smo u Sloveniji, razume se, pisali i govorili o slobodnoj Sloveniji, jer smo samo sa takvom parolom mogli da iskažemo svoje dosledno protivljenje našoj podeljenosti (međudržavnoj) i nasilnom hegemonističkom sistemu u 'nacionalnoj' državi."

To su glavni delovi izjave Dušana Kermavnera. Njih treba uzeti u obzir, i zbog njegove osobene ličnosti i zbog njihove sadržine. A naročito kao lično svedočenje o raspravama vođenim na Petom kongresu Kominterne, uvažavajući, razume se, sve zamke u koje ljudsko pamćenje može zapasti.

Ako se sad okrenemo već pomenutim rasuđivanjima Gordane Vlajčić, rekli bismo, da se potvrđuje njeno mišljenje da su stavovi Kominterne, naročito njenog Petog kongresa, u odnosu na Jugoslaviju izvirali, pre svega, iz njezinih opštih ocena o situaciji u Evropi, a ne isključivo iz izučavanja i poznavanja samih jugoslovenskih prilika. U tome G. Vlajčić nije usamljena. O tome su pisali i pišu istoričari i u drugim zemljama. Interesantni su zaključci do kojih je došao odličan poznavalac ove tematike, profesor univerziteta u Brnu, Josef Kolejka.

Za dvadesete godine, Kolejka, kao odlučujući okvirni faktor, navodi negativnu ocenu versajskih ugovora od strane Kominterne, koja je, kao zadatak međunarodnog revolucionarnog pokreta, postavljala razbijanje versajskog sistema, pa i negiranje buržoaske državnosti. U tom sklopu, Kominterna traži od pojedinih komunističkih partija da prihvate u svoje programe pravo nacija na samoopredeljenje, naročito tamo gde partije to pravo nisu naglašavale i kao pravo na otcepljenje, i gde su, polazeći više od realne stvarnosti, priznavale date države kao područje klasne borbe, pri čemu Kolejka navodi Jugoslaviju, ČSR i Rumuniju. U afirmisanju principa prava na samoopredeljenje u politici tih partija, Kominterna je videla i stepen njihove boljševizacije. Ovaj se princip u programima pojedinih KP učvršćivao postepeno, a konačno na Petom kongresu KI, kaže Kolejka. Pored prava na otcepljenje, ipak se podvlačila i mogućnost federativnog rešenja odnosa u okviru datih državnih tvorevina, ali, gledajući u celini, u krugu Kominterne se insistiralo na razbijanju versajskog sistema sve do godina 1933—1934. U vreme svog Šestog kongresa (1928), Kominterna traži od komunističkih partija radikalnu taktiku u nacionalnom pitanju. Navodno, na temelju iskustava iz pokreta Ukrajinaca, Belorusa ili besarabskih Moldavaca i drugih, KI je davala direktive za razvijanje nacionalno-oslobodilačkih pokreta i u obliku partizanskog ratovanja. Direktive u smislu jačanja agitacije komunističkih partija za samoopredeljenje i oslobođenje, odnosno za razbijanje mnogonacionalnih država, opravdavale su se ne samo prokomunističkim simpatijama zakarpatskih Ukrajinaca — Rusina, ili Makedonaca i ostalih — već se ukazivalo i na to da uspehe nekih buržoasko-nacionalističkih stranaka ugnjetenih naroda (i narodnosti) treba oceniti kao rezultat agitacije za samoopredeljenje i oslobođenje, te nedovoljne pažnje komunista prema tom pravu. Može se zaključiti, kaže Kolejka, da je KI u pokretu neravnopravnih naroda (narodnosti) protiv režima datih država

videla snažan protivkapitalistički destruktivni i revolucionarni faktor.[204]

Na savetovanju u Iloku (1979) o stvaranju jugoslovenske države razvila se, marginalno, i debata o izvoru koncepcije Petog kongresa Kominterne u odnosu na jugoslovenski državni okvir. Bez pomišljanja se govorilo „o aktivnostima(!?) KPJ na razbijanju Jugoslavije između dva rata" kao problemu istoriografskog istraživanja. Jedan učesnik u debati navodio je tvrdnju nekih sovjetskih istoričara da je Kominterna to stanovište prihvatila kao stanovište jugoslovenskih komunista, pre svega Filipa Filipovića. Drugi je učesnik, na osnovu samostalnih istraživanja, bio mišljenja da je tu ideju dala Balkanska komunistička federacija, na inicijativu bugarskog rukovodstva, te da su na Četvrtom kongresu KPJ u istom smislu glavnu reč vodili predstavnici Kominterne Palmiro Toljati i Remele. Treći je na konkretnom primeru pokazao kako je Pokrajinski komitet KPJ za Sloveniju u 1925. stornirao i sprečio omladinski letak koji je o Kraljevini SHS govorio u smislu Kominterne i zauzeo stav, da komunisti nisu za razbijanje Jugoslavije. Četvrti je izrazio mišljenje da treba istorijski izvor za pojedine pogrešne političke stavove KPJ u 1924. godini i posle nje tražiti u sistemu Kraljevine SHS. „Istorijsku krivicu, bez sumnje, snose centralističke i hegemonističke snage. One su potkopavale temelje zajedničke države i bile krive što je u njoj stvorena paklena atmosfera nasilja, terora i denacionalizacije". Svi su, izgleda, prihvatili stav da treba „o tome dobiti meritornije i detaljnije objašnjenje".

To zaista treba učiniti. No, po našem mišljenju, nikakvi „tajni" izvori parole o obaveznosti otcepljenja neće objasniti ceo taj problem, ako se on bude posmatrao isključivo na državnopravnom nivou. „Izvor" nije tajanstven. To je bilo traženje puteva za revolucionarni proboj u prostoru i Jugoslavije i Balkana i šire. To nije bilo traženje najboljeg državnog okvira. Odgovor na pitanje, koja revolucionarna zajednica kao država, ostavljen je revoluciji da ga svojom pobedom sama opredeli. A revoluciji su ostavljene i priznate sve mogućnosti. Samim tim što se revolucionarni proboj očekivao baš u prostoru Jugoslavije, a ne van nje, sugerisan je i odgovor koji će revolucija dati. Tako je na kraju krajeva i bilo. Jugoslavija je spašena revolucijom, ne obrnuto.

Režim Pašić-Pribićević se napeo iz petnih žila da spreči „opasnost", koja se pojavila posle pristupanja HRSS Seljačkoj internacionali. Nije se smelo dopustiti da se ta stranka istinski

Josef Kolejka, *Narodnostni otazka ve stredni a jihovychodni Evropě v letech 1917—1945,* „Stav a ukoly vyzkumu narodnostni otazky v ČSSR", Opava 1975, str. 70—79.

Zbornik pod nap. 116, str. 487, 494, 496—498, 501.

radikalizuje i da se formira savez između revolucionarnog radničkog pokreta i hrvatskih seljačkih masa. Stoga je vlada nasrnula na HRSS nasiljem. Krajem 1924, primenila je zakon o zaštiti države u zabrani stranaka, njezinih organizacija i štampe; deo vodstva, u prvom redu samog S. Radića, zatvorila je i optužila za veleizdaju. U isto vreme, vlada je računala i na politički već odlučujući građanski elemenat u HRSS, očekivala je da on neće, radi svojih klasnih koristi, ući u rizik radikalne akcije, koja bi se oslonila na snažno strujanje borbeno raspoloženog hrvatskog puka. I, zaista, hrvatska buržoazija u HRSS nikako nije htela dopustiti da se hrvatski nacionalni seljački pokret pridruži revolucionarnom radničkom pokretu. Pošto rukovodstvo HRSS nije moglo računati na intervenciju iz zapadne Evrope — kraljevina SHS je bila previše značajno uporište u okruživanju Sovjetskog Saveza — to se to vodstvo, sa S. Radićem na čelu, odlučilo na saradnju sa vladom. Ali, vladi nije bila dovoljna samo spremnost za sporazum, ona je tražila kapitulaciju i podređenje. Vodstvu HRSS se ova cena nije činila previsokom, samo da bi sprečila levičarski razvoj na domaćem tlu, a i da posedne ministarske položaje u Beogradu. Činjenica da je progonjena HRSS, na skupštinskim izborima 8. februara 1925, dobila još masovniju podršku (čak 533.000 glasova) samo je još više u njenom buržoaskom vodstvu osnažila oportunističke sklonosti. U okviru stranke, naime, već se bilo počelo formirati plebejsko levo krilo, koje je tražilo borbu. Zagrebački nadbiskup, Bauer, uveravao je Radića i njegov uži krug da je potrebno prihvatiti vladine uslove. I, tako je, 27. marta 1925, Pavle Radić, Stjepanov nećak, izjavio, u ime HRSS, da stranka priznaje Vidovdanski ustav i celokupan politički poredak na njemu stvoren, da priznaje dinastiju, monarhiju i državnu celinu. P. Radić je istakao, kao ponos stranke, što joj je uspelo „očuvati hrvatski narod pred komunističkom infekcijom" baš u pitanju, koje je na selu bilo najaktualnije, u agrarnoj reformi. Izjavio je da će HRSS prekinuti vezu sa Seljačkom internacionalom i da je spremna na saradnju u sređivanju države, na temelju „faktičke i istinske ravnopravnosti" Hrvata. Šta je to praktički značilo, pokazalo se još u leto iste godine, kada se formirala zajednička vlada Radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke — HSS (to je bilo „popravljeno" ime ranije HRSS, iz imena stranke je izbačeno, kao neprijatna i buntovna — reč „republikanska"). Uskoro je u tu vladu kao ministar prosvete, stupio i Stjepan Radić, inače u međuvremenu pušten na slobodu i rehabilitovan. Tako je (18. jula 1925) zavladao „režim RR" (radikali-Radić).

Stvarao se utisak da je građanstvo Srbije (Pribićevićeva „prečanska" SDS je ostala na cedilu) afirmisalo svoj „vidovdanski stav". Stvarao se utisak da mu je konačno uspelo da slomi

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA LJUBLJANA

otpor glavne hrvatske stranke, i to bez revizije ustava, samo pomoću prostog učešća HSS u vlasti. Stvarao se, takođe, utisak da je time zadan odlučujući politički udarac pretećem zajedničkom frontu revolucionarnog radništva i nacionalnih pokreta.

Nije teško razumeti razočarenje hrvatskog seljačkog puka zbog kapitulantske politike vodstva HSS, koje se zadovoljilo ministarskim položajima i povlasticama, a da za pravo rešenje hrvatskog pitanja, u interesu toga naroda, nije postiglo ništa. Naprotiv, ono je sarađivalo, u rafiniranom izigravanju skupštine i njenih ustavnih prava, na strani nosilaca centralizma. Hrvatski federalista, Ante Trumbić, tada je konstatovao da Radić sada zastupa isti centralizam kao i Pašić i da vodi dvojnu politiku: jednu zvaničnu, a drugu za narod.

Vođa SLS, Anton Korošec je, u tim mesecima, pokušao da kuje ugrijano protivcentralističko gvožđe za svoju stranku: tražio je „ujedinjenu Sloveniju", to jest degradirao je veliki zahtev slovenačkog nacionalnog pokreta. Reč je, naime, bila samo o ujedinjenju mariborske i ljubljanske oblasti u jednu administrativnu jedinicu! Svoj nacionalni „radikalizam", Korošec je pokušao da iskazuje sa nesmislenim aludiranjem na slovenački separatizam, to jest na „celu Sloveniju u okviru Italije ili Austrije"! I to u situaciji kada je, samo dva meseca ranije, fašistička vlada Italije zabranila poslednji javni glas Slovenaca u Primorju, list „Edinost" u Trstu, a fašistički teroristi zapalili redakciju. Istina je bila, upravo, to što je Korošec sa zavišću gledao na „uspeh" HSS u Beogradu i što je već tada sam spremao izdajstvo autonomističkog programa SLS, u zamenu za ulazak u vladu.

Ubrzo se za to i ukazala prilika. S. Radić je, još u početku 1926. napustio vladu. Saradnja HSS u vladi, preko pojedinih ministara, potrajala je do januara 1927.

Povodom izlaska S. Radića iz vlade, zavladala je pometnja u radikalnoj stranci, Pašićev položaj je bio ugrožen. U svom uzbuđenju, Pašić je, na sednici radikalskog kluba 17. februara 1926. sasvim otvoreno progovorio o svom pogledu na karakter jugoslovenske države. Prema pisanju štampe, on je tvrdio da je ta država nastala bez ikakve saradnje „prečana", Slovenaca i Hrvata, da je stvorena jedino zaslugom srpske vojske. Pošto je državu stvorila sama Srbija, ona mora i da ostane u takvoj formaciji. Ona, doduše, nosi ime države Srba, Hrvata i Slovenaca, ali faktički i po pravu nije ništa drugo, i ne može biti nešto drugo, nego država Srbija. Uvećana Srbija ili Velika Srbija, kako mu drago, ali svakako samo Srbija.

5. SHVATANJA O NACIJAMA U VREME ČETVRTOG KONGRESA KPJ

Zaoštravanje prava nacija na samoopredeljenje u obaveznost je, svakako, u prilog opoziciji protiv Sime Markovića. Privremeni kompromis, sklopljen između levice i desnice u KPJ, koji je u početku novembra 1924. godine formulisan u tzv. platformi sporazuma i u kojim se pravo naroda na samoopredeljenje nije tumačilo u smislu obaveznog otcepljenja, odbačen je, a plenum CK KPJ je održan, sredinom novembra 1924. godine, u smislu preporuka Petog kongresa Komunističke internacionale, naglasio je „da je dužnost partije. . . da pomaže pokrete ugnjetenih nacija u cilju formiranja nezavisnih država, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, a i radi oslobođenja Albanaca".

No, već nekoliko meseci kasnije, 30. marta 1925. godine, Staljin je, u svom govoru u jugoslovenskoj komisiji Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, i pored obrazlaganja svojeg učenja o nacionalnom pitanju kao, u suštini, seljačkom pitanju, odbacio tezu Petog kongresa Komunističke internacionale, ističući da pravo nacija na samoopredeljenje sve dok otcepljenja nije u Jugoslaviji nikakvo akademsko pitanje. Nije stvar marksista da pojedinim narodima zabranjuju otcepljenje, ako do toga dođe, no, „da bi se izbegli nesporazumi, moramo reći da pravo na otcepljenje ne moramo shvatiti kao dužnost, kao nešto obavezno. . . Neki drugovi smatraju otcepljenje obavezom, tražeći, na primer, od Hrvata neka se otcepe po svaku cenu. Taj stav je nepravilan i mora se odbaciti. Ne sme se brkati pravo sa obavezom." Upozorio je na sasvim realnu mogućnost da, u određenim prilikama, pojedini narodi neće želeti da se otcepe i da je za takav slučaj potrebno u programu imati stav koji će govoriti o autonomiji, imajući u vidu preobražaj Jugoslavije u federaciju autonomnih nacionalnih država, po ugledu na sovjetski sistem. Tako se u rezoluciji Petog proširenog plenuma Izvršnog komiteta Komunističke internacionale o jugoslovenskom pitanju, održanog aprila 1925. godine, zahteva samo pružanje dosledne podrške borbi za pravo naroda na samoopredeljenje, pri čemu se podrazumevaju svi oblici ovog prava, od pokrajinske autonomije do otcepljenja i federativnog ujedinjenja nacionalnih država, ali se, ipak, kao osnovna parola isticala težnja ka stvaranju federacije radničko-seljačkih republika na Balkanu.

U tom smislu su bili formulisani i zaključci Trećeg kongresa KPJ, održanog juna 1926. godine u Beču. Kongres je zasedao ne samo pod utiskom stavova Komunističke internacionale već i pod opterećenjem sporazuma Radićeve Hrvatske seljačke stranke sa režimom i stupanja Radića u vladu „RR". Glavna partija jednog nacionalnog pokreta u Jugoslaviji, u kojoj su jugoslovenski

komunisti gledali partnera za stvaranje fronta protiv režima, odrekla se, dakle, svoje opozicione politike. Kongres je ocenio tu situaciju, naglasivši da je „probijen front ugnjetenih nacija, jer je iz njega trenutno ispao glavni faktor — hrvatski seljaci". Izrazio je misao da je u nacionalnim pokretima, računajući na sporazumašku politiku njihovih građanskih rukovodstava, potrebno podržavati nacionalno-revolucionarne struje, „kako bi se malograđanski kolebljivi nacionalni pokreti seljačkih i radničkih masa pretvorili u odlučnu revolucionarnu borbu". Istaknuta je parola o pravu nacija na samoopredeljenje sve do otcepljenja, ali težište praktične politike je stavljeno na aktivno učešće u borbi protiv svakodnevnih konkretnih ispoljavanja raznih oblika nacionalnog ugnjetavanja. Nije postavljen zahtev za obaveznim otcepljenjem, već je kao osnovna parola istaknuta stvaranje federacije radničko-seljačkih republika na Balkanu.

Dve godine kasnije stvar se dosta promenila. Četvrti kongres KPJ, održan početkom novembra 1928. godine u Drezdenu, sastao se pod uticajem novih ocena Komunističke internacionale o svetskoj i evropskoj, pa i jugoslovenskoj situaciji. Komunistička internacionala je, na svom Šestom kongresu, upravo došla do zaključka „da je opasnost od rata najkarakterističnije obeležje celokupne današnje situacije". Računala je da će uskoro početi imperijalistički rat protiv Sovjetskog Saveza i, u svetlosti tog budućeg događaja, na Jugoslaviju je gledala kao na državu, koja je vojnički i politički tesno povezana sa Francuskom, a tada se verovalo da će Francuska biti glavni nosilac imperijalističkog rata protiv Sovjetskog Saveza. Stoga je Četvrti kongres KPJ utvrdio da postoje „mnogobrojne i duboke suprotnosti unutar države SHS", koje su nastale samim njenim osnivanjem, ali da ih je „moguće rešiti samo slomom te državne tvorevine". Kongres je utvrdio da KPJ treba da usmerava svoju borbu protiv glavnog neprijatelja, to jest hegemonističke buržoazije i njene militarističke monarhije, i to pre svega u Srbiji, gde je središte hegemonističkog režima. Ona mora doprinositi priznavanju prava ugnjetenih naroda na otcepljenje i sprovođenju oružanog ustanka protiv nacionalnog ugnjetavanja. U drugim delovima Jugoslavije, ona će podržavati sve akcije masa koje imaju za cilj otcepljenje i osnivanje nezavisne Hrvatske, nezavisne Crne Gore, nezavisne i ujedinjenje Makedonije, a albansku nacionalno-revolucionarnu borbu kosovskog komiteta povezati sa borbom za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju; ona priznaje pravo mađarskoj manjini u severnoj Vojvodini na samoopredeljenje sve do otcepljenja, ali je istovremeno upozorava i na opasnost od Hortijevog režima i usmerava Mađare ka zajedničkoj borbi sa drugim ugnjetenim narodima Jugoslavije; na kraju, ističe se i parola nezavisne Slovenije.

Stavove Četvrtog kongresa nije dovoljno tumačiti samo sa stanovišta tadašnjih međunarodnih odnosa. Treba u punoj meri uzeti u obzir i događanje u samoj Jugoslaviji. Ne smemo isključivati unutarpartijske odnose, jer je tačno da je četvrti kongres zaoštrio pitanje obaveznosti otcepljenja i povezao ga sa jednodušnom kongresnom osudom delatnosti Sime Markovića, višegodišnjeg sekretara Politbiroa CK KPJ i vođe desne frakcije.[206] No, istorijski je ipak najvažniji opšti tok događaja u zemlji.

Hrvatskoj buržoaziji, koja se uključivala u HSS, nije uspeo pokušaj da saradnjom u vladi dobije i odgovarajući udeo u vlasti, to jest bar drugu reč u državi. Uz to, ona je osetila i nezadovoljstvo hrvatskog puka sa takvom sebičnom sporazumaškom politikom. Još u svojstvu člana vlade, S. Radić je pokušavao da u bučnoj ,,borbi protiv korupcije" pronađe sredstvo za pritisak na Radikalnu stranku. On je prividno uspeo da uzdrma položaj N. Pašića, ali starog državnika je, praktično, onemogućio sâm kralj Aleksandar, pripremajući svoju diktaturu. Kad je pred kraj 1926. Pašić umro, u Radikalnoj stranci su počeli da prevladavaju kraljevi ljudi.

Koliko je kralj malo bio spreman da ograničava i deli svoju vlast, pokazalo se i na području spoljne politike. Italija je tada zahtevala od Jugoslavije da brzo ratifikuje ceo niz ugovora, koje su jugoslovenska i italijanska vlada već bile potpisale. Reč je bila o dopunama Rapalskog ugovora i ugovoru o priznanju priključenja Rijeke Italiji. Te tzv. netunske konvencije su u celini bile vrlo povoljne za Italiju, a ništa nisu davale Slovencima i Hrvatima u Primorju i Istri pod italijanskom vlašću. U jugoslovenskoj javnosti, one su budile otpor još i zbog toga što je Italija pokušavala da njihovu ratifikaciju postigne otvorenim pritiskom. Kralj i drugi nosioci centralizma su, takođe, želeli ubrzati ratifikaciju. U njoj su oni, naime, videli sredstvo političke borbe, i protiv opozicije i protiv HSS i njezinog nastojanja da dobije veći uticaj u vladanju državom. KPJ je tada upozoravala i na to da se za brzu ratifikaciju i regulisanje odnosa između Italije i Jugoslavije takođe, zalažu, i engleski i francuski imperijalisti, koji žele stvoriti jedinstven imperijalistički front protiv Sovjetskog Saveza. Pitanje ratifikacije netunskih konvencija još se više zaoštrilo posle izlaska HSS iz vlade, što je i dovelo do najoštrije krize vidovdanske Jugoslavije i njenog političkog sistema.

Kriza se nije stvarala sama od sebe, niti je ona bila prost izraz nerešenog nacionalnog pitanja, već je u njenoj pozadini stajala i delatnost samog kralja. To je u mnogočemu bila ,,dirigovana" kriza; kralj je *de facto* pripremio uslove, pogodne za

[206] *Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije,* t.I, knj. 10, ,,Izdavački centar Komunist", Beograd 1980, str. 447.

uvođenje diktature. Ni tada, pa ni posle proglašenja diktature, ni kralj ni vlada nisu mogli da „prolaze" bez određene političke podrške širih krugova buržoazije i masa pod njihovim uticajem, kako u Srbiji tako i van nje. A pošto ni kralj ni njegova družina nisu bili spremni da plate cenu koja bi im obezbedila saradnju sa HSS-om, oni su potražili saveznika koji će manje tražiti i koji će biti odan bez prethodnih i posebnih uslova. Takvog saveznika su našli u Koroščevoj klerikalnoj stranci, u SLS. Tako je SLS, još od februara 1927. nadalje, sarađivala u vladi. Nepokolebljivo je podržavala centralistički režim u vreme najgore državne krize, čak i posle proglašenja kraljeve diktature. Jula 1927. Korošec je, u ime SLS, pristao na sklapanje formalnog ugovora sa predstavnikom radikalne stranke, V. Vukičevićem (bledski pakt), o podršci kraljevoj politici i vladi. Obećanje vlade da želi da objedini obe slovenačke oblasti, ljubljansku i mariborsku, u jednu oblast, trebalo je da ulepša pristupanje slovenačke klerikalne stranke, „zastupnice slovenačkog naroda", vladi i režimu, odnosno centralizmu i nacionalnoj neravnopravnosti. Sve to, dabome, nije moglo da poništi nezadovoljstvo u stranci sa takvom politikom, zbog čega su se u njoj i pojavile prve pukotine.

Skupštinski izbor od 11. septembra 1927. poslednji u eri vidovdanskog parlamentarizma, trebalo je da ojačaju vladine stranke. Oni su prošli u znaku pritiska na glasače i izbornog nasilja („kundačenje i batinanje"). Najviše mandata je dobila Narodno-radikalna stranka (112). Ona je vladinu većinu u skupštini sastavila pomoću svoga konkurenta u Srbiji, Jugoslovenske demokratske stranke (59 poslanika), SLS (20 poslanika) i Jugoslovenske muslimanske organizacije (16 poslanika). „Autonomistička" JMO je pošla sličnom taktikom podržavanja kraljevskog centralizma, kao i SLS. Tako su, glavne opozicione građanske stranke, ostale samo Radićeva HSS (oslabljena, sa 61 mandatom), i Pribićevićeva Samostalna demokratska stranka (22 poslanika, među kojima i 4 slovenačka liberala). U Sloveniji je, na listi socijalističke stranke, izabran J. Petejan, prvi i jedini radnički poslanik u skupštini posle 1923. godine!

U ranijim godinama, Samostalna demokratska stranka (SDS) S. Pribićevića je predstavljala najizrazitijeg branioca Vidovdanskog ustava, centralizma i nacionalnog unitarizma, a S. Pribićević lično i kao ministar stekao je oreol nepokolebljivog ugnjetača i pogromaša svake opozicije, posebno revolucionarnog radničkog pokreta. Bio je „otac" Orjune. No, otkad je SDS, sredinom 1925. bila gurnuta ustranu izvan vlade, ona se preobratila u stranku koja prema vladi vodi opozicionu taktiku. I posle raspadanja saveza radikala i HSS, SDS nije bila privučena u vladu, a takođe ni posle skupštinskih izbora 1927. Kralj i njegovi ljudi u Radikalnoj i Demokratskoj stranci su više voleli da pridobiju SLS i JMO. Taj,

umnogome iznuđeni, opozicioni položaj SDS je doprineo tome da je i u politici S. Pribićevića došlo do neobične promene. Od taktičke opozicije prema vladi, on je postepeno prelazio na načelno oponiranje hegemonizmu kralja i vladajućih faktora Srbije, naročito onda kada je prešao na kritiku neparlamentarnih metoda vladanja. U toj promeni se izražavalo i nezadovoljstvo srpske buržoazije u prečanskim zemljama, naročito u Hrvatskoj, jer je videla da joj njena uloga neslavnog i najrevnijeg širitelja jugoslovenskog nacionalnog unitarizma i branioca centralizma, nije donela ne samo uvažavanje nego ni očekivano učešće u podeli vlasti u državi. Morala je to da uvidi, jer beogradska „čaršija" nije voljna da deli vlast i povlastice sa nekim, čak ni sa srpskim građanskim krugovima preko Dunava, Save i Drine. Delimičan razlog za novu Pribićevićevu ocenu hegemonizma je, verovatno, bila i njegova zabrinutost za sudbinu Jugoslavije, koja je u hegemonizmu imala stvarno svog najvećeg neprijatelja. Na takvim novim osnovama je i došlo do zbliženja „smrtnih neprijatelja" — S. Pribićevića i S. Radića, do zbliženja SDS i HSS. U sklopu toga zbližavanja, S. Pribićević je imao i misao o nužnosti novih izbora za ustavotvornu skupštinu i novog ustavnog uređenja države, ali ne više u centralističkom smislu. Zbližavanje je preraslo u savez i, 10. novembra 1927. obe stranke su osnovale Seljačko-demokratsku koaliciju, SDK (u imenu tog saveza se izražavaju i njena oba osnivača — HSS i SDS — i uspomena na Hrvatsko-srpsku koaliciju u banskoj Hrvatskoj pre 1918). SDK je više od jedne decenije bila politički najznačajnija građanska opoziciona formacija u jugoslovenskoj kraljevini.

Slovenački deo SDK, liberali i „kmetijci", nisu bili skloni tim promenama i političkoj orijentaciji i ostali su u opozicionom okviru samo dotle dok je njihov stari protivnik, klerikalna SLS, sedeo u vladi, No, i u njihovim redovima je došlo do pojava diferencijacije, do sklonosti ka federalizmu.

U zimu i u proleće 1928, kada su se napetost i uzbuđenje u skupštini sve više povećavali i kada su KPJ i SKOJ organizovali velike demonstracije protiv ratifikacije netunskih konvencija (u Beogradu su ubijena dva studenta), Seljačko-demokratska koalicija još je zahtevala samo sprovođenje ustava, poštovanje načela parlamentarizma i vladu parlamentarne koncentracije — znači, i svoje učešće u vladi. Uprkos vrlo oštrim kritičkim izjavama na račun režima, SDK nije bila spremna da misli na razvijanje pokreta masa. Pokazalo se da ni tada, ni kasnije, nije bilo utemeljeno ono očekivanje, koje je iz početka gajila KPJ, naime da će HSS, odnosno SDK početi demokratsku akciju masa, kojoj će se pridružiti i nacionalni pokreti, pa će sve to na određenom stupnju da preraste u revoluciju.

Državna kriza je svoj vrhunac dostigla kada je došlo do krvavog obračuna u skupštini.[207] Poslanik, koji je nekoliko dana ranije provokativno govorio hrvatskim i slovenačkim predstavnicima kako treba da budu zadovoljni što nisu primorani da plaćaju reparacije Srbiji zbog svog učešća u svetskom ratu na strani Austro-Ugarske, koji je tražio da se jugoslovenska država prekrsti u Veliku Srbiju, taj isti poslanik je, 20. juna 1928, pucnjevima iz revolvera ubio u poslaničkim klupama Pavla Radića i Basaričeka, te ranio više drugih predstavnika HSS, među njima i samoga Stjepana Radića. I ovaj poslednji je početkom avgusta, od posledica ranjavanja umro. Prilikom hapšenja, atentator je klicao kralju. S. Radić je, kao saučesnike u atentatu, optužio predsednika vlade Vukićevića i ceo ministarski sastav, među njima i ministra dvora i ministra unutrašnjih poslova Korošca.

Skupština je odgođena, u državi je proglašeno vanredno stanje, užasavanje i zabrinutost su bili sveopšti. Poslanički klub SDK se preselio u Zagreb, gde je izjavio da bojkotuje skupštinu u Beogradu, tražio njeno raspuštanje, osnivanje neutralne vlade, slobodne izbore i takav ustav, koji će da obezbedi potpunu ravnopravnost Srba, Hrvata i Slovenaca. No, vlada je ustuknula tek onda kada se pročulo da je međunarodni finansijski kapital odbio davanje zajma, navodeći da je egzistencija države ugrožena (netunske konvencije još nisu bile ratifikovane). Vladina kriza je trajala ceo juli mesec. A „rešenje" nije bilo u očekivanom kraljevom obećanju novih izbora i promene ustava, već u tome da su vladu opet sastavile iste stranke, samo što je predsednički položaj po prvi (i poslednji) put zauzeo jedan „prečanin". Razume se, ne iz redova SDK ili uopšte Hrvata, već je to „dostojanstvo" pripalo vođi SLS, Antonu Koroščcu. On je, takođe, zadržao položaj ministra unutrašnjih poslova i upotrebio ga, bez oklevanja za masovna hapšenja komunista, koji su pripremali otpor diktaturi što se približavala. Među uhapšenim i osuđenim komunistima, bio je i sekretar gradskog komiteta KPJ u Zagrebu Josip Broz.

Vlada Antona Korošca nije oklevala da sazove krnju skupštinu i da na taj način ovu centralnu ustanovu građanskog demokratizma još više kompromituje. Ona je kralju omogućila da ćutke pređe preko zahteva za slobodne izbore i reviziju ustava i da u miru pripremi svoju diktaturu. Ova vlada je spasila kralja i njegovu kamarilu i od briga koje im je zadavala činjenica što državni zajmovi još nisu bili odobreni. Ona je u krnjoj skupštini, bez ikakvih ceremonija, postigla ratifikaciju netunskih konvencija.

U međuvremenu su se sastali poslanici SDK u Zagrebu i osporili skupštini u Beogradu pravo da govori i odlučuje u ime

N. Jovanović, delo pod nap. 190a, str. 271 i sl.

„prečanskih" zemalja, posebno u ime hrvatskog naroda. Oni su konstatovali da je u svesti naroda (puka) sadašnje državno uređenje u celini poništeno, pa su zato i odlučili da će se boriti za novo državno uređenje, koje će obezbediti potpunu ravnopravnost Hrvatske i Crne Gore „i sviju nacionalnih individualnosti, predstavljenih u Narodnom vijeću" iz 1918. Oni su apelovali na „seljački narod Srbije" da podrži pobedu tih načela, „koja jedina mogu da spasu državnu zajednicu".

Posle smrti S. Radića i silnog narodnog uzbuđenja, vodstvo HSS (novi vođa V. Maček) je negiralo u Interparlamentarnoj Uniji kompetentnost beogradske skupštine da zastupa Hrvate i hrvatsku naciju. Vodstvo SDK to je oborilo. Kad je policija zapalila Seljački dom u Zagrebu, SDK je protestovala kod Lige naroda u Ženevi, a zatim u proglasu hrvatskom, srpskom i slovenačkom narodu proglasila društveni bojkot vlade i vladinih stranaka. Sledila je „politika demonstrativnih pretnji", kako su komunisti tu pojavu onda nazvali. Redale su se i smenjivale oštre izjave V. Mačeka i S. Pribićevića. No, te izjave su doslovno izbegavale i najmanji prigovor kralju; naprotiv, one su prikriveno ili otvoreno samo apelovale na njega. (V. Maček je, 21. oktobra u Sisku rekao: „Nema više ni zakona ni ustava! Ostali su samo još narod i kralj!"). Na taj način je kralju priznavana uloga jedinog spasitelja, čime mu je praktično bio olakšan prelaz na diktaturu. Svoj poziv strankama da sarađuju u akciji za reformu državnog uređenja, od prvog avgusta 1928, vodstvo SDK je ograničilo samo na stranke u prečanskom delu države, što je, po njihovom tumačenju, isključivalo KPJ. Partija, koja je sve vreme izražavala spremnost na takvu saradnju, pokušala je vlastitom aktivnošću da verbalne pretnje SDK pretvori u stvarnu akciju masa. SDK je sve teže prikrivala da je njena prava namera samo sporazum o podeli vlasti. Proglašenje kraljeve diktature konačno je „izvuklo" vodstvo SDL iz tog neprijatnog položaja, pa nije ni čudno što je ono diktaturu primilo sa velikim olakšanjem.

Takav je, približno, bio širi okvir u kojem je delovala i razmišljala KPJ, tražeći revolucionarno rešenje tadašnje aktuelne situacije. Ona je pri tome dolazila i do novih iskustava u odnosu prema nacionalnom pitanju, prema nacionalnim pokretima.

Problem odnosa između revolucije i nacija, između proletarijata i njegove avangarde prema nacijama i nacionalnim pokretima, problem uvrštavanja nacionalnih pokreta u strategiju i taktiku proleterske revolucije, ima svoju evoluciju u marksističkoj teoriji. U toj evoluciji, u konceptualnom pogledu, dolazilo je do kvalitativnih pomeranja još od doba Marksa i Engelsa, pa nadalje. I u Jugoslaviji je revolucionarno delovanje stvaralo samostalna kvalitativna pomeranja u shvatanju tih odnosa. Prve anticipacije se naziru još pre uvođenja kraljevske diktature, u kritičnoj 1928.

godini. Da bismo mogli uočiti nastajanje novog, treba ukratko rezimirati tadašnju „normu" u međunarodnom revolucionarnom radničkom pokretu, odnosno osvetliti Staljinovu doktrinu krajem 20-tih godina o nacionalnom pitanju.[208]

U Staljinovim radovima o nacionalnom pitanju posle oktobarske revolucije i građanskog rata, moguće je razlikovati dva prilaza. Jedan je kad on govori o Sovjetskom Savezu, a drugi kad je reč o svetu pod vlašću imperijalizma.

U spisima prvih posleratnih godina povodom nacionalnih odnosa na sovjetskom terenu, u Staljina nema nekih teorijskih uopštavanja, to su mahom konkretizacije stavova o nacionalnom pitanju, sadržanih u programu RKP(b) od marta 1919. godine, na pojedina područja odnosa među sovjetskim nacijama. U tom programu se, kao ugaoni kamen čitavog prilaza RKP(b) ističe politika zbližavanja proletera i poluproletera raznih nacionalnih pripadnosti radi zajedničke revolucionarne borbe za obaranje spahija i buržoazije. Priznaje se pravo nacija na državno otcepljenje, a kao jedan od prelaznih oblika na putu ka punom (državnom) jedinstvu preporučuje se federacija. Radi izbegavanja svake sličnosti sa parolama buržoaske politike, posebno bivših antantnih država i SAD, boljševici u tim godinama uopšte odustaju od termina „pravo na samoopredeljenje" i naglašavaju samo krajnji oblik izvršenja tog prava, to jest državno otcepljenje. (Interesantna je u tom pogledu Staljinova polemika, u njegovom referatu na Desetom kongresu RKP(b), od 10. marta 1921, protiv G.V. Čičerina.) U pitanju, ko je nosilac volje nacija za otcepljenjem, stoji se na „istorijsko-klasnom" gledištu, to jest, s obzirom na stepen društvenog razvitka sovjetskih nacija, koje su na putu ka proleterskoj demokratiji, buržoazija je, svakako, već bila isključena. Na kraju, preporučuje se naročita opreznost i naročita pažnja prema „ostacima nacionalnih osećanja" kod radnih masa (bivših) ugnjetenih nacija. Deseti kongres RKP(b) je istakao potrebu da nacionalna politika na sovjetskom području ima kao dugoročni cilj „uništenje faktičke nacionalne nejednakosti". Najradikalnijem (u navodnim znakovima) rešenju nacionalnog pitanja za koje je buržoazija krajem rata bila sposobna — stvaranju novih buržoaskih nacionalnih država — sada se suprotstavlja federacija sovjetskih republika, koja se nameće imperativno kao jedini put spasenja od imperijalističkog ropstva i nacionalnog ugnjetavanja. Pri tome se insistira na njenoj elastičnosti u oblicima i na načelu dobrovoljnog pristanka svih zemalja koje ulaze u federaciju. Taj dobrovoljni karakter federacije mora obavezno biti očuvan i

[208] Janko Pleterski, *Staljinove koncepcije i doprinos jugoslovenskih marksista revolucionarnom shvatanju nacionalnog pitanja*, „Tito i revolucija", „Eksport-Pres", (Beograd 1978), str. 155—165.

ubuduće, „jer samo takva federacija može postati prelazni oblik k *višem jedinstvu trudbenika svih zemalja u jedinstvenoj svetskoj privredi*" (podvukao — J.P.). Prelazni karakter federacije sada se, dakle, shvata kvalitativno drugačije negoli u ranijim godinama: to sad više nije put ka jedinstvenoj državi koja nastaje posle izvesnog vremena postojanja federacije, već je federacija trajan oblik kroz koji treba da prođu zemlje celog sveta, kako bi se u dalekoj perspektivi ostvarilo globalno, svetsko jedinstvo trudbenika.

I ne ulazeći dublje u analizu Staljinovih spisa o nacionalnim odnosima u Sovjetskom Savezu, može se zapaziti da od 1923. godine u njima sve više imaju izraza njegove lične sklonosti, ali koje brzo poprimaju karakter najvišeg i najpresudnijeg autoriteta. Rezolucija Dvanaestog kongresa RKP(b) od aprila 1923. godine, o nacionalnim momentima u partijskoj i državnoj izgradnji, formulisana je pod uticajem poslednjih Lenjinovih pismenih (pred javnošću sve do 1956. držanih u tajnosti) intervencija protiv Staljinovog birokratsko-centralističkog koncepta „autonomizacije" (aneksiji sličnog uključivanja nacionalnih sovjetskih republika u sovjetsku Rusiju). Jer, uprkos Staljinovim nastojanjima i prikazivanja sebe kao vernog nastavljača Lenjinovog dela, nećemo u Staljinovim spisima naći konkretizaciju i razradu nekih značajnih stavova, koji se nalaze u pomenutoj rezoluciji Dvanaestog kongresa. Navodimo neke stavove iz te rezolucije: „Činjenicu što značajan deo sovjetskih činovnika u centru i na periferiji smatra Savez Republika ne kao savez jednakih državnih jedinica, koji je pozvan da obezbedi slobodan razvitak nacionalnih republika, nego kao korak ka likvidaciji tih republika, (tu činjenicu) treba smatrati izrazitim nasleđem starog sistema ugnjetavanja." Ili: „Na jednak način treba procenjivati težnju nekih nadleštava RSFSR da potčine sebi komesarijate autonomnih republika i prokrče put ka likvidaciji tih komesarijata." Na to se nadovezuje i stav da je postojanje i dalji razvitak nacionalnih republika „apsolutna potreba".

Rezolucija poziva komuniste „da budno paze na to da šovinistički nastrojeni sovjetski činovnici ne iskoriste ujedinjenje republika i stapanje komesarijata kao pokriće za pokušaje ignorisanja privrednih i kulturnih potreba nacionalnih republika." I dalje, da republikama treba dati dovoljno široka finansijska i, specijalno budžetska, prava koja obezbeđuju mogućnost da se ispolji njihova sopstvena državno-administrativna, kulturna i privredna inicijativa; organi nacionalnih republika i oblasti treba da se izgrađuju prvenstveno od „domorodaca". Kaže se da treba doneti i specijalne zakone koji obezbeđuju upotrebu maternjeg jezika u svim državnim organima i u svim ustanovama. Očigledno je, najzad, ostao nerazrađen i zaključak da se u Crvenoj armiji

„preduzmu praktične mere za organizovanje nacionalnih vojnih jedinica vodeći računa o svim merama koje su potrebne da se obezbedi potpuna odbrambena sposobnost republika".

Staljin se u svojim spisima (pogotovu u politici), u vezi sa nacijama u Sovjetskom Savezu, pozivao na Lenjina, ali je faktički unosio svoja shvatanja i svoje zaključke, čime se bitno udaljavao od stvarnih Lenjinovih shvatanja i politike. Ubrzo je u tom federativnom savezu Staljin omalovažio značaj državnosti za postojanje nacija (sovjetskih republika). Društveni značaj postojanja nacija (to se praktički nije odnosilo na rusku), u stvari, svodio je na kulturnu formu. Svojom tezom o socijalističkim nacijama (1928) kao novim pojavama, principijelno različitim od „buržoaskih" nacija, ne samo po svom klasnom sastavu i duhovnom obliku već i po socijalno-političkim interesima i težnjama, on je negirao protivrečnosti u postojanju nacija, značaj društvene podele rada u njima, pa i njihov politički značaj. Društvenu i političku funkciju i ulogu nacija u Sovjetskom Savezu, on je video samo na području daljeg trajanja razlika među njima, daljoj egzistenciji njihovih različitih jezika, a i to ponajviše kao posledicu njihove „kolosalne sile istrajnosti", koja sprečava njihovu brzu asimilaciju i na tom istorijskom stepenu, to jest pre svetske pobede socijalizma. Teorijom o socijalističkim nacijama, između kojih — pod „hegemonijom proletarijata", to jest centralizovanog partijskog aparata, sraslog sa centralizovanim administrativnim strukturama — vladaju odnosi harmonije, kojima smeta samo još po koji ostatak prošlosti, on je otvarao put praksi u narednim godinama, koja će, u istoriji međunarodnog radničkog pokreta i čovečanstva uopšte, značiti jedno nepojmljivo mračno poglavlje. Uz sve to, ipak sam koncept sovjetske federacije, za međunarodni radnički pokret, pa i za komuniste u Jugoslaviji, ostao je kao trajna inspiracija i svetao primer, kojem su oni težili.

Ali, kako se približiti tom revolucionarnom cilju, nije bilo odgovora u toj staljinističkoj bezproblemskoj interpretaciji, pa je bilo potrebnije izučavati onu drugu stranu u Staljinovim radovima, naime, njegovo tretiranje odnosa revolucije i nacionalnog pitanja u imperijalističkom svetu van SSSR-a.

Nema sumnje, Staljin je nacionalnom pitanju pridavao veliki značaj za proletersku revoluciju. On je više puta isticao da je pravilan stav boljševika o nacionalnom pitanju bio od suštinskog značaja za pobedu oktobarske revolucije protiv reakcije i intervencije. On je, štaviše, ponovno upozorio na suštinsku promenu, nastalu u markističkom ocenjivanju posle Oktobra. Dok se u dooktobarskom periodu na nacionalno pitanje gledalo kao na deo opšteg pitanja buržoasko-demokratske revolucije, posle Oktobra je uočeno da je to postalo deo opšteg pitanja proleterske revolucije. Za našu temu je važno da je Staljin to upozorenje

direktno uključio i u svoj govor u jugoslovenskoj komisiji Izvršnog komiteta Kominterne, održan 30. marta 1925. Njegove kritičke primedbe su, svakako, bile od neposredne važnosti za KPJ, posebno u smislu upozorenja da na nacionalno pitanje u Jugoslaviji treba gledati kao na revolucionarno, a ne kao na ustavno pitanje. Za KPJ je, nesumnjivo, značajno i to što je Staljin, još u svojoj prvoj intervenciji u raspravi o nacionalnom pitanju unutar KPJ, učvrstio programsko prihvatanje federacije kao jednog od punovrednih oblika ostvarivanja prava nacija na samoopredeljenje. Njegova tvrdnja, izražena baš u savetima komunistima u Jugoslaviji, da je nacionalno pitanje „u suštini seljačko", bila je — ako se ne uzima kao stroga teorijska kategorija — u svom užem značenju stvaran argument protiv tvrdnje Sime Markovića da se „socijalni smisao nacionalnog pokreta u Jugoslaviji", njegova „socijalna sadržina sastoji u konkurentskoj borbi između srpskog kapitala, s jedne, i hrvatskog i slovenačkog, s druge strane". Protiv takvog shvatanja socijalne sadržine nacionalnog pitanja, Staljin je isticao da glavnu vojsku nacionalnog pokreta (Hrvata) predstavlja seljaštvo, te da bi za KPJ bilo veoma problematično i opasno ako bi potcenjivala unutrašnje potencijalne snage koje se kriju u takvom pokretu.

Staljin je naginjao identifikovanju nacionalnog pitanja sa kolonijalnim a ukoliko je govorio o tom pitanju na nekolonijalnim područjima (Evropa), on ga je praktički svodio na pitanje nerazvijenih, agrarnih područja, ili čak samo na pitanje manjina. Nacionalno pitanje za njega je pitanje neproleterskih masa (ove mase katkad naziva sitnoburžoaskim, katkad seljačkim). Ova tendencija je, 1928. godine, dovela do toga da nacrt programa Kominterne, kako su kritički primećivali neki učesnici u diskusiji na kongresu KI, „ne uvažava nacionalne momente revolucionarnog pokreta". Staljinov odgovor takvim kritičarima je veoma karakterističan: „Pitanje o kolonijama jeste u osnovnom nacionalno pitanje. U nacrtu programa dovoljno reljefno je reč o imperijalističkom ugnjetavanju u kolonijama, o nacionalnom samoopredeljenju, o pravu nacija i kolonija na otcepljenje itd. Ako ovi drugovi imaju u vidu nacionalne manjine u Srednjoj Evropi, moguće je to pomenuti u nacrtu programa, ali ja sam protiv toga da se u nacrt programa unese specijalna obrada nacionalnog pitanja u Srednjoj Evropi."

Komunisti onih evropskih zemalja, u kojima je nacionalno pitanje bilo i te kako aktuelno, nisu u Staljinovim radovima posle 1925. godine nalazili neku posebnu obradu problema odnosa revolucije i nacionalnog pitanja, koja bi uzimala u obzir specifičnosti njihovih područja. Mogli su se, doduše, oslanjati na njegove ranije radove, kao i na analogije.

Najvažniji Staljinov direktivni tekst, je, svakako, njegovo predavanje o nacionalnom pitanju, iz aprila 1924. godine, u ciklusu „O osnovima lenjinizma". Tu on, kao prvo, ističe svetski karakter nacionalnog pitanja, kao antitezu Drugoj internacionali, koja se interesovala samo za „kulturne" evropske nacije. Dalje, on ističe da lenjinizam skida nacionalne probleme sa nivoa neobavezne deklaracije o „jednakosti nacija" na zemlju, to jest proleterske partije direktno podržavaju, stvarno i stalno, ugnjetene (kolonijalne) narode u oslobodilačkoj borbi protiv imperijalizma a za stvarnu jednakost nacija, za njihovu samostalnu državnu egzistenciju. Razlog tome je i to što lenjinizam priznaje da u nacionalnooslobodilačkom pokretu ugnjetenih zemalja revolucionarne mogućnosti i sposobnosti nisu još „iscrpljene", pa se one mogu iskoristiti za obaranje zajedničkog neprijatelja — imperijalizma. Relaciju između proleterske revolucije u Evropi (koju očigledno ocenjuje kao poseban i kao prvi zadatak) i nacionalnih pokreta, on ipak ne nalazi u samoj Evropi već u neposrednom revolucionarnom savezu evropske revolucije sa oslobodilačkim pokretom kolonija i zavisnih zemalja. Dakle, savez dvaju različitih pokreta na različitim kontinentima. Odmah posle ove strategijsko-taktičke teze, dolazi upozorenje da proletarijat ne može da potpomaže svaki nacionalnooslobodilački pokret, jer ima i takvih koji dolaze u sukob sa interesima razvitka proleterskog pokreta. Staljin, dakle, potencira onu rezervu (ogradu) koja je, u predratnim programima boljševika, pratila priznanje prava nacija na samoopredeljenje.

Takva rezerva je izraz položaja, koji je postao veoma jasan nadolaskom doba imperijalizma, u slučaju onih nacija koje svoj nacionalni problem još nisu bile rešile, a čiji je nacionalni pokret predvodilo sada već nerevolucionarno građanstvo. U takvom položaju je moguća dvostruka orijentacija nacionalnih pokreta, pa se i postavljalo pitanje kako će se oni orijentisati između reakcije i revolucije, hoće li biti potpora prvoj ili drugoj. Staljin je tu rezervu još potencirao, bez obzira na to što je oktobarska revolucija već stvorila novu situaciju i nova iskustva, a pojava fašizma izražavala novu unutrašnju krizu imperijalizma. Kod Staljina je ostalo neobjašnjeno kakav bi trebalo da bude odnos radničke partije i radničke klase prema nacijama i nacionalnim pokretima tamo i tada, gde i kada se već stvara mogućnost da se u biti reši, u korist revolucije, ona istorijska alternativa u pogledu orijentacije nacionalnih pokreta. Staljin nije uvažio da naglašavanje revolucionarne rezervisanosti u takvim slučajevima može da postane nepotrebno i zbunjujuće, da može stvoriti pogrešan utisak, kao da je odnos proletarijata prema naciji, čiji je i sam deo, samo pitanje taktike. Ostavio je otvorenim pitanje kakvu

društvenu ulogu ima nacija u slučaju kada je njeno pitanje već rešeno pod vodstvom proletarijata.

Karakteristično je da Staljin sve konkretne slučajeve reakcionarnih pokreta uzima sa evropskog tla. U stvari, navođeni evropski slučajevi uopšte nemaju karakter nacionalnih pokreta, već su to politički pokreti raznih vrsta.

Kao glavni zaključak, ponavlja se teza o nužnosti stvaranja i učvršćivanja zajedničkog revolucionarnog fronta proletarijata u razvijenim zemljama i oslobodilačkih pokreta ugnjetenih nacija, a takav front je moguć jedino ako proletarijat ugnjetačkih nacija direktno i odlučno pomaže oslobodilački pokret ugnjetenih nacija, što znači „zastupanje, zaštitu i sprovođenje u život parole: pravo nacija na otcepljenje, na samostalnu državnu egzistenciju".

Kolonijalni oslobodilački pokreti se, dakle, moraju iskoristiti kao pomoć revoluciji u razvijenim zemljama. Ali, tu se ne razrađuje strategija i taktika proletarijata ugnjetenih nacija u odnosu na nacionalni pokret vlastite nacije. U tom odnosu, Staljin ne ističe da bi to moglo biti izvor snaženja moći proleterskog revolucionarnog pokreta. On pre upozorava na problematičnost tog odnosa za proleterski pokret, jer tu, tobože, vreba opasnost od uticaja nacionalizma na socijaliste ugnjetenih zemalja, tu je opasnost da oni u tom pokretu čak izgube samostalnost svoje politike, pa ponajviše treba da misle na odbranu (!) te svoje samostalnosti.

Izgledalo je da je Staljin imao više poverenja u građanske (ili čak feudalne) elemente u nacionalnooslobodilačkim pokretima, negoli u proleterske.

Zaista bi se moglo reći da za Staljina „u svakom slučaju revolucionarna uloga nacionalnih—seljačkih pokreta za oslobođenjem nema svrhu u samom oslobođenju, već u potpomaganju održanja jedine socijalističke države borbom protiv kolonizatora, kao i u ulozi posrednog aktera koji potpomaže sovjetsku proletersku revoluciju . . .[209]

U svojim intervencijama u rasprave unutar KPJ, Staljin je, doduše i za Evropu i uopšte za Jugoslaviju napose, konstatovao da se ovde „naročito sada . . . nacionalno-revolucionarni pokret . . . produbio". Ali, on se ograničio na ukazivanje na unutrašnju snagu tih, „u suštini seljačkih", pokreta, na upozoravanje da polazište KPJ mora biti da „bez obaranja buržoazije i pobede revolucije nacionalno pitanje ne može biti rešeno na iole zadovoljavajući način", pa da, prema tome, mora „polazna tačka nacionalnog programa (KPJ) biti postavka o sovjetskoj revoluciji u Jugoslaviji, a u programu treba bezuslovno imati specijalnu tačku o pravu nacija na samoopredeljenje sve do državnog otcepljenja." Inače,

[209] Zvonko Lerotić, *Nacija*, „Kulturni radnik", Zagreb 1977, str. 183.

Staljin pitanje odnosa KPJ i nacionalnih pokreta u Jugoslaviji nije dalje razradio, pa su on, Kominterna, i sama KPJ u godinama 1924—1925. ostajali na koncepciji „podupiranja" tih pokreta.

Ima, ipak, Staljinovih pokušaja da izradi jednu strateško-taktičku koncepciju odnosa između revolucionarnog proletarijata ugnjetenih zemalja i oslobodilačkog pokreta tih zemalja. Takav pokušaj je učinjen u Staljinovom predavanju studentima Komunističkog univerziteta radnih ljudi Istoka, održanog 18. maja 1925. Reč je, dakle, o vanevropskim kolonijalnim zemljama, pa se ta strateško-taktička koncepcija na situaciju u Evropi mogla primeniti samo u smislu analogije.

Najrazvijenije kolonijalne zemlje, poput Indije, gde je sporazumaški deo nacionalne buržoazije već stigao da se dogovori sa imperijalizmom, stvorivši blok sa imperijalizmom protiv radnika i seljaka svoje zemlje, predstavljaju poseban oblik. Uslov za pobedu revolucije je razbijanje tog bloka, a u tu svrhu proletarijat svoju akciju treba da koncentriše protiv sporazumaške buržoazije. Znači, kao prvi neprijatelj se označava sporazumaška domaća buržoazija, a ne strani imperijalizam. U toj akciji proletarijat treba sâm da se pripremi za ulogu *vođe* oslobodilačkog pokreta. Stvoriti revolucionarni antiimperijalistički blok i obezbediti u njemu hegemoniju proletarijata — to je zadatak. Taj blok može, ali ne mora, uzimati oblik jedinstvene radničko-seljačke partije, formalno vezane jedinstvenom platformom. Samostalnost kompartije je obavezna i osnovna stvar, jer samo ona može pripremiti i sprovesti hegemoniju proletarijata. Takva „kompartija može i mora stupiti u otvoren blok s revolucionarnim krilom buržoazije da bi, izolovavši sporazumašku nacionalnu buržoaziju, povela za sobom milionske mase protiv imperijalizma".

Ta shematska razrada, nastala 1925. godine, nije kasnije dalje razvijena, ali ju je Staljin 1927. godine još jednom potvrdio u svom članku „Međunarodni karakter oktobarske revolucije".

Koliko su i kako Staljinove teze, svojom analogijom, uticale na strategijsko-taktičke zamisli KPJ o nacionalnom pitanju, krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, trebalo bi još ispitati (na primer, pitanje analogije između „indijske" sheme i nacrta stvaranja nacionalno-revolucionarnih pokreta Hrvata, Slovenaca i Makedonaca, o kojima ćemo još nešto kazati). Ali, bez obzira na to, u revolucionarnom delovanju KPJ su već dolazila do izražaja vlastita iskustva i prvi teorijski zaključci.

Dinamika pronicanja u društvena kretanja u mnogonacionalnoj Jugoslaviji je bila u direktnoj srazmeri sa spremnošću KPJ za realnu revolucionarnu aktivnost. Koliko je, na primer, akcija Josipa Broza, u Zagrebu 1928. godine, protiv frakcionaštva bila važna za borbenu osposobljenost KPJ sve do rata i revolucije, toliko je ona, možda u većoj meri, anticipirala onu koncepciju

spoja nacionalnooslobodilačke borbe, pod direktnim i najaktivnijim vodstvom radničke klase, sa socijalističkom revolucijom.

Borba protiv frakcionaštva je bila povezana sa borbom protiv pokušaja unošenja nacionalizma u redove revolucionarne radničke partije, osobito protiv pokušaja desnice „da nacionalnu borbu prenese u sindikalni pokret". U vezi sa tim, Tito je 1928. rezimirao zaključke iz ranijih dokumenata o položaju u Jugoslaviji (Peti prošireni plenum IKKI i Treći kongres KPJ) na način koji svojom pregnantnošću govori da je to bio i rezultat i vlastitog poimanja („nacionalno ugnjetavanje svih nesrpskih nacija sa strane krupne srbijanske buržoazije i dvora, pred kojima uprkos kapitualaciji buržoaskog i sitnoburžoaskog vodstva ugnjetenih nacija neće da kapituliraju mase.")

Možda najizrazitiji dokument iz tog doba je proglas zagrebačkog gradskog komiteta KPJ koji je napisao Josip Broz, neposredno posle skupštinskog atentata.[210] Njegova karakteristika jeste u tome što najočiglednije ističe direktnu povezanost politike, uperene protiv radničke klase, sa hegemonističkom politikom nacionalnog ugnjetavanja. Borba za klasno i nacionalno oslobođenje tu su nerazdvojno povezane, i jednom i drugom oslobođenju treba da služi avangardna akcija proletarijata, koji priprema generalni štrajk. Potpuno je jasna osuda politike prosjačenja, za mrvice vlasti i sporazumaštva, koju vodi vodstvo HSS. Ali, ova osuda nije deklarativna, ona ističe rezultate takve politike. Potpuno je jasno pozitivno stanovište proletarijata prema pokretu za nacionalno oslobođenje, ali ne kao nekakvog arbitra iznad nacije, već kao onog njenog sastavnog dela koji jedini može i mora izvesti delo oslobođenja.

Razvitak politike KPJ (SKJ) u pitanju nacija treba posmatrati sa stanovišta revolucionarnih iskustava, i to sve do današnjeg vremena. Nije reč o zahtevu da se prošlo zbivanje posmatra sa što veće vremenske distance, iako ne treba potceniti opšti značaj takve distance za istorijsko izučavanje. Baš današnje vreme produbljuje i izoštrava uvid u karakter društvenih procesa u ranijim fazama. Prodor samoupravnog pravca u našem socijalizmu, i to u konfliktu sa centralističko-etatističkim, pa i liberalističkim težnjama, omogućio je dublje razumevanje društvenog zbivanja u vezi sa nacijama. Treba iskoristiti takvu šansu i za naučno uopštavanje. Da se poslužimo rečima iz knjige Najdana Pašića, koja je, po našem mišljenju, prva daleko doprla u

Radovi Josipa Broza Tita uzeti su mahom iz edicije *Sabrana djela*, „Izdavački centar Komunist" — „Beogradski izdavački zavod" — „Naprijed", počev od prvog toma, Beograd 1977, pa nadalje. Pošto su u toj ediciji dela poređana hronološkim redom, mogu se, prema datumu, lako pronaći pa zato izostavljamo u tim slučajevima referencije.

korišćenju te šanse. Tu nalazimo da je tesna zakonita povezanost borbe radničke klase za svoje klasno oslobođenje i rešavanje nacionalnog pitanja otkrivena i potvrđena u praksi jugoslovenske revolucije potpunije i kategoričnije nego u bilo kojim prethodnim teorijskim predviđanjima.[211]

Sa gledišta socijalističkih revolucija, pogotovu naše revolucije, kao centralni problem u ostvarivanju odnosa između borbe radničke klase i nacija stoji onaj postulat iz *Komunističkog manifesta* da se proletarijat mora podići do vodeće klase nacije, da se sam konstituiše kao nacija. Neka nam bude dozvoljeno da taj problem osvetlimo pomoću konstatacija i teorijskih uopštavanja koje nalazimo u pomenutoj knjizi.

Pod utiskom nove aktuelizacije pitanja nacija u svetu, kao i saznanja da se u mnogonacionalnoj zajednici, kao što je Jugoslavija, samoupravljanje ne može razviti u celovit sistem globalne organizacije društva ako i odnosi među nacijama nisu postavljeni na principijelno istu samoupravnu osnovu, pažnja se usredsređuje na pitanje načina i metoda osvajanja položaja nacionalne klase od strane proleterijata. Razume se, ni samo pitanje ni odgovor na njega nisu tako jednostavne i lake stvari, pogotovu ne onakve kakvim one izgledaju u raznim teorijskim shemama. Od kada postoje nacije, nacionalno pitanje je neprekidno na dnevnom redu i neprekidno se rešava ne samo u odnosima između nacija, nego i unutar svake nacionalne celine. Na to se nadovezuje uočavanje aktuelnosti istorijske činjenice da dok postoje nacije u jednoj višenacionalnoj zajednici ne može biti „čiste" socijalne revolucije; revolucije koja, s obzirom na neizbežno zadiranje i u životne uslove nacija, ne bi imala i svoju bitnu nacionalnu komponentu. U vezi sa svim tim, nadasve jasno vidimo da se uslovi za osvajanje položaja nacionalne klase za proletarijat ne ograničavaju na političku stranu, na osvajanje vlasti kao čina revolucije, već da idu mnogo dublje i da su stvar jednog dužeg istorijskog procesa, koji niti svršava niti počinje samim političkim osvajanjem vlasti. Jer, kaže Pašić, stvarno pretvaranje radničke klase u nacionalnu klasu treba razumeti u smislu društvene dominacije njenog klasnog interesa.

Pitanje o novim pogledima KPJ na nacionalno pitanje u Jugoslaviji treba, dakle, postaviti ovako: u koje se vreme i kako u politici KPJ stvarno afirmiše orijentacija da radničku klasu treba povesti u borbu za osvajanje položaja nacionalne klase (vodeće klase nacija) i koji su to elementi u subjektivnom saznanju KPJ koji vode ka uspešnom izvršenju tog istorijskog zadatka?

[211] Najdan Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*, 2. izdanje, „Radnička štampa", Beograd 1976.

Moglo bi se reći da su se rasprave o nacijama i o njihovim pokretima razvijale u KPJ najviše pod uticajem posmatranja nacija sa stanovišta njihovih međusobnih odnosa, odnosno sa aspekta njihove suverenosti u odlučivanju o oblicima tih odnosa. U spremnosti da se nacije bore za takvo odlučivanje, merila se i „količina" revolucionarnih potencijala na koje radnički pokret može računati. Pitanje nacije, kao okvira klasne borbe, ostajalo je daleko u pozadini, u senci. A to se pitanje odnosilo i odnosi na sve nacije podjednako, i na privilegisane i na neravnopravne. Revolucionarna radnička partija je uzimala nacije u obzir samo ukoliko je u njima videla uzrok masovnog pokreta, koji daje šansu i pokretu radničke klase. Nije još postojala razrađena orijentacija o tome da se borba radničke klase razvija i u smislu neposrednog osvajanja, bez posebnih etapa, položaja nacionalne klase. Simptomatično za takvo stanje jeste, između ostalog, i činjenica da su se marksisti u Jugoslaviji, u ono vreme, bavili, tako reći, isključivo položajem neravnopravnih nacija, da nisu poklanjali pažnju i analizi stanja i položaja srpske nacije, bar u onoj meri u kojoj je to, pre više od pola veka, činio Svetozar Marković. Ostala je — moglo bi se čak reći — i tradicija o njegovoj osudi i odbacivanju velikosrpske politike, ali se njegovo naučno utemeljenje revolucionarne srpske nacionalne politike nije nastavljalo.

Kako se u ono vreme zamišljao odnos revolucionarnog i nacionalnog pokreta, kako se zamišljao način na koji će radnička klasa da iskoristi revolucionarne mogućnosti koje postoje u tom drugom pokretu? Redovno se govorilo o nužnosti saveza radnika i seljaka ugnjetenih nacija. Postoji, doduše, već vrlo rano i formulacija, u kojoj se govori i o neposrednom povezivanju radničke klase sa nacionalnim pokretima, o mogućnosti pojavljivanja radničke klase kao vodeće političke snage i u nacionalnom pokretu. Tako je, na primer, Treći plenum IKKI (12—23. jun 1923), u vezi sa situacijom u Jugoslaviji, zaključio: da bi KPJ postala politička snaga u zemlji, ona se mora postaviti ne samo na čelo proletarijata već i na čelo naroda, preuzeti na sebe rešenje nacionalnog pitanja, a ne prepuštati ga građanskim opozicionim strankama.[212] No, i pored toga, po pravilu, dominiraju formulacije o tome koje taj odnos i način njegovog ostvarivanja svode na podupiranje, potpomaganje nacionalnih pokreta od strane KPJ, ali nigde se ne govori o njenoj vodećoj ulozi i u tim pokretima. Pretpostavljajući da u nacionalnim pokretima postoje čak nacionalno-revolucionarne struje, Treći kongres KPJ (1926) podvlači dužnost Partije da te struje podržava i pomaže.

[212] Gordana Vlajčić, *Osma konferencija zagrebačkih komunista*, „Školska knjiga", Zagreb 1976, str. 46. — Slično i rezolucija Petog plenuma IKKI, Istorijski arhiv KPJ, naveden pod nap. 189, str, 436.

Pa ipak, postojalo je saznanje o nužnosti aktivnog odnosa komunista prema pokretima ugnjetenih nacija. Ali, u tome bi se teško mogla videti već oformljena celovita orijentacija. Ne protivreči li takvoj tvrdnji činjenica da je predstavnik KPJ na Šestom kongresu Kominterne, Jakob Žorga, izjavio da KPJ mora biti spremna da revolucionarna kretanja masa, zbog nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja, prihvati i da im se stavi na čelo? Razume se, sve takve i slične izjave, delimično često i protivrečne, ne treba *a priori* odbacivati, niti ih samo verbalno propitivati; nego ih stavljati u kontekst one pojave u revolucionarnoj aktivnosti KPJ koju nazivamo novim kursom.

Naša istorijska i društvena nauka uopšte nije još svestrano izučila i teorijski obrazložila taj novi kurs. To je naš veliki nedostatak. To otežava i izučavanje i teorijsko osmišljavanje izvornosti naše revolucije i svega novog što je ona donela. Zbog toga često dolazimo čak i u takvu situaciju da neprestano moramo dokazivati raznim skeptičarima, dogmatskih ili kakvih drugih profila, da nešto novo zaista postoji u nastanku i razvoju naše revolucije i celokupnom društvenom razvitku što ga je ona inaugurisala.

Za potrebe ovog razmatranja, mogu poslužiti opredeljenja novog kursa koje daje Edvard Kardelj; jedan od njegovih glavnih protagonista. Govoreći u 1959. o novoj koncepciji borbe KPJ, Kardelj daje sledeće oznake: „Orijentacija na mase, na otvoreno more celokupnog političkog, ekonomskog i drugog zbivanja u zemlji i u svetu; . . . stvoriti nove taktičke pristupe i sredstva . . . da (KPJ) postane faktor na svim područjima društvenog života i zbivanja u Jugoslaviji; . . . celokupna se partija . . . postavila na vlastite noge i okrenula licem ka unutrašnjim problemima Jugoslavije i njezinog radničkog i demokratskog pokreta. Nova orijentacija . . . na mase . . . da (KPJ) postane istinski i jak politički faktor na svim područjima društvenog života. . ., ozdravljena od frakcionaštva i zavereničkog sektaštva, . . . da se ne orijentiše pretežno na svakidašnje ekonomske borbe radničke klase, da ne gubi ispred očiju integralnost društvene problematike nacije; biti sve značajniji i svugdje prisutni politički faktor, počevši od svakidašnjih ekonomskih i sindikalnih borbi radništva pa do ideološke borbe na području političkog života i kulture; ukratko, . . . afirmisati se ne samo kao vođa radničkih masa . . . već kao idejni faktor u celokupnom životu. A takvu rukovodeću ulogu može postići samo KP naslonjena na radničku klasu i na široke seljačke mase . . . u saradnji sa ostalim progresivnim političkim strujama i organizacijama . . .“[213]

[213] E. Kardelj, *Posle dvadeset i pet godina*, „Četrdeset godina“, knj. 2, „Kultura“, Beograd 1960, str. 6 i sl.

O značaju Osme konferencije zagrebačke organizacije KPJ (1928) već je dosta rečeno, a uglavnom i prihvaćeno, da on nije, samo i pre svega, sadržan u odluci da se istupi protiv frakcionaštva, nego i u tome što je ta konferencija ukazala na put kojim KPJ može i mora da reši pitanje položaja radničke klase u naciji.[214] Osma konferencija je stvarno označila početak svestrane aktivne politike KPJ prema nacionalnim pokretima i nacijama, u prvom redu putem okupljanja u akciji svih njihovih demokratskih i naprednih snaga. To takođe, znači, da je tu početak onog sticanja samostalnog revolucionarnog iskustva, koje će se do jeseni 1940. nagomilati i prerasti u nov kvalitet, u proklamovanje povezanosti nacionalnooslobodilačke borbe sa socijalističkom revolucijom, i to u jednom procesu, bez obaveznih i postepenih etapa, pri čemu će bitnu pretpostavku činiti već afirmisana solidarnost naprednih snaga u svim nacijama Jugoslavije, odnosno da slobodu nacija zajednički brane od imperijalističke agresije fašističkih država, koja je bila na pomolu.

No, u tom smislu je moguće reći i nešto više i konkretnije u vezi sa samom Osmom konferencijom i sa zbivanjima neposredno posle nje, naročito u praksi novoizabranog mjesnog komiteta u Zagrebu.

Francionaštvo je, doduše, pokušalo da igra i na kartu nacionalnih suprotnosti i nacionalnog pitanja, ali je ono ipak bilo opšta, a ne nacionalno određena pojava. To je bila bolest vrhova KPJ, bez obzira na nacionalne razlike. No, važno je uočiti da je borba za jedinstvenu avangardu proletarijata nužno morala na nov način da u politici KPJ aktivira i nacionalno pitanje. Protivfrakcionaška akcija, koja je zahtevala vraćanje u mase članstva i njihovu aktivizaciju u živom kontaktu sa stvarnom, svakidašnjom, političkom problematikom, morala je da oživi i aktivan odnos prema nacijama i nacionalnim problemima. Ovaj aspekt te i takve protivfrakcionaške akcije, očigledno se ispoljavao i u akcentima kritike Đure Đakovića na račun „desničarskih tendencija levih".[215] Đaković je desničarstvo levice video u njezinoj društvenoj neaktivnosti, i to na prvom mestu baš u nacionalnom pitanju.

„Po nacionalnom pitanju — kaže on — da li je 'ljevica' iskoristila hapšenje vodstva Radićeve stranke? Nije! Da li je

[214] G. Vlajčić, delo pod nap. 212. — *Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ—SKJ kao moderne partije radničke klase,* Zbornik radova naučnog skupa, „Prosvjeta", Zagreb 1978 (Prilog autora ove knjige str. 201—218).

[215] Ubavka Vujošević, *Tri nepoznata spisa Đure Đakovića o frakcijskim borbama u KPJ,* „Historijski institut Slavonije i Baranje, Zbornik" 12, Slavonski Brod 1975, str. 168, 171, 176.

iskoristila primjenu Obznane na Radića stranku? Nije! Da li je iskoristila kapitulaciju Radića? Nije! Da li je izdala proglas narodu povodom dolaska Radićevaca u Parlament? Nije! Da li se je stavila u vezu sa Makedonskom revolucionarnom organizacijim? Nije! Da li je koji 'ljevičar' preuzeo odbranu pred sudom pohapšenih i progonjenih Makedonaca? Opet nije!" Na aprilskom savetovanju predstavnika KPJ u Moskvi (1928) Đ. Đaković je govorio u istom smislu: „U proceni političke situacije, kao i u nacionalnom pitanju, imali su drugovi iz takozvane ljevice zavidno ispravno gledište. Ali kad se pogleda u praktično sprovođenje u život toga gledišta, onda su oni vršili mnogo pogrešaka, koje su imale čisto desničarske osobine." A na drugom mestu u istom izlaganju, on kaže: „ . . . Imamo po svima pitanjima izgrađena gledišta . . . gledišta koja su danas vodeći drugovi jednoglasno usvojili, ali ih ne provode u život."

Isti aspekt metoda protivfrakcionaške kritike, nalazimo i na samoj Osmoj konferenciji. U svom koreferatu uz izveštaj Mjesnog komiteta, Josip Broz upozorava na neaktivnost MK u reagovanju na unutrašnju situaciju u zemlji i na taj način uključuje u raspravu — u suprotnosti sa izveštajem sekretara — i nacionalno pitanje. Rezolucija te konferencije traži podizanje političke aktivnosti ćelija pravodobnim reagovanjem na važne političke događaje, zahteva da se obrati naročita pažnja na unošenje političkih momenata u rad ćelija . . . Usvojene direktive delegatu zagrebačke organizacije su kritikovale drugove iz levice da se nisu brinuli da Partiju aktiviziraju, premda im je to bilo moguće. One su tražile kao jedan od puteva za izlaz iz ovakvog stanja: podizanje političke aktivnosti celokupne Partije.

Dakle, kritika kroz vehementno traženje najaktivnijeg odnosa prema celokupnom političkom životu zemlje i naroda. Već smo pomenuli karakteristiku proglasa zagrebačkog Mjesnog komiteta KPJ posle skupštinskog atentata, kao načina realizacije nove orijentacije, i to baš povodom krajnjeg zaoštravanja nacionalnog pitanja. U svemu tome, vidimo dokaze za pravilnost ocene da je Osma konferencija značila klicu i početak budućeg novog kursa u delovanju KPJ, a da je to ujedno značilo i preuzimanje inicijative u nacionalnom pitanju.

„Nesreća naše Partije — kaže Kardelj — bila je da je šestojanuarska diktatura oštro i svom težinom zasekla u proces njene regeneracije, u proces koji je već započeo — nastupom takozvane zagrebačke grupe — ali koji još nije bio okončan".[216] Uz ovu konstataciju o učinku šestojanuarske diktature, treba se pitati: dokle su tendencije, ispoljene na Osmoj konferenciji, ipak već bile doprle u Partiju, u onih deset meseci, koliko je još ostalo

[216] E. Kardelj, delo pod nap. 213, str. 6 i sl.

do diktature? To su pitanje već postavljali i izučavali istraživači pre nas. Oslonićemo se na njihov rad, imajući na umu ono što je u vezi sa odnosom revolucija — nacija.

Tu su, pre svega, aprilsko savetovanje predstavnika KPJ i otvoreno pismo Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, a zatim Četvrti kongres KPJ u Drezdenu. Na savetovanju su predstavnici IKKI izneli svoje savete. Jugoslovenski učesnici su uglavnom mogli samo potpisati tekst otvorenog pisma. „Očekivanja većine delegata Osme zagrebačke partijske konferencije da će IKKI njihove zahtjeve shvatiti u kontekstu cjelokupnih zbivanja u Jugoslaviji toga vremena, nisu se ispunila. Uzeo je u obzir samo one zahtjeve koji su se toga momenta uklapali u opće koncepcije daljeg idejnog i organizacijskog razvitka Kominterne."[217] Zaista otvoreno pismo nije razmatralo celokupna zbivanja u Jugoslaviji i osuda frakcionaštva nije usmerena ka traženju novih prilaza revolucionarne avangarde tim zbivanjima. Ipak, to pismo je izričito podržavalo inicijativu zagrebačke konferencije, izdiže je kao dokaz da KPJ „ima zdravo članstvo, koje zna da čvrstom radničkom rukom zavede poredak u Partiji". Ono prihvata i osnovnu misao konferencije i postavlja je kao prvi zadatak vremena: dublje u mase! U mase jugoslovenskog proletarijata! U pogledu nacionalnog pitanja, naravno, nema ni pokušaja traženja novih koncepcija. Ali se kao izraz procene međunarodne situacije, nadasve ističe opasnost od rata. U tome pismo ima određenu karakteristiku stavova Šestog kongresa Kominterne i Četvrtog kongresa KPJ, koji su se približavali. („Savez radničke klase sa radnim masama ugnjetenih nacija i njihova najbezobzirnija odbrana od strane Komunističke partije od velikosrpskog imperijalizma, protiv novog rata, koji lebdi nad radnim masama Jugoslavije i protiv izdajstva socijal-demokratije, tog pomoćnika jugoslovenskog fašizma.") No, sva praktična očekivanja su usmerena ka kongresu KPJ, koji treba „jedanput za svagda i do kraja" da pomete „sve što leži na putu i smeta njihovom sprovođenju u delo" (rezolucija IKKI i plenuma CK KPJ).

O Četvrtom kongresu KPJ, koji se održao početkom novembra 1928. u Drezdenu, još nemamo monografsku obradu. U pogledu samostalnosti i originalnosti njegovih zaključaka, prilično jednodušno se potvrđuje mišljenje, izraženo u *Pregledu istorije SKJ:* „Sva tekuća politička pitanja . . . analizirana su sa vidika programa Komunističke internacionale, primljenog na njenom VI kongresu . . ." To važi i za raspravljanje o karakteru revolucije u Jugoslaviji: „Kongres je to pitanje raspravljao sa vidika programa KI i pokušao da obradi šablonsku postavku tog programa da je u

[217] G. Vlajčić, delo pod nap. 212, str. 155

Jugoslaviji na pomolu buržoasko-demokratska revolucija koja će brzo da se razvije u proletersku."

Do sada najdetaljnija obrada Četvrtog kongresa dolazi do sledećeg zaključka: „Tok i zaključci Četvrtog kongresa KPJ nesumnjivo potvrđuju da su prvenstveno bili rezultat utjecaja autoriteta Kominterne, koja je već tada vodila tako malo brige o specifičnostima razvitka pojedinih komunističkih partija . . . Idejne osnove i sadržaj strategije i taktike jugoslavenskog komunističkog pokreta krajem 1928. godine bili su isključivo rezultat procjena VI kongresa Kominterne, a najmanje jugoslavenskih komunista." [218]

O Četvrtom kongresu KPJ nije, dakle, još ni približno rečena poslednja reč. Vrlo malo znamo o njegovom toku i diskusijama. Ne znamo šta se sve raspravljalo i izrazilo u toku pripremnih pokrajinskih, oblasnih i okružnih konferencija. Nema sumnje, treba pretpostaviti da je u praksi, pa i u misli, komunista, koji su se aktivno susretali sa stvarnošću u Jugoslaviji, već tada započeo proces koji će kasnije dovesti do novih koncepcija o putu ka revoluciji. Zagrebačka grupa sigurno nije bila usamljena pojava. Druga sa njoj sličnim tendencijama, mada se nisu tako prodorno izrazile, bila je, na primer, i u Sloveniji, ali sigurno ne samo tu. Ali sve to se, očigledno, nije — ili se tek vrlo malo — izrazilo u rezolucijama Četvrtog kongresa, izuzev, razume se, same osude frakcionaštva i podrške novom rukovodstvu.

Tražeći u rezolucijama Četvrtog kongresa KPJ indicije za početke kasnijeg razvitka novog kursa, čini nam se da takav jedan početak lakše nalazimo u manje istaknutoj tezi rezolucije, onoj koja raspravlja o karakteru revolucije u Jugoslaviji. I tu se pojavljuje problem kako odrediti samostalnu poziciju KPJ u nacionalnom pitanju, i to konkretno protiv Seljačko-demokratske koalicije, čija se prividna revolucionarnost smatra najvećom (!) opasnošću („Izvesno privremeno i prividno približavanje hrvatske, pa i prečanske srpske buržoazije, s njenom politikom demonstrativnih pretnji, k revolucionarnim težnjama masa predstavlja danas najveću opasnost . . ."). Stoga KPJ, kao prvo, treba „da dovede do izražaja svoju samostalnu poziciju". Određujući kako i čime da se reši taj zadatak, — pored oprobanog „odlučnog demaskiranja nacionalnog reformizma buržoaskog vodstva SDK" — uzgred se ističe i jedna misao koja, bez sumnje, potiče iz same jugoslovenske stvarnosti. Naime, kaže se da borba hrvatskog naroda za samoopredeljenje, kroz aktivnost proletarijata i KPJ, treba da bude povezana „s oslobodilačkom borbom crnogorskog, makedonskog i albanskog naroda i sa širokim

[218] G. Vlajčić, isto delo, str. 181.

pokretom prezaduženog srbijanskog seljaštva".[219] To je, zapravo, ona misao koja će se kasnije — *mutatis mutandis* — izraziti u glavnoj političkoj paroli NOR-a i revolucije, u geslu borbe za bratstvo i jedinstvo.

6. REAKCIJA UNITARISTIČKE DIKTATURE I REAGOVANJE KPJ

Kralj Aleksandar Karađorđević je još vladi Antona Korošca dopustio da resignira, kako bi posle toga prividno vodio pregovore sa predstavnicima SDK, sve dok 6. januara 1929. nije proglasio diktaturu. Tvrdeći da je svako parlamentarno rešenje nemoguće zbog nepremostivih razlika u stavovima pojedinih stranaka, on je objavio da je Vidovdanski ustav prestao da važi i da je parlament, kao „glavna smetnja za svaki plodan rad u državi", raspušten. Kralj je izjavio da „između naroda i kralja ne može i ne sme više da bude posrednika". Kralj je lično preuzeo vlast i time je zavedena tzv. šestojanuarska diktatura. Imenovana je neparlamentarna vlada, odgovorna samo kralju, a za predsednika je postavljen general Petar Živković, komandant kraljeve garde. Ukinuta su i izabrana predstavništva u opštinama i drugim ustanovama.[220]

Diktatura je bila odgovor na zaoštravanje odnosa u državi zbog nerešenog nacionalnog pitanja i odgovor na porast socijalnih pokreta seljačkih i radničkih masa, s obzirom na sve veće teškoće seljačkog gazdinstva i sve jače iskorištavanje rada. U vezi sa prvim stavom, treba reći da se u diktaturi izrazila odlučnost krupne buržoazije u Srbiji i kralja lično da po svaku cenu očuvaju svoju prevlast u centralistički uređenoj i vođenoj državi. Drugom svojom reakcijom, diktatura je ispoljila širi interes buržoazije svih nacija u Jugoslaviji da spreče produbljenje socijalnih pokreta, posebno da spreče narastanje uticaja KPJ. Zbog toga je diktatura dobila znatnu i neposrednu podršku od strane hrvatske, slovenačke i drugih buržoazija van Srbije, naročito iz krugova finansijskog kapitala. Za svoj državni udar, Kralj Aleksandar je dobio podršku i vladinih krugova Francuske i Engleske, pa i Čehoslovačke.

Neposredan povod za proglašenje kraljeve diktature ipak nisu bili socijalni već nacionalni konflikti. Antagonističke suprotnosti u građanskoj politici u vezi sa pitanjem — ne prava nacija na samoopredeljenje, što je tada tražila jedino KPJ — već unutrašnjeg uređenja, ustavne reforme države. Taj antagonizam

[219] Istorijski arhiv KPJ, knjiga navedena pod nap. 189, str. 164.
[220] N. Šarac, delo pod nap. 181.

građanskih nacionalista nije izražavao neku dublju, bez konflikta nerazrešivu, suprotnost interesa nacija Jugoslavije, niti se taj antagonizam oslanjao na dinamiku širokih, građanstvom predvođenih, nacionalnih revolucionarnih pokreta. Ti su pokreti za tu politiku postojali samo kao argument, kojim treba „opametiti" državni vrh, kralja, kako bi uvideli potrebu ravnomernije podele vlasti između predstavnika pojedinih nacionalnih buržoazija, pre svega hrvatske, odnosno „prečanske" i srpske buržoazije. Nacionalni konflikti nisu dobili karakter državne krize usled sudara nacionalnih pokreta, već kao posledica provokatorskog čina državnog vrha — atentata u skupštini, pa zatim i političkog reagovanja Seljačko-demokratske koalicije u Zagrebu. Koristeći nacionalne suprotnosti u građanskoj politici, kralj se stalno nametao kao arbitar, da bi ojačao svoju apsolutističku poziciju, a zahtev SDK za federativnim preuređenjem države poslužio mu je samo kao povod za uvođenje otvorene diktature.

Pored predstavnika vojske, kao glavnog kraljevog oslonca, u vladu diktature su ponajviše ušli pojedini kraljevi ljudi iz rukovodstava Radikalne i Demokratske stranke, kao i pet ličnosti iz redova unitarističkog građanstva i bankara u Hrvatskoj. Za spoljašni utisak, najinteresantniji je bio član vlade iz Slovenije, Anton Korošec, kao jedini šef stranke, i to jedne od najvažnijih nesrpskih nacionalnih stranaka. Slovenački klerikalizam je time pomogao prikrivanju hegemonističke suštine diktature.

Jedan od prvih činova diktature je bio donošenje dopuna Zakona o zaštiti države, i to u smislu što su pod njegov udar mogli doći svi građani, koji bi se na bilo kakav način protivili režimu. Svu mržnju režim diktature je, bez ustezanja i oklevanja, usmerio protiv KPJ, sa namerom da je najbrutalnijim sredstvima razbije i uništi. U tome se i pokazala najdublja klasna suština Aleksandrovog režima kao diktature, u ime najreakcionarnije, u srži anacionalne buržoazije. Pogrešna ocena rukovodstva KPJ, o tome da je oružana borba, građanski rat „protiv generalske vlade, za vladu radnika i seljaka, za samoopredeljenje sviju nacija Jugoslavije" — jedini izlaz iz krize, olakšala je diktaturi obračun s komunistima, ali ga sasvim sigurno nije prouzrokovala.

Među merama diktature je bila i zabrana svih političkih stranaka, koje bi delovale na promeni državnog uređenja ili koje bi imale „plemenski ili verski karakter". Ta zabrana je pogodila građanske stranke, naročito opozicione. Njihovo javno delovanje je bilo onemogućeno, iako su stare stranačke veze, naročito u vodstvima, ostale. Zbog novih ograničenja je prestalo da izlazi više od polovine listova. Uprkos tome, građanske opozicione stranke i grupe su prihvatile diktaturu bez i najmanjeg otpora. Pojedini poznati opozicioni političari, sa svojim javnim izjavama, čak su pomagali i jačali iluziju, koja je tada bila prilično

popularna, da je diktatura navodno samo prvi korak ka obnovi parlamentarnog sistema, na temelju nekog novog, pravednijeg uređenja države. Tako je, na primer, vođa HSS, V.Maček govorio da je stena razorena i da je pogrešno skopčani „lajbek raskopčan", to jest da je otvoren put ka novom ustavnom uređenju. Pri tome je kralju priznavao ulogu spasitelja i uzvišenog posrednika.

No, ubrzo se pokazalo da kralju ni na kraj pameti nije bilo ustavno rešenje nacionalnog pitanja, u smislu ravnopravnosti, već potpuno obrnuto.

Najvažniji i kulminantni politički čin diktature, pored samog njenog proglašenja, je dekretiranje zakona o nazivu i podeli države na upravna područja od 3. oktobra 1929. Dotadašnji naziv države je promenjen u „Kraljevina Jugoslavija". Preuzeto je jugoslovensko ime koje je imalo i tradiciju i istorijsko opravdanje, a imalo i specifičnu ulogu u kontroverzama oko načina ujedinjenja i državnog uređenja. Nekad se to imenovanje povezivalo sa pogledima naročito Južnih Slovena u Habsburškoj Monarhiji. No, u 1929. godini to ime je trebalo da obavi ulogu jačanja osnovne ideje nosilaca diktature o nacionalnom i upravnom jedinstvu države.

Ukinuta je podela države na 33 oblasti, umesto njih je formirano devet banovina. Posebnu, desetu jedinicu je sačinjvao Beograd sa Zemunom i Pančevom. Imena banovina, sem Primorske, su uzeta od imena reka. Time se htelo izbrisati kontinuitet imena istorijskih (nacionalnih) pokrajina, a i sama struktura (omeđenost) tih pokrajina. „Pri određivanju granica pojedinih banovina vodilo se prvenstveno računa o tome da te granice budu prirodne", izložili su predstavnici vlade. Ali, pošto su i granice istorijskih pokrajina bile mahom prirodne (u reljefu utemeljene), to se namera da pokrajine budu izbrisane nije mogla dosledno sprovesti. Najizrazitije rasparčanje su doživele Bosna i Hercegovina, ali i sama Srbija. Suprotan slučaj predstavljaju Dravska i Vardarska banovina. Zbog svog isturenog geografskog položaja one su obuhvatile, hoćeš-nećeš, uglavnom slovenačku i makedonsku teritoriju.

Odmah su se pojavile kritičke primedbe da je namera autora ove podele bila ta da u pretežnom delu banovina osigura srpsku većinu stanovništva. Razume se, pribrajajući Srbima Makedonce, Crnogorce i po mogućstvu i Muslimane. U Hrvatskoj primenjen je drugi postupak. Podelom na Savsku i Primorsku banovinu je perpetuirana stara istorijska podela na bansku Hrvatsku i Dalmaciju, koja je u prošlosti, pre stvaranja jugoslovenske države, predstavljala glavnu prepreku osamostaljenju Hrvatske. Treba uzeti u obzir i to da je banovinski sistem pomalo ličio na nekakav surogat federalizma te da je uvođenje zvanja bana izlazilo u susret hrvatskoj istorijskoj tradiciji. Samo što banovine nisu imale nikakvu autonomiju, a banovi su postavljani kraljevim ukazom,

po njegovom izboru. Od devet prvoimenovanih banova dvojica su bili generali, a jedan visoki činovnik javne bezbednosti.

Istim dekretiranim zakonom zabranjena je upotreba „plemenskih" zastava (što je pogodilo i uobičajenu povezanost srpskog stanovništva sa srpskom zastavom) i raspuštena su društva i ustanove „čije je plemensko obeležje ili ime, cilj ili rad u suprotnosti sa državnim i narodnim jedinstvom". Predsednik vlade diktature P. Živković je naglasio da je dekretirani zakon ostvario „potpuno i sintetičko rešenje našeg nacionalnog problema".

KPJ je tada isticala upravo suprotan zaključak, naime, da predstoji još veće i bezočnije nacionalno tlačenje i eksploatacija.

U retrospektivi istoričara istupaju dva elementa ovog čina diktature. O prvom Nedim Šarac: „Zvanično proglašeno 'apsolutno načelo: jedan narod i jedno nacionalno osećanje' izlazilo je iz okvira date istorijske objektivnosti, pa se već zato i politika obilježena tim principom — bez obzira na neizrečene ili zamaskirane namjere njenih glavnih protagonista — lišavala realnog prostora i perspektive u jugoslovenskom nacionalnom pluralizmu. Ni drugi postulati šestojanuarskog režima nisu sačinjavali formulu za prikladnu ogranizaciju i unapređenje države i društva". [221] O drugom Desanka Pešić: To je bilo „pojačavanje centralizacije i koncentracije vlasti u manji broj ruku . . . Ne samo političkim apsolutizmom, već i naglašavanjem jugoslovenske ideologije nastavljeno je udaljavanje od mogućnosti da se nacionalno pitanje reši".[222]

I pored takvih dokaza, građanska opozicija se nije rešila na bilo kakav otpor. Došlo je samo do emigracije pojedinih političara, pre svega iz redova HSS. Pojedinci među njima su se, u emigraciji, približili komunistima, a neki ustaškom separatističkom i fašistički usmerenom pokretu, koji je baš tada nastajao van Jugoslavije, pod zaštitom fašističke i ka uništenju Jugoslavije usmerene Italije, a delimično i Hortijevske Mađarske. Demokratski emigranti su uglavnom bili neaktivni i spremnali se na tiho vraćanje u domovinu. Najznačanija ličnost među njima je bio vođa SDS, Svetozar Pribićević, koji je postao uvereni republikanac i pred svetskom javnošću vodio borbu za raskrinkavanje hegemonističkog karaktera Aleksandrove diktature (o tome je u Parizu 1933. izdao i knjigu). Opšta pasivnost građanskih opozicionih vodstava, uticala je i na ponašanje širih masa njihovih pristalica, tako da parola KPJ o građanskom ratu, i pored toga, kod njih nije imala odjeka.

[221] Nedim Šarac, *Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine,* „Teme naše novije istorije", „Svjetlost", Sarajevo 1981, str. 138.

[222] D. Pešić, delo pod nap. 197., str. 247.

Iako je diktatura zabranom štrajkova i nezavisnih sindikata neposredno ugrozila i radničku klasu, radništvo, u svojoj većini, nije bilo spremno na revolucionarnu akciju. U revolucionarnim sindikatima, koji su bili pod neposrednim političkim uticajem ilegalne KPJ, nije bio organizovan ni deseti deo radnika, dok su ostale sindikalne organizacije bile pod uticajem reformista, nacionalnih stranaka ili uopšte pasivne. Tako je, sa svojim nastojanjem da se oružanim otporom suprotstavi diktaturi, KPJ ostala usamljena. U nejednakom, beznadnom sukobu poginuli su brojni komunisti i komunistički omladinci, a neki su bili ubijeni bez suđenja odmah posle hapšenja. Najpoznatije je ubistvo sekretara CK KPJ Đure Đakovića, i sekretara Crvene pomoći za Jugoslaviju, Nikole Hećimovića. Integritet KPJ, kao organizacije, bio je razbijen, celo rukovodstvo se aprila 1930. konačno premestilo u inostranstvo i, uprkos mnogim nastojanjima, nije uspevalo da održava veze sa aktivistima koji su ostali u zemlji. Od tada pa do kraja 1932, upravo zbog toga što se CK KPJ nalazio van zemlje, među partijskim organizacijama i pojedinim rukovodstvima u zemlji nije bilo gotovo nikakvih kontakata. Ali, time komunistički pokret u Jugoslaviji ipak nije bio uništen niti potpuno dezorganizovan. Oporavljajući se od prvih i najžešćih udara od strane diktature, skoro u isto vreme, počelo je i obnavljanje pojedinih organizacija, zahvaljujući u prvom redu njihovoj istrajnoj političkoj aktivnosti. Još u 1931. obnovljeno je, na primer, privremeno pokrajinsko rukovodstvo u Sloveniji, pri čemu je naročito bio aktivan Boris Kidrič, pošto se krajem prethodne godine vratio iz zatvora. Time što se jedina u državi pobunila protiv diktatorskog režima i tako raskrinkala njegovu reakcionarnu suštinu, KPJ je zadobila velik ugled. Zahvaljujući tom ugledu, ona se narednih godina relativno mnogo lakše povezivala sa radnim masama, a postepeno i sa pojedinim demokratama i progresivnim grupama, suprotstavljenim diktaturi, nacionalnoj neravnopravnosti i fašizmu.

Kraljevska diktatura je nastupala sa ideologijom pojačanog nacionalnog unitarizma i državnog centralizma. Ona je istakla nameru da pored „reda i discipline", ostvaruje i „potpuno duhovno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca". To je bio najviši uspon i kraj ideologije diktature. U suštini, ona je samo ponavljala frazu o „državnom i nacionalnom jedinstvu", te „integralnom jugoslovenstvu". Tvrdnja o jugoslovenskoj naciji je, zapravo, bila priznanje da diktatura nije bila ni sposobna, ni voljna da reši nacionalno pitanje. I, zaista, diktatura je samo ubrzala narastanje suprotnosti zbog nerešenog nacionalnog pitanja, koje su izazvale opštu političku krizu države; krizu koja je trajala sve do poraza i raspadanja Jugoslavije 1941. godine.

Diktatura je bila nesposobna da reši i bilo koje drugo goruće društveno pitanje u državi, posebno privredne probleme. U vreme diktature, ekonomski položaj se naglo pogoršavao, jer je Jugoslaviju, od početka 1930. pa nadalje, snažno pogodila svetska privredna kriza, koja se tu ispoljila i u vrlo drastičnim oblicima. Ukoliko je vlada uopšte i bila sposobna da preduzima neke ekonomske mere, ona je to činila tako, da sve teške posledice i terete prebaci na račun širokih radnih slojeva. Kriza se, isto tako, oštro ispoljila i na selu. I pre pojave velike svetske ekonomske krize, seosko gazdinstvo, gotovo u svim područjima Jugoslavije, bilo je, zapravo, u svojevrsnoj krizi, izazvanoj visokim poreskim opterećenjima, zelenaškim dugovima i vrlo niskim cenama poljoprivrednih proizvoda. Velika kriza, početkom tridesetih godina, samo je još više produbila ionako težak ekonomski i socijalni položaj seljaka. Ovo ističemo zbog toga što je takav položaj seljaka imao ne tako mali uticaj i na političko opredeljivanje seljaštva, kao daleko najvećeg dela populacije, pa i na negativan stav njegovih značajnih delova prema diktaturi i kralju Aleksandru posebno. Diktatura je u širim seljačkim masama stvorila opšte nezadovoljstvo prema postojećem režimu, a to će, u narednim godinama, posebno u narodnooslobodilačkom ratu, imati ne tako mali značaj.

Nema sumnje, parola KPJ o oružanoj borbi politički je olakšala režimu diktature da preduzme opšti napad na KPJ. Ali taj bi se napad izvršio i bez te parole, jer je rat do istrebljenja protiv KPJ i SKOJ-a i bio najdublji razlog za uvođenje diktature, a državni aparat i posebno unapred za to pripremljen.[223] Ako se o toj diktaturi u našoj istoriografiji većinom prestalo pisati kao o fašističkom udaru, onda se to čini, verovatno, ne zbog činjenice što krajnji ciljevi diktature ne bi bili identični sa ciljevima fašizma, već zbog toga što ona nije uspela da stvori svoju masovnu političku bazu. Pri tome treba posebno naglasiti da takvu bazu nije mogla da stvori ni u onoj nacionalnoj sredini, gde je to najpre očekivala, to jest ni u srpskom narodu. To masovno odbijanje eksploatisane glavnine srpskog naroda, uključujući i šire seljačke slojeve, da pođe putem fašizma, ujedno je značilo i odbijanje učešća u nacionalnom ugnjetavanju drugih naroda i narodnosti Jugoslavije, a u istorijskoj perspektivi to je i bila jedna od bitnih činjenica koje su sprečavale izbijanje eventualnog građanskog rata na nacionalnoj osnovi. Naprotiv, to odbijanje će u narednim godinama otvoriti mogućnosti koncentracije i povezivanja antifašističkih, narodnih snaga svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Bratoubilačkom ratu ustaških fašista vrata je otvorila tek fašistička okupacija 1941. godine, u vreme kada je KPJ, svojom

[223] T. Stojkov, delo pod nap. 189, str. 125.

aktivnošću, već bila stvorila realnu političku mogućnost za drugu, naprednu, revolucionarnu alternativu rešenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, to jest borbu za bratstvo i jedinstvo, koja je u isto vreme značila i borbu protiv klasnih nosilaca starog ugnjetačkog režima.

U uslovima, kada je pod divljačkim udarima diktature, Komunistička partija, kao celina organizacije u zemlji, bila uglavnom razbijena, a rukovodstvo u emigraciji u rasulu, teško se može govoriti o nekoj koherentnoj politici, odnosno taktici KPJ u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Samo na osnovu analize dokumenata CK SKJ stoga ne možemo doći do realnog rezultata.[224] Radilo se manje-više o radikalnim izjavama, u smislu koncepcija Četvrtog kongresa KPJ. U svim tim istupima, kao njihova konstanta, stalno se ponavljalo ubeđenje da je diktatura označila pojačano nacionalno ugnjetavanje, te da zbog toga nacionalni pokreti treba da budu među najvažnijim saveznicima revolucionarnog proletarijata. Prve izjave vodstva HSS povodom proglašenja diktature, ocenjene su kao nova kapitulacija hrvatske krupne buržoazije i kao događaj, kojim „borba proletarijata za hegemoniju u nacionalnom i seljačkom pokretu stupa u novu fazu". Eventualnu pojavu buržoasko-demokratske opozicije protiv apsolutističke diktature, „treba nemilosrdno razgolićavati u masama, koje za njima idu, stalno objašnjavati, da se ni jedan, pa ni najneviniji demokratski zahtev, ne može ostvariti ni održati bez oružane borbe ugnjetenih masa pod rukovodstvom radničke klase" („Klasna borba").[225] Prvi broj „Proletera", u martu 1929, govoreći o zadacima KPJ u uslovima diktature, saopštava: „Vojnofašistička diktatura otvara pred radnim narodom jedinstvenu perspektivu i to oružani ustanak radnika, seljaka i ugnjetenih nacija... Za jedinstveni front radnika, seljaka i ugnjetenih naroda odozdo!" Promenu imena države u „Jugoslaviju", sa podelom zemlje na devet banovina, „Proleter" oštro kritikuje, kao „krunu hegemonističko-imperialističke politike" i zaključuje da ta podela znači „rasparčavanje ugnjetenih naroda, njihovo još veće i bezočnije nacionalno tlačenje i eksploataciju". „Ugnjeteni narodi — nastavlja „Proleter" — treba da znadu da je njihov jedini vođa u nacionalno oslobodilačkoj borbi komunistička partija. Samo u savezu sa radnicima i seljacima oni mogu ostvariti svoje nacionalno oslobođenje."

To je, dakle, bila opšta orijentacija na najdirektniju klasnu borbu sa buržoazijom u celini, kako sa onom koja je bila stub

[224] D. Pešić, delo pod nap. 197, str. 247.

[225] „Proleter", 1. decembar 1929, br. 6. (Reprint Instituta za proučavanje radničkog pokreta, Beograd 1968, str. 37.)

diktaturi, tako i sa opozicionim grupacijama, čija parola „spasavajmo parlamentarizam", takođe, nije značila ništa drugo do klasnu parolu „spasavajmo kapitalizam". [226] To je bila neposredna orijentacija na revoluciju, na barikade, kao na poslednji čin rušenja buržoaske vlasti.

U toj „arhirevolucionarnoj" orijentaciji jedno je, ipak, bilo jasno: jedinstveni revolucionarni front radnika, seljaka i ugnjetenih naroda odozdo, trebalo je da pretpostavi ne samo svrgavanje diktature i nacionalno oslobođenje ugnjetenih nacija već i konačnu diferencijaciju i razgraničenje sa buržoazijom svih nacija, a time i oslobođenje svih nacija. Zato se u „Proleteru" govori i o oslobođenju Srbije i nesrpskih naroda Jugoslavije u istom redu („Živela samostalna Hrvatska, Makedonija, Crna Gora, Slovenija, Bosna, Vojvodina i Srbija!"). „Udarnik", organ KPJ za Srbiju i Vojvodinu, marta 1933, isto tako odbacuje „punktacije" građanskih opoziconara („Sve izjave su i nadalje za održavanje versajske Jugoslavije, samo na drugoj osnovi — federacija i drugo . . ."), pa kaže: „Mi srbijanski radnici pozivamo našu braću Crnogorce da se podignu da zajedno sa nama zbiju svoje redove, organizuju se i naoružaju da u odlučnom času sa nama, Hrvatima, Slovencima i drugim potlačenim narodima Jugoslavije oružanom silom zbacimo beogradske krvnike i obrazujemo svoje sovjetske radničko-seljačke republike." [227] To je bio glas komunista u zemlji, koji su u najtežim uslovima istrajali i obnavljali svoje organizacije. Karakteristično je baš to što se čuju tonovi, koji izražavaju nastajanje one „akcijske linije" koju su u praksi sprovodile organizacije u zemlji, u suprotnosti sa apstraktnim „arhirevolucionarnim" direktivama rukovodstva u inostranstvu: „Svaki komunista — kaže se u jednom takvom direktivnom dokumentu — treba da prekine sa sektaštvom. Rad jedne grupice, same za sebe, koja operiše ekstremnim frazama i sprema 'grandijozne' planove za obaranje kapitalizma jednim veštim potezom izabranih, nije ništa drugo nego kontrarevolucionaran. Revolucionaran je samo boljševički rad u masama, rad koji ima za zadatak, da na konkretnim pitanjima organizuje i vodi borbu radnih masa. Tu borbu treba započeti u radnim preduzećima, fabrikama, na ulici i na selu, kao i u svim sindikalnim, kulturnim, sportskim, pa čak i u fašističkim organizacijama. Treba da se prekine sa strahovanjem od masa." [228]

Sredinom 1932. godine, Kominterna je imenovala privremeno rukovodstvo KPJ (na čelu sa M. Gorkićem) pa se tada i razrađuje

[226] „Proleter", februar 1932, br. 23. (Reprint, str. 125.)
[227] „Proleter", juni 1933, br. 6—7. (Reprint str. 243.)
[228] „Proleter", na istom mestu.

specifičan koncept privlačenja nacionalnih pokreta na strani KPJ, koncept „narodnih revolucionara". U „Tezama CK KPJ o radu među ugnjetenim narodima i pomoći nacionalno revolucionarnom pokretu",[229] polazi se od pretpostavke o narastanju borbe nacionalno-potlačenih naroda protiv diktature i o razvijanju, „unutar fronta nacionalno-oslobodilačke borbe", nacionalno-revolucionarnih pokreta. „Borba protiv nacionalnog ugnjetavanja u Jugoslaviji — kaže se u tezama — stupa u takvu etapu, kada nacionalno sporazumaškim vođama više ne uspjeva da je drže u okviru Jugoslavije, nego se ona sve više razvija u pokret za otcepljenje i razbijanje versaljske Jugoslavije." Nacionalni pokreti i borba za njihov revolucionarni karakter, pod rukovodstvom KPJ, stavljaju se u središte borbe za revoluciju na tlu Jugoslavije. „Najvažnija pojava — kaže se dalje u tim tezama — koja danas karakteriše položaj celokupnog revolucionarnog pokreta, u prvom redu u Hrvatskoj (sa Dalmacijom), a takođe u Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji, jeste borba za hegemoniju (za rukovodeću ulogu) između buržoasko-sporazumaških elemenata i radničke klase u licu KP. Od ishoda te borbe zavisi razvitak i rezultat celokupnog revolucionarnog pokreta u zemlji, porast revolucionarnog pokreta protiv vojnofašističke diktature uopšte i protiv nacionalnog ugnjetavanja napose." Teze konsekventno upozoravaju na „postojanje opasnosti da se nacionalno-revolucionarni pokret razvija i mimo KP", pri čemu, pre svega, pominju aktivnost Svetozara Pribićevića. U razvitku borbe protiv diktature, primećeni su i „simptomi opasnosti zaostajanja borbe radničke klase za borbom seljaštva i ugnjetenih naroda". Odgovornost za to leži i na KPJ. Ona je i do tada, doduše, imala pravilan stav po nacionalnom pitanju, ali je, kako teze naglašavaju, „osim deklaracija i slova štampanog, u stvari malo konkretno pomagala nacionalno oslobodilačku borbu ugnjetenih naroda", nije realizovala pravilnu liniju u nacionalnom pitanju u praksi, „u formi konkretne organizacione političke pomoći i rukovodstva nacionalno oslobodilačkim pokretom".

Teze podvlače osobitu važnost borbe za rukovodeću ulogu radničke klase u hrvatskom narodnooslobodilačkom pokretu, jer kod širokih masa naroda još postoje iluzije da je sadašnji vođa HSS, Maček, „nepomirljiv prema srbijanskim ugnjetačima, da on nije sporazumaš, da neće izdati interese hrvatskoga naroda". Iako je narodni pokret protiv diktature na tadašnjoj etapi, po svojoj suštini, imao buržoasko-demokratski karakter, on će moći da preraste u proletersku revoluciju „samo pod uslovom ostvarenja rukovodeće uloge radničke klase u toj revoluciji". Prema tome,

[229] J. Pleterski, delo pod nap. 187, str. 53.

„od prvostepene je važnosti da KPJ izvrši prelom u praksi, u svome radu i u celom svome držanju prema nacionalno oslobodilačkoj borbi i nacionalno-revolucionarnom pokretu . . .“ Stoga teze, pored najaktivnijeg učešća u svim pokretima masa, nalažu komunistima i specijalan zadatak „da pomažu organizaciono i političko izgrađivanje grupa hrvatskih nacionalnih revolucionara, kako unutar, tako i van postojećih hrvatskih stranaka i grupacija; da stvaraju i pomažu nacionalno-revolucionarne grupe u pokretima drugih ugnjetenih naroda, naročito VMRO (ujedinjena), slovenački nacionalno-revolucionarni pokret i pokret crnogorskih federalista; da u svima nacionalnim pokretima i organizacijama vode žilavu borbu za raskrinkavanje i izolaciju nacionalno-sporazumaških vođa, koji bremzaju razvitak nacionalno-revolucionarne borbe . . .“ Istovremeno, teze preciziraju i zadatak komunista u Srbiji, gde oni treba „da razvijaju i pomažu borbu srpskih seljaka protiv vojnofašističke diktature i rade na uspostavljanju saveza ne samo između ugnjetenih naroda i radničke klase (uključujući i radničku klasu u Srbiji), nego i između ugnjetenih naroda i osnovnih slojeva srbijanskih seljaka, vodeći borbu protiv rukovodstva Saveza zemljoradnika i drugih srbijanskih opozicionih partija, koje nastoje da pod firmom federalizma itd. sačuvaju srbijansko ugnjetavanje nad ostalim narodima.“

To je bio koncept, koji je od tada činio osnovnu sadržinu uglavnom svih direktiva rukovodstva u inostranstvu komunističkim organizacijama u zemlji. Taj će se koncept suočavati i sudarati sa praktičnom revolucionarnom delatnošću komunista u zemlji i njihovim iskustvima, ali će se definitivno napustiti tek pod uticajem zvanične preorijentacije Kominterne, to jest politike stvaranja antifašističkih narodnih frontova, a u svojoj celini, u poslednjim ostacima, tek stupanjem novog rukovodstva na čelo KP Jugoslavije.

Koncept stvaranja „nacionalnih revolucionara“ biće i polazna tačka za određivanje odnosa KPJ prema pojačanoj političkoj aktivnosti buržoaske opozicije u Jugoslaviji baš krajem 1932. godine.

Uprkos činjenicama, uporno se težilo ka ostvarivanju te nerealne zamisli. Još 1931. godine, bila je pripremljena „Platforma za borbu hrvatskog naroda“, koja je januara 1932. godine i objavljena u Beču, u brošuri pod naslovom „Put ka oslobođenju hrvatskoga naroda“, a kao izdavač je navedena „Grupa hrvatskih nacionalnih revolucionera“. Ovi nacionalni revolucionari su, u stvari, bili jugoslovenski komunisti. Izdata je i brošura „Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda“, kao program slovenačkog nacionalnorevolucionarnog pokreta, čiji je autor bio slovenački komunisti Lovro Kuhar, ranije poznat pod pseudoni-

mom Prežihov Voranc, kao jedan od najznačajnijih slovenačkih pisaca toga doba.[230]

Svakako bilo dobro što su se partijski vrhovi u to vreme, u svojim raspravama intenzivno bavili i hrvatskim i slovenačkim i drugim nacionalnim problemima, za razliku od ranijih godina. No, pokušaj da se nacionalnim pokretima u Hrvatskoj, Sloveniji, pa i u Makedoniji, nametne koncept „nacionalanih revolucionara" nije imao uspeha. Ljudima koji su u domovini obnavljali rad partijskih organizacija takve direktive su više bile smetnja nego pomoć. Istina, primane su sa dobrom voljom, više kao ohrabrujući znak o postojanju centralnog rukovodstva, o integritetu Partije kao neuništive revolucionarne avangarde.

Koncepcije i direktive Centralnog komiteta svakog dana su se suočavale sa činjenicom da takvih nacionalnorevolucionarnih tendencija u nacionalnim pokretima nije bilo. Izuzetkom bi se mogla smatrati samo ilegalna organizacija slovenačkih i hrvatskih nacionalnih boraca protiv fašističkog denacionalizatorskog ugnjetavanja u Italiji TIGR (skraćenica za Trst, Istru, Goricu, Rijeku), koja je zaista pokazivala spremnost na oružanu borbu, ali ne protiv „velikosrpske buržoazije" i za razbijanje Jugoslavije, već protiv italijanskog fašizma, uz oslanjanje na tadašnju Jugoslaviju. Ova organizacija je 1936. godine sklopila i sporazum o zajedničkom istupanju sa Komunističkom partijom Italije.

Insistiranje na lenjinskom načelu o pravu nacija na samoopredeljenje u nacionalnoj politici KPJ, bez obzira na deformacije u shvatanjima i u interpretaciji, povećalo je zainteresovanost komunista pojedinih naroda, njihovih rukovodstava i KPJ u celini, pa i Komunističke internacionale za izradu nacionalnih programa za pojedine nacije. Pre svega, reč je bila o nacijama čiji je problem bio međudržavni, o Makedoncima i Slovencima, delimično i o Hrvatima. Odluke Petog kongresa Komunističke internacionale o konkretizaciji parole o pravu na samoopredeljenje Hrvata, Slovenaca i Makedonaca vremenski se podudarala sa davanjem direktive Komunističkoj partiji Italije da ona o tom pitanju treba da se sporazume sa jugoslovenskom partijom. Stare težnje i napori slovenačkih komunista, kako u Jugoslaviji tako i u Italiji i u Austriji, da komunističke partije onih država u kojima žive Slovenci treba da koordiniraju svoju politiku u pogledu slovenačkog nacionalnog pitanja, na taj način su dobile potvrdu sa najvišeg mesta. U odnosu na Makedonce i Slovence, pravo na samoopredeljenje je bilo konkretno dopunjeno priznavanjem pra-

[230] Lovro Kuhar—Prežihov Voranc, *Zbrano delo,* knj. 10, „Državna založba Slovenije", Ljubljana 1983, str. 7—40. Sa komentarom Draga Druškoviča.

va na nacionalno-teritorijalno ujedinjenje. Aprila 1934, komunističke partije Jugoslavije, Italije i Austrije dale su značajnu zajedničku izjavu o slovenačkom nacionalnom pitanju. Još je Treća zemaljska konferencija KPJ 1923. godine zahtevala nezavisnu i ujedinjenu Makedoniju, a Četvrti kongres KPJ je to pitanje još više zaoštrio.

U vezi sa nacionalnim problemima međudržavnog značenja, postavilo se, takođe, i pitanje politike KPJ prema nacionalnim manjinama. Nacionalna identifikacija manjina nikada nije bilo sporno pitanje, reč je bila samo o tome šta je u njihovom slučaju značila parola o pravu na nacionalno samoopredeljenje. Jer, parola o „oslobođenju Albanaca" je, na primer, povezana, sa tom tezom, krajem 1924. godine, bila shvaćena kao obavezno otcepljenje. Četvrti kongres KPJ je to pravo na samoopredeljenje kod nacionalnih manjina izričito priznao Albancima i Mađarima. Okružnica CK, upućena svim pokrajinskim komitetima oktobra 1934, među glavne zadatke ubraja i borbu za priznavanje prava nacionalnim manjinama na samoopredeljenje sve do otcepljenja. U vreme nove narodnofrontovske orijentacije KPJ i prilikom isticanja parola o odbrani Jugoslavije, postepeno se prelazi na ona rešenja koja će kasnije izraziti i Peta zemaljska konferencija KPJ.

Govoriti o politici „dezintegracije" Jugoslavije, kao politici Komunističke partije Jugoslavije u celoj deceniji 1924—1934. nije istorijski tačno. Ne samo zbog neistoričnosti samog izraza, jer tu reč jugoslovenski komunisti, u takvoj kombinaciji, nisu nikad upotrebljavali. Dezintegracija, kao oznaka jedne politike, počela se u nas upotrebljavati tek pre nekoliko godina. Nije tačno ni to da su komunisti onog vremena mislili na dezintegraciju ili razbijanje Jugoslavije, „kao revolucionarno rešenje nacionalnih pitanja pod vodstvom radničke klase, a u savezništvu sa seljaštvom". Oni su celim svojim revolucionarnim, pa i mentalnim, bićem tražili put da realizuju *revoluciju.* To je uvek bilo njihovo osnovno polazište, a ne rešavanje nacionalnog pitanja. I tada, kada je reč o paroli obaveznog „izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije", njihova je namera bila revolucija, a ne rešavanje nacionalnog pitanja putem „dezintegracije". Nije reč o pravednosti prema nacijama (koja se kod komunista razume sama po sebi), već uvek o revoluciji. Govor o „dezintegraciji" ili razbijanju kao o cilju KPJ, izražava slično neshvatanje osnovne revolucionarne motivacije, kao što je ono, inače veoma uobičajeno, neshvatanje stava Svetozara Markovića prema Austro-Ugarskoj. Već smo videli da Svetozaru nije bio cilj *razbijanje* Austro-Ugarske, da on nije imao na umu njenu „dezintegraciju" kao čin revolucije, kao što se to najčešće simplifikovano tumači. Njemu je bila važna revolucionarna borba protiv Austro-Ugarske kao političkog i društvenog *sistema* — dakle, bila mu je

važna sama revolucija. Na sličan način treba shvatati i motivaciju politike KPJ o kojoj je reč. Samo sa jednom značajnom razlikom: Svetozar Marković je, u pogledu Austro-Ugarske, bio ubeđen da bi i u slučaju da u njoj pobedi revolucija i da se ona konstituiše kao „sasvim slobodna" federacija, da bi čak i tada oslobođeni narodi u njenom okviru „videli da im Austrija ne treba", i to bi značilo njihov dobrovoljni i sporazumni razilazak. Razlika u poređenju sa pogledom KPJ na Jugoslaviju je u tome što ona o narodima Jugoslavije i o njihovoj slobodnoj zajednici nikad nije izrekla takvo ili slično uverenje, kao što je bilo Svetozarevo o Austriji. Iz prostog razloga, jer komunisti kao ljudi, kao Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Muslimani, pa i kao Jugosloveni, nisu sami bili takvog uverenja. Zato njima pred očima nije lebdela nekakva „dezintegracija", već im je uvek zvezda vodilja bila revolucija. Oni prosto nisu rezonovali ni razmišljali u takvim pojmovima i državnopravnim dimenzijama buržoaske politike. Zato se treba kloniti izraza „dezintegracija", kad je reč o politici KPJ u ono vreme, jer on, ni istorijski ni klasno nije adekvatno izražavao samu bit, pa ni namere te politike.

Dalje, treba videti razliku između politike KPJ u godinama do kraljevske i vojne diktature, kao i posle njenog zavođenja. Jer, posle 1929, kada je KPJ kao celina razbijena, a njeno rukovodstvo otišlo u inostranstvo, teško je govoriti o jednoj celovitoj politici KPJ, sve do 1934. Naročito od 1932. pa nadalje, kada već postoji dvojnost „linije": rukovodstva van zemlje i stvarnost „akcijske linije" organizacija u zemlji. U tom svetlu, treba gledati i na izraz „razbijanje versajske Jugoslavije", koji se u dokumentima CK pojavljuje posle 1930. godine. Tih godina se u partijskoj štampi pisalo o nacionalnom pitanju, ali reč je mahom bila o raznim kombinacijama jugoslovenskog rukovodstva i pojedinih jugoslovenskih komunista u izbeglištvu, delom u zapadnim zemljama, a delom u Moskvi. Te kombinacije su obično imale one osobenosti, manje-više svojstvene političkoj emigraciji, otrgnutoj od svoje zemlje. U njima su, stoga, dolazile do izražaja nepoznavanje realnih činjenica i preterivanja, koja su poticala iz želja a ne iz stvarnih analiza. Iz perspektive emigranata, ideja o razbijanju Jugoslavije se činila najkraćim putem ka pobedonosnom vraćanju u zemlju. Jer, mnogo lakše je bilo misliti na obračun sa državom koje više nema, nego pripremati socijalističku revoluciju u zemlji koja postoji, ali u kojoj vlada krajnje reakcionarni i diktatorski režim.

Rukovodstvo u emigraciji je, svakako, sasvim opravdano sve vreme govorilo o vanrednoj važnosti nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Ali, rešenja koja je u tom pogledu predlagalo zaista su — i po svojoj suštini i po metodu — bila nestvarna i iskonstruisana, potpuno otrgnuta od tla na kojem je trebalo da se primene. U

tezama CK iz 1930, pravilno je konstatovano da komunisti moraju razumeti „celokupnu revolucionarnu energiju, koja se nalazi u pokretima ugnjetenih nacija Jugoslavije" i da moraju umeti ovu energiju usmeriti ka „zbacivanju diktature srpske buržoazije a za unapređivanje proleterske revolucije", koja ne može pobediti ako proletarijat ne stvori borbeni savez sa seljačkim masama. No, put i metod ostvarivanja tog pravilnog cilja nije bio adekvatan. Teze, na primer, preporučuju „najobimniju propagandu i agitaciju", koja treba da „ubedi radne mase ugnjetenih nacija Jugoslavije". Ali, pri tome, CK sugeriše Partiji da se „ne sme bojati nacionalnih strasti", jer, inače, neće „nikad postati pobednički rukovodilac velikog narodnog revolucionarnog pokreta", koji će se „roditi iz revolucionarne kombinacije radničkog, seljačkog i nacionalnog pokreta". Agitacija i propaganda, licitacija radikalnosti u zahtevima na rečima, kao da je to ono što može mase pokrenuti i inspirisati, a ne, pre svega, iskustvo stečeno u stvarnoj borbi za stvarne ciljeve. Umesto oslanjanja na iskustva stečena u raskrinkavanju buržoazije, kako srpske tako slovenačke i hrvatske, a i svih ostalih, u svakodnevnoj borbi za rešavanje konkretnih nacionalnih problema, preporučivalo se, kao jedini lek, upozoravanje na opasnost od sporazumevanja nacionalnih buržoazija i isticanje okolnosti da nacionalni „pokreti nose u sebi nužno unutrašnju tendenciju razbijanja okvira u Sen Žermenu stvorene države."

Po našem mišljenju, za period od 1924. do 1928. godine, naučno bi bilo korektno govoriti o politici KPJ kao o politici obaveznog otcepljenja. Na Četvrtom kongresu se ta politika, u okviru aktuelne borbe protiv rata, zaoštrila i pretočila u zadatak „vođenja seljaštva (celokupnog, tj. i srpskog) i ugnjetenih nacija u građanski rat sadašnje imperijalističke (ne buduće slobodne) države SHS!" ali kao *sastavni deo* opšte klasne borbe proletarijata protiv buržoazije, tj. za revoluciju. Kada se sve to skupa nazove jednim izrazom — „politikom razbijanja (dezintegracije) Jugoslavije" — onda je to više politički nego naučni postupak, a u svakom slučaju simplifikacija. Kao što bi slična simplifikacija bila kad bismo celokupnu revolucionarnu koncepciju i politiku KPJ posle 1935, jednostavno nazvali „politikom odbrane Jugoslavije".

Razume se, može biti različitih istorijskih shvatanja i mišljenja o kvalitetu revolucionarnih koncepcija jugoslovenskih komunista. Zavisno i od autora koji o tome piše. Svaki se trudi prema svom talentu da izgradi i izrazi svoje viđenje. Našu pažnju je nedavno pobudilo viđenje koje bi se moglo označiti kao pokušaj naučnonezavisnog, „alternativnog" shvatanja problemskog trinoma Jugoslavija — nacije — revolucija. Autor je svoje viđenje

izrazio uzgred, povodom diskusije o crnogorskoj naciji.[231] Ali ipak toliko konsistentno da to očigledno nije rezultat jednog trenutnog razmišljanja.

„Federalistički koncept — piše autor — koji je razvijala KPJ, odgovarao je njenoj tadašnjoj snazi, predstavljao je periferiju centralnog toka jugoslovenskih društveno-političkih zbivanja, i bio donekle opterećen građanskim vizijama. Atmosfera sumraka koju je bilo rodilo nacionalističko sučeljavanje svom silom je pritiskivala i domaće i međunarodne relacije Partije. Međunarodni odjek bio je različit; u njemu je, međutim, bila osnovna ona slika stvarnosti koja je govorila o ugnjetačkom srpskom i ugnjetenom hrvatskom narodu. U Moskvi je ona zbog antisovjetske pozicije jugoslovenske dvorske kamarile, bila drečeći retuširana klasnim odrednicama i osvijetljena pretstavama iz sopstvene dorevolucionarne stvarnosti (. . .) Prirodni izraz ovakvog nepoznavanja suštine bio je kominternovski koncept o razbijanju Jugoslavije, koji KPJ prihvata kao božju zapovest. Tako je jedna u suštini građanska vizija jugoslovenske stvarnosti dobila određena međunarodna uporišta, da bi kasnije, sa platforme Kominterne, silazila u jugoslovenske radničke redove kao revolucionarna doktrina."

Ako bismo pitali, a kakva je autorova vizija jugoslovenske stvarnosti, nalazimo njegov odgovor.

„Jugoslovenski narodi su 1918. imali dva osnovna puta organizovanja: unitarističko-centralistički, koji je značio određeni slijed evropskog puta i koji je već bio afirmisan u bizmarkovskom načinu njemačkog ujedinjenja oko Pruske ili u italijanskoj Rizorđimenti. Ovakva državnopravna metodologija (?) zahtijevala je podvrgavanje specifičnosti opštim vrijednostima, odnosno, primijenjena na naše uslove, neminovno priznavanje pijemontske uloge srpskog naroda, kako zbog njegovog većeg državnopravnog iskustva tako i zbog njegove tada povoljne međunarodne pozicije. Drugi put bio je doveo samo do kulturnog autonomizma."

Vidi se, koji put je umesniji! No, pošto jugoslovenska društva još nisu bila, po autorovoj oceni, dovoljno konsolidovana, dogodilo se nešto treće: ljudi su se podelili na „najistaknutije predstavnike", kadre „gledati u novi oblik zajedništva", i na „tradicionalistički dio", koji je „iživljavao uzlaznu fazu svog nacionalnog i državno-pravnog razvitka, tražeći u novoj državi prije svega mogućnost za ostvarenje svojih užih nacionalnih ciljeva, što je neminovno vodilo ruiniranju temelja nove zajednice u vrijeme dok oni još nisu bili učvršćeni." Autor je ubeđen: „'Unitarizam' se tada javljao i kao određena evropska i kao domaća politička realnost". A spoljnim faktorima „nikad do kraja nije bio jasan

[231] V. Đuretić, delo pod nap. 151, str, 143 i sl.

onaj sumrak koji bi tada rodila druga buržoaska varijanta nacionalnog prestrojavanja na federalističkoj osnovi."

Međutim, pročitali smo na početku, neki sumrak je već postojao. Izgledalo bi da je autor mišljenja da taj sumrak nije rodila ostvarena varijanta nacionalnog postrojavanja (on je naziva „politička hegemonija srpske buržoazije, proizišla iz njene (!) najistaknutije borbene i unionističke misije"), već jedino protivljenje njoj.

Đuretić u svom rezonovanju ne raščisti pitanje, kome bi, po njegovom mišljenju, u državnom ustrojstvu trebalo priuštiti „neminovno priznanje pijemontske uloge"? Srpskom narodu (što, po njemu, nije učinjeno) ili srpskoj buržoaziji (što on i kaže da je učinjeno)? Nejasnost proizlazi otuda što on ostavlja po strani, tako nam se čini, pitanje diferencijacije između proletarijata i buržoazije. Zato i nije jasno šta misli u vezi sa borbom za „neminovno priznanje pijemontske uloge". Da li je to bilo nešto zajedničko celom narodu, i buržoaziji i proletarijatu unutar njega? Ili je, pak, ispravna bila tvrdnja jugoslovenskih komunista da tu treba diferencirati? Ali, pošto to pitanje ne uzima u pretres, autor dolazi do zaključka da su predstave komunista „o velikosrpskom hegemonizmu", „ostavljale utisak o organizovanoj zajveri jednog naroda protiv drugih".

Ako bi to bilo tako, delili bismo autorovo ogorčenje. No, tako to nije bilo. Pitanje revolucije je u „pretstavama" komunista bilo središnje i ne može se tretirati na margini analize. Jer inače, logički bi morali, sledom autorovog viđenja, doći do utiska da su komunisti revoluciju zamišljali kao organizovanu zaveru — pod komunističkom režijom — drugih naroda protiv jednog.

7. PREDLOZI GRAĐANSKE OPOZICIJE

„Spasiteljski" i „ujediniteljski" sjaj kralja i njegove vlade ubrzo je potamneo, a režim diktature sve više dolazio u ćorsokak. Očigledan znak tog teškog položaja je bio i izlazak Korošeca, septembra 1930, a ubrzo zatim i slovenačkih klerikalaca uopšte, iz vlade. Kralj je, izgleda, došao do zaključka da je bolje, ako pred javnošću više on sam ne snosi svu odgovornost za rad vlade. Odlučio je da izda novi ustav. I tako je, 3. septembra 1931. godine obnarodovao „oktroisani" ustav. Taj ustav je ostao na snazi sve do fašističke okupacije 1941. godine. Za vreme rata, njega se pridržavala jedino emigrantska kraljevska vlada u borbi protiv priznavanja nove narodne vlasti.

I pored tog novog ustava, položaj vladara je ostao prevlađujući, tako da nije moguće tvrditi da je tim ustavom diktatura bila okončana. Ona se samo prikrila prividnom parlamentarnošću.

Vlast skupštine, sastavljene na nedemokratski način, bila je vrlo ograničena. Kralj je zadržao pravo da sam imenuje vladu, a ona je bila odgovorna samo njemu. Zakoni, usvojeni u skupštini, dobijali su važnost samo ako ih je vlada potpisala. Kralj je mogao skupštinu da raspusti, dok ona sama nije mogla da prestane sa radom ako nije potvrdila državni budžet.

Prema novim ustavnim propisima, obavljeni su skupštinski izbori 8. novembra 1931. godine. Sa svojom kandidatskom listom, nastupila je samo vladina stranka (Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija, od proleća 1933. preimenovana u Jugoslovensku nacionalnu stranku — JNS) i nije mogla a da ne „pobedi". Iako je HSS pred izbore sakupila više od 200.000 potpisa, njena kandidatska lista nije bila potvrđena, jer nije ispunjavala slovo zakona da potpisi moraju poticati od glasača iz svih izbornih srezova cele države. Komunisti su u ono vreme već vodili prve masovne akcije protiv režima (studentske demonstracije u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani). Građanska opoziciona vodstva su se ograničila na bojkot tih izbora. Ona su se, naime, nadala da su novi ustav i izbori samo početak opšteg kraljevog popuštanja i spremnosti na reformu državnog sistema odozgo, koji će opozicionarima omogućiti vraćanje na vladine položaje. No, već jula 1932, kralj je, imenovanjem vlade M. Srškića, poznatog po njegovoj hegemonističkoj orijentaciji, jasno pokazao da ne namerava popuštati i da će i dalje upotrebljavati metod vladanja čvrstom rukom.

U 1932, pokazali su se i jasni znakovi uznemirenosti i borbenog raspoloženja radnika i seljaka. Uprkos oštrim represivnim merama vlasti, izređalo se tridesetak štrajkova, sa približno 10.000 učesnika. Seljački pokreti su doveli do sukoba sa žandarmerijom, bilo da su oni nastajali spontano, kao, na primer, u Prijedoru, Bihaću, Oroslavlju, Lepoglavi, ili su, pak, izbijali iz mirnih okvira zborova građanske opozicije, kao onaj u Šenčuru kod Kranja. Sve je to prinuđivalo građanska opoziciona vodstva da misle na aktivnije političko istupanje.

Među konstituisanim političkim snagama samo su komunisti istupali protiv režima diktature, kao nepokolebljiva i aktivna ilegalna opozicija. Socijalistička stranka je 1929, doduše, bila zabranjena, ali je njeno delovanje režim ipak dopuštao, pa je ona zadobila jako uporište u reformističkim sindikatima, kada je ovima ponovo bio dozvoljen rad. Opoziciono ponašanje su ispoljavale i neke građanske stranke, zapravo delovi njihovih rukovodećih organa. U Srbiji su to bili oni delovi Demokratske i Radikalne stranke, koji su se suprotstavljali dvorskim krilima svojih stranaka, pa su ostali rezervisani prema diktaturi. Tu se, pre svega, misli na demokrate Ljube Davidovića i grupu radikalskog Glavnog odbora oko Ace Stanojevića, na „zemljoradnike" oko Jovana

Jovanovića i grupu Republikanske stranke. U Hrvatskoj je opozicija, kao i ranije, bila okupljena u Seljačko-demokratskoj koaliciji, u oba njena dela, to jest i HSS i u SDS. Pored crnogorskih federalista, u ono vreme opoziciono su se ponašale i Jugoslovenska muslimanska organizacija u Bosni i Hercegovini, a od kraja 1930, napokon, i SLS u Sloveniji.

Nade građanske opozicije na „uviđavnost" kralja, naročito posle oktroisanog ustava, brzo su se osule, pa su ojačali pokušaji da se postigne sporazum o zajedničkoj platformi svih građanskih opozicionih grupa. To je trebalo da omogući nove, jače pozicije za nagađanja sa kraljem.[232] Taj svoj cilj građanska opozicija nije naglašavala u javnosti. Stoga je javnost bila pod utiskom masovnih seljačkih protivrežimskih istupa širom zemlje. To je bila kulminaciona godina svetske ekonomske krize. Seljački protesti na hrvatskom i slovenačkom području, pa i na području drugih naroda su, takođe, imali karakter nacionalnog otpora. Na javnost je delovala i akcija radnika, njihova pojačana ekonomska borba, novo širenje štrajkova, koji su usled drastičnih represivnih mera režima uvek dobijali i politički karakter, iako se KPJ, kao celina, tada tek ponovo vraća u politički život.

Pod utiskom takvih kretanja, svoje stavove i javne izjave su formulisala i opoziciona građanska politička vodstva. Od kraja 1931, pa do sredine 1933. jeste vreme najveće aktivnosti za postizanje opozicionog sporazuma. Razlike između pojedinih centara građanske opozicije, pre svega između beogradskog i zagrebačkog, a u ono vreme još i ljubljanskog i sarajevskog, bile su velike kako u pogledu taktike, to jest prioriteta postavljanja pojedinih pitanja, tako i u njihovim rešenjima. U tim razlikama se, pre svega, ogledalo razmimoilaženje u stavovima prema nacionalnom pitanju. Opozicione grupacije, sa centrom u Beogradu, insistirale su uglavnom na programiranju borbe za povratak demokratskog, stranačko-parlamentarnog poretka, pri čemu su u prvom redu podrazumevale vraćanje na ustavni režim od pre 6. januara 1929, dok su rešavanje gorućih političkih pitanja, među njima i hrvatskog, ostavljale za narednu fazu. Vodstvo HSS je, pre svega, insistiralo na zahtevu da opozicione grupacije najpre postignu sporazum o državnopravnim pitanjima, pri čemu je konkretno imalo na umu uglavnom državnopravni položaj Hrvatske u jugoslovenskoj državi. Vodstvo HSS i Maček su uvek kao uslov za sporazum, postavljali prethodnu saglasnost između samih beogradskih opozicionih stranaka, koja bi bila protivna nacionalnom unitarizmu i državnom centralizmu, te garantovala ravnopravnost sastavnih delova zajedničke države. Pri tome, oni

[232] T. Stojkov, delo pod nap. 189, str. 197.

nikada nisu precizirali kakav bi status ti sastavni delovi trebalo da dobiju. U tome su se ogledale „mudrosti", svekoliki cinizam i lukavstvo političke i ideološke taktike Vlatka Mačeka. Stranke zagrebačkog opozicionog centra, SDS i HSS odnosno SDK kao celina, ipak su uspele da formulišu zajednički program. Opozicione stranke beogradskog centra, međutim, u ovom periodu nisu usaglasile svoja stanovišta ni između sebe.

S jedne strane, radilo se o taktici vodstva HSS, koja je, ne isključućuji ni eventualni dogovor sa kraljem, trebalo da dovede do preuređenja države odozgo, u smislu priznanja hrvatskog građanstva kao ravnopravnog učesnika u zajedničkoj državnoj vlasti, a dominantnog faktora u Hrvatskoj. S druge strane, u taktiziranju opozicionih grupa beogradskog centra se ogledalo vrlo sporo i nedosledno napuštanje misli o hegemonističkoj ulozi srpske buržoazije. Vođa SDS u emigraciji, Svetozar Pribićević, koji je raskidao sa centralizmom, pa i sa monarhijom, i postupno se usmeravao u levom, radikalnijem pravcu, iz inostranstva je kritikovao taktiku opozicionih političara u zemlji. Bio je mišljenja, u pogledu prioriteta, da prvi i najglavniji zahtev opozicije mora biti obnova demokratskih sloboda, iz kojih će onda izići i sporazumno rešenje o državnom uređenju. Pri tome je Pribićević, još u 1932. godini, pristajao na federaciju sa šest ili sedam federativnih jedinica.[233] Kritikujući zahtev o prioritetu sporazuma o državnopravnom pitanju, Pribićević je (5. marta 1932) isticao potrebu borbe. „Ja vidim iz svega — piše on — da se tamo kod kuće ni u četvrtoj godini diktature ne misli na nekakvu borbu, nego da se očekuje spas od nekih državnopravnih formula i utanačenja, pa se zato i ne prima moju formulu: najpre borba za slobodu, a onda narodni sporazum. Prema ovoj formuli moralo bi se odmah u borbu, dok ona druga otvara beskonačne diskusije, koje borbu uopće isključuju." Tačnost njegove konstatacije o stvarnoj neborbenosti opozicije, naravno, nije se odnosila samo na one koji su tražili prioritet sporazuma o državnopravnom uređenju (na vođstvo HSS) već i na sve druge opozicione grupe, to jest i na one, sa centrom u Beogradu. Za sve je, u pomenutom pismu, važila kritička zamerka Pribićevića, vođe opozicije unapred polaze od toga da treba naći takav program koji će biti prihvatljiv za kralja. Pribićević je poručivao da istinski borci protiv apsolutizma ne bi smeli da se mire sa tim da sastavljaju programe, pa da onda čekaju da kralj procenjuje da li se to može prihvatiti ili ne.[234]

Pitanje o prioritetu sporazuma o državnopravnom uređenju, svakako, nije bilo samo taktičko već i načelno pitanje. Njegova je

[233] Pero Damjanović, *Tito pred temama istorije*, „Komunist", Beograd 1972, str. 215.

[234] T. Stojkov, delo pod nap. 189, str. 200.

suština bila priznanje ravnopravnosti nacija, njihovog prava na samoopredeljenje, iako se taj termin u toj vezi nije upotrebljavao. Bez saglasnosti u tom kardinalnom načelnom pitanju, dabome, bilo je teško i pomisliti na stvaranje nekog čvrstog zajedničkog fronta opozicionih snaga raznih nacija, pa je i sam Pribićević u tom pogledu više puta menjao mišljenje, kako bi se, pri kraju svoga života, ipak priklonio gledištu o primarnoj važnosti državnopravnog preuređenja.[235] Ali, u jednome je Pribićevićeva kritika ipak, u celini, bila opravdana, to jest, u konstataciji da su sve građanske opozicione grupe u zemlji, bez obzira na različitost njihovih konkretnih pogleda, bile jedinstvene u svom oportunizmu i nespremnosti na ozbiljnu borbu protiv režima.

Faza takozvanih punktacija, programskih izjava opozicionih grupa i grupacija, krajem 1932. i početkom 1933, najbolje je pokazala ne samo heterogenost pogleda opozicione građanske politike već i njenu nespremnost za stvarnu borbu, njenu neiskrenost prema težnjama vlastite nacionalne baze.

U traženju programskog sporazuma između udruženih političkih grupa opozicije inicijative su dolazile naročito iz Beograda. Početkom septembra 1932, vodstvo Demokratske stranke je predložilo nacrt sporazuma, koji pokazuje izvesnu evoluciju njenih gledišta, odnosno ono se po prvi put, u pismenoj formi, izjasnilo za složenu državnu organizaciju. No, sa tim se nisu saglasile vodeće ličnosti opozicionih radikala. Načelo federativne strukture države, u to vreme, prihvatio je i vođa Zemljoradničke stranke, J. Jovanović, koji je septembra 1932, izrazio i svoje mišljenje o broju i obimu federalnih jedinica; imao je u vidu četiri: Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju, pri čemu je Srbija trebalo da obuhvati i Makedoniju, Vojvodinu, Kosovo i Sandžak, a Bosni i Hercegovini bi trebalo da se pridruže Crna Gora, Dubrovnik i južna Dalmacija do Metkovića. Međutim, vodstvo HSS je i dalje odbijalo razgovor o ovim nacrtima, navodeći kao razlog da prvo treba da se slože oni u Beogradu.

Vođa HSS, Maček je u toj godini davao izjave inostranstvu, u kojima se interes hrvatske politike za opstanak Jugoslavije uslovljavao rešenjem hrvatskog pitanja, a naglašavalo, kako taktika iščekivanja i neprihvatanja inicijative, odgovara interesu Hrvata, čak i u slučaju da bi bio ugrožen opstanak jugoslovenske države. („Mi znamo kakve spoljne opasnosti to znači, ali treba da to Srbi shvate, oni najviše rizikuju, jer mi nema šta da izgubimo.") O Jugoslaviji je Maček tada govorio kao o bolesniku čija sigurna skora smrt će osloboditi Hrvatsku.[236] U suprotnosti sa

[235] Lj. Boban, delo pod nap. 189, str. 274. — H. Matković, delo pod nap. 189, str. 196.

[236] T. Stojkov, delo pod nap. 189, str. 209.

izjavama ovakvog karaktera su bili spremnost i aktivan interes HSS za održanje koalicije sa SDS. Ta koalicija je davala hrvatskom pitanju širi karakter, s obzirom na činjenicu da su samostalci pretežno okupljali srpsko stanovništvo u Hrvatskoj. Time se hrvatsko pitanje postavljalo kao stvar šireg, a ne samo hrvatskog interesa. Saradnja HSS sa samostalcima je bila važna i zbog odnosa prema opoziciji u Srbiji, za koju je ta saradnja mogla značiti da hrvatski nacionalni pokret nema separatistički, antijugoslovenski karakter, da su spektakularne Mačekove izjave više taktičkog karaktera i da vodstvo HSS stalno traži rešenje hrvatskog pitanja u okviru Jugoslavije.[237] U tome je poseban značaj imalo i pristajanje HSS, na inicijativu SDS, za izdavanje zajedničke programske izjave — „zagrebačkih punktacija", od 7. novembra 1932.

Vodstvo SDS se, još 30. juna 1932, načelno i izričito izjasnilo u prilog federativnog preuređenja države. Posle izvesnog kolebanja vodstva HSS, najzad je, 7. novembra 1932. u Zagrebu, izdata programska izjava Seljačko-demokratske koalicije, u čijem donošenju je učestvovao i jedan predstavnik Hrvatske stranke prava, koja se inače nije nalazila u okviru SDK. Ta rezolucija je naglasila princip demokratije, narodni suverenitet i narod sâm kao jedini izvor vlasti, te seljaštvo kao temelj organizacije sveukupnog života, a konstatovala je i destruktivnost „srbijanske hegemonije", šestojanuarsku diktaturu posebno, kao pojačanje te hegemonije. Dalje se tražilo vraćanje na godinu 1918, kao ishodnu tačku (što je, prema Mačekovoj kasnijoj izjavi pred sudom, trebalo da znači: „Da se idejno vratimo na ishodnu tačku, na jedno stanje u kome je bilo državne granice ali u kome još nije bilo ujedinjenja, već su unutar granica egzistirale posebne jedinice: Hrvatska, Vojvodina, Bosna, Crna Gora, Srbija i dr. pa sa te tačke da postignemo novo državno uređenje.") To je bio prethodni uslov da bi se moglo pristupiti razgovoru o novom uređenju državne zajednice. No, u pogledu definisanja načela nove državne organizacije, zagrebačke punktacije su bile prilično široke. One su proglašavale „za načelnu podlogu misao da ta zajednica, isključivši prevlast jednog ili više njenih članova nad ostalim, ima biti jedna asocijacija interesa, osnovana na slobodnoj volji njenih članova tako, da svaki član u svojoj zemlji i svi udruženi u zajedničkom sarađivanju u poslovima općeg interesa zajednice, koji će se sporazumno utvrditi, budu mogli osigurati i posebne i skupne interese te zajemčiti napredak i procvat moralnog i materijalnog života naroda srpskog, naroda hrvatskog i naroda slovenskog. Posebni interesi inojezičnih manjina potpuno će se zajemčiti."

[237] Lj. Boban, delo pod 189, str. 36. i sl.

Znači, piše T. Stojkov, „nije se htelo da ide dalje od isticanja načela o složenoj državnoj zajednici i već mnogo puta ponovljenih fraza o jednakosti i ravnopravnosti članova."

Sredinom decembra iste godine, zagrebačke punktacije je posebno usvojio još širi stranački aktiv HSS. S njima se, iz inostranstva, saglasio i Svetozar Pribićević, uz izvesne primedbe (on pretpostavlja da se htelo izraziti republikansko gledište i primećuje da Jugoslavija ne predstavlja samo „asocijaciju interesa", već više od toga, i narodnu i duhovnu zajednicu).

Zagrebačke punktacije SDK su izazvale programsko opredeljivanje gotovo svih opozicionih grupa, odnosno partija u zemlji. Sve njihove izjave su bile jednodušne u osudi šestojanuarskog režima, sve su zahtevale uspostavu parlamentarnog sistema, isticale princip narodnog suvereniteta — dakako, u buržoaskom smislu. Ali, heterogenost njihovih stavova se pokazala u pitanju uređenja države, to jest u nacionalnom pitanju. Propali su pokušaji beogradskog opozicionog centra da izjavi SDK suprotstavi zajedničku izjavu preostale petorice opozicionih grupa, uključivši JMO i SLS. A, zatim, nije uspeo ni pokušaj zajedničke izjave triju opozicionih stranaka u samoj Srbiji: radikala, demokrata i zemljoradnika. Tako je, u stvari, svaka stranka, odnosno grupa, istupala za sebe, a neke čak i u svom vlastitom okviru nisu postigle usaglašene stavove. Prva se javila, 27. decembra 1932. godine, Republikanska stranka u Srbiji. Izrazila je solidarnost sa mislima izloženim u zagrebačkim punktacijama, podvlačeći preciziranje izraza „srbijanska hegemonija", odnosno da to označava hegemoniju jedne vlastodržačke klike. Zatim se, 28. decembra, pojavila rezolucija pripadnika vojvođanskih opozicionih grupa. Ona je značajna po tome što je upozorila na problem budućeg statusa Vojvodine: „U budućem uređenju države Vojvodina sa Sremom za sebe traži isti položaj koji će imati ostale pokrajine". Taj je zahtev argumentovan ukazivanjem na privrednu štetu, koju je centralizam i režim diktature naneo Vojvodini, nekada bogatoj, a danas spaloj na prosjački štap. Ova je rezolucija doneta protiv volje opozicionih prvaka u Beogradu, što nije ni čudno, kad se zna da je Glavni odbor radikala bio uopšte protiv federacije, a kamoli za priznavanje statusa federalne jedinice Vojvodini, a ni demokrati, i pored pristajanja uz načelo federalizma, Vojvodini takav status, takođe, nisu bili voljni priznati.

Decembra 1932. reagovala je i levica Zemljoradničke stranke, u smislu solidarnosti sa svim tačkama zagrebačkih punktacija, ali precizirajući naročito treću tačku: „Ali hoćemo isto tako odlučno da skinemo sa srpskog naroda optužbu, da je bio saučesnik u ovoj hegemoniji, jer srpski seljak, osim malog broja partijskih korteša nije nikada želeo ni hteo tu hegemoniju, niti je imao ma kakvu korist od ove hegemonije srbijanske klike koja je

isto tako nemilosrdno pljačkala srpskog seljaka, a koji se danas nalazi u isto takvom teškom položaju kao i seljaci u Hrvatskoj, Vojvodini, Bosni, Dalmaciji ili Sloveniji." Odlučno je podvučen zahtev za federativnim preuređenjem države u smislu zagrebačkih punktacija, naglašavajući da to nikako ne znači razbijanje Jugoslavije. Ali, Zemljoradnička stranka, kao celina, nije uspela da se saglasi i da neku zajedničku izjavu, u kojoj bi zauzela stav prema zagrebačkim punktacijama.

Pred kraj same 1932. godine, 31. decembra, izdala je izjavu i SLS, poznatu kao „Koroščeve punktacije". Ova izjava je bila tipičan primer formulisanja programa pod pritiskom masovne partijske baze, naročito seljačke, radničko-sindikalističke i studentske. Sam šef stranke, Korošec, čije se ime vezivalo sa punktacijama, našao je načina da opozicionim radikalima objasni, kako je punktacije potpisao zbog pritiska i kako je on rezervisan prema federalističkom stanovištu. Punktacije su izrazile specifičnost položaja slovenačkog naroda, čija je samo glavnina živela u jugoslovenskim granicama, dok su veliki delovi bili u Italiji i Austriji, a mali delić i u Mađarskoj, pa je zato istaknut stari program slovenačkog naroda o ujedinjenju u jednu jedinstvenu političku celinu. Punktacije su, najzad, tražile „da svi Slovenci i Hrvati i Srbi, po slobodnom sporazumu i na podlozi demokracije, urede jugoslovensku državu sastavljenu iz ravnopravnih jedinica od kojih jedna neka bude Slovenija". Naknadna preciziranja, kako u samom tekstu deklaracije tako i u novoj rezoluciji izvršnog odbora SLS, upozorile su na to da bi pogrešno bilo Koroščeve punktacije tumačiti u nekom separatističkom smislu.

Krajem januara 1933. godine, svoju rezoluciju je izdalo i vodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije („Spahine punktacije"). I ova rezolucija je tražila „uređenje države po ravnopravnim političko-istorijskim jedinicama sa najširim kompetencijama, prepuštajući zajednici ono, što treba da osigura i zajemči skupne interese", ali sa preciznim stavom da Bosna i Hercegovina treba da budu „jedna od tih ravnopravnih jedinica".

Preostalo je da kažu svoju reč i vodstva triju srbijanskih opozicionih stranaka. Sva tri su zagrebačke punktacije primila kao neprijatno iznenađenje, kako po tonu tako i po sadržini. Interno, uže vodstvo opozicionih radikala je kritikovalo rezoluciju SDK, između otaloga i zato, jer je ona izražavala skrivenu težnju „da svi Hrvati budu na okup, a da se Srbi pocepaju na Bosnu, Crnu Goru, Srbiju, Vojvodinu i možda Makedoniju" a da tačka, koja govori o budućem uređenju države, nije jasna i liči čak na savez više država, a ne na jednu, makar i federativno uređenu, državu.

Prva je istupila Demokratska stranka (pismo Ljube Davidovića prijateljima, krajem januara 1933), bez prethodnog obavešta-

vanja opozicionih radikala i zemljoradnika. U tom pismu, vodstvo demokrata, u stvari, izjasnilo se u prilog federativnog preuređenja države, ali je htelo da izbegne „plemenski" kriterij kao jedini princip federacije, pa je, sem srpskog, hrvatskog i slovenačkog „samovladanja", predvidelo formiranje još i četvrtog, i to „u prelaznoj zoni srpskoj-hrvatskoj" što je značilo Bosnu i Hercegovinu sa južnim delom Dalmacije. Za samu srpsku jedinicu, vođe Demokratske stranke su, bezuslovno, pretpostavljale da će ona, sem Srbije i Vojvodine, obuhvati, takođe i Crnu Goru i Makedoniju.

Negodovanje opozicionih radikala, povodom ovog odvojenog objavljivanja stanovišta demokrata, nije ipak bilo glavni razlog tome što u narednoj fazi nije došlo do objavljivanja zajedničkog stava. Za takav stav je bio čak i izrađen projekat zajedničke izjave, ali su ga šefovi opozicionih radikala odbili, jer su se njegove formulacije mogle razumeti u federalističkom smislu, a oni sami su insistirali na principu državnog unitarizma sa pokrajinskim samoupravama. „Pismo A. Stanojevića", koje je trebalo da ima karakter radikalskih puntkacija, objavljeno je tek aprila 1933. Njegov autor se, u ime Glavnog odbora, izjašnjavao protiv centralističke državne uprave, ali za princip državnog unitarizma sa samoupravama. Tako se jasno pokazalo da u najvažnijem pitanju nije bio moguć sporazum u okviru građanske politike.

Vođa crnogorskih federalista, S. Drljević, početkom januara 1933, u jednom pismu političkim prijateljima, pozdravlja rezoluciju SDK i Koroščeve punktacije, kao „pobjedu gledišta koje je već od samog početka Crna Gora preko naše stranke zauzela prema pitanju uređenja državne zajednice Južnih Slovena". Ali, federalisti su, izgleda, odustali da o tim svojim već poznatim stavovima donesu posebnu rezoluciju.

Posmatrajući tu seriju izjava, od zagrebačkih punktacija pa do onih radikalskih, jasno se vidi ne samo heterogenost već i ograničenost koncepata građanske politike za rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Čak i najizrazitiji predlozi za federativno uređenje predviđaju, kao nacionalne subjekte, samo srpski, hrvatski i slovenački narod. Pitanje Vojvodine, te Bosne i Hercegovine se postavljalo samo od strane neposredno zainteresovanih stranaka. SDK se o njima nije izjašnjavala i tako ostavila otvorenim pitanje razgraničenja ili, drugim rečima, podele Bosne i Hercegovine, pa i Srema. S druge strane, stranke opozicionog centra u Beogradu su potpuno različitih pogleda u prihvatanju, odnosno odbacivanju samog federativnog principa, ali one, i pored toga, složno odbacuju diskusiju o pitanju Makedonije, Crne Gore i Vojvodine. Kosovo tada nije ni pominjano.

Te razlike, u pogledu unapred prihvaćenih principa državnog uređenja, ostale su u politici vodstava stranaka u važnosti i u narednom periodu. Izrazile su se i u sporazumu o stvaranju bloka opozicionih stranaka, od 8. oktobra 1937. U tom sporazumu nije, usled protivljenja radikalskih i zemljoradničkih vođa, istaknut princip federativnog uređenja, već je pitanje uređenja u celini prepušteno ustavotvornoj skupštini, ali pod uslovom da ustav bude prihvaćen uz saglasnost delegacija Srba, Hrvata i Slovenaca kao celine. Princip nemajoriziranja je, svakako, davao izvesne garancije HSS, ali je, s druge strane, značio i mogućnost sprečavanja federativnog uređenja. Pitanje fedracije je, dakle, i dalje ostalo neizvesno. Sem toga, ovaj sporazum nije značio neku podlogu za akciju. Bio je ono, što su imale da budu punktacije 1932. i 1933. godine, naime više formulacije uslova za odnose između opozicionih stranaka negoli formulisanje samog političkog programa.

Pokušaje predstavnika građanske opozicije da formulišu platformu za rešenje nacionalnog pitanja, Komunistička partija Jugoslavije nije smatrala izrazom stvarnog snaženja revolucionarnih i nacionalno-oslobodilačkih pokreta, već ih je odbacivala kao akcije nacionalnih sporazumaša, koje odvlače radne mase od uticaja Partije. To je, svakako, bilo u okviru tadašnjih pravila u politici Kominterne. No, Partija je ipak pokušavala da i konkretno analizira te programe i da ukaže na njihove stvarne slabosti. U kritici zagrebačkih punktacija, isticala je da one, umesto jasnog zahteva za pravo hrvatskog naroda na samoopredeljenje, ističu zahtev za vraćanjem na 1918. godinu, „prešućujući da su pretstavnici hrvatske gospode, među kojima su se nalazili i neki od autora punktacija, 1918. godine pljunuli na pravo samoodređenja hrvatskog naroda . . ." Potom se KP kritički osvrće na pitanje saveznika: „Najsigurnijim i najvažnijim saveznikom hrvatskog naroda, pored revolucionarnog radničkog pokreta, jesu oslobodilački pokreti ostalih ugnjetenih naroda". To, da SDK i stranka prava uopće ni reči ne govore o revolucionarnom radničkom pokretu svedoči samo o njihovoj protivradničkoj politici. A to, da oni u svojoj punktaciji ni jedne reči ne govore o pravu na samoodređenje makedonskog i crnogorskog naroda, svedoči o tome da su oni spremni na sporazum sa srpkom buržoazijom „u smislu isključenja Makedonaca i Crnogoraca od prava na samoodređenje". KPJ je zamerala punktacijama i to što ne pominju pitanje monarhije, koja je „jedno od najjačih sredstava srpske buržoazije za sprovođenje njezine hegemonije", i podvukla „da o nekoj državnoj zajednici Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca, na osnovi monarhije pogotovo ne može biti riječi". Kritika KPJ prigovara punktacijama i to što one ništa ne govore o načinu na koji nameravaju SDK i Stranka prava da ostvare istaknute

ciljeve. „Međutim, pitanje sredstava i metoda borbe je odlučujuće pitanje. Sasvim je druga stvar, da li će se ta „borba" sastojati u pasivnom iščekivanju „dok bolesnik umre" (Maček), ili u individualnom teroru (Pavelić) ili će ona nositi masovni revolucionarni karakter.."[238]

Na sličan način je Koroščeve punktacije kritkovalo i „Delo", zajednički organ KPJ i KP Italije na slovenačkom jeziku. I tu se punktacijama zamera što se ne dotiču pitanja monarhije ili republike, niti, pak, pitanja šta će biti sa ostalim ugnjetenim narodima Jugoslavije, „kao što su Makedonci, Crnogorci, Albanci itd". Kritika se dotiče i specifičnog zahteva Koroščevih punktacija: „Treba podvući tačku koja govori o ujedinjenju svih Slovenaca u jednu jedinicu i to s vidika podupiranja velikosrpske imperialističke politike. Velesrpska imperialistička buržoazija takođe postavlja zahtev: „oslobođenja porobljene braće iz Primorske i Koruške", a što ne znači ništa drugo nego težnju za proširenjem privrednog teritorija i istkorišćavanja novih, nasilno osvojenih pokrajina." Cilj revolucionarne borbe — nastavlja se u toj kritici — treba da bude: „Oslobođenje i ujedinjenje celokupnog slovenačkog naroda koji je svetski imperializam rastrgao versajskim mirom na više delova. Smoopredeljenje slovenačkog naroda s pravom na otcepljenje od sadašnjih država i sa pravom na stvaranje vrastite države. Uspostavljanje radničko seljačke vlasti u savezu radničko seljačkih republika". „Taj cilj moguće je postići samo putem neposredne borbe za svakidašnje socialne i političke zahteve radnog naroda. Treba voditi borbu . . . zajedno sa ostalim potlačenim narodima i zajedno sa radnim narodom vladajućih nacija . . ."[239]

I „Proleter" je zauzeo stav prema Koroščevim punktacijama, u osvrtu na pisanje o njima u glasilu oblasnog komiteta KPJ za Sloveniju, „Rdeči prapor", u kojem se između ostalog, kaže: „Kritika Koroščevih punktacija slaba je i nedovoljna. Najveći nedostatak tih punktacija ne sastoji se u tome, što u njima ‚nema poziva ka sakupljanju oružja', nego u tome, što same punktacije stoje na gledištu versaljske Jugoslavije, što su one samo 'sretstvo za pritisak' prema Beogradu i sretstvo prema narodu."[240]

Takve, uglavnom u emigraciji pisane, ocene o punktacijama su ispoljavale bitne slabosti tadašnjih „apstraktnih konstrukcija"[241] (tako ih označava E. Kardelj 1959) u KPJ o nacionalnom pitanju, koje ne samo što su bile protivne stvarnom položaju u zemlji i

[238] „Proleter", Januar 1933, br. 1. (Reprint str. 174—175.)
[239] „Delo" 12, mart 1933, br. 1.
[240] „Proleter", april 1933, br. 4. (Reprint str. 217.)
[241] E. Kardelj, delo pod nap. 213, str. 6 i sl.

praksi komunista na domaćem tlu, nego su najčešće bile i kontradiktorne. Zbog toga je revizija tih konstrukcija postala nužna i nezaobilazna u novoj političkoj situaciji, koju je nametnuo prodor fašizma u Evropi, a i sve veće zaoštravanje ekonomskih, političkih i klasno nacionalnih suprotnosti u zemlji.

8. STUPITI NA ČELO NACIJA! BRANITI JUGOSLAVIJU!

Pobeda nacizma u Nemačkoj januara 1933. i proces protiv Dimitrova u Lajpcigu u jesen iste godine, bili su upravo oni događaji koji su u međunarodnom radničkom pokretu ubrzali saznavanje pravog karaktera fašizma. Jugoslovenski revolucionarni radnički pokret se sa fašizmom susretao tih godina i neposredno, kako sa pokušajima na domaćem tlu, tako još više preko iskustava onih slovenačkih i hrvatskih revolucionara koji su se borili sa fašističkim režimom u Italiji. Tome je doprinela i pojačana saradnja KPJ i KP Italije, od 1929. godine pa nadalje, naročito u vezi sa nacionalnim pitanjem Slovenaca i Hrvata (od maja 1930. je izlazilo „Delo" kao zajednički organ KPJ i KP Italije za Slovence u Jugoslaviji i Italiji). Razmatranje političke taktike italijanskih i jugoslovenskih komunista podstaklo je proučavanje pitanja borbe protiv fašizma u njegovom najrazvijenijem obliku, analize tog fenomena uopšte. Kominterna se tim problemom intenzivnije počinje da bavi tek u 1933. godini. Koncept organizovanja narodnih revolucionara je, samo u tom smislu, imao pozitivnu ulogu, usmeravajući KPJ u detaljnije proučavanje nacionalnih problema pojedinih naroda, pri čemu je problem Hrvata i Slovenaca uključivao i ispitivanje taktike prema fašizmu. Baš pod uticajem iskustava u Julijskoj krajini, na Četvrtom kongresu Komunističke partije Italije (1931) se govorilo o jedinstvenom frontu proletarijata, seljaka i nacionalnih manjina u borbi protiv fašizma, pri čemu se formiranje jedinstvenog fronta dopuštalo i putem političkih sporazuma, i to ne više samo u bazi.[242]

U aprilu 1933, „Proleter" objavljuje proglas KJ o formiranju jedinstvenog fronta proletarijata „protiv fašističke ofanzive buržoazije". To je bio predlog za stvaranje jedinstvenog borbenog

[242] Milica Kacin-Wohinz, *Slovenci v Italiji 1918—1941*, „Slovenci v zamejstvu", „Državna založba Slovenije", Ljubljana 1974, str. 96. — Treba zapaziti radove istog autora o specifičnoj ulozi Julijske krajine za rađanje koncepcije antifašističkog narodnog fronta: *Ljudskofrontno povezovanje Slovencev v Italiji*, „Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS", „Komunist", Ljubljana 1977, str. 135—154. — *Nacionalno pitanje Slovenaca i Hrvata u Italiji u politici KP Italije (1921—1940)*, u zborniku pd nap. 208, str. 221—230.

fronta komunističkih partija sa socijaldemokratskim partijama — dakle, ne i sa drugim demokratskim antifašističkim snagama. Tu inicijativu KI je prezuela i KP Jugoslavije, u odnosu na jugoslovensku socijaldemokratiju. Pitanje uloge nacionalnih pokreta i njihovog značaja za formiranje antifašističkog fronta nije tada ni dodirnuto. Zajednička izjava centralnih komiteta KP Jugoslavije i KP Italije, od februara 1933, konstatuje, doduše, da „fašizam sam u svim svojim formama jeste važan faktor zaoštravanja i ubrzavanja ratne opasnosti". No, antifašizam kao taktika okupljanja snaga demokratije nije uzet u obzir. U okvirima stare taktike, ostala je i rezolucija Izvršnog odbora KI o radu i zadacima KP Jugoslavije od septembra 1933. Početkom decembra 1933, najzad, Trinaesti plenum Izvršnog odbora KI je raspravljao o „borbi protiv fašizma i opasnosti imperialističkog rata" i odlučio da se sazove Sedmi kongres KI, u drugoj polovini 1934. godine. Porast fašizma u pojedinim zemljama i njegovu pobedu u Nemačkoj, plenum nije ocenio kao početak neke nove etape u delatnosti reakcije i kontrarevolucije, već kao faktor ubrzavanja, produbljavanja i zaoštravanja „glavnih suprotnosti" i razvitak revolucionarne borbe za vlast.[243]

Već pomenuta deklaracija triju komunističkih partija, Jugoslavije, Italije i Austrije o slovenačkom pitanju, od aprila 1934. vrlo je važna, kako po stavovima o slovenačkom nacionalnom problemu, tako i za razumevanje odluka Četvrte zemaljske konferencije KPJ o osnivanju (nacionalnih) komunističkih partija Slovenije, Hrvatske i Makedonije. Ta deklaracija je bila prilično dugo pripremana, usklađivani su stavovi sve tri partije, a potom poslati na odobrenje KI, te kasnije sa njom i koordinirani. Iako je sama izjava, još sva u okviru „predvečerja novih revolucija i ratova", neidentifikovanja fašizma kao specifične opasnosti i tvrdnje o nemogućnosti savezništva sa „nacionalreformistima", ipak su u njoj istaknuti oni metodi političkog rada, koji će uskoro dobiti puno priznanje: tri partije hoće da podupru nacionalni pokret ne samo u načelu. Stoga se i naglašava da su komunisti „dužni da svoju delatnost na ostvarenju svojih parola o nacionalnom pitanju uprave na pripravljanje i razvijanje svakodnevne masovne borbe protiv svih konkretnih oblika nacionalnog ugnjetavanja od strane srpske, italijanske i austrijske buržoazije . . ."

Zajednički organ KPI i KPJ, „Delo", prilikom objavljivanja te izjave, u svom popratnom uvodniku, još više je naglasilo taj novi duh, u kojem izjava treba da se realizuje. „Ostvarenje izjave — piše list — zahteva od komunista da okupe u jedinstvenu frontu čitavu za borbu spremnu masu slovenačkog naroda", te da za to pridobiju „takođe sve one, koji protiv imperijalizma i fašizma nisu

[243] „Proleter", januar 1934, br. 1. (Reprint str. 264.)

samo na rečima i kojima nacionalna sudbina slovenačkog naroda nije samo prazno lupetanje".[244]

Tako se zamisao o antifašističkom narodnom frontu, još u momentu njegovog rađanja na tlu Jugoslavije, odmah povezala sa nacionalnim pitanjem, a insistiranje na pomaganju nacionalnih pokreta, kao nasleđu ranijeg perioda, dalo je naporima za stvaranje narodnog fronta u Jugoslaviji jednu specifičnu dimenziju. Nerealne direktive rukovodstva u inostranstvu o osnivanju organizacija narodnih revolucionara, koje su „gurale komuniste sa pravog puta borbe za aktivizaciju masa u sektaški ćorsokak", dobile su, na taj način, modifikovani drugačiji sadržaj i novo značenje. „Nacionalna revolucionarna aktivnost partije izražavala se u saradnji sa drugim progresivnim političkim strujama i organizacijama u borbi za ravnopravnost jugoslovenskih naroda . . ."[245]

U periodu od 1932. do 1934, komunisti u Jugoslaviji, paralelno sa pripremanjem izjave triju KP o slovenačkom pitanju u inostranstvu, intenzivno su se bavili nacionalnim pitanjem i dolazili do kvalitetno novih zaključaka i odluka. Tu je, pre svega, reč o potpunijem upoznavanju društvene biti nacija i njihovih pokreta u Jugoslaviji, o novom određivanju odnosa proletarijata i njegove revolucionarne partije prema njima, u smislu prevazilaženja koncepta „savezništva sa (nepostojećim) pokretom nacionalnih revolucionara". U krugu komunista-robijaša, u Sremskoj Mitrovici, na tome je naročito radio Otokar Keršovani. Njegova predavanja o hrvatskoj istoriji i nacionalnom pitanju su imala neposredan uticaj na mnoge komuniste, iako su u celini objavljena tek 1971. godine.[246]

U legalnoj ljubljanskoj reviji „Književnost" (godište 1932/33), štampana je studija Edvarda Kardelja (pod pseudonimom Tone Brodar) „Nacionalno pitanje kao naučno pitanje". Kardelj istupa protiv tumačenja slovenačkog nacionalnog pitanja kao „kulturnog problema", pa naglašava da je to „širok kompleks društvenih pojava koji zahvata celu društvenu nadgradnju". Autor, u nastavku, razvija marksističko učenje o naciji, utemeljujući donekle parafraziranu Staljinovu definiciju nacije, formalno ponavlja tezu da je, po svom masovnom nosiocu, „postalo nacionalno pitanje u suštini seljačko pitanje", a zatim prelazi na analizu građanskog nacionalizma, od njegove progresivne faze (Macini) do fašizma. Naučno saznanje o nacionalnom problemu je postalo oružje radničke klase u njegovom rešavanju. Ali, nije reč samo o

[244] Alenka Nedog, *O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju,* publikacija pod nap. 203, str. 365.

[245] E. Kardelj, delo pod nap. 213, str. 6 i sl.

[246] O. Keršovani, delo pod nap. 141.

tumačenju, stvar je u tome da se određene stvari promene. „Zato je za nas ideja nacije borbeno sredstvo u borbi za socijalno oslobođenje čovečanstva". Posle detaljnije skice o razvitku slovenačkog nacionalnog pitanja, Kardelj zaključuje: „Stanovište nas marksista jeste da svaka nacija ima pravo na samostalan život, ali takvu slobodu moguće je izboriti samo istrajnom borbom radnog naroda, jer nacionalno pitanje u svom jezgru nije kulturni već socijalni problem, pa se zato kao hegemon u toj borbi sve više afirmiše proletarijat."

Kardeljeva studija je pobudila veliko interesovanje, o njoj se raspravljalo i u CK KPJ u Beču. U ovom krugu je sastavljen kritički osvrt na studiju, koji se koncentrisao na traženje pogrešaka. Konstatovane su „tri osnovne greške Brodara, koje stvarno znače negiranje revolucionarnih snaga nacionalnooslobodilačkog pokreta u buržoasko-demokratskoj revoluciji". Kritikovana su tri stava iz te obimnije Kardeljeve studije.

Prvi je onaj stav, u kojem on kaže: „Iako je masovni nosilac nacionalne borbe seljak, njezin hegemon je građanstvo. Njezina ekonomska baza jeste borba protiv ekonomske hegemonije vladajuće nacije, drugim rečima — konkurencija."

Drugo kritikovano mesto: „Seljak koji se ovde bori za nacionalno oslobođenje vidi u toj borbi pre svega borbu protiv kapitalizma, jer mu se u njegovom liku pokazuje strana vladavina. Ta borba dobija na taj način izrazito protivkapitalistički, katkada čak ludistički karakter. Najpoznatiji slučajevi su kineski i indijski."

I treće kritikovano mesto: „Male nacije u kapitalističkom ekonomskom sistemu nikada ne mogu postići istinsku nacionalnu slobodu . . ."

U sva tri citirana stava kritičari su, najpre, videli opasnost vraćanja na odbačene teze Sime Markovića o konkurentskoj borbi nacionalnih buržoazija, kao glavnoj socijalnoj sadržini nacionalnog pitanja. Zatim su insistirali na tome da nacionalnooslobodilački pokreti, iako se bore protiv imperijalizma, još ni izdaleka nisu postali socijalistički, da protivkapitalistički karakter može da ima samo borba proletarijata, pa stoga treba imati u vidu dve etape revolucije. Najzad im je treće mesto bilo povod da naglase kako bi, iz osnova, bilo nepravilno identifikovati nacionalnooslobodilački pokret sa proleterskim pokretom za socijalističku revoluciju.

Kritički osvrt se, dakle, nije dotakao glavne ideje Kardeljeve studije. Brinuo se samo o tome da formalno ostanu nedodirnute Staljinove postavke o naciji, na koje se Kardelj i direktno pozivao. No, bez obzira na tu zabrinutost, taj kritički osvrt je sadržavao formulacije i političke zaključke na osnovu situacije u Jugoslaviji, pa bi se mogli uzeti čak i kao dopuna glavne Kardeljeve ideje

(njegov autor je Blagoje Parović). Između ostaloga, u tom osvrtu je rečeno: „Od svih tih momenata (koji izviru iz nerešenog nacionalnog pitanja) pati ne samo seljaštvo, već i proletarijat i malograđanski pa i buržoazni slojevi, svaki na svoj način, u manjoj ili većoj meri. Otuda mogućnost da se oni svi okupljaju . . . Razlika u njihovom klasnom položaju stvara nejedinstvo pokreta . . . Nacionalnooslobodilački pokret može da pobedi samo pod uslovom hegemonije proletarijata koji je jedini sposoban da oslobodilački pokret ugnjetenih nacija objedini sa borbom socijalno ugnjetavanih — naročito srpskog — i da ju sprovede odlučno i do kraja. Prema tome okupiti pod svojim rukovodstvom seljake i ostale male i srednje slojeve, voditi ih, i u procesu borbe oslobađati ih od uticaja buržoazije — to je osnovni zadatak proletarijata u pogledu nacionalnooslobodilačkog pokreta." Sigurno nije slučajno što je Kardelj, baš poslednju rečenicu, izdvojio i direktno citirao (jer, „jasno i precizno postavlja zadatke koji stoje pred nama"), u svom referatu na pokrajinskoj konferenciji KPJ za Sloveniju, sredinom septembra 1934. u Goričanama.[247]

Sam referat u Goričanama („Zadaci pokrajinske organizacije KPJ u Sloveniji u pogledu seljačkog i nacionalnog pitanja"), bio je, velikim delom, usmeren na dokazivanje da građanska klasa ne može više biti predvodnik narodnooslobodilačke borbe. Ova ključna politička činjenica sada se dokazivala na nov način: sporazumaštvo se više ne dokazuje ukazivanjem na otpor građanstva prema zahtevu za otcepljenjem od Jugoslavije, već se dokazuje time da se nacionalno građanstvo sporazumeva sa režimom diktature, a na uštrb sasvim konkretnih i aktuelnih interesa pojedinih nacija, njihove stvarne ravnopravnosti. O mogućnostima u Sloveniji, Kardelj zaključuje: „Sve je to dokaz da jedino od nas zavisi, od naše aktivnosti i od pravilnosti našeg rada pitanje, kada će proletarijat u Sloveniji zahvatiti većinu seljačkih masa i postati vođa nacionalnorevolucionarne borbe. Danas nema klase ni stranke osim prave proleterske komunističke partije koja bi mogla da postavi iskrenu i pravilnu parolu revolucionarne borbe za oslobođenje i sjedinjenje slovenačke nacije. A svaka akcija u tom pravcu potkopava temelje kapitalističkog sistema pa je zato istorijska dužnost slovenačkog proletarijata i njegove avangarde da uloži sve snage (da izbori vođstvo u seljačkoj borbi) da povede seljački narod u revolucionarnu borbu protiv velikosprske diktature".

Tito se, ubrzo posle izlaska iz zatvora, upoznao sa sva tri pomenuta dokumenta. Sa prva dva u CK, kada je, 10 avgusta 1934, dobio zadatak da, zajedno sa Parovićem, priprema referat za Četvrtu zemaljsku konferenciju KPJ, o temi „Rad na selu i

[247] J. Pleterski, delo pod nap. 208, str. 162.

nacionalno-revolucionarni rad", a sa trećim direktno, jer je on, u ime CK, bio prisutan na konferenciji u Goričanama.

Tito se, u svom radu, ubrzo i sâm neposredno susreo sa problemom odnosa prema nacionalnom pokretu u Hrvatskoj. U svom „Izveštaju predstavnika zagrebačke organizacije", od 2. avgusta 1934, on govori o razgovorima, krajem marta u Bjelovaru i okolini, sa levo orijentisanim političarima iz HSS, koji misle na posebno organizovanje revolucionarne levice u HSS, te na savezništvo sa KPJ u zajedničkoj borbi protiv režima diktature i nacionalnog hegemonizma. Tito je obećao da će nastojati da KPJ njihovo gledište usvoji. On o tome u navedenom izveštaju napominje: „To sam ja radio onda kad još nisam znao da je Partija već u tom pravcu počela raditi." Ali, najznačajnija je činjenica što je Tito, kad se detaljno upoznao sa aktuelnim pitanjima partijske politike u odnosu prema nacijama, u jednom zaoštrenom momentu opšte političke krize u Jugoslaviji, jezgrovito formulisao srž nove koncepcije, koja se u to vreme rađala i pretvorio je u jasan politički zaključak i zadatak. To je učinio neposredno posle ubistva kralja Aleksandra u Marseju, u svom direktivnom pismu, od 11. oktobra 1934, Pokrajinskom komitetu KPJ za Sloveniju. Tu on, između ostaloga, piše: „Nacionalna borba i ugnjetavanje zauzeće sada sigurno mnogo oštrije forme... Ali mi tu ne smijemo ustuknuti, mi moramo organizirati (ovu borbu) i stati na (njeno) čelo. Jedna od naših glavnih parola treba da bude oslobođenje sviju naroda Jugoslavije ispod velikosrpskog ugnjetavanja. *Mi moramo stati na čelo nacionalnooslobodilačkog pokreta"* (podvukao J.P.).

Nije, dakle, više reč ni o „potpomaganju", ni o „mostu" preko kojeg treba uticati na nacionalne pokrete, ni o isticanju sporazumaštva nacionalne buržoazije kao prvom zadatku. Reč je sada nova i jasna: stati na čelo tog pokreta! Direktno i borbeno! Glavni cilj: oslobođenje! Sve ostalo će se rešavati u toku borbe.

Situacija je tada bila veoma zaoštrena, kako u zemlji tako i u međunarodnim odnosima. Činilo se da je rat na pomolu. Trebalo je preći na dela. Još pre 19. oktobra 1934, Tito je, u ime CK, napisao okružnicu svim pokrajinskim komitetima KPJ i SKOJ-a, sa direktivom da se osnuju čete proleterske odbrane „u borbi protiv terora v(ojno)-f(ašističke) diktature velikosrpske buržoazije, u cilju suprotstavljanja svakom teroru i pokušaju slamanja i razbijanja revolucionarne borbe radničke klase i oslobodilačke borbe ugnjetenih nacija u Jugoslaviji". U okružnici se podseća na iskustvo KPJ i SKOJ-a iz borbe proleterske odbrane (proleterskih akcionih četa — PAČ) protiv ORJUNE u periodu od 1921. do 1926. No, sada se odbrambene čete više ne postavljaju isključivo na klasnoj osnovi, kao 20-tih godina, već treba da se „regrutuju iz redova svih proleterskih i nac(ional)-revolucionarnih elemenata u

varoši i na selu", a formiraju se „u cilju obrane i organizacije i akcija rev(olucionarnog) proletarijata, radnog seljaštva i ugnjetenih nacija".

Ta direktiva je bila upućena u situaciji kada se, posle marsejskog atentata, očekivalo izbijanje rata. Rata, doduše, još nije bilo, ali njegova opasnost je i dalje bila aktuelna. Januara 1935, neposredno posle kritičnog perioda, Tito je ovako okarakterisao tadašnju situaciju: „Potrebna je samo jedna mala iskra, pa da zapali svjetski požar . . . Sukob do koga je moglo doći povodom marsejskog atentata nije uklonjen, već samo odgođen, jer iskra koja je bila bačena marsejskim atentatom doduše je ugasnula, ali pepeo u kome je ona tinjala sadrži još mnogo takovih iskra . . ."

Direktiva o stvaranju odbrambenih četa i rešenost da treba „stati na čelo" nacionalnooslobodilačkog pokreta znače više od reagovanja na jednu kritičnu situaciju. One su izraz jedne koncepcije revolucije, koja će se afirmisati u budućnosti. Ta koncepcija je bila u skladu sa odlukom Četvrte zemaljske konferencije KPJ (25. decembra 1934) o osnivanju komunističkih partija Hrvatske i Slovenije, a zatim i Makedonije. „Ovaj historijski zaključak — pisao je Tito neposredno posle te konferencije — imati će nesumnjivo ogromnog značaja za daljnji razvitak, jačanje i boljševizaciju ne samo Hrvatske i Slovenačke partije nego i *čitave Partije Jugoslavije*" (podvukao J.P.).

Dosta je pitanja, koja se postavljaju u vezi sa ovom odlukom, a koja još nisu rešena u dosadašnjim istraživanjima. Tu je prvo pitanje: čija je to bila inicijativa i iz kakvog koncepta taktike je izvirala, te zašto je ona uzimala u obzir samo Hrvatsku, Sloveniju i Makedoniju, odnosno nije li to u suprotnosti sa principom jedinstvene partije u jednoj državnoj zajednici? Ne upuštajući se u detaljnu analizu, moglo bi se, na osnovu onoga što je do sada poznato ipak nešto reći. Inicijativa za stvaranje nacionalnih partija u okviru KPJ došla je, u onom trenutku, očigledno iz Kominterne. Ali, ona je više bila posledica diskusija, koje su se tada vodile u krugu rukovodećih jugoslovenskih komunista, pa i njihovih diskusija sa drugim partijama, posebno sa italijanskom, u okviru Kominterne, o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, naročito o hrvatskom i slovenačkom, pa, izgleda, i o makedonskom. Te diskusije su vođene u vreme dominiranja koncepta o potpomaganju narodno-revolucionarnih organizacija i pokreta, te koncepcije obaranja režima diktature putem slamanja države kao političkog sistema. U odluci o osnivanju nacionalnih partija naroda Jugoslavije sa nerešenim nacionalnim pitanjem, izražava se, u stvari, već misao o neposrednom stavljanju komunista na čelo narodnooslobodilačkih pokreta.[248]

[248] A. Nedog, delo pod nap. 244.

To je i dokumentovano (1972), evidentiranjem članka u aprilskom broju „Komunističkog internacionala" za 1934 (glasila Izvršnog komiteta KI), koji je napisao G. Alihanov.[249] Ovaj autor je tada analizirao stanje komunističkih partija u Rumunskoj, Bugarskoj, Grčkoj i Jugoslaviji (Ivan Jelić). Između ostalog, članak kritički ocenjuje taktiku KPJ, koja je nastojala organizovati hrvatski i slovenački nacionalno revolucionarni pokret, kako bi preko njega realizovala rukovođenje „borbom širokih masa ugnjetenih nacionalnosti". U tome, međutim, nije uspela i tom borbom realno rukovode buržoaske nacionalističke stranke. Pokrete, kao što su HNR i SNR u Hrvatskoj i Sloveniji, članak ocenjuje kao neke „uporedne komunističke organizacije bez veze sa širokim masama". Umesto ove uporednosti, on globalno ukazuje na iskustva VKP(b) (ova je imala u svojoj organizacionoj strukturi posebne partije u pojedinim nacionalnim saveznim republikama, izuzev same Rusije, koja je deo VKP(b) neposredno, bez posebne partije), kao i na iskustvo KP Poljske, u čijem okviru deluju KP Belorusije i KP Zapadne Ukrajine. Za takve nacionalne teritorije, kao što su Slovenija i Hrvatska u Jugoslaviji i Besarabija u Rumunskoj, treba misliti na osnivanje, u okviru KPJ odnosno Rumunske KP, komunističkih partija Slovenije, Hrvatske itd. Znači, KPJ, na pojedinim nacionalnim teritorijama, treba da se konstituiše direktno — bez paralelnih nacionalno revolucionarnih organizacija — kao partija radničke klase, koja se bori da zauzme vodeće mesto u nacionalnom pokretu.

Ako se sad vratimo odlukama Četvrte zemaljske konferencije, treba još jednom upozoriti da one naglašuju da „internacionalistički karakter, partijsko-političko i organizaciono jedinstvo KPJ, koja djeluje na teritoriji države Jugoslavije, neće biti ovom odlukom oslabljeno". Takvo naglašavanje znači da pod takvim rukovodstvom nacionalni pokreti ne idu u separatističkom smislu, već da treba da izraze samoopredeljenje naroda u interesu internacionalističkog revolucionarnog pokreta proletarijata jugoslovenskih zemalja. Za razliku od ranijih parola o stvaranju samostalnih nacionalnih radničko-seljačkih republika i njihovom udruživanju u balkansku radničko-seljačku federaciju, Četvrta zemaljska konferencija je pozvala u borbu „za radničko-seljačku sovjetsku vlast u svima zemljama Jugoslavije" i za stvaranje radničko-seljačkih vlada u Hrvatskoj i Dalmaciji, Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, Bosni i u Vojvodini.[250] Za ocenu

[249] Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1945*, knj. 1, „Globus", Zagreb 1981, str. 56. — F. Filipič, delo pod nap. 150, str. 119—120.

[250] „Proleter", februar—mart 1935, br. 2—3. (Reprint str. 351) — U Istorijskom arhivu KPJ, tom 3, u objavi tog dokumenta izostalo je pominjanje Makedonije, sigurno omaškom. Str. 268.

karaktera odluke o osnivanju nacionalnih komunističkih partija važna je i činjenica, što je, samo nakon pola godine, Splitski plenum CK KPJ (juna 1935), odluku o osnivanju nacionalnih partija stavio, tako reći, u centar politike Narodnog fronta.

U vezi sa pomenutim člankom „Komunističkog internacionala", treba posebno primetiti da, u njemu izražena koncepcija, još ostaje u okviru zamisli o iskorištavanju snaga nacionalnih pokreta za revolucionarni pokret radničke klase. To još nije zamisao *Komunističkog manifesta* o konstituisanju radničke klase kao nacije, tj. direktnog zauzimanja vodećeg položaja u naciji. Ograničavanje interesovanja samo na nacionalne pokrete a ne nacije kao takve, značilo je ograničavanje te zamisli na „ugnjetene nacije" — dakle, ne na sve, ne i na srpsku naciju. Tu ograničenost ove koncepcije jugoslovenski komunisti su još tada osetili i postavili pitanje: zašto ne i KP Srbije!?

Oni su osetili da je aktuelni istorijski problem u Jugoslaviji u tome da se proletarijat konstituiše kao nacija *u svim* jugoslovenskim nacijama. Zašto? Ne samo zato, sigurno, jer to predstavlja generalni zadatak proletarijata u svim zemljama sveta. Oni su to osetili i kao specifičan problem jugoslovenske zajednice, kao problem njenog opstanka! Drugim rečima, oni su intimno bili ubeđeni da ta zajednica treba i kao celina da postane domovina proletarijata, pa je zato nužno da se proletarijat konstituiše kao nacija u svim njenim nacionalnim delovima pojedinačno i u svima njima zajedno. Otuda se i tada postavljalo pitanje: zašto ne osnovati i KP Srbije. Nije to bilo samo zbog nekog smisla za red i ravnopravnost. To je razlog zašto se, posle 1945, razmatrajući relaciju revolucije prema nacionalnom pitanju, Veljko Vlahović upitivao: „Od kuda zakašnjavanje u formiranju nacionalnih partija u Makedoniji, Crnoj Gori, Srbiji?"[251]

Nemamo još izrađeno kompletno istorijsko objašnjenje (monografiju) pitanja zašto nije CK KPJ stao na stanovište da treba, već u vreme održavanja četvrte zemaljske konferencije, osnovati nacionalne partije i na teritorijama svih ostalih naroda Jugoslavije. Ali postoji mnogo elemenata za odgovor na to pitanje.

Polazno treba uzeti u obzir činjenicu da CK već u svom prvom obrazloženju ideje o nacionalnim partijama (pismo Bistrom, 30. jula 1934) ističe važno ograničenje: ideja važi samo za „nacionalno ugnjetene zemlje koje su kompaktne". Nema sumnje da je reč o etničkoj kompaktnosti. Prema takvom kriteriju stvaranje nacionalne partije ne dolazi u obzir u Srbiji (ona nije „nacionalno ugnjetena" — to je bila i srž Parovićevog objašnjenja u „Proleteru"), a ni u Bosni i Hercegovini te Vojvodini, koje nisu etnički kompaktne. Po takvom kriteriju ostaje otvoreno, zapravo,

[251] V. Vlahović, delo pod nap. 137.

samo pitanje Crne Gore. U njenom slučaju moglo se raditi ili o nedovoljnoj jasnosti pogleda na crnogorsko nacionalno pitanje u redovima samih komunista, ili o tome da je CK uvažavao činjenicu da tada značajan deo demokratskih opozicionih snaga u Crnoj Gori odbija koncept nacionalne posebnosti Crne Gore.[252] A možda je reč i o nekim drugim razlozima. U ovom sklopu treba upozoriti i na pitanje, zašto se ne predviđa neposredno osnivanje KP Makedonije, već se odlaže na „najbližu budućnost". To razlikovanje u tempu između osnivanja KP Hrvatske i Slovenije i osnivanja KP Makedonije verovatno nije bez veze sa činjenicom da „pismo Bistrom", pola godine ranije, osnivanje KP Makedonije još ne pominje. Makedonija je dodata kasnije. Možda su bili i tu u pitanju obziri na nedorečenosti u pogledu makedonske nacije i njenog pitanja, pogotovu u odnosu prema KP Bugarske i Grčke.

U pitanju zašto ne osnovati i Komunističku partiju Srbije, ne može u odlučujućoj meri zadovoljiti tumačenje, koje kaže da u ono vreme u KPJ još nije bila jasna predstava buduće teritorijalne strukture Jugoslavije pa da, prema tome, nije bila opredeljena ni teritorija na kojoj bi trebalo osnovati KP Srbije. Ipak, u proglasu četvrte zemaljske konferencije pitanje o teritoriji Srbije je rešeno u tom smislu što se, pored Srbije, kao zemlje sa svojom radničko-seljačkom vladom pominju na istom nivou Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Makedonija.[253] Srbija je, dakle, definisana samom činjenicom definisanja susednih državnopravnih jedinica. Jednako se u red ovih državnih jedinica svrstava i Vojvodina. To bi značilo da ni ona ne bi bila neposredan deo Srbije. S druge strane ni Vojvodina ni Bosna i Hercegovina, bez obzira na status, ne dolaze, kao etnički mešovite, u obzir za stvaranje nacionalne partije. Skepsa prema mogućnosti i nužnosti stvaranja KP Srbije mogla je poticati otuda što bi se u slučaju takve odluke neminovno i nezaobilazno otvorilo pitanje, u koju od postojećih „nacionalnih" partija uključiti, verovatno sa posebnim statusom, ali ipak uključiti, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. Ako bi, recimo, Bosna i Hercegovina bile uključene u KP Hrvatske (to je malim delom čak učinjeno), komunisti Srbije bi se sigurno našli u veoma teškom položaju u odnosu na srpsku građansku politiku i nacionalnu tradiciju koja je te zemlje smatrala srpskim. Ukoliko bi one bile, naprotiv, uključene u KP Srbije, slična teškoća bi se pojavila za KP Hrvatske. Da ne govorimo o uznemirenju i rascepu u stanovništvu same Bosne i Hercegovine. Verovatno je izgledalo bolje da se za KPJ takve teškoće ne stvaraju, da se vremenu ostavi vreme. Donekle različit je položaj

[252] D. D. Vujović, delo pod nap. 116, str. 546.
[253] Kao nap. 250.

za Vojvodinu, gde postoje i tradicija vezanosti za Srbiju i relativna većina srpskog stanovništva. Ali tu je postojao zahtev Vojvođanskog fronta, koji se upravo uobličio, da Vojvodina dobije poseban, autonoman tretman.

No, ovi razlozi političkog oportuniteta ne bi mogli biti odlučujući da nije u celom pristupu — i KPJ i Kominterne — pitanju nacija (u Jugoslaviji i uopšte) još dominirala ona nedomišljenost odnosa proletarijat — nacija, o kojoj smo već govorili. Nije se uočavala streteška, ne samo taktična, važnost aktivnog odnosa revolucionarne radničke partije prema svim nacijama kao takvim, ne samo važnost traženja revolucionarnih mogućnosti u odnosu na one nacije koje su razvile nacionalne pokrete za postizanje ravnopravnosti.

Usled svega rečenog se u predviđenoj novoj strukturi KPJ srpska nacija *de facto* identifikovala sa Jugoslavijom i jugoslovenstvom, slično, opet *de facto,* ideologiji hegemonističke srpske buržoazije, kojom se služila da izbegne i zabašuri pitanje ravnopravnosti nacija u Jugoslaviji. Samim tim je KPJ sebi otežala borbu za oduzimanje srpskoj buržoaziji mogućnosti da ona predstavlja srpsku naciju, za dokazivanje da je toj buržoaziji najmanje stalo do istinskih interesa srpskog naroda.

Ovaj paradoks je proizlazio iz stanja društvene analize u kojem još uvek nije bila uočena ona slabost u prilazu pitanju nacija u Jugoslaviji koja je bila prisutna još u debati o nacionalnom pitanju u 1923. godini te o kojoj smo već govorili. Da to nije bilo dobro, u to danas nema sumnje. Ali je još u ono vreme i zapaženo među komunistima. Povremeno se sa raznih strana ponavljaju sugestije da se ipak razmisli i o stvaranju KP Srbije.

Treba uzeti u obzir još jedan momenat. Izvršenje odluke o osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije pa i drugih takvih partija nije zavisilo od samih namera CK KPJ već pre svega od snage organizacija na terenu. A te snage nisu bile ni približno ravnomerno raspoređene, ni vremenski ni prostorski.

Bilo je i onih koji su mislili da se KPJ idejom o nacionalnim partijama pretežno usmerava ka nacionalnoj umesto ka klasnoj borbi, što je principijelno pogrešno pa zato i štetno. Bez obzira na kasnije sasvim suprotno iskustvo jugoslovenske revolucije koja je potvrdila suštinsku vrednost neposrednog spoja klasnog i nacionalnog za ujedinjenje u jedan front mnoštva demokratskih i revolucionarnih snaga svih naroda i narodnosti Jugoslavije, ovi prigovori već onda nisu bili osnovani na kritici stvarnog iskustva praktikovane koncepcije. Oni su kritikovali nešto što su sami izmislili ili pogrešno shvatili. Dovoljno je dobro razmisliti jedno mesto iz Parovićevog objašnjenja o nacionalnim partijama, koje dosad nije naročito isticano pa je ostalo na margini pažnje. Parović govori o radnim masama Srbije da njihova „klasna borba

ne zauzima oblike borbe za nacionalno oslobađanje". To ne može značiti ništa drugo nego to da je, po Parovićevom shvatanju, borba radnih masa Hrvatske ili Slovenije „za nacionalno oslobađanje" baš „oblik klasne borbe". Razume se, ako je u njoj inicijativa radničke klase, njene revolucionarne partije, najjača. Više objašnjenja ne bi bilo potrebno dodavati ni tada ni danas. Sve je podređeno problemu, kako voditi klasnu borbu.

Najzad, još je onda sve rečeno i o tome da stvaranje nacionalnih partija ne znači federalizaciju KPJ već doprinosi jačanju njene snage u celosti. Tome je Parović posvetio posebnu glavu svog objašnjenja („Zašto centralizovana a ne federativna partija?"), o tome je izričito govorio, nakon izvršenog osnivanja KP Slovenije, generalni sekretar Gorkić u „Proleteru" („Živela komunistična stranka Slovenije!"). Poznavaoci onog doba kažu da Komunistička partija Jugoslavije nije nikad ranije bila toliko čvrsto jedinstvena u akciji i realno centralizovana, koliko onda kada je Titovo rukovodstvo ostvarilo koncepciju nacionalnih partija kao načina borbenog klasnog delovanja komunista u Jugoslaviji.

Pitanja jugoslovenskih komunista, postavljena još 1935, zašto ne i KP Srbije, zato nisu izražavala (kao što to misle neki istoričari) „proces usklađivanja organizacijskih osnova KPJ s državnom strukturom buduće socijalističke federacije". Ni 1935, ni 1945, to nije, u suštini, bilo samo usklađivanje sa državnom strukturom, već je to bio korak ka ostvarivanju vodeće uloge radničke klase u naciji, i to *u svim* nacionalnim područjima Jugoslavije (stvaranje KP Bosne i Hercegovine to pravilo samo potvrđuje). Tako suštinsko shvatanje jednog, na izgled samo organizacionog pitanja, pomenu je, naposletku, i sam osnivački kongres KP Srbije, u maju 1945. Već u tom smislu je u 1950. godini Rodoljub Čolaković za sve nacije u socijalističkim zemljama konstatovao: „Kod ovih nacija, proletarijat je postao vođa nacije, on se, u smislu Marksovih reči, konstituisao kao nacija"[254]

Do svesnog zaključka KPJ o kvalitetno novom shvatanju odnosa između revolucije (radničke klase) i nacija, *u svim* slučajevima (dakle, i tamo gde nacionalno pitanje više ili uopšte ne postoji), moralo je da prođe još nekoliko godina. Bilo je potrebno promisliti iskustvo revolucionarne narodnooslobodilačke borbe 1941—1945. No, važno je da su jugoslovenski komunisti to pitanje faktički postavili još u 1935. godini. Važno je da su tako činili, kao što ćemo ubrzo videti, ne samo Srbi, već i Hrvati i Slovenci (koji su u međuvremenu „svoju" nacionalnu KP već bili osnovali). To pokazuje koliko je misao o mnogonacionalnom

[254] Rodoljub Čolaković, *Rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji*, „Komunist", Beograd 1950, br. 4—5, str. 72 (slov. izdanje).

revolucionarnom jedinstvu Jugoslavije već u onim predratnim godinama bila stvaralačka i dokle je KPJ već stigla u shvatanju odnosa između radničke klase i nacija.*

Pod pokroviteljstvom fašističke Italije, koja je računala na raspad Jugoslavije, pokušalo je, terorističkim aktima, da se afirmiše ustaštvo. Za vreme državničke posete Francuskoj, izvršen je, 9. oktobra 1934. u Marseju, atentat na kralja Aleksandra. Nemira i raspadanja Jugoslavije, kako su to očekivali u Italiji, nije bilo. Uprkos tome što je kraljevo namesništvo (knez Pavle Karađorđević i dva „prisutna građana") otpočelo sa hapšenjima i pretnjama. Takva politika nije mogla da ublaži klasne i nacionalne suprotnosti u zemlji, a za narode Jugoslavije raspadanje države, sasvim sigurno, nije bilo nikakva prihvatljiva alternativa. S jedne strane, životna snaga ideje o jugoslovenskoj zajednici, a s druge, svakome je bilo očigledno da raspadanje Jugoslavije može da znači samo ropstvo. Jugoslavija je bila okružena državama, koje su gajile šovinističku i osvajačku politiku, donosile fašizam (Italija, Mađarska, Austrija, odnosno Nemačka, Bugarska), te zahtevale reviziju postojećih granica, odnosno komadanje njene teritorije. Perspektiva je bila samo u okupljanju demokratskih, antifašističkih narodnih snaga sviju naroda za odbranu od spoljne i unutrašnje opasnosti od fašizma i za stvarno demokratsko rešavanje socijalnih i nacionalnih problema Jugoslavije. To nije bila ideja samo komunista, već ideja mnogih poštenih demokrata, rodoljuba, političkih grupa, u svim zemljama Jugoslavije. Ipak, Komunistička partija Jugoslavije je bila ona snaga koja je ukazala put kako to okupljanje postići, i koja je, to se iskazalo u narednim godinama, jedina bila sposobna da takvo rešenje realizuje.

Nasilna smrt kralja Aleksandra je ubrzala slom sistema šestojanuarske diktature. Još pred svoju smrt, Aleksandar je, po svedočenju M. Stojadinovića, uviđao da gonjenje građanskih opozicionara, koje je primenjivao posle punktacija (osuda V. Mačeka i drugih ličnosti iz HSS, „interniranje" A. Korošca na Hvaru i slično), neće spasti režim diktature iz ćorsokaka nesposobnosti i jalovosti. Režimska stranka JNS (Jugoslovenska nacionalna stranka), koja je, po zamisli njenih osnivača, trebalo da znači konačan raskid sa starom stranačkom tradicijom, bila je

* Kasnije je osnovana posebna KP Katalonije, u okviru KP Španije. No, sve to nije značilo neko pravilo za sve višenacionalne zemlje. KP ČSR sve vreme je bila jedinstvena, zasebna KP Slovačke osnovana je tek posle raspadanja čehoslovačke države. Ovde se treba pitati: ne potiče li ova praksa iz nacionalno unitarističkog shvatanja o čehoslovačkom narodu. Na sednici sekretarijata IKKI, od 29. septembra 1936, o čehoslovačkom pitanju, Manuilski nije pravio nikakve nacionalne razlike, već je govorio o jednoj, tj. o čehoslovačkoj naciji.

i suviše slabe konstitucije da bi mogla da posluži kao dovoljan oslonac vladi. Još je tada Aleksandar razmišljao o proširenju političke podloge režima. Naročito mu se povoljnom činila varijanta da opet primi uslugu svoga, već isprobanog, pomagača — A. Korošca i SLS. Režim namesništva je tu zamisao unekoliko još i razradio.

Krajem 1934, namesništvo je imenovalo vladu B. Jeftića, sa zadatkom da ostvari novu zamisao, odnosno da pridobije građanske opozicione grupe za saradnju, na osnovu priznanja oktroisanog ustava iz 1931, i to obećanjem da će njihovo delovanje zvanično biti dozvoljeno i priznato. Najpre je vlada B. Jeftića pustila iz zatvora V. Mačeka, a zatim i druge osuđene ili internirane građanske političare. Prema komunistima, naravno, ostala je nepopustljiva. Zatim, vlada je dozvolila rad nekadašnjim građanskim strankama, te raspisala nove skupštinske izbore. Širi oslonac u narodu se nadala dobiti obećanjem da će raditi na olakšanju otplata seljačkih dugova i poreza i da će započeti velike javne radove, koji će ublažiti problem nezaposlenosti. Inače, ništa nije menjala u sistemu, koji je stvarno ili pravno stvorila diktatura.

Sve te mere vlade B. Jeftića nisu smirile narodno nezadovoljstvo i protivljenje. Dokaz tome su bili štrajkovi, više od 140 u 1934, a u narednoj godini još i više, kao i seljački nemiri u svim zemljama, takođe i u Srbiji. Velika opomena režimu su bili i pokreti studenata, naročito masovne demonstracije i štrajk studenata u Beogradu, prilikom kojih je mnoge učesnike vlada slala u tek osnovani koncentracioni logor u Višegradu. Građanska opozicija je, u potezima namesništva, uočila priliku da se opet uključi u političku igru vladanja. No, pre toga, htela je da postigne što bolji polazni položaj uspešnim istupanjem na izborima. Ojačala su nastojanja za sporazum opozicionih stranaka. Ali, sporna pitanja, poznata još iz vremena punktacija, još su ostajala otvorenim. S druge strane, pojedine nekad opozicione grupe su se spremale na neposredno pogađanje sa režimom, naročito Glavni odbor radikala u Srbiji i Koroščeva SLS. Ostale opozicione stranke su se dogovorile o zajedničkom nastupu samo u tehničkom, ali ne i u programskom smislu. To je bio slučaj sa „Udruženom opozicijom", nosilac njene kandidatne liste je bio V. Maček. Za vladu, koja je prilikom raspisivanja izbora još računala sa razdrobljenošću opozicije, to je bilo neprijatno iznenađenje. Ali, ona je zato iskoristila sva sredstva i sve mogućnosti za pritisak na glasače. Izborni teror i falsifikovanje izbornih rezultata su dokazivali da režim namesništva dosledno nastavlja tradiciju Aleksandrove diktature.

Na dan izbora, 5. maja 1935 („petomajski izbori"), vlada je ostvarila samo skromnu pobedu, iako su se opozicioni radikali u

Srbiji i SLS u Sloveniji uzdržali od glasanja. Prema zvaničnoj objavi, Jeftićeva vladina lista je dobila oko milion i 750 hiljada, Udružena opozicija dobila je milion i 100 hiljada glasova, a milion glasača je ostalo kod kuće. Prilikom deljenja poslaničkih mandata, vlada je dobila 303, a opozicija samo 67 mandata.

KPJ je, na početku, pokušala da istupi samostalno. Bez uspeha je pregovarala sa socijalistima i sa levičarima u građanskim opozicionim strankama, pa čak i sa V. Mačekom. Konačno je odlučila da glasa za Udruženu opoziciju kako se ne bi udaljila od delova naroda, koji su toj opoziciji dali podršku.

Neuspeli pokušaji KPJ da, na petomajskim izborima 1935. godine, nastupi kao vođa opozicionog fronta radnika, seljaka i podređenih naroda, te neuspeli pokušaji da postigne sporazume o saradnji sa socijalistima, odnosno levim krilima HSS, SLS, Zemljoradničke stranke, sa crnogorskim federalistima i sa samim Mačekom — očito su pokazali da menjanje političke taktike i menjanje kursa ne mogu da odvoje narodne mase od opozicionih građanskih stranaka, koje su te mase u svojoj velikoj većini sledile. Ti neuspesi su, takođe, pokazali da je nužno da Partija svoj novi, frontovski antifašistički kurs solidnije i dugoročnije utemelji. Početak napora u tom smislu, došao je do izražaja na plenumu CK KPJ u Splitu, juna 1935. Na ovom plenumu politika borbe za stvaranje antifašističkog narodnog fronta, postavljena je u prvi plan akcije jugoslovenskih komunista. Politički referat je podneo Blagoje Parović. Politička analiza i opredeljivanje zadataka Partije su bili u smislu teze da je „fašizam glavni neprijatelj ne samo radničke klase, već i svih demokratskih slojeva", kao i da se centar svetske reakcije pomerio u fašističke države. Najveću pažnju referat je posvetio specifičnostima borbe za narodni front u Jugoslaviji, odnosno pitanju nacionalnih pokreta u novoj situaciji. Parović se kritički osvrnuo na iskustva iz prošlosti, posebno u vezi sa koncepcijom nacionalno-revolucionarnog pokreta: „Naši drugovi su ga u početku shvatili kao stvaranje paralelnih komunističkih organizacija (Alihanov!), pa se još ni do danas nisu otresli toga. Gonili smo se za stvaranje nekih uskih sektaških grupica i organizacija, a trebalo je podizati pokret, koji se izražava u borbama masa za nacionalne slobode i seljačke zahtjeve, a ne u nekim zavereničkim (protiv Mačeka i Korošca) grupicama. Davali smo veštački kalup za organizaciju tamo, gdje je trebalo davati samo upute, zahtjeve i aktivan rad na organizaciji borbe. Radili smo sa najstrožijom konspiracijom ono što se je moglo i moralo u drugoj formi raditi javno i u širokim masama. Isticali smo komunističke parole, uzvike, zahtjeve tamo, gde su mase bile raspoložene samo za demokratske, nacionalne i seljačke zahteve. Rezultat svega toga:

nešto malo uskih grupica i slabost nacionalno revolucionarnih pokreta."

Govoreći o zadatku borbe za ujedinjavanje najširih narodnih slojeva oko proletarijata na temelju saveza radnika, seljaka i ugnjetenih naroda, Parović je rekao: „Ne treba se bojati riječi narod, niti je suprotstavljati pojmu radničke klase. Protiv vladajućeg režima, vladajuće buržoazije, danas je *cijeli narod* (a ne samo radnička klasa) i hrvatski i srpski (!) i slovenski i nacionalne manjine. Naša pretstojeća revolucija, po svome nacionalnom karakteru jeste narodna revolucija. Na njenoj prvoj etapi, u toj revoluciji će učestvovati ne samo proletarijat i seoska sirotinja, nego najširi demokratski narodni slojevi. Zato se za nas postavlja kao jedno od najosnovnijih, pitanje zadobijanja tih slojeva za zajedničku borbu."

Postavljajući stvaranje i jačanje antifašističkog narodnog fronta kao glavni zadatak, a u vezi sa tim i zadatak o povezivanju „po svaku cjenu sa protufašističkim snagama . . .", plenum je odredio i metode borbe za pridobijanje saveznika i srednjih slojeva. „Mi moramo — kaže se u zaključcima tog plenuma — iz korjena promjeniti naš odnos prema masama, koje danas idu za Mačekom i za nacionalnim sporazumaškim vođama, za građanskom opozicijom i socialdemokratima. Te mase nisu ni fašističke ni sporazumaške. Naš ton, naš jezik, i naš odnos prema njima treba da postane drugačiji. U sadašnjoj etapi borbe za nas je najvažnije, da mi te mase na djelu ubedimo da smo mi njihovi prijatelji, da mi podupiremo njihove zahtjeve i da se zalažemo i borimo za njih, umjesto što im stalno punimo glavu tvrdnjama da su njihove vođe izdajice i sporazumaši. Takve tvrdnje, ma koliko one istorijski bile tačne, danas odbijaju te mase od nas. Naša glavna i osnovna zadaća u radu među tim masama moraju biti pitanja koja te mase najviše interesuju, kao što su: zahtjevi protiv eksekucija, dugova, pojedini djelomični zahtjevi protiv nacionalnog ugnjetavanja itd . . . pri tome treba isticati kao osnovicu za sporazum borbu za jedan ili nekoliko neposrednih zahtjeva masa. Ni u kom slučaju ne uslovljavati ostvarenje sporazuma priznavanjem parole nezavisne Hrvatske, Slovenije, sovjetske vlasti, itd."

Plenum je hteo ubrzati osnivanje KP Hrvatske i KP Slovenije, a smisao i aktuelnost tog zadatka je objašnjavao Blagoje Parović najširem članstvu u „Proleteru". „Mi stvaramo — kaže on — KPH i KPS u borbi protiv nacionalnog ugnjetavanja, šovinizma i buržoaskog nacionalizma, u borbi za internacionalno vaspitanje radnih masa, za međusobno bratstvo svih naroda i radi te borbe." A odnos prema oblicima samoopredeljenja i prema Jugoslaviji kao državi, objasnio je istom prilikom ovako: „Mi smo za slobodu i pravo samooodređenja ugnjetenih naroda. Ali, mi ne tražimo cijepanje Jugoslavije po svaku cijenu. U tom pitanju naš cilj je

sloboda, ravnopravnost i bratstvo svih naroda; pravo i sloboda svakog naroda da sam određuje s kim će i kako će da stvara svoju državnu zajednicu. Ako Hrvati, Slovenci i drugi narodi, izvojevavši punu slobodu i pravo samoodređenja, slobodno i bez svakog prisiljavanja ili prevare riješe da ostanu u državnoj zajednici (savezu, federaciji, autonomiji) sa srpskim narodom, mi nismo protiv toga, kao što nismo ni protiv otcepljenja ako je ono jedini put za oslobođenje tih naroda."

Posle Sedmog kongresa KI, koji je koncepciju narodnog fronta ne samo afirmisao već je potvrdio i mogućnost da se do njega dođe i odozgo, to jest sporazumevanjem sa vodstvima demokratskih stranaka itd., CK KPJ je formulisao nov stav prema obaveznosti otcepljenja, u skladu sa faktičkim tendencijama realnih nacionalnih pokreta u Jugoslaviji. Taj stav glasi: „Ostajući pri svom principijelnom gledištu samoodređenja naroda sa pravom na otcepljenje, komunisti uzimaju u obzir sadašnju međunarodnu situaciju i pri uslovu uništenja nacionalne neravnopravnosti, maksimalnih garancija slobode hrvatskog i drugih naroda i slobodnog pristanka tih naroda ne izjašnjavaju se za otcepljenje tog naroda od današnje državne zajednice — Jugoslavije."

Jedina realna, i uz to zaista maksimalna garancija slobode naroda, bila je realizacija onog koncepta koji je Tito formulisao još u oktobru 1934. Tito je pošao od toga da komunisti moraju da stanu na čelo nacionalnih pokreta! Niko drugi sem radničke klase i njene revolucionarne partije takvu garanciju nije mogao da obezbedi. Zato pozitivni stav KPJ prema jugoslovenskoj državi, koju treba zajednički braniti pred agresijom fašizma, ne samo što je bio u skladu sa osnovnim trajnim i aktuelnim interesima jugoslovenskih naroda i narodnosti već je imao i svoju klasnu revolucionarnu sadržinu. To, znači, tek realizovanje koncepcije o nužnosti da se stane na čelo nacija, davalo je promenjenom stavu KPJ u pitanju otcepljenja karakter „novih pogleda na nacionalno pitanje u Jugoslaviji", novih u smislu inovacije revolucionarne koncepcije. Razume se, pogrešan bi bio zaključak da je novim stavom KPJ navodno negirano pravo na slobodno samoopredeljenje, odnosno da je stav o obaveznosti otcepljenja zamenjen stavom o drugačijoj obaveznosti, tj. obaveznosti federiranja u datim granicama.

U suštinu odgovora na pitanje, šta znači promena odnosa KPJ prema Jugoslaviji, proniče Najdan Pašić, kad kaže da se u toj formuli izrazila i potvrdila smena istorijskog subjekta koji odlučuje o nacionalnoj sudbini jugoslovenskih naroda i njihovim međusobnim odnosima.[255]

[255] N. Pašić, delo pod nap. 211, str. 124.

Od suštinske, zapravo istorijske, važnosti u onom trenutku nije bila misao, sama po sebi, već odlučnost da se ona oproba u praksi. *Osposobiti* KPJ za neposredno *realizovanje* te koncepcije, to je bila Titova najpreča briga, to je bio njegov način menjanja sveta.

9. ZA UJEDINJENJE ANTIFAŠISTA I RODOLJUBA SVIH NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

U Jugoslaviji nije bila reč samo o stvaranju jednostavnog, širokog antifašističkog narodnog fronta, kao što je to, na primer, bilo u klasičnom francuskom slučaju, pa i u nekim drugim zemljama. U nas se radilo o ujedinjavanju antifašističkih snaga unutar *mnogonacionalne Jugoslavije,* koju su od njenog nastanka u 1918. godini nagrizale teške suprotnosti, koje su poticale iz nerešenog nacionalnog pitanja. Sliti borbu za nacionalnu slobodu i ravnopravnost sa opštom borbom protiv fašizma i za narodnu demokratiju, to je tada bio glavni zadatak, koji se postavljao pred komuniste u Jugoslaviji.

Fašizam je značio životnu opasnost po sve narode i narodnosti Jugoslavije. S druge strane, postojale su dugoročne progresivne tendencije u kretanjima svih naroda Jugoslavije, u smislu njihovog političnog zbližavanja i ravnopravnog ujedinjavanja. Postojali su i aktuelni interesi, koji su progresivne snage svih naroda Jugoslavije navodili na traženje izlaza u demokratskom i revolucionarnom preuređenju zajedničke države. Ali, ta istorijska situacija je zahtevala političku snagu, sposobnu da sve te zajedničke interese obuhvati i izrazi. Pokazalo se da je Komunistička partija Jugoslavije, kao revolucionarna partija radničke klase jugoslovenskih naroda, ne samo jedina bila sposobna, po svom društvenom karakteru, da tu istorijsku ulogu ispuni, već da je ona, takav svoj zadatak, pravovremeno uočila i svesno tražila najefikasnija sredstva i puteve za njegovo izvršenje. Splitski plenum CK KPJ pokazuje da je ona, u ono pola godine od Četvrte zemaljske konferencije pa do juna 1935, već čvrsto bila krenula tim putem — dakle, još pre Sedmog kongresa Kominterne. Treba reći da sve komunističke partije, koje su bile u sličnom položaju kao što je bila jugoslovenska, nisu reagovale tako samostalno i tako pravilno, u smislu započinjanja antifašističke narodnofrontovske politike, uključivši i kurs na odbranu zemlje od fašizma, kao sastavnom delu te politike.[256]

Specifično mesto u borbi za narodni front, u mnogonacionalnoj Jugoslaviji, imalo je nacionalno pitanje, ono je diktiralo da se

[256] Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941,* „Borec", Ljubljana 1978, str. 9—41.

ta akcija KPJ mogla razvijati uspešno samo kao složena akcija, kao borba za narodni front i u okviru svakog naroda posebno i svih zajedno. Uspesi, koje su komunisti postizali u nastojanjima da postanu vodeći faktor u borbi za napredne, demokratske interese u sopstvenom narodu, jačali su revolucionarni interes i pozicije KPJ u celini. Na toj osnovi, mogla je tek doći do izražaja stvarna uzajamnost interesa jugoslovenskih naroda i narodnosti i odigrati svoju pozitivnu ulogu u daljem razvitku. Ovaj složeni, moglo bi se reći „federativni", put borbe za vodeću ulogu revolucionarne partije radničke klase Jugoslavije, plastično je, još 6. oktobra 1935. godine, ocrtao Boris Kidrič, u svom zapaženom govoru, kao delegat SKOJ-a, na Šestom kongresu Komunističke omladinske internacionale, u Moskvi: „Budući da je situacija u pojedinim zemljama Jugoslavije *iz osnova različita,* mi ne možemo ostvarati omladinski front po jednoj jedinstvenoj shemi. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji danas je svom svojom oštrinom u centru antifašističkog pokreta. No za svaku *Zemlju,* za *svaku* naciju, za omladinu *svake* zemlje i *svake* nacije postavlja se drugačije ovo pitanje. Tradicije, želje i patnje, ideali i čežnje omladine imaju svuda drugi izvor. Mi moramo naći te izvore da bismo pokretne sile koje iz njih izlaze ujedinili u jednu jedinstvenu moćnu silu, jer je i naš neprijatelj zajednički. *To je velikosrpski fašizam.* On ugnjetava ne samo omladinu ugnjetenih naroda nego i vlastitoj omladini pljačka hleb, ugožava slobodu i budućnost. Mi moramo ubediti srpsku omladinu da je njen najbolji saveznik u borbi za vlastito oslobođenje nacionalno ugnjetena omladina hrvatska, slovenačka, makedonska, crnogorska i omladina ugnjetenih nacionalnih manjina. Antifašistički omladinski front pojedinih naroda mora da vodi računa o narodnim osobenostima, tradicijama, jeziku i kulturi. Ujedinjena u antifašističkoj borbi, ona mora da bude nosilac velikih misli internacionalnizma. Mi moramo jačati internacionalizam u upornoj borbi protiv šovinizma, koji ugrobljava *jedinstvo* omladinskih masa raznih nacija . . . Mi tu omladinu ne možemo odmah ujediniti na osnovu naših opštih parola o nacionalnom pitanju. Mi treba da započnemo sa svakidanjim nacionalnim pitanjima. To je za nas od naročitog značaja, jer se u raznim pokrajinama Jugoslavije nacionalna borba nalazi u različitim razvojnim fazama. Mi moramo naše parole i naš rad prilagoditi tim raznim etapama nacionalne borbe."

Razume se, izloženi koncept se nije ograničavao samo na rad među omladinom. Sem toga, Kidričeva identifikacija glavnog neprijatelja je sigurno bila jednostrana (simplifikacija ili koncesija međunarodnom šablonu?). U istorijskoj retrospektivi treba reći da je fašizam u Jugoslaviji bio kompleksna pojava, da ga je bilo u svakoj sredini, da se antifašizam morao politički konstituisati u

borbi protiv svakog pojedinog „nacionalnog" fašizma i svih zajedno. Fašistička opasnost koja je svim Jugoslovenima tako neposredno pretila izvana, predstavljala je, pri tome, naročito značajan faktor kohezije jedinstvenog fronta antifašizma u Jugoslaviji. Izloženi koncept nije posebno naglasio da je uvek bilo i akcija vođenih jedinstveno u celoj državi, zasnovanih na opštim klasnim i opštim političkim pretpostavkama.

Takvi su bili napori za postizanje jedinstva radničke klase Jugoslavije u celini, kako u sindikalnoj tako i u partijskoj organizaciji, takve su bile antirežimske akcije opšteg karaktera, protiv koncentracionih logora, protiv fašističke orijentacije u spoljnoj politici, jedinstvene akcije za odbranu autonomije univerziteta; od posebnog je značaja i opštejugoslovenska akcija pomoći republikanskoj Španiji, kao i akcija za priznanje SSSR-a i za savez sa njim. Ali, povezivanje sa radničkom klasom se moralo često rešavati i uz postojanje nacionalnih razlika, odnosno vrednost tog načina se morala naknadno uočavati. Borba za jedinstvo radničke klase je morala rešavati i problem neutralisanja uticaja Hrvatskog radničkog saveza, naročito posle sporazuma Cvetković—Maček i osnivanja banovine Hrvatske. Uz stvaranje nacionalnih komunističkih partija Slovenije i Hrvatske u okviru KPJ, javile su se ideje da se i Jedinstvena radnička partija stvara u nacionalnim okvirima, što CK KPJ u prvo vreme nije prihvatio ali je vrednost ove ideje sagledana kasnije.[257]

Pitanje zamisli o antifašističkom narodnom frontu i borbi KPJ za njegovu realizaciju u mnogonacionalnoj Jugoslaviji nije još obrađeno, u tom smislu, da se u toj zamisli i borbi za njenu realizaciju, istraži politički oblik osvajanja položaja vodeće klase nacije za proletarijat. Svaki postignuti napredak u tom osvajanju je ostao kao trajno dostignuće, bez obzira na to da li fašizam ostaje ili — prividno — nestaje (1939), kao glavna opasnost. Upravo visoki stepen, koji je, u tom osvajanju vodećeg položaja za radničku klasu u nacijama, postigla KPJ do sovjetsko-nemačkog pakta, olakšalo joj je da se snađe u novoj situaciji, da ostane na širokim frontovskim pozicijama, da izbegne krizu savezništava, da se ne vrati na parole Četvrtog kongresa. Nije se radilo samo o tome da niko rado ne napušta već osvojene pozicije. Tu je već došlo do izražaja, dabome, i subjektivno saznanje o novom istorijskom odnosu proletarijata prema nacijama i njihovim interesima i težnjama.

Petomajskim izborima nije usledilo smirivanje već zaoštravanje političke situacije, pošto je Seljačko-demokratska koalicija

[257] Pero Damjanović, *O nekim momentima i etapama razvoja i o najvažnijim osobenostima Narodnog fronta u Jugoslaviji do rata,* „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 6, Ljubljana 1966, str. 51.

proglasila bojkot skupštine. Knez Pavle tada odlučuje da menja vladu i njezinu političku podlogu. B. Jeftić mora da ide, na cedilu ga ostavljaju poslanici, izabrani na njegovoj listi. Oni su znali na koji način su došli do svojih mandata i okrenuli su plašt po vetru.

Knez Pavle je, najpre, pokušao da pridobije za učešće u vladi V. Mačeka; hrvatsko pitanje trebalo je da bude „rešeno" na temelju oktroisanog ustava iz 1931. No, Maček je bio voljan da učestvuje samo u takvoj vladi, koja bi imala nameru da sprovede izbore za novu ustavotvornu skupštinu. Zbog toga se knez Pavle odlučio za drugu, već unapred pripremljenu kombinaciju: za vladu Milana Stojadinovića, nekada Pašićevog pristalice, sada ministra finansija i oslonac namesništva. Ta je vlada trebalo da se osloni na tri dotadašnje opozicione građanske stranačke grupacije: na krug Glavnog odbora radikala, na Jugoslovensku muslimansku organizaciju Mehmeda Spahe i na Koroščevu SLS. Ovu kombinaciju je odobrio i britanski poslanik u Beogradu, čiji savet je za kneza Pavla bio uvek odlučujući.

Vlada Milana Stojadinovića je nastupila 25. juna 1935. U njoj je ministar unutrašnjih poslova bio A. Korošec, koji je na taj način iz „opozicije", opet, prešao na stranu unitarističkog centralizma i nedemokratske vladavine na temelju oktroisanog ustava. Svoj visoki vladin položaj, Korošec je, od tog vremena, posebno koristio za proganjanje komunista i komunizma. Fašistička desnica u njegovoj stranci, koja se stalno jače ispoljavala, gledala je u komunistima i komunizmu glavnog i najopasnijeg neprijatelja protiv kojeg su sva sredstva i sva savezništva dopuštena.

Krajem 1935, Stojadinović je, od sve tri političke grupacije koje su sarađivale u vladi, skovao novu režimsku stranku, Jugoslovensku radikalnu zajednicu — JRZ. Dok je ranija režimska stranka JNS bila stvorena da zameni stare stranke, JRZ je nastala ujedinjenjem triju starih stranaka, koje su već imale svoju tradicionalnu političku i organizacionu bazu. To je trebalo da stvori utisak njene veće čvrstine i političke novosti. I JRZ, jednako kao ranije i JNS, osnovana je u okviru oktroisanog ustava i njegovog zakonodavstva, tj. na stanovištu nacionalnog unitarizma i državnog centralizma. No, pokazivala je i nešto novo, ali veoma nesimpatično: gajila je sve više fašističku orijentaciju. To se nije pokazivalo samo u njenom oštrom antikomunizmu, već i u njenim organizacionim formama, posebno u spoljnoj politici. Počela je era političkog približavanja i ekonomskog sarađivanja sa fašističkim državama, sa Nemačkom i Italijom. U tom smislu, lično se angažovao i sam M. Stojadinović. Prilikom svog prvog nastupa, vlada je obećavala demokratski izborni zakon, slobodu štampe, govora i zbora i tome slično. No, u stvari, praktikovala je policijsko nasilje protiv narodnog otpora. S druge strane, vlada je ili sama stvarala ili dopuštala stvaranje raznih profašističkih i

petokolonaških organizacija. Uskoro je i njen predsednik, M. Stojadinović postao najomraženiji političar u državi (prema oceni britanskog poslanika).

Ono što je, na kraju, donelo Stojadinoviću, politički krah, to je bio neuspeh u rešavanju hrvatskog pitanja. Kombinacija triju stranaka, okupljenih u JRZ, značila je, sama po sebi, neuvažavanje i izvesno „opkoljavanje" Hrvata, to jest HSS i cele SDK. Jugoslovensku radikalnu zajednicu su upoređivali sa tronožnim stalkom, na kojem se može po nuždi sedeti, ali kojem, za pravu čvrstinu, nedostaje i četvrta noga — sporazum sa Mačekom. Naravno, reč je bila o čvrstom sedenju vlade u Beogradu i sistema koji je ona predstavljala. Čvrstina sistemu je bila potrebna, s obzirom na sve veće napetosti u međunarodnim odnosima, na povećanu opasnost od novog svetskog rata i sa njim povezanih zaoštravanja društvene krize unutar države. V. Maček nije odbijao razgovor ni sa knezom Pavlom, ni sa opozicijom u Beogradu. Ali je odbijao M. Stojadinovića i JRZ, koji su tako verno provodili kneževu politiku i nisu prihvatali osnovni zahtev HSS i cele SDK, tj. izbore za ustavotvornu skupštinu i garantiju da će novi ustav biti usvojen bez nadglasavanja. V. Maček je bio u kontaktima i sa fašističkom Italijom, od koje je očekivao da će se umešati u njegov prilog u jugoslovenske prilike ili, čak, preuzeti protektorat nad Hrvatskom u slučaju raspadanja Jugoslavije.[258]

Ozbiljan znak da Stojadinović nema nade na uspeh kod V. Mačeka, bilo je sklapanje Bloka narodnog sporazuma, u oktobru 1937. To je bio neposredan sporazum Seljačko-demokratske koalicije sa ujedinjenim opozicionim grupama u Srbiji. Taj je sporazum predviđao demokratski izbor ustavotvorne skupštine i sadržavao garantiju da novi ustav neće biti usvojen, ako se za njega ne izjasni većina srpskih, većina hrvatskih i većina slovenačkih poslanika. Sporazum nije uključivao i princip o federativnom uređenju države. Vođe opozicionih radikala i zemljoradnika na takvo „ustupanje", od strane buržoazije Srbije, još uvek nisu bili spremni. Garantija protiv nadglasavanja je zbog toga bila dvosekla, nije značila samo koncesiju, priznatu HSS-u, već i mogućnost da se federativno uređenje spreči. Uopšte, sporazum opozicije iz oktobra 1937. nije bio mišljen kao akcioni program već, pre svega, kao opredeljenje uslova za međusobne odnose opozicionih grupa Srbije i Hrvatske. Opoziciono građanstvo je ulogu odlučujućeg faktora stvarno još prepuštalo kruni, tj. knezu Pavlu.

Sedmim kongresom Kominterne (25. jul — 20. avgust 1935), politika stvaranja antifašističkih narodnih frontova je stavljena

[258] Lj. Boban, delo pod nap. 189, str. 114.

svim komunističkim partijama kao prvorazredni zadatak. Za rukovodstvo jugoslovenske komunističke partije ta je politika značila i raščišćavanje njegovog odnosa prema državnim okvirima, i to u smislu otklanjanja starih sektaških shvatanja, pa je ta tematika još godinu dana bila u centru pažnje partijskih foruma u inostranstvu.

Odlučujuću ulogu za utvrđenje celovitog novog kursa u partijskoj delatnosti, imalo je savetovanje rukovodećeg aktiva KPJ, 1936. u Moskvi, na kojem je, pored ostalih, učestvovao i Josip Broz Tito. Dokument sa tog savetovanja je objavljen tek januara 1937. („Januarski proglas" CK KPJ).[259] U njemu se analiziraju opasnosti, koje prete narodima Jugoslavije u međunarodnim razmerama, kao i u unutrašnjem razvitku. Posebno se naglašava da vlada Stojadinovića nije nikakva brana protiv preteće fašističke opasnosti, te ističe potreba ujedinjenja narodnih snaga svih naroda Jugoslavije u jedinstveni narodni front, koji bi obuhvatio sve demokratske antifašističke snage. Nabrajajući pretpostavke za stvaranje antifašističkog fronta, na prvom mestu se navodi činjenica da se narodne mase *svih* naroda Jugoslavije odnose neprijateljski prema fašizmu. Daje se, zatim, ocena vanparlamentarne udružene opozicije, koja može da postane važan faktor za stvaranje narodnog fronta. Kritički se nabrajaju i slabosti te opozicije. Velika pažnja je posvećena dokazivanju nužnosti učešća komunista u narodnom frontu i određenju lozinke: „Nepijatelj je na desnici!" Komunisti će i dalje raditi, kaže se u proglasu, na uspostavljanju jedinstva radničke klase, što će biti veliki podstrek za čitav pokret narodnog fronta. Zajednička borba narodnih masa sviju naroda Jugoslavije protiv fašizma mora, da bi pobedila, imati i jasne i razumljive ciljeve. „Cilj te borbe . . . — kaže se u nastavku — mora da bude neodložno rješenje nacionalnog pitanja, saglasno načelu demokratskog prava na nacionalno samoodređenje . . . Država se mora pretvoriti u slobodan savez slobodnih naroda, u demokratsku federativnu državu . . . Režimu velikosrpske prevlasti treba učiniti kraj. Srpski demokratski narod mora razumjeti da mu samo dobrovoljna saradnja sa svim narodima Jugoslavije osigurava vlastitu političku slobodu i nezavisnost." Tu je dato još i objašnjenje stava KPJ o državnom okviru Jugoslavije: „U samoj Jugoslaviji i izvan nje rade fašističke snage na tome, da plemenito nacionalno osjećanje i težnju za nacionalnom slobodom narodâ Jugoslavije iskoriste za podupiranje fašističkih ratnih planova. Svako nastojanje da se današnje državno

[259] *Protiv ratne opasnosti, protiv napadaja fašističke reakcije! Udružimo sve demokratske snage u borbenu pučku frontu i u Jugoslaviji!* „Proleter", februar 1937, br. 2. (Reprint str. 500—502).

područje Jugoslavije razbije ili da se ugrozi njezin opstanak znači u današnjem međunarodnom položaju pomaganje fašizma i njegovih ratnih priprema. Svako takvo nastojanje protivno je životnim interesima sviju naroda Jugoslavije." Proglas CK KPJ poziva i demokrate sviju naroda: „Svi srpski, hrvatski, slovenski, bosanski, crnogorski, vojvođanski, makedonski i albanski demokrati moraju shvatiti: Zajedničkog neprijatelja, velikosrpski fašizam, Hitlerov i Musolinijev fašizam, koji ugrožava nezavisnost naroda Jugoslavije, može se pobijediti samo ujedinjenim snagama, samo boreći se rame uz rame."

Ovo je bio savet Komunističke partije jugoslovenskim narodima, koji je odgovarao stvarnoj istorijskoj situaciji i čija pravilnost se potvrđivala u narednim godinama. No, istorijski značaj parole udruživanja naprednih snaga svih naroda i narodnosti Jugoslavije nije se iscrpljivao samo razlogom i opasnošću od fašizma, već je ta parola izražavala i dugoročnije interese o ravnopravnom ujedinjavanju tih naroda i narodnosti. Značajno je i to što proglas CK KPJ, iz januara 1937. godine, gleda i u udaljeniju budućnost, govori o budućem dobu koje će nastupiti posle istorijske pobede nad fašizmom. „Izvojštena sloboda nakon pobjede — kaže se u proglasu — može se osigurati samo, ako se u zajedničkoj borbi iskovano jedinstvo produži i poslije te pobede, ako se svi bratski ujedine u jednoj demokratskoj federativnoj državi." KPJ insistira na pravu nacija Jugoslavije na samoopredeljenje kao uslovu borbe, a ona istovremeno nacijama već ukazuje, kakav državnopravni rezultat tog prava, kakva njihova odluka na osnovu tog prava predstavlja njihov istorijski interes. Proglas CK KPJ je precizirao i stav prema zahtevu iz redova građanske opozicije o sazivanju konstituante. Ne upuštajući se u polemiku, po kojem redosledu treba da se izvrše pojedine faze rušenja režima i izgrađivanja novih unutrašnjih odnosa, u proglasu se kaže: „Da bi se preuredila jugoslavenska država, treba sazvati konstituantu, koja će urediti međusobne odnose sviju naroda i sastavnih djelova Jugoslavije, slobodno i bez svake majorizacije pojedinih naroda. U pojedinim nacionalnim područjima treba da budu izabrane vlastite narodne skupštine (hrvatski sabor itd.) koje će odrediti unutarnju organizaciju tih područja." Proglas se načelno izjašnjava za republikanski oblik države, ali ne insistira na tome kao uslovu za zajednički program fronta.

Veća pažnja se u ono vreme posvećuje i pitanju Srba, odnosno Srbije. U načelu je jasno što se i to pitanje uključuje u koncepciju stvaranja demokratske federativne Jugoslavije. Srbija, svakako, treba da ima jednak položaj kao i ostale federalne jedinice, ali je u svim prilikama izražen stav, suprotan velikosrpskome, o samostalnosti pitanja Makedonaca, Crnogoraca, naroda Vojvodine i Bosne i Hercegovine.

Iz tog perioda postoji i Titovo „Pismo za Srbiju", od 2. novembra 1936, sa poznatom ekspozicijom mogućnosti za rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. U njemu čitamo: „Ljevičari (komunisti) stoje neodstupno na principu samoopredeljenja naroda do otcjepljenja. To je pravo koje svakom narodu mora biti priznato da bi bio ravnopravan. Ali to ne znači da je otcjepljenje u svakoj situaciji i obavezno i svrsishodno. U današnjoj situaciji (ljevičari) su protiv rasparčavanja Jugoslavije, koje žele plaćenici talijanskog, austrijskog i mađarskog fašizma i koje bi, bez sumnje, dovelo do rata, što baš i žele svi fašistički potpaljivači rata. Ljevičari su za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenu na federativnoj osnovi, a protiv svakog ugnjetavanja i hegemonije bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako, narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima pravo da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici."

Ova slika revolucionarnog pristupa nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, u uslovima kada je fašizam uveliko stupao na evropsku scenu, jezgro je i svih budućih izjava KPJ do rata i posle njegovog izbijanja. Treba naročito istaći da je citirani dokument bio namenjen potrebama političke akcije u Srbiji. Išlo se iskreno i revolucionarno, a ne linijom manjeg otpora. Treba, takođe, naglasiti da se u tom konceptu srpska nacija i njeno pravo na samoopredeljenje tretiraju jednako sa ostalim nacijama i njihovim pravom. Buduća zajednica naroda neće više biti ono što će nastati od Jugoslavije posle samoopredeljenja nesrpskih nacija, to će biti rezultat demokratske nacionalno-političke odluke sviju nacija, i srpske i svih ostalih, rezultat slobode svih, postignute u zajedničkoj odbrani od fašizma svih njih. Sloboda je nedeljiva!

U tom kontekstu, interesantno je zapaziti kako Tito uočava da se u pitanju Srbije za KPJ postavlja, u suštini, isti zadatak, kao i za Hrvatsku, Sloveniju, Makedoniju itd. To je zadatak radničke klase Srbije da uzme na sebe istorijsku odgovornost za srpsku naciju u borbi za revoluciju. Naime, 19. novembra 1937. godine, on postavlja jednom od rukovodilaca Kominterne, V. Piku, i pitanje o stvaranju KP Srbije! A interesantan je i podatak da to pitanje „dole", u bazi, tada nisu postavljali samo Srbi već i Hrvati i Slovenci.

Proglas CK KPJ, iz januara 1937. godine, obraća se i direktno srpskom narodu. Upozorava da „među hrvatskim i srpskim narodnim masama nema i ne može biti suprotnih interesa, kako u socialnim i političkim pitanjima, tako i u nacionalnom pitanju". Sa toga stanovišta proglas kritikuje držanje srbijanske opozicije:

„Zato je utoliko štetnije što se srpski dio Udružene opozicije nećka da pristane na rješenje hrvatskog pitanja kako to želi hrvatski narod." Obraćajući se čitavom srpskom narodu, proglas podvlači njegove demokratske tradicije („srpski demokratski narod") i potvrđuje istinu da će mu samo dobrovoljna saradnja sa svim narodima Jugoslavije osigurati vlastitu političku slobodu i nezavisnost.

U septembru 1937, kada je Tito u Parizu neposredno preuzimao centralni komitet, „Proleter" je objavio uvodnik, pod naslovom „Za slobodu naroda srpskog i svih naroda Jugoslavije protiv fašizma". Ovde se ponovo razvija misao o demokratskoj alternativi budućnosti srpskoga naroda, kako mu je predlaže srpska radnička klasa: „Srpski narod ne može sebi naći saveznika ni u domaćim ni u inostranim fašistima. Saveznici srpskoga naroda mogu biti samo ostali narodi Jugoslavije, koji imaju iste interese kao i srpski narod i kojima preti ista opasnost. To su Hrvati, to su Slovenci, Makedonci, Crnogorci itd. Ali ne sme se zaboraviti da su ti narodi bili i jesu ugnjetavani od velikosrpskih buržoaskih krugova . . . Srpski narod te narode može pridobiti samo ako ustane odlučno protiv politike nacionalnog ugnjetavanja i ako im prizna samoopredeljenje. Tada će svi narodi Jugoslavije moći da se međusobno slobodno i bratski sporazume i izgrade demokratsku federativnu državu Jugoslaviju . . . Eto puta kojim se može spasiti sloboda srpskog naroda i Jugoslavije. To je dakle put slobode samog srpskog naroda i bratskog saveza sa ostalim narodima Jugoslavije radi borbe protiv fašizma, verskih progona i rata. To je put demokratije, mira, slobode i verske ravnopravnosti na koji ukazuje srpska radnička klasa i njena avangarda komunisti i koji odgovara i interesima srpskog naroda."

Povodom pripajanja Austrije Nemačkoj, marta 1938, KPJ je izdala proglas, u kojem se naglašava da je i vlada M. Stojadinovića, svojim ponašanjem „pomogla Hitleru da pregazi Austriju". Stoga se u tom proglasu traži stvaranje vlade narodne sloge i posebno se obraća Srbima: „Kao što je posle Marice došlo Kosovo, tako bi i posle pada Ljubljane i Zagreba, došao na red Beograd. Bez Slovenije nema Jugoslavije, bez slobode Slovenaca i Hrvata, nema slobode ni srpskom narodu . . ."

To su bili stavovi sa kojih je KPJ delovala u periodu širokog i aktivnog rada za ostvarenje narodnofrontovske koncepcije, u periodu, koji je trajao od kraja 1936. pa do sredine 1939. godine. Tada se oživljava i inicijativa za stvaranje Stranke radnog naroda, uspešno se razvija borba za jedinstvo sindikalnog pokreta, stvaraju se i razvijaju narodnofrontovske organizacije u raznim formama i pod raznim nazivima na pojedinim nacionalnim područjima (Blok radnog naroda, Savez radnika i seljaka, Make-

donski nacionalni pokret, Slovenska ljudska fronta itd.)[260] U njih se prenosi i što je više mogućno revolucionarne aktivnosti, sprovodi se i reorganizacija omladinskog rada, pitanja spoljne politike se unose u neposrednu borbu za narodni front, KPJ se svestrano angažuje u potpori republikanskoj Španiji. KPJ, u to vreme, postiže značajne uspehe, koji daju stvarnu podlogu i argumente za prebrođavanje krize u odnosu Komunističke internacionale prema KPJ. Ta kriza je u ono vreme značila najozbiljniju opasnost i za razvitak naroda Jugoslavije i njihove revolucije u budućnosti. Poznat je lični udeo Josipa Broza Tita, kao i rukovodstva koje je on formirao, u razrešenju te krize. Značajan deo tadašnjih uspeha jeste i osnivanje komunističkih partija Slovenije i Hrvatske, aprila odnosno avgusta 1937. godine. To je bio i plod ličnog zalaganja Josipa Broza Tita, koji je u tu svrhu požurio i povratak Edvarda Kardelja iz Sovjetskog Saveza u zemlju.[261]

Osnivanje komunističkih partija Slovenije i Hrvatske 1937. formalno je bilo izvršavanje odluka Četvrte zemaljske konferencije. No, to je u momentu njihovog osnivanja imalo mnogo zreliji sadržaj. Osnivanje nacionalnih partija nije bio samo način za uspešnije stvaranje partijskih kadrova, niti više samo manifestacija interesovanja Komunističke partije Jugoslavije za nacionalna pitanja, odnosno štit od kleveta HSS i drugih građanskih partija o anacionalnosti ili velikodržavnosti komunista. U tom osnivanju i njegovoj sadržini se ogledao i novi stupanj saznanja KPJ o pravom mestu revolucionarne radničke partije u politici nacija i o značaju nacionalnih društava za celokupni napredni društveni pokret.

Direktivno pismo, iz juna 1936. o „Slovenskoj fronti"[262] (autor je verovatno Edvard Kardelj), komunistima u Sloveniji posebno ističe: „Slovensku frontu ne možemo zamisliti bez radničke klase." Pismo upozorava ne samo na posredne nego i na samostalne zahteve radništva nacionalog karaktera: „Osnovno pitanje jeste, hoće li se radništvo stvarno boriti za *svoje* zahteve nacionalnog karaktera i za zahteve koji su mu zajednički sa drugim slovenskim narodnim masama." Ova misao nadrasta tezu samo o posrednom interesu radničke klase za nacionalna pitanja. U istom duhu je tada pisao i „Proleter": „Radnici se bore za svoj narod ne samo kao sastavni deo tog naroda već i zato što im to nalaže njihov klasni interes. Proletarijat se ne može osloboditi,

[260] Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945,* „ISI", Beograd 1978.

[261] Pero Damjanović, *Trideset let na čelu Partije* —Alenka Nedog, *Tito v Sloveniji,* „Komunist", Ljubljana 1968.

[262] Pismo *Dragi prijatelj,* jun 1935, Arhiva CK ZKS, fond KI, LXXXIII/3240.

bez da bude oslobođen njegov narod."[263] U stvari, već je tada došla do izražaja spoznaja da je nacionalno pitanje „po svojoj suštini . . . nesumnjivo pitanje čitavog društva."[264]

Takvo shvatanje uloge i mesta revolucionarnog radničkog pokreta u pokretima naroda Jugoslavije, naravno, u ono vreme nije bilo postavljeno u bilo kakvu suprotnost sa vladajućom Straljinovom tezom, formulisanom baš u vezi sa nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji, naime da je „nacionalno pitanje u *suštini* seljačko pitanje." Ali je u praksi, a sve više i svesno, stvarana nova spremnost revolucionarne partije radničke klase da preuzme na sebe istorijsku inicijativu vođenja i trajnog usmeravanja nacija. Partija je sve više sticala svoje čvrsto mesto u politici nacija i cele zemlje, i sasvim je prirodno, što se svojih pozicija i svoje uloge više nije nameravala odreći. To je bilo od presudnog značaja ne samo za čitav dalji istorijski razvitak na tlu Jugoslavije, već je imalo i poseban uticaj na specifičan prelazni period, posle septembra 1939. godine. Novo, punije shvatanje uloge radničke partije u nacionalnom društvu, izrazio je Edvard Kardelj u svom izveštaju „Zašto osnivamo KP Slovenije", podnetom na njenom osnivačkom kongresu. U njemu se najpre nabrajaju dva elementa. Prvi, „opasnost koja preti slovenačkom narodu od strane Hitlerovog, Musolinijevog i jugoslovenskog fašizma; ona postavlja pred slovenačku rednički klasu istorijski zadatak da stupi na čelo odbrane svoga naroda." Drugi: „Nužnost da se slovenački komunisti okrenu ka problemima čitavog slovenačkog naroda, dok su se do sada uglavnom bavili problemima klasne politike radništva u užem smislu, a u vezi s tim takođe ograničeno (tj. nedovoljno) sa problemima saveznika radničke klase." Argumenti o lakšem suzbijanju nacionalističkog uticaja i o ubrzavanju razvitka vlastitog kadra, koji se u odlukama četvrte zemaljske konferencije kao jedini i ističu, dolaze u tom nabrajanju tek na treće, odnosno četvrto mesto.

Razloge o osnivanju KP Hrvatske, obrazložio je Josip Broz Tito, na samom osnivačkom kongresu. Tekstovi manifesta oba osnivačka kongresa su pokazali zrelost pogleda na nacionalno pitanje, pre svega, ukazali su slovenačkom i hrvatskom narodu, koji su se tada nalazili na istorijskoj raskrsnici, da je istinsko rešavanje njihovih pitanja moguće samo u povezivanju sa naprednim društvenim snagama, sa naprednim pokretima bratskih naroda Jugoslavije, u borbi protiv reakcije i fašizma, u naslanjanju na progresivne snage u svetu. I jedan i drugi manifest, u

[263] Marko, *Delavski razred in slovenski narod,* „Proleter", juli 1937, br. 8. (Reprint str. 562.)

[264] Edvard Kardelj — Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* 2. izdanje, Beograd 1957. Uvod.

središte borbe za nacionalno oslobođenje, stavljaju radničku klasu. Od naročitog je značaja akcenat u manifestu KPH protiv nacionalne zagriženosti (šovinizma), kao i isticanje da je „pravi napredak i sloboda hrvatskog naroda osigurana samo u bratskoj slozi i saradnji sa ostalim narodima Jugoslavije." Od značaja je i upozorenje o opasnosti frankovačko-fašističke demagogije o nezavisnoj „hrvatskoj državi", koja „širi šovinističku mržnju među narodima Jugoslavije a naročito prema srpskom narodu i nastoji da omete bratski sporazum među njima". Iako manifest ne govori posebno o pitanju Srba u Hrvatskoj, njegova teza, koja se više puta ponavlja, kako nacionalna neravnopravnost ugrožava slobodu i nezavisnost ne samo hrvatskog već i svih ostalih naroda Jugoslavije i kako ti narodi moraju slobodno da urede svoje međusobne odnose i svoju državnu zajednicu, predstavljali su perspektivu i za Srbe u Hrvatskoj.

Umesto ponavljanja pojedinih analiza, ocena i dokumenata, upozorićemo na važan moment u Titovom odnosu prema tadašnjim konceptima KI i KPJ u vezi sa narodnim frontom i nacionalnim pitanjem. Već se u ono vreme pojavljivalo mišljenje da je u stavovima Sedmog kongresa KI reč o privremenoj taktici, a ne o suštinski novoj, epohalnoj orijentaciji. To se pitanje sudbonosno postavilo u međunarodnom komunističkom pokretu avgusta 1939, pa i posle drugog svetskog rata, u raspravama istoričara, a postavlja se i danas sasvim pragmatično-politički.

Komunistima u sremskomitrovačkoj kaznioni, Tito je, u ime CK KPJ, poručivao, početkom avgusta 1939. godine, povodom njihovih rasprava o pitanju „glavnog udara", između ostalog, i ovo:

„Ko je neprijatelj broj jedan? Fašizam. Kako ćemo se uspješno boriti protiv njega? Stvaranjem narodnog fronta ili kako ćemo ga već nazvati. Ko ulazi u narodni front? U prvom redu radnička klasa, komunisti, socijalisti itd., onda razne demokratske partije i grupe koje hoće da se bore protiv fašizma i reakcije, a za slobodu i demokraciju, za hljeb i mir . . . Dakle, jasno je kao pekmez da glavni udarac nije uperen protiv soc(ijal)demokratije, nego protiv najvećeg neprijatelja svake slobode, kulture i napretka, protiv fašizma. Treba da se zna da od Djede pa do dolje sve što se piše i govori *nije nikakav manevar, nego (su to) najiskreniji napori*" (podvukao J. P.).

Revolucija nije revolucija ako nije iskrena, ona je autentična ili se ne događa.

10. KONTINUITET U ODNOSU KPJ PREMA NACIJAMA — FAKTOR STABILNOSTI REVOLUCIONARNOG UČINKA

Međunarodni događaji su najavljivali da je svet na pragu novog rata. Fašistička Italija je napala i okupirala Etiopiju, u Španiji je, pomoću italijanskih i nemačkih fašista, pobedio general Franko nad narodnom republikom; marta 1938. Hitlerova Nemačka je priključila Austriju i postala neposredni sused Jugoslavije, još iste godine je iznudila i promenu granica Čehoslovačke, u proleće 1939. izvršila i njeno konačno komadanje i okupaciju. Aprila 1939, fašistička Italija je zaposela Albaniju. U takvim međunarodnim kretanjima, vlada SSSR se trudila da spreči izbijanje rata u Evropi. Istupala je protiv popuštanja fašističkim agresorima i bila spremna na ispunjavanje svojih savezničkih obaveza prema Čehoslovačkoj. Vlade Francuske i Engleske su popuštale Nemačkoj i Italiji, naročito u Minhenu septembra 1938, a prema Sovjetskom Savezu su vodile dvoličnu politiku, u očiglednoj nameri da usmere pravac fašističke agresije prema njemu.

U takvim prilikama, vlada M. Stojadinovića nije videla glavnu opasnost u fašizmu, već u zahtevima da se Jugoslavija osloni na Sovjetski Savez. Čvrstinu jugoslovenske države, u predstojećoj međunarodnoj krizi, nije tražila u osloncu na narod, niti mislila na ispunjenje njegovih zahteva za demokratizacijom političkog i privrednog života, već je računala da će naći utočište kod fašističkih država i da će steći njihovu naklonost popuštanjem njihovim agresivnim potezima. Vlada je prihvatila i priključenje Austrije i okupaciju Albanije, nije mislila na ispunjenje savezničkih obaveza prema Čehoslovačkoj. Sklapala je sa Italijom i Nemačkom i privredne ugovore. Profašistička spoljna politika je budila najveće negodovanje jugoslovenske demokratske javnosti, pa su tako narodnofrontovske akcije Komunističke partije protiv spoljne politike imale najširi odjek. KPJ je, takođe, organizovala i borbu protiv fašističke pete kolone, koja se šepurila pod protekcijom Stojadinovićeve vlade. KPJ se zauzimala i za osnivanje vlade narodne odbrane, koja bi sprovela izbore za ustavotvornu skupštinu, obezbedila poštovanje nacionalne ravnopravnosti, poboljšanje položaja radnika, seljaka, zanatlija i drugih radnih ljudi, a u spoljnoj politici bi se oslanjala na Sovjetski Savez i druge miroljubive, demokratske zemlje i, naposletku, vlada koja bi bila sposobna da sprovodi politiku odbrane zemlje pred fašističkim napadačima.

Krajem 1937, KPJ je ponovo pokušala da postigne političko jedinstvo radničke klase i drugih radnih ljudi, kao osnovu narodnog fronta i kao jačanje partnerske pozicije za frontovsku saradnju sa Blokom narodnog sporazuma. Predložila je osnivanje

Stranke radnog naroda. Većina socijaldemokratskih i sindikalnih reformističkih vođa je odbila taj predlog i uopšte sve predloge o zajedničkim akcijama. Takođe, su i vodstva stranaka Bloka narodnog sporazuma sistematski odbijala svaku saradnju sa KPJ. Ali, uprkos takvom odbijanju, KPJ se nije zatvorila u sebe. Naprotiv, ona se usmeravala na neposredno podržavanje stvarnog opozicionog pokreta; ona se usredsredila na podsticanje i organizovanje neprestanih konkretnih opozicionih, antifašističkih akcija, pa se kroz njih praktički i povezivala, bez posebnih dogovora, sa opozicionim masama. Slično je postupala i u sindikatima i u organizovanju pokreta za povećanje nadnica i štrajkova. Sve to rezume se, nije ostajalo bez uspeha, ni bez odjeka u javnosti. Protivrežimsko i antifašističko raspoloženje je bilo u porastu, sve više je bila na delu povećana kritičnost masa prema oportunizmu i klasnoj uskosti opozicionih vodstava.

Poverenje kneza Pavla i njegovih domaćih i stranih savetodavaca u Stojadinovićevu sposobnost da sredi odnos sa vodstvom HSS, bilo je ozbiljno narušeno još u 1938. Umesto da doživi povoljno rešenje hrvatskog pitanja, knez je morao da posmatra kako jača antirežimski narodni pokret, pod sve vidljivijim uticajem KPJ. Stojadinović se zapleo u sukobe sa drugim delovima srpskog građanstva, naročito kad je požurivao ratifikaciju ugovora sa Vatikanom (konkordat). Taj ugovor je izazvao širi otpor javnosti, te demokratske i narodne opozicije, jer je jačao politički uticaj katoličke crkve u državi, a to je značilo i favorizovanje klerikalizma i njegovih tadašnjih fašističkih težnji. Neposredno fatalan za Stojadinovića je bio ipak onaj element otpora protiv konkordata, koji je dolazio od srpske reakcije, a ova je nastupala u ulozi zaštitnika pravoslavne crkve. Konačno je Stojadinović izazvao i sumnje britanskih savetodavaca kneza Pavla, posebno njegovim i suviše velikim približavanjem fašističkim državama u spoljnoj politici. Tako su skupštinski izbori od 11. decembra 1938. bili prilika za njegovo odstranjivanje iz vlasti.

To su bili poslednji izbori u istoriji kraljevske Jugoslavije. Stojadinović je njima želeo da dokaže političku snagu vlade i JRZ. Glasanje je bilo javno! No, izborni rezultati iako sigurno još dodatno „popravljeni" u korist vlade, pokazali su upravo suprotno. Nastupile su tri kandidatske liste: lista JRZ sa nociocem M. Stojadinovićem, lista Ujedinjenih opozicionih grupa sa nosiocem V. Mačekom (Seljačko-demokratska koalicija, opozicioni radikali, demokrati i zemljoradnici), lista D. Ljotića, nekad ministra u vladi diktature, a tada vođe fašističke organizacije „Zbor". Vladina lista je dobila 1,640.000 glasova, Udružena opozicija 1,360.000, uzdržalo se 1,030.000 glasača. Ljotićev „Zbor" je dobio jedva 30.000 glasova, što je bio dokaz da srpski narod neće fašizam.

Izbori su pokazali vrlo oslabljene pozicije Stojadinovićevog režima; to je i bio neposredan povod za njegovo uklanjanje sa položaja ministra-predsednika. Treba pomenuti i činjenicu da je knez Pavle oborio Stojadinovića pomoću njegovih najprisnijih saradnika, A. Korošca, M. Spaha i Dragiše Cvetkovića — „desne ruke" Stojadinovića. To, uostalom, i nije bio nekakav naročit izuzetak, moglo bi se čak reći da je to bila opštija karakteristika političkog sistema u buržoaskoj Jugoslaviji.

Na suprotnoj strani, na strani vodstva Udružene opozicije, stanje i odnosi nisu bili mnogo drugačiji. Na Mačekovoj kandidatskoj listi su bili i pripadnici JNS, odnosno stranke, koja je bila okosnica šestojanuarske diktature. Ono što je u programu Udružene opozicije bilo zajedničko, sve jasnije se svodilo na zajedničku spremnost za nagađanje sa državnim vrhom. Inače, to je bio skup raznorodnih političkih grupa sa različitim pogledima i interesima. Njihov relativno dobar izborni rezultat je, pre svega, izražavao opšte nezadovoljstvo njihovih glasača sa antinarodnim režimom. Događanje u narednim mesecima će pokazati da i Udružena opozicija (Blok narodnog sporazuma) nije bila sposobna da obezbedi pobedu demokratije, niti da spreči fašizaciju Jugoslavije. Uostalom, ona će se posle godinu dana i raspasti kao protivrečna politička tvorevina.

U tim skupštinskim izborima, KPJ se nije ni pripremila za samostalno nastupanje, ali se ipak vrlo aktivno uključila u izbornu kampanju. Nastupala je u smislu podrške narodnim opozicionim zahtevima — ekonomskog, socijalnog i političkog karaktera. U svojoj agitaciji je upotrebila legalne oblike, pre svega putem delovanja na širenju Stranke radnog naroda. Na pojedinim nacionalnim područjima, delovala je, takođe, i preko drugih legalnih političkih formacija. Takve su bile Radničko-seljačka stranka u Crnoj Gori, Makedonski nacionalni pokret (MANAPO) u Makedoniji, Kmečko delavsko gibanje u Sloveniji. Na taj način je i približavala svoje političke poglede glasačima, a ponegde čak i imala svoje kandidate — komuniste ili predstavnike njenih legalnih formacija. Krajem maja 1939, održano je i savetovanje KPJ, na kojem su razmatrani rezultati opštih izbora, ispoljeni odnos političkih snaga, kao i način delovanja Partije u njenim izbornim aktivnostima.

Formulacije pojedinih stavova manifesta osnivačkog kongresa KP Hrvatske, kao i njeno političko istupanje u narednoj, 1938. godini, bili su tada glavna preokupacija komunista u Hrvatskoj. Pojavio se, naime, problem odnosa Partije prema HSS, zapravo odnosa prema narodnim masama, koje su sledile vodstvo HSS. U rukovodstvu KP Hrvatske su bile prisutne pojave posebne obazrivosti prema stavovima HSS, što se opravdavalo očuvanjem celine nacionalnog pokreta u Hrvatskoj, a i sprečavanjem slabljenja

pozicije partije u njemu. Osećala se određena kolebljivost prema potrebi oštrije i principijelnije kritike vodstva HSS. Jer kako je ocenjeno, bilo je i elemenata „prirepaštva", pa je došlo i do reorganizacije rukovodstva KPH.

Ne upuštajući se u analizu subjektivnih faktora, ipak je teško pristati na tumačenje da se tu radilo o precenjivanju revolucionarnog karaktera HSS. Iluzija o revolucionarnosti vodstva HSS nije moglo biti, već i po analizama koje su postojale o svakodnevnoj politici te stranke. Teškoće su izvirale iz objektivnog položaja HSS-a, odnosno iz činjenice da je ta stranka imala veliki uticaj na mase hrvatskog naroda. Učešćem SDK, odnosno HSS u Bloku narodnog sporazuma u oktobru 1937, u kojem je KPJ gledala potencijalnog partnera u narodnofrontovskoj koaliciji, kao i kasniji razvoj događaja, pokazali su da je postalo sve teže iznalaziti adekvatnu taktiku KPH prema HSS. U Sloveniji komunisti su se, takođe, nalazili pred problemom prevazilaženja tradicionalnog uticaja klerikalne stranke na široke, naročito seljačke, narodne mase, ali je tu unutrašnji proces raspadanja tradicionalnih političkih stranaka, naročito SLS, više napredovao. Učešće SLS u Stojadinovićevoj vladi i u JRZ su zaoštravali unutrašnje suprotnosti i diferencijaciju, osobito prilikom stvaranja Bloka narodnog sporazuma, kada je SLS ostala na strani centralističkog režima. U Sloveniji se nije formirao zaseban fašistički pokret, analogno frankovačko-ustaškom u Hrvatskoj. Fašizacija se probijala u redovima same SLS što je ubrzavalo unutrašnju diferencijaciju u toj nekada velikoj stranci. Drugačija je bila situacija u Hrvatskoj. Mačekova grupa u HSS je mogla da očuva demokratski izgled stranke, bez obzira na to što je delila ulogu sa posebnim hrvatskim fašističkim pokretom. Još su parlamentarni izbori 1938. pokazali da Blok narodnog sporazuma ne može, u stvari, biti faktor pobede demokratije u zemlji, niti faktor sprečavanja fašizacije Jugoslavije. Uprkos tome, rukovodstvo KPH se ipak nije odlučilo za samostalno istupanje na izborima zbog bojazni da u Hrvatskoj ne oslabi položaj pozicije protiv vlade.

Novu situaciju je stvorio sporazum Cvetković—Maček, jer su se njemu prilagodili i ostali faktori u JRZ, odnosno SDK. Blok narodnog sporazuma se raspao, a HSS je od opozicione postala vladina stranka. Pred hrvatskom javnošću, ona je, doduše, mogla da ukazuje na banovinu Hrvatsku kao na svoj realan uspeh. Razume se, tu se radilo o pokušaju buržoazije, da, kompromisnom podelom vlasti između najjačih nacionalnih građanskih grupa, oduzme revolucionarnom radničkom pokretu političku inicijativu u rešavanju nacionalnog pitanja, da mu preotme široku političku bazu, te da u ratu, koji se približavao, spreči revolucionarni rasplet na tlu Jugoslavije. Sa tog gledišta Komunistička partija

Jugoslavije je i kritikovala sporazum Cvetković—Maček. To je činila, svesna činjenice da je svojim akcijama za stvaranje narodnog fronta u velikoj meri zadobila ne samo poverenje širokih slojeva naroda Jugoslavije, već i podstakla njihovo nezadovoljstvo sa stranačkim strukturama koje su odbijale saradnju sa Komunističkom partijom. KPJ je, dalje, bila svesna učinaka svojih političkih inicijativa povodom priključenja Austrije Nemačkoj, te njenih poziva narodima Jugoslavije za odbranu nezavisnosti Čehoslovačke, kritike kapitulantskog ponašanja jugoslovenskog režima i poziva za odbranu Jugoslavije tokom 1938. i 1939. godine. Komunistička partija je uočavala i činjenicu unutrašnjeg drobljenja građanskih stranaka. Sve to je stvaralo dovoljno čvrstu političku poziciju KPJ za odlučnu, samostalnu i efikasnu kritiku sporazuma Cvetković—Maček. Ta je kritika bila neminovna, ali treba uzeti u obzir da se ona faktički nadovezala i na reagovanje KPJ na opšte promene u međunarodnoj konstelaciji snaga, posebno na onu što je stvorena sklapanjem pakta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke, kao i na onu što je usledila samim izbijanjem novog svetskog rata. Te su promene, u prvom redu i u najvećoj meri, determinisale i tadašnje stavove KPJ. Reagovanje KPJ na sporazum Cvetković—Maček, kao i na druge pojave u unutrašnjem političkom razvitku Jugoslavije, uklapala su se u taj opšti okvir i njemu se prilagođavala.

D. Cvetković je počeo da pregovara sa V. Mačekom kao opunomoćenik kneza Pavla. Konačno je, 26. avgusta 1939, potpisan i sporazum, nazvan „sporazumom Cvetković—Maček". Ujedinjenjem Savske i Primorske banovine (bez Srema i Crnogorskog primorja), kao i dodavanjem delova Bosne i Hercegovine, bila je osnovana posebna „Banovina Hrvatska". Ona je trebalo da dobije znatna samoupravna prava, u suprotnosti sa ostalim banovinama. Od centralnih vlasti bi preuzela ekonomske poslove, socijalnu politiku, zdravstvo, pravosuđe, prosvetu i unutrašnju upravu. Imala bi i svoj sabor, biran demokratski, tajnim glasanjem, sa zakonodavnom vlašću za autonomne poslove. To svoje pravo delio bi sa kraljem, koji bi sabor mogao i da raspusti. Reč je dakle, o prilično dalekosežnim promenama u položaju Hrvatske. One su bile ugovorene bez promene oktroisanog ustava, neustavnim putem.

Hrvatsko građanstvo je ovim sporazumom zaista preuzelo neposrednu upravnu vlast u novoj banovini. Sve do sloma stare Jugoslavije, ono je odgađalo izvršenje mera za demokratizaciju političkog sistema, koje su bile u sporazumu predviđene (izbor sabora i ostvarenje njegove uloge). Slično je radila i vlada Cvetković—Maček, u kojoj su sada sedeli predstavnici nekad opozicione Seljačko-demokratske koalicije. Sve do aprilskog sloma, ona je odgađala realizaciju onog dela sporazuma koji se

odnosio na ukidanje zakonodavstva, uspostavljenog režimom diktature, o ograničavanju demokratskih sloboda. Bio je to, dakle, sporazum o podeli vlasti u državi između srpskog i hrvatskog građanstva, bez učešća naroda (puka) i bez uvažavanja drugih nacija. U sporazumu je, doduše, bilo rečeno da će se preurediti i položaj drugih područja u državi. Međutim, mišljeno je bilo samo proširenje kompetencija slovenačke, Dravske banovine, dok su sve ostale teritorije trebalo da se ujedine u veliku srpsku banovinu, sa centrom u Skoplju!

Uključivanje delova Bosne i Hercegovine u banovinu Hrvatsku, značilo je već delimično sprovođenje dogovora o podeli te dve zemlje između Srbije i Hrvatske. Konačna podela je bila odgođena za kasnija vremena. Podela je izazvala otpor sve tri narodnosti u Bosni i Hercegovini. Bosansko-hercegovačka omladina je tada isticala da podela Bosne i Hercegovine nije samo nemoguća radi pomešanosti hrvatskog i srpskog stanovništva, već bi ona predstavljala i jednu nepravdu prema Muslimanima, koji od uvek čine posebnu celinu. Bosna i Hercegovina je odavno zasebna politička jedinica, rečeno je u omladinskoj izjavi. „Samo u autonomnoj Bosni i Hercegovini ni Drina ni Una neće nas dijeliti od braće sa obe strane, a zadovoljnoj Bosni i Hercegovini biće tada bliže i Beograd i Zagreb". To je, u stvari, bio stav KPJ u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.

U vezi sa ponovljenom namerom da se Makedonija tretira kao deo buduće integralne „Srpske zemlje" (sa centrom u Skoplju), Makedonci su istupili u javnosti sa zahtevom za priznanjem njihove nacionalne individualnosti i Makedonije kao posebne zemlje. Povodom predavanja profesora Nikole Vulića održanog u „Srpskom kulturnom klubu", u kojem je negirano i jedno i drugo, predstavnici MANAPO su nešto kasnije (3. 12. 1939), organizovali javnu raspravu sa profesorima Vulićem i Jovanom Radonjićem.[265] Među makedonskim učesnicima su bili i pesnik Kosta Solev Racin i Ljupčo Arsov. Na tvrdnje da su imena Makedonija i Makedonci „prepotopna" i hiljadu godina nepostojeća, Racin je isticao: „Činjenica jeste da je na našoj zastavi napisano ime Makedonija." Na pitanje, zašto Makedonci traže svoj jezik, Racin je odgovarao: „Ovaj jezik postoji, on nije izmišljen! . . . zašto da primamo tuđi jezik? Primate li vi bugarski ili nemački?" Na to je Radonjić izjavio: „Mi vama ne možemo da priznamo nacionalnu individualnost. Vi treba da priznate državni jezik kao što su to učinili kajkavci. Istina je ta da ne možemo da egzistiramo bez Vardarsko-moravske doline. Ideja je u tome da država ujedini sve te snage kako bismo mogli da se održimo." Radonjiću je odgovorio predsedavajući skupa, neki Đorđi: „Da biste održali tu vašu

[265] Dokumenti pod nap. 165, dok. 86.

dolinu, znači, vaša je konkretna namera dominacija . . . Da ne l došlo do toga (gubitka Vardara) najbolje će biti da se onom del Makedonije, koja je u granicama današnje Jugoslavije, prizn individualnost."

U toj diskusiji Vulić je izrazio mišljenje da ni Hrvatima nij bila potrebna autonomija koju su dobili, a još manje je autonomi ja potrebna Makedoncima. Predstavnici „Srpskog kulturnog klu ba" nisu, dakle, bili spremni na bilo kakvo priznavanje Makedo naca i Makedonije.

Svoju ocenu sporazuma Cvetković—Maček KPJ je u celin formulisala u oktobru, u suštinski promenjenim međunarodnir odnosima. S jedne strane, već je bio sklopljen ugovor između Sovjetskog Saveza i Nemačke o nenapadanju (potpisan 23. avgust 1939), a s druge, Nemačka je, nešto malo kasnije, svojim napadon na Poljsku, započela drugi svetski rat. Tada je vlada Cvetković—Maček proglasila neutralnost Jugoslavije.

I ne razmatrajući problematiku sovjetsko-nemačkog pakta činjenica je da je KPJ, ne čekajući na objašnjenja Kominterne dala o njemu samostalne ocene (članci E. Kardelja od 25. i 30. avgusta).[266] Na taj pakt se, s jedne strane, gledalo kao na čin aktivnog otpora Sovjetskog Saveza protiv mogućnosti agresije, a s druge, kao nemačko popuštanje pred snagom Sovjetskog Saveza. Sovjetski Savez je, po toj oceni, svoj položaj učvrstio i on će biti taj koji će odlučivati sudbinu svakog budućeg rata. Prema tome, sovjetsko-nemački pakt je navodno stvarao, za male narode i države istočne Evrope, nove mogućnosti da, u skorašnjem imperijalističkom sukobu, ostanu izvan ratnih frontova, oslanjajući se na Sovjetski Savez.

Razume se, proglašavajući neutralnost, jugoslovenska vlada nije nimalo mislila na obezbeđenje naroda Jugoslavije od agresije, putem oslanjanja na Sovjetski Savez, nego potpuno obrnuto.

Međutim, i politika Kominterne je od komunističkih partija tražila druge političke zaključke. Tražila je temeljnu promenu taktike i taktičkih ciljeva, napuštanje stavova njenog Sedmog kongresa o fašizmu, kao glavnom osloncu i oružju najreakcionarnijeg monopolskog kapitala i posebnoj opasnosti za radničku klasu i slobodoljubive narode. Na sednici Vrhovnog sovjeta SSSR, od 31. avgusta 1939, ministar inostranih poslova, V. Molotov je ironizirao „ljude koji su očito pridavali suviše veliki značaj preteranoj antifašističkoj propagandi."[267]

[266] Edvard Kardelj, *Stališča do mednarodnih dogodkov leta 1939, Zunanjepolitični članki od 20. junija do 30. avgusta 1939,* „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 10, Ljubljana 1970, str. 123—141.

[267] Walter Hofer, *Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges, mit Dokumenten,* „Fischer", Frankfurt/M 1967, str. 84.

Bitno menjajući svoje ranije ocene o fašizmu kao glavnoj opasnosti, Kominterna je sada polazila od toga da je novi rat u celini imperijalistički, odnosno baš onakav, kakav je bio i prvi svetski rat. Lenjinovu revolucionarnu taktiku o „ratu protiv rata" i „revolucionarnog defetizma" Kominterna je direktno pokušala da primeni na novu situaciju, mimoilazeći pri tome, ne samo narode koje je fašizam neposredno ugrožavao, nego i ignorišući sve one političke promene u kapitalističkim zemljama, nastale posle pobede oktobarske revolucije. U svemu tome, posebno u osudi imperijalizma, i sama Kominterna nije bila dosledna. Pravila je razliku između više ili manje „krivih" imperijalista, naročito kad je tvrdila da su Engleska i Francuska krive za imperijalistički rat, da su London i Pariz glavni branioci kapitalističkog poretka i da se centar svetske reakcije preselio u ove dve države. Radničkoj klasi je, kao neposredni cilj, preporučivala da borbom protiv rata uništi kapitalizam, stavljajući joj posebno u dužnost da se politički neposredno sukobi sa socijalnom demokratijom i demokratskim antifašističkim građanskim grupama, koje takve ocene ne prihvataju. Antifašističku narodnofrontovsku orijentaciju je potpuno napustila, bacila je u starudiju, čime je otvorila krizu u svojim odnosima sa ranije pridobijenim saveznicima. Sve su to, naravno u prvom redu bili obziri prema drugom potpisniku ugovora o nenapadanju, tj. prema Hitlerovoj Nemačkoj. Razume se, takav nagli zaokret nije mogao ostati bez posledica za pojedine komunističke partije, pa ni za Komunističku partiju Jugoslavije.

U jesen 1944, Boris Kidrič je sledećim rečima opisao promene u taktici CK KPJ, izazvane politikom Kominterne (Sovjetskog Saveza), ali i daljim razvitkom svetskog rata: „Do septembra 1939. godine — opšte okupljanje antifašističkih snaga u borbi protiv nemačkog i italijanskog fašističkog agresora; od septembra 1939. godine objašnjavanje narodnim masama da ih samo oslanjanje Jugoslavije na neutralni Sovjetski Savez, kao zaštitnika malih i neutralnih naroda, može spasti ugroženosti od imperijalizma i rata prilikom prvih očiglednih priprema nemačke i italijanske agresije na Jugoslaviju — ponovo okupljanje svih odbrambenih snaga, uz istovremeno postepeno vođenje akcije za oslanjanje na Sovjetski Savez; prilikom agresije izrazito odbrambeni stav . . ."[268]

Bilo je, dakle, usled promena u taktičkim stavovima Kominterne, prilagođavanja toj novonastaloj situaciji, ali i samostalnih ocena i odluka KPJ, koje su, na kraju krajeva, bile odlučujuće.

[268] Boris Kidrič, *Sabrana dela,* III, „Izdavački centar Komunist", Beograd 1985, str. 304; tekst *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji* prvobitno je objavljen u „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 1, Ljubljana 1960, str. 12.

Za našu temu je važan taj sticaj okolnosti, jer je kritika sporazuma Cvetković—Maček izrečena u onim istim tezama CK KPJ iz oktobra 1939, u kojima se govori i o opštim taktičkim promenama, nastalim usled zaokreta u politici Kominterne i sasvim nove međunarodne situacije. Pored već navođenih stavova, u tim tezama se može pročitati i sledeće: „... Treba ukloniti sve zablude koje se kriju iza fraze: ‚ako nas napadnu, branićemo se' ... " Uporedo sa tom, javlja se i teza o borbi na dva fronta: „Borba protiv onoga koji nas napadne i svoje vlastite vlade ... Važno je ukloniti zabludu po kojoj mi moramo ostati samo na antifašističkim parolama — a ne na parolama protiv ratnih huškača ... Neki ... drugovi su činili krupne greške — bilo odobravajući mobilizaciju bilo da zauzimaju ‚neutralan' stav ... Nasuprot paroli ‚neutralnosti' treba isticati parole koje aktiviziraju i mobiliziraju mase na liniji borbe protiv imperijalističkog rata i ... ratnih huškača ... "[269]

Takvi su bili opšti okviri kritike sporazuma Cvetković-Maček. U tezama CK KPJ od oktobra 1939, kaže se kako se taj sporazum ograničio samo na hrvatsko pitanje, a o ostalim nacionalnim pitanjima u Jugoslaviji se uopšte ne govori, te kako je čak i glede hrvatskog pitanja njegova suština ostala i dalje nerešena, to jest „seljačko pitanje, pitanje zemlje, pitanje potpune narodne demokratije ... pitanje da hrvatski narod slobodno odlučuje svojom sudbinom ... nisu skinuta sa dnevnog reda". Ova poslednja konstatacija se argumentuje u okviru nove situacije, pa se kaže „da ... (hrvatski narod) slobodno odlučuje svojom sudbinom — pa prema tome da se danas suprotstavi svim pokušajima uvlačenja u rat ... " Srpski hegemonisti, kaže se u tezama, „bili su prisiljeni na djelomičnu kapitulaciju, ali će im to omogućiti učvršćenje hegemonije nad crnogorskim i makedonskim narodom, učvršćenje reakcionarnog režima u Srbiji i poduzimanje mera protiv radničkog pokreta, veću slobodu u vanjskoj politici". „Iz svega izlazi — kaže se dalje — da vlada Cvetković—Maček ne samo da ne garantira mir narodima Jugoslavije, ne samo da neće rešiti sva nacionalna pitanja i ostvariti punu narodnu demokratiju, već da ona prestavlja opasnost za mir i za one tekovine koje su narodi Jugoslavije, a u prvom redu hrvatski narod, izvojevali svojom dosadašnjom borbom." Ukazuje se i na to da sporazum može biti iskorišćen i od reakcionarnih snaga, ali je moguće te snage primorati i na nova popuštanja. Sporazum se postavlja i kao pitanje „njegovog demokratskog proširenja i produbljenja, kao

[269] *Iz teza CK KPJ od oktobra 1939,* „Proleter", januar-februar 1940, br. 1—2. (Reprint str. 650.)

problem rušenja politike srpskih hegemonista, politike rata i reakcije i nacionalnog ugnjetavanja."[270]

Oktobarske teze CK KPJ karakterišu situaciju, u kojoj se našla KPJ u jesen 1939, kao i njeno opšte reagovanje na tadašnje događaje. Okvirno je bila prihvaćena nova orijentacija Kominterne, kontinuitet u odnosu na konkretna nacionalna pitanja u zemlji, pa i nastojanje za dalje razvijanje pozicija stečenih u dotadašnjoj borbi. Taj se kontinuitet naročito izražavao u odnosu na nacionalne probleme.

Političke prilike u Jugoslaviji u prvo vreme rata, nisu se, suštinski promenile. Vlada Cvetković—Maček je nastavila staru politiku protivnarodnih režima. Umesto obećanih sloboda, zaoštrila je nasilje vlasti, staro šestojanuarsko zakonodavstvo dopunila novim merama, po ugledu na fašizam. Uvela je antisemitska ograničenja za školovanje jevrejskih izbeglica, zatim prisilan rad, sve više ograničavala pravo na štrajk, osnovala koncentracione logore, namenjene u prvom redu komunistima, a krajem 1940, čak i zabranila delovanje klasnih sindikata. U spoljnoj politici je nastavila približavanje fašističkim državama, a pričanjem o neutralnosti pripremala kapitulaciju pred fašističkom osovinom Rim—Berlin—Tokio. Prilagođavala se ratnoj ekonomiji Nemačke i Italije i još više pogoršavala i onako težak položaj radnih ljudi. Nastavila je nacionalnu hegemonističku politiku, samo što je ona sada vođena pod firmom sporazuma Cvetković—Maček, nastojeći pri tome da joj se da dvojni karakter. Nije se prema tome pojavio baš nikakav novi razlog, koji bi zahtevao promenu u borbi KPJ protiv takvog antinarodnog režima. Zbog toga je KPJ svoju borbu i nastavila pod parolom „Za mir, hleb i slobodu!" Organizovala je mnogobrojne akcije radničke klase, seljaka i drugih radnih ljudi za poboljšanje materijalnog položaja i protiv političkog sistema. Naglašavala je zahtev za spoljnopolitičkim osloncem na Sovjetski Savez, koji je dobijao sve širi odjek, naročito posle okončanja sovjetsko-finskog rata početkom 1940. godine.

Prihvatanje nove orijentacije Kominterne, posebno teza o Engleskoj i Francuskoj kao krivcima za imperijalistički rat i svega onoga što je sledilo kao njihova razrada, neminovno je u Jugoslaviji počelo da dovodi u pitanje kontinuitet politike i već ostvarene rezultate KPJ u borbi za narodni front. Ugroženo je bilo i uspešno ostvareno jedinstvo klasnog sindikalnog pokreta, nastupila je „kriza savezništava". Leve demokratske snage u građanskoj politici, sa kojima je KPJ do toga perioda u znatnoj meri sarađivala, počele su da kritijuju KPJ, da prekidaju saradnju sa njom, pa i da je napadaju. Kriza savezništava se naročito zaoštrila

[270] Lj. Boban, delo pod nap. 189, str. 277–278.

prilikom izbijanja sovjetsko—finskog rata. Bilo je kolebanja i među komunistima, što svedoče i pojedine formulacije u tezama CK KPJ iz oktobra 1939, a indikativan je i izbor fragmenata iz tih teza, verovatno namerno priređen za objavu u „Proleteru", koji se isključivo odnose na ta kolebanja.[271]

Nije bez značaja ni to, što se, kao najozbiljniji unutarpartijski problem, pojavila kritika u vezi sa prevelikim obzirima koje je rukovodstvo KPH ispoljavalo prema hrvatskom građanstvu. O tome je u rezoluciji Prve konference KPH, u drugoj polovini 1940. između ostalog, rečeno: „A kasnije (tj. izbijanjem svetskog rata) kada se promjenila situacija i pojavila opasnost, da jugoslavenska buržoazija pod parolom ‚odbrane zemlje' gurne narod u rat na strani engleskog i francuskog imperijalističkog bloka i kada je CK KPJ ukazao na opasnost parole ‚odbrana zemlje', onda je unatoč tome hrvatsko rukovodstvo partije izbacilo parole za odbranu zemlje . . . Jasno se ispoljava prirepaštvo nacionalnoj buržoaziji . . . gledano je na situaciju kroz hrvatske nacionalističke naočare . . . Kada je postalo očigledno da rukovodstvo sve više i više srlja u greške, naročito poslije suprotstavljanja pravilnoj liniji CK KPJ po imperijalističkom ratu u jesen 1939. godine, CK KPJ smjenio je ovo i imenovao novo rukovodstvo."[272]

Nema sumnje da je platforma KPJ, „za mir, hleb i slobodu!", odgovarala interesima ne samo radničke klase već i uopšte radnog naroda, uključujući istinski demokratski nastrojene građanske elemente. No, novi ton u odnosu prema saveznicima, tvrdnja da radnička klasa mora da menja svoj stav prema njima, naglašavanje kako sa njima nema sporazuma ako u celini ne prihvate komunističku ocenu rata itd.[273] — sve to je ugrozilo ideju i stvarnost narodnog fronta, čija će se istorijska vrednost u skoroj budućnosti ponovo potvrditi ne samo na tlu Jugoslavije nego i u drugim zemljama.

U svim jugoslovenskim zemljama tadašnja situacija nije bila jednaka. Ugrožavanje politike narodnog fronta i kontinuiteta već postignut savezništava, najteže je palo komunistima u Sloveniji. Oni su, ipak, uz Titovo prisustvo na Trećoj konferenciji KPS, prihvatili liniju CK, na opšte zaprepašćenje naročito dojučerašnjih saradnika iz hrišćansko-socijalističkih sindikata. U Crnoj Gori je bilo obrnuto: „Nova parola: Narodni front samo odozdo, značila je (za komuniste) odahnuće, jer smo ranije odozgo imali

[271] „Proleter" kao pod nap. 269.

[272] *Rezolucija I konferencije Komunističke partije Hrvatske,* „Proleter", oktobar—novembar—decembar (1940), br. 9—10—11. (Reprint str. 729).

[273] *Jedinstvo reakcije protiv radnog naroda,* „Proleter", april—maj (1940), br. 3—4. (Reprint str. 666.)

teškoće" (Nikola Lekić, na Petoj zemaljskoj konferenciji).[274] U Makedoniji su bili kritični prema „novoj paroli" CK KPJ, pozivajući se na pisanje G. Dimitrova da „Narodni front u kolonijama ostaje i dalje" (Metodije Šator Šarlo, na Petoj zemaljskoj konferenciji). Kako je bilo u Hrvatskoj, već je spomenuto. U Srbiji, izgleda, nije bilo problema, s obzirom na male dotadašnje rezultate u stvaranju Narodnog fronta „odozgo" i na neuspehe sa Strankom radnog naroda. U tu stranku su se „uvukli bivši frakcionaši", i to uticajni, „jer je tu bio centar frakcionaških borbi". Osobito u Beogradu, „gde su frakcionaške borbe ostavile najdublje tragove." KPJ u Srbiji je osećala kao „najjači nedostatak: industrija i selo." (Aleksandar Ranković, na Petoj zemaljskoj konferenciji).

U osnovi je, ipak, svuda i dalje nastavljena politika narodnog fronta, i to u onoj meri u kojoj je neposredna opasnost od fašističke agresije postajala sve više predmet dnevne politike Komunističke partije Jugoslavije i njenog intenzivnog rada u narodu u duhu te politike. KPJ je proširivala osnove jedinstva svih progresivnih i patriotskih snaga zemlje i doprinosila njegovom učvršćivanju.[275] Isti autor, sasvim opravdano upozorava kako su već u proleće 1940, CK pa i Josip Broz Tito lično, uočili opasnost da ocena o imperijalističkom karakteru rata može da dovede do defetizma, demobilizacije, do direktnog ugrožavanja odbrane nacionalne nezavisnosti, pa je CK u tom smislu i morao reagovati.

Za ponovno vraćanje paroli o odbrani države, gajenju savezništva sa partijskim snagama, osudi fašističke agresije, pa i samog fašizma u obliku osude petokolonaštva i isticanja anacionalnosti buržoazija naroda Jugoslavije, nesumnjivo su uticali i imali veliku ulogu nastali međunarodni događaji. Posle okupacije Belgije, Holandije, te invazije Danske i Norveške, a naročito posle poraza Francuske i povlačenja Engleske na odbranu Britanskih ostrva, CK KPJ je ocenio da se doba mirnih odnosa hitlerovske Nemačke sa Sovjetskim Savezom približava kraju i da uskoro treba očekivati proširenje rata i na Sovjetski Savez. Stekle su se, prema tome, okolnosti da se relativizuje i teza KI o isključivo imperijalističkom karakteru rata.* No, ove promene u međuna-

[274] *Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije,* t.1, knj. 10, „Izdavački centar Komunist", Beograd 1980, str. 201.

[275] P. Damjanović, *Peta zemaljska konferencija u svetlosti pripremanja Komunističke partije Jugoslavije za ustanak,* „Jugoslovenski istorijski časopis" 8, Beograd 1969, br. 1—2, str. 77 i sl.

* U novoj *Kratkoj istoriji KPSS* (treće izdanje, Moskva 1970) piše da je drugi svetski rat počeo da menja svoj karakter 1940. ili još ranije. Time se, praktično, želi reći da je ocena KI o njegovom isključivo imperijalističkom karakteru bila nepravilna.

rodnim prilikama su se izvršile pred očima čitavog sveta. Može se tvrditi da je KPJ na te promene reagovala brže i konsekventnije od drugih, u smislu učvršćivanja jedinstva patriotskih snaga za odbranu zemlje, a u vezi sa tim, i naglašavanje potreba za unutrašnjom demokratizacijom Jugoslavije. Deo objašnjenja te istorijski tako važne činjenice, treba tražiti i u specifičnostima političkog iskustva KPJ u mnogonacionalnoj Jugoslaviji. Komunistička partija Jugoslavije je, svojom ukupnom aktivnošću, težila da se predstavi kao ona društvena snaga naroda Jugoslavije koja izražava njihove istinske interese, pa je stoga mogla i da uoči da konkretna opasnost narodima Jugoslavije preti upravo od fašističkih zemalja koje je okružuju. U svome, moglo bi se reći, prelomnom članku „Odgovor svim ratnim huškačima i klevetnicima naše partije", napisanom u drugoj polovini maja 1940, Tito je rekao: „Ovo proširenje rata na Belgiju i Holandiju izazvalo je veliku zabrinutost među malim balkanskim narodima koji se također osećaju ugroženi sa strane nekih imperijalističkih sila. Takva zabrinutost se naročito oseća kod nas u Jugoslaviji koja se ne može pohvaliti da se graniči sa prijateljskim zemljama, već naprotiv, sa državama koje su do danas u raznim oblicima ispoljavale svoje pretenzije na Jugoslaviju ili na njezine pojedine pokrajine, bez obzira na njihove suprotne izjave."[276]

Za očuvanje kontinuiteta politike o narodnom frontu u bazi, u prvim mesecima drugog svetskog rata, nesumnjivo je bila od ogromnog značaja i stalna i neprekidna angažovanost KPJ u zauzimanju pravilnih stavova o rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Taj kontinuitet nije proisticao samo iz tradicije narodnofrontovske orijentacije, on je imao korena i u dubljem teorijskom poimanju društvene suštine nacija i o mestu radničke klase i njene revolucionarne partije u odnosu na nacionalne pokrete. Sa pravom je već više puta ukazano da članak Edvarda Kardelja, „Za borbeni savez radnika i seljaka", u „Proleteru", kao na nov stupanj teorijskog saznanja o nacionalnoj problematici do koje se došlo na osnovu iskustava same KPJ: „Međutim, radnička klasa može postati odlučujući politički faktor — braneći svoje klasne interese i realizirajući svoju istorijsku društvenu zadaću — samo onda kada *pređe svoje klasne okvire i postane vođa, pretstavnik i zaštitnik istinskih interesa svoga naroda, a u prvom redu interesa seljačkih i ostalih masa.*"[277]

Kontinuitet u borbi KPJ za nacionalnu ravnopravnost postoji za celo to kritično vreme, u 1939. i 1940. godini, i to ne samo u

[276] *Odgovor svim ratnim huškačima i klevetnicima naše partije,* „Proleter", april—maj (1940), br. 3—4. (Reprint str. 665.)

[277] *Za borbeni savez radnika i seljaka,* „Proleter", juni—juli (1940), br. 5—6. (Reprint 689—693.)

stvarnoj delatnosti komunista već i u javnim istupima i programskim izjavama. Prvi ratni broj „Proletera", januar—februar 1940, u kojem su sadržani materijali o svim stavovima Partije, od zemaljskog savetovanja u maju 1939. pa nadalje, na prvo mesto postavlja zadatak ujedinjenja radničke klase oko Partije, a na drugo zadatke u vezi sa nacionalnim pitanjem. „Buržoazija se —piše „Proleter" — nadala da će sporazumom između sebe i davanjem slobode svim buržoaskim partijama uspjeti da prevari narode u njihovoj borbi za nacionalnu slobodu. Naporotiv, nacionalna borba se još više zaoštrava. *Drugi naš najglavniji zadatak jeste stati na čelo porobljenog slovenskog, makedonskog i crnogorskog naroda, na čelo hrvatskog naroda, čija je nacionalno oslobodilačka borba sada dobila svoj novi suštinski oblik: borba za socialne zahteve seljaštva, za zemlju, za istinsku narodnu demokraciju, za potpuno nacionalno oslobođenje."*[278] Programske izjave u tom smislu redaju se gotovo bez prekida. U tom duhu su se vodile rasprave i na svim pokrajinskim konferencijama, koje su prethodile Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ. U isto vreme, KPJ sve jače ističe da fašistička demagogija nije put rešavanja nacionalnog pitanja, da su na pogrešnom putu predstavnici režima, pa i drugih nacionalista, koji se povezuju sa nemačkim i italijanskim fašizmom. Oni „pripremaju rascjep Jugoslavije, pripremaju ropstvo hrvatskome narodu".[279]

Proglas CK KPJ povodom godišnjice oktobarske revolucije 1940,[280] obraćajući se ugnjetenim narodima Jugoslavije, posebno ističe opasnost od fašizma: „Imperijalistički osvajači iz oba ratujuća tabora trube kako oni traže nacionalno oslobođenje ugnjetenih naroda. Hitler i Musolini trube da su protiv versajske nepravde itd. Oni putem te lažne demagogije siju razdor unutar pojedinih zemalja Balkana. Zar je Albanija oslobođena? Zar nisu baš ovi osvajači porobili u svom imperijalističkom ratu mnoge zemlje, koje su imale kakvu takvu svoju nezavisnost. Nacionalno i socialno odlobođenje ugnjetenim narodima i narodnim manjinama u Jugoslaviji ne nose Hitler i Musolini. Oni nose još strašnije nacionalno i socialno ropstvo. Vaše nacionalno oslobođenje i ravnopravnost vi ne možete postignuti mačem imperijalističkih osvajača reakcionarne finansijske oligarhije, već u pravoj nacionalnoj oslobodilačkoj borbi, u zajedničkoj borbi i bratskom

[278] *Pokušaj velike prevare naroda,* „Proleter", januar—februar 1940, br. 1—2. (Reprint 651.)

[279] *Peta kolona,* „Proleter", avgust—septembar 1940, br. 7—8. (Reprint 707.)

[280] *Radnici, seljaci i građani, vojnici, podoficiri i oficiri Jugoslavije!* „Proleter", oktobar—novembar—decembar (1940), br. 9—10—11. (Reprint 724—726.)

sporazumu sa ostalim narodima Jugoslavije na čelu sa radničkom klasom, protiv nacionalnih ugnjetača i kapitalističkih izrabljivača. Svako nasjedanje obećanjima imperijalističkih osvajača izvana i njihovih agenata iz redova vaše buržoazije, dovelo bi u propast ne samo ostale narode Jugoslavije već i vas same."

Postajala je još jedna karakteristika te kontinuirane akcije KPJ za rešavanje nacionalnog pitanja. Od ogromnog, upravo neprocenjivog značaja je činjenica što je KPJ u tim godinama (1939—1941) ne samo u načelu već i u praktičnoj delatnosti učinila najveće i vrlo uspešne napore da stvarnu tematiku o nacionalnom pitanju proširi i na sva ona područja, koja su do tada u priličnoj meri bila zanemarena ili ostala u senci polemike oko hrvatskog pitanja. Misao o važnosti celine sklopa nacionalnih pitanja u Jugoslaviji bila je i ranije prisutna u politici KPJ, ali ovde je reč o praktičnoj aplikaciji te misli, o njenom podizanju u stvarnost u svest novih rukovodećih snaga u Partiji, koje su intenzivno radile na obnovi i afirmaciji partijskih organizacija u celoj zemlji. Tako je u već citiranom Titovom pismu za Srbiju (2. novembar 1936) rečeno i sledeće: „U platformi mora jasno i nedvosmisleno doći do izraza riješenost da će se pravo samoopredeljenja naroda poštovati, to jest ne samo pravo Srba, Hrvata i Slovenaca, nego i Makedonaca i Crnogoraca, a isto tako pravo naroda u Vojvodini i Bosni i Hercegovini da odluči o tome da li da sačuva svoju regionalnu samostalnost u federativnoj državi. Takođe treba istaći prava narodnih manjina: Njemaca, Mađara i Albanaca na ravnopravnost." Tom prilikom Tito iznosi svoje mišljenje, da će buduća federativna država imati sedam federativnih jedinica. Pored jedinica pojedinih naroda Jugoslavije predviđao je, dakle, mogućnost samostalne federativne jedinice ne samo za Bosnu i Hercegovinu već i za Vojvodinu.[281]

Još sredinom 1937, obnovljena je partijska organizacija u Crnoj Gori, a januara 1938. je potvrđeno i rukovodstvo PK za Srbiju. Pokrajinsko rukovodstvo Srbije je zameralo CK da je dotle bio zanemaren rad među albanskim stanovništvom na Kosovu, pa su se dogovorili da se formira jedno šire telo — „Šiptarski narodni komitet", koji bi se, „oslanjanjem na demokratske snage Jugoslavije borio protiv nacionalnog ugnjetavanja", te za uvođenje albanskih škola, za jače učešće Albanaca „u samoupravnim tjelima, protiv dosadašnjeg načina agrarne reforme, koja je pogađala srednjeg seljaka, a štedila imanje vakufa, begova i patriaršije." Inicijativom CK KPJ i uz pomoć pokrajinskih rukovodstava za Srbiju i Crnu Goru, sredinom 1938. godine, došlo je do objedinjavanja partijskih organizacija na Kosovu i Metohiji i

[281] Tako tumači to mišljenje redakcija *Sabranih dela* Josipa Broza Tita, knj. 3, str. 218.

do formiranja oblasnog rukovodstva. U isto vreme je pokrenuto i pitanje literature na albanskom jeziku i saradnje na tom planu sa komunistima iz Albanije.[282] Maja ili juna 1938, kada je Tito boravio nekoliko dana u Beogradu, dogovoreno je sa članovima rukovodstva Partije Srbije formiranje oblasnog komiteta za užu Srbiju, a takođe su vođeni i razgovori o efikasnijoj pomoći partijskoj organizaciji na Kosovu i Metohiji. Raspravljalo se i o pitanju partijske organizacije u Makedoniji, a Tito je uspostavio kontakte i sa rukovodstvom organizacije u Vojvodini.

Zemaljsko savetovanje KPJ, 9—10. juna 1939, kritički je konstatovalo da CK KPJ „do danas nije posvetio dovoljno pažnje obnavljanju veza sa Makedonijom i obnavljanju organizacija u toj važnoj pokrajini. S obzirom na to što se u Makedoniji oseća naročito jako nacionalno ugnjetavanje i u vezi sa međunarodnim događajima, predstavlja pogodan teren za propagandu raznim imperijalistima a u prvom redu Italije, potrebno je da KPJ posveti toj pokrajini naročitu pažnju i čim pre poradi na reorganizaciji i aktivizaciji KP u Makedoniji, na mobilizaciji širokih slojeva ugnjetenih naroda Makedonije u borbi za svakodnevne potrebe, slobodu i ravnopravnost."[283] Na ovom savetovanju je u referatu generalnog sekretara Josipa Broza Tita konstatovana zapostavljenost rada, sem za Makedoniju, i za Kosovo, Metohiju, te krajeve drugih nacionalnih manjina.[284] U svom izveštaju Kominterni o tom savetovanju Valter (Josip Broz) konstatuje između ostalog: „Organizacija u Makedoniji mora biti obnovljena, odmah moramo zauzeti jasna stanovišta u pogledu nacionalnog pitanja u Vojvodini, u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji. Ova pitanja sada su postala zrela iz unutrašnjih i spoljnih političkih razloga."

U toku 1939, naročito 1940. godine, ova aktivnost i učvršćivanje Partije na svim nacionalnim terenima uglavnom je uspešno izvršena. Pokrajinska konferencija KPJ za Srbiju je toj akciji dala svu podršku. Podvukla je kako „politika nacionalnog ugnjetavanja makedonskog, crnogorskog i drugih naroda Jugoslavije, a naročito politika proganjanja radničke klase, razjedinjava narodne snage i ruši uslove za okupljanje narodnih masa za stvarnu odbranu nacionalne nezavisnosti zemlje i očuvanje mira." Istakla je kao zadatak „neumornu borbu za slobodu i ravnopravnost svih ugnjetenih naroda, protiv velikosrpskih hegemonista svih boja i njihovih agenata kako u redovima radničke klase, tako i izvan njih, kao glavnih neprijatelja radničke klase Srbije i čitavog radnog naroda."

[282] P. Damjanović, delo pod nap. 189, str. 96—97.

[283] *Zemaljsko savetovanje KPJ,* „Proleter", januar—februar 1940, br. 1—2. (Reprint str. 645.)

[284] D. Lukač, delo pod nap. 189, str. 334.

Konferencija Komunističke partije Hrvatske naročito je upozorila na borbu između vrhova srpske i hrvatske buržoazije o pitanjima podele Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Kao zadatak komunista Hrvatske, posebno je naglasila da se oni moraju „boriti protiv imperijalističkih prohtjeva hrvatske buržoazije prema Bosni i Hercegovini i Vojvodini, protiv njenog šurovanja sa imperijalističkim silama."

Pokrajinska konferencija za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju je istakla da vlada Cvetković—Maček—Korošec nastavlja ugnjetavanje crnogorskog i drugih naroda Jugoslavije. Interesantan je zaključak, kojim se nalaže rukovodstvu (PK) „da popularno izradi u saglasnosti s CK KPJ istoriju, brošuru o nacionanom pitanju u Crnoj Gori . . ." (Da je tada uspelo da se to uradi, otpale bi mnoge današnje diskusije i tvrdnje o partijskoj „nacionalnoj inovaciji" i „ideološkoj mistifikaciji" u vezi sa crnogorskom nacijom.) Konferencija se osvrnula i na nacionalno ugnjetavanje Albanaca. Istakla je, kako ona svoje zadatke, među njima i doslednu borbu za slobodu i ravnopravnost svih ugnjetenih naroda, može da ostvari samo „u borbi protiv velikosrpskih hegemonista svih boja i njihovih agenata kako u redovima radničke klase, tako i izvan njenih redova, kao i agenata stranih imperijalista, u prvom redu talijanskog (tj. italofilskog) vodstva crnogorske federalističke stranke kao i begova i barjaktara na Kosovu i Metohiji kao agenata raznih imperijalista". Na toj istoj konferenciji, predstavnici Kosova i Metohije su pokrenuli pitanje promene statusa organizacije KPJ u toj oblasti (direktno vezivanje za CK KPJ) iz praktičkih razloga, ali i načelno „s obzirom na to da su Kosovo i Metohija posebna istorijska teritorija."[285] O tome je pozitivno odlučila Peta zemaljska konferencija KPJ.

Sredinom jula 1940, oblasna konferencija KPJ za Kosovo i Metohiju postavila je u prvi red: „Glavni zadatak OK i celog članstva jeste prodor među Arnaute i njihovo okupljanje oko KP." Postojali su tu i subjektivni problemi, koje rezolucija naglašava: „. . . A to se može uraditi tek pošto svaki član Partije bude imao ispravan stav po tom pitanju i taj stav prenosio na široke narodne mase." Za jedno od najosetljivijih pitanja, ono u vezi sa srpskim i crnogorskim kolonistima, prihvaćeno je klasno političko rešenje: „Treba arnautske radne mase povezati s naseljeničkom i ostalom sirotinjom u borbi za svakodnevne životne interese i odvojiti ih od uticaja begova, koji se nalaze na antinarodnoj liniji sa ostalom

[285] Zaključci ove konferencije, kao i drugih u tom nizu, su bili objavljivani u to vreme u „Proleteru". Sada su sabrano publikovani u knjizi *Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije,* t.1, knj. 10 pa stoga ne navodimo izvor za svaku konferenciju posebno.

reakcijom." Nacionalna prava Albanaca se posebno ne pominju, ali se od same KPJ traži „da se partijski materijal izdaje i na arnautskom jeziku". Miladin Popović je, u svom govoru na Petoj zemaljskoj konferenciji, istina, rekao da na Kosovu—Metohiji „počinje (!?) da se postavlja borba za nacionalna prava Albanaca".

Pokrajinska konferencija za Vojvodinu je upozorila na eksploatatorsku politiku vlade Cvetković—Maček—Korošec u Vojvodini, posebno prema Mađarima, Nemcima, Rumunima, Slovacima i drugim, te istakla: „Borbu za nacionalnu ravnopravnost svih naroda u Jugoslaviji i upornu i neumornu borbu za nacionalno oslobođenje ugnjetenih naroda u Vojvodini u zajednici s njima, a protiv hegemonije srpskog i hrvatskog imperijalizma, mađarskog revizionizma i nemačkog imperijalističkog nacionalsocializma." Ustanovila je i dotadašnje slabosti, između ostalih i ove: „Slaba aktivnost pokrajinskog rukovodstva u izdavanju literature, a naročito na nemačkom, mađarskom i slovačkom jeziku; nedovoljna povezanost sa nacionalno oslobodilačkim pokretom naroda u Vojvodini i uopšte slab rad sa širokim narodnim slojevima Nemaca, Mađara, Slovaka, Rumuna itd. što je omogućilo da u znatnoj meri uhvati korena mađarski revizionizam i nemački nacizam . . ." U vezi sa tim, izričito je tražila; „Postići rukovodstvo u nacionalno oslobodilačkoj borbi ugnjetenih narodu u Vojvodini: Mađara, Nemaca, Rumuna, Slovaka itd . . ."

Samokritičnost pokrajinske konferencije Vojvodine je, svakako, bila umesna, a ujedno i znak moralno političke snage pokreta u toj pokrajini. No, treba imati na umu da je borba protiv uticaja inostranog fašizma, u obliku Hortijevog revizionizma, a još više Hitlerovog nacionalsocijalizma, bio zadatak koji je prevazilazio snage samih vojvođanskih komunista. U slučaju nemačke nacionalne manjine, ne samo u Vojvodini već i u ostalim predelima Jugoslavije, u Hrvatskoj i u Sloveniji, uticaj nacionalsocijalizma je bio toliko napredovao i toliko presudno ojačao da ni najdoslednija internacionalistička politika KP Jugoslavije nije bila u stanju da to stanovništvo odvrati od pogibeljnog puta podupiranja nemačkog fašističkog imperijalizma. To se naročito pokazalo posle 6. aprila 1941. godine.

Sprovodeći zaključke „majskog" (9—10. juna 1940) savetovanja KPJ je postigla značajne uspehe u povezivanju sa Makedonijom i jačanjem njene organizacije. Ponovo je formulisan program oslobođenja Makedonije i ponovo su precizirani stavovi u pogledu priznavanja nacionalne posebnosti Makedonaca. U jednom proglasu CK KPJ iz juna 1940, ukazuje se na balkanski i evropski značaj Makedonije, posebno na potrebu sprečavanja aktivnosti Nemačke i Italije, koje hoće da stvore sukob između balkanskih naroda, posebno bugarskog naroda i naroda Jugoslavije oko

Makedonije: „Narodi Bugarske i Jugoslavije ne smiju dozvoliti da dođe do toga međusobnoga pokolja radi nove podjele Makedonije . . . (jer bi se verovatno dogodilo) da u toj bratoubilačkoj borbi izgube svoju nezavisnost i bugarski narod i jugoslovenski narodi i da zajedno sa makedonskim i ostalim narodima Balkana padnu pod jaram velikih imperijalističih ugnjetača. Makedonci nisu ni Srbi ni Bugari ni Grci, oni su Makedonci. Kao poseban narod imaju pravo na samoodređenje do otcepljenja, imaju pravo na svoju slobodu i samostalnost kao i svi ostali narodi na Balkanu."[286]

Održana je i pokrajinska konferencija KPJ za Makedoniju, čija rezolucija u prvom redu govori o borbi makedonskog naroda za bolji život, demokratiju i nacionalno oslobođenje. U njoj se ističu i oblici nacionalog ugnjetavanja, svega što je makedonsko, od strane režima Cvetković—Maček. Kao jedan od osnovnih i najvažnijih zadataka partijskih organizacija u Makedoniji, naglašava se „taktika stvaranja opšteg makedonskog nacionalnog revolucionarnog fronta koji treba da se formira kao deo opšte borbe proletarijata u Jugoslaviji. Samo savez radnika u Jugoslaviji sa makedonskim nacionalno oslobodilačkim pokretom može da dokrajči srpski imperijalizam i može da donese slobodu svima narodima: srpskom, makedonskom i drugim ugnjetenim narodima u Jugoslaviji." Istovremeno, konferencija ističe da „makedonski nacionalno revolucionarni pokret ne može biti tuđ pravima i borbi celog naroda u Makdeoniji, uključno Albance, Turke, Kucovlahe i druge koji su isto tako eksploatisani i porobljeni te izvrgnuti asimilaciji. Radnici i seljaci, Albanci i Turci u Makedoniji su braća po sudbini sa makedonskim Slovenima. Borba im je zajednička i pobedu će moći da postignu samo zajedničkim snagama. Zato partijske organizacije u svojoj agitaciji ne smeju da ispuštaju iz vida Albance, Turke i Kucovlahe i moraju razvijati bratstvo, solidarnost i zajednicu u borbi, jer samo slobodna i nezavisna Makedonija, može da garantira slobodu svima ugnjetenima i porobljenima u Makedoniji." Makedonsko nacionalno pitanje je, u celini, imalo svoju poznatu specifičnost usled međudržavne podeljenosti makedonske nacije na tri države, Jugoslaviju, Grčku i Bugarsku, i činjenice što se kod Makedonaca pravo na samoopredeljenje stoga pojavljivalo i u obliku isticanja prava na ujedinjenje makedonskih zemalja. Napredna tradicija u Makedoniji se usmeravala na ostvarenje toga prava u širem okviru balkanske federacije slobodnih naroda. I za Makedonce u vardarskoj, jugoslovenskoj Makedoniji to je bio daljnji cilj, sve dok je i u Jugoslaviji vladao režim njihovog nacionalnog nepriznavanja i ugnjetavanja. U istorijskoj perspektivi, bilo je odlučujuće to što su

[286] D. Lukač, delo pod nap. 189, str. 353.

KPJ, sa njom i svi narodi Jugoslavije, jedini bez dvoumljenja i iskreno priznavali nacionalnu individualnost Makedonaca i što su sami neposredno razvijali borbu za ravnopravnu zajednicu naroda i narodnosti Jugoslavije, koja je u datoj situaciji otvorila stvarnu perspektivu i Makedoncima.

U pogledu Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji, KPJ je isticala uvek i pravo naroda tih pokrajina da sami odlučuju o vlastitom statusu, predviđajući u početku pokrajinsku autonomiju. Integritet Bosne i Hercegovine je uvažavan u partijskoj organizacionoj strukturi prilikom osnivanja KP Hrvatske. Isticanje prava Bosne i Hercegovine da ne budu predmet podele između Beograda i Zagreba bilo je vrlo jak argumenat u rukama KPJ u kritici sporazuma Cvetković—Maček, jer osnovu za ovaj stav nije sačinjavalo samo saznanje o istorijskoj posebnosti Bosne i Hercegovine već, pre svega, uočavanje složenosti njene etničke strukture. Naravno, isticanje Bosne i Hercegovine kao političkog individualiteta je bilo sastavni deo borbe protiv velikosrpske i velikohrvatske građanske politike. Jačanjem partijske organizacije u Bosni i Hercegovini, jačalo je i saznanje o posebnosti BiH, pa i svest o tome da Muslimani ne predstavljaju samo versku zajednicu već i nacionalnost, koja ima jednaka prava kao što i Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini. O tome se govori i u pismu bosansko-hercegovačke studentske omladine, koje smo već pomenuli, ali i u rezoluciji konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održanoj u 1940. godini. U njoj je istaknuto da su Muslimani etnička grupa, kao i pravo Bosne i Hercegovine na nepodeljenost i autonomiju. „Položaj BiH izmenio se utoliko što se borba dveju buržoazija — srbijanske i hrvatske — oko te pokrajine zaoštrava. Takvim položajem BiH pogođene su i srpske i hrvatske radne mase, a u prvom redu najjače pogođene su muslimanske radne mase. Vodstvo JMO nikad nije zastupalo interese širokih slojeva Muslimana. Muslimanske radne mase išle su za tim vodstvom samo zato što su osećale da su kao etnička grupa ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije... Narodna autonomija BH jedino je pravilno rešenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa..."

11. REVOLUCIONARNA KRITIKA SISTEMA, A POTVRDA ZAJEDNICE NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

Pogled na celu tu „reviju" analiza i zaključaka revolucionara u svim pojedinim nacionalnim i istorijskim zemljama Jugoslavije, verovatno, jeste dovoljna osnova da se može ubedljivo kazati da znamenita Peta zemaljska konferencija KPJ (19—23. oktobar

1940) i njeni zaključci nisu bili slučajni,a ponajmanje neka subjektivistička improvizacija. Oni su utemeljeni na stvarnom revolucionarnom radu i revolucionarnim iskustvima. To je ono, što je najvažnije.

Na konferenciji su bili ponovljeni i nanovo izrečeni mnogi stavovi KPJ o svim bitnim pitanjima revolucionarne strategije i taktike, pa i o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Kao objekt kritike, tada ne stoji u prvom redu „hegemonizam srpske buržoazije", već „protunarodna vlada Cvetković—Maček", čijoj se „izdajničkoj vanjskoj i unutarnjoj politici" odupiru svi narodi Jugoslavije, jer svi oni „neće fašizam, neće totalitarni režim", jer svi oni neće da postanu roblje stranog imperijalizma. Građa sa te konferencije je u celini objavljena i popraćena mnogim objašnjenjima, pa stoga i nema potrebe upuštati se u neke detaljnije analize.[287] Ukazaćemo samo na neke, za našu temu, važne momente.

U Titovom referatu, u kojem se ocenjuje delatnost partije sve od četvrtog kongresa u 1928, pada u oči interesantan podatak da čak ni CK KPJ nije imao pri ruci zaključke tog kongresa! Nije to, verovatno, bila posledica samo teških prilika ilegalnog rada, koje otežavaju ili sprečavaju čuvanje papira. To može biti i znak da stvarni uticaj zaključaka tog kongresa na članstvo KPJ nije bio mnogo odlučujući, ako mislimo na vreme, kada se to (staro, a još više novo) članstvo počelo ponovo okupljati i organizovati na terenu posle udaraca kraljevske diktature. Stavove četvrtog kongresa, sa izuzetkom opšte protivfrakcionaške linije, ovo je članstvo samo slabo moglo poznavati i ono je sve aktuelne probleme ocenjivalo više samostalno nego u kontinuitetu sa četvrtim kongresom. To je, verovatno i objašnjenje, zašto Tito, u redu pogrešnih zaključaka tog kongresa, ne pominje i onaj o slomu države, odnosno o obavezi otcepljenja. Dok, kao sektašku grešku, pominje koncepciju stvaranja hrvatskog i slovenačkog nacionalno-revolucionarnog pokreta.

Na konferenciji se morao zauzeti stav i o pitanju: koliko je sporazumom Cvetković-Maček rešeno hrvatsko nacionalno pitanje, pa i pitanja drugih nacija u Jugoslaviji. U pogledu hrvatskog pitanja je bilo raznih gradacija u ocenama, od onih, da je to pitanje rešeno u buržoaskom smislu, do onih da ono nije uopšte rešeno. Boris Kidrič je izneo konstataciju da je, i u toj novoj situaciji, slovenački narod ostao nacionalno ugnjeten, ali o njoj nije bilo rasprave. Dat je pregled i svih ostalih nacionalnih područja. Diskusija se vodila i o tome da li Muslimani u Bosni i Hercegovini predstavljaju etničku, nacionalnu zajednicu, ili je, u njihovom slučaju, reč o verskoj a ne i o nacionalnoj opredeljenosti

[287] Delo pod nap. 274.

stanovništva. Predstavnik Bosne i Hercegovine, Mustafa Pašić, zauzimao se za nacionalno priznanje Muslimana, u čemu, uglavnom, nije uspeo. Ali, konferencija je stala na stanovište o autonomiji Bosne i Hercegovine, kao nužnog sastavnog dela u rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Drugo pitanje, koje se mahom tretiralo polemički, bilo je pitanje kolonista. Odnosilo se konkretno na tri područja: na Makedoniju, Vojvodinu i na Kosovo-Metohiju. Makedonski predstavnik Šatorov, tražio je frontalnu osudu kolonista i njihovo odstranjenje iz Makedonije. Predstavnik Kosova-Metohije, Miladin Popović je, doduše, izjavljivao da su ih tamo smatrali „stubom hegemonije", ali, on nije delio mišljenje Šatorova, već je govorio u smislu stavova oblasne konferencije, tj. o povezivanju i saradnji kolonista i siromašnog šiptarskog stanovništva. Delegati iz Vojvodine nisu pitanje kolonista smatrali opterećenjem političkog položaja u Vojvodini, već obrnuto. Tako je konferencija po prvi put, celokupnom kompleksu kolonista prišla kao posebnom pitanju u Jugoslaviji, ali ne sa nacionalnog već sa klasno-socijalnog stanovišta.

Posebno treba naglasiti i izraženu volju za odlučnu borbu protiv fašizma, Ljotića i ustaša. S obzirom na realatino vrlo mali uticaj Ljotića u Srbiji, za istoriju je naročito važna odlučna osuda ustaštva.

Odluke konferencije o celom kompleksu nacionalnih pitanja u Jugoslaviji su bile izraz akumuliranog revolucionarnog iskustva i svestrane analize političkih kretanja, kao i tendencija koje su ozbiljno dovodile u pitanje nezavisan položaj Jugoslavije kao države.

Te odluke su glasile: „U ovim sudbonosnim danima imperijalističkog osvajanja, kada se grubom silom uništavaju ostaci slobode i nezavisnosti malih naroda i špekuliše se ugnjetenim narodima pojedinih zemalja za postignuće svojih osvajačkih ciljeva, pred našu partiju se postavlja u još oštrijem obliku jedna od najvažnijih i aktuelnih zadaća — borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije: a) borba za ravnopravnost i samoodređenje makedonskog naroda protiv ugnjetavanja sa strane srpske buržoazije, ali u isto vrijeme i uporno raskrinkavanje talijanskih i bugarskih imperijalista i njihovih agenata, koji isto tako putem demagoških obećanja hoće da podjarme makedonski narod; b) borba za ravnopravnost i samoodređenje crnogorskog naroda, ali u isto vreme i odlučna borba protiv vođstva federalista, koji pomoću talijanskih imperijalista pripremaju novi jaram crnogorskom narodu; c) borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu, Metohiji i Sandžaku, a u isto vrijeme i borba protiv talijanskih agenata, koji u tim krajevima nastoje raznim obećanjima obmanuti ugnjetene Arnaute i izazvati ratni sukob u tom dijelu Jugoslavije; d)

borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije u tim oblastima i protjerivanje svih onih koloniziranih elemenata, pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonski, arnautski i druge narode; e) borba za slobodu i ravnopravnost mađarskih, rumunskih, njemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini, a u isto vrijeme i borba protiv pokušaja mađarskih, njemačkih i drugih reakcionara, da pomoću imperijalističkog osvajačkog rata tobože riješe nacionalno pitanje u tim i ostalim oblastima; f) borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično; g) borba za istinsko rješenje nacionalnog pitanja Hrvata i Slovenaca, a protiv zločinačkog dogovaranja i sporazumevanja između srpske, hrvatske i slovenske buržoazije na račun radnog naroda tih pokrajina."

Odrešite formulacije su bile i izraz uverenja KPJ o njenoj sposobnosti da svoje političke poglede i ostvari, spajajući borbu radničke klase Jugoslavije sa potencijalima nacionalnih pokreta, pa i nacija kao takvih.

Do fašističkog napada na Jugoslaviju, 6. aprila 1941, ostvarena su na pojedinim područjima vrlo važna pomeranja u probijanju radničke klase na čelo nacija.

U Srbiji je iste, 1940. godine, Veselin Masleša, srpskoj demokratskoj javnosti, posebno radničkoj klasi, želeo ponovo „otkriti" Svetozara Markovića, kao „prvog čoveka u Srbiji koji je pristupio jednom teškom i mučnom i napornom radu za preobražaj društva, borbi za socijalizam". Ukazao je na istorijske granice njegovog rada, ali je uvereno zaključio: *„Srpska radnička klasa je danas našla svoj put,* a počela ga je tražiti u stvari sa Svetozarom Markovićem." Masleša je, dakle, konstatovao činjenicu da je srpska radnička klasa spremna i sposobna za osvajanje uloge vodeće snage u svom društvu. Istinitost te konstatacije se pokazala u Srbiji 27. marta iduće godine. Prodor nacionalnog revolta uz promenu vlade, izvršenu toga dana pučističkom akcijom odozgo ali i na pritisak odozdo, imao je prelomni značaj. Tačne su tvrdnje Edvarda Kardelja da su događaji 27. marta pokazali da je u Jugoslaviji „prošla era buržoazije i da je rukovodeća uloga prešla na radničku klasu i najsvesniji njen deo — na komunističku partiju". No, treba podvući da ta konstatacija specifično važi i za samu Srbiju, za srpski narod. Bez toga proboja radničke klase na poziciju rukovodeće snage u srpskoj naciji, ne samo da ne bi bilo narodnog ustanka u Srbiji, u leto te iste godine, već ne bi bilo moguće tako uspešno voditi borbu za

odbranu i ponovnu afirmaciju položaja srpske radničke klase u kasnijem periodu narodnooslobodilačkog rata.[288]

U Hrvatskoj taj proboj nije bio tako elementaran, ali su njegove osnove stvorene. „Mi smo na početku bili u manjini i mi smo se borili da dobijemo većinu u hrvatskoj naciji — piše retrospektivno Vladimir Bakarić 1974. Tu većinu dobili smo u toku rata. Dobili smo je po mojoj oceni nešto prije rata, ali ne formalnu . . ."

U Sloveniji je KP, takođe, napravila krupne korake oktobra 1940. i januara 1941. Posle uspešne akcije masovnog izjašnjavanja potpisivanje za osnivanje „Društva prijatelja Sovjetskog Saveza", sklapanje akcionog sporazuma sa krišćansko-socijalističkom grupom, sa demokratskim krilom Sokola i grupom viđenih kulturnih radnika — dakle, sa svima onima sa kojima će, već u aprilu 1941, osnovati Antiimperijalističnu, odnosno Osvobodilnu frontu. To je bio najizrazitiji primer čvrste povezanosti komunista sa antifašističkim i rodoljubivim, pa i sa širim socijalnim i političkim slojevima i snagama svog naroda u Jugoslaviji, i to ne samo u bazi već i u frontovskoj povezanosti.

Prvo savetovanje KPJ održano posle okupacije, „majsko savetovanje u Zagrebu", pored određivanja zadataka, rezimiralo je i prošlost i propast jugoslovenske države. Tražeći uzroke tragedije, koja je zadesila narode Jugoslavije, to savetovanje je u prvom redu analiziralo mogućnosti i sposobnosti Komunističke partije Jugoslavije u novonastaloj ratnoj situaciji, pa je zaključilo da je KPJ jedina snaga koja je kadra da izbori nova istorijska rešenja za svoju klasu i za narode Jugoslavije. U zaključcima se o tome, između ostalog, kaže:

„Preko dvadeset godina vodila se zločinačka nacionalna politika, politika strahovitog ugnjetavanja i izrabljivanja Makedonaca, Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca i drugih nacionalnih manjina sa strane velikosrpske vladajuće klike koja je pod firmom jugoslovenstva htjela zadržati svoju pljačkašku hegemoniju. I kad joj nije uspjevalo, onda je pravila aranžmane i sporazume sa hrvatskom, slovenačkom i drugim buržoazijama, ali uvjek na štetu naroda. Preko dvadeset godina sijale su srpska, hrvatska i druge buržoazije mržnju i razdor među narodima Jugoslavije iskorišćavajući to za svoje kapitalističke interese pri diobi pljačke nad narodom. Preko dvadeset godina provodio se bjesomučan progon nad avantgardom radničke klase — komunističkom partijom kao i progon i bezdušno izrabljivanje čitave radničke klase Jugoslavije. Sistem vladavine svih reakcionarnih kapitali-

[288] Dr. Venceslav Glišić u ličnom razgovoru 17. novembra 1983. godine u Sarajevu.

stičkih klika, kako srpskih tako i ostalih narodnosti, koje su se izredale na vlasti od osnutka Jugoslavije pa do danas, bio je: nacionalno i socialno izrabljivanje širokih narodnih masa. Evo, to je jedan od glavnih uzroka slabosti i propasti versajske Jugoslavije unutar koje se najsvesniji deo naroda — radnička klasa Jugoslavije na čelu sa komunističkom partijom — borio da je pretvori u istinsku bratsku zajednicu naroda Jugoslavije, slobodnih i ravnopravnih."[289]

Tako su govorili komunisti, u maju 1941. To su bile oštre reči osude jednog sistema. To nije bila osuda državne ideje. Mogu li se one uzeti kao istorijski opravdane? Ima mišljenja da su izrazi prežestoki, da bi istorija mogla da ih akceptira i verifikuje kao svoju ocenu prilika u kraljevskoj Jugoslaviji.

Sigurno, pisanje istorije ne treba da bude slično šok-terapiji. Istinita je i stara mudra izreka: „Fortiter in re, suaviter in modo" (Čvrsto u stvari, blago u načinu). Ali, to ne znači da istorija mora brisati svaku konkretnost izraza, sve prekriti pokrivačem opštih kategorija i opštih odgovornosti. To bi značilo da se ona redukuje na priču bez ubedljivosti. Kako može današnji čitalac da shvati da je otpor okupatorima i fašizmu bio, od prvog svog trenutka pa do konačne pobede, vezan za radikalnu volju i za elementarni osećaj: nikad više vaskrs stare, već samo borba za novu Jugoslaviju!? Pa, ako to ne shvati, neće u punom smislu shvatiti ni osnovni razlog zašto su narodi i narodne mase sledile baš Komunističku partiju Jugoslavije, iako je ona pošla najtežim putem. Zašto su baš za njom pošli na put strahovito teške borbe? Zašto nisu sedeli skrštenih ruku, ili samo spasavali svoj život? Pa, to su im sa svih strana, i iz inostranstva, preporučivale razne nefašističke građanske klike, koje su zagovarale čekanje „sa puškom uz nogu"! Ako to ne shvati, čitalac neće shvatiti da je to bilo tako samo zbog toga što su radne i narodne mase jedino od KPJ i mogle da očekuju garaniju da se staro neće vratiti. Da nije bilo revolucionarne kritike KPJ na račun kraljevske Jugoslavije, te mase takvu garanciju ne bi mogle ni videti u KPJ. Ocene, izrečene na majskom savetovanju, nisu bile osveta starom, već polazište u borbi za novo. To polazište je dokazalo svoju pravilnost u narodnooslobodilačkom ratu koji je postao i socijalistička revolucija. Ono se proverilo u istoriji i pokazalo kao pravilno. Zar može onda biti nepravilno ili problematično za istoriografiju? Za našu istoriografiju, posebno?[290]

[289] *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije*, „Proleter", mart–aprilmaj 1941, br. 3—4—5. (Reprint str. 777)

III DEO

Mnogonacionalna revolucija

1. BRATSTVO I JEDINSTVO — PREDUSLOV BORBE I REVOLUCIONARNI CILJ

Kraljevina Jugoslavije je uništena u kratkom aprilskom ratu 1941. Vojni poraz i unutrašnji razdor neodvojivo su se isprepleli. Fašistička okupacija i raskomadanje njene teritorije su, tako je izgledalo, zapečatili sudbinu jugoslovenske države. Okupacijom, narode Jugoslavije je pogodila strahovita nesreća. Baš taj krah je postao polazište za uspon novim putevima.[290]

[290] Treći deo knjige se oslanja na opštu literaturu, na radove i izvore koji su u daljem izlaganju posebno citirani, pa i na sledeće autorove radove: *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe,* „AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)", „Rad", Beograd 1974, str. 376—390 (objavljeno i u „Časopisu za suvremenu povijest" 5, Zagreb 1973, br. 3, str. 9—24). — *Temelji jugoslovanske federacije,* „Osvoboditev Slovenije", „Borec", Ljubljana 1977, str. 37—60. — *Osvobodilna fronta in program Zedinjene Slovenije,* „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 6, Ljubljana 1966, str. 233-244 (objavljeno i u „Putovi revolucije", Zagreb 1967, br. 9, str. 16—26). — *Nacionalno pitanje u NOR i socijalističkoj revoluciji,* „Razvoj socijalističke revolucije", „Politička škola 'Josip Broz Tito' Kumrovec", Beograd 1977, str. 153—173. — *Die Sozialistische Föderative Republik Jugoslawien. Ihre Entstehung und Verfassungsform,* „Czasopismo prawno historyczne", Poznan 1980, str. 265—302. — *Napomene o uvažavanju općeg i posebnog s gledišta jugoslovensko — nacionalno,* „Časopis za suvremenu povijest" 13, Zagreb 1981, br. 2, str. 63—71 (objavljeno i u „Treći program", Beograd 1981, br. 48, str. 54—64). — *Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih in narodnem vprašanju,* „Anthropos", Ljubljana 1982, br. 1—2, str. 11—18. — *Istorijska ishodišta, osnovi i smisao postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,* „Nedelja marksističkih rasprava '82", „CDI", Beograd 1983, str. 49—69 (objavljeno i u „Socijalizam", Beograd 1984, br.

I oni koji su bili ubeđeni da Osovinu čeka poraz, nisu mogli biti sigurni da li će biti mogućno obnoviti jugoslovensku državu, niti hoće li se to moći ostvariti pristankom svih njenih naroda. U trenutku sloma građanske politike i građanskih stranaka svih tih naroda, već je bilo očigledno da pozitivan odgovor na to pitanje može dati samo nova društveno-politička sila, revolucionarna partija radničke klase tih naroda. Nade u intervenciju Engleske i njenih saveznika, posle eventualne, a sada još sasvim neizvesne vojne pobede, nisu rešavale osnovno pitanje, tj. pristanak naroda. I uvlačenje SSSR-a u rat tada je samo ojačavalo nadu u pobedu, premda je ratu u celini, sa stanovišta revolucionarnog radničkog pokreta, dalo drugačiji karakter. Danas je jasno, ko je u daljnjem razvoju drugog svetskog rata ostvario pozitivan odgovor i kako je na kraju glasio: Demokratska federativna Jugoslavija! Sva ta današnja jasnoća u pogledu nosioca borca, borbe i ostvarenog rezultata ne znači da i to pitanje ne bi imalo svoju unutrašnju dinamiku, raskršća i prelomnice, ukratko da ne bi imalo svoju istoriju.

Odlučnost KPJ da brani Jugoslaviju od fašističkih napadača nije izražavala neku iluziju da će kraljevska Jugoslavija moći uspešno da se odupre invaziji. KPJ je znala da će zbacivanje vlade, koja je pristupila Trojnom paktu, doneti Jugoslaviji napad i poraz. Ali, ona zato nije vodila neku pacifističku politiku. Istina, ona je u širem okviru, smatrala svojim zadatkom da Hitlera oslabi pre njegovog napada na Sovjetski Savez. No, za nju je neposredno bila važna ocena: šta bi za perspektivu revolucije značilo, kada bi kapitulantsko pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu ostalo na snazi. To bi bio trijumf reakcije. U savezu sa fašizmom reakcija bi učvrstila svoj položaj i terorom bi mogla da uništi svaki pokušaj demokratske opozicije. O tome je, u proleće 1944. Edvard Kardelj, osvrćući se unazad, rekao u jednom predavanju: „Iako je bilo jasno da će rat biti težak, bilo je, s druge strane, jasno i to da rat neće moći da oslabi napredne narodne oslobodilačke pozicije. Naprotiv, rat će reakciju nužno dovesti do toga da se sama raskrinka kao izdajnička. Bilo je očigledno da će proletarijat lakše razbijati reakciju u uslovima izgubljenog rata negoli u uslovima (afirmacije) Trojnog pakta."[291]

1 i drugim publikacijama). — *Posleavnojska bitka za afirmaciju radničke klase kao vodeće nacionalne snage u Srbiji,* „AVNOJ i savremenost", „Studijski centar Veljko Vlahović", Sarajevo 1984, str. 281—294 (objavljeno i u „Opredjeljenja" 14, Sarajevo 1983, br. 10, str. 83—98). — *Boris Kidrič in Osvobodilna fronta v akciji,* „Borec" 36, Ljubljana 1984, br. 3—4, str. 185—195.

[291] Edvard Kardelj, *Strategija in taktika osvobodilne borbe* (neautorizovan zapis predavanja održanog u februaru ili martu 1944), Arhiv CK ZKS, Ljubljana.

U ovoj konstataciji je već dat odgovor na savremena razglabanja nekih naših istoričara, koji se pitaju: nije li naša revolucija samo neki, ratom i revolucionarnom revnošću komunista izazvan, nasilni prekid procesa koji je već tekao? Naime, prekid procesa demokratske unutrašnje reforme kraljevske Jugoslavije, koji je navodno tekao u pravcu rešenja nacionalnog pitanja i ublažavanja socijalnog konflikta, približavajući se političkom sistemu modernizovanog građanskog društva.[292]

Očigledno, revolucija nije bila onaj činilac koja bi, zloupotrebivši ratnu nesreću, prekinuo procese demokratizacije. Svaku šansu demokratizacije je razbila, sa fašizmom i njegovim ratom, povezana reakcija. Ona je učinila svoj istorijski izbor saveza sa fašizmom; izbor posle kojeg ne bi bilo više ni demokratizacije, pa, na kraju krajeva, verovatno ni Jugoslavije, ako ne bi bilo revolucije. Treba imati na umu da je i Simovićeva vlada potvrdila Hitleru pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.

Okupacija i fašističko porobljavanje su do krajnosti zaoštrili nacionalno pitanje, a nacionalne pokrete aktualizovali nužno u novom obliku, u obliku borbe protiv osvajača. Oni su to pitanje otvorili i tamo gde je osvajač istupao sa parolama nacionalnog oslobođenja (Hrvatska i Makedonija). Otvorili su nacionalno pitanje i kod Srba i srpske nacije, za koju to pitanje u Jugoslaviji nije postojalo. Komunisti su bili oni koji su pomogli da se konstituiše otpor nacija, da bi, mimo razorene građanske političke strukture i njenog propalog političkog ugleda, doveli borbu do najoštrije forme nacionalnog pokreta — narodnooslobodilačkog rata. To su ostvarivali na osnovu novog poimanja odnosa između radničke klase i njene revolucionarne partije, prema pokretu sopstvenog naroda. To su, pre svega, činili neposrednim učešćem u tom pokretu, njegovom radikalizacijom, snagom i borbenim iskustvom radničke klase, čime su ostvarivali vodeći položaj avangarde u nacionalnom pokretu. Na svoju revolucionarnu organizaciju komunisti su vezivali najšire mase, ujedinjavali sve napredne tokove u jedno korito.

To je bio put kojim je KPJ prevazišla dotadašnja shvatanja o revoluciji u dve etape, prvoj — narodnooslobodilačkoj ili buržoaskodemokratskoj, i drugoj — socijalnooslobodilačkoj ili proleterskoj. Pokazalo se da je u doba kada imperijalistički sistem, probijen oktobarskom revolucijom, doživljava političku krizu koju je u njemu prouzrokovala pojava fašizma, mogućno obe te etape objediniti u nacionalnooslobodilačkom ratu u jedan istorijski proces, pod uslovom da se u takvom ratu revolucionarna radnička partija afirmiše kao vodeća politička snaga naroda.

[292] Usp. Fabijan Trgo, *Povijest i društvena svijest,* „Historija i suvremenost", „Centar 'Vladimir Bakarić'", Zagreb 1984, str. 24.

U svojim poznatim istupima u aprilu i maju 1941. KPJ je predočila javnosti da uzrok rasula jugoslovenske države nije bio u izukrštanim interesima jugoslovenskih naroda nego u nacionalnom hegemonizmu, u nedemokratičnosti i protivnarodnosti njenog sistema, koji je stvorila i održavala građanska klasa. Nasuprot tome, ona je otkrila životnu zainteresiranost svakog naroda Jugoslavije za zajedničku oslobodilačku borbu. Ona je, bez oklevanja, ukazala na mogućnost i izrazila uverenje da će se iz rata „rađati novi svet" i stvoriti slobodna, bratska zajednica „na istinskoj nezavisnosti naroda Jugoslavije". KPJ je, svojom aktivnošću, dokazala da sama ispunjava bitan uslov za ostvarenje takve perspektive, da je sama spremna i sposobna da „još upornije organizira i vodi borbu naroda protiv okupatora i njegovih slugu u zemlji". To je bio prvi korak, učinjen još pre napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez, na putu koji je vodio svom načinu ostvarenja revolucije.[293]

Ovu novost, u načinu ostvarenja revolucije, veoma je očigledno izrazio Tito, u svom govoru (maja 1945) delegatima osnivačkog kongresa KP Srbije: „Ima mnogo komunista koji misle na onu drugu etapu, koji misle da će sad, kad se svrši rat, doći ona druga etapa, a ne znaju da mi već tako lijepo idemo u tu drugu etapu da prosto i ne primećuješ. Mi ne treba da očekujemo neku snažnu prekretnicu, da se preko noći ostvari komunizam. Rekao sam da mi već idemo našem cilju novim putevima, drugim putem, koji nam je nametnula situacija oslobodilačkog rata, i nisu baš tako jasno oformljene etape buržoasko-demokratske i proleterske revolucije. To malo drugčije ide. Biće vrijeme kad će se to i teoretski objasniti. Mogu vam kazati da sam lično razgovarao sa Staljinom. On kaže da se to ništa ne kosi sa učenjem lenjinizma. Nikakve druge prekretnice ne treba tražiti. To je najsigurniji put i — dobar put. I ja se sam čudim tome, kako smo sve ovo postigli. Dakle, kad smo već na tom putu, treba samo ići dalje, raditi ono što je danas aktuelno."[294]

Titovo pominjanje razgovora sa Staljinom o revolucionarnom putu u Jugoslaviji nije samo od anegdotskog značaja. Iz njega, ako ništa drugo, potpuno jasno vidimo da Staljin nije autor ove revolucionarne inovacije, da je on specifičnost revolucije, kakvu su ostvarivali jugoslovenski komunisti u borbi, tolerisao, ali ne i inicirao. „Narodna revolucija" — kako su jugoslovenski komunisti onda svoje ostvarenje revolucije nazivali — te koncepcija

[293] Usp. Fabijan Trgo, *Vojna strategija i nacionalni faktor u NOR-u*, Naučni skup „Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija", sv. 4, Ljubljana januar 1971.

[294] *Osnivački kongres Komunističke partije Srbije, 8—12. maj 1945*, Priredili M. Borković i V. Glišić, Beograd 1972, str. 212.

narodne demokratije i narodne vlasti koja je iz toga proizilazila, nisu, dakle, neka tuđa ideološka konstrukcija nametnuta jugoslovenskim narodima, kako se to danas počelo tvrditi.[295]

Revolucija, to je, u svakom periodu, bio strateški cilj KPJ. To je bio njen strateški cilj i u trenutku kada je narode Jugoslavije pozvala u borbu protiv okupatora. Suštinska promena je u tome što taj poziv ovoga puta nije ostao usamljen, kao onaj u 1929. godini. Kao revolucionarna partija KPJ se uspešno snašla u novim uslovima podele i fašističke okupacije Jugoslavije. No, u načelu, njena politika nije bila nova. U njoj je izražen čvrst kontinuitet koncepcije za koju se ona borila još u prošlom razdoblju. To se posebno može reći o perspektivi borbe za ravnopravno ujedinjenje naroda Jugoslavije, na osnovu punog priznavanja prava nacija za samoopredeljenje. „Stavljajući se na čelo svih naroda Jugoslavije protiv fašističke tiranije" — rečeno je još u martu 1942 — KPJ je „samo produžila svoju raniju borbu za prava i slobodu svih naroda Jugoslavije".[296]

Nije li isticanje prava nacija na samoopredeljenje u tom trenutku bilo u protivrečnosti sa stavom KPJ da ne priznaje nikakvu okupatorsku podelu Jugoslavije?

Odnos KPJ prema Jugoslaviji je bio odnos partije radničke klase, koja je i sama deo naroda Jugoslavije, prema političkoj, državnoj zajednici tih naroda, u čiju je opštu istorijsku perspektivu i sama bila uverena. Ali, obnova te zajednice, kao ravnopravne i bratske, zavisila je od pitanja vlasti, od toga, hoće li se uspeti da se zbaci vlast nosilaca sistema građanske Jugoslavije. Jer, u okviru starog sistema, jugoslovenska država, bez pritiska izvana, nije mogla biti obnovljena. Zato KPJ, u početku ustanka, pitanje Jugoslavije nije postavljala kao nekakav državnopravni cilj. Ona je pitanje Jugoslavije postavljala kao pitanje razvijanja oružane borbe u celoj Jugoslaviji, kao pitanje uspešnosti te borbe i pobede u toj borbi. „Za KPJ odnosno za rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u tom pogledu, u odnosu na jedinstvo i nedeljivost Jugoslavije, nije bilo dilema."[297] Dilema je bila u pitanju realizacije.

Još u prvom trenutku, KPJ je, uz parolu borbe protiv okupatora i njegovih saradnika, postavila i parolu bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije. Potrebno je svestrano poznavanje i udubljivanje u prilike na tlu Jugoslavije, posebno u središnjim

[295] Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945)*, knj. 1, „Rad", Beograd 1983, str. 7.

[296] *Ko su partizani i čiji su oni predstavnici*, „Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda" (dalje: Zbornik), „Vojnoistorijski institut", Beograd, II/3, str. 199.

[297] Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, „ISI", Beograd 1971, str. 471

predelima zemlje, kako bismo mogli, bar približno, shvatiti veliko humano i opšte progresivno značenje te parole i borbe KPJ za njenu realizaciju. No, značenje te parole nije samo u njenoj humanosti i opštoj progresivnosti, u sprečavanju međusobnog uništenja. Istina, ta sadržina parole o bratstvu i jedinstvu, posebno u predelima gde je divljao genocid, započet od ustaške strane, pa onda nastavljen i od četničke, bila je najneposrednije prihvatljiva za sve poštene ljude i politici Komunističke partije davala očigledan karakter jedino mogućeg ljudskog izlaza iz te stravične situacije. Ali, geslo bratstva i jedinstva je imalo mnogo širi i dalekosežniji značaj. Bratstvo i jedinstvo je bilo trajni izraz stvarnih revolucionarnih težnji KPJ, revolucionarna antiteza glavnom političkom oružju okupatora i fašizma uopšte. Antiteza, koja je jedino omogućavala ostvarenje osnovnog uslova za pobedu narodnooslobodilačke borbe, kao zajedničke borbe svih naroda Jugoslavije. Ako u toj borbi ne bi solidarno sarađivali svi, onda ona ne bi mogla biti ni dovoljno sveobuhvatna i snažna, pa ni pobedonosna.

Neposredno značenje borbe za bratstvo i jedinstvo nije bilo jednako za sve narode Jugoslavije. Kod nekih, na primer kod Makedonaca i kod Slovenaca, nije bila aktuelna njegova neposredna svrha sprečiti međunacionalne krvave obračune. Ali, za sve je bila podjednako važna i aktuelna kao pitanje budućnosti. Jer borba za bratstvo i jedinstvo je svima otvarala perspektivu da će se svi budući odnosi među narodima Jugoslavije morati da zasnivaju na osnovu njihove ravnopravnosti i slobodne volje. To je ujedno značilo podjednako za sve, da će Jugoslavija, kada se na njihovim žrtvama i na osnovu njihove volje, bude obnovila, biti nova država u smislu unutrašnjih odnosa, da u njoj neće više vladati nacionalni egoizam i da će njen prvi uslov biti pobeda nad hegemonizmom. Borba za bratstvo i jedinstvo, pod rukovodstvom KPJ, nije imala samo kratkoročni cilj — pobedu nad okupatorima i njihovim saradnicima, nacionalnim fašističkim i kontrarevolucionarnim formacijama, ustašama, ljotićevcima, belogardistima i drugim — nego i dugoročni, to jest i pobedu nad svim nosiocima nenarodnih režima uopšte. Ostvarenje bratstva i jedinstva u takvoj borbi značilo je upravo to. Značilo je osvajanje vlasti od strane proletarijata.

Fašistički okupatori na jugoslovenskom tlu su — po ubeđenju KPJ — bili privremena pojava. Narodnooslobodilačkim ratom, čija prva pretpostavka jeste bratstvo i jedinstvo, protiv tih privremeno prisutnih okupatora, bilo je moguće pripremiti i stvarno postići razbijanje i glavnih domaćih klasnih neprijatelja, jer oni nisu bili spremni da se odreknu hegemonizma ni po koju cenu, kao i onih koji su svoj položaj gradili na razdoru među narodima. Taj aspekt borbe za ostvarivanje bratstva i jedinstva,

bio je politički aktuelan naročito u borbi protiv onih saradnika okupatora, koji su ujedno bili i instrumenti izbegličke vlade u Londonu. Budući da je u toj vladi, kao i u svim ranijim kraljevskim vladama Jugoslavije, bila najjače zastupljena hegemonistička srpska buržoazija, ubrzo se pokazalo da je borba za bratstvo i jedinstvo i borba protiv eksponenata vlade u samoj zemlji. Neposredna uzročna povezanost između Mihailovićeve akcije protiv narodnooslobodilačkog pokreta, kao i činjenica da NOP vodi politiku bratstva i jedinstva, više puta je ustavnoljena u raznim dokumentima. Na primer: član sekretarijata CK KPJ za neoslobođena područja, Ivo Lola Ribar, sa dubokim uverenjem, 3. avgusta 1943, piše vrhovnom komandantu Titu da je „sto puta pravilna bila naša ocjena (. . .) da će nam ta izdajnička velikosrpska banda u Beogradu biti znatno uporniji i odvratniji neprijatelj od ustaša u Hrvatskoj".[298] Slično kaže i Aleksandar Ranković, 11. oktobra iste godine, da je „velikosrpska opasnost najglavnija sada . . ."[299] U Titovom pismu, u ime CK KPJ od 22. septembra 1942, Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, to se, na određen način, potvrđuje: „Oni (velikosrpski hegemonisti) su vidjeli da mi već od prvih dana vodimo borbu ne samo protiv okupatora nego da stojimo čvrsto i na tome da se u toj velikoj oslobodilačkoj borbi izvojuje istinska sloboda i svim ugnjetenim narodima Jugoslavije (. . .) i baš taj momenat bio je glavni razlog da se sva ta velikosrpska petokolonaška hegemonistička klika ujedinila sa okupatorom u borbi protiv nas, i baš to je bio glavni razlog da se već pri prvim našim velikim uspjesima ujedinila sa okupatorom i londonska vlada sa svojim četnicima u borbi protiv nas."[300]

Parola o bratstvu i jedinstvu je imala jednu sasvim određenu sadržinu. Ona je sadržavala priznanje ravnopravnosti svih naroda, prvenstveno, priznavanje prava svih na samoopredeljenje nakon pobede u zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih saradnika. Tako shvaćena i ostvarena, ta parola je, takođe, izražavala i uverenje i očekivanje da će se svi narodi, u korišćenju svoga prava samoopredeljenja, odlučiti za državnu zajednicu sa svim ostalim narodima Jugoslavije. Takvo uverenje, odnosno očekivanje, KPJ nije odmah pretvarala u nekakav državnopravni program, koji bi to samoopredeljenje prejudicirao. Iako se u svom delovanju sasvim nedvosmisleno usmeravala ka jugoslovenskoj federaciji kao poželjnom obliku samoopredeljenja naroda, KPJ se ipak dugo vremena suzdržavala da neposredno govori o tome. Ona se ka Jugoslaviji i jugoslovenskoj federaciji usmerila, pre svega,

[298] Zbornik II/5, str. 200
[299] Zbornik II/6, str. 206.
[300] Vidi nap. 210.

svojim delovanjem, ali nikome nije to postavljala kao uslov za saradnju u NOP-u. Tek su stvarni rezultati takvog delovanja, tek su pobede u narodnooslobodilačkom ratu omogućile Komunističkoj partiji da obnovu Jugoslavije izvede kao revolucionarni akt, uključujući tu i samoopredeljenje naroda izražavano putem borbe.

Poznato je da svoju delatnost na dizanju ustanka, KPJ nije zasnovala i razvijala centralistički, iako je kod svih naroda i u svim pokrajinama Jugoslavije istupala sa jedinstvenom mišlju, strategijom i taktikom. Delovala je u svakom narodu, u svakoj pokrajini na svoj način, oslanjala se na oslobodilačke snage pojedinih naroda, narodnih snaga svih pokrajina, a celokupna snaga jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta je rasla iz snage ustanka u svima njima. Pero Morača piše da je takva praksa „počivala na principu da je oslobodilačka borba prevashodno stvar svakog pojedinog naroda (. . .) Taj princip izražen je i u ulozi nacionalnih pokrajinskih rukovodstava, koja se od početka javljaju kao organizatori oslobodilačke borbe i jedinstvenog nacionalnog fronta svojih naroda. Otud je prirodno da upravo ta rukovodstva (. . .) pokreću sva pitanja od sudbonosnog značaja za svaki narod posebno (. . .) i zajedničkog fronta borbe sa svim narodima Jugoslavije."[301] Ovome dodajemo da bismo u tom smislu mogli govoriti o federativnosti jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe i revolucije. A ono što je već u onom trenutku tu mnogonacionalnu revoluciju povezivalo u jednu misao i jednu snagu, to je bila inicijativna i vodeća uloga radničke klase u svim narodima po zamisli i politici Komunističke partije Jugoslavije, kao jedinstvene snage na celom području Jugoslavije.

Na savetovanju u Stolicama, u jesen 1941, Tito je, kao vrhovni komandant, podvukao, kao prvo, da je za uspešnost borbe od odlučujuće važnosti da se spreči okupatorima da izazovu bratoubilačku borbu među našim narodima. To je bilo od najvećeg značaja, kako bi se, još od početka borbe, shvatilo da će se odnosi između naroda Jugoslavije oblikovati na osnovu ravnopravnosti. Na oslobođenim teritorijama — naglašavao je tada Tito — treba osnivati narodnu vlast, a vojne jedinice treba da stoje pod komandom nacionalnih glavnih štabova, koje treba odmah formirati. Razume se, glavni štabovi su bili pod komandom Vrhovnog štaba Jugoslavije.[302]

U takvom prilazu i u takvom organizovanju narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, došao je do izražaja i kontinuitet

[301] P. Morača, delo pod nap. 295, str. 471.

[302] Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Beograd 1971, str. 230—231. — *Vojnopolitičko savetovanje u Stolicama. Značaj i posledice za NOP* (materijali savetovanja od septembra 1976. u Stolicama), Beograd 1980.

organizacione strukture i metoda političkog delovanja KPJ iz godina pre rata. Nije lako oceniti značenje takve ideje i prakse, tog stvarnog izgrađivanja principa federativnosti od samog početka sve do zaključaka Drugog zasedanja AVNOJ-a i dalje. To je za naše narode bio najuverljiviji dokaz da se više neće ponoviti nacionalno-hegemonistički odnos iz Kraljevine Jugoslavije, da se radi o novoj ravnopravnoj zajednici. U prilog tog svakog dana obnavljanog i ojačavanog dokaza, stvaralo se i ono spasonosno stvaralačko uverenje o smislu narodnooslobodilačke borbe za svaki narod ponaosob, koje je Tito tako jezgrovito istakao u decembru 1942. u „Proleteru", objašnjavajući suštinu narodnooslobodilačke borbe. „Današnja narodnooslobodilačka borba — kaže Tito — i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljnjem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodnooslobodilačka borba bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Albanaca, Muslimana itd., kada oslobodilačka borba ne bi imala taj sadržaj da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste bit narodnooslobodilačke borbe."

Prilikom osnivanja nacionalnih glavnih štabova, CK KPJ je brinuo o međusobnom razgraničenju područja na kojima su oni rukovodili borbom. Poznata je, na primer, intervencija CK KPJ, od 4. septembra 1941, kod CK KP Hrvatske o razgraničenju između vojne organizacije Bosne i Hercegovine i Hrvatske.[303] Već se tada moglo zaključiti da je namera savetovanja u Stolicama bila da se „sva ta pitanja pretresu i stvori plan i razgraničenje terena". Vrhovni štab je već 1941. rešio pitanje nacionalnih amblema u partizanskim jedinicama na pojedinim nacionalnim područjima, istovetnim sa kasnijim republikama.[304]

Svim tim i celokupnim delovanjem, stvarale su se još od početka konture buduće federacije. Ostvaren je najefikasniji način mobilizacije slobodoljubivih i antifašističkih snaga na celom području Jugoslavije i njihovo udruživanje u jedinstveni front. Tako se svaki narod oslobađao i konačno oslobodio sam, a nijedan se nije oslobađao i oslobodio bez svih ostalih. Time je izgrađen čvrst savez, a njegova delotvornost i pobedonosnost su značile istorijsku antitezu centralizmu i unitarizmu.

[303] Zbornik II/2, str. 54—55.
[304] Zbornik II/2, str. 80—81.

2. NARODI I ZEMLJE U REVOLUCIONARNOM NARODNOOSLOBODILAČKOM USTANKU

Srbija

Nije zadatak ovog rada da se upušta u raspravu o tome zašto je CK KPJ, polovinom maja 1941, centar svoje aktivnosti preneo iz Zagreba u Beograd, te tamo 27. juna obrazovao Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, pa ni o tome zašto je zapadna Srbija izabrana za stvaranje glavnog centra ustanka. Očigledno je da su tu, u celom redu ostalih, bila značajna dva momenta. Prvi, koji nas u ovom trenutku manje interesuje, jeste logika odluke KPJ da otpor okupatorima koncipira kao otpor u okviru Jugoslavije (o čemu govori samo ime Glavnog štaba). Ne treba trošiti reči oko toga da je trebalo počinjati od početka, a to je za Jugoslaviju, po sledu istorije njenog postanka i po stvarnom svom položaju, bila Srbija. Nije Srbija isto što i Jugoslavija, ali nema Jugoslavije, ili bolje, ne može biti nacionalnog samoopredeljenja ni Hrvata, ni Crnogoraca, ni Makedonaca, ni Slovenaca za jugoslovensku zajednicu, bez čvrste pretpostavke da će Srbija biti u toj Jugoslaviji. Sigurno, to je istinito i u obrnutom pravcu. Ali, CK KPJ nikako nije bio sklon da tada razglaba takva pitanja: šta je prvo, kokoška ili jaje, jer bi ga to paralisalo u njegovim namerama. Tito je uvek bio revolucionar — realista, kako je to više puta naglašavao. E. Kardelj: „Tito je — kaže Kardelj — pre svega polazio od toga da se može kao dobra i uspešna ocenjivati samo ona politika odnosno politička i vojna strategija, koja *realno daje konkretne rezultate . . .*" (podvukao J. P.)[305] I, eto nas, kod drugog momenta. U Srbiji su postojali mnogi uslovi za procenu da se konkretni rezultati tu mogu očekivati. No, tadašnje prilike nisu bile tako jednostavne i nije sve govorilo u prilog takvoj proceni.

Posmatrajući Srbiju sa stanovišta nacionalnih odnosa, očigledno je, najpre, da je Srbija bila onaj deo Jugoslavije, gde u godinama 1918—1941. nacionalno pitanje nije postojalo, pa ni nacionalnooslobodilačka motivacija za narodnofrontovsko ujedinjavanje na inicijativu partije radničke klase. Nacionalni momenat je bio prisutan samo posredno, u spremnosti pre 1941. na otpor protiv spoljne opasnosti od fašističke agresije. U Srbiji nije bilo moguće, na nekim svestranim uspesima narodnofrontovskog povezivanja pre 1939, graditi politiku nacionalnog otpora, ali je

[305] Edvard Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju,* „Vojnoistorijski glasnik", Beograd 1977, br. 3, str. 71—136 (i brojne druge objave).

trebalo računati sa tim da je baš unutar srpskog naroda političko zaoštravanje klasnih protivrečnosti bilo naročito neposredno jer se buržoazija ovde nije mogla zaklanjati, kao u ostalim zemljama Jugoslavije, iza nerešenog nacionalnog pitanja.

Okupacija je ponovno (posle 1918) svom oštrinom postavila pitanje sticanja nacionalne slobode, otvorila je srpsko nacionalno pitanje. No, u glavnini Srbije pod nemačkom okupacijom, bar u početku, to još nije bilo povezano sa neposrednim fizičkim uništavanjem, kao što je to bio udes srpskog naroda odmah posle okupacije u gotovo svim ostalim područjima njegovog življenja. No, vesti o tome su brzo pristizale, došle su mase izbeglica i sve je to još više podsticalo narodno raspoloženje za otpor.

Okupacija Srbije je bila nepodnošljiv udarac srpskom narodnom ponosu. Manevar sa bežanjem vlade i kralja u savezničko inostranstvo, pobuđivao je utešne asocijacije na događanje od jeseni 1915. No, bilo je očigledno da se ponavljanje solunskog fronta nije moglo očekivati. Kraljevska vlada Jugoslavije je dozvolila potpis vojne kapitulacije, što se u prvom svetskom ratu srpskoj vladi nije dogodilo. Zbog toga je bilo logično i opravdano očekivati da će inicijativu za novi vojni front („solunski front" u novim uslovima) dati novi faktor, dotle nepriznat. Inicijativa KPJ nije nikoga iznenadila, naprotiv, ona je ispunila novootvoreni istorijski vakuum. Činjenica, da je inicijativa toga i takvog društvenog i političkog faktora imala toliko široki odziv, to je ono što je uznemirilo građansko-buržoaske krugove u Srbiji, pa i izbegličku vladu. Buržoazija u Srbiji je, upravo u prošlosti bila, doduše, veoma umešna u nasilnom ugušivanju komunističkih inicijativa, ali u uslovima okupacije, njoj su za takvu samostalnu akciju, sa pozicija vlasti, ruke bile vezane.

Komunistička partija je imala dosta razloga da u Srbiji očekuje dobar odziv na svoju inicijativu. U prvom redu, to su bili visoka klasna svest i disciplina proletarijata i radnih ljudi, naročito u gradovima, koji su se proletarijatu već dotle približili. Tu je bio i faktor snažno razvijene istorijske nacionalne svesti Srba, njihova slobodarska i ustanička tradicija. Narod je u Srbiji bio privržen jugoslovenskoj zajednici. To su na delu osetili oni brojni Slovenci koje su okupatori proterali u Srbiju. Bratski prijem u narodu predstavlja jednu od najsvetlijih stranica teške istorije Jugoslavije posle okupacije.

Ustaničko raspoloženje naroda u Srbiji je jačala i okolnost što aprilski rat, u stvari, nije nikoga iscrpeo, što se u njemu nije ni pružila prilika da se pokaže sposobnost za otpor. Komunistička partija je mogla računati i na široko razočarenje u buržoasku politiku, što je, takođe, potvrđivalo spremnost da će se slušati i uvažavati argumenti revolucionarne partije. Tu je, naročito posle 22. juna 1941, bio važan i faktor starih simpatija za Rusiju, koji se

pretvarao u novu solidarnost sa Sovjetskim Savezom. Sve to, i još mnogo čega drugog, nalazimo u pozivima i Pokrajinskog i Centralnog komiteta KPJ srpskom narodu u vreme dizanja ustanka u Srbiji, pa i kasnije.

Od svega je najvažnija činjenica da su poziv i akcija komunista za ustanak protiv okupatora i svih onih koji su prešli u njegovu službu, imali tako veliki odziv. Izgleda da je jačina tog odziva nadmašila očekivanja. Nije unapred bila planirana ni Užička republika, niti neposredno stvaranje narodnooslobodilačkih odbora, a nije se unapred ni pretpostavljalo da će se, još u prvim mesecima oslobodilačkog rata, moći govoriti i o njegovim revolucionarnim perspektivama. Te su stvari, kako ih E. Kardelj retrospektivno vidi u 1977, Komunističkoj partiji „nametnule osnovne narodne mase time, što su pošle u narodnooslobodilački ustanak". No, nije samo Komunistička partija bila iznenađena veličinom ustanka. To je, s druge strane, mnogo više važilo, svakako na drugi način, i za srpsku buržoaziju.

Njoj nije bilo potrebno da čita dokumente majskog savetovanja KPJ, da bi znala šta govore komunisti srpskom narodu kad ga vode u borbu. Naime, da je to borba u kojoj će on izvojevati „slobodu za sebe a ne za one kapitalističke trutove koji su krivi za današnju njegovu tragediju". Ipak, ona je osećala, iako nije čitala, da komunisti „okupljaju srpski narod . . . da se stave na čelo oslobodilačke nacionalne borbe srpskog naroda."[306] Ona je još pre rata mogla da pročita njihovu misao, da borbu za nacionalno oslobođenje treba koncipirati na takav način da ona bude put „ka najvažnijem prelomu u razvitku nacionalnog pitanja: do borbe između buržoazije i proletarijata za vodstvo u nacionalnom pokretu", u samoj naciji.[307]

Onaj deo srpske buržoazije, koji se nije odmah povezao sa nemačkim okupatorima, bilo iz oportunizma ili iz simpatija za fašizam, bilo iz proste demoralizacije, počeo je ubrzano da stvara svoj alternativni pokret otpora, koji će nastupiti kao takmac partizanskoj narodnooslobodilačkoj borbi. Pored neposredno klasnih, srpska buržoazija je imala još i dodatne razloge za svoju antipatiju prema partizanskom narodnooslobodilačkom pokretu. To je bio kritički odnos KPJ prema sistemu nacionalnog hegemonizma kraljevske Jugoslavije, to je bila okolnost da je KPJ narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora organski povezivala sa perspektivom ravnopravnosti naroda, sa perspektivom Jugoslavije, obnovljene na temelju samoopredeljenja.

[306] *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije,* „Proleter", mart–april—maj 1941, br. 3—4—5. (Reprint str. 777—784.)

[307] Sperans (Edvard Kardelj), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja,* „Naša založba", Ljubljana 1939, str. 36.

Ni onaj deo srpske buržoazije, koji je u kraljevskoj Jugoslaviji bio na strani demokratske opozicije, nije bio spreman na toliko radikalnu formu rešenja nacionalnog pitanja. On je znao da to znači i samoopredeljenje Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, pa čak i Kosova-Metohije. Stvarati federativne odnose i na ovim područjima, to je i za taj deo srpske buržoazije bilo neprihvatljivo. To je bio razlog za posebnu eskalaciju antikomunizma u Srbiji, kao i razlog četničkom pokretu da, još na samom početku, kao glavnog neprijatelja intimno identifikuje partizanski narodnooslobodilački pokret. Zbog toga se četnici od početka ne samo uzdržavaju od „preuranjene" borbe protiv okupatora već i sa njim sarađuju, najpre posredno, a u kasnijoj fazi i neposredno. Iskonsko protivljenje koncepciji potpune ravnopravnosti jugoslovenskih naroda, bila je, nesumnjivo, ona šira pozadina na kojoj treba otkrivati, zašto su svi pokušaji KPJ u Srbiji za politički borbeni savez sa bivšim opozicionim prvacima i političarima bili toliko neuspešni. To je bio onaj dodatni razlog za buržoaziju Srbije da svoj antikomunizam tako neposredno postavi u prvi plan. (Glavni je, razume se, bilo to što su komunisti bili protiv kralja i buržoaskog poretka.) Opozicione struje u srpskim buržoaskim političkim krugovima, konstatuje Jovan Marjanović, dale su glavnu podršku četnicima Draže Mihailovića, iz njih će se formirati svi četnički ideološki pogledi.[308]

I tako je u Srbiji pored narodne i ustaničke, nastajala i druga Srbija, koja se spremala da svim sredstvima odbrani svoj klasni vodeći položaj u srpskoj naciji i hegemoniju u Jugoslaviji. Otuda ona, po Srbiju toliko karakteristična situacija u danima ustanka, koju je, snagom svoje reči, opisao Gojko Nikoliš: „Cijela ta četnička vojska . . . , sa svim svojim 'ratničkim' rekvizitima, pečatima, mrtvačkim glavama i vojnom terminologijom djelovala bi pompezno — operetski, da nije bila veoma opasna. Opasna, ali samo po nas. I, u toj cijeloj atmosferi laži, podmuklosti, mutljavine, sumraka, pripremanja noža u leđa, jedina istina bijahu partizani, i avaj, Nijemci. Njihov međusobni obračun na život i smrt bijaše jedino što je u tim oktobarskim danima 1941. bilo istinito, jasno, definisano i, reklo bi se, na starinski način — pošteno i viteško."[309]

U toku avgusta, ustanak je zahvatio celu Srbiju, do septembra 1941. ona je cela bila prekrivena partizanskim odredima. Još je 4. jula, pored Titovog jugoslovenskog, bio osnovan i Glavni štab za Srbiju, što je bio jedan od znakova orijentacije KPJ u

[308] Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, „Naučna knjiga—Prosveta", Beograd 1979, str. 16.

[309] Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, „Liber", Zagreb 1980, str. 324-325.

nacionalnom pitanju. Ipak, CK je rukovodio ustankom u Srbiji direktno, pa je samostalnost Pokrajinskog komiteta kao nacionalnog faktora manje dolazila do izražaja. I pored toga, glavni štab za Srbiju ima važnu ulogu u formiranju srpskog nacionalnog programa u toku razvijanja narodnooslobodilačkog pokreta. U samom početku ustanka (23. jun 1941), on savetuje srpskom narodu da ne naseda huškanju protiv bratskog hrvatskog naroda, a o pokretu u Srbiji govori kao o „nacionalno oslobodilačkom narodnom pokretu". Isto tako, on se odlučio da pripremi „razgovore sa demokratski orijentisanim grupama i naprednim pojedincima" za stvaranje zajedničkog fronta. Ističe stvaranje „Jedinstvenog nacionalnog fronta" (kasnije nazvanog Narodnooslobodilačkog fronta). Pokrajinski komitet istupa protiv pojava sektaštva i zahteva od organizacija da „odmah priđu stvaranju zajedničkih komiteta t.j. odbora narodnooslobodilačkog fronta, povezujući se sa pristalicama svih bivših partija koje se danas izjašnjavaju za borbu protiv okupatora i njegovih slugu ... Kod pregovora sa našim saveznicima treba se pozivati na postignuti sporazum između SSSR i Engleske i čitavog demokratskog sveta. Isto tako pozivati se i na Sveslovenski kongres u Moskvi."[310]

Pregovori sa pojedinim istaknutim predstavnicima građanskih stranaka nisu u početku doveli do nekih značajnih rezultata, ali se KPJ preko partizanskih odreda afirmisala kao beskompromisni borac protiv okupatora, što je snažno uticalo na narod i on se počeo opredeljivati za borbu protiv okupatora na patriotskoj osnovi.[311]

Polet ustanka prate nerazumne pojave sektaške euforije. Protiv njih istupa CK KPJ, pa kasnije intenzivno i Pokrajinski komitet, koji 21. avgusta poručuje okružnom komitetu Niš: „U prvi plan spada obračun sa Nemcima i njihovim slugama pa onda sve drugo. Mi moramo raditi tako da za svakog poštenog čoveka bude kao na dlanu jasno, da se sada vodi odlučna borba između porobljenog srpskog naroda s jedne strane i porobljivača i njihovih slugu s druge strane. U tom radu ne sme biti sektaštva, kao što ne sme biti ni levog skretanja."[312]

Još od Lenjina uočene „dečje bolesti" levičarenja, kojoj su revolucionari skloni u trenucima velikog odziva u masama i njihovog poleta, bile su primetne u ustanku u Srbiji na raznim mestima i na razne načine, i to je zapisano u radovima naših istraživača. Ima i takvih, koji su u tim pojavama, videli jedan od uzroka kasnije, toliko duboke, oseke ustanka u Srbiji posle prve nemačke ofanzive i povlačenja partizanskih snaga u Sandžak.

[310] Venceslav Glišić, *KPJ u Srbiji 1941—1945,* knj. 1, Beograd 1975, str. 52.

[311] Isto delo, str. 53.

[312] Isto delo, str. 64.

Ubrzo je, međutim, u samom CK, prevladalo mišljenje da je u brzom poletu ustanka u Srbiji, u kojem su se najjače razvijali oružana snaga i snažno afirmisala nova vlast narodnooslobodilačkih odbora, zaostajalo političko organizovanje terena. To zaostajanje je, verovatno, imalo teže posledice za dalji razvitak NOP-a u Srbiji, nego samo, povremeno, sektaško levičarenje. Mnogi su osetili da tu nešto nedostaje.

Neka nam još jednom posvedoči Gojko Nikoliš. On se, od kraja avgusta i početka septembra 1941, seća načina rada koji su praktikovali partijski aktivisti. „Bili su veoma aktivni i predani komunisti: neumorno su krstarili između odreda ... grada i okolnih sela, obilazeći borbene grupe koje su već narastale u partizanske čete. Imali su veoma razvijen osjećaj odgovornosti za uspjeh ustanka na svome području, a glavnu garanciju uspjeha vidjeli su u tome da do sitnica prate razvoj i rad vojne organizacije (...) Mislim da je trebalo da se mnogo više bave organizacijom političkog rada na terenu: da prikupljaju simpatizere, da objašnjavaju program naše borbe, da mobilišu nove borce i, pogotovu, da formiraju narodnooslobodilačke odbore po selima ..."[313]

Godinu dana kasnije, u korespondenciji između Kardelja i Tita, biće naročito istaknut značaj političke organizovanosti terena za stabilnost ustanka u vreme najjačih udaraca neprijatelja. Na Petom kongresu KPJ 1948. godine je Aleksandar Ranković, među greškama pokreta u Srbiji krajem 1941. godine, pomenuo: „Nije obraćena dovoljna pažnja organizacionom učvršćivanju Narodnog fronta."[314] Neposredno posle povlačenja iz Srbije, gajile su se nade da će povratak i ponovo razgaranje ustanka u Srbiji biti ostvarljivi bez velikih problema. Verovalo se da je narod, koji je doživeo delovanje narodnooslobodilačkih odbora, već bio svestan prednosti narodne vlasti, u poređenju sa vlašću, koju su u Srbiji na bivšim partizanskim područjima zaveli četnici. Međutim, realnost je bila drugačija. To iskustvo je jačalo saznanje političkog rukovodstva jugoslovenskog NOP-a o nužnosti što većeg razvijanja političkih organizacija borbe na svim područjima. Naročito je uočen veliki značaj narodnooslobodilačkog fronta. Stoga nije slučajno što je u pozivu Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba narodima porobljene Jugoslavije, povodom prve godišnjice 27. marta, Tito preporučio srpskom narodu, toliko nužno, stvaranje čvrstog jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, a Slovencima, ujedinjenim u Osvobodilnoj fronti, toliko naglašavao čuvanje jedinstva u njoj.[315]

[313] G. Nikoliš, delo pod nap. 309, str. 308.

[314] *V Kongres Komunističke partije Jugoslavije,* „Kultura", Beograd 1948, str. 193.

[315] Redakcija „Josip Broz Tito, *Sabrana dela 9",* napomena 718.

Partizanski narodnooslobodilački pokret u Srbiji je faktički održavao svoju nacionalnu širinu, jer je pokušavao da pregovara sa pokretom. D. Mihailovića, znajući, da je deo patriotskih masa pošao za njim zato da bi se borio protiv neprijatelja, kao što je to bilo u nekadašnjim ratovima. Napad Dražinih četnika na partizanske odrede je prekinuo saradnju sa onim četničkim jedinicama, u kojima je prevladavalo borbeno patriotsko raspoloženje, i koja se već bila razvila u pojedinim delovima Srbije.[316]

Nije moguće pretpostaviti da je raspoloženje mnogih četnika za borbu protiv okupatora odjednom iščezlo. Ono što je krajem novembra 1941. nedostajalo, to je bila široka frontovska politička organizacija na terenu, koja bi mogla, i posle povlačenja vojnih jedinica i partizanskih odreda, i dalje da obavlja funkciju borbenih organa za pribiranje i okupljanje patriotskih snaga, na osnovu borbe protiv okupatora, iako sada u uslovima duboke ilegalnosti. Narodnooslobodilačke odbore, kao već javno eksponirane organe na oslobođenoj teritoriji, uništio je okupatorski i četnički teror, iza njih je ostala određena politička strukturna praznina, u kojoj se ni prijašnje ni nove diferencijacije za borbu protiv okupatora nisu više u punom opsegu izražavale, odnosno dalje razvijale. U tome je bila jedna od prepreka za ponovni brzi uspon narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, a ne dejstvo četničkih parola ili posledica i najžešćeg terora.

Govoreći o daljem razvitku narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, Tito je na Petom kongresu KPJ u 1948. godini posebno upozorio: „Bilo bi pogrešno misliti da je, poslije našeg povlačenja iz Srbije u decembru 1941. godine, ustanak u Srbiji bio likvidiran na duže vrijeme. Ne, u Srbiji se partizanska borba nastavila, iako u manjem opsegu no prije. Ne samo da su mnogi manji partizanski odredi ostali na terenu, u raznim krajevima Srbije, već je i Vrhovni štab pri povlačenju uputio iz Sandžaka natrag preko 300 boraca. U Zapadnoj Srbiji je ostao jak odred, koji se herojski borio čitave zime 1941—1942. godine. Na terenu Jablanice, Toplice i Crne Trave postepeno se razvijao sve jači partizanski pokret, koji je takođe imao slobodnu teritoriju. Tamo su kasnije stvorene udarne brigade. Slobodna teritorija Crne Trave, Toplice i Jablanice bila je baza (i) bugarskog partizanskog odreda (. . .) Skoro isto tako je bio intenzivan i partizanski rat u predjelima Istočne Srbije, naročito na homoljskom terenu."[317]

Ono što je posle okupatorskog i izdajničkog uništenja Užičke republike trajno ostalo u svesti naroda u Srbiji, bila je učvršćena

[316] V. Glišić, delo pod nap. 310, str. 66.

[317] Knjiga pod nap. 314, str. 118—119. — Vidi i: Venceslav Glišić, *Veze NOP Zapadne Srbije i Istočne Bosne 1942—1943. godine*, „AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942—1943)", „Rad", Beograd 1974, str. 176—184.

svest da celokupna srpska nacija svoje pitanje rešava u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi sa svim ostalim narodima Jugoslavije. Ostalo je i iskustvo da jedino partizanski narodnooslobodilački pokret teži ostvarenju takvog spasenja, ali zajedno sa snagama svih naroda Jugoslavije. Prisutni četnici, svojim postupcima, sve su više personifikovali teror, postajali su sinonim uništavajuće odmazde, a ne izraz tog spasenja.

Tako je ustanička Srbija, koja je još novembra 1941. uspela da osnuje vrhovni organ borbe srpskog naroda, Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, ostala i dalje neprekinuto prisutna kao faktor oslobođenja i u Srbiji i u ostalim zemljama Jugoslavije. Srbija je privremeno bila lišena najvećeg dela boračkog i rukovodećeg kadra, ali je, na drugoj strani, dobio ustanak i njegov revolucionarni razvitak na drugim područjima, dobila je jugoslovenska zajednica.

Crna Gora

U Crnoj Gori je, kao što je dobro poznato, ali još premalo objašnjeno, već 13. jula 1941, podignut opšti narodni ustanak, u punom smislu te reči. Inicijator je bila pokrajinska organizacija KPJ, koja je u tom trenutku narodnog ogorčenja zbog kapitulacije, okupacije i kolaboracije, izrazila opštu volju i povela borbenu akciju, koja je imala karakter istinskog narodnog oduška. Jednom rečju, borbena inicijativa je, u uslovima opšteg moralnopolitičkog sloma buržoaskih političkih struktura, podigla revolucionarnu radničku partiju, dotle zabranjenu i progonjenu, tako reći u jednom dahu, na položaj vodeće političke snage nacije. To je bila sasvim iznimna pojava u nizu među sobom različitih oblika i načina razvijanja narodnooslobodilačke borbe i podizanja ustanka u Jugoslaviji. U tom nizu, Crnogorcima, nesumnjivo, pripada prvo mesto, što se tiče širine i prodornosti ustanka. Mogu li se uočiti neki specifični uslovi i specifične karakteristike tog prvenstva?

Ne mislimo govoriti o čojstvu, za koje verujemo, da je crnogorska reč. Blago onome za koga važi. Nije ni potrebno posebno naglašavati intenzivan i istrajan politički i organizacioni rad, koji su crnogorski komunisti razvijali u ranijim godinama, a naročito neposredno posle okupacije. Nema sumnje, to je bila pretpostavka ustanka, jer je taj rad doprineo da se ustanak toliko naglo razbuktao, ali verovatno ne i njegov glavni faktor. No, pogrešno bi ipak bilo takav ustanak objašnjavati spontanošću. U njemu su važnu ulogu imale i stare narodne i društvene institucije, koje su preživele onih nekoliko decenija modernizovane države i njenog reglementisanja života u Crnoj Gori. U prvom redu, tu je

reč o tradicionalnoj, patrijarhalnoj strukturi društvenog grupisanja, zastupanja i vođenja. Ta struktura je ostala živa kao stvarna paralelna organizacija u društvu (paralelna građanskoj organizaciji), i to još u Kraljevini Crnoj Gori, pa zatim i u Jugoslaviji. Nju gotovo da nisu dotakle ni kapitulacija, ni okupacija.

Plemenski i bratstveničkí odnosi su delovali i živeli. A delovali su i za vreme ustanka, pa i kasnije. Kako je ta tradicionalna organizovanost delovala, to znaju samo Crnogorci. U literaturi postoje uzgredne opservacije, ali još nema jednog analitičkog prikaza tih odnosa. Još manje su tada komunisti u Crnoj Gori o tome imali nešto napisano, što bi moglo da se praktički upotrebi. Ali, oni su ipak tu strukturu poznavali, te svoj rad njoj prilagođavali i upotrebljavali je. A to su mogli samo zato, jer su bili Crnogorci. Niko drugi, sem njih samih, ne bi mogao da vodi uspešnu političku bitku na crnogorskom terenu. U tome je bila njihova primarna nacionalna uloga, bez obzira na to koliko oni sami isticali crnogorsku nacionalnu individualnost ili ne. Iskustvo sa delatnošću pojedinih veoma istaknutih partijskih aktivista iz Srbije na crnogorskom terenu, to dokazuje.

U prvim mesecima ustanka i narodnooslobodilačke borbe, u Crnoj Gori je veliku ulogu imao tradicionalni, nebirokratski način mobilizacije narodne vojske. U ustanku se odigrala nekakva repriza sistema mobilizacije iz onih vremena kada u Crnoj Gori nije postojala stajaća vojska, već naoružani narod. Tu nije bio u pitanju nacionalni „karakter", već postojanje jedne tradicionalne nepisane pravne obaveze stupanja u oružanu snagu naroda. Još 1866. godine, ta tradicija čak je uneta i u ugovor između Srbije i Crne Gore, kada se nameravalo sprovesti njihovo ujedinjenje. Crnogorska strana je želela da se Crnogorci oslobode uvođenja moderne regrutacije. I to rečima: „Narod crnogorski nije naučio na regrutaciju, uvek se borio dobrovoljno kao narodna vojska".[318] U danima ustanka 1941. pokazalo se da taj crnogorski narod gotovo nije ništa zaboravio. Pokrajinski komitet KPJ koji je, kao i u drugim područjima Jugoslavije, bio spreman da oružane odrede stvara postepeno, našao se, licem u lice, sa narodnom vojskom koja se podigla. Preformiranje i prerastanje u partizansku vojsku, u vojnoorganizacionom i političkom smislu, bio je komplikovan i delikatan proces, jer je, već krajem 1941, bio poremećen pojavom četničke akcije za cepanje narodnooslobodilačke borbe i za likvidaciju partizana. Ta akcija je nastojala da deo ustaničkih masa pridobije za sebe, pozivajući se i oslanjajući baš na tradicionalne elemente u njihovom formiranju. Jedna od osnovnih tradicionalnih pretpostavki jeste ideja o povremenosti narodne vojske: kad ona obavi zadatak za koji se okupila, vraća se kući i

[318] Delo pod nap. 19.

čeka novi poziv u drugoj prilici. To je, naravno, bilo u suprotnosti sa idejom i potrebom kontinuiranog partizanskog ratovanja protiv okupatora. Koliko god je četnička akcija uspevala da iskoristi tradicionalne elemente pomenute vrste, to su vreme i stvarni položaj — prilike u crnogorskom društvu te fašistička okupacija — ipak davale za pravo novoj društvenoj snazi, koja je nosila princip borbe protiv fašizma i okupatora. Taj princip nije bio ni u kakvom sukobu sa tradicionalnim vrednostima crnogorske istorijske svesti, već naprotiv. Četnička akcija je bila uspešna samo privremeno, naročito dotle dok je mogla da koristi sektaške greške partizanskog rukovodstva, koje su narod odbijale. No, najveći greh protiv kardinalnih vrednosti u crnogorskoj istorijskoj svesti su počinili upravo protivnici partizanske borbe: povezali su se sa neprijateljem, sa okupatorom svoga naroda. To nije bila greška, koja se može ispraviti, već je bila suštinski kvalitet u ponašanju i rušenju tradicionalnog sistema vrednosti.

Druga specifičnost narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Crnoj Gori jeste borba za vodeći položaj radničke klase u društvu, u kojem je, usled opšteg stanja privrednog razvitka, radništvo bilo vrlo malobrojno. U Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru i Boku je, u 1941. i 1942, bio navodno samo jedan radnik, svi ostali članovi su bili iz „srednjih" slojeva. Treba pretpostaviti da su one oscilacije u političkoj taktici, ona „skretanja u levo", tako značajna i negativna za Crnu Goru u 1941. i 1942. godini u odnosu na klasnu strukturu crnogorskog društva, u najvećoj meri posledica objektivnih prilika. Danas se o tome podosta piše, postavljaju se direktno ili indirektno pitanja: ko je bio prvi krivac za ta skretanja, koja su u Crnoj Gori imala toliko teške posledice? Da li je to bio CK KPJ (Tito i najbliži saradnici, naročito E. Kardelj) ili komunisti u samoj Crnoj Gori?[319] To značajno istorijsko pitanje, na koje se u današnje vreme nadovezuju i određene političke tendencije, nije još monografski obrađeno. Ali objavljena su glavna dokumenta i moguće je stvoriti određenu predstavu. Iako je to kompleksno pitanje, koje suštinski tangira istoriju narodnooslobodilačke borbe i revolucije u svim zemljama Jugoslavije, koncepciju revolucije kao celine, odgovor na njega može biti samo rezultat rada, u prvom redu crnogorske istoriografije i crnogorske društvene nauke uopšte. O samom četničkom i federalističkom pokretu u Crnoj Gori postoji, za ceo period 1941—1945, fundamentalan naučni rad Radoja Pajovića.[320] Ali, svestrana analiza delovanja partizanskog pokreta i njegovih subjektivnih snaga, to

[319] Pregledno o celom problemu B. Petranović, u delu pod nap. 295, str. 313—340.

[320] Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori (četnički i federalistički pokret) 1941—1945,* Cetinje 1977.

je drugi i vrlo težak zadatak, uprkos mnoštvu objavljenih dokumenata i pojedinačnih radova. Čitajući poticajnu studiju Veselina Đuretića o (ne)skladu tradicije i revolucije u narodnooslobodilačkoj borbi Crne Gore,[321] stiče se dojam da su direktivne intervencije spolja malo uticale i na pojavu i na tok sukoba narodnooslobodilačkog pokreta sa „političkim realizmom" (autorova oznaka četničkog i federalističkog pokreta); na sukob, koji je već do marta 1942, prema izveštaju Milovana Đilasa, poprimio oblik „požara građanskog rata".[322]

V. Đuretić, kao i Branko Petranović, izražava uverenje da je protivpartizanska akcija četnika Draže Mihailovića u Srbiji imala direktan uticaj na pojavu i orijentaciju četničkog pokreta u Crnoj Gori. „Ustanička diferencijacija u Srbiji 1941/42. imaće direktan uticaj na slična kretanja u Crnoj Gori", konstatuje Đuretić, pridajući time četnicima u Srbiji generalno kvalifikativ „ustanika".[323] A Petranović kaže da su „pojava i navala četnika u Crnoj Gori bile vid produžavanja drame građanskog rata započetog u Srbiji".[324] Naravno, ne treba zaboravljati da je to bila monodrama, u kojoj je partizanski narodnooslobodilački pokret učestvovao protiv svoje volje, a njeni pravi režiseri su bili fašistički okupator i reakcionarna domaća buržoazija (bez obzira na eventualnu reprezentaciju u emigraciji). Pošto je buržoazija u Crnoj Gori, slično svom antipodu, proletarijatu, bila tek u povoju, nju su, pre svega zastupali predstavnici bivših državnih struktura. A te strukture još odavno nisu više bile vezane za Cetinje, već za Beograd.

To je možda samo delić odgovora na pitanje: kako objasniti protivrečnost između relativno velike autonomnosti taktičkih puteva narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori, s jedne, i velike povezanosti četničke protivpartizanske akcije u Crnoj Gori sa onom u Srbiji, s druge strane. Verovatno bi se mogla postaviti hipoteza: u narodnooslobodilačkoj borbi u Crnoj Gori reč je prvenstveno bila o revolucionarnom procesu, koji teče (iako je njegova koncepcija u Jugoslaviji jedinstvena) kao nacionalna borba Crnogoraca, koja se razvija prema uslovima i po logici crnogorskog društva, a što bi bilo neizvodljivo bez samostalne kreativne uloge crnogorskih naprednih (revolucionarnih) snaga. Zauzimanje vodeće pozicije radničke klase (partije) u crnogorskoj naciji, jeste u svojoj konkretnosti neponovljivo istorijsko zbivanje, kreacija crnogorskog društva. Kontrarevolucija, međutim, kao

[321] Veselin Đuretić, *Sklad i nesklad tradicije i inovacije u oslobodilačkom ratu naroda Crne Gore 1941—1944,* „Jugoslovenski istorijski časopis" 20, Beograd 1981, br. 1—4, str. 205—235.

[322] B. Petranović, delo pod nap. 297, str. 337.

[323] V. Đuretić, delo pod nap. 321, str. 213.

[324] B. Petranović, delo pod nap. 295, str. 318.

odbrana starog svim sredstvima, nije imala ni kreativni ni nacionalno-afirmativni karakter. To je grupisanje na starim idejama, u očaju i demoralizaciji; grupisanje kojem je glavna karakteristika u svim zemljama Jugoslavije zajednička, a to je kolaboracija i ratovanje na strani okupatora. To je dodatan razlog zbog čega se okupljanje četničkog pokreta u Crnoj Gori vršilo, u nacionalnom pogledu, kao što upozorava Đuretić, „oko srpske nacionalne-političke platforme".

Prema citiranom autoru, rukovodstvo crnogorskog narodnooslobodilačkog pokreta ne suprotstavlja tom okupljanju „oko srpske nacionalne-političke platforme", u prvom redu crnogorsku nacionalnu individualnost. U tome, prema njemu, ima raznih faza. U prvoj, narodnooslobodilački pokret isticanje crnogorske nacionalne individualnosti navodno „preskače" širokom aktuelizacijom panslavizma, da bi, u drugoj fazi narodnooslobodilačke borbe, u vreme njenog pojačanog državnopravnog stvaralaštva, izbili u prvi plan „domaći nacionalni individualisti". Za nas je, u ovom trenutku, važno autorovo zapažanje, a ne karakter njegove terminologije. U drugoj fazi, propagira se federativno ujedinjenje, kaže on, „kao spasonosna protivteža starom sistemu centralizma i velikosrpskog hegemonizma . . ."[325]

Autor dodaje neke opservacije o režimu stare Jugoslavije i problematizuje karakter kritike tog režima u revolucionarnoj politici KPJ. Pri tome on, naravno, ne ostaje u okviru crnogorskog pitanja i problematizuje celi jugoslovenski kompleks. Ipak, o njegovim pretpostavkama ovde ne nameravamo raspravljati.

Što se tiče crnogorskog pitanja, pada u oči tvrdnja da je crnogorski narodnooslobodilački pokret, tek u „avnojskoj" fazi, počeo jače da ističe stav o crnogorskoj nacionalnoj individualnosti. Takva tvrdnja mogla bi da stvori utisak kao da u početku takvog stava u političkoj platformi pokreta gotovo i nema. Međutim, najveći političko-organizacioni uspeh narodnooslobodilačkog pokreta u prvim mesecima posle ustanka, stvaranje Crnogorske narodne omladine, imao je za podlogu baš takav stav. Crnogorska narodna omladina, kasnije uzor sličnih omladinskih organizacija NOP-a u drugim zemljama Jugoslavije, realno je postigla svoj cilj da „najšire okupi crnogorsku omladinu, kao i omladinu Boke i Sandžaka". Za nepuna tri meseca, ona je okupila oko 20.000 članova. Krajem avgusta 1941, Pokrajinski komitet KPJ je izneo program omladinske organizacije, koji sadrži sledeće elemente: borbu za nacionalnu nezavisnost crnogorskog naroda, bratsku saradnju sa svim jugoslovenskim narodima — Srbima, Hrvatima i drugima, nacionalno samoopredeljenje i ravnopravnost crnogorskog naroda i puna ravnopravnost naroda Boke i

[325] V. Đuretić, delo pod nap. 321, str. 213, 228 i dalje.

Sandžaka, kao i svih drugih južnoslovenskih naroda; borba protiv ma čije hegemonije i šovinizma u odnosu na bilo koji narod ili nacionalnu manjinu; i, konačno, slovenska solidarnost . . . I tu je iznet zahtev za ostvarivanje demokratske narodne vladavine. Zanimljivo je da se u ovom dokumentu, pored uobičajenog poziva na solidarnost sa ruskim narodom, posebno pominje i ukrajinski narod! A širina stava u nacionalnom pitanju se ogleda i u pozivu na suzbijanje šovinističke mržnje prema nemačkom, italijanskom i svim drugim narodima. Dakle, internacionalizam, ali bez odricanja vlastite nacionalne individualnosti.[326]

Revolucija u Crnoj Gori, slično kao i u drugim nacionalnim područjima i posebnim istorijskim pokrajinama Jugoslavije, dogodila se, na osnovu jedinstvenog koncepta KPJ i u borbenoj zajednici cele Jugoslavije. Ali, ona nije, kao ni u drugim delovima Jugoslavije, refleks jednog opšteg zbivanja, već je izrasla iz društva na svom tlu, bila je na tom tlu autentička kreacija. U smislu opštih jugoslovenskih revolucionarnih zamisli, ona je morala da koncipira i svoju političku zamisao i osnovu. Iz vremena do rata i okupacije, ona je u tom pogledu već imala neke izrađene osnove. To se, do neke mere, izrazilo i na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ. Ostalo je, međutim, i neizvršenih namera. Za definiciju političke osnove narodnooslobodilačke borbe crnogorskog naroda, naročito je nedostajala platforma o crnogorskom nacionalnom pitanju, a njeno stvaranje, kao svoj zaključak, naročito je formulisala još pokrajinska konferencija KPJ za Crnu Goru u 1940. godini. Taj zadatak o crnogorskom nacionalnom pitanju nije bio izvršen. No, činjenica je da su, i ustanak u Crnoj Gori i dalja narodnooslobodilačka borba, započeti i vođeni prema političkom shvatanju komunista, kao nacionalnooslobodilačka borba crnogorskog naroda, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, i sa jednakim nacionalnim statusom u odnosu na ostale narode Jugoslavije. Još u avgustu 1941, Pokrajinski komitet je isticao želju za ravnopravnošću i jedinstvom sa Srbima i Hrvatima i sa svim drugim slovenskim narodima. Ukoliko je rukovodstvo crnogorskog narodnooslobodilačkog pokreta bilo suzdržljivo u isticanju nacionalne individualnosti Crnogoraca, to je, verovatno, bio izraz uvažavanja činjenice da je svest o takvoj individualnosti imala različite pojavne oblike, da se još nalazila u procesu jedinstvenog formiranja, da je u mnogim svojim segmentima bila utemeljena u objektivnim prilikama, a ne toliko vezana za deklaraciju. Uprkos svim objektivnim teškoćama i neizbežnim subjektivnim slabostima, vodeća snaga

[326] Zoran Lakić, *Politička platforma NOP-a i masovne antifašističke organizacije u Crnoj Gori ustaničke 1941. godine.* Referat na „Svetozarevim susretima", Svetozarevo 1979.

crnogorskog narodnooslobodilačkog pokreta je, već dosta rano, uspela da formuliše takvu političku platformu pokreta, koja je zadovoljavala i njegov nacionalni i njegov društveni karakter, ali i otvarala perspektivu za dalji razvitak, bez obzira na krizu i privremene poraze. Dokaz tome je i poznati proglas skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba, od 8. februara 1942, u Ostrogu.[327]

Taj proglas je takvog karaktera da ga možemo uzeti kao reprezentativni uzorak političke koncepcije crnogorske nacionalnooslobodilačke i socijalne revolucije. Vrlo je značajna i okolnost da je taj dokument bio rezultat inicijative i neposrednih potreba samog crnogorskog pokreta, a ne nekakve direktive izvana. Poznata je činjenica da taj proglas u početku nije naišao na odobravanje Milovana Đilasa, koji je u ono vreme bio odsutan iz Crne Gore, dok je, nasuprot tome, od Tita bio izričito odobren. Druga okolnost, koju, takođe, treba imati na umu, jeste da je skupština u Ostrogu, sama po sebi, već bila svedočanstvo da je crnogorsko rukovodstvo vrlo rano samostalno pošlo putem učvršćivanja i političkog proširivanja koncepcije narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora, kao jedinog načina za prevazilaženje i vlastitih slabosti i posledica političke ofanzive neprijateljske reakcije. Činjenica što je ta skupština održana mesec dana pre no što je stigla ona famozna depeša Kominterne (5. mart 1942)[328] sa kritikom revolucionarne sadržine jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe, na svoj način, predstavlja afirmaciju samostalne revolucionarne koncepcije jugoslovenske Komunističke partije. Tito je, 18. marta 1942, izvestio Izvršni komitet Komunističke internacionale o ostroškoj skupštini i njenim zaključcima. Očigledno je to učinio u prilog opravdanosti i utemeljenosti revolucionarno-političke koncepcije jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe.

Analiza ostroškog proglasa bi bila poseban naučni zadatak. Ovde možemo samo da istaknemo one njene karakteristike, koje joj daju karakter nacionalnooslobodilačkog i društveno-revolucionarnog programa crnogorskog naroda.

Koji su to momenti u proglasu kojima se ta skupština obraća crnogorskom narodu, uvažavajući njegovu istorijsku svest? Na prvom mestu, to su rodoljublje i čast. Jedinstvo crnogorskog naroda se traži u ime borbe, a borbeno jedinstvo se, samo po sebi, stvara bez obzira na ranije partijske i političke podvojenosti, na različite poglede na svet. Narodna sloboda je najpreča stvar,

[327] Zbornik III/2, dok, 65.

[328] Pero Morača, *Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine*, „Jugoslovenski istorijski časopis" 8, Beograd 1969, br. 1—2, str. 94—132.

treba se boriti „da sjutra u slobodi budemo svi, i svi srećni". Rodoljublje u crnogorskoj istoriji ima vekovnu i odlučujuću ulogu, kako za položaj naroda tako i za njegovo opredeljivanje za borbu. Stoga se i naglašava u proglasu da nas je „rodoljublje kroz pet vjekova održalo slobodnim, naša sloboda bila je uvjek junačka sloboda".

Jedinstvo u borbi, koja je već započela i zahvatila celi crnogorski narod faktor slobode; napad na Jugoslaviju doneo je svoje osnovne karakteristike, pre svega činjenicu da je ona započeta na poziv i razvijena pod rukovodstvom KPJ. Partizanski odredi, to su jedina oružana sila naroda, koju treba razvijati za neprekidnu borbu do pobede, sprečavajući cepanje narodne snage, jer cepanje snage u toku borbe ravno je izdaji. Svaki pokušaj stvaranja uporednih organizacija, znači cepanje narodne snage, pa to bezuslovno treba suzbijati.

Jugoslavija je — kaže se dalje u tom proglasu — za crnogorski narod faktor slobode; napad na Jugoslaviju doneo je narodu fašističko ropstvo. Ali, nije svejedno kakva Jugoslavija: nenarodni režimi su od predratne Jugoslavije stvorili tamnicu naroda, njihovi generali pripremili su najzad kapitulaciju, koja je najpodlija i najkukavičkija izdaja. Treba se u borbi povezati u bratskoj saradnji sa svima narodima Jugoslavije, u prvom redu sa Srbima i Hrvatima, to je interes zajedničke borbe. Zajednička borba treba da donosi novu, narodno-demokratsku vlast, a narodu Crne Gore i Boke da obezbedi da svojom slobodnom voljom odluči o svojoj daljnjoj sudbini.

Jasno je i ko je neprijatelj: to je fašistički okupator, koji nije samo uništio Jugoslaviju i doneo fašističko ropstvo, već je on specifični neprijatelj i crnogorskog naroda. On je pripremao proglašenje separatne Crne Gore, a Boku prisajedinio Italiji; on pljačka i grad i selo, on zavodi režim terora i nasilja, on organizuje koncentracione logore za komuniste i sve rodoljubive snage. To je neprijatelj, a neprijatelji su i sve njegove sluge, narodni izdajnici i izrodi, peta kolona.

To su generalna opredeljenja, koja omogućuju sagledavanje strateškog cilja, a daju i orijentaciju u savremenoj situaciji. U pogledu aktuelne situacije proglas pominje one momente, koji su naročito pogađali baš stanovništvo Crne Gore. Pre svega glad. Jedinstvo je potrebno i zato da bi se moglo učiniti sve da niko ne umre od gladi. Zato treba stišati plemenske razmirice, bratstveničke zadjevice. Pored te životne, tu je još jedna oznaka trenutne situacije, koja ima karakter utehe, a možda i izvana preuzete iluzije. Proglas govori i o kraju borbe koji se bliži. Ovo očekivanje bliskog kraja, jedini je momenat u ostroškom proglasu, koji bi mogao da se uvrsti u sklop onih faktora što su dovodili i CK KPJ do ocene o aktuelnosti druge etape revolucije. Cela argumentacija

i ceo duh razmišljanja ostroškog proglasa, ipak, navodi na zaključak, da pominjanje bliskog kraja borbe nije povezano sa ocenama o drugoj etapi.

Slično bi se moglo reći i u pogledu ocene odnosa među velikim saveznicima. Proglas, doduše, vrlo snažno ističe tradicionalnu povezanost Crnogoraca sa bratskim slovenskim ruskim narodom, podvlači bratstvo po oružju i konstatuje da je crnogorski narod prvi ostvario oružano bratstvo sa sovjetskom Rusijom. Ali, proglas istovremeno naglašava i to da su Engleska i Amerika saveznici sovjetske Rusije.

Bez obzira na činjenicu što je kriza u narodnooslobodilačkoj borbi u Crnoj Gori u narednim mesecima još potrajala, što je došlo do toga da su partizanske jedinice morale napustiti Crnu Goru, što je za godinu dana tu ostvarena četnička subokupacija nekada oslobođene teritorije — koncepcija ostroške skupštine je ostala delotvorna, kao podloga onoj stabilizaciji i daljem rastu narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori, koji su usledili sredinom 1943. godine, povratkom jedinica narodnooslobodilačke vojske. Pokret u Crnoj Gori se dalje razvijao čvrsto, ne samo u vojnom pogledu već naročito i u pogledu političke konsolidacije, i to baš u frontovskom duhu ostroškog proglasa. To je bio konceptualni temelj, na kojem se realno formiralo samoopredeljenje crnogorskog naroda za federativnu zajednicu, kako sa Srbijom, sa srpskim narodom, tako i sa Hrvatima i svim ostalim narodima Jugoslavije.

Političko jedinstvo crnogorskog naroda je obnovljeno i produbljeno do oslobođenja Crne Gore u najvećoj meri, moglo bi se reći, u iznenađujućoj meri, s obzirom na težinu krize i jačinu reakcije koju je narodnooslobodilački pokret doživeo u 1942. godini. Biće interesantno izneti ovde i podatak kako je u rukovodstvu Centralnog komiteta KPJ, u martu 1945, ocenjivana mogućnost daljeg političkog razvitka u pojedinim zemljama Jugoslavije. Te ocene je Edvard Kardelj tada preneo CK KP Slovenije, odnosno da je baš u Crnoj Gori, kao i u Sloveniji, moguća politika narodnooslobodilačkog fronta kao jedinstvene organizacije, bez koalicionih elemenata[329] (sednica CK KPS od 29. marta 1945). Međutim, situacija u Srbiji, pa i u Hrvatskoj, bila je bitno drugačija. Koncepcija formulisana u Ostrogu, dakle, dala je u delatnosti KPJ u Crnoj Gori svoje rezultate.

[329] Beleške sa sednice CK KPS od 29. marta 1945, Arhiv CK ZKS, Ljubljana.

Najznačajnija specifičnost položaja u Hrvatskoj posle okupacije nije bila u tome što su nemački i italijanski okupatori nastupili sa lažnom parolom o nacionalnom oslobođenju. Sličnu laž susrećemo i u Makedoniji, u propagandi bugarskih okupatora. Otuda nije bilo glavno ni to što je značajan deo hrvatskih seljaka pokazao da ima iluzije u NDH. Pri razbijanju takvih iluzija, KPH je imala sigurno težak posao, ali su joj pri tome svojim postupcima *de facto* pomagale i nemačka i italijanska okupaciona politika, te okupatorske vojske koje su na svakom koraku i u svakom postupku na delu demantovale „nezavisnost" Hrvatske. Glavni, najteži i najstrašniji specifični problem u Hrvatskoj je bio ustaški genocid nad delovima srpskog naroda.

Ako kažemo genocid, onda je to samo izraz na nuždu. Nema te reči koja bi, bar približno, mogla da označi apsolutno zločinstvo stravičnog masovnog mučenja i ubijanja srpskog življa u Baniji, na Kordunu, u Lici, Dalmaciji, pa dalje u Bosni i Hercegovini.

Ustaško klanje nije mogao niko da predvidi. Ni u najcrnjim očekivanjima. Ustaški fašizam je time razotkrio svoju pravu bit i svoju istinsku ćud. Nepojmljivim zločinom se nametnuo istoriji i njime promenio sva dotadašnja merila u hrvatskoj politici. On je tu politiku postavio u specifičan položaj u krugu naroda Jugoslavije.* Opšti poziv KPJ patriotima i antifašistima u svim zemljama Jugoslavije za borbu protiv fašističkih osvajača, pa onda i protiv njihovih korumpiranih pomoćnika, u Hrvatskoj je od prvog trenutka glasio: borba okupatoru i ustašama! Oni su zlo po sebi, ne tek posredno, kao okupatorovi pomoćnici. Međutim, ako neko danas napiše, da je u to vreme specifika Hrvatske bila u tome što se u njoj od prvog trenutka, pored narodnooslobodilačkog rata protiv okupatora, istovremeno razvijao i građanski rat, on neće biti u pravu, ako pri tome misli na odbranu Srba od ustaštva. Ustaški zločin nije mogao biti posledica prilika u kraljevskoj Jugoslaviji, niti je organski nikao iz hrvatskog nacionalnog pitanja. Stoga ustaštvo nije imalo dignitet „građanske strane" u građanskom ratu. U jednoj istoriografskoj polemici direktno je

---

* Titovo pismo, u ime Vrhovnog štaba NOPOJ i CK KPJ, partijskom i vojnom rukovodstvu Hrvatske, iz januara 1942. o tome kaže: „Treba objasniti hrvatskom narodu da je položaj hrvatskog naroda najteži položaj od (položaja) svih naroda na Balkanu, jer je blagodareći takvoj pasivnoj politici vođa HSS-a, jedna šaka bandita na čelu sa Pavelićem uspjela da stvori od jednog velikog dijela hrvatskog naroda oružje u borbi protiv oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i u borbi protiv SSSR-a. Ljaga zbog toga pala je na čitav hrvatski narod . . "

bilo istaknuto, da ustaški zločin nije moguće „objašnjavati" kao posledicu diskriminacija koje je skrivio velikosrpski hegemonizam u staroj Jugoslaviji,* jer — tako je rečeno — nemoguće je usporediti Kraljevinu Jugoslaviju sa jednom „koljačkom državom".[330] Zaista, otpor ustaškom zločinstvu je bio primarno stvar ljudskog osećanja, a ne samo stvar političkog stava ili klasne pozicije.

Zašto su tada o građanskom ratu govorili komunisti u zemlji i prebegli jugoslovenski političari u Londonu? To je bilo moguće samo zato, jer su elementarnu samoodbranu srpskog življa četnici okretali u borbu protiv hrvatskog naroda u celini. Oni su odbranu od zločinaca i kažnjavanje zločina zamenili u borbu Srba protiv Hrvata (i Muslimana), u građanski rat među narodima Jugoslavije. Treba odmah dodati da nastup četništva, u područjima genocida srpskog življa, nije imao isti karakter kao i nastup četništva u Srbiji. No, opšti politički habitus četništva u Hrvatskoj nije bio različit od onog u Srbiji, pa je četništvo i ovde brzo prešlo na slične pozicije neprijateljstva protiv narodnooslobodilačkog pokreta, koji je organizovala KPJ (KPH). Ustaški zločin je postao četništvu u Hrvatskoj pogodan argument za privlačenje u svoje redove srpskog ljudstva, ali je svoje oružje ono sve više okretalo protiv partizana. Nije potrajalo dugo, pa da se počne nagađati sa ustašama, čak i direktno povezivati protiv partizana, koje su četnici mrzeli više od svega.

Na strani građanske hrvatske politike (HSS), ukoliko se nije neposredno spanđala sa okupatorima i ustašama (a toga nije bilo malo, naročito značajni klerikalni elementi unutar i van katoličke crkve), nastala je druga specifičnost hrvatske situacije. Stvorila se jedna poširoka pat pozicija: lojalnost prema okupatoru i prema NDH, od njega stvorene, ali ne i kolaboracija kvislinškog tipa; politička protivnost narodnooslobodilačkom pokretu, ali ne i stvaranje vlastitih oružanih snaga za izazivanje klasnog građanskog rata. U takvu se pat poziciju stavilo vodstvo HSS već u prvim danima okupacije, kada još nije moglo predvideti, da će mu se pojaviti tako jak politički takmac kakav je uskoro postao narodnooslobodilački pokret pod rukovodstvom KPH. V. Maček je odbio da okupatoru posluži kao firma za stvaranje NDH, pa su

---

* „'Velikosrpska hegemonija' — kaže o tome Branko Petranović — postala je veliko opravdanje i moralno-političko pokriće za zločine nad srpskim narodom." On dodaje da su čak nemački zaštitnici ustaša bili svesni koliko je „hrvatska neravnopravnost u međuratnom razdoblju bila krajnje nesrazmerna ustaškom genocidu".[331]

[330] Milorad Ekmečić, „Jugoslovenski istorijski časopis" 15, Beograd 1976, br. 1—2, str. 150.

[331] B. Petranović, delo pod nap. 295, knj. 2, str. 308.

ta firma postali ustaše, ali je, u isto vreme, taj isti V. Maček pozvao svoje sledbenike da budu lojalni prema okupatoru i NDH. Ta lojalnost je bila zamišljena kao održavanje mogućnosti za samostalnu politiku vrha HSS u pogodnije vreme, eventualno kada se bude obnavljala jugoslovenska kraljevina. No, to čuvanje za kasniju aktivnost, postalo je, posle nastupa ustaškog genocida i sve uspešnije inicijative KPH za narodnooslobodilačku borbu, sve više pat pozicija. Ustaški zločini Mačekovom vodstvu nisu bili dovoljan razlog da se usprotivi ustaškoj NDH, jer to bi značilo i otpor okupatorima. Otpor okupatorima, međutim, nije bio poželjan iz vlastitih političkih računa i oportunističkih obzira. No, za pasivnost je postojao još jedan, možda i najvažniji, razlog. Otpor bi ustalasao mase hrvatskih seljaka, a to bi naročito bilo nepoželjno, jer vodstvo HSS je htelo da se stvore uslovi da ono samo odlučuje umesto tih masa.

Još svojom predratnom politikom, u odnosu prema socijalnoj bazi stranke — hrvatskom seljaku, vodstvo HSS je u značajnoj meri postiglo da se taj seljak pasivizira kao politički subjekt, da sve velike odluke prepušta vodstvu, koje će narodu obezbediti prava u političkim pregovorima na visokom nivou. Sporazum Cvetković-Maček je kod seljačkih masa probudio iluzije da takva „podela uloga", između vodstva i članstva HSS, vodi rešavanju „hrvatskog pitanja". Politika udaljavanja narodnih masa od stvarnog političkog života, imala je „odjeka na narodni organizam. Narodne mase su ostale (u početku okupacije) zbunjene", pisao je Vladimir Bakarić, u martu 1944.[332] To je bio jedan od temelja one specifične pojave u Hrvatskoj, koju istoriografija naziva „psihologijom političke inertnosti hrvatskog seljaka".

Takvu „inertnost" taj seljak nije napustio ni kada je bio suočen sa ustaškim genocidom nad Srbima. Pre okupacije građansko hrvatsko „narodno" vodstvo nije sporazum iz 1939. o stvaranju Banovine Hrvatske, niti svoju vladavinu u toj banovini do aprila 1941, iskoristilo za smirivanje strasti u odnosu prema Srbima. Ono je antisrpski nacionalizam još podjarivalo. Time je, nema sumnje, pridonelo činjenici da se ustaškom ubilačkom divljanju nije suprotstavio neki neposredni samostalan protestni revolt masa HSS. To je širilo prostor ustaštvu i to je još više učvrstilo „inertnost" tih masa. Jer, stvarala se situacija straha.* A

---

[332] Vladimir Bakarić, *Nešto o nacionalnoj vitalnosti Hrvata u ovom ratu*, „Nova Jugoslavija 1944/2"; ili knjiga istog autora, *Društvene klase, nacije i socijalizam*, Zagreb 1976, str. 95—100.

* General Glajze upozorio je jula 1941. „poglavnika" da je „čitava zemlja (usled „raspojasanosti ustaša") obuhvaćena osjećajem teške pravne

posebno još straha od sutrašnjice, kada ustaški režim bude propao, pa će se onda pojaviti pitanje sudbine onih koji se nisu usprotivili njegovim zločinima. Inertne mase su znale da im ustaštvo pali krov nad glavom. Taj strah se učvršćivao, pogotovu pod utiskom odmazde od strane četnika. Ali, on nije vodio neposredno ka obračunu sa NDH, koji bi, razume se, bio nemoguć bez borbe protiv nemačkih i italijanskih okupatora. To je bio strah koji parališe. Hrvatski seljak je, u masi, ostajao inertan, u stavu iščekivanja. „Politička pasivizacija hrvatskog sela pokazala se kao nedvojbena činjenica... selo se sve više zatvaralo u sebe."[333]

Mačekov poziv na lojalnost učvršćivao je hrvatskog seljaka u pasivnosti, pa je on dopustio da ga zovu u domobrane. Ali, sve mu to nije pomoglo, da u njemu ne bi sve više raslo veliko pitanje: „Šta će sutra biti s nama?"[334]

Fenomen totalnog ustaškog zločinstva, u celom svom opsegu i u svojoj unutrašnjoj uslovljenosti, nije, do današnjeg dana, naučno još istražen. O samom ustaštvu, njegovim idejnim izvorima, njegovoj klasnoj osnovi, njegovom fašističkom karakteru, njegovoj antisrpskoj i antijugoslovenskoj biti, o njegovoj politici i pojavi zločina u godinama NDH, pa i o samoj pojavi NDH, napisana su, pored prvih zvaničnih izveštaja o ratnim zločinima i publicističkih osvetljenja, i naučna dela, temeljito dokumentovani radovi.[337]

Sistematska monografija daje o tome sledeće zaključke. Prve klice ustaštva uočavaju se potkraj dvadesetih godina. Njegova antijugoslovenska koncepcija ima uzak društveno-politički osnov. Radi svog separatizma i budući da je Hrvatska seljačka stranka nosilac hrvatskog nacionalnog pokreta u sklopu građanske politi-

nesigurnosti." On je „ustašku revoluciju" označio kao „najkrvaviju i najužasniju" te upozorio da se u NDH „ni jedan čovjek više ne osjeća sigurnim."[335] Takav je bio utisak čoveka koji je, sam ratni zločinac, rukovodio u ime Nemačke celom NDH, pa i inspirisao ustaše za genocid nad Srbima.[336]

[333] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941—1945,* „Liber", Zagreb 1977, str. 192.

[334] *Izveštaj Ive-Lole Ribara Titu od 1. avgusta 1942,* Zbornik II/5, str. 191.

[335] Citirano prema F. Jelić-Butić, delo pod nap. 333, str. 188—189.

[336] *Report on the crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and her peoples,* „Yugoslav war crimes commission", Beograd 1947, str. 69—81.

[337] F. Jelić—Butić, delo pod nap. 333, — Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše,* „Globus", Zagreb 1978 (sa kratkim prikazom domaće i strane literature o ustaštvu i NDH). — Isti autor, *Ustaše i Treći Reich,* 1—2, „Globus", Zagreb 1983.

ke, ustaštvo nije našlo odziv u narodu. Ono je dobilo podršku i oslonac na tlu fašističke Italije i postalo je organizacija, čijoj je delatnosti terorizam davao osnovno obeležje. Programski je (1933) ustaštvo isticalo dva principa: istorijsko nacionalno pravo i totalitarno, fašističko uređenje državnosti, uključene u fašistički „poredak" u Evropi. Okupatori su 1941. stvorili NDH, ali svi podaci jasno dokazuju da NDH nije imala nikakva svojstva državnosti, a da se „ustaški pokret" u njoj sveo u granice uske organizacije, koja jedinu svoju svrhu vidi u držanju vlasti. Svakodnevna praksa u NDH je bila ispunjena najčudovišnijim oblicima terora (masovni pokolji, streljanja, uništavanje ljudi u koncentracionim logorima, iseljavanja, pljačka i dr.). Krvavi teror nad srpskim i židovskim stanovništvom ostavio je težak i mučan dojam među Hrvatima i Muslimanima. Ustaškom režimu su dali podršku pojedini faktori iz različitih građanskih krugova: ekstremni pripadnici bivših političkih grupacija, deo inteligencije, crkve, neke uticajnije ličnosti različitih profesija. Režimu je pogodovalo i držanje V. Mačeka. Širi sastav ustaša prvenstveno se rekrutirao iz redova malograđanskih i deklasiranih elemenata te iz pojedinih seljačkih sredina, uglavnom lica koja su NDH prihvatile kao mogućnost za ispoljavanje i iživljavanje svojih primitivnih strasti i ambicija. Ustaška grupa je bila zapravo društveno usamljena. Ali je celokupan karakter odnosa građanskih snaga prema ustaštvu ipak značio uvod u njihovu istorijsku agoniju. A sami ustaše i njihova NDH nestali su s konačnim slomom Osovine.

Ova slika bila bi, razume se, nepotpuna pa i u njenom oblikovanju nemoguća, da u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini nije postojao širok i jak narodnooslobodilački pokret, sa KPJ kao njegovom inicijativnom i najaktivnijom političkom snagom.

Ipak, fenomen ustaške zločinačke paranoje još čeka svoju svestranu analizu. Već citirana sistematska monografija konstatuje: „Premda o ustaškom teroru postoji relativno znatna literatura, treba istaći da je ta problematika još nedovoljno istražena, pa će tek dalja sistematska proučavanja omogućiti potpuniji uvid u nju. Postojeća literatura pretežno je publicistička i memoarskog karaktera."[338]

Sigurno. Nije nam nepoznato šta predstavlja ekstremni nacionalizam u funkciji fašizma, znamo šta, u tom sklopu, znači rasizam, šta verska netrpeljivost, pogotovu, šta tradicija frankovačkog antisrbizma. Ali celi fenomen ustaškog zločinstva je toliko bez presedana, toliko agresivno i lažno podmetnut istoriji, da je prosto neshvatljiv i nedostupan normalnom, racionalnom metodu istraživanja. Ako bismo tražili upoređenje, mogli bismo naći pitanje,

[338] F. Jelić—Butić, isto delo, str. 311—315.

zašto se, na primer, u rukama nacista, stari antisemitizam, sam po sebi već neljudski, promenio u dotle ipak nepojmljivi holokaust? To je pitanje, koje predstavlja specifičan i do danas još premalo produbljen istorijski problem, iako se na tom problemu angažuje svetska nauka. Naš specifičan problem je pitanje, zašto se, u rukama ustaških fašista, od istorije odbačeni nacionalni ekskluzivizam promenio u dotle isto tako nepojmljivi holokaust? Na rešavanju tog pitanja angažuje se praktički samo jugoslovenska nauka. Suzdržljivo.

Autor, koji se uspešno posvetio celom kompleksu manifestacija revolucionarnog i kontrarevolcionarnog delovanja u Jugoslaviji u vreme 1941—1945, nalazi i objašnjenje suzdržljivosti jugoslovenske istoriografije. „Pijetet — kaže on — prema hekatombama žrtava i dah neposredno završenog rata u kome je došlo do pojava masovnog ustaškog bratoubilačkog klanja, sa četničkim uzvraćanjima (klali su i partizane, bez uzvraćanja, slično ustašama, primedba J.P.), uticali su da ove pojave masovnog zločina nisu do kraja naučno ispitane u svim njihovim vidovima (političkim, verskim, sociološkim i psihološkim). Ovome je išlo naruku i oportunističko ćutanje opravdavano time da se ne povređuju stare rane i ne povlađuje konzervativnoj (bolje reći, reakcionarnoj! primedba J.P.) literaturi u svetu, naročito u posleratnoj Nemačkoj, da je narodnooslobodilačka borba bila međusobno uništavanje braće drugačijih nacija i vera. Neki istoričari u ime budućnosti propovedali su odbacivanje tzv. nekrofilske istorije, nasuprot drugim, kojima pripada i pisac ove (citirane; primedba J.P.) knjige, za koje je otkrivanje istine najbolji put osude sramotnog nacionalizma . . .“[339]

Zaista, to je zadatak, koji će naše društvene nauke nužno još morati da obave, ako zaista želimo da buduće generacije žive bez trauma. U 1941. jedino je Komunistička partija Jugoslavije ukazala na izlaz iz katastrofalne situacije, u koju je to ustaško zločinstvo gurnulo Hrvatsku, pa i susednu Bosnu i Hercegovinu, anektiranu i pripojenu NDH i ustaškom zločinstvu. Komunisti nisu gubili vreme, tražeći racionalno objašnjenje te pojave, već su krenuli jedinim mogućim putem: ubiti sablast! Put borbe kojim su krenuli komunisti Hrvatske, protiv nemačkih i italijanskih okupatora, protiv ustaša, protiv odmazde četnika, bio je neizmerno težak, ali jedini koji je budio nade, koji je podizao srca, koji je osmišljavao žrtve. Pucanj iz partizanske puške je bio najhumaniji čin koji je u ovim krajevima bilo moguće zamisliti. To je bila specifična karakteristika i uloga partizanstva u velikim predelima Hrvatske, Bosne, Hercegovine, Sandžaka, svugde gde se

[339] B. Petranović, delo pod nap. 295, knj. 2, str. 305.

razbuktalo ustaško zločinstvo. To je bio jedan od razloga da je baš u tim područjima nastajao i trajno se održavao centralni teren jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe. Tu bez partizanske puške prosto nije bilo života.

I za uspešnost narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, bila je odlučujuća činjenica što je i tu Komunistička partija predstavljala radničku klasu, kao društvenu snagu, koja je jedino bila kadra da otvori put ka rešavanju nacionalnih i svih ostalih društvenih i političkih problema na tom prostoru. Bilo je i opasnosti da KPH, usled vlastitih slabosti, ne uzmogne da odgovori tom svom zadatku. Ne samo zbog toga što je krivicom hrvatskih građanskih vlastodržaca, koji su zatočene komuniste izručili ustašama, nego i usled vlastite nespremnosti, izgubila, u samom početku, ogroman broj najsposobnijih drugova. Bilo je i pokušaja, kao što to danas znamo, mešanja u političku koncepciju KPJ sa strane.[340] Ali, KPH je kao deo KPJ, bez obzira na sve te negativne momente, pošla u organizovanje i razvijanje narodnooslobodilačke borbe i ustanka, i to je bilo odučujuće. U samom procesu te aktivnosti, učvrstila se i produbila politika kojom je KPH izvršila svoj istorijski zadatak.

KPJ (KPH) je u Hrvatskoj podizala u ustanak i Hrvate i Srbe. To je činila ukazujući na zločinstvo ustaša. Proglas hrvatskom narodu, koji je CK KPH uputio januara 1942, o tome kaže: „Hrvatska je nedjelima zločina Pavelića i ustaškog režima pretvorena danas u zemlju divljih nacionalnih i vjerskih progona, zemlja tamnica i vješala. Zato da bi olakšao vladavinu svojih gospodara iz Berlina i Rima na Balkanu, Pavelić je pokrenuo krvavi i u istoriji nezapamćeni pogrom protiv Srba. 300.000 nedužnih Srba, ljudi, žena, staraca i djece, 300.000 naše braće koja su vjekovima zajedno s nama živjela na istoj zemlji i umirala za nju — palo je žrtvom podivljalih ustaških krvoloka koji su se obogatili njihovom imovinom. Zajedno s njima tisuće i tisuće najboljih sinova hrvatskog naroda bačeno je u tamnice, koncentracione logore i izvedeno na stratište. U Hrvatskoj su ukinute sve slobode, sva prava njenih građana, u Hrvatskoj je uništena kultura, u Hrvatskoj bjesni danas najcrnji srednjovekovni teror."

Politikom borbe za bratstvo i jedinstvo, „za Hrvatsku bratstva naroda", komunisti su postizali da se i onaj otpor srpskog življa, koji je bio povezan sa četničkim uticajima i sa specifičnom politikom italijanskih okupatora, od tih uticaja postepeno odvoji. Postigla je da srpski živalj prvi postane stub antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. Uspela je da u isto vreme pokrene u tu borbu ne samo hrvatsko radništvo nego i znatan i značajan deo hrvatskog seljaštva i drugih radnih slojeva,

[340] Delatnost Jože Kopiniča.

prevazilazeći i „samozadovoljstvo (partizana) s uspjesima u srpskim krajevima" i njihovu nespremnost „da pristupaju vrbovanju Hrvata u partizane".

KPH je na rezultatima svog ranijeg političkog rada na frontovskim osnovama u godinama pre okupacije, u redovima HSS i Samostalne demokratske stranke prodirala u šire mase. Ona je koristila protivrečnosti u politici Mačekovog vrha HSS, u početku čak i samo Mačekovo izbegavanje neposrednog služenja okupatoru. Uspešno je razvijala ustanak u područjima pod okupacijom Italije, gde je ustaška politika ustupanja hrvatskih teritorija italijanskom fašizmu, još u početku kompromitovala samu NDH. Naročito je bilo važno afirmisanje Zagreba, kao trajnog inicijativnog i nesalomljivog čvorišta narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. Komunistička partija i zajednička borba Srba i Hrvata, koju je ona uspela sve više da ostvaruje, sprečavali su, u toj situaciji, bratoubilački rat. KPH je na taj način dokazivala i Srbima i Hrvatima, celom narodu, „tko ga spaja i spašava, a tko ga želi uništiti u bratoubilačkom ratu".[341] Samim tim, pa i svesno, odlučivalo se i o trajnim elementima budućeg života, o uslovima i mogućnostima opstanka jugoslovenske zajednice. „Da nije bilo ustanka u Hrvatskoj, (da nije bilo) borbe hrvatskog naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika, Srbi bi se teško mogli ubijediti ne samo u potrebu zbližavanja s Hrvatima nego uopšte u potrebu zajedničkog života s njima. Slično je i sa Hrvatima u odnosu na Srbe". Takva je, posle oslobođenja, bila ocena jugoslovenskog revolucionarnog rukovodstva, kako ju je tada izrazio M. Đilas.[342]

Nema sumnje, u narodnooslobodilačkoj borbi i srpskog i hrvatskog naroda, treba videti međusobno podsticajno delovanje. To je jedan od specifičnih poteza jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe u celini. Kao što je ustanak u Srbiji 1941. podsticao narodnooslobodilački pokret u svim drugim zemljama Jugoslavije, naročito u Hrvatskoj, tako je i u prvim mesecima 1942, posle povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Srbije, uzlazni razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj ohrabrujuće delovao i na perspektive celokupne jugoslovenske revolucije. U tom pogledu je veoma poučno izučavanje posledica dolaska, u avgustu 1942, srpskih i crnogorskih brigada u Hrvatsku. Taj dolazak je stvarno bio i dokaz vojne snage pokreta i posledica kritičnih situacija u Srbiji i Crnoj Gori. Za Srbe u Hrvatskoj, on je u prvom

[341] Jakov Blažević, *Povijest i falsifikati,* „Danas", Zagreb 1983, 11—25. januar 1983, br. 47—49.

[342] Milovan Đilas, *O rješenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji* (članak napisan u novembru 1945. za bugarski časopis „Filozofska misao"), „Članci 1941—1946", „Kultura", Beograd 1947, str. 257.

redu značio potvrdu nacionalnooslobodilačkog karaktera partizanske borbe za Srbe same, što ih je hrabrilo. A za Hrvate, taj dolazak je bio dokaz da se srpski narod ne identifikuje sa četnicima koji, prema Titovim rečima, „trpaju sve Hrvate u ustaški koš i bruse svoj nož za pokolj Hrvata".[343] Sve je to bilo najjači argument za prevazilaženje famozne „inercije" hrvatskih seljačkih masa.

Naravno, velika bi zabluda bila, ako bismo pretpostavili da je ustaško zločinstvo — za koje smo konstatovali da se ne može izvoditi iz stanja u kraljevskoj Jugoslaviji — izbrisalo činjenicu da su u toj predratnoj Jugoslaviji zaista postojale i nacionalistička hegemonija „kamarile" i mučno „rešavanje" hrvatskog nacionalnog pitanja.[344] Te dve pojave su postojale i one su u svesti hrvatskih masa, ostavile duboke tragove i teške političke posledice. Zato je i u Hrvatskoj narodnooslobodilačka borba mogla biti samo borba za nove odnose, a ne za obnavljanje sistema stare države. Tek sa takvom političkom sadržinom NOP se u Hrvatskoj „slijevao u jedinstvenu maticu revolucije."[345]

Sredinom (15) februara 1942. javljaju Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar Titu iz Zagreba da u NDH vladaju zbrka i kaos, a da je „stanje (NOP) u Hrvatskoj mnogo zaostalije i gore nego u bilo kojoj pokrajini Jugoslavije." Dve nedelje kasnije (1. mart) Kardelj javlja da su u Slavoniji 70% partizana Srbi; hrvatska sela su doduše raspoložena opoziciono i nepoverljiva prema režimu, ali neaktivna. Hrvatski seljaci su nedovoljno informisani o tome, šta su četnici, a šta partizani. Propagandnog rada KPH tu nije bilo.[346]

Ali, stvari su krenule. Još sredinom 1942. je Tito, u analizi rezultata prve godine narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, konstatovao u pogledu Hrvatske: „Danas se u Hrvatskoj opaža snažna prekretnica, jer se gotovo u čitavoj Hrvatskoj stvaraju odredi od hrvatskog stanovništva. Narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj uzima sve šire razmere i postepeno se pretvara u opći narodni ustanak s velikim izgledima na uspjeh."[347] Takvu ocenu je potvrdio docniji razvitak.

Od jeseni 1942, pod uticajem naraštanja NOP, nastaje među pojedincima, koji su izražavali podršku Mačeku, tendencija za radikalnijom kritikom ustaškog režima. U zabrinutosti za politički uticaj HSS na selu, koji se sve više sužavao pošto je proces političke diferencijacije duboko zahvatio hrvatsko stanovništvo, u

[343] B. Petranović, delo pod nap. 295, knj. 1, str. 488.

[344] Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas,* „Školska knjiga", Zagreb 1968.

[345] J. Blažević, kao pod nap. 341.

[346] Edvard Kardelj; *Sabrana dela 5,* red. Tone Ferenc (rukopis).

[347] Zbornik II/1, str. 167.

krugu te stranke nameće se potreba za distanciranjem od ustaškog režima. To je sad važno sredstvo političke akcije pojedinaca i skupina u HSS-u, a nastaju nove političke mogućnosti za širenje NOP.

Danas, istoriografija može konstatovati da je ustanak, od tada pa do kraja rata, u celini imao uzlazan tok, te da od tada „u Hrvatskoj oslobodilački rat i borba nisu doživjeli teži poraz koji bi se vojnički i moralno-politički odrazio na raspoloženje naroda".[348]

Mogućnost takve konstatacije je utoliko značajnija, pošto znamo da je baš u rukovodstvu KPH bilo teških problema. Najpre, u vezi sa hapšenjem sekretara CK KPH, Andrije Hebranga, u martu 1942, a zatim, i sa njegovim vraćanjem, krajem septembra 1942, kao i sa njegovim radom na istoj funkciji do oktobra 1944, kada je smenjen. Iako je bio u službi neprijatelja, on nije uspeo da uništi pokret, niti da ga zadrži, mada mu je nesumnjivo naneo veliku štetu.

Još u leto 1942, javila se ideja o stvaranju zemaljskog političkog predstavništva narodnooslobodilačkog pokreta, a krajem iste godine, dolazi i do ocene da postoje uslovi za ostvarenje te zamisli.[349] Naravno, na takav pozitivan razvitak je uticao i razvitak u neposrednom susedstvu: prisutnost Vrhovnog štaba i njegovih snaga u zapadnoj Bosni, opstanak obimnih oslobođenih teritorija, „Bihaćka republika", te osnivanje AVNOJ-a. NOP u Hrvatskoj je nalazio oslonac i na drugoj strani, u stabilnom razvoju narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji. U martu 1943, osnovan je inicijativni odbor za saziv Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Hrvatske. Istovremeno, obnavlja se i inicijativa za stvaranje Narodnooslobodilačkog fronta Hrvatske i u tome se postižu značajni uspesi.

U frontovskoj politici je duže vremena postojao problem taktike u odnosu prema HSS, zapravo, s jedne strane, prema njegovom članstvu, a s druge, prema raznim strujama kako među političkim aktivistima, tako i u samom vodstvu stranke. Tu je došlo do protivrečnosti između taktike, koju je preporučivao CK KPJ, i linije Hebranga, koji je bio nosilac nediferenciranog zaoštrenog kursa. Posle kapitulacije Italije, koja je povezana sa najvećim poletom ustanka u Dalmaciji, Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru, a naročito u Istri, jačao je pokret i u područjima

[348] Ivan Jelić, *Komunisti i revolucija. studije iz povijesti komunističkog pokreta i revolucije u Hrvatskoj,* „Narodno sveučilište grada Zagreba", Zagreb 1977.

[349] Pogled na specifičnosti razvitka NOB u Hrvatskoj oslanja se i na knjigu Ivana Jelića, *Komunistička partija Hrvatske* 2. sv., „Globus", Zagreb 1981.

severno od Save. U to vreme, još je bilo četničkih područja u Hrvatskoj (okolina Dubrovnika, kninska Krajina i južna Lika, deo Hrvatskog primorja), ali su četnici bili prisiljeni da pređu pod zaštitu Nemaca i da se još više politički kompromituju. U velikom je porastu bila i struktura narodne vlasti (broj narodnooslobodilačkih odbora se povećao od 1600, krajem 1942, na 4600, krajem 1943) i vojna snaga pokreta (od 25.000 boraca krajem 1942. na 100.000 krajem 1943). Proces raslojavanja u HSS je sve jače zahvatao i više nivoe stranke. U vreme Drugog zasedanja ZAVNOH-a, u oktobru 1943, politički procesi dobijaju karakter prekretnice, i to pristupanjem NOP-u povećeg broja bivših funkcionera HSS, te osnivanjem Izvršnog odbora HSS u okviru ZAVNOH-a. Oni su se izjasnili za narodnooslobodilačku borbu, koja se razvijala pod rukovodstvom komunista još od 1941. Osudili su sve članove HSS, bez obzira na njihov (visok) položaj, koji sarađuju s okupatorima, ustašama, četnicima i drugim domaćim izdajnicima. Ističući NOV Jugoslavije, ZAVNOH i AVNOJ kao „jedina borbena predstavništva hrvatskog i drugih naroda Jugoslavije", oni su se distancirali i od pomagača domaćih kolaboracionista u pobegloj tzv. jugoslovenskoj vladi. Još u julu 1943, počeo je da izlazi „Slobodni dom", glasilo „hrvatske seljačke politike".

Sada su, u većem broju, narodnooslobodilačkom frontu pristupili i ugledni ljudi iz Samostalne demokratske stranke. U septembru 1943, počela je da izlazi „Srpska riječ", koja će uskoro postati i organ Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, osnovanog januara 1944. u Otočcu. Klub je istakao nacionalni značaj KPJ za Srbe u Hrvatskoj, kao na snagu koja je ukazala na spasonosni put. Kao svoj zadatak, Klub je označio: pravilnu zastupljenost interesa srpskog naroda u Hrvatskoj, jačanje jedinstva srpskog naroda protiv okupatora, svih izdajica, izbegličke vlade i kralja, učvršćivanje bratstva srpskog i hrvatskog naroda.

Glavna politička spona između, inače skladnih, interesa slobodnog života hrvatskog naroda i Srba u Hrvatskoj, bila je KPJ (KPH), koju je njena uspešna narodnooslobodilačka i revolucionarna delatnost uzdigla na položaj nove vodeće snage u društvu.

U oktobru 1943, ZAVNOH je mogao već zrelo i autoritativno da izražava faktičko postojanje nove slobodne Hrvatske, odnosno samoopredeljenje hrvatskog naroda i srpskog naroda u Hrvatskoj, kao i federativni odnos Hrvatske prema svim drugim narodima Jugoslavije. Odlukama AVNOJ-a, krajem novembra 1943, bio je, tako, sa strane Hrvatske zaista široko otvoren put. Jednako se može reći da je sa te, za srpski narod u celini najosetljivije strane, bio otvoren put nacionalnom samoopredeljenju same Srbije.

Bosna i Hercegovina

Bosnu i Hercegovinu su okupirali nemački i italijanski okupatori, ali su ujedno omogućili i njihovu svojevrsnu dodatnu okupaciju od strane ustaške NDH, čime su još više komplikovali međusobne nacionalne odnose na tom prostoru. Ustaškom zločinstvu („akcija čišćenja Srba i Jevreja"), neposredno se oduprlo pogođeno srpsko stanovništvo. Ovaj spontani otpor je četnička akcija pretvarala u osvetnički i nacionalistički rat protiv Hrvata i Muslimana u celini, ali istovremeno, a kasnije sve više, i u akciju za uništenje partizanskog narodnooslobodilačkog pokreta.[350]

KPJ se u Bosni i Hercegovini našla u krajnje kompleksnoj situaciji, a njom je mogla ovladati (iako ne ravnomerno), pre svega, zahvaljujući svom klasnom stanovištu. Iako su nacionalizmi, priterani do svog vrhunca politikom fašističkih okupatora, ustaškim zločinstvom i četničkim totalnim osvetništvom, u prvi mah potiskivali klasnu diferencijaciju unutar pojedinih nacionalnih delova i otežavali radničko interesno povezivanje preko granica nacionalne podvojenosti — klasni karakter same KPJ ipak joj je omogućio da u Bosni i Hercegovini odigra ulogu, koja je bila nesrazmerna onome što bi se inače moglo očekivati, s obzirom na malobrojnost same radničke klase, pa i partijskog članstva.

Kao radnička partija, KPJ je bila jedina politička snaga, koja je u svojim redovima okupljala pripadnike svih naroda Bosne i Hercegovine. Stoga, njen poziv na oružanu borbu protiv okupatora i ustaša, nije ni za koga imao nacionalistički karakter; ona je jedina imala realan odgovor na teskobno pitanje: kako narodima u BiH obezbediti slobodnu budućnost.

U skladu sa načelom da narodi Bosne i Hercegovine treba sami da odlučuju o sebi i o svojoj zemlji, osnovan je Glavni štab partizanskih snaga za celu Bosnu i Hercegovinu. Uloga bosansko-hercegovačke zemaljske celine je imala dve važne strane. Ona je istorijsko područje, čiji stanovnici, uprkos razlikama u nacionalnoj i verskoj pripadnosti, imaju mnogo zajedničkih životnih pogleda i navika, ali u njima živi svest i o njihovoj zajedničkoj posebnosti. Kod dva nacionalna dela tog stanovništva, srpskog i hrvatskog, oduvek je bilo prisutno protivljenje namerama da, kao živi inventar i komad zemlje, budu dodeljeni jednoj ili drugoj nacionalnoj matici i njenom centralističkom vladanju; dok je kod trećeg nacionalnog dela, kod Muslimana, postojala svest o nerazdvojivoj povezanosti vlastite sudbine sa očuvanjem teritorijalne celokupnosti Bosne i Hercegovine. Zajednički imenitelj, bez

[350] Pored opštih priručnika: Veselin Đuretić, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941—1945,* „Narodna knjiga-ISI — Institut za istoriju Sarajevo", Beograd 1981.

obzira na različitost motiva, bio je interes za celovito odlučivanje o svojoj zemlji. S druge strane, Bosna i Hercegovina su bili područje veoma tesnog povezivanja vlastitog narodnooslobodilačkog pokreta sa narodnooslobodilačkim pokretom susednih područja, sa svima koji ih okružuju. Bosna i Hercegovina su, u isto vreme, težile i svojoj samobitnosti i životnoj povezanosti sa susednim zemljama. One su ličile na čvor, koji povezuje istok sa zapadom, ali kojem je sopstvena individualnost bila uslov sposobnosti za to povezivanje. U slučaju kada ta individualnost nestaje, bosansko-hercegovačko područje se pretvaralo u jabuku razdora, kao što je to, uostalom, i bivalo u prošlosti.

No, u Bosni i Hercegovini je bilo i čvorova druge vrste, koje je narodnooslobodilački pokret morao da preseče, ali ne i da očuva. S jedne strane, čvor ustaškog zločinstva, koji je kompromitovao i paralisao veliki deo Hrvata, pa i Muslimana, u odnosu prema oružanoj partizanskoj borbi. To je činjenica, jer se u 1942. težište četničke akcije prenelo iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu, pa je na taj način ova zemlja postala centralno područje bitke za novu Jugoslaviju.

„Ne može se osporiti činjenica — kaže Enver Redžić, ponajviše sa osvrtom na zločine Pavelićevih ustaša u Bosni i Hercegovini — da su tokom prvih mjeseci okupacije fašistički okupatori, više rukama svojih domaćih petokolonaških saveznika, nego sopstvenim, prolili u pokoljima nevinog naroda više krvi i uništili njegovih života neuporedivo više nego što je on sam dao žrtava tokom čitavog narodnooslobodilačkog rata.[351]

Podizanjem antifašističkog narodnooslobodilačkog ustanka, u smislu zajedničke borbe svih rodoljuba, bez obzira na različitu nacionalnu, versku i političku pripadnost, KPJ je u Bosni i Hercegovini intervenisala u oružanom sukobu, izazvanom ustaškim zločinstvom, koji se razvijao u pravcu rata između srpskih i hrvatskih te muslimanskih građana razbijene i okupirane Jugoslavije, tj. u građanski rat *sui generis*. Stoga su, od početka pa do kraja, zajedništvo svih naroda u Bosni i Hercegovini u narodnooslobodilačkoj borbi i njihovo oružano bratstvo i jedinstvo, bili osnovni način oslobodilačkog i revolucionarnog delovanja. Takva intervencija KPJ u taj građanski rat, dokazuje kako su bile neosnovane optužbe reakcije, „da mi komunisti ne mislimo o narodnom oslobođenju, već o prigrabljivanju vlasti" (Tito u pismu Kardelju, od 16. novembra 1942). Ta intervencija je, takođe, demantovala i slična tumačenja njenih namera, koja nalazimo i u

[351] Enver Redžić, *Moša Pijade o socijalističkom radničkom pokretu i nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini*, „Radio Sarajevo, treći program" 30, Sarajevo 1980, str. 15.

našoj današnjoj, „neokritičkoj" istoriografiji („da se rat shvata kao pogodnu klimu za realizovanje klasnog cilja").

U Bosni i Hercegovini je razvijanje narodnooslobodilačke borbe svih narodnih delova bio jedini put ka bratstvu i jedinstvu, jedino realno humanitarno delovanje. To „nije bila samo parola, već prijeka potreba za sve narode".[352] Nijedna građanska partija u Bosni i Hercegovini, bez obzira na nacionalnu pripadnost njenih članova, nije se odazvala pozivu na saradnju u ustanku. To se ne može tumačiti samo činjenicom da je KPJ u Bosni i Hercegovini, u svom delovanju do 1939, imala pretežno usko-klasni karakter. Intenzitet frontovske širine je ovde zaista bio mali, mada je bilo i takvih značajnih pojava, kao što je izjava bosansko--hercegovačke omladine iz 1939. o autonomiji. Pa ipak, najveća se opasnost skrivala u spletu triju zakrvljenih fašističkih nacionalizama. Tome je KPJ, 1941. i kasnije, pored poziva na bratstvo i jedinstvo, supotstavljala i klasne zajedničke ciljeve, možda više nego što je to činila u drugim zemljama Jugoslavije. No, odlučujuće je ipak bilo delovanje u prilog ustanku u svakom od narodnih delova Bosne i Hercegovine. To je delovanje bilo specifično u svakom slučaju.

Osnovna politička bitka kod Hrvata se vodila, slično kao i u samoj Hrvatskoj i sa sličnom dinamikom uspeha. No, u verski heterogenoj Bosni i Hercegovini je, pored pitanja diferencijacije u redovima pristalica HSS, bila naročito aktuelna borba protiv pozicija velikohrvatskog klerikalizma, koji se 1941. direktno uklopio u ustaški režim. Još mnogo pre masovnog prilaženja partizanskom pokretu, hrvatske mase su se pasivizirale u odnosu prema NDH, izbegavajući mobilizaciju u domobrane.

Kod Muslimana, buržoaski i verski vrhovi su rano počeli da izražavaju rezervisanost prema NDH, pa i protivljenje ustaškom genocidu, koji je izazivao veliko uznemirenje muslimanskog stanovništva uopće. Različite manifestacije naklonosti režima NDH prema Muslimanima, a pogotovu učešće i ustaša Muslimana u pokoljima nad Srbima širom Bosne i Hercegovine, budili su negodovanje u muslimanskom stanovništvu i sve veću zabrinutost za vlastitu sigurnost. Pitanje održanja života postaje osnovna preokupacija u najširim razmerima, sve vidljivija je psihoza straha od osvete. Četnički pokolji muslimanskog stanovništva, koji su usledili, davali su toj psihozi svu težinu. U tom raspoloženju posebno je mesto dobila akcija pisanja „muslimanskih rezolucija" poslednjih meseci 1941. godine. Potpisnici tih rezolucija bili

[352] Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941,* „Vojnoizdavački zavod", Beograd 1973. — Isti autor, prilog o NOB u Bosni i Hercegovini u tematskom broju *„Iz istorije narodnooslobodilačkog rata i revolucije",* „Treći program", Beograd 1974. str. 168.

su predstavnici muslimanskih organizacija, istaknute ličnosti tadašnjeg muslimanskog javnog života. Akcija je potaknuta iz kruga muslimanskog svećenstva. U rezolucijama se otvoreno osuđuju zločini nad Srbima, ograđuje se od onih Muslimana koji učestvuju u tim zločinima, traži se zaštita života i imovine svih građana bez razlike vere, ustaje se protiv pokušaja da se okrivi za činove pojedinaca Muslimana čitavo muslimansko stanovništvo, traži se kažnjavanje zločinaca. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u svom proglasu krajem 1941, istakao je, povodom „muslimanskih rezolucija", da Muslimani treba aktivno da se pridruže NOP-u: „Za zločine i grijehe muslimanskih izroda koji su se prodali ustašama plaća i nedužan muslimanski živalj. Pored svih nastojanja ljudi koji su svjesni da za izrode i njihova zlodjela nije kriv svaki Musliman, žrtava će biti svaki dan više, ako čestiti Muslimani budu i dalje skrštenih ruku posmatrali borbu koja se sve više širi ili se budu zadovoljavali pisanjem rezolucija."[353]

Međutim, politički i verski vrhovi Muslimana su kočili prilaženje muslimanskih masa narodnooslobodilačkom pokretu. To su, uglavnom, činili putem izražavanja autonomističkih težnji za Bosnu i Hercegovinu, u sklopu Hitlerovog „novog poretka". KPJ je nastavljala političku borbu za dalju diferencijaciju unutar po tradiciji klasno jedinstvenog muslimanskog nacionalnog pokreta. Argumente za takvu borbu, ona je nalazila u stavu o posebnosti i ravnopravnosti Bosne i Hercegovine u novoj federativnoj zajednici slobodnih naroda Jugoslavije. U tom sklopu, posebno je značajno to što je ona Muslimane tretirala kao nacionalni deo Bosne i Hercegovine, jednak srpskom i hrvatskom delu. U borbenoj praksi su prevazilažena sva teorijska razmimoilaženja, izražena još na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ o nacionalnosti Muslimana. Prevazilažena, u smislu njihovog punog političkog priznanja. To je naročito došlo do izražaja u izjavama ZAVNO-BiH-a. Činjenica što takav stav nije u celini našao mesta i u dokumentima AVNOJ-a, još nije predstavljala značajniju smetnju. Nije još padalo u oči da ta činjenica nagoveštava mogućnost onog kasnijeg, posleratnog, revizionističkog vraćanja negiranju te nacionalnosti i vraćanja stavu da treba očekivati „opredeljenje" Muslimana za srpsku ili hrvatsku naciju; stavu koji se obnovio posle oslobođenja.[3 4] Od velikog značaja je bilo i formiranje muslimanskih partizanskih jedinica još u jesen 1941, a zatim u kasnijem razvitku, naročito posle razbijanja četnika na Neretvi, i masovno prelaženje Muslimana na partizansku stranu.

Najkrupniji problem, koji opredeljuje i sve ostale procese u Bosni i Hercegovini, jeste borba KPJ za jedinstvo srpskih ustanič-

[353] F. Jelić—Butić, delo pod nap. 333, str. 200—202.
[354] K. Suljević, delo pod nap. 184, str. 234 i druge.

kih masa u antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi. To je istovremeno borba za sprečavanje osvetničke nacionalističke orijentacije protiv Hrvata i Muslimana kao celinâ. Ta osvetnička akcija je, još od početka, okrenuta protiv narodnooslobodilačkog pokreta, u kojem su, svojom inicijativnošću i spremnošću na žrtve, rukovodeća snaga bili komunisti. KPJ je u Bosni i Hercegovini, doslednim razvijanjem narodnooslobodilačke borbe, rešavala težak zadatak da „pravednu osvetu Srba uputi pravilnim putem".[355] Otuda je, kratkotrajno u 1941, ovde postojala i svojevrsna saradnja partizana sa ustanicima pod uticajem četnika. Još upočetku 1942, Vrhovni štab je pored partizanske, omogućio i stvaranje dobrovoljačke vojske u sastavu NOVJ i POJ. Dolaskom operativne glavnine Vrhovnog štaba, ubrzana je diferencijacija kod Srba, jer je kolaboracija četnika postajala sve očiglednija. No, privremena plima četničkog uticaja je bila činjenica. Pri tome, treba uzeti u obzir i to da je četnički uticaj, na primer u istočnoj Bosni, moguće tumačiti i faktorom agrarne prenaseljenosti, odnosno da su nacionalistički sukobi, korišćeni i kao forma otimanja zemlje.[356]

„Iracionalni inat", koji neki naši istoričari pripisuju srpskom narodu kao crtu njegovog nacionalnog karaktera, bilo je moguće, naporima narodnooslobodilačkog pokreta, okrenuti u borbu protiv svih fašista, okupatorskih i domaćih, a za svestrano nacionalno oslobođenje. Okrenuti ga specijalno i protiv onih reakcionarnih antipartizanskih snaga srpske buržoazije, koje su taj inat htele upotrebiti za sebe, a protiv svih ostalih, što je, u stvari, značilo i protiv demokratske slobode samog srpskog naroda. Tako se pokazalo da je taj inat bio sasvim racionalna kategorija ljudskog društvenog ponašanja, da njegov efekat (pravac delovanja) nije zavisio ni od kakvih urođenih osobina, već od klasnog karaktera one političke snage koja ga je uključivala u svoje delovanje.

U prvoj jugoslovenskoj državi, Bosnom i Hercegovinom su vladali režimi, koji su realizovali, u stvari, velikosrpsku koncepciju priključivanja tih zemalja. U aprilu 1941, okupatori su, u svom sistemu okupacije, realizovali velikohrvatsku koncepciju, i to preko fašističkih ustaških terorista, dželata. Aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini nastojali su, kao najneposredniji zadatak, da spreče bratoubilački rat. Svoje napore, u tom smislu, oni nisu ograničavali samo na isticanje potrebe zajedničke borbe svih naroda protiv okupatora i ustaša i svih

[355] Moša Pijade, *AVNOJ i Komunistička partija Jugoslavije* (Bihać, decembar 1942), „Izabrani govori i članci 1941—1947", „Kultura", Beograd 1948, str. 255.

[356] Avdo Humo, prilog u zborniku „AVNOJ i NOB u BiH 1942—1943", „Rad", Beograd 1974, str. 766—767.

okupatorskih pomagača. Oni su učvršćivali i ubeđenje da narodnooslobodilačka borba isključuje povratak starih režima. U tom smislu su i postizali stvarne uspehe. Takvi argumenti su bili posebnog značaja za delove srpskog naroda, i u Bosni i Hercegovini, i u Hrvatskoj. Ne „objašnjavajući" ustaške zločine baš nikakvim „uzrocima" van samog ustaštva, komunisti su opominjali, kakva je krivica starih režima za propast države, a time i za ono, što se posle te propasti moglo dogoditi. U tom smislu je Moša Pijade zapisao u decembru 1942: „Najstrašnije i najkrvavije platio je posledice velikosrpske ugnjetačke politike baš srpski narod."[357]

Treba zapaziti, da su propašću kraljevske Jugoslavije najviše patili delovi srpskog naroda van Srbije, koji su najmanje participirali u hegemonističkom vladanju, jer ono je išlo naruku pre svega vladajućoj buržoaskoj kamarili u samoj Srbiji. Ovi delovi su sada najviše ispaštali za tuđe profite. Još su u vreme stvaranja Seljačko demokratske koalicije Srbi u Hrvatskoj, kao i u Bosni i Hercegovini, uviđali da i oni plaćaju danak centralizmu slično svojim hrvatskim i muslimanskim komšijama. Nemoguće je da oni, i posle okupacije, nisu osećali da opet snose posledice, pre svega, tuđih grehova. Taj osećaj je morao da doprinese činjenici na koju u našoj istoriji treba posebno ukazati. Reč je, naime, o tome da je najjači otpor četničkom pokretu i njegovom nacionalističkom, osvetničkom i hegemonističkom restauratorskom programu pružen na područjima gde žive odvojeni delovi srpskog naroda. Upravo je u tom pogledu simboličan pohod Pete krajiške divizije u Srbiju za njeno oslobođenje. To je bio i obračun delova srpstva, koji su nekad hegemonizmom bili bezobzirno eksponirani, sa nosiocima starog sistema, razornog po celu zajednicu i po sam srpski narod.

Teško je dovoljno oceniti još jednu specifičnost NOB u Bosni i Hercegovini. Sticajem ratnih zbivanja, a naročito usled svoje vlastite borbene spremnosti, nije Bosna i Hercegovina, u najvažnijim periodima narodnooslobodilačkog rata, bila prepuštena sama sebi, svom vlastitom snalaženju. Nasuprot, tu su bili prisutni Vrhovni štab, sa Titom i jedinicama njegove operativne grupe, koji stalno intervenišu i u političkom i u vojnom pogledu. Mogli bismo govoriti i o svojevrsnom skladu između jugoslovenskog, saveznog karaktera Vrhovnog štaba i višenacionalnosti Bosne i Hercegovine. Možda je to razlog više da se, posmatrajući razvitak revolucionarne narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini, zapitamo: ne treba li u ovom slučaju, gde su se prepleli oslobodilački interesi i napori delova triju naroda, tražiti i dokaz o tome da se nacionalna uloga radničke klase može ostvarivati

[357] M. Pijade, u članku pod nap. 355, str. 257.

samo u internacionalizmu (ili u nadnacionalnoj klasno-interesnoj samostalnosti), a ne u zadobijanju vodećeg položaja unutar svakog nacionalnog društva? Ili, drukčije rečeno: kako treba, s obzirom na tronarodnost Bosne i Hercegovine, razumeti činjenicu — koju je, jedan od najuglednijih komunista Bosne i Hercegovine, Rodoljub Čolaković, svojevremeno izrekao — da je bosansko-hercegovačka radnička klasa ona nova klasa, koja stupa na čelo nacije, i da treba da nastoji da na tom položaju bude i ostane?[358]

Suštinu odgovora na prividnu poritivrečnost, između zahteva za položajem radničke klase kao vodeće klase nacije i činjenice da je bosansko-hercegovačko društvo višenacionalno, možemo naći u drugom delu istog teksta Rodoljuba Čolakovića. On, naime, kaže da radnička klasa to postiže time, što ona ostaje „vjerna biću svoje klase" (tj. ona menja društvene odnose), i „vjerna samome narodu (tj. naciji ili njenom delu), koji u nju ima poverenje" (reči u zagradama J.P.).

Znači, radnička klasa (njena partija) treba, u društvenom smislu, da deluje revolucionarno, ali pošto je društvo nacionalno heterogeno, takvim načinom da posebno stiče poverenje svakog njegovog nacionalnog dela. A to, pak, čini time što se i sama konstituiše kao radnička klasa svakog narodnog dela i svih zajedno, nikako iznad njih. U istom tekstu Čolaković ističe da je „zamišljati revoluciju po nekom šablonu, tako kao baviti se tlapnjama". Revolucija je ono što pobeđuje. „Ona je tako krupan događaj u istoriji naroda, da mora da odboluje na svoj način da bi bila njegova, autentična."

To je dijalektika, inače nepristupačna dogmatičarima. U njoj je akcenat i na poverenju naroda u radničku klasu, jer je ona nova i njegova, i u vernosti klase narodu i samoj sebi. Vernost i poverenje, istorijske kategorije svoje vrste. One se često izmiču naučnoj analizi, ne mogu se uvek i egzaktno kvantificirati, niti im je moguće precizno odrediti sastavne elemente. Ali, razumljive su svakom čoveku, jer su način njegovog življenja. Njihov značaj postaje neizmerno relevantan kad ih prenesemo na nivo političkog društvenog delovanja. Poverenje narodâ je kategorija, koju je Lenjin mnogo isticao u godinama revolucije i sovjetske vlasti, kada je upozoravao na to kao na bezuslovnu potrebu za revolucionarno delovanje.

KPJ je svakom narodu u Bosni i Hercegovini prilazila potpuno svesna toga da je koren revoluciji u klasnim strukturama koje postoje u svakom od tih naroda. Opravdan je zahtev da i istoriografija mora postupati na isti način, odnosno da, istražujući, ne konfrontira narod prema narodu, već klasnu strukturu

[358] Rodoljub Čolaković, *Sjećanja* (razgovor sa Vojislavom Vujanovićem), „Radio Sarajevo — Treći program", Sarajevo 1982, str. 57—64.

jednog naroda prema klasnoj strukturi drugog naroda.[359] Ali, revolucija je, ne samo po formi već i po sadržini, nastojala da to zaista bude narodnooslobodilačka borba i za svaki narod posebno, bez razlike. To je bio nezaobilazan uslov njene uspešnosti. Stoga je Moša Pijade, povodom godišnjice oktobarske revolucije 1943, s pravom konstatovao da je KPJ mogla da reši nerešivo klupko nacionalnih suprotnosti u Bosni i Hercegovini „jedino zato... jer se decenijama, iskreno i požrtvovano i nesebično borila za narod, jer njoj princip samoodređenja za sve narode nije bio fraza, već nepokolebljiv program, jer je bila školovana i odgajana u dugotrajnim borbama protiv socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja."[360]

Jedinstvo i bratstvo se ostvaruju samoopredeljenjem, a to znači istinskom i trajnom dobrovoljnošću. To ne može biti ni od koga, pa ni od KPJ kao predstavnika klasnih interesa, a još manje od države, nametnuto jedinstvo. I danas postoje sklonosti da se baš to zaboravlja, da se KPJ predstavlja kao nadnacionalni faktor, koji svoj federalni program preuređenja države, najpre pronalazi, pa ga zatim, svojom borbom i osloncem na radničku klasu, nameće narodima, a klasa se pri tome poima kao nadnacionalna ili čak anacionalna apstrakcija. Iskustvo revolucionarne NOB u Bosni i Hercegovini protivreči takvim predstavama.

Možda je ovde mesto da se konstatuje još jedan momenat. U svim značajnim i upornim nastojanjima za ostvarenje borbenog jedinstva svih naroda Bosne i Hercegovine, u najtežim ratnim danima, među argumentima za to jedinstvo ne nalazimo ideju o jednoj naciji. Jugoslovenski nacionalni unitarizam nije bio parola revolucionarne narodnooslobodilačke borbe, iako takav nacionalni osećaj nekog pojedinca nije isključivala. U javnoj reči se, doduše, mnogo pominjala slovenska solidarnost, pre svega u smislu jačanja savezništva sa SSSR-om. Slovenski osećaj je važan momenat i isticana vrednost. Tito, na primer, sa prezrenjem govori o ustašama kao o „novopečenim Gotima". Ali, o nacionalnom jugoslovenstvu nije bilo reči, jer to i nije bila pretpostavka borbenog jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata. U svom govoru narodu Podgrmeča 1942, o potrebi bratstva i jedinstva Srba i Hrvata, Tito se poziva na njihovo slovenstvo, ali ne i na išta drugo, u etničkom smislu. Jugoslovenski nacionalni unitarizam se smatrao, kao i u prethodnom periodu 1923—1941, kategorijom politike hegemonizma, a hegemonizam kao zajednički neprijatelj.

[359] Radomir Bulatović, prilog u Zborniku pod nap. 356, str. 745—747.

[360] Moša Pijade, *Izabrani spisi*, 3. knj., Beograd 1964, str. 85.

Makedonija

Fašistička okupacija Makedonije je, u propagandi bugarskih i italijanskih okupatora, proglašena nacionalnim oslobođenjem. Samo s tom razlikom, što su prvi svojatali Makedonce, a drugi, u „svom" komadu zapadne Makedonije, Albance. To je bio izgovor za još jedno, treće, deljenje i prisvajanje Makedonije, za faktičku aneksiju carskoj Bugarskoj i okupatorskoj Albaniji. Carska Bugarska je, kao temelj okupacione politike, uvela odnarođivanje, polazeći od tvrdnje da su Makedonci Bugari. Započela je bugarizacija makedonskog naroda i celog društvenog života. Vojnom mobilizacijom celih godišta, narod je stavljen u položaj bugarskih podanika, u školama je nametnuta nastava na bugarskom jeziku, toliko željeni makedonski jezik je opet negiran, a makedonski intelektualci premeštani daleko u Bugarsku. Opšta surovost okupatorskih postupaka je, takvu denacionalizatorsku praksu, činila još bolnijom i produbljivala svest o otporu. Makedonci, vaspitani u duhu Goce Delčeva i Kruševske republike, u borbenoj, oslobodilačkoj solidarnosti svih nacionalnosti Makedonije, sa gorčinom su gledali na brutalne postupke bugarskih okupatora protiv srpskih kolonista, na maltretiranje turske manjine, pogotovu na uništavanje Jevreja. Pozadina svega toga je, razume se, bilo i opšte i bezobzirno privredno iskorišćavanje makedonske zemlje i nasilna klasna protivradnička politika. Sve to je, na svakom koraku, protivrečilo propagandi o „oslobođenju", u bilo kojem smislu. Pretpostavka o postojanju iluzija makedonskog stanovništva u vezi sa bugarskom okupacijom, o kojoj je bilo dosta reči na početku oružanog otpora, imala je, u stvari, mnogo manje stvarnog smisla, nego što se tada tvrdilo i verovalo. U Makedoniji se, naime, stvaralo takvo stanje, u kojem je narodni pokret otpora protiv denacionalizacije jedno vreme išao ispred sposobnosti same pokrajinske organizacije KPJ da taj otpor organizuje i vodi.

Stvarno se pokazalo da su Makedonci, protivno propagandi bugarskih fašističkih okupatora i njihovih domaćih saradnika, protivno propagandi Vančе Mihajlova i njemu sličnih, koji su tražili stvaranje Makedonije u okviru Hitlerovog „novog poretka", iz vlastitog iskustva znali, da je makedonski narod upravo u Jugoslaviji nalazio i našao svoje čvrste saveznike. Makedonci su znali da imaju saveznike u širokom frontu svih onih, koji su se dve decenije borili protiv antinarodnih, hegemonističkih režima i izričito podržavali makedonska nacionalno-oslobodilačka nastojanja. To je pogotovu važilo za makedonske komuniste, za široku partijsku bazu. Oni su dobro znali, koliko je baš KPJ učinila za afirmaciju napredne makedonske stvari. Pokazalo se da je zajednica demokratskih snaga naroda Jugoslavije, pogotovu politika revolucionarne radničke partije, i do 1941. imala veliki uticaj na

razvitak makedonske nacionalne svesti i kulture u vardarskoj Makedoniji. To je bilo političko iskustvo, koje je, denacionalizatorske postupke fašističkih bugarskih okupatora, činilo još crnjim i apsurdnijim.

Specifika situacije u Makedoniji je, međutim, nastajala na drugom planu, odnosno u spremnosti pokrajinskog rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije da zaista predvodi narod i makedonsku radničku klasu u borbi protiv fašizma i fašističkih okupatora. Na početku, kao što je poznato, glavna zapreka tome je bilo nastojanje pojedinih vodećih članova Pokrajinskog komiteta da makedonsku organizaciju odvoje od KPJ i da je priključe Bugarskoj radničkoj partiji komunista. I to, po načelu — jedna država jedna partija! To nije značilo samo negiranje makedonskog nacionalnog pitanja i podržavanje velikobugarske koncepcije već i odbijanje stava KPJ o oružanom otporu i ustanku. Parola o sovjetskoj Makedoniji, koja će se navodno stvoriti pobedom Crvene armije, bila je samo ukras separatističke politike, kojom je, njen glavni nosilac, Šarlo Šatorov, samo ulepšavao svoju nespremnost za oružanu borbu. Ta politika nije bila samo izrazito sektaška, nego ona u celini nije mogla biti osnova za stvaranje jedinstva svih naprednih snaga makedonskog naroda.

Poznato je, u glavnim crtama, kako je Šatorov pokušao da Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju odvoji od KPJ i da celu organizaciju pripoji Bugarskoj radničkoj partiji, kao i to sa kakvim je to odobravanjem bilo prihvaćeno u bugarskoj partiji. Poznata je i arbitraža Kominterne o tome, od kraja avgusta 1941, odnosno njen stav da „Makedonija ostane u Jugoslaviji, iz praktičnih i celishodnih razloga". Da ostane, dakle, ali ne iz načelnih i trajnih razloga.

Poznato je, kako je novoformirani Pokrajinski komitet sa Lazarom Koliševskim na čelu, afirmisao, ustankom 11. oktobra 1941, narodnooslobodilačku borbenu liniju KPJ. Taj Pokrajinski komitet je još tada sasvim dobro, iz vlastite revolucionarne prakse, znao i osećao da je realna i organski utemeljena linija KPJ. Međutim, hapšenjem mnogih partijskih aktivista, među kojima i Lazara Koliševskog, u Pokrajinskom komitetu su obnovljene diskusije o tome da li su u Makedoniji zreli uslovi za oružanu borbu, da li je „makedonski narod prevazišao iluzije o okupatoru". Pod uticajem delegata bugarskog CK je deo članova Pokrajinskog komiteta stao na stanovište da Partija nastavi političku aktivnost, a da se oružane akcije odlože. U skladu s tim je odlučeno raspuštanje Pokrajinskog štaba za Makedoniju i partizanskih odreda.[361] Posle osnivanja novog privremenog Pokrajinskog komiteta i obnavljanja veze sa CK KPJ, u junu 1942,

[361] Lazar Koliševski, delo pod nap. 171, str. 71—83.

uspostavljeni su partizanski odredi i postepeno se, uprkos hapšenjima članova rukovodstva, afirmisala oružana borba protiv okupatora. CK KPJ je, početkom 1943, makedonskim komunistima još jednom sažeto objasnio partijsku liniju, a time na karakterističan način potvrdio kontinuitet politike KPJ: „Ona je nastavak i dalje razvijanje predratne partijske linije borbe protiv fašizma spolja i iznutra i danas primijenjena u formi oružane borbe protiv fašističkih osvajača i okupatora, njihovih saveznika, pomagača i slugu."[362]

U tom protivrečnom razvitku u vođenju narodnooslobodilačke borbe, važno je uočiti, da je svaki put, kada je prevladavalo udaljavanje od orijentacije za borbu, dolazilo do suprotnosti između partijske baze, povezane sa narodom, i onog dela rukovodstva, koji je slušao savete onih koji taj narod nisu priznavali.

Na početku definitivno uzlazne faze narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji, Josip Broz Tito je uputio pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, od 16. januara 1943. Ovo pismo je objavljeno 1951. i popraćeno primedbom redakcije te publikacije: „Ovo pismo druga Tita predstavlja najznačajniji dokument iz istorije narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji . . ."[363] Ovoj opravdanoj primedbi se može dodati i konstatacija da je to pismo vrlo važan dokument i za celokupnu narodnooslobodilačku borbu Jugoslavije, dokument, koji po svom značaju stoji odmah iza Titovog članka o nacionalnom pitanju iz sredine decembra 1942. Iz Titovog pisma Makedoncima se najjasnije može razumeti revolucionarna koncepcija i uloga jugoslovenske zajednice naroda.

U svom pismu, koje je Makedoncima stiglo 10. avgusta 1943, Tito, između ostaloga, izlaže i stav o autonomističkim tendencijama. On razlikuje dve kategorije takvih tendencija: a) autonomističke tendencije „organizaciono partijskog karaktera", i b) autonomističke tendencije „nacionalnog karaktera".

Autonomističke tendencije *organizacionog* partijskog karaktera, Tito ne kritikuje sa pozicija autoriteta Centralnog komiteta KPJ, već sa stanovišta revolucionarne „političke korisnosti". Takva tendencija bi značila „oportunistički uzmak pred neprijateljima ili budućim ugnjetačima makedonskog naroda". Jer, „dosledan stav u makedonskom pitanju" nije ništa drugo nego samo i jedino „apsolutno ostvarenje jedinstva svih slojeva (radnika, seljaka, poštene inteligencije) celokupnog makedonskog naroda za *oružanu borbu* protiv fašizma, nemačkih i talijanskih

[362] Zbornik II/1 str. 173—182.

[363] *Makedonija u narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj revoluciji 1941—1944,* „Istorijski Arhiv KPJ" 7, Beograd 1951, str. 402.

zavojevača i okupatora i njihovih saveznika i slugu." Jedinstvo naroda i to za borbu! U tome je kriterij svih diferencijacija!

Još jednom: jedinstvo naroda i to za borbu! Jer, jedino „u ovoj borbi dolazi do izražaja rukovodeća uloga naše partije", a jedino takva njena uloga „još više će vas (makedonske komuniste) zbližiti i povezati sa radnim masama i narodom Makedonije." Jedino takvim putem partijska organizacija KPJ u Makedoniji će se ojačati i učvrstiti, te ostvariti toliki masovan uticaj da će biti „sposobna da rukovodi nacionalnim pokretom u Makedoniji". Sve to je nužno ostvariti da bi se moglo postaviti „pitanje nacionalnog osamostaljivanja partijske organizacije u Makedoniji." To jest osnivanje KP Makedonije u okviru KP Jugoslavije, a nikako „partijska autonomija" bez KPJ!

Autonomistička tendencija *nacionalnog* karaktera, to je težnja za odvajanje Makedonije od zajednice naroda Jugoslavije. Takvu tendenciju Tito ne kritikuje državnopravnim argumentima, već sa stanovišta nužnosti „zajedničke borbe za oslobođenje svih naroda i poslije završenog rata bratskog zajedničkog uređenja života."

Svi narodi Jugoslavije su u narodnooslobodilačkom ratu, koji se razvio na inicijativu i delovanjem KPJ, „dokazali volju za zajedničku borbu, za pobedu i ostvarenje zajednice svih naroda Jugoslavije", piše Tito. A KPJ je „garancija da će bratska zajednica ravnopravnih naroda s pravom na samoopredeljenje (koje neće moći biti zloupotrebljeno) biti u suštini sasvim suprotna i sasvim druga od bivše Jugoslavije i njenih od naroda omrznutih reakcionarnih, ugnjetačkih i hegemonističkih režima." Pridruživanje zajedničkoj borbi naroda Jugoslavije je „dužnost i obaveza makedonskog naroda . . ." „Pitanje Jugoslavije" se postavlja „kao pitanje zajedničke borbe . . . za oslobođenje svih (i makedonskog) naroda . . ." Nacionalna sloboda, kako je shvata KPJ, „obuhvata sve težnje radnih masa i naroda" i rešavanje „narednih problema u interesu i za račun (radnog) naroda."

Tako je Tito, u ime CK KPJ, objasnio pitanje Jugoslavije. To objašnjenje, namenjeno Makedoncima, bilo je i jeste jednako važno za sve naše narode i za svakog koji želi da shvati suštinu jugoslovenske zajednice i zajedničke revolucije jugoslovenskih naroda.

Slovenija

Slovenija se posle okupacije našla, podeljena, tako reći unutar granica obe glavne države fašističke osovine Berlin—Rim, unutar Nemačke i Italije. I Nemačka i Italija još su od ranije, u starim granicama, držale u svojoj vlasti delove slovenačkog

naroda. Nemački nacionalizam, u nacističkoj interpretaciji, „naučno" je dokazivao da slovenački narod ne postoji, iz čega je sledio praktičan zaključak da Slovence kao naciju treba uništiti. Likvidacija slovenačke inteligencije i kulturne i privredne strukture — to je bio samo prvi, privremeni plan. Znalo se da germanizacija osnovnih slojeva naroda, primenjujući čak najveći pritisak, nije stvar koja se može postići u jednoj generaciji (dokaz: Slovenci u Koruškoj). Konačno rešenje, u smislu germanizacije, značilo je iseljavanje celokupnog stanovništva. Nacistička Nemačka je uspela da to ostvari samo u jednom delu okupiranih delova Slovenije. Fašistička Italija, svojim dvadesetogodišnjim varvarskim genocidom u Slovenačkom primorju i Istri, takođe je pokazala da joj je cilj uništenje Slovenaca kao naroda.

Ta najneposrednija ugroženost nacionalne egzistencije, bila je jedan od osnovnih činilaca razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji. Odbojni stav nacističke Nemačke prema bilo kakvom priznanju egzistencije slovenačkog faktora, iskusili su i najgori slovenački reakcionari. Njihov pokušaj da se u poslednjem trenutku, kada je fašističko razbijanje Jugoslavije bilo neposredno pred vratima, nagode sa nemačkom stranom za kakvo-takvo, makar i najmanje, uvažavanje egzistencije neke kvislinške Slovenije, doživeo je apsolutno ignorisanje.

Dok su se u aprilskom ratu hiljade dobrovoljaca, omladine, i to ne samo komunista, javljale da brane zemlju od fašističke invazije, to su odgovorne vojne vlasti kraljevine, u stvari, napustile svaku odbranu, a građanske slovenačke partije su verovale da će sačuvati postojeću društvenu strukturu, ako se budu držale potpuno pasivno. Njihova dezorijentacija je bila potpuna.

Nasuprot tome, čvrsto se održala narodnofrontovska povezanost KPS sa već ranijim „saveznicima", naprednim grupacijama u slovenačkom političkom i kulturnom životu. Još 26. aprila 1941, osnovan je Antiimperijalistički front, ubrzo posle nazvan — *Osvobodilna fronta slovenskega naroda.* Pored KPS, u OF su kao osnivačke grupe učestvovali predstavnici hrišćansko-socijalističkog radništva i inteligencije, demokratskih Sokola i partijski nevezanih kulturnih radnika, koji su, u stvari, reprezentovali ogromnu većinu slovenačke kulturne sfere. OF je stvorena na osnovu zajedničke odluke o tome da odmah treba započeti okupljanje slovenačkih masa, i to putem borbe za oslobođenje i ujedinjenje naroda. Sastavni deo te odluke je bila pretpostavka da će se nosioci protivnarodne politike u predaprilskoj Jugoslaviji obelodaniti kao antinarodni i petokolonaški elementi, i u oslobodilačkoj borbi. Oslobodilačka borba, dakle, kao način političke diferencijacije, kao način da se narod oslobodi od svoje reakcije.

Majsko savetovanje KPJ u Zagrebu — koje je komunistima svake zemlje u Jugoslaviji odredilo borbene zadatke i specifične

ciljeve, u skladu sa njihovim posebnim položajem — slovenačkim komunistima je uputilo dve osnovne poruke:

„Okupljati slovenački narod u svim okupiranim područjima, pa i u onim koja su u prošlom imperijalističkom ratu bila oduzeta Sloveniji, u borbu protiv okupatora i okupatorskih zvjerstava."

„Komunisti Slovenije moraju biti ona spona koja će spajati borbu slovenačkog naroda sa borbom svih ostalih naroda Jugoslavije za njihovo nacionalno i socijalno oslobođenje."[364]

Prva misao je ponovila stanovište komunističkog pokreta još iz ranijih decenija, odnosno da pravo na samoopredeljenje za slovenački narod znači i pravo na ujedinjenje njegovih delova, razdvojenih državnim granicama posle prvog svetskog rata. To stanovište je bilo osnovna sadržina izjave komunističkih partija Jugoslavije, Italije i Austrije još iz 1934. Oslobodilački pokret Osvobodilne fronte je, u principu i praktički, bio organizovan na celokupnoj slovenačkoj etničkoj teritoriji.[365]

Drugi aspekt prava slovenačkog naroda na samoopredeljenje, tj. odlučivanje za državni savez sa ostalim narodima Jugoslavije, izrazio se već u prvim mesecima borbe.[366] Parole oslobodilačke borbe, koje je OF objavila 15. juna 1941, naglašavaju slogu i jedinstvo jugoslovenskih naroda. Proglas CK KPS, od 22. juna 1941, govori o borbi Slovenaca, ujedinjenih sa svim narodima Jugoslavije. Proglas Vrhovnog plenuma OF, od 28. jula 1941, konstatuje da se sloga i jedinstvo porobljenih naroda Jugoslavije realizuju zajedničkim otporom. U konkretizaciji samoopredeljenja, naročito je značajna odluka Vrhovnog plenuma OF, od 16. septembra 1941, koja kaže da Slovenački narodnooslobodilački odbor, kao jedini predstavnik slovenačkog naroda u vreme oslobodilačkog rata, realizuje slogu i jedinstvo naroda Jugoslavije time što stupa u stalnu vezu sa istim predstavnicima drugih naroda Jugoslavije. U isto vreme je SNOO odlučio da se sve slovenačke partizanske čete uključuju u narodnooslobodilačke partizanske odrede Jugoslavije, kao njihov sastavni deo i pod vrhovnom komandom Glavnog štaba Jugoslavije. Najviši uspon u tom razvitku u 1941. godini znači programska odluka Osvobodilne fronte, doneta 1. novembra 1941. U njoj se kaže da Osvobodilna fronta stoji na stanovištu prirodne i sudbinske zajednice jugoslovenskih naroda i da ne priznaje rasparčavanje Jugoslavije, te da će svim snagama delovati na uspostavljanju sloge i jedinstva njenih naroda. Ta autoritativna programska izjava i odluka

[364] Kao nap. 306.

[365] J. Pleterski, *Osvobodilna fronta in program Zedinjene Slovenije,* publikacija pod nap. 290.

[366] France Škerl, *Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941—1943,* publikacija pod nap. 356.

Osvobodilne fronte bila je povod Titu da, 1. decembra 1943, u razgovoru sa slovenačkom delegacijom u Jajcu,[367] naročito istakne ulogu slovenačkog naroda u dokazivanju da priznanje prava na samoopredeljenje ne vodi međusobnom cepanju jugoslovenskih naroda. „Zasluga Slovenaca je što su oni prvi postigli to jedinstvo i dali ostalim narodima taj primer, . . . da su Slovenci dali odlučan udeo jugoslovenskom jedinstvu."

Uslovi za razvijanje oružane borbe i ustanka u Sloveniji su bili teški. S jedne strane, geografski položaj u neposrednom dodiru sa glavnim okupatorskim državama. Karakteristične su, u tom pogledu, poruke, koje je CK KPJ, 27. marta 1942, uputio iz Foče slovenačkom narodu: „Ti koji najviše patiš pod okupatorskom čizmom, ti koji si na domaku fašističkih zlikovaca . . ." Ali, bilo je i drugih teškoća za podizanje naroda u borbu. U prvom redu nedostatak ustaničke tradicije. Nezamislive bi, na primer, bile reči iz proglasa skupštine crnogorskih rodoljuba u Ostrogu, na terenu Slovenije! Velike seljačke bune u 16. i 17. veku, bile su jedini prethodnik partizanskom ratovanju. Iz najnovijeg vremena, živela je tradicija pobuna slovenačkih vojnika u 1918, dobrovoljaca u srpskim odnosno jugoslovenskim jedinicama za vreme prvog svetskog rata, a takođe i tradicija oružane akcije za narodno spasavanje slovenačkog dela Koruške u 1918. i 1919. godini. Još se i danas ponekad naglašava neratnički „karakter" Slovenaca. No, nema tog naroda koji ne bi osetio stvarnu potrebu da živi slobodan. Osvobodilna fronta, naročito aktivnost komunista u njoj, tu želju su ne samo izrazili već postojano i organizovano pretvarali u borbu, najpre organizovanog radništva i omladine, pa zatim sve više i više i širih slojeva naroda. Moglo bi se reći da je ustanak u Sloveniji, po svom početku i po daljem rastu, bio među svima u Jugoslaviji najviše rezultat političke i organizacione akcije.

Koliko god je u početku bilo skepse u pogledu efikasnosti Slovenaca kao vojnika, ta je skepsa brzo nestajala, kako u svesti samih Slovenaca, tako i u očima jugoslovenskog vojnog i političkog rukovodstva. Čitavo ratovanje Slovenaca, od 1941. pa sve do kraja rata, ima jednu karakteristiku na koju treba ukazati. To je bila čvrsta rešenost da se nikad ne dozvoli da slovenački partizani budu proterani sa domaćeg tla. Iako je u kritičnim danima slovenačkom rukovodstvu upućen savet da evakuiše snage iz Slovenije, uvek se nalazio način da se afirmiše prisutnost odreda i brigada u Sloveniji, a time i prisutnost jugoslovenske revolucije, sve do zapadnih i severnih granica slovenačkog jezika. Ni u

[367] Prva objava u „Naši razgledi", Ljubljana, 23. novembar 1963. — Vidi: Slobodan Nešović — Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941—1945,* Beograd 1983, str. 459.

jednom trenutku Slovenija nije doživela evakuaciju. Da bi se shvatilo, šta je to za narod značilo, trebalo je samo čuti, kako se zanosno pevala omiljena pesma o brigadama:

Dokler tu so brigade,
kdo nam zemljo ukrade?
Na Slovenskem smo mi gospodar!

(Sve dok su tu brigade,
ko da nam zemlju ukrade?
Na slovenskoj zemlji
smo mi gospodar!)

Dva faktora su doprinosila toj postojanosti. Jedan je bio razvijanje borbe kolikogod je moguće ravnomerno na celokupnoj teritoriji naroda, bez obzira na stare i nove podele, tj. borbeno ostvarivanje ideala ujedinjene Slovenije. A drugi je bio sistematsko političko organizovanje terena i celokupnog oslobodilačkog delovanja kroz OF.

Poznato je da je CK KPJ, u jesen 1941. i u početku 1942, imao, na osnovu oskudnih informacija, dosta slabo mišljenje o položaju i razvitku borbe u Sloveniji. No, kad se Kardelj vratio u svoj kraj, javljao je Titu (29. mart 1942) upravo u suprotnom smislu: „Iskreno rečeno, nikad u svom životu nisam mislio, da su Slovenci sposobni tako se boriti."[368] Tada je upravo počinjao prolećni i letnji razmah ustanka. Pred zimu 1942/43, kada je okupatorska ofanziva na oslobođenu teritoriju upravo prohujala i kada je reakcija sakupila smelost da se i sa oružanom snagom stavi na stranu okupatora, Kardelj je izveštavao Tita: „Zaista, takvo narodnooslobodilačko delovanje pravi čuda!"[369] Misao o čudu Kardelj je javno zapisao u „Slovenskom poročevalcu", glasilu OF, pod naslovom „Velika pobeda Osvobodilne fronte".[370] Istinsko čudo je bila OF. Ona je menjala uvrežene poglede na nacionalni karakter Slovenaca. Baš tada je Kardelj i napisao one reči koje su kasnije postale krilatica; reči o narodu, koji je postao narod junaka. No, to „čudo" je počelo menjati i dotadašnje poglede komunista na puteve revolucije.[371]

[368] *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* 1, „IZDG", Ljubljana 1962, str. 323.

[369] Zbornik II/7 dok. 24.

[370] *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča,* „IZDG", Ljubljana 1963, str. 302.

[371] Fenomen Osvobodilne fronte je kompleksno sagledan na naučnom skupu 28—30. april 1966. Materijali publikovani u „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 6, „IZDG", Ljubljana 1966. — Materijali još jednog skupa o OF, iz 1972. godine, u istoj publikaciji god. 11—12, Ljubljana 1971—1972, str. 5—141. — Vidi i D. Živković, delo pod nap. 260.

U Ljubljani, gde je okupator prividno imao svu vojnu i političku snagu u svojim rukama, Osvobodilna fronta je stvorila, na osnovu političke organizacije ljudi, vlast države u državi, koja je bila potpunija od bilo koje ranije vlasti u istoriji tog grada. U unutrašnjosti su izrastale partizanske jedinice, uz oslonac na teren koji je organizovala Osvobodilna fronta. Stvorena je obimna oslobođena teritorija, koju je Osvobodilna fronta efikasno organizovala i vodila, uprkos njenoj privrednoj i socijalnoj zaostalosti. Ni velika okupatorska „roška ofanziva", ni oružana pojava bele garde, nisu mogle da ugroze ili unište narodnooslobodilački pokret, ni politički ni vojnički. Davno su objavljeni dokumenti o tome kako je Kardelj o svemu izveštavao Tita i, protiv pogrešnih prikaza nekih izveštača, objašnjavao iskustvo u Sloveniji upoređujući to iskustvo sa onim u Srbiji. Razlika je nastajala baš usled postojanja Osvobodilne fronte. Neposredno posle ofanzive, on je pisao: „Naš sadašnji položaj u mnogočemu je sličan položaju u Srbiji posle pada Užica, sa tom razlikom, da je položaj u masama samim za nas mnogo povoljniji nego što je bio u Srbiji . . . Sada se pokazao sav značaj naše OF. Ako toga ne bi bilo, mi bi danas bili u potpuno jednakom položaju, u kakvom je bila Srbija posle ofanzive u prošloj godini. No, kod nas mase se nisu pokolebale." Kasnije, kad je izveštavao o uzroku, zašto se slovenačko rukovodstvo nije odlučilo za povlačenje partizanskih jedinica iz Slovenije, već je prešlo na osnivanje brigada i pripremilo prelazak partizanske vojske u novu ofanzivu, Kardelj je zapisao: „Zaista, mogli bi da doživimo istu sudbinu, koju su doživele naše čete u Srbiji po našem odlasku . . . No, ja sam bio čvrsto ubeđen, da značajni rad OF ne može da ostane bez posledica. U Srbiji smo imali vojsku, no nismo imali OF, nije bilo masovne podrške. Kod nas je svega toga bilo . . . Pobedu nam je omogućila OF."[372]

Vrhovni štab je prihvatio te vojne i političke ocene, što se pokazalo sledeće godine, u vreme bitke na Neretvi. „Vrhovni štab — rekao je Tito na Petom kongresu KPJ — je sa pet divizija (. .) uzeo na sebe sav teret, tako da su druge divizije i partizanski odredi mogli ostati na svom terenu kako u Bosni, tako i u Hrvatskoj i Sloveniji, zbog čega je i bilo moguće odmah poslije toga ponovo očistiti od neprijatelja čitavu teritoriju koju smo bili napustili."[373]

Kada je, novembra 1942, Boris Kidrič analizirao pojavu bele garde, između ostaloga, on je zapisao: „Dok je petokolonašima drugde u Jugoslaviji uspelo da potpire građanski rat već u ranim

[372] Knjiga pod nap. 370, str. 7, 20, 523—524 (izveštaji Edvarda Kardelja Josipu Brozu Titu od 20. septembra, 7. oktobra i 7. decembra 1942).

[373] Publikacija pod nap. 314, str. 113.

razdobljima oslobodilačkog pokreta, to je slovenačkoj beloj gardi uspelo takvo najgore izdajstvo tek onda, kada slovenački oslobodilački pokret prelazi — zajedno sa čitavim razvitkom u svetu — u svoju odlučujuću fazu . . . Pravilna politika OF i KPS prinudila je belu gardu da svoj poslednji, istorijski svakako neizostavni korak, učini tek u okolnostima, koje su za nju najnepogodnije, iako su one istovremeno za slovenački narod najteže."[374] — Interesantno je primetiti da je i na osnivačkom kongresu KP Srbije u maju 1945. Petar Stambolić uporedio političku strukturu NOB-a u Srbiji sa tom strukturom u Sloveniji.[375]

Pomenućemo, na drugom mestu, do kakvih teorijskih zaključaka je Kardelj došao, proučavajući prilike u Sloveniji 1942. On je video da je radnička klasa tu postala vodeća snaga svoga naroda pomoću OF i zaključio da je ona time preuzela odgovornost za sam narod. To je praktički značilo, odgovornost za dalji razvitak Osvobodilne fronte. Sazrelo je bilo shvatanje da narodnofrontovska zamisao iz predratnih godina ne mora da služi samo na tzv. prvoj etapi, već da je to politička formacija kojom će radnička klasa da pobeđuje i u narednoj etapi, odnosno da pomoću nje revoluciju sprovodi kao jedinstven proces, bez etapa. Koalicioni tip OF je bio zamišljen kao rešenje za prvu etapu. Još u ono vreme, OF se u svojoj bazi, u najvećoj meri, konstituisala kao jedinstven pokret naroda, bez obzira na ranija politička i idejna uverenja. Kardelj i Kidrič su, u jesen 1942, koncipirali brži unutrašnji razvitak Osvobodilne fronte u pravcu njenog prerastanja u jedinstveni pokret, što će obezbediti da OF kao celina, čuvajući svu njenu širinu, bude faktor konačne pobede nad nacionalnim izdajstvom, koje je istovremeno i kontrarevolucija. Da će OF, kao celina, biti faktor osvajanja odlučujućih pozicija radničke klase u društvu, a za dalji revolucionarni socijalni razvitak. U prvim mesecima 1943. poznatom Dolomitskom izjavom, postignut je sporazum sa osnivačkim grupama u vrhu Osvobodilne fronte da one odustanu od namere, koju ni do tada nisu imale, na stvaranju vlastite partijske organizacije; one su tada, u punoj meri, priznale rukovodeću ulogu KP Slovenije.[376] Dolomitska izjava, gledano sa stanovišta nekomunističkih grupa u OF, znači njihovo odricanje od bilo kakvog sukobljavanja u budućem revolucionarnom društvenom razvitku, i to u prilog i u interesu nacionalnog oslobođenja. Nekomunističke osnivačke grupe su, na taj način, učinile veliku uslugu narodu, koga su poštedele od eventualnih sukoba, a

[374] Publikacija pod nap. 370, str. 259.
[375] Publikacija pod nap. 294, str. 122—123.
[376] *Dokumenti ljudske revolucije* 5, „IZDG", Ljubljana 1978. — Janko Prunk, *Pluralizem v OF kot zgodovinsko vprašanje (Ob razpravah o Dolomitski izjavi)*, „Naši razgledi", Ljubljana, 1984, br. 4, str. 99.

time i same sebi. One su se integrisale u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje naroda i time izbegle opasnost da iz njega budu izdvojene u eventualnom, narodu nametnutom, sukobu.[377]

Takav rano razvijeni koncept o putu revolucije u Sloveniji, koncept o jedinstvenom procesu, vođenom maksimalnom širinom u Osvobodilnoj fronti, pobudio je, izgleda, skepsu u krugovima upravo raspuštene Kominterne. Tim povodom Boris Kidrič je, u jesen 1944, napisao opširan izveštaj o fenomenu Osvobodilne fronte, poznat pod nazivom „Izveštaj za Moskvu".[378] Iz tog dokumenta, koji predstavlja vanrednu istorijsku analizu, pominjemo samo argumentaciju protiv prigovora da širina Osvobodilne fronte sputava razvitak klasne dinamike, klasne logike. Kidrič je naglašavao da svenarodni karakter Osvobodilne fronte nikako nije u suprotnosti sa delovanjem klasne dinamike. No, on dodaje istorijski i ljudski značajnu misao: svenarodni karakter OF ne samo što nije u suprotnosti sa delovanjem klasne dinamike, jer se ona razvija nesputano, ali je svenarodni karakter OF takva *činjenica koja delovanje klasne dinamike demokratizuje.* Osvobodilna fronta omogućuje demokratski karakter klasne diferencijacije. Ona omogućava da se od klasno uslovljene reakcije odvoje svi oni širi slojevi i pojedinci koji klasno reakciji ne pripadaju.

To je bila misao, koju je ukratko izrazio i Kardelj na Kočevskom zboru, konstatujući, da širina Osvobodilne fronte, kao i u njoj sklopljeno jedinstvo demokratskih struja, omogućuju novu budućnost naroda, „bez velikih potresa".[379]

U stvari, razvitak NOB u Sloveniji je, na novom kvalitetnom nivou, afirmisao ideju, koja je, još u jesen 1941, izražena u programu Osvobodilne fronte: „Posle narodnog oslobođenja zavešće Osvobodilna fronta doslednu *narodnu demokratiju.* Sva pitanja, koja idu preko okvira narodnog oslobođenja, rešavaće se na dosledan *narodno demokratski* način." Tako je zaokružena ona koncepcija revolucije, koja je, tada i kasnije, još i posle konfrontacije sa Informbiroom, nazivana *„narodna revolucija".*[380]

Koncepcija narodne revolucije, narodne demokratije, narodnodemokratske države, to su revolucionarni oblici, koji su evoluisali iz predratnih narodnofrontovskih osnova u toku same jugoslovenske narodnooslobodilačke i revolucionarne borbe. Činjenica

[377] J. Pleterski, studija o B. Kidriču i OF pod nap. 280, str. 192.

[378] B. Kidrič, delo pod nap. 268.

[379] Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji,* knj. 3, „Cankarjeva založba", Ljubljana 1973, str. 91.

[380] Uporedi G. Mijunović, *O terminima: narodni ustanak, NOB, NOR, NOP, NOF, narodna revolucija, socijalistička revolucija. Pokušaj pojmovne definicije,* „Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu", Sarajevo 1961, str. 129—161.

što je kasnije tu „narodnodemokratsku" oznaku preuzimala i politika komunističkih partija u nekim drugim zemljama, kada su one u sasvim drugačijim posleratnim uslovima, a na pobedničkim bajonetima i pod zaštitom Crvene armije, sprovodile revolucionarne promene u tim zemljama, ne može se uzeti kao argument za tvrdnju da je naziv „narodna revolucija", odnosno koncepcija „narodne vlasti" u Jugoslaviji nešto sa strane nametnuto.[381] Protok ideje je išao upravo obrnutim pravcem. Raspravljajući 1967. o tipu jugoslovenske revolucije, nazvane narodnom revolucijom, Boris Ziherl je zaključio da ne sam naziv revolucije, već rezultati do kojih je ona dovela, tu revoluciju „potvrđuju kao socijalističku revoluciju".[382] Današnje totalno napuštanje oznake „narodna" za jugoslovensku revoluciju, može se objasniti okolnostima sukoba sa Informbiroom i to nije samo rezultat sociološkog izučavanja. No, gledano sa stanovišta istorije, takvo napuštanje nije opravdano i, u izvesnom smislu, znači odricanje od vlastitih istorijskih korena.

Ako se, makar letimično, osvrnemo na još neke specifične karakteristike nacionalno-izdajničke kontrarevolucije u Sloveniji, možemo kao polaznu tačku uzeti i zapažanje Edvarda Kocbeka, zapisano u njegovom dnevniku 1. septembra 1942: „Kod nijednog naroda . . . nije se nacionalna problematika tako zakonomerno povezala sa društvenom, kao što je to kod Slovenaca". Slovenačka „bela garda" je, pre svega, regrutovana iz krugova bivše klerikalne stranke, a njoj se priključila i „plava garda", tj. četnički orijentisani elementi. Posle kapitulacije Italije, nemačka vlast je iz svih tih heterogenih struja sastavila jedinstvenu vojnu formaciju, pod nazivom „Slovensko domobranstvo", neposredno podređenu nemačkoj komandi i vezanu zakletvom Hitleru za sudbinu nacističke Nemačke i evropskog „novog poretka". Bela garda je nastajala udruživanjem najreakcionarnijih i fašistoidnih elemenata iz svih tradicionalnih slovenačkih političkih tabora. Baš je maksimalna širina OF iznudila diferencijaciju u svim tim taborima, tako reći, bez ostatka. Zbog širine OF, nacionalno izdajnička kontrarevolucija u Sloveniji imala je, među svima u Jugoslaviji, „najčistiji" klasni karakter. Nacionalnih momenata u ovoj diferencijaciji, na kraju krajeva, nije više ni bilo.* Samo je prividan

[381] Vidi nap. 295.

[382] Boris Ziherl, *Dve obletnici,* „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 7, Ljubljana 1967, br. 1—2, str. 18.

* Slovenačkim predstavnicima u Šubašićevoj vladi, koji su računali da će moći da nagovore belogardističke „domobrance" da pređu na stranu NOVJ (ovi političari su se nadali da će time spasti pozicije Slovenske ljudske stranke u novoj Jugoslaviji), odgovorili su emisari „bele garde", na sastanku 12. avgusta 1944. u Italiji, da to apsolutno ne dolazi u obzir.

paradoks činjenica da pokret koji karakteriše najveća širina, postiže najizrazitiju klasnu diferencijaciju u naciji.

I u Sloveniji je kapitulacija Italije donela narodnooslobodilačkom pokretu novi veliki zamah. No, svi fundamentalni politički procesi već su bili daleko odmakli još pre tog događaja. Kapitulacija se politički najjače izrazila u pojavi, tako reći, totalnog narodnooslobodilačkog ustanka naroda Slovenačkog primorja i Istre. Ta područja su još i ranije bila zahvaćena borbom, kako u političko-organizacionom tako i u vojnom smislu, pa je to sada bila osnova ustanka, koji je dostigao toliku širinu i jačinu, da je nemačka komanda neko vreme verovala da ima posla sa dolaskom operativne grupe jedinica Vrhovnog štaba.[383a] Baš na ovom sektoru se već dotle, a još mnogo više u narednim mesecima, pokazalo da pokret ima, na ovom najisturenijem jugoslovenskom području, odliku vanredne otvorenosti za antifašističku borbenu saradnju sa susednim Italijanima.

Najvažniji događaj u to vreme su izbori i sastanak Zbora delegata slovenačkog naroda, u Kočevju, od prvog do trećeg oktobra 1943.[383b] Na zboru je učestvovalo 572 izabrana delegata, uz brojne delegacije i goste. Na zasedanju je svečano izraženo da slovenački narod u novu Jugoslaviju stupa „vlastitom voljom, oslonjen na svoje pravo na samoopredeljenje". U budućoj Jugoslaviji slovenački narod će predstavljati posebnu federativnu jedinicu, u kojoj će on biti sam svoj gospodar. Izabrana je i delegacija za Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu, kojoj su i data takva uputstva.

U Kočevju je, kao predstavnik CK KPJ, bio i Milovan Đilas. On je jedini, od oficijelnih gostiju, napisao posle rata svoje utiske, koji imaju dokumentarni karakter. Narodnooslobodilačka borba Slovenaca je, prema njemu, imala jednu veoma izrazitu posebnost. Ni u jednoj drugoj jugoslovenskoj zemlji, ni kod jednog drugog jugoslovenskog naroda nije bilo toliko žive svesti i volje, toliko duboko osećane potrebe za stvaranjem vlastite državnosti, koliko u

Izjavili su da su partizani primarno zlo, najgori neprijatelj, protiv koga treba nastaviti borbu pa nek se desi štogod bilo; u borbi protiv partizana nisu važni ni nacionalni interesi (dobijanje Slovenačkog primorja) ni čast naroda. Učesnik u tom razgovoru, profesor Izidor Cankar, tada još katolički sveštenik, zapisao je u svoj dnevnik: „Nisam mogao ni zamisliti da su oni toliko duboko zagazili u izdajstvo; oni su za mene politički likvidirani za uvek."[383]

[383] Izidor Cankar, *Londonski dnevnik 1944—1945,* predobjava „Nedeljski dnevnik", Ljubljana, 28. april i 5. maj 1985, knjiga izlazi u „Državnoj založbi Slovenije", Ljubljana.

[383a] Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in NOB v Sloveniji jeseni 1943,* „Obzorja", Maribor 1967, str. 376.

[383b] Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne vojne v Sloveniji,* knj. 3, „Cankarjeva založba", Ljubljana 1973, str. 92.

Sloveniji i kod Slovenaca. Prema tom očevidcu, nikakve borbe ovde ne bi ni bilo, da njene vođe nisu i sami bili ubeđeni da ona nosi prekretnicu u nacionalnoj sudbini Slovenaca. Jednodušno stremljenje ka državnosti, za slovenački narod je značilo konačno ispunjenje ciljeva nacionalnog pokreta, a istovremeno i početak socijalizma. Posle rata, kaže taj isti očevidac, bilo je i glasnijih i oduševljenijih zborova u Jugoslaviji, ali nije bilo nijednog koji bi bio tako spontan, tako nedvoumno jednodušan koliko ovaj, kočevski.

3. GDE I KAKO JE JUGOSLAVIJA NEPREKIDNO POSTOJALA

Geslo o zajedničkoj državi ravnopravnih, dobrovoljno ujedinjenih, naroda Jugoslavije se bezbroj puta javlja u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije i narodnooslobodilačkog pokreta. Na primer: „Slobodna, bratska zajednica", stvorena „na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije" — u proglasu CK KPJ, 15. aprila 1941; „ujedinjenje naroda Jugoslavije u bratsku, ravnopravnu državnu zajednicu" — u Titovom članku o nacionalnom pitanju, od decembra 1942; „stvarna i prava demokracija (. . .) slobodna, neovisna i bratska zajednica" — u proglasu AVNOJ-a narodima Jugoslavije, od 27. novembra 1942. I mnoge druge, istovetne ili istoznačne sintagme. Nedvosmisleno je, kao oblik takve zajednice, nagoveštavana federacija. Takvo tumačenje je bilo i prirodno, ako ga posmatramo u svetlosti politike KPJ još pre 1941. godine. Pa ipak, reč „federacija", nije se nikad, pre novembra 1943, pojavljivala u izjavama CK KPJ i najviših organa tokom narodnooslobodilačke borbe. To je 1972. primetio i Edvard Kardelj: „Ustanak, takođe, nije formalno proglasio federaciju, iako se izjasnio za princip samoopredeljenja naroda."[384]*

Takav postupak nije bio slučajan, verovatno je bio dobro promišljen. Jer, postojale su želje i predlozi da se još mnogo ranije progovori o uređenju Jugoslavije kao o federaciji. Ako je Vrhovni plenum Osvobodilne fronte u Sloveniji, još u jesen 1941, izjavio da zbog toga što stoji "na stanovištu prirodne i sudbinom vezane zajednice jugoslovenskih naroda, ne priznaje komadanje Jugoslavije, te deluje svim snagama za slogu i jedinstvo naroda Jugoslavi-

[384] Edvard Kardelj, *Tito na istorijskim raskrsnicama socijalističke revolucije jugoslovenskih naroda*, „Borba" 26—31. maj 1972. i brojne druge objave.

* Federativna zajednica jugoslovenskih naroda kao cilj NOB-a pomenuta je u diskusiji na osnivačkom zasedanju AVNOJ-a u Bihaću.[385]

[385] Vladimir Kartov, *Konstitutivni elementi u procesu stvaranja jugoslovenske federativne zajednice u periodu između I i II zasedanja AVNOJ-a*, „AVNOJ i savremenost", „Oslobođenje", Sarajevo 1984, str. 106.

je", onda je takav stav, svakako, obuhvatao i očekivanje federativnog uređenja Jugoslavije. Titovo pismo Izvršnom odboru OF, od 1. avgusta 1942, o jemstvima slovenačkom narodu, ipak je u okviru širih formulacija o ravnopravnosti i bratstvu naroda Jugoslavije. Upravo u to vreme, Ivo Lola Ribar izveštava Tita iz Zagreba o tome kako, zbog pobeda saveznika i narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj, „opšta tema razgovora nije više, ‚ko će pobijediti', već ‚šta će sutra biti s nama'. Pitanje o budućnosti Hrvatske, Jugoslavije, o političkom ustrojstvu zemlje (. . .) su u svačijim ustima, i naša partija moraće, što prije naći formu da svoj stav po njima učini poznatim masama".[386] Uprkos takvom predlogu, o federaciji još nije bilo reči, mada je već sazrevala odluka „da stvorimo nekog konkurenta onima iz Londona", to jest AVNOJ.[387]

U proglasu Prvog zasedanja AVNOJ-a narodima Jugoslavije je razgovetno naznačena struktura buduće državne zajednice („za slobodnu i bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije"), ali ni u njemu nije direktno spomenuta federacija. I u tada neobjavljenom nacrtu uredbe o sastavu Veća narodnog oslobođenja i njegovog izvršnog organa (taj nacrt su sastavili M. Pijade i V. Masleša), sasvim se kratko kaže: „U Veću su zastupljeni svi narodi Jugoslavije".[388] Za takvo suzdržavanje su sigurno postojali određeni razlozi. Bar dva možemo pretpostaviti, jedan načelne, a drugi taktičke prirode.

Pravo nacija na samoopredeljenje, na kojem je KPJ celo vreme gradila svoju politiku, sadrži i pravo na suverenu odluku o svim mogućim oblicima samoopredeljenja, kako otcepljenja tako i federativnog ili nekog drugog oblika ujedinjenja. Otcepljenje, svakako, nije bilo u interesu nijednog naroda Jugoslavije, niti u interesu revolucije niti u duhu same revolucionarne koncepcije jugoslovenskih komunista. No, pravo nije pravo, ako je u načelu ograničeno. Stoga, Komunistička partija formalno nikad nikome nije programski propisivala ma kakav oblik samoopredeljenja, otkako je 1934. odustala od stava o obaveznom otcepljenju. S druge strane, kao što je to Tito i naglasio u svom članku o nacionalnom pitanju od decembra 1942, samoopredeljenje naroda nije neki formalni akt već učešće u narodnooslobodilačkoj borbi. „. . . To pravo — piše Tito — svaki narod stiče, s puškom u ruci, u ovoj današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi." Činjenica je da je, u vreme kada je Tito pisao taj članak, razvitak te borbe na

[386] Zbornik II/5, str. 191.

[387] Zbornik II/6, str. 269 (23. oktobar 1943).

[388] Slobodan Nešović, *Dokument o prvoj zamisli sazivanja bihaćkog skupa i međunarodni aspekt priprema Prvog zasedanja AVNOJ-a,* prilog u publikaciji pod nap. 356, str. 424—425.

pojedinim nacionalnim područjima Jugoslavije još bio neravnomeran, iako nije postojalo nijedno na kojem oružana narodnooslobodilačka borba nije bila već započeta. Političko konstituisanje narodnooslobodilačkog pokreta na pojedinim područjima, međutim, bilo je još neravnomernije, pa je i to, verovatno, bio jedan od razloga što rukovodstvo NOP-a nije požurivalo izjašnjavanje o budućoj formi državnog uređenja. Karakteristična je činjenica da su prvi o federaciji progovorili vrhovni organi NOB pojedinih naroda, izražavajući nacionalno samoopredeljenje: ZAVNO Hrvatske i Zbor delegata slovenačkog naroda.

Prilikom osnivanja AVNOJ-a, CK KPJ je odlučio da ubrza proces nastajanja federacije putem izražavanja političke volje narodnooslobodilačkog pokreta pojedinih naroda. Dao je inicijativu za osnivanje nacionalnih antifašističkih veća tamo gde još nisu bila formirana ili gde su privremeno prestala delovati zbog otežanih prilika. U vreme između Prvog i Drugog zasedanja AVNOJ-a, svoja zasedanja su održala: Zemaljsko antifašističko vijeće Hrvatske (13—14. jun i 12—15. oktobar 1943), ZAVNO Crne Gore i Boke (15—16. novembar 1943), ZAVNO Sandžaka (20. novembar 1943), a u Sloveniji, gde je još od 1941. kontinuirano postojao Vrhovni plenum OF, sastao se (1—3. oktobar 1943) novoizabrani kočevski Zbor delegata slovenačkog naroda. Za razvitak u Makedoniji, posebno je značajno osnivanje CK KP Makedonije, početkom marta 1943. kao i manifest Glavnog štaba NOV i PO Makedonije, od oktobra 1943.

Sve to je bio dokaz realnosti onoga što su 8. februara 1943. izjavili pred svetskom demokratskom javnošću, Vrhovni štab i AVNOJ, o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno da taj pokret „priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba i Makedonaca, Crnogoraca i drugih", te da je upravo takav narodnooslobodilački pokret jemstvo da će biti izborena nacionalna prava svih naroda Jugoslavije.[389] Međutim, formalno uzev, rukovodstvo NOP-a je prvi put direktno progovorilo o Jugoslaviji kao federativnoj državi uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a (proglas CK KPJ jugoslovenskoj javnosti, od 7. novembra 1943. kao i govor Milovana Đilasa istog dana, na akademiji u Jajcu, povodom godišnjice oktobarske revolucije). To je omogućilo Moši Pijade da u biltenu Tanjuga (18. novembar 1943) napiše: „Naši narodi stvorili su bez velikih ceremonija, ali u slavnoj borbi i sa teškim žrtvama, svoju novu otadžbinu kao zajednicu slobodnih ravnopravnih naroda. Tu je već njihova nova država, tu je u suštini već stvorena federacija južnoslovenskih naroda. Potrebno je tako reći da se to samo konstatuje . . ."[390]

[389] Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb 1963, str. 109.
[390] Zbornik II/11, str. 94.

Drugi razlog za odgađanje izjave o federaciji, svakako, bili su obziri prema međunarodnim prilikama, tj. zbog tadašnjeg odnosa savezničkih država prema izbegličkoj vladi. Odgađanje izjave o federativnom uređenju je neko vreme bilo slično odgađanju proglašenja republike u vreme posle pobede. Ali, kada su, u proleće 1943, zapadne sile same savetovale izbegličkoj vladi da objavi nova demokratska, politička i nacionalna načela, te kada je vlada Slobodana Jovanovića (21. jun 1943) izjavila da će kraljevina Jugoslavija biti preuređena u federaciju Srba, Hrvata i Slovenaca, takvi obziri su mogli otpasti.[391]

Pitanje izjava o federaciji je, naravno, bilo povezano i sa pitanjem pozivanja rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta na državni kontinuitet Jugoslavije u međunarodnim odnosima. Tačnije, trebalo je razjasniti šta znači međunarodno priznavanje (od strane antihitlerovske koalicije i nezaraćenih zemalja) državnog kontinuiteta Jugoslavije u odnosu na međunarodno priznavanje revolucionarnih promena u samoj zemlji. To pitanje je ostalo dugo otvorenim, definitivno se rešavalo i rešilo tek u drugoj polovini 1944. i početkom 1945. godine. Drugim rečima, otvoreno je bilo pitanje: hoće li međunarodni status i pravni kontinuitet jugoslovenske države poslužiti novoj Jugoslaviji da se međunarodno afirmiše, ili će taj status biti sredstvo međunarodne reakcije da opravdava svoje intervencije u revolucionarno promenjenu Jugoslaviju. Nije samo sećanje na intervencionističko delovanje međunarodne reakcije protiv Sovjetske Rusije pobuđivalo takvo pitanje. Bilo je novih znakova za takvu mogućnost. Pre svega, politika emigrantske jugoslovenske vlade i zaštita koju je ona uživala u Velikoj Britaniji i SAD, a prema toj istoj vladi, sa mnogo taktičkih obzira, odnosio se i Sovjetski Savez. Odgovor na ta pitanja nije bila stvar pravne nauke, već samog stvarnog razvitka borbe. Kada je posle sklapanja sporazuma Tito—Šubašić, u jednom partijskom rukovodstvu bilo izraženo mišljenje da je Šubašićeva vlada na taj način „priznala zakonitost našim centralnim ustanovama", CK KPJ je takvo mišljenje energično ispravio: „Zakonitost smo mi stekli svojom snagom i borbama, pod određenim povoljnim međunarodnim uslovima . . ." (17. septembar 1944).[392]

Pitanje međunarodnog pravnog kontinuiteta Jugoslavije, moglo je, dakle, imati uticaja i na razvitak narodnooslobodilačkog pokreta i borbe u zemlji, na učvršćenje i odbranu već stečenih tekovina nove Jugoslavije. Stoga mu je rukovodstvo NOP-a

[391] Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, str. 195. — Usporedi i Edvard Kardelj, 19. juni 1943, Zbornik II/9, str. 400.

[392] Zbornik II/14, dok. 144.

moralo posvećivati određenu pažnju, u svim fazama razvoja naše borbe. Počev od onog momenta kada je četnički pokret pokušao da rat u Jugoslaviji pretvori u građanski rat pod okriljem okupatora, što bi rukovodstvo NOP-a sve više primoravalo na radikalniji prelazak na alternativu „druge etape". Poznato je da je sam razvitak borbe stvarao mogućnost takvih dilema. Od kraja 1941. pa nadalje, narodnooslobodilačka borba se na pojedinim područjima Jugoslavije razvijala veoma neravnomerno. Glavnina NOV-a se povukla iz Srbije, u toj zemlji je usledilo opadanje ustanka. Slična oseka je nastupila u 1942. u Crnoj Gori, u Hercegovini, u Istočnoj Bosni. Ustanak u Makedoniji je trebalo ne samo vojno već i politički ponovo afirmisati. U Sloveniji je, u leto 1942, započela velika ofanziva italijanskog okupatora, praćena jakim prodorom bele garde i njenih oružanih formacija, pa je pretila opasnost da se i ovde ponovi razvitak u Srbiji i Crnoj Gori. Još sredinom avgusta 1942, Edvard Kardelj je, na primer, pisao delegatu CK KPJ u Hrvatskoj, Vladimiru Popoviću, u vezi sa tom opštom opasnošću: „Bilo bi — piše on — vrlo pogrešno uspavljivati se da smo glavno već postigli. Još uvek postoji mogućnost da nam se situacija izvuče iz ruku. . ."[393] Uprkos tome, još bi na početku marta 1942, došlo do jedne izjave rukovodstva NOP-a međunarodnoj javnosti, koja bi istovremeno značila i deklaraciju o preuzimanju kontinuiteta jugoslovenske državnosti, da razlozi spoljne politike sovjetske vlade nisu opet zadržali takvu izjavu, iako ju je u početku i sama želela. Mislimo na nameravani proglas Vrhovnog štaba narodima okupiranih zemalja Evrope.[394]

Pitanje o kojem govorimo nije državnopravno već jedno od glavnih političkih pitanja revolucinarnog narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji. Sve njegove elemente i suštinu možemo sagledati samo ako ga ne posmatramo kao pitanje o privrženosti ideji jugoslovenske zajednice i državnosti. Takva privrženost rukovodstva jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta je nesporan fakat i on se mora uklopiti u celu analizu, kao suštinska pretpostavka. Reč je o revolucionarnom i klasnom elementu narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, o onom elementu koji je toj borbi davao karakter borbe protiv vraćanja na stare režime, i za pravo *osnovnih* masa svih naroda da u toj borbi izbore uvažavanje svojih vlastitih oslobodilačkih interesa, za pravo nacija da tom borbom i praktički iskoriste načelo samoopredeljenja, za življenje u ravnopravnosti, u zajednici bez bilo čije nacionalne hegemonije. Jednom rečju, u pitanju je bilo kako oslobođenje od okupatora tako i obezbeđenje nacionalnih i

[393] Zbornik II/5, str. 303.
[394] Zbornik II/3 str. 48.

narodnodemokratskih dostignuća u konstituisanju nove Jugoslavije.

Jalov je, naravno, postupak kada se to pitanje razmatra sa merilima današnjice, kada se trudimo da našu socijalističku, samoupravnu, federativnu Jugoslaviju, domovinu slobodnog udruženog rada i slobodnih naroda i narodnosti što više učvrstimo u svim njenim odnosima i kada samo njeno ime označava istorijsko, društveno, kulturno, ljudsko dostignuće i program, dostojan sve naše ljubavi i žrtava. Ali, onda, 1942, bitka protiv okupatora i za tu i takvu Jugoslaviju, bila je još u punom jeku. U prvom planu nije bilo pitanje — da li Jugoslavija, već kakva Jugoslavija. S obzirom na to morale su se procenjivati i mogućnosti i šanse koje je pružala činjenica da međunarodnopravni kontinuitet države postoji: hoće li ona služiti nasilnom obnavljanju starog velikodržavlja, ili će zaštititi novu slobodnu zajednicu, „u suštini novu državu", prema Titovim rečima.

Otuda je subjektivno razumljivo, ali bez objektivne naučne spoznajne sposobnosti, današnje reagovanje jednog istoričara: „Prestanimo da rečju bivša ikako Jugoslaviju nazivamo. Neprekidno postoji, i u svetu službeno priznata, otkako je ujedinjena (1918) . . . Revolucijom preobražena, pa zato uzgred nazivana starom i novom, ali ni ova dva prideva ne pristaju . . ." (itd).[395] To je, čak i ako apstrahujemo nesumnjivu pretpostavku o privrženosti jugoslovenskoj zajednici, teza o pravnom kontinuitetu državnosti, kao ideji koja postoji za sebe, po svom vlastitom razlogu postojanja. Prema toj tezi, ako je do kraja promislimo, revolucija nije odlučivala o opstanku te zajednice, ona je u odnosu na tu ideju nešto sekundarno, nekakav novi kućni red u kući koja je stalno postojala, pa će možda još taj kućni red i preživeti. Ni samoopredeljenje naroda Jugoslavije, izboreno i oživotvoreno u revolucionarnoj narodnooslobodilačkoj borbi, nije, prema toj tezi, nikakav konstitutivni element te državnosti, jer ona postoji neprestano, pa joj to samoopredeljenje nije bitno ni potrebno, već je jedino, recimo, uveličava i ukrašava.

Međutim, fašističko nasilje, razbijanje i okupacija Jugoslavije, bili su i te kako tvrda i krvava realnost. Jugoslavija je realno postojala samo u tome što ni narodi Jugoslavije, ni njihova radnička klasa, ni revolucionarna partija te klase — to nasilje nisu priznali i što su krenuli u borbu da okupatore isteraju i da počiste svo zlo koje se sa njima povezalo. Izbegli predstavnici propalog i poraženog sistema ne bi sami nikad mogli, i pored svih međunarodno-pravnih kontinuiteta, da obnove Jugoslaviju bez nasilja i bez strane pomoći. Ne samo zato, jer su hteli povratak na

[395] Vlado Strugar, *Veselin Đuretić, Vlada na bespuću,* recenzija. „Jugoslovenski istorijski časopis" 20, Beograd 1981, br. 1—4, str. 364.

staro. U prvom redu zato, jer niko drugi, osim novih snaga iz tih samih naroda, ne bi mogao da ponovo otelotvori njihove zajedničke istorijske interese, da ih objedini protiv onoga što ih je u ustaškom i četničkom klanju razdvojilo. Jer, da nije bilo oslobodilačke borbe na inicijativu radničke klase, ne bi bilo ni one klasne solidarnosti reakcije, koja je, naposletku, primorala i četnike i ustaše, i slovenačke belogardiste i crnogorske separatiste i vančomihajloviste da se okupe u jedan front. Bez revolucionarne narodno-oslobodilačke borbe, oni bi i dalje klali. Klali bi i narode, i sebe i Jugoslaviju. Nikakva snaga van revolucionarnog narodnooslobodilačkog pokreta ne bi mogla Jugoslaviju da obnovi bez novog nasilja. Ko bi mogao, da nije bilo Titovih partizana, premostiti strašne bratoubilačke provalije? Ko bi mogao u takvoj situaciji da obnovi onaj osećaj unutrašnjeg oslobađanja, kakav je u dalekoj 1918. godini, bez obzira na sporove oko karaktera samog ujedinjenja, postojao u našim narodima? Ko bi takvo osećanje mogao obnoviti onako, kako je to mostarski pesnik, Aleksa Šantić, tada učinio u svojoj pesmi? Ko bi mogao tako lepo i ljudski, ponovo reći:

Na vrelu bratstva oprasmo očiju vid
I više nismo slepi . . .
Oprasmo mrlje, i krv i greh, i stid,
I sad smo ko bogovi lepi!

Ko?

Sasvim neromantičan i stvaran odgovor na takvo pitanje možemo naći na mestu, gde to možda nikad ne bismo ni očekivali. U jednom razgovoru između dva lica, koja su imala sve razloge i sve sklonosti da nastajanje partizanske Jugoslavije onemoguće i spreče. To je razgovor između Pija XII, rimskog pape, i Randolfa Čerčila, majora i člana britanskog parlamenta, sina britanskog premijera i njegovog pouzdanika u britanskoj misiji kod Vrhovnog štaba NOV i POJ, razgovor vođen 13. juna 1944. godine.

R. Čerčil je došao kod pape u audijenciju. Papa ga je upitao kakav je položaj u Jugoslaviji i koliko je snažan „komunistički pokret". Odgovor sina britanskog premijera je glasio: „Srbi ubijaju Muslimane, katoličke ustaše kolju pravoslavne. Objasnio sam mu da je Tito jedino žarište, u kojem bi mogli da se povežu svi ti nesložni elementi".[396]

I po saznanju R. Čerčila, Tito je, dakle, „jedino žarište" ili središte u kojem je Jugoslavija „neprekidno postojala".

[396] *Tito — Churchill strogo tajno,* sabrao i uredio Dušan Biber, „Globus", Zagreb 1981, str. 189 (slovenačko izdanje).

Ako želimo išta razumeti, ne bi trebalo da sumnjamo u činjenicu da je borba za novu Jugoslaviju zaista postojala i da je ono, što je u toj borbi postignuto, zaista kvalitativno novo. Nešto usled povoljnijih međunarodnih prilika, a još više, blagodareći, snalaženju rukovodstva NOP-a, međunarodnopravni kontinuitet jugoslovenske države je mogao najzad, po samoj prirodi stvari, poslužiti učvršćenju i međunarodnom ozakonjenju tog novog što se stvaralo. Nova Jugoslavija je, uprkos svemu tome, ostala nova, i u toj novosti sadržani su i razlog i mogućnost njenog konstituisanja i daljeg srećnog postojanja i razvitka. Borba za novo je, ne samo za KPJ već i za same narode i radničku klasu tih naroda, pored borbe protiv fašizma i volje za nacionalnom slobodom, bila osnovni pokretač za učešće u narodnooslobodilačkom ratu. Zato je KPJ (kao glavni nosilac novog), sa punim pravom i sa svim moralnim opravdanjem, odbijala optužbe reakcije „da mi komunisti ne mislimo o narodnom oslobođenju, već o prigrabljivanju vlasti." (Titovo pismo, od 16. novembra 1942, Edvardu Kardelju). Četiri decenije kasnije, jedan autor je o konfliktu *staro-novo,* na terenu odnosa *četnici-partizani,* izrekao ovakav naučni sud: „U pitanju je bio odnos između starog političkog realizma i revolucionarnog realizma; jednog koji se bori za samoodržanje, koji je zadovoljan tekovinama predratnog buržoaskog razvitka pa želi povratak starog stanja, i drugog koji hoće revolucionarnu (socijalističku) negaciju buržoaskog sistema i rat shvata kao pogodnu društvenu klimu za realizovanje klasnog cilja."[397]

Vremenska distancija, koju istorija obično smatra faktorom veće objektivnosti, ne bi trebalo da bude i zaborav bitnoga!

4. MNOGONACIONALNOST — FAKTOR UČVRŠĆENJA REVOLUCIONARNOG PRAVCA

U svom obimnom radu o revoluciji i kontrarevoluciji u Jugoslaviji, Branko Petranović, između ostalog, piše i o „klasnom radikalizmu KPJ i njegovom prevazilaženju" u vremenu od 7. decembra 1941 (sednica CK KPJ, odnosno njegovog „jezgra", u Drenovi), pa do 8. aprila 1942 (sednica CK KPJ u Foči).[398] U prvi red faktora, koji su u složenom spletu događaja krajem 1941. i početkom 1942, uticali na pojavu „levih skretanja", on ističe uverenje CK da će se rat sa Nemačkom brzo okončati (izjava Staljina, od 7. novembra 1941. i zastoj nemačke ofanzive pred Moskvom). Zatim aktiviranje, u ocenama CK KPJ, politike „dve etape" revolucije, izazvano sumnjama u čvrstinu saveza između

[397] V. Đuretić, delo pod nap. 321, str. 215.
[398] B. Petranović, delo pod nap. 295, str. 313—340.

SSSR-a i Velike Britanije. Tek u treći red, on stavlja uspeh nemačke ofanzive na Užičku republiku. Autor iznosi mišljenje da su „novi klasni akcenti u liniji KPJ direktan proizvod ukrštanja prethodne ocene međunarodnih događaja i privremenog poraza ustanka u zapadnoj Srbiji". U daljoj razradi, više kao uzgred, ovom autoru se nameće konstatacija da je CK KPJ do svojih ocena o promenjenoj međunarodnoj situaciji i o okupljanju reakcije protiv narodnooslobodilačkog pokreta koji vode komunisti, došao pod utiskom napada Draže Mihailovića na partizanske snage u Srbiji. Za „korekturu" linije KPJ, on smatra, kao odlučujući faktor, intervenciju Kominterne, odnosno njenu depešu koja je stigla 5. marta 1942, i njeno upozorenje da narodnooslobodilački pokret ne bi trebalo da dobija komunistički karakter i da se usmerava ka sovjetizaciji Jugoslavije. Daljim faktorom Petranović smatra (sa tom intervencijom povezano) saznanje da je Sovjetski Savez životno zainteresovan za održavanje saveza sa Velikom Britanijom. Tek u trećem redu, on dopušta da je, pored kritike Kominterne, na tu promenu linije „uticala i neposredna realnost života i prakse" u zemlji (razorne posledice sektaštva u Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni).

O celom sklopu tih događaja, vođene su otvorene i argumentovane diskusije (naučni skup u Sarajevu, održan 22. i 23. novembra 1973, o temi „AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini 1941—1943"), koje su upozorile da faktore „klasnog radikalizma", u onim mesecima, treba sagledavati upravo u obrnutom redosledu, pa tako određivati i stepen njihovog intenziteta (Rasim Hurem, Zdravko Antonić, Venceslav Glišić, Fabijan Trgo, Pero Morača).[399] Ta diskusija je nagovestila i ocenu — po našem mišljenju utemeljenu — da je sličan redosled faktora i njihovog intenziteta potrebno uspostaviti i kad je reč o tome kako je i zbog čega došlo do „korekture" linije KPJ. Petranović ovu diskusiju ne uzima u obzir.[400]

Ne ulazeći, u okviru naše tematike, detaljnije u ovu suštinski toliko važnu i složenu problematiku (važnu ne samo za upoznavanje biti revolucije u Jugoslaviji već i zbog toga što baš odatle i polaze neke kritike na njen račun, koje su političke naravi), pokušaćemo da ukažemo na one momente u njoj, koji se odnose na nacije u Jugoslaviji i na funkcionalizaciju pravnog kontinuiteta Jugoslavije za razvitak revolucionarne narodnooslobodilačke borbe.

[399] Publikacija pod nap. 356, str. 697—773.

[400] Nije nam poznato da je iko u analizu ovog problemskog kompleksa uključio i pismo Edvarda Kardelja Centralnom komitetu KP Slovenije, napisano u Srbiji 17. oktobra 1941. Dokument je objavio Tone Ferenc u „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" 11—12, Ljubljana 1971—1972, str. 361—366.

Pre toga, po našem viđenju stvari, treba da pobrojimo kompleks onih najvažnijih momenata, o kojima nećemo ovde podrobnije raspravljati, ali koji se moraju imati na umu u istoriografskim analizama. A to su, u prvom redu, sledeći momenti:

— pritisak četničke izdaje u sklopu nemačkog udarca NOB-u u Srbiji;
— ocena CK KPJ (utemeljena) da se iza postupaka Draže Mihailovića krije namera izbegličke vlade da uništi narodnooslobodilački pokret pod vođstvom KPJ;
— uticaj Staljinovih prognoza o brzoj pobedi nad Nemačkom i prve pobede Crvene armije pred Moskvom (što je prihvaćeno i kao uteha u krajnje teškom vlastitom položaju);
— osipanje partizanskih odreda, koji su se povukli iz Srbije, ali i istrajnost njihovog radničkog jezgra;
— utisak koji je ostao, posle svih ranijih neuspešnih nastojanja KPJ da u Srbiji postigne saradnju sa drugim demokratskim političkim snagama u narodnooslobodilačkom frontu;
— činjenica da, ni posle povlačenja glavnine partizanskih snaga, u Srbiji nije aktivno nastupio protiv okupatora bilo kakav „nekomunistički" (tj. nepartizanski) pokret otpora, pa se zato vlast okupatora, tamo ge su partizanske snage bile slabe, samo još dalje učvršćivala;
— okolnost da nije bilo moguće konsultovati bilo koga izvana, te proveriti svoju ocenu da se iza agresivnosti emigrantske vlade krije i promenjeni odnos njenog tutora Velike Britanije prema savezu sa SSSR-om;
— nepokolebljiva rešenost rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta da se ne kapitulira, već da se prihvati dalja borba i protiv novih neprijatelja koji su se, posredno ili neposredno, angažovali na strani okupatora;
— ocena tog rukovodstva da je od svih kolaboranata tada najopasniji, pa i za perspektivu budućeg revolucionarnog razvitka posle rata, četnički pokret Draže Mihailovića koji je baš u to vreme od vlade Slobodana Jovanovića (u kojoj se održavala centralistička, nacionalno hegemonistička i antikomunistička platforma) ozvaničen na najjači način.

U nizu protivmera, koje je tada zamišljao CK KPJ (učvršćenje radničko-seljačkog jezgra narodnooslobodilačkog pokreta, afirmacija klasne linije KPJ stvaranjem proleterskih narodnooslobodilačkih brigada, vojno potiskivanje četnika, uz širenje vlastitog fronta, stvaranjem nepartizanskih Dobrovoljačkih odreda) — za našu temu je najznačajniji (pored klasnog) oslonac na politiku bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, na princip ravnopravnosti

i samoopredeljenja u zajedničkoj oružanoj borbi protiv okupatora i njegovih domaćih saveznika. CK KPJ je vrlo dobro znao da je takva politika, s jedne strane, preduslov razvijanja i uspešnosti narodnooslobodilačkog rata, a s druge, da je to najjače i najpresudnije političko oružje protiv glavnine reakcije, okupljene oko kralja i izbegličke vlade, koja smatra očuvanje hegemonije — razume se, u okviru čuvanja kapitalističkog društvenog sistema — prvim svojim političkim interesom. CK KPJ je bio svestan da je borba za bratstvo i jedinstvo takvo političko oružje, koje se logički uklapa u antifašističku borbu za oslobođenje Jugoslavije, a ne kosi se ni sa jednim interesom antihitlerovskog saveza velikih sila, ni sa jednim interesom ni SSSR-a ni ostalih saveznika. Tim oružjem moglo se „legalno" (u odnosu prema saveznicima) boriti protiv međunarodno priznatog legaliteta (tada još i ugleda i autoriteta) izbegličke vlade, koja čini sve da narodnooslobodilačku borbu spreči.

Sklad između klasnog momenta i tako shvaćenog nacionalnog momenta, mogao se uspostaviti u političkom rasuđivanju rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta. To se dokumentuje ne samo u nazivu *proleterskih narodnooslobodilačkih* brigada već i izričito u njihovom *statutu,* koji je vrhovni štab doneo oko 28. februara 1942.

Najznačajniji, u tom pogledu, jeste treći član statuta: „Proleterske brigade jesu jemstvo za uspešnu borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, *za uspešnu borbu protiv nacionalnog porobljavanja i ekonomskog ugnjetavanja.*"[401]

Uspešna borba protiv nacionalnog porobljavanja i ekonomskog ugnjetavanja! To su kategorije, koje treba da budu osnova konstituisanja od okupatora već oslobođene, buduće jugoslovenske države! Proleterske brigade nisu samo formacije za borbu protiv okupatora, pod rukovodstvom KPJ, već su one i nosioci politike bratstva i jedinstva i *čuvari ravnopravnosti naroda Jugoslavije protiv svih koji tu ravnopravnost ugrožavaju danas ili u budućnosti.* To je tada bila njihova politički najjača statutarna funkcija. O takvu funkciju nije mogla da se spotiče ni Kominterna, ni niko drugi (saveznici), makoliko insistirao i na najužem tumačenju antifašističke platforme borbe protiv Hitlera i okupatorâ. Poznatu nameru da se proleterske narodnooslobodilačke brigade sastave od jedinica svih jugoslovenskih naroda, „tako da to bude ne samo jedna jaka udarna snaga već i simbol pravog narodnog jedinstva Jugoslavije u borbi za svoje oslobođenje", treba tumačiti kao još jače isticanje njihove pomenute političke funkcije.

[401] Publikacija pod nap. 314, str. 95.

Načelo slobodne i ravnopravne zajednice svih naroda Jugoslavije za borbu i u borbi, nije u 1942. godini više imalo samo humanitarni i mobilizacioni karakter, već je ono, u to najkritičnije doba narodnooslobodilačkog rata, s obzirom na klasni karakter vodeće njegove političke snage, produbilo takođe i svoj klasno oslobodilački kvalitet. To načelo je već u onom momentu neposredno isključivalo reakciju (u prvom redu onu, vezanu za D. Mihailovića) iz budućnosti narodâ i radničke klase Jugoslavije. Isticanje tog načela nije bila „korekcija", već kvalitativno dalje razvijanje revolucionarnog pravca narodnooslobodilačkog pokreta.

Kritika Kominterne, izražena u depeši od 5. marta 1942, nije bila, ako je dobro promislimo, toliko kritika trenutne političke linije KPJ, već kritika osnovne koncepcije NOB, kakvu je KPJ kao revolucionarna snaga razvijala od početka, a naročito posle oslobađanja velikih teritorija u Srbiji. To je u stvari bila kritika koncepcije stvaranja nove narodnooslobodilačke vlasti, direktno protivstavljene svakom vraćanju na staro. Od ove koncepcije Tito ni za trenutak nije odstupio.* U tom pogledu je vrlo indikativno i njegovo kritičko pismo Moši Pijade, od 26. marta 1942: „Inače, na tebe sam se bio ozbiljno naljutio kad si počeo da filozofiraš o tome, da li mi zbilja nismo pogrešili i zabrazdili u levo . . . "

CK KPJ je sâm ispravljao pojedine taktičke greške jugoslovenskih komunista pa i svoje sopstvene, koje su, u početku 1942. godine, uzrokovale ili uslovile tako kobne posledice u Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni. Ono o čemu je bio spreman da raspravlja pod pritiskom Kominterne koja je izražavala neposredne spoljne interese SSSR-a, te da adekvatno tome donekle i menja svoju taktiku, jeste odnos prema vladi u izbeglištvu, jer je ona formalno predstavljala jugoslovenski međunarodnopravni kontinuitet, pa iz toga izveden i legitimitet svih eventualnih pokreta otpora.

* Interesantno je videti, kako je, u tim danima, definisao revolucionarnu koncepciju i logiku narodnooslobodilačkog pokreta, koju je sprovodila KPJ, Boris Kidrič, na terenu i u uslovima daleke Slovenije, i ne znajući za dileme CK KPJ: „Slovenačka narodna revolucija razvija se po logici i potrebi dosadašnje borbe za oslobođenje, ujedinjenje i samoopredeljenje slovenačkog naroda. Ali da u unutrašnjoj društvenoj logici igraju odlučujuću ulogu upravo klasni momenti, to je neosporivo dokazala slovenačka peta kolona iz oba tradicionalna (građanska) politička tabora, koja je stupila na put izdajstva nad sopstvenim narodom iz reakcionarnih klasnih razloga, iako je Osvobodilna fronta svenarodan oslobodilački pokret."[402]

[402] Boris Kidrič, *Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja*, „Delo", maj 1942, br. 2, ponovno štampano u *Dokumenti ljudske revolucije* 2, „IZDG", Ljubljana 1964, str. 54.

Pod pritiskom Kominterne, pa i na osnovu vlastitih procena (teški trenuci narodnooslobodilačkog pokreta posle povlačenja glavnine iz Srbije i oseke ustanka u susednim područjima, CK KPJ je bio primoran da privremeno odustane od neposrednog i čestog optuživanja vlade u izbeglištvu za nacionalno-izdajničku delatnost. Malo zapažen, ali veoma karakterističan u tom pogledu, jeste Titov kompromisan stav prema pitanju londonske vlade, u danima od 19. marta pa do početka aprila 1942. godine. Tada, on predlaže britanskoj (Atertonovoj) misiji, kao i Kominterni, kao mogućno rešenje, da se „obrazuje nova vlada od demokratskih elemenata u zemlji i inostranstvu, koja bi izdala proglas sa pozivom narodima Jugoslavije da se odlučno bore protiv okupatora i da javno žigošu sve izdajnike — saradnike olupatora." To je, očigledno, u neku ruku trebalo da bude koaliciona vlada.[403] Britanska misija tu ideju, kojoj je navodno bila sklona, nikad nije uspela ni da saopšti svom centru, a Kominterna je, očigledno, nije ni uzela ozbiljno u razmatranje.

Ostvarenje tog Titovog kompromisnog predloga, verovatno bi, s jedne strane, dalo kakav-takav unutrašnji državni legitimitet partizanskom pokretu, ali bi, s druge, odgodilo sukob sa reakcijom za kasnija vremena.

Ideja takvog kompromisa je, međutim, imala toliko malo izgleda na ostvarenje, pa nije ni čudno što je CK KPJ, već na sednici od 4. aprila 1942, u Foči, odlučio da nastavi još čvršću političku taktiku prema londonskoj vladi. Ta je taktika sadržala dva bitna elementa: prvo, otvoreno istupiti pred narodom protiv vlade, sa kritikom njene podrške Draži Mihailoviću i njenog ometanja borbe protiv okupatora; i, drugo, misliti i pripremati osnivanje centralnog Narodnooslobodilačkog odbora Jugoslavije. Takav zaključak se može izvesti iz Titovog pisma CK KPH, od 8. aprila, i iz pisma Ive Lole Ribara Blagoju Neškoviću od 10. aprila 1942.[404]

Ideja o osnivanju centralnog Narodnooslobodilačkog odbora Jugoslavije, po našem mišljenju, nije prosto obnavljanje ideje o Narodnom komitetu oslobođenja (Jugoslavije) iz avgusta 1941.[405] U 1941. godini „bi to bila — prema tadašnjem objašnjenju Tita — neke vrste narodna vlada, koja bi izdala svoj proglas narodu i pozvala ga u borbu", „neke vrste narodna centralna vlast". U Sabranim delima, Tito je dao tumačenje da bi Narodni ko-

[403] Mišo Leković, *Mere Centralnog komiteta KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levog skretanja u politici KPJ (Značaj aprilske sednice CK KPJ)*, „Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija", Ljubljana 1972 (materijali naučnog skupa).

[404] Zbornik II/3, dok. 137.

[405] Primedba redakcije *Sabranih dela* Josipa Broza Tita, t. 7, str. 226.

mitet oslobođenja (1941) „predstavljao centralnu vlast koja se rađala iz narodnog ustanka", dok se emigrantska vlada „već bila jako kompromitovala samim bjekstvom iz zemlje u vrijeme aprilskog rata", i time, što je „već počela javno da istupa protiv ustanka, tj. protiv razvijanja oružane borbe protiv okupatora."[406] Čini se da je u pravu Pero Morača, kad konstatuje da su neposredni motivi za tu inicijativu bili „da se neko tijelo izvan KPJ izjasni za borbu sa opšteg jugoslovenskog stanovišta". On i upozorava da je ta inicijativa bila opozvana prvih dana oktobra 1941, jer je Sovjetski Savez u međuvremenu priznao Simovićevu vladu kao jedinu legitimnu vladu.[407] Treba još posebno primetiti: legitimitet emigrantske vlade u avgustu 1941. još nije međunarodno opšte priznat i to je vreme još prije četničke izdaje i otvorenog izazivanja građanskog rata. U 1942. godini je, pak, reč o nameri da se osnuje revolucionarna vlada direktno protiv vlade u izbeglištvu. Sada je to namera da se legitimitet jugoslovenske države postavi neposredno u funkciju zaštite revolucionarnog narodnooslobodilačkog pokreta, kao jedinog stvarnog ustaničkog pokreta u okupiranoj Jugoslaviji.

Dok je prvi element novooformljene taktike (istupiti sa kritikom izbegličke vlade), ubrzo i primenjen, ostvarenje drugog njenog elementa je zastalo na samom početku. Baš je tada započinjala tzv. treća nemačko-italijanska ofanziva, uz oružano učešće i ustaša i četnika Draže Mihailovića. Potrebni su bili novi politički i vojni uspesi narodnooslobodilačkog pokreta da bi se moglo misliti i pristupiti stvaranju revolucionarne vlade.

Do jeseni 1942, takve uspehe je narodnooslobodilački pokret postigao. O njima je Tito obavestio PK KPJ za Makedoniju, u svom pismu od 22. septembra 1942. Pošto je ocrtao akciju pete kolone, četnika i izbeglica protiv NOP-a i spomenuo akcije četnika o klanju Muslimana i Hrvata, on je naglasio: „Mi smo se tome paklenome planu, koji je zapravo zasnovao okupator, najodlučnije suprotstavili i borimo se za jedinstvo naroda Jugoslavije bez obzira na nacionalnu i versku razliku. Ta *naša nacionalna politika u današnjoj borbi urodila je velikim uspehom,* jer smo baš tom svojom politikom uspeli da pokrenemo velike mase hrvatskog naroda u oružanu borbu protiv okupatora, a simpatije Muslimana u Bosni i drugim krajevima potpuno su na našoj strani . . . Da u toj današnjoj velikoj oslobodilačkoj borbi mi imamo veliku većinu naroda uza sebe, dokazuje činjenica da smo se kroz ovih 16 meseci ne samo održali uprkos svim navalama okupatora i njihovih slugu, već da je naša Narodnooslobodilačka

[406] Josip Broz Tito, *Sabrana dela* 7, str. 82.
[407] P. Morača, delo pod nap. 297, str. 462.

vojska sve jača i teritorija koju oslobađamo sve veća" (podvukao J.P.).

Posle uspešno izvedenog pohoda proleterskih brigada u zapadnu Bosnu i u atmosferi opšteg poleta NOP-a, osobito u Bosanskoj Krajini i u Hrvatskoj, CK KPJ je odlučio da pristupi sprovođenju u život svojih stavova, prihvaćenih na sednici od 4. aprila 1942, koji su po svom karakteru „značili raskid sa starim društveno-političkim sistemom".[408] U stvari, CK je odlučio da osnuje revolucionarnu vladu narodnooslobodilačkog pokreta, da taj pokret i njegova dostignuća zaštiti pravnim kontinuitetom jugoslovenske države. Da je takva odluka već sazrela, nagoviješteno je objavom u „Borbi" od 22. oktobra 1942, odluke o osnivanju Privremenog upravnog otseka pri Vrhovnom štabu, i to napomenom da će taj otsek da radi „do stvaranja Narodnooslobodilačkog odbora Jugoslavije". To se izričito pominje i u Titovom pismu, upućenom Blagoju Neškoviću 23. oktobra („imamo jednu kombinaciju da stvorimo nekog konkurenta onima iz Londona"). Direktno se o tome izveštava i Kominterna, depešom od 12. novembra 1942: „Mi sada formiramo nešto kao vladu, a zvaće se: Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije."

U stvari, usled prigovora Kominterne, 26. i 27. novembra 1942, u Bihaću, AVNOJ je osnovan ne kao vlada, već kao politički organ narodnooslobodilačke borbe. Koliko je, međutim, situacija u samoj zemlji bila sazrela za preuzimanje međunarodnog legitimiteta jugoslovenske države u svoje ruke, pokazuje, na primer, i izveštaj od 14. decembra 1942, koji je Titu iz Slovenije uputio Edvard Kardelj. Kardelj, u toku priprema, nije konsultovan i upravo je sa zadovoljstvom saznao da je AVNOJ osnovan. U svom pismu daje sledeću sugestiju: „No, istovremeno — ne prestajući sa vrlo oštrom kritikom stare Jugoslavije — držim da je sada već očito da ćemo se mi moći međunarodno najlakše učvrstiti baš preko Jugoslavije. Mislim, da bi trebalo AVNOJ-u dati takav karakter, da će sve više preuzimati na sebe ne samo unutarnju vlast... nego da i prema spoljnom svetu izvlači iz ruku londonske vlade elemenat za elementom međunarodnih pozicija koje ima Jugoslavija kao država..."[409]

U već pomenutom pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, od 16. januara 1943, Tito dokazuje potrebu da se u zajedničku borbu uključe zaista svi narodi Jugoslavije, i to upravo pod imenom te države — znači i makedonski narod, onaj što je u Kraljevini Jugoslaviji i bio najjače negiran i ugnjetavan. Osnovni Titovi argumenti su bili globalni uspesi KPJ na putu ka pobedi narodnooslobodilačkog pokreta. „Činjenično stanje razvoja doga-

[408] Mišo Leković, *Predgovor*, „Josip Broz Tito, Sabrana dela 11".
[409] Zbornik II/7, str. 99.

đaja pokazuje da je naša partija odgovorila svome zadatku u svim krajevima Jugoslavije . . ." Postojanje NOV i POJ pod jedinstvenom komandom Vrhovnog štaba, postojanje narodnooslobodilačkih odbora i AVNOJ-a, masovnih organizacija narodnooslobodilačke borbe, „sve su to činjenice koje dokazuju volju naroda Jugoslavije za zajedničku borbu, za pobedu i ostvarenje zajednice svih naroda Jugoslavije".

U kritičnoj, ali na kraju i uspešnoj, 1942. godini, jasno se ispoljila specifična karakteristika jugoslovenske revolucije. U njoj, pored opšteg spoja klasnog i nacionalnog momenta u razvijanju nacionalnooslobodilačkog rata, protiv okupatora i njegovih klasno motivisanih pomoćnika, nastupa, u prilog revolucionarnog NOP-a, još jedan politički i stvaran argumenat. Taj argumenat potiče iz logike mnogonacionalnosti jugoslovenske zajednice. Protiv pokušaja četničkog narodnoizdajničkog — iz rakcionarnih klasnih motiva — pokreta da uništi narodnooslobodilački pokret, koji razvija i vodi revolucionarna partija radničke klase, CK KPJ, i uopšte organi NOP-a, ne istupaju politički samo dokazivanjem da Draža Mihailović sarađuje sa fašističkim okupatorima. U politički obračun sa tom najjačom među svim reakcionarnim grupacijama, a koja je istovremeno i glavni predstavnik buržoaznog nacionalno hegemonističkog principa vladanja u Jugoslaviji, rukovodstvo NOP-a, sa naročito snažnim akcentom, uključuje argumenat bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije. Ono ističe da to bratstvo, da to jedinstvo, da potpuna nacionalna ravnopravnost, nisu samo preduslov uspešnosti borbe protiv okupatora i njegovih pomoćnika, već da su oni i suštinski cilj te borbe, neostvariv vraćanjem na staro. U Jugoslaviji, kao zajednici više naroda i narodnosti, afirmiše se revolucionarni pravac narodnooslobodilačkog pokreta, i politički se obezbeđuje, putem uspešnosti u ostvarivanju bratstva i jedinstva. Na taj način, u kritično vreme, bitku protiv najjačeg potpaljivača građanskog rata, nije bilo nužno politički jačati „linijom klasnog zaoštravanja", pribegavanjem „drugoj etapi". Mnogo efikasnije je bilo to postizati — pored čvrstog istrajanja na osnovnoj liniji NOB protiv okupatora i njegovih pomoćnika — još i specifičnim naglašavanjem bratstva i jedinstva, kao suštinskog cilja, i neposrednim njegovim ostvarivanjem. To nije davalo samo novih argumenata NOP-u na nacionalnim područjima van Srbije. (Tito ukazuje krajem januara 1942. rukovodstvu u Hrvatskoj: „U Hrvatskoj nam se stvaraju sjajni uslovi za rad (. . .) jer se koncentrišu sve srpske šovinističke reakcionarne velikosrpske snage, pod okriljem okupatora a za obračun sa hrvatskim narodom . . . ") To je bilo i specifičan argument protiv četnika D. Mihailovića u samoj Srbiji, i uopšte u srpskom narodu, jer je i on bio protivan nacionalnom hegemonizmu, i ranije, i tada, i u buduće.

„Linija klasnog zaoštravanja, konstatuje Branko Petranović, počela je da se napušta u martu i aprilu 1942." Po njegovom mišljenju, u čitavoj ovoj pojavi treba gledati „korekturu i uravnoteživanje linije KPJ".[410]

Prema onome što smo već dosad rekli, u toj pojavi treba zaista videti i korekciju, koju je učinila KPJ, u pogledu vlastitog levičarenja, što je nastupilo posle napada reakcije, izazivanja građanskog rata u Srbiji, pogotovu posle toga, kada je ovo, izazvano, levičarenje doprinelo teškim porazima NOB-a u Crnoj Gori, Hercegovini i drugde. „Korigovano" je i očekivanje CK KPJ da će biti moguće, u kratkom vremenu, prevazići, ne samo vojnu već i političku krizu u Srbiji. Pokušaj vraćanja u Srbiju i vraćanja Srbije među najjača žarišta NOP-a, doživeo je ubrzo neuspeh. Svemu tome, sledila je, s jedne strane, korekcija levičarenja, a s druge, potvrđena je misao o nužnosti uvek novog političkog širenja narodnooslobodilačkog fronta u osnovnom pravcu, to jest u pravcu borbe protiv okupatora. U tom smislu, zaista se može govoriti o „korekturi i uravnoteživanju linije KPJ". No, u isto vreme treba videti i još neke elemente te pojave.

U celom političkom zbivanju, naime, učvršćivao se kontinuitet prvobitne osnovne linije NOB u Jugoslaviji, i to uprkos kritici Kominterne. Ta kritika se formalno nadovezivala na pojave levičarenja (konkretno se pozivala na osnivanje proleterske brigade), ali, po celom svom tonu i konceptualnom sadržaju, ona je, u stvari, bila kritika osnovne linije NOB, kakva se ona bila oformila još od svog početka. Kominterna je tražila „čistu" antifašističku, a ne revolucionarnu narodnooslobodilačku borbu. Ona to nije činila samo u martu 1942, već praktički sve do kraja rata, uključiv, naposletku, i savet da se dopusti vraćanje kralja u zemlju. Kominterna (ili sovjetska vlada) nije, naravno, isključivala mogućnost da se u toku narodnooslobodilačke borbe postignu ciljevi tzv. prve etape revolucije, odnosno da se ostvari buržoasko-demokratska revolucija. Ali, ona je to dopuštala samo kao nekakav nusprodukt antifašističke borbe, koji će se, uglavnom, uobličiti tek u vreme pobede nad okupatorima. Koliko je sovjetska vlada bila daleko od misli na ostvarivanje elemenata revolucije, već u ovoj, prvoj fazi rata, veoma očigledno proizlazi iz činjenice da ona, krajem 1941, prihvata predlog britanske vlade da se učini sve na objedinjavanju svih snaga „pokreta otpora" u Jugoslaviji, i to pod vodstvom Draže Mihailovića![411] O tome govori i tvrdokorno zatvaranje očiju, u narednim mesecima, pred svim dokazima o kolaboraciji četnika Draže Mihailovića. Stoga, u

[410] B. Petranović, delo pod nap. 295, str. 313—340.

[411] Pero Morača, *Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije 1941—1945,* „Radnička štampa", Beograd 1975, str. 96.

celoj pojavi „korekture i uravnoteživanja linije KPJ", treba videti *u prvom redu istrajavanje na osnovnoj liniji narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji;* liniji stvaranja narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodnooslobodilačke borbe, a koja protiv parole Nedića i četnika o „narodnoj (nacionalnoj) vlasti", ističe parolu „za istinsku demokratsku narodnu vlast" (Direktive PK KPJ za Srbiju, od 14. decembra 1941).

Tito je insistirao na osnovnoj liniji NOB još u jednom smislu, koji ovde treba naročito istaći. Bitna revolucionarna sadržina NOB nije prosto borba protiv okupatora već i stvaranja uslova za tu borbu, to jest borba za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, na temelju priznanja njihovog prava na samoopredeljenje i potpune ravnopravnosti. Korigovana je, naravno, u delovanju CK ona ocena, prema kojoj je u antihitlerovskoj koaliciji navodno došlo do nekih promena, do udaljavanja zapadnih sila od Sovjetskog Saveza. Time je otpao spoljni razlog za CK KPJ da u oružanom istupanju onog dela reakcije, koji je bio neposredni eksponent emigrantske vlade u Londonu, vidi i nešto više od nacionalnog izdajstva, iz reakcionarnih klasnih pobuda, neposredno pogođenih krugova jugoslovenske buržoazije. Otpao je time i motiv da se daje podrška poziciji Sovjetskog Saveza, recimo, zaoštravanjem odnosa prema zapadnim silama i jugoslovenskoj vladi u Londonu. Ova stvarnija ocena, mogla je samo još više da učvrsti uverenje CK da je nacionalna izdaja četnika Draže Mihailovića posledica neposrednih reagovanja reakcionarnog vrha hegemonističke buržoazije, pa je, prema tome, bilo još očiglednije da je borbu protiv tih reakcionarnih klasnih manifestacija moguće i dalje voditi na pozicijama borbe protiv okupatora i njegovih pomagača. Jer, i britanska vlada tada je polazila od principa borbenosti.[412]

Intervencija Kominterne, izražena u telegramu primljenom 5. marta 1942, odigrala je, u tom slučaju, ulogu jedne informacije o stvarnom položaju i odnosima među velikim saveznicima i NOB-a kod njih kao celine pa je kao takva i uključena u politička razmatranja CK KPJ. Zaključak, koji je sledio iz tog telegrama, nije bio nedobrodošao. On je, u stvari, olakšavao, a ne otežavao, borbu protiv četničkih potpaljivača građanskog rata. S jedne strane, nastavljala se stvarna mogućnost za širenje fronta antifašističke narodnooslobodilačke borbe, a s druge, ugodno je bilo saznanje da emigrantska vlada i četnici nemaju onu specifičnu podršku u politici zapadnih sila, kao što se dotle pretpostavljalo. Otuda je razumljivo, zašto je Tito požurio da u glasilu CK KPJ, „Proleteru", objavi baš tu informaciju. „Usljed sve češćih pojava — pisao je on — da mnoge tzv. pristalice Londona i jugoslovenske vlade otvoreno sarađuju sa okupatorima i njegovim slugama Pavelićem i

[412] V. Đuretić, delo pod nap. 128.

Nedićem u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, a naročito protiv komunista, mnogi naši drugovi misle da je to rezultat neke promjene u vanjskoj politici Engleske i Amerike, koje tobože imaju uticaja na te reakcionarne elemente. Ovako posmatranje stvari bilo bi u sadašnjoj (!) situaciji nepravilno i pogrešno." Može se osetiti pravo olakšanje u naglašavanju osnovnog zaključka, koji je sledio toj informaciji: „... mi taj građanski rat nećemo. Mi hoćemo borbu protiv okupatoroa, mi hoćemo njegovo uništenje... Ali mi uništavamo i sve sluge okupatora, jer je borba protiv okupatora nerazdvojno vezana borbom protiv njegovih petokolonaških slugu... Jasno se pokazuje da je na jednoj strani ogromna većina naroda — seljaci, radnici i poštena inteligencija Jugoslavije, a na drugoj strani, pod okriljem okupatora, razne reakcionarne klike sa svojim krvoločnim ustašama, žandarmima, četnicima i drugim ološem... Stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u svim oblastima Jugoslavije — to je osnovna zadaća svih komunista. Borba protiv okupatora i protiv svih njegovih slugu ostaje i dalje naša glavna zadaća."[413]

Sa tim stavovima se, dakle, moglo mnogo lakše pozivati u borbu protiv okupatora, sa mnogo više ubedljivosti, nego li isticati parole stešnjene u okvire iznuđenog građanskog rata! Nije to, prema tome, bila korekcija pod pritiskom neke kritike izvana!

U okviru tako shvaćene generalne linije treba posmatrati i drugi pomenuti suštinski elemenat osnovne linije NOB. On nije samo mobilizacionog već, u stvari, i programskog karaktera. To je isticanje nužnosti bratstva i jedinstva i borbe za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. „Osim naprijed izloženih razloga — čitamo dalje u Titovom članku — iz kojih je reakcionarna klika, bez razlike na nacionalnost, jedinstvena u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i napose u borbi protiv komunista, potrebno je istaći još neke argumente, koji su karakteristični naročito za Srbiju. Zašto se, na primjer, ispoljava takva mržnja od strane srpskih reakcionarnih krugova, pa i kod onih koji su pokriveni sa plaštem demokratije, protiv komunističke partije? Zašto su se, na primjer, ujedinili svi četnički elementi Pećanca, Ljotića, Nedića, zajedno sa vojnim četnicima Draže Mihailovića baš u onom momentu kada je narodni ustanak u Bosni poprimio čvrst karakter zbližavanja bosanskih naroda bez obzira na versko i nacionalno obilježje? To je zato što su svi ti elementi u Srbiji jedinstveni u pogledu svojih velikosrpskih hegemonističkih ciljeva. Ovi... elementi gaje neodoljivu mržnju protiv komunističke partije baš zbog toga što je ona napisala na svojoj zastavi parolu

[413] *Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora*, „Proleter", mart-april 1942, br. 14—15. (Reprint str. 787—790.)

bratstva i jedinstva svih naroda Jugoslavije, kako u borbi do isterivanja okupatora *tako i u budućoj slobodnoj Jugoslaviji.*"

Znači, ne samo borba protiv okupatora već i borba za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, koju je narodnooslobodilački pokret, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, ispisao na svojoj zastavi, bila je ono što je isterivalo klasnu reakciju na čistac. To je bilo ono što ju je primoravalo da — za obezbeđenje svoje hegemonije sutra, posle poraza fašističke osovine — danas sarađuje sa fašističkim okupatorima, i da se time pred očima celog naroda kompromituje nacionalnom izdajom. To je bila još jedna suštinska potvrda pravilnosti osnovne revolucionarne koncepcije narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, koju je KPJ odredila na samom početku borbe.

U tom smislu, baš u 1942, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta se, posebno Tito lično, naročito potrudilo da, u momentu politički odlučujućeg koraka, osnivanja AVNOJ-a, još jednom sa svom jasnoćom izrazi svoje poglede i koncepcije o nacionalnom pitanju.

Dodatni podsticaj je, verovatno, dala i činjenica što je radio „Slobodna Jugoslavija" iz Sovjetskog Saveza, u decembru 1942, govoreći o nacionalnim prilikama u Kraljevini Jugoslaviji, to činio na način koji je mogao da posluži samo kao argument izbegličkoj vladi u Londonu. U izveštaju Titu, od 14. decembra 1942, Kardelj je baš upozorio na problematičnost emisija u vezi sa Prvim decembrom. Te emisije su u suprotnosti sa onim što je Partija kritički govorila o Jugoslaviji. Naveo je tvrdnju iz te emisije, „da je u Jugoslaviji bilo nekoliko ‚grešaka', ali da te nisu bile ‚tako važne' . . . " Kardelj je konstatovao: „Takvo vulgariziranje svakako nije u korist politike naše partije, nego, nasuprot, voda na mlin mihailovićevskih elemenata. U tom pogledu je pravilna rezolucija AVNOJ-a, koja na pravo mesto postavlja ulogu velikosrpske hegemonije."[414]

Baš tih dana, između 10. i 19. decembra 1942, Tito je, u Bosanskom Petrovcu, napisao svoj znameniti članak „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe", namenjen, kako je i sam rekao, „najširim masama naroda".[415] Taj članak predstavlja jedan od kardinalnih političkih dokumenata revolucionarne narodnooslobodilačke borbe, koji nikad ne sme da bude izostavljen u istoriografskim i drugim razmatranjima. A na njega treba gledati, to podvlačimo na osnovu dosadašnjeg izlaganja, kao na suštinski, sastavni deo afirmacije osnovne linije NOB u 1942, kao na bitno objašnjenje karaktera i puta naše revolucije.

[414] Zbornik II/7, str. 99.

[415] *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodno-oslobodilačke borbe,* „Proleter", decembar 1942, br. 16. (Reprint str. 807—810.)

Tito je u tom članku, u suštini, još jedanput, vrlo sažeto ali i vrlo jasno, izložio revolucionarno kritičko gledište Komunističke partije Jugoslavije na nacionalne odnose u Kraljevini Jugoslaviji. Istakao je, s jedne strane, kako je brojčano neznatna manjina velikosrpskih hegemonista, na čelu sa kraljem, 22 godine vladala Jugoslavijom, a s druge, kako su razni frankovci, današnje ustaše, i njima slični, taj zločinački rad velikosrpske hegemonističke klike pripisivali čitavom srpskom narodu. Upozorio je na to da srpski narod ne samo što nije imao ništa zajedničko sa takvom nacionalnom politikom već da je i on, kroz čitavo to vreme, bio isto tako izrabljivan i podvrgavan žandarskoj samovolji. Govorio je i o gospodi na čelu Hrvatske seljačke stranke, koja je rešenje nacionalnog pitanja Hrvata posmatrala sa stanovišta podele vlasti između njih i velikosrpske gospode, te kako je ta gospoda borbu hrvatskog naroda kanalisala u pravcu borbe protiv celog srpskog naroda i sejala mržnju, kao i kako je i ona sama ispoljavala velikohrvatsku tendenciju, odnosno tendenciju ugnjetavanja drugih. Govorio je i o Slovencima i o Crnogorcima, kao o potčinjenim narodima, neravnopravnim državljanima Jugoslavije, te o Makedoncima i Albancima kao porobljenim i podvrgnutim istrebljenju. Govorio je o prevaziđenoj tezi da su Srbi, Hrvati i Slovenci samo plemena jednog istog naroda, i to nazvao brbljanjem hegemonističke klike, koje je imalo za cilj srbizaciju Hrvata i Slovenaca. Unitaristička Jugoslavija je bila samo maska za tu srbizaciju. Govorio je i o odgovornosti slovenačkih reakcionara u celoj toj politici. U nastavku je analizirao kako su se negativne posledice svih tih nerešenih nacionalnih odnosa odrazile, posle okupacije Jugoslavije, i kako su one postale sredstvo okupatorske i fašističke politike. Istakao je oslobodilački karakter narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji za svaki narod ponaosob, te nužnost ravnopravnosti bratstva i borbenog jedinstva svih naroda i narodnosti Jugoslavije; konstatovao je da su glavna smetnja takvom jedinstvu oni koji gledaju unatrag i žele da uspostave ono staro, odnosno da su to tzv. londonska linija, Draža Mihailović i njegovi četnici. Stoga je jedini spasonosni put i video u borbi za slobodu i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije.

U čitavom tom sklopu, Tito je naročito istakao činjenicu da se u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, od samog početka, nalaze u ogromnoj većini baš Srbi, umesto da to bude obrnuto, što dokazuje da svi narodi Jugoslavije, koji su u prošlosti bili ugnjetavani od velikosprskih hegemonista, imaju svog najboljeg i najdoslednijeg saveznika u srpskom narodu. Srpski narod ne želi da se povrati ono staro, kao što to ne žele ni Hrvati, ni Slovenci, ni Makedonci, ni Crnogorci, ni Muslimani. Srpski narod vrlo dobro zna zbog čega je došlo do nacionalne tragedije, ko je glavni krivac i zato se on tako herojski

bori i prezire svoje domaće izdajnike. Njegovom primeru treba da slede, bar isto toliko, ako ne i više, i svi ostali narodi Jugoslavije.

Na kraju, Tito još jednom ističe politiku Komunističke partije Jugoslavije, koja se nije odrekla, niti će se ikada odreći principa da svaki narod ima pravo na „samoodvajanje" (misli se na „samoopredeljenje") do otcepljenja. Ali, ona nikada neće ni dozvoliti da to pravo iskoriste neprijatelji naroda; ona će se i dalje boriti za bratsku, slobodnu i ravnopravnu zajednicu svih naroda Jugoslavije.

Tom članku, objavljenom u „Proleteru", kao da se uz bok postavio još jedan načelan članak, objavljen u „Borbi". Reč je o članku o „Prvom decembru", inače već navođenom u ovom radu.[416] U tom „Borbinom" članku se, na kraju, konstatuje da su narodi u toku narodnooslobodilačkog rata uspeli da ostvare nerazdruživo bratstvo i borbeno jedinstvo, da su uspeli da ostvare sve preduslove potrebne za stvaranje jedne zajedničke države, da se u njihovoj borbi „rađa nova država svih naroda Jugoslavije, rađa se ona država koju je Prvi decembar 1918. negirao i ostvario kao velikosrpsku državu." To je bilo važno preciziranje stanovišta KPJ prema jugoslovenskom državnom okviru, važno kao tumačenje izjava Prvog zasedanja AVNOJ-a, u smislu stava o neposrednom povezivanju borbe za revoluciju sa borbom za obnavljanje jugoslovenskog državnog okvira. Nacionalnooslobodilačka i klasnooslobodilačka suština, spojene u jedinstvenom procesu, naznačene u Titovom i u „Borbinom" članku u mesecu decembru 1942, još jednom je produbljena u Titovom pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, mesec dana kasnije. U tom pismu Tito je, naime, naglasio da „stav naše partije u nacionalnom pitanju obuhvata sve težnje radnih masa i naroda i omogućava kako pravilno rešavanje nacionalnog pitanja, tako i narednih problema, u interesu i za račun naroda." Pominjanje „narednih problema" se nesumnjivo odnosi na društvene i klasne probleme, koji prevazilaze samo nacionalno oslobođenje. A pošto se i njihovo rešavanje uključuje u ono što proizlazi iz stava Partije o nacionalnom pitanju, to znači da se odlučujuća bitka i za rešavanje tih pitanja vodi već u vreme narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i na njenim pozicijama. To je bio nagoveštaj saznanja da narodnooslobodilačka borba, pod vodstvom komunističke partije u Jugoslaviji i uz učešće demokratskih snaga i najširih masa svakog naroda Jugoslavije po svojim društvenim učincima prevazilazi koncepciju dvaju etapa u revoluciji. To je bio nagoveštaj saznanja da je u toku jedan organski celovit proces revolucionarnog razvikta, bez potrebe novih oštrih zaokreta na klasnoj osnovi.

[416] Članak pod nap. 138.

Ovaj nagoveštaj Tita u pismu komunistima Makedonije nije bio improvizacija. Uverenje da je u toku jedinstven, bezetapni proces revolucije već se učvrstilo, ubrzo posle one odlučujuće aprilske sednice CK KPJ. O tome svedoči pisanje E. Kardelja u ono vreme.

Izvršavajući odluke CK KPJ, Kardelj je otišao u Hrvatsku i na kraju puta došao u Sloveniju. Ovde doživljuje veliki polet ustanka, stvaranja oslobođene teritorije, video pojave levičarenja, sektaštva, koje su ugrozile jedinstvo Osvobodilne fronte i olakšale pojavu „bele garde" na strani okupatora u velikoj ofanzivi krajem leta. Kardelj je, na osnovu političkog iskustva i opredeljenja CK KPJ (ali ne znajući za kritičnu depešu KI od 5. marta) vrlo brzo uočio da se ovde spontano ponavljaju po suštini iste opasne tendencije levičarenja koje su počinile već toliko štete u drugim područjima Jugoslavije pa je zato protiv njih odlučno istupio. Analizirajući konkretnu političku situaciju u Sloveniji, a naročito dotle postignuto političko jedinstvo demokratskih snaga u Osvobodilnoj fronti, Kardelj je protiv sektaštva istupio jednom po kvalitetu novom argumentacijom, novom u poređenju, na primer, sa argumentacijom Borisa Kidriča, koji je — u okviru i duhu opštih stavova CK KPJ — bio ostvario u Sloveniji uspeh Osvobodilne fronte.[417]

U julskom broju organa CK KPS „Delo" 1942. Kardelj je objavio članak „Odlučna borba sektaštvu!" Njegova polazna konstatacija jeste: „Partija je u Sloveniji faktički postala istinski vođa svoga naroda!" Konstatuje, dakle, da je ovde realizovan onaj očekivani istorijski prelom u životu naroda; da se radnička klasa, u licu komunističke partije, probila na poziciju novog istorijskog vođe svoga naroda. Na osnovu te konstatacije, Kardelj zapiše misao koja, po našem mišljenju, znači konstataciju da je istorijski postignut, na ovom terenu, dugo očekivani novi odnos između revolucije i nacije. A to ima i svoje posledice, svoje konsekvencije i za samu KPJ (KPS). „Sektaštvo (usmeravanje ka drugoj etapi, J.P.) — kaže Kardelj — nije štetno samo za samu partiju, već je ono štetno *u prvom redu po interese* celokupne oslobodilačke borbe slovenačke *nacije,* u kojoj je naša partija preuzela *odgovornost* vodeće avangarde" (podvlačenja J.P.). Nova istorijska uloga radničke klase, kao jedinog vođe svoga naroda, nalaže toj klasi — dakle — duplu odgovornost, koju ona ni sa kim više ne može da deli ili se može, prema svojim taktičkim razlozima, od nje distancirati. To nije više samo odgovornost pred samom sobom, već i pred narodom koji ona sada jedina vodi, odgovornost i pred

[417] J. Pleterski, *Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih . . .* , kao pod nap. 290, str. 11 i 48 (skraćena verzija u svim izdanjima „Komunista" krajem januara 1981).

njegovom oslobodilačkom borbom, i pred njegovom slobodom. Na izgled — vrlo jednostavna misao. Ali prelomne važnosti.

Pod utiskom konstatovanja te kvalitetno nove istorijske situacije i činjenice, Kardelj, u istom članku, određuje i dalji put kojim će ići razvoj revolucije. On se sad više ne bavi pitanjem, ko može biti saveznik na prvoj pa zatim i na drugoj etapi, o čemu se onda dosta raspravljalo. On analizira konkretni položaj u Sloveniji pa iz toga izvodi zaključke: Osvobodilna fronta nije koalicija stranaka, već svenarodni pokret, sastavljen iz celog niza pokreta u demokratskim narodnim masama, koji nose na sebi različite pečate prošlosti, različite idejne poglede, različitu formu, koja se razlikuje po stepenu razvitka, po sazrelosti, po borbenosti i revolucionarnoj prekaljenosti. Ali po sadržini, svi ti pokreti jedinstveno izražavaju celokupni proces oslobađanja najširih narodnih masa slovenačkog naroda od protivnarodne reakcije i od imperijalističkog ugnjetavanja. Perspektiva je, prema tome, održavanje tog procesa, širenje, učvršćivanje i obezbeđivanje jedinstva Osvobodilne fronte. Treba biti svestan, kaže Kardelj, da „u slučaju Osvobodilne fronte nije reč o kratkotrajnoj formaciji (potrebnoj samo na prvoj etapi, J.P.) već da se radi o velikom svenarodnom pokretu, koji će ostati i u budućnosti nosilac svekolike borbe za lepšu budućnost slovenačkog naroda i radnih ljudi."[418] Kardelj, prema tome, otvara novu perspektivu. Pošto je proletarijat postao vodeća klasa u naciji, od sada su borba za slobodu naroda i oslobođenje radničke klase jedinstven proces. To je bio kvalitativno nov argument protiv teorije o dve etape revolucije. U suštini, tu istu misao nalazimo i u već citiranoj Titovoj poruci komunistima Makedonije, poslatoj u prvim danima naredne, 1943. godine.[419]

5. SAMOOPREDELJENJE NARODA I ODLUKA AVNOJ-a O FEDERACIJI

U vremenu između Prvog i Drugog zasedanja AVNOJ-a, dva puta se sastalo Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Prvi put od 13. do 14. juna 1943, kada se i konstituisalo u ZAVNOH, kao najviše političko telo narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj i kao „izraz nesolomljive volje hrvatskog i srpskog naroda, da ostvari svoje vjekovne težnje za slobodom i samostalnošću; on je izraz borbenog jedinstva hrvat-

[418] *Odločen boj sektaštvu!*, „Delo", „Organ Centralnega komiteta Komunistične partije Slovenije", juli 1942, br. 4. (Reprint, „Cankarjeva založba", Ljubljana 1947, str. 167—171.)

[419] Kao nap. 362.

skog i srpskog naroda u Hrvatskoj." Veće su sastavljali predstavnici hrvatskog i srpskog naroda, kao i nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Još na tom zasedanju, ZAVNOH je izrazio i potvrdio savez samostalne, slobodne Hrvatske sa državama svih ostalih naroda Jugoslavije, a među njima je ravnopravno priznao i „slobodnu Bosnu i Hercegovinu". Nacionalno samoopredeljenje slovenačkog naroda je izrazio i potvrdio Zbor delegata slovenačkog naroda u Kočevju, od 1. do 3. oktobra 1943. Kao što je već napred rečeno, Zbor je opredelio položaj Slovenije u novoj Jugoslaviji, i to kao federalne jedinice. Na taj način, ovo telo je prvo zvanično progovorilo o federaciji kao uređenju nove Jugoslavije.

O federaciji je, posle toga, javno progovorio i ZAVNOH, na svom Drugom zasedanju (12 — 15. oktobar 1943), ali u sam tekst njegove rezolucije, to još nije bilo uključeno. O federaciji je na zasedanju govorio Ivan Ribar: „U nezavisnoj, slobodnoj federativnoj republici Jugoslaviji imaće, uz ostale narode, svoje posebno mjesto i slobodna demokratska republika Hrvatska. Ja mogu danas otvoreno kazati da ta Hrvatska više nije neka politička formula, neka apstraktna kreatura van prostora i van vremena, već je ona već sada živi organizam, živi narodni organizam pun sadržine, pun budućnosti do koje ima doći."[420] Tako rano izraženo opredeljenje nacionalno-političke volje Hrvata i Srba u Hrvatskoj (samoopredeljenje), bilo je još od većeg značaja, jer je Hrvatska, kao što je to Tito podvukao u razgovoru sa delegacijom Hrvatske u Jajcu, imala u narodnooslobodilačkoj borbi posebnu ulogu, „jer su Hrvati i Hrvatska bili nosioci borbe protiv velikosrpske reakcije". U tom istom razgovoru, Tito je, takođe, podvukao veliki značaj ujedinjenja Hrvata i Srba na teritoriji Hrvatske u zajedničkoj borbi za federalnu Hrvatsku, u sklopu jugoslovenske federacije.[421]

Za razvitak u Makedoniji, posebno su bila značajna dva momenta: osnivanje CK KP Makedonije, početkom marta 1943, i manifest Glavnog štaba NOV i PO Makedonije, od oktobra 1943. O tome će više biti reči kasnije.

Od 15. do 16. novembra 1943, održano je u Kolašinu i konstitutivno zasedanje ZAVNO Crne Gore i Boke. Još u svom, tako jedinstvenom, ustanku, 13. jula 1941, Crnogorci su se, na najubedljiviji način, izjasnili za jugoslovensku zajednicu ravnopravnih naroda, iako ih građanska kraljevska Jugoslavija nije priznavala kao narod. KPJ je ustanku i narodnooslobodilačkoj borbi u Crnoj Gori davala nacionalni karakter, pozivala je u borbu za nacionalnu nezavisnost crnogorskog naroda, a uz to je,

[420] Publikacija pod nap. 356, str. 608.
[421] S. Nešović — B. Petranović, delo pod nap. 367, str. 459.

pored Crne Gore, uvek posebno spominjala Boku i Sandžak. U tome se izražavalo uvažavanje posebnog istorijskog razvitka tih područja, koji je ostavio tragove u posebnostima političkog, privrednog i kulturnog života, a time se, isto tako, uvažavala činjenica da tu, pored Crnogoraca, žive i Hrvati, Srbi i Muslimani. ZAVNO Crne Gore se izjasnio za Crnu Goru i Boku, kao jednom od stubova narodne demokratske federativne Jugoslavije. Time je, unapred, osnažio odluku AVNOJ-a u Jajcu, kojom je crnogorski narod i pravno bio priznat kao posebna nacija, odnosno Crna Gora postala ravnopravna jedinica u jugoslovenskoj federaciji.[422]

Neposredno pre zasedanja AVNOJ-a, sastao se, 26. i 27. novembra 1943, i ZAVNO Bosne i Hercegovine. Na tom zasedanju je konačno bilo odlučeno o položaju koji će ove dve zemlje imati u federativnoj Jugoslaviji. Odlukom da će Bosna i Hercegovina postati samostalna federalna jedinica, bio je dat istorijski i jedini spasonosni odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina? Takvom odlukom je promenjen prvobitni nacrt odluke AVNOJ-a o federativnom uređenju, koji je Bosni i Hercegovini određivao položaj autonomne jedinice. Predlagači nacrta su u diskusiji, koja se sredinom novembra 1943. vodila u Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, izrazili mišljenje da bi ovu autonomnu pokrajinu trebalo neposredno povezati sa organima federacije, jer bi to bio jedini način da se izbegne politički delikatno pitanje, kojoj federalnoj jedinici priključiti ovu autonomnu pokrajinu, Srbiji ili Hrvatskoj. U toj diskusiji, Pokrajinski komitet je, međutim, zauzeo stav da Bosna i Hercegovina, iako nisu nacionalno jedinstvene, treba da budu samostalna federalna država, s obzirom na svoju istorijsku, privrednu i društveno političku posebnost. Naročitu težinu je imao argument da su Bosna i Hercegovina bili jako središte narodnooslobodilačkog pokreta. Stav Pokrajinskog komiteta je podržao Edvard Kardelj, koji je o tome obavestio Tita i dobio njegovu saglasnost, da Bosna i Hercegovina budu šesta federalna jedinica Jugoslavije.[423] ZAVNO Bosne i Hercegovine je odlučio da se ove dve zemlje uključuju u federaciju „ravnopravno s ostalim našim narodima", kao „slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata."

Još pre Jajca, 20. novembra 1943, osnovano je posebno Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka. Na Prvom zasedanju AVNOJ-a, predstavnik Sandžaka, Mile Perunić, upozorio je: „U Sandžaku žive Srbi i Muslimani. To je oblast u kojoj je neprijatelj mogao da vlada samo kad je uspevao da

[422] Publikacija pod nap. 356, str. 655—670.
[423] Ista publikacija, str. 16—17, 706—708, 744—745.

raspiri mržnju između hrišćana i Muslimana ... Odnos između srpskog i muslimanskog življa na teritoriji Sandžaka, koji je u podjednakom broju, ima specifičan karakter ..." (To što M. Peruničić glede Sandžaka govori samo o Srbima i Muslimanima, a ne i o Crnogorcima, zahtevalo bi posebno objašnjenje, ali u to ovde nećemo ulaziti.) Za inicijativu da se Sandžak izdvoji kao posebna politička jedinica, osnovni razlog je, svakako, bila činjenica da je reč o nacionalno složenoj teritoriji, slično Bosni i Hercegovini, kao i određena istorijska posebnost Sandžaka. No, bilo je i drugih motiva, koji su poticali iz potrebe što efikasnijeg razvijanja narodnooslobodilačke borbe na toj graničnoj teritoriji između Srbije i Crne Gore. U toj vezi, značajno je ukazati i na ocene načelnika Vrhovnog štaba, Arse Jovanovića, iz maja 1942, koji je, u otporu sandžačkih Muslimana Nediću i četnicima, video značajan i olakšavajući faktor prelaza narodnooslobodilačke vojske u Srbiju.[424] Poseban glavni štab NOV za Sandžak, bio je osnovan još 20. februara 1942. A za kasnije odluke u pogledu statusa Sandžaka, bilo je značajno i to što ZAVNO Sandžaka, na svom Prvom zasedanju, nije odlučio da predloži nešto konkretnije, iako se načelno izjasnio za federativno uređenje Jugoslavije, „u kojoj će i Sandžak zauzeti ravnopravno mjesto među ostalim pokrajinama Jugoslavije". To, što pitanje Sandžaka nije posebno pomenuto u odlukama AVNOJ-a, treba, možda, pripisati činjenici što u Jajcu nisu bili prisutni delegati Sandžaka, koji su izabrani ne za pojedine njegove srezove, već za područje Sandžaka kao celine. Zbog geografske udaljenosti, teških ratnih uslova i vremenskih nepogoda, oni nisu na vreme stigli u mesto zasedanja AVNOJ-a. To odsustvo je isključilo mogućnost da se oni i ovde izjasne u pogledu položaja područja koje su predstavljali.[425]

Do toga vremena je, na takav način, bilo rešeno još nekoliko manje poznatih pitanja o detaljima federativnog uređenja. Pojavljivale su se, naime, i ideje o povezivanju Hercegovine sa Crnom Gorom, ili o posebnom autonomnom položaju Dubrovnika, koji bi dobio status „međurepubličkog" grada.[426]

Treba još jednom konstatovati, da je odluka AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, utemeljena na već formalno izraženom samoopredeljenju Slovenaca, Hrvata, zajedno sa Srbima u Hrvatskoj, Crnogoraca, zajedno sa stanovnicima Boke, te Srba, Hrvata i Muslimana Bosne i Hercegovine, kao i naroda Sandžaka. Svi oni su se, do zasedanja AVNOJ-a, formalno izjasnili kako za federativno uređenje Jugoslavije, tako i o svom mestu u tom uređenju. Još od osnivanja Glavnog narodnooslobo-

[424] Zbornik II/2, str. 141, 389, — Zbornik II/4 str. 110.
[425] Publikacija pod nap. 356, str. 685.
[426] Ista publikacija, str. 742.

dilačkog odbora Srbije u 1941, trebalo je očekivati sličnu odluku o samoopredeljenju Srba u Srbiji za osnivanje federalne Srbije, u toj i takvoj federaciji. Slično se može reći i o manifestu Glavnog štaba NOV i PO Makedonije iz oktobra 1943.

Raspravljanje o tome je li Jugoslavija do Drugog zasedanja AVNOJ-a bila unitarna država, i nije li se tek odlukama AVNOJ-a, najpre, konstituisala kao savezna država, a da je njenih šest država-članica nastalo naknadno, u najboljem slučaju, predstavlja izlišno pravničko cepidlačenje. Za svakoga ko želi da shvati bit revolucionarnih procesa u Jugoslaviji, pa i procesa nastajanja same nove jugoslovenske zajednice, bilo bi neozbiljno prihvatiti stav da je federacija u Jugoslaviji stvorena tek odlukama AVNOJ-a u Jajcu, odozgo prema dole. Nema sumnje, međutim, da odluke u Jajcu imaju ustavnopravni karakter i da one čitav dotadašnji razvitak podižu na jedan novi stepen. O političkim implikacijama stava o unitarnom karakteru jugoslovenske države (naravno, shvaćenog samo na nivou međunarodnopravnog formalnog kontinuiteta) do momenta donošenja odluka u Jajcu, o čemu se govori i u najnovije vreme, ne bismo želeli ovde da raspravljamo.

Na osnovu prava svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima, i u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvedočenom u toku trogodišnje zajedničke narodnooslobodilačke borbe, koja je i skovala nerazrušivo bratstvo narodâ Jugoslavije, Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije je, 29. novembra 1943, donelo odluku da se Jugoslavija (već) izgrađuje i da će se (još dalje) izgrađivati na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

Načelo da federacija nastaje samoopredeljenjem nacija, nije ni tada, pa ni danas, bilo potrebno posebno teorijski objašnjavati. Ali, potrebno je objasniti kako je nacionalno, etničko načelo, bilo uvaženo u detaljnoj strukturi federacije, to jest, u kakvom su odnosu teritorije republika i njihovo stanovništvo prema nacijama i njihovom nacionalnom suverenitetu. To je važno pitanje za istoriju naše revolucije i njenih političkih rešenja, a to je važno i danas, jer se čuju mišljenja da socijalističke republike u našoj federaciji, zapravo, i nisu „nacionalne", pošto je njihovo stanovništvo velikim delom, u nacionalnom smislu, mešovito, odnosno nije nacionalno homogeno.

Ako pogledamo odluke AVNOJ-a u Jajcu, one, po svom sadržaju i formi, predstavljaju realizaciju načela suverenosti jugoslovenskih naroda. Sa nabrajanjem naroda (nacija), nabrajane su i njihove političke teritorije (društveno-političke zajednice),

koje sačinjavaju ravnopravne jedinice (članice) federacije i obezbeđuju načelo ravnopravnosti i nacija i celokupnog naroda (puka) svake od tih državnih federalnih jedinica. Na sličan način se, kao što smo već videli, govorilo i u proglasu Prvog zasedanja AVNOJ-a, mada se u njemu reč federacija još ne pominje. U tom proglasu se ne govori samo o narodima već i o njihovim političkim teritorijalnim jedinicama, kao o subjektima nastajuće „slobodne i bratske zajednice". A prvi ustav nove Jugoslavije iz 1946. godine, utvrđuje da je Federativna Narodna Republika Jugoslavija zajednica ravnopravnih naroda, nastala njihovom voljom da žive zajedno u federativnoj državi. Federaciju — kaže se u tom ustavu — sačinjavaju nabrojane republike, precizirajući da narodna republika Srbija ima u svom sastavu autonomnu pokrajinu Vojvodinu i autonomnu Kosovsko-Metohijsku oblast. U Kardeljevom objašnjenju ustava (Radio-Beograd, od 6. decembra 1945), rečeno je da su narodi Jugoslavije „princip samoopredeljenja i ravnopravnosti proveli u praksu, izgrađivanjem svojih nacionalnih federalnih jedinica i svoje zajedničke federativne državne zajednice".

Tako se, dakle, federacija, nastala u revolucionarnom narodnooslobodilačkom ratu, tada sama objasnila. U toku revolucije nikad nije bilo sumnje da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji rešava na osnovu prava nacija na samoopredeljenje, na osnovu prava na stvaranje nacionalne države. Takođe, nikada nije bilo stavljeno pod znak pitanja uverenje da će narodi odlučiti da žive u novoj revolucionarnoj zajednici, u jugoslovenskoj zajednici. Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji, bila je za sve narode, pa i za narodnosti, važan, čak bitan, moralno-politički faktor narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Ali, pitanje jugoslovenske federacije, u načelu i u praksi, neodvojivo je od pitanja teritorija, na kojima se nacije politički konstituišu, kao članovi te federacije.

Tu se KPJ, maltene, našla pred istim problemom, koji je, svojevremeno, rešavao i Svetozar Marković, u svojoj analizi srpskog pitanja i mogućih oblika revolucionarne federacije naroda na Balkanu. Tu se KPJ, svakako i pod uticajem sličnih rešenja u Sovjetskom Savezu, a pre svega na osnovu vlastitog iskustva i faktičke etničke i političke situacije u zemljama Jugoslavije, već duže vremena, naročito u razvijanju narodnooslobodilačkog rata, orijentisala ka tome da, prilikom utvrđivanja federalnih jedinica i njihovih međusobnih teritorijalnih granica, u najvećoj mogućoj meri uvaži etnički princip. Ali, ona se orijentisala i na to da etnički princip nije jedini princip teritorijalnog razgraničavanja. Usvojeno je i načelo uvažavanja posebnosti pojedinih istorijskih područja, raznoobraznosti njihove etničke strukture i svesti njihovog celokupnog stanovništva „o svojoj samostalnosti", reče-

no terminologijom Svetozara Markovića. Sprovođenje etničkog principa, značilo je konstituisanje nacionalnih federalnih jedinica na teritorijama „kompaktne mase" stanovništva pojedinih naroda, a to su, u stvari, mahom i istorijska teritorijalna jezgra pojedinih nacija (Srbija, Hrvatska, Crna Gora, Makedonija, Slovenija). Načelo uvažavanja posebnosti pojedinih istorijskih područja sa pomenutim karakteristikama, najočiglednije je primenjeno u slučaju Bosne i Hercegovine, kada su se ta dva područja konstituisala kao samostalna republika. Ali, to drugo načelo je bilo odlučujuće i za unutrašnju raščlanjenost Srbije, u odnosu na Vojvodinu i Kosovo. Ovo drugo načelo, najzad, nije bilo odlučujuće za Sandžak („Pošto ni prilikom osnivanja ZAVNO Sandžaka ni kasnije nije bio postavljen zahtev za posebni položaj Sandžaka u budućoj državi").[427]

Za detaljno razgraničenje između federalnih jedinica (republika), primenjeno je načelo i etničkih i istorijskih granica. S obzirom na to da je teritorija Bosne i Hercegovine, gotovo u celini, bila određena prema njihovim istorijskim granicama, na taj način je, razume se, već unapred bio određen i veliki deo granica Hrvatske, Srbije i Crne Gore. I razgraničenje između Hrvatske i Slovenije je, u najvećem delu, bilo istorijsko, a ono je, ujedno, i etničko, dok je na čisto etničkom principu izvršeno razgraničenje na području Istre. Razgraničenje između Srbije i Hrvatske u Sremu, zasnivalo se na etničkom načelu, dok je razgraničenje između Makedonije i Srbije, ujedno, bilo i etničko i istorijsko. U Sandžaku je odbnovljena istorijska granica između Srbije i Crne Gore iz 1913. godine. Ali tako nije postupljeno na Kosovu, odnosno u Metohiji, gde je granica Srbije, u poređenju sa 1913, proširena na celu Kosovsko-Metohijsku oblast, s obzirom na to da ona predstavlja jednu istorijsku celinu za sebe. Teritorijalno određenje Vojvodine prema celini Srbije izvršeno je na osnovu istorijskog načela, tj. na osnovu granice Kraljevine Srbije pre prvog svetskog rata. Etničko načelo primenjeno je, kao što je već pomenuto, u Sremu.

O svemu tome odlučivale su same republike i pokrajine (oblasti), ali ne improvizovano. Takav teritorijalni princip rešavanja nacionalnog pitanja i položaja nacija i narodnosti u Jugoslaviji omogućio je i narodnostima da postanu konstitutivni elementi državnosti u svojim republikama, a preko njih i u samoj federaciji. Tako je u revoluciji, voljom naroda i narodnosti, nastalo optimalno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a sama jugoslovenska zajednica s njim se identifikuje.

[427] Branko Petranović, *Položaj Sandžaka u svetlosti odluka II zasedanja AVNOJ-a*, „Istorijski zapisi" 28, Titograd 1971, str. 567. — Publikacija pod nap. 356, str. 692.

Ako se danas ukazuje na veću ili manju nacionalnu homogenost ili nehomogenost pojedinih republika, treba konstatovati da to nije nova pojava, već da je ona uvažena u strukturi federacije u vreme njenog revolucionarnog stvaranja. U tom smislu, ništa se od tada nije bitno izmenilo iako su moderne migracije stanovništva uticale na situaciju u detaljima. Argument da je sve pomešano, da republike nisu nacionalne nema, u suštini, drukčiji faktički temelj u nacionalnoj strukturi stanovništva od onog koji je postojao već u vreme AVNOJ-a, pa, u suštini, ni danas nema drugi karakter od onog kakav bi takav argument imao da ga je neko izneo 1943. u Jajcu.

6. AVNOJ I POKRAJINE

Poznato je da odluke AVNOJ-a od 29. novembra 1943. ne govore o autonomnim pokrajinama. One govore o narodnostima, odnosno o nacionalnim manjinama, kako su se one tada zvanično nazivale: „Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbediće se sva nacionalna prava." Takva najšira formulacija („sva nacionalna prava") obuhvatala je sve oblike zaštite prava narodnosti (nacionalnih manjina), pa je to nesumnjivo bio jedan od pravnih argumenata (pored već pomenutih opštih razloga) za autonomno konstituisanje područja gde nacionalne manjine (narodnosti, delovi susednih naroda) žive u kompaktnim masama. Za Vojvodinu i Kosovo i Metohiju nesumnjivo vredi ono što je o političkoj (teritorijalnoj) autonomiji precizirao Tito u upozorenju Glavnom štabu Hrvatske 1. oktobra 1943, odnosno rukovodstvu u Sloveniji povodom obećanja autonomije italijanskoj manjini, davanim u izjavama Izvršnog odbora OF odnosno ZAVNOH-a (16. odnosno 20. septembra 1943) o priključenju Slovenačkog primorja i Istre. Tito je upozoravao: „Nije pravilno ono mjesto gdje se govori o autonomiji talijanske manjine. Ako se tu radi o kulturnoj, onda je to trebalo reći. A za političku nema ovdje mjesta jer je ta manjina raštrkana. Treba reći da se garantuje puna sloboda i ravnopravnost talijanske manjine."[428] Kompaktnost naseljenosti Albanaca i drugih narodnosti na Kosovu i Metohiji, Madžara zajedno s Rumunima i drugim narodnostima u Vojvodini, uz pripadnike južnoslovenskih naroda, pružala je obema ovim pokrajinama, odnosno njihovom stanovništvu pravo na političku autonomiju, dužnost samostalnog uključivanja u jugoslovensku narodnu oslobodilačku borbu, pravo da odlučuju o sebi. Još jednom: uz nacionalne prilike, u tim su pokrajinama i za njihovu autonomiju

[428] Zbornik II/10, str. 328—329 i II/11, str. 293.

bile značajne i istorijske okolnosti, njihov posebni položaj u prošlosti.

Odluke AVNOJ-a ni u pogledu Vojvodine, ni Kosova i Metohije, ni Sandžaka ništa nisu unapred odlučivale. Karakteristično je reagiranje CK KPJ 31. marta 1944. na neki letak u Crnoj Gori, u kojem je bilo govora o priključenju Sandžaka Crnoj Giri: „U odlukama AVNOJ-a o pripajanju nema ni slova. Mi ne samo da se s time ne slažemo, nego i osuđujemo takav nepromišljeni korak. AVNOJ i Nacionalni komitet ne vrše danas razgraničenja, jer tome nije vreme. AVNOJ je doneo samo principijelne odluke. A što se tiče Sandžaka, on će imati onakav položaj za kakav se izjasne njegovi slobodno izabrani predstavnici."[429] Bilo je jasno da se pitanje Vojvodine odnosi i na Srbiju, kao što se pitanja Sandžaka, Kosova i Metohije odnose kako na Srbiju tako i na Crnu Goru. No ono osnovno bio je stav da o svom položaju odlučuju te pokrajine same. Istog meseca, marta 1944, Tito je, kada je pisao članak o zaključcima AVNOJ-a i stvaranju federativne državne zajednice, ovako odredio pitanje Vojvodine: „Iz nekih krajeva, kao na primjer iz Vojvodine i drugih, stižu nam često pitanja šta će biti sa dotičnom pokrajinom... Na ovo pitanje mi možemo danas odgovoriti samo ovo: bez sumnje Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena, zavisi od samog naroda, odnosno njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju."[430] Takav stav i razlozi za njega (radilo se, pre svega i u prvom redu, o maksimalnoj mobilizaciji svih snaga za borbu protiv okupatora i njihovih saveznika, a raspravljanje o granicama itd. moglo bi tu mobilizaciju da koči) mogli su biti samo još jači u novembru 1943. u Jajcu.

Kakav je bio stepen razmišljanja o autonomnim oblastima u budućoj strukturi federacije, posredno pokazuje činjenica da je Moša Pijade u svojim ustavnim osnucima u prvim mesecima 1944. g. predviđao stvaranje, pored sreskih i okružnih, takođe i oblasnih NO skupština. On je objašnjavao da će one svakako biti potrebne u Hrvatskoj, a možda i u Srbiji, ako Vojvodina i Sandžak budu došli u njen sastav.[431]

[429] Zbornik II/13, str. 396.

[430] Josip Broz Tito, *Vojna djela* 1, Beograd 1961, str. 222.

[431] Zbornik II/12, str. 281. — S. Nešović, delo pod nap. 451, str. 147 i 152.

Vojvodina

Komunisti Vojvodine činili su sve napore da ostvare zaključke Majskog savetovanja KPJ 1941: „Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da suzbijaju sijanje nacionalne mržnje, da raskrinkavaju pred narodima Vojvodine okupatorske nasilnike kao neprijatelje radnog naroda svih nacionalnosti. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da rade na okupljanju svih narodnosti u borbi protiv zla, što ga je prouzrokovao rat i okupacija, za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperijalističkih nasilnika i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rešenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredeljenja naroda."[432] Takvu zadaću Majsko savetovanje je postavilo kao jedini način za prevazilaženje kobnih posledica politike mađarskih i nemačkih okupatora koji su domaće stanovništvo mađarske i nemačke narodnosti podsticali protiv Srba i nekih nacionalnih manjina, pa je posledica toga bilo bezbroj nečuvenih zločinstava prema srpskom stanovništvu. „Zulume bivših velikosrpskih žbira sada ispašta nedužno srpsko stanovništvo."[433]

No, svakome je bilo jasno da zulumi i okupatorski zločini nisu ni u kakvom srazmeru. Protivokupatorski otpor srpskog stanovništva imao je karakter očajne odbrane života. Drugačiji je mogao biti poticaj za otpor fašističkim okupatorima kod drugih naroda Vojvodine, pogotovu kod Nemaca i Mađara.* To je bio glavni specifični problem pred kojim se nalazila pokrajinska organizacija KPJ. „Proces političke i nacionalne polarizacije (u smislu opredeljenja za NOB na inicijativu i uz vodeću aktivnost KPJ) u Vojvodini", kaže Ranko Končar, „će zbog njene složene etničke strukture i (nacionalnog) karaktera okupacione vlasti, imati svoje specifične tokove. Izrazitija koncentracija dveju etničkih grupa (nemačke i madžarske), čije se nacionalne mase javljaju kao glavni nosioci okupacione vlasti, uticaće, pored ostalog, da se i razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini izrazi kao jedna vrlo specifična pojava ne samo u jugoslovenskim okvirima, već u njoj samoj, zbog različitosti koje karakterišu

[432] Kao nap. 306.

[433] Isto.

* Prema popisu stanovništva iz 1931. Vojvodina je imala 1,630.000 stanovnika, od kojih oko 528.000 Srba (33%), 413.000 Mađara (26%), 343.000 Nemaca (21%), 120.000 Hrvata (7%), 78.000 Rumuna (5%), 67.000 Slovaka i Čeha (4%), 21.000 Rusina (1%), 21.000 Jevreja (1%) i oko 37.000 ostalih nacionalnosti (2%).[434]

[434] *Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, red. Čedomir Popov, Novi Sad 1984, str. 9.

razvitak pokreta u pojedinim njenim delovima, Banatu, Bačkoj i Sremu."[435]

Srbi, koji su izloženi genocidu imaju sve razloge da se odazovu apelu KPJ i da slede razvitak u samoj Srbiji, njen ustanak. Karakteristično je da oni slede Srbiju u dobrom, a ne i u pojavi četničkog oportunizma, a zatim kontrarevolucionarnog protivpartizanstva, te saradnje sa okupatorima. U uslovima gde nema nikakvih srpskih upravno-političkih struktura koje bi okupatori akceptirali kao oslonac svom režimu, gde je srpstvo kao takvo izloženo brutalnoj politici uništenja i gde su od okupatora uništene sve srpske političke i kulturne formacije, put narodnooslobodilačke borbe koji predvodi KPJ jedini je realan, jer totalnoj negaciji može da se suprotstavi samo totalan otpor. U tom pogledu, položaj i reagovanje Srba u Vojvodini slični su položaju i reagovanju Slovenaca u severnoj Sloveniji, okupiranoj od Nemačke.* Sličnost postoji i u pogledu nemačkih nacionalnih grupa u obe zemlje: one su gotovo u celosti glavni oslonac nemačkoj okupaciji i s njom se identifikuju. Posebnost Vojvodine čini prisustvo mađarskog stanovništva, kao i rumunske, slovačke i rusinske (ukrajinske) nacionalne manjine. Dok poslednje dve okupaciju doživljavaju slično Srbima, to se Mađarima u svom delu Vojvodine (Bačka, Baranja) mađarski okupator nastoji da predstavi kao nacionalni oslobodilac, slično kao okupatorsko-ustaška tvorevina NDH Hrvatima u Sremu.

PK KPJ, u svom proglasu juna 1941, obraća se svim narodima Vojvodine kao celine, ne priznajući ni rasparčavanje Jugoslavije, ni same Vojvodine i naglašavajući da „borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna" ako se svi narodi budu zajednički borili za njeno oslobođenje „kako bi svi njeni narodi sporazumno odlučili o sudbini Vojvodine". To odlučivanje može se izraziti samo u zajedničkoj borbi protiv svih okupatora i ugnjetača bez razlike, na osnovu antiimperijalizma i nacionalne ravnopravnosti u oslobođenoj Vojvodini, bez vraćanja na staro. Na toj zajedničkoj polaznoj misli, KPJ se, kao predstavnik radničke klase svih naroda Vojvodine, obraća svakom narodu još i posebno, apelujući pri tom na antikapitalističku solidarnost

[435] Ranko Končar, „Treći Program", Zima 1976, Beograd 1976.

* Sigurno bi trebalo uzeti u obzir i druge realne razlike između položaja Srba u Vojvodini i Srbije. Jedna od njih je jača politička organizovanost terena, bar u Sremu. „Na kraju 1941. godine izgrađenom ustaničkom organizacijom razuđenih narodnooslobodilačkih fondova bilo je obuhvaćeno oko 65 procenata sremskih, pretežno srpskih, sela."[436]

[436] Josip Mirnić, *Političke i taktičke koncepcije rukovodstva NOP-a u Vojvodini u ustanku 1941. godine,* Materijali naučnog skupa kao pod nap. 293.

seljaštva sa radništvom. „Uvažavajući novonastalu stvarnost — komentariše Josip Mirnić — PK KPJ za Vojvodinu je smatrao da je u tom trenutku istorijska misija radničke klase da na tradicijama posebnog, vojvođanskog dela programa (predratnog) Antifašističkog narodnog fronta* ostvari sklad između nacionalnooslobodilačkih težnji slovenskih naroda i antifašističkih klasnorevolucionarnih stremljenja Mađara i Nemaca."[437]

Osnovna istina za Komunističku partiju Jugoslavije jeste da jedinstvo narodâ Vojvodine nije moguće obezbediti bez unutrašnjeg pristanka svakog od njih na zajedničku antifašističku i narodnooslobodilačku borbu. „U tom smislu bilo je od posebne važnosti i saznanje da se oslobodilački i revolucionarni pokret mora razvijati unutar svake nacionalne grupe kao uslov zajedničkog nacionalnog oslobođenja i rešenja nacionalnog pitanja u Vojvodini."[438]

Znači, i u tako nacionalno heterogenoj pokrajini kao što je Vojvodina, presudna je bila bitka za vodeći položaj radničke klase kako unutar svake nacionalne grupe (naroda, narodnosti) tako i u svima zajedno, u solidarnoj odbrani i antifašističkog, i nacionalnog, i pokrajinskog interesa. Naravno, naslanjajući se na realno već konstituisanu borbu narodâ Jugoslavije u celini, u Srbiji, Bosni i Hercegovini, te Hrvatskoj, posebno.

Mogućnosti i šanse za uspeh u svakoj pojedinoj nacionalnoj grupaciji nisu bile jednake. Srbima je borba pitanje života ili smrti. Razbijene su iluzije građanskih snaga da je moguće naći modus vivendi sa okupatorima davanjem izjava o lojalnosti i kroz kolaboraciju. Ali je otvoreno pitanje hoće li borba Srba da se vodi na nacionalističko-osvetničkoj podlozi, pa zato usamljeno i bez perspektive stvaranja demokratske jugoslovenske zajednice, ili će se voditi na načelima internacionalističke solidarnosti i antifašizma koja naglašava KPJ. Ova sve njih jasno poziva da se ne povezuju „sa zaslepljenim šovinistima bilo kojeg naroda u borbi protiv drugog naroda". „Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije

* U 1935. bio je stvoren *Vojvođanski front* opozicionih građanskih snaga, koji usvaja, kao program, Novosadsku rezoluciju iz 1932, a koja traži da „Vojvodina sa Sremom dobije isti položaj, koji će imati i ostale pokrajine" državnopravno preuređene Jugoslavije. U daljem razvitku, Vojvođanski front prihvata saradnju sa radničkim partijama, pre svega sa KPJ, i postepeno dobija narodno-frontovsko obeležje i karakter. Ali samo do sporazuma Cvetković—Maček, posle kojeg ostaje Novosadska rezolucija uglavnom programska osnova Samostalne demokratske stranke, koja ga je u najvećoj meri politički i oblikovala.[438]

[437] Isto.

[438] Ranko Končar, *Osnivački kongres KP Srbije i društveno-pravni karakter federalne države,* referat na naučnom skupu pod nap. 164.

[439] R. Končar, delo pod nap. 435.

može i za Vojvodinu (da) bude uspešna samo ako se vi zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine" i za sporazumno odlučivanje svih o njenoj sudbini.[440]

To su bili privlačni i racionalni pozivi, ali je ipak bilo teško u datoj realnosti slediti savetu: „Vi ne smete dopustiti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da omrznete radne mase Mađara, Nemaca. . ." Odlučivalo je već postojeće poverenje u KPJ, odlučivao je elementarni humanizam, kojemu je KPJ otvarala realnu perspektivu.

Za Mađare je bilo prvenstveno važno da čuju upozoravanja KPJ o tome koliko je lažno nacionalno „oslobođenje" koje im je nametnuo fašistički okupator istog nacionalnog imena. Takva upozoravanja imala su već pre rata dugu i neprekidnu tradiciju u politici KPJ, a ova je upravo među Mađarima u Vojvodini imala jake pozicije. Zato je fašistički okupator pohitao da poubija komuniste—Mađare. I okupator je osećao istinitost ukazivanja PK KPJ, naime, da je u mađarskom okupacionom području „zastava proleterske borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja" prešla u ruke mađarskih komunista i antifašista. Osećao je koliko je to ovde velika šansa za radničku klasu, kolika opasnost za njega. Istrebljenje komunista Mađara moglo je da uspori proces antifašističke diferencijacije, ali ne da spreči. Jednako i okupatorska fašistička antijugoslovenska argumentacija. Koliko je jugoslovenski karakter narodnooslobodilačkog pokreta pod vodstvom KPJ zaista sprečavao masovnije prilaženje Mađara, kao što se to može češće pročitati? Nema sumnje, jugoslovensko državljanstvo za njih nije bilo argument antifašizma. Ali šta im je, u moralnom smislu, nudilo mađarsko državljanstvo? Jača od krvlju kompromitovane iluzije o rešavanju svog nacionalnog pitanja putem nasilnog pomeranja državnih granica, bila je, na kraju, stvarnost velike antifašističke i revolucionarne narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, a naročito borba vojvođanskih Srba. Borba za novo, ne za staro. „Bez obzira što oni od stare Jugoslavije nisu zapamtili ništa dobro", piše Milan Mali, „ali je na udaru (jugoslovenske NOB) bila baš ta stara Jugoslavija i na toj liniji se jedino mogla i otvoriti i jačati borba protiv (fašističkog) iredentizma i nacionalističke indoktrinacije."[441] Najvažnija je činjenica da je do političkog diferenciranja zaista došlo, iako su procesi ispočetka

[440] *Junski proglas PK KPJ za Vojvodinu 1944,* „Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945. Građa za istoriju Vojvodine" 7, Novi Sad — Sremski Karlovci 1971, str. 3—7.

[441] Milan Mali, *O nekim karakteristikama Drugog zasedanja AVNOJ-a i rešavanja posebnog političkog položaja Vojvodine u novoj federativnoj državi i socijalističkoj zajednici,* „AVNOJ i savremenost", „Oslobođenje", Sarajevo 1984, str. 687—701.

bili sporiji. Ipak, očigledno, brži nego u samoj Mađarskoj. Nema sumnje da je važna motivacija bila u koncepciji autonomije Vojvodine kao celine.

Drugačiji je bio razvitak u redovima nemačkog stanovništva. Za Nemce je pitanje Vojvodine i njene jugoslovenske pripadnosti bilo stvarno bez svakog značaja i nije uopšte uticalo na njihovu orijentaciju. Za nemačku manjinu osnovna diferencijacija izvršena je na pitanju: za Hitlera ili protiv njega? Na žalost, ona se gotovo cela priklonila Hitleru i to već dosta pre okupacije. Posle okupacije, još čvršće je pri tome ostala, kao stub „novog poretka". S njim je podelila na kraju i sudbinu.

U Sremu, koji je uključen u ustašku okupacionu tvorevinu, posebno je bilo značajno uključivanje Hrvata u narodnooslobodilački pokret. Za ustaše se opredelio vrlo mali broj. Ali i uticaj PK KPJ među njima bio je slab. Ravnali su se prema političkom stavu Mačekovog vodstva HSS, ali, izgleda, i sa rezervom prema Mačekovoj taktici. Otuda ona „čudna pasivna rezistencija", ono „iščekivanje koje nije jasno izraženo", ali iz koga se razabiralo da nisu ni „za vaskrs stare Jugoslavije" (izrazi Jovana Veselinova).[442]

U ovom slučaju, odlučujući faktor na kraju bio je uspeh KP Hrvatske u samoj Hrvatskoj, te razgaranje ustanka u Sremu koji se pretvarao u jako uporište narodnooslobodilačke borbe značajno ne samo za Vojvodinu nego i za istočnu Bosnu, a naravno i za Slavoniju.

Vojvodina je bila područje gde je opšte saznanje KPJ o nužnosti da radnička klasa izvojuje svoju bitku za vodeći položaj unutar svake nacionalne sredine dobilo najubedljiviju životnu potvrdu, s obzirom na komplikovanost nacionalne strukture pokrajine. To je bila suština onog pozivanja KPJ radnika Vojvodine da ostvaruju proleterski internacionalizam: „Kao što dalja sudbina naroda Jugoslavije zavisi u prvom redu od jedinstva njene radničke klase, tako i sudbina naroda Vojvodine zavisi od vašeg jedinstva! Zato kujte to jedinstvo u zajedničkoj borbi protiv svih izrabljivača bez obzira na narodnost . . . Složite svoje narode da bi ih kao jedinstvenu celinu mogli voditi u borbu protiv okupatora i ugnjetača! Ostvarujte na taj način proleterski internacionalizam, koji je važan uslov za srećniju budućnost Vojvodine! Samo će tako narodi Vojvodine . . . moći sami ali zajednički da odlučuju o tome hoće li i s kojim drugim narodima da žive u bratskoj zajednici."[443]

Osećaj za celinu Vojvodine pri svemu tome bio je značajan faktor, u smislu nužnosti da se nacionalna pitanja svih nacional-

[442] R. Končar, delo pod nap. 435.
[443] Kao nap. 440.

nosti u njoj reše kompleksno.[444] Jedino takav način omogućuje ravnopravnost i zadovoljava osećaj humanitarnog zajedništva. U tom smislu, celovitost Vojvodine i njen posebni položaj važan su politički argument delovanja narodnooslobodilačkog pokreta. U prvom aktu najvišeg organa narodne vlasti u Vojvodini — Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora — 22. oktobra 1943. rečeno je: „Vojvodina u slobodnoj Jugoslaviji ne može biti ništa drugo nego autonomna pokrajina."[445] Tada nije ni bilo moguće reći više s obzirom na još uvek težak položaj NOB u Srbiji.

Kosovo i Metohija

U oblasti Kosova i Metohije jugoslovenski komunisti našli su se pred naročito teškim i komplikovanim zadatkom. Na to već ukazuju, s jedne strane, činjenica njihove malobrojnosti (oko 270 članova KPJ, od kojih vrlo mali broj Albanaca, oko 20), a s druge strane, činjenica da oko 70% stanovništva pripada albanskoj nacionalnosti. Zadatak revolucionarne partije radničke klase bio je objektivno otežan time što je radništvo bilo vrlo malobrojno, a među albanskim stanovništvom tek u samim počecima. Bilo je očigledno da će bitka za uticaj unutar albanske nacionalne grupe biti presudna za položaj u celoj oblasti i za njen udeo u antifašističkom oslobodilačkom pokretu naroda Jugoslavije. Druga objektivna teškoća za te malobrojne aktiviste bila je nepismenost albanskih masa, pogotovu na selu. Uticaj pisanog materijala bio je stoga mali, gotovo jedina mogućnost bila je lična agitacija, a to je najteži oblik delovanja u uslovima ilegalnosti i terora. Među objektivne zapreke treba još ubrojati jednu koja je istovremeno i subjektivna, pa prema tome u političkom smislu i najteža. To je bio gotovo nesavladivi teret prošlosti. Teško je bilo albanskom seljaku razlikovati partizansku Jugoslaviju od kraljevske. Što je tako bilo na početku, kada je italijanska okupatorska vlast nastupila u ime nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja Albanaca (u stvari je to bilo ujedinjenje u jednoj krletci pod vlašću stranog fašističkog imperijalizma), to još nije bilo kobno. Ali se, na žalost, u tome malo što promenilo sve do oslobođenja.

Okupacija Kosova i Metohije i uspostavljanje okupatorskog režima u njegovim raznim delovima predstavljali su najteže iskušenje za srpsko i crnogorsko stanovništvo, i to bez razlike, bilo da je reč o starosedeocima ili o kolonistima. „Osnovni stav KPJ od početka do kraja rata bio je", kaže Fadilj Hodža, „povesti

[444] M. Mali, delo pod nap. 441.

[445] *Glavni NOO Vojvodine*, „Građa za istoriju Vojvodine" 12 (izbor i objašnjenja Jelena Popov), Novi Sad 1977, str. 8—9.

široke narodne mase u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, ne dozvoliti bratoubilački rat između Srba, Crnogoraca i Albanaca, organizovati odbranu srpskih i crnogorskih sela i sprečiti teror u njima, ne dozvoliti da se albanske mase mobilišu za istočni front i za borbu protiv oslobođenih teritorija, kroz zajedničku borbu naroda Kosova i Metohije stvarati partizanske jedinice i razvijati bratstvo i jedinstvo". Sve je to zamišljeno kao „borba za novu demokratsku Jugoslaviju". Isti autor ističe: „I kada . . . analitički izučavamo ratna dokumenta i opšte događaje na Kosovu i Metohiji u toku rata, jasno vidimo da se jedino upornosti i samopregornom radu komunista i prisebnosti masa svih nacionalnosti može zahvaliti što ovde nije došlo do bratoubilačkog rata širih razmera i što je stanovništvo ove pokrajine izašlo iz rata sa relativno malo žrtava."[446]

Koliko su teške bile objektivne činjenice u leto 1941. možemo slutiti ako samo pročitamo jedan izveštaj, objavljen 26. avgusta 1941. godine u *Biltenu Glavnog štaba NOPOJ*. Govoreći o „Arnautima", koje su Nemci doveli u Užice, izveštaj lapidarno kaže: „. . . ovi su započeli svojom poznatom svirepošću istrebljavati srpsko stanovništvo." Zaista je bio revolucionaran stav Blagoja Neškovića kad je na osnivačkom kongresu KP Srbije insistirao: „Albanci na Kosovu i Metohiji imali su neprijateljski stav prema narodnooslobodilačkom pokretu jer nisu znali razliku između bivše i nove Jugoslavije, jer su mislili da će se dolaskom naše vojske ponoviti sve ono što se dešavalo sa Albancima ranije."[447] Njegovo polazište nije bilo samo revolucionarno već je i njegova misao bila u osnovi tačna. No, treba istovremeno uzeti u obzir da je pitanje kako i na osnovu kojih motiva je tekao proces opredeljivanja albanskih masa u ovoj oblasti dosta složenije. Ako, u prvom redu, govorimo o albanskim masama, to naravno ne znači da i među srpskim i crnogorskim masama nije postojao problem njihove orijentacije. Ne treba zaboravljati da i ovde postoji problem četničkog uticaja koji je još više komplikovao i albansko odlučivanje.

Opredeljivanje albanskih masa imalo je, u stvari, dvostruki karakter. S jedne strane, opredeljivanje u odnosu prema fašističkim okupatorima, u smislu: ili kolaboracija ili antifašistička narodnooslobodilačka borba. S druge strane, opredeljivanje prema narodnooslobodilačkom pokretu jugoslovenskih naroda, izraslom na odbacivanju okupatorske podele i na zahtevu za integritetom nove Jugoslavije, kao slobodne zajednice naroda i narodnosti. Bez obzira na nesumnjivi teret prošlosti, primarna je bila alternativa: ili iživljavanje nacionalizma, kako ga nudi fašistički

[446] Fadilj Hodža, *Predgovor*, Zbornik I/19, str. 7—14.
[447] Publikacija pod nap. 294, str. 39.

okupator (italijanski, a kasnije nemački), ili borbeni antifašizam. Svi motivi povezani su u jedan dijalektički kompleks, koji treba uzimati u obzir uvek kao celinu, ali pri tom imati uvek na umu i ovu primarnu alternativu. Da je njeno rešavanje bilo vrlo teško iz objektivnih razloga, to je već pomenuto. Sem toga, za čitav kompleks važni su bili uslovi u širem sklopu jugoslovenskih centara narodnooslobodilačke borbe, a naravno i u Albaniji. Jedan od posebnih problema bila je izoliranost Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. U podužim periodima on deluje bez kontakta sa Centralnim komitetom KPJ, naročito posle njegovog povlačenja iz Srbije.

Ako pogledamo tu sliku, vidimo da je na Majskom savetovanju CK KPJ u Zagrebu 1941. bio prisutan politički sekretar Oblasnog komiteta Miladin Popović, ali je on samo kratko vreme (do jula 1941) moga da radi na kosovsko-metohijskom terenu. Prvi kontakt sa CK KPJ uspostavljen je u tom istom julu mesecu i primljena je direktiva CK. Između ostaloga, da se treba „na svaki način povezati sa albanskom partijom, ukoliko postoji, ili (sa albanskim) komunistima".[448] I zaista, u Kosovo i Metohiju vratili su se komunisti — Albanci, koji su još pre rata emigrirali u Albaniju i stavili se na raspoloženje Oblasnom komitetu. „Oni su odigrali značajnu ulogu u širenju NOP-a, u povezivanju KPJ sa albanskim masama i u razvijanju saradnje sa komunistima u Albaniji".[449]

Posle julske direktive 1941, Oblasni komitet nije imao kontakt ni sa CK KPJ, ni sa Pokrajinskim komitetima Srbije, Crne Gore ili Makedonije. Nekoliko pokušaja da se pošalje grupa kurira propalo je. U tim pokušajima poginulo je dvadesetak partizana. Tek je pismo, sa datumom od 23. marta 1942, prodrlo do Tita (sa potpisom Bore Vukmirovića-Crnog). Titov odgovor na ovo pismo datiran je sa 22. septembrom 1942! Faktički je Oblasni komitet bio izolovan više od jedne godine. Za celo to vreme ostala su neobjašnjena neka suštinska pitanja. Na primer, ono o karakteru partizanske vojske, koja treba da je narodnooslobodilačka vojska naroda (a ne oružana snaga komunističke partije), ili objašnjenje da NOO nisu podređeni partizanskim odredima. U dokumentima pokreta na Kosovu i u Metohiji iz onoga vremena izolacije govori se, na primer, o „poslednjoj borbi" (to jest revoluciji) kao neposrednom zadatku, itd. I posle toga, kontakti sa CK KPJ su retki. Usled teške situacije u Srbiji, nema kontakta sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, dok je jači uticaj NOP-a u Crnoj Gori. „Ali sam odjek ustanka u Srbiji i Crnoj Gori", kaže Fadilj Hodža, „odrazio se kod Srba, Crnogoraca i naprednih

[448] Zbornik I/19, str. 38.
[449] Isto, str. 40.

Albanaca na Kosovu i Metohiji. Taj odjek, koji je imao tako pozitivno dejstvo, fašisti, njihove sluge i razni albanski nacionalisti nastojali su da protumače kao delo velikosrpskog hegemonizma i kao opasnost da se vrati staro stanje . . ." Tom fašističkom nastojanju pomogle su „četničke akcije, naročito pokolji nad Muslimanima po Sandžaku i nad Albancima u severnim i istočnim delovima Kosova, kao i prikupljanje velikih četničkih formacija na jugu Srbije i u Sandžaku."[450]

7. NACRTI „U ZAPEĆKU" BORBE ZA MEĐUNARODNO PRIZNANJE NOVE JUGOSLAVIJE

Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, kao revolucionarna vlada, nije dobio priznanje saveznika. No, bio je jak argument i jako polazište za kompromisno rešenje pitanja međunarodnog statusa jugoslovenske revolucije putem sporazuma Tito–Šubašić. To je formalno bio sporazum predstavnika NKOJ-a i predstavnika emigrantske vlade (16. jula, odnosno 2. novembra 1944) o obrazovanju jedinstvene jugoslovenske vlade. Sve do tog vremena odluke AVNOJ-a nisu bile dalje razvijane u smislu pripremanja novog ustavnog uređenja. Ali to ne znači da u tom pravcu nije bilo ni rađeno u stručnom smislu. Taj je rad, koji se razvijao naročito po inicijativi Moše Pijade, dao veoma interesantnu građu koja govori o ustavnopravnim idejama koje su tada bile prisutne u širem krugu vođstava narodnooslobodilačkog pokreta. Ova građa poznata je od 1973. godine zaslugom Slobodana Nešovića.[451]

Već 3. decembra 1943. Moša Pijade predložio je da NKOJ izda neku deklaraciju (verovatno se ima na umu deklaracija o temeljnim pravima naroda i građana DFJ), no, Tito je odgovorio da sa tim treba sačekati do vremena kada će to biti pogodnije „s obzirom na zadatke rada i politički položaj". U narednim mesecima Moša Pijade, kao predsednik zakonodavne komisije NKOJ-a, pripremao je svom energijom rešenja za pojedina pitanja za to buduće vreme. Pravio je nacrte za deklaracije i zakone koji bi konkretnije uređivali i neka ustavna pitanja, kako za celu Jugoslaviju tako i za njezine federalne jedinice. U najužem Titovom vođstvu ovu aktivnost malo su ironično nazivali „Mošina zakonodavna ofanziva", budući da su oni sami bili mnogo više skeptični u pogledu mogućnosti međunarodnog priznanja AVNOJ-a I NKOJ-a.

[450] Isto, str. 10.
[451] Slobodan Nešović, *Temelji nove Jugoslavije,* Beograd 1973.

U rano proleće 1944. Moša Pijade boravio je duže vremena u Sloveniji, na Rogu. Tu su bili i dr Ivan Ribar i Marko Vujačić, pa su oni, zajedno sa slovenačkim članovima predsedništva AVNOJ-a i članovima NKOJ-a, a uz intenzivnu saradnju Borisa Kidriča, pripremali nacrte zakona i deklaracija. U tim materijalima možemo da posmatramo pokušaj ustavne konkretizacije odluke AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije, a i granice te konkretizacije, kakve su se u prvoj polovini 1944. još nametale usled različitosti stupnjeva razvitka NOB na pojedinim područjima Jugoslavije. Ovim radovima poslužila su neposredno i iskustva postignuta u Sloveniji.

Glavna pažnja bila je posvećena nacrtu Deklaracije o narodnoj vlasti, zatim Deklaracije o ustavnim pravima nacija i građana demokratske federativne Jugoslavije. Prema mišljenju Moše Pijade, ta bi deklaracija služila umesto ustava federacije sve dok ovaj ne bi mogao biti primljen posle rata.[4; 2] U diskusiji je Boris Kidrič, između ostaloga, ukazivao da je razvitak odnosa između federalnih jedinica i centra sada sasvim drugačiji nego što je bio nekada, da je potrebno već u vreme narodnooslobodilačke borbe izdavati zakone i da će karakter nove ustavotvorne skupštine biti sasvim drugačiji od nekadašnje jugoslovenske konstituante, pa da se kod opštih zakona ne sme ograničavati inicijativa federalnih jedinica. Raspravljajući o tome kako označiti jugoslovensku federaciju, Kidrič je podvlačio da Jugoslavija nije državni savez, već savezna država, da terminologija mora izraziti samostalnost federalnih jedinica i jedinstvo države, da treba misliti na odjek u inostranstvu, kako tamo ne bi rekli da smo Jugoslaviju razbili. Zato je potrebno naglasiti da je Jugoslavija jedinstvena država, da federalne države imaju suverenost, da one prenose deo suverenosti na demokratsku federativnu Jugoslaviju i da ona štiti njihovu suverenost. Kidrič je bio svestan toga da ovakva zamisao nije bez centralističkih elemenata, pa je zato upozoravao da je i SSSR centralistička država.[4 3] To je svakako bilo u duhu onoga što je Tito u Jajcu govorio delegatima Slovenije („Slovenački narod ne smije i ne može imati nikakve bojazni u pogledu ravnopravnosti i samostalnosti slovenačkog naroda. Mjere — odluke AVNOJ-a u Jajcu — koje sada možda izgledaju centralističke, samo su nužnost za uspješnu borbu i potrebne da pred spoljnim svijetom, prije svega pred saveznicima, dokažemo zajedničku volju jugoslovenskih naroda za oslobođenje i da iz političkih razloga nastupamo jedinstveno.")[454]

[452] Isto, str. 143.
[453] Isto, str. 143—154.
[454] S. Nešović — B. Petranović, delo pod nap. 367, str. 459.

Naglašavanje da je Jugoslavija savezna država a ne državni savez znači odbijanje misli o konfederaciji. To pitanje je u diskusijama na Rogu, očigledno, više bilo postavljeno kao terminološko pitanje. U političkom smislu, ono je odjek zahteva koje su u Jajcu postavljali neki predstavnici HSS (Božidar Magovac). Oni su tamo insistirali na konfederaciji, tvdeći da ne mogu stupiti pred svoj narod sa idejom da Hrvatska ne bi više bila ono što je već bila, tj. samostalna, a u teritorijalnom smislu bar u tolikom opsegu kao što je to bila Banovina Hrvatska.

U svojim izlaganjima Kidrič se opredelio po pitanju, koje je Pijade postavio u početku diskusije, naime da li je u slučaju federalnih jedinica reč o „zemljama" ili je reč o državama. Opredelio se u smislu njihove državnosti.

Treba upozoriti još na neke momente u nacrtu ustavne deklaracije. Jugoslavija je definisana kao savezna demokratska država, demokratska federacija sa šest federalnih država. Narod u Vojvodini i u Sandžaku imaće punu slobodu da sam odlučuje o svom odnosu i položaju u federaciji. Ove dve pokrajine pobrojane su u kontekstu sa Srbijom. Federativna Jugoslavija garantuje potpunu ravnopravnost svojih pet naroda (Muslimani ovde nisu uzeti u obzir) i isključuje svaku mogućnost prevlasti, privilegije ili majorizacije jednog naroda na račun drugoga, ili jedne federalne države na račun druge. Posebno su naglašeni državna celina i državni kontinuitet Jugoslavije na temelju volje njenih naroda, a istovremeno je odbačena svaka mogućnost povratka stare reakcionarne i ugnjetačke Jugoslavije. Kao zajedničke poslove federalne države priznaju narodnu odbranu, spoljnu politiku, privrednu obnovu, saobraćaj i službu informacija. Demokratska Federativna Jugoslavija štiti suverenost svih naroda koji su u njenom sastavu. Posebno je naglašeno pravo naroda i građana da potpuno slobodno odlučuju o obliku vladavine. Nacrt deklaracije ide tako daleko da baš uz to pitanje govori da svaki narod ima pravo izlaska iz federacije. Ali pošto narodna predstavništva žele da svi narodi ostanu bratski ujedinjeni u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, oni se svečano obavezuju da će slobodno izabrani narodni poslanici posle zajedničkog odlučivanja primiti samo onaj oblik vladavine za koji će se slobodno izjasniti svi narodi bez pritiska i bez majorizacije, sa punim obezbeđenjem suverene volje svakog naroda. U pogledu glavnog grada federacije nacrt se ne izjašnjava. Očigledno se to pitanje, iako Beograd još nije bio oslobođen, smatralo samo po sebi razumljivim.

8. NARODI I ZEMLJE U BORBI ZA AFIRMACIJU AVNOJSKIH ODLUKA U SVOM DRUŠTVU

Napori NKOJ-a za uspešno rešenje pitanja međunarodnopravnog priznanja nove Jugoslavije, te koncentracija svih snaga za konačno oslobođenje Jugoslavije, koju je vršio Vrhovni štab neposredno preko krupnih armijskih jedinica pa i u osloncu na pojedine Glavne štabove u federalnim jedinicama, sve je to najviše obuzimalo pažnju kako tadašnje javnosti tako i istoričara danas. No, u vremenu posle jajačkog zasedanja AVNOJ-a pa do kraja rata i potpunog oslobođenja bilo je mnogo bitnih problema koji su se rešavali u pojedinim federalnim jedinicama Jugoslavije političkom sposobnošću njihovih demokratskih snaga, a naročito radničke klase odnosno KPJ. To su bile bitke u kojima se Demokratska Federativna Jugoslavija konačno i stvarno konstituisala. Svi dokumenti govore o tome da su sve te pojedinačne bitke tekle u najtešnjoj povezanosti sa vrhovnim političkim rukovodstvom, sada možemo već reći, sa državnim vrhom federativne Jugoslavije. Taj vrh bio je u svakom trenutku inicijativan i usmeravajući, sposoban da za rešavanje pojedinih situacija upotrebi i zajedničke snage jugoslovenske federacije. No, pri svemu tome ostaje istina da je temeljnu političku bitku izvojevalo svako od tih područja na svoj način, svojim snagama i na svojim problemima. Pokušaćemo da skiciramo neke momente tih pojedinačnih bitaka koje su, u stvari, bitka radničke klase svih jugoslovenskih naroda da se afirmiše u njima kao vodeća nacionalna snaga još u trenutku kada narodnooslobodilačka borba i revolucija pobeđuju u Jugoslaviji kao celini.

Makedonija

Makedonski narod bio je preokupiran borbom za pravo na ujedinjenje Makedonije. Još odavno taj se zahtev vezivao za viziju balkanske federacije, i uopšte, slobodne asocijacije balkanskih naroda. Živo je u Makedoniji bilo ubeđenje da na drugi način samoopredeljenje nije ostvarivo. Federacija u okviru granica Jugoslavije omogućuje samoopredeljenje tek Vardarskoj Makedoniji. Još od početka okupacije takvo mišljenje podgrejavala je i KP Bugarske, no sa namerom da odvoji Makedonce od Jugoslavije.[455] Teritorijalni zahtevi Jugoslavije prema Grčkoj (Jegejskoj Makedoniji) nisu dolazili u obzir, jer je Grčka bila članica antihitlerovske koalicije. I odnos prema Bugarskoj, otkako je u jesen 1944. postala otečestvenofrontovska, postao je specifičan. No, najvažnija činje-

[455] Publikacija pod nap. 363, str. 406—407.

nica bila je u tome što je narodnooslobodilačka borba makedonskog naroda doživela u 1943. godini veliki polet baš u povezanosti sa borbom naroda Jugoslavije.

U martu 1943. osnovana je Komunistička partija Makedonije u okviru Komunističke partije Jugoslavije. Osnovane su čvrste vojne jedinice. Vođstvo makedonske narodnooslobodilačke borbe našlo se pred potrebom da izrazi jasan i integralan program ciljeva borbe, da opredeli mesto i ulogu makedonskog naroda u odnosu na zajednicu jugoslovenskih naroda. Ova pitanja odlučilo je Prespansko savetovanje KP Makedonije 2. avgusta 1943, prvo posle osnivanja CK KPM.[456] Ono je odlučilo da proglasi geslo o borbi za oslobođenje i ujedinjenje makedonskog naroda u bratskoj zajednici sa svim jugoslovenskim narodima. Ono je polazilo od stvarnog položaja koji je govorio da je nacionalnooslobodilački pokret najjače razvijen u onom delu Makedonije koji se nalazi u Jugoslaviji, pa taj deo treba da bude centar okupljanja celog makedonskog naroda; garantija za nacionalnu slobodu Makedonaca je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije koja se bori protiv svakog nacionalnog ugnjetavanja. Moment borbe protiv svakog nacionalnog hegemonizma imao je, pored borbe protiv okupatora, i u Makedoniji suštinsku ulogu.

U oktobru 1943. Glavni štab NOV i PO Makedonije izdao je, na temelju odluka Prespanskog savetovanja, svoj poznati manifest.[457] U njemu je posebno podvučeno da je makedonska vojska sastavni deo Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i da se makedonski narod bori protiv nemačkih okupatora, njegovih slugu, velikobugarskih fašističkih okupatora, protiv ostataka velikosprske hegemonije i protiv okupatorovih agenata u Makedoniji svih pozicija: protiv velikoalbanskih fašista i hegemonista, protiv makedonskih fašista i izdajnika svih vrsta. U toj borbi makedonski narod će izgraditi bratski savez sa srpskim, hrvatskim, slovenačkim i drugim narodima u Jugoslaviji, na bazi pune nacionalne ravnopravnosti. Manifest konstatuje da su za ostvarenje ujedinjenja Makedonije povoljne mogućnosti u razvijanju zajedničke borbe naroda Balkana. U toj borbi moguće je nastojati da se jugoslovenskoj federaciji pridruži i bugarski narod, u savez južnoslovenskih naroda, a postoji i mogućnost borbe za federativni savez balkanskih naroda. Obraćajući se posebno Albancima,

[456] Slavka Fidanova, *Nacionalniot moment — faktor vo krevanje na masite vo Makedonija vo tekot na osloboditelna borba (1941—1944)*, „Razvojot i karakteristikite na NOV i na revolucijata v Makedonija", Skopje 1973, str. 193—215.

[457] Publikacija pod nap. 363, str. 257—261. — Mihajlo Apostolski, *Manifest Glavnega štaba NOV in POM*, „Iz preteklosti makedonskega ljudstva", Skopje 1969, str. 223—240.

manifest upozorava da velikoalbanski fašisti i hegemonisti postavljaju pitanje sutrašnjih granica, samo da bi razbili borbeno jedinstvo između makedonskog i albanskog naroda, koji su dva bratska naroda. Manifest otvara perspektivu stvaranja balkanske federacije, ako svi balkanski narodi ujedine svoje snage protiv neprijatelja njihovog jedinstva. Manifest konačno ukazuje Turcima i Vlasima da je njihova sudbina tesno povezana sa sudbinom makedonskog naroda i poziva ih u zajedničku borbu, poziva ih da uzmu učešće u novoj narodnooslobodilačkoj vlasti. Manifest je celovito prišao celom kompleksu nacionalnog pitanja Makedonaca i Makedonije.

Neposredni nacionalni cilj je Makedonija u jugoslovenskoj federaciji, a ostvarenje ujedinjenja makedonskog naroda moguće je u daljem ostvarivanju južnoslovenske, odnosno balkanske federacije. Odluka makedonskog rukovodstva bila je odgovorna. Grupa makedonskih aktivista u Skoplju prigovorila je Glavnom štabu da on kao takav nema pravo da proglašava takav programski dokument. No, CK KPM je 10. oktobra 1943. partijskim organizacijama dodatno obrazložio pojedine stavove u manifestu. Povoljan prijem manifesta u makedonskom narodu bio je temelj za odluku AVNOJ-a u Jajcu o Makedoniji kao ravnopravnoj jedinici jugoslovenske federacije.[458]

Bugarska komunistička partija (Otečestveni front), objavila je decembra 1943, protiv odluke AVNOJ-a, svoju deklaraciju o makedonskom pitanju. U njoj je tražila da se makedonski narod u svojoj borbi ne sme ujediniti ni sa jednim balkanskim narodom i da je jedini njegov spas u osnivanju samostalne ujedinjene Makedonije.[459] Mihajlo Apostolski upozorava da bugarska partija nije priznavala individualnost Makedonaca, da je među svima tu individualnost iskreno priznavala jedino Komunistička partija Jugoslavije, odnosno narodi Jugoslavije. To je bilo presudno. Cilj deklaracije bugarskog Otečestvenog fronta bio je izdvojiti Makedoniju iz jugoslovenske zajednice, makedonski narod izolovati i nacionalno negirati. Na izgled primamljiva parola bugarske partije ostala je zato bez odjeka u makedonskim masama.[460]

Vojne i političke pobede jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe u 1943. godini omogućile su Titu da 6. decembra, argumen-

[458] Publikacija pod nap. 165, dok. 207, 214. — L. Koliševski, delo pod nap. 171 (izdanjima na makedonskom i srpskohrvatskom jeziku su dodati dokumenti o toj polemici). — Uspor. i M. Apostolski, delo pod nap. 457.

[459] Publikacija pod nap. 363, str. 286.

[460] Mihajlo Apostolski, *Revolucija i sile koje su kočile razvitak NOR-a i revolucije u Makedoniji 1941—1945. g.*, „Treći Program", Zima 1976, Beograd 1976.

tom o uspešnosti revolucije na tlu Jugoslavije, još ubedljivije odbije prividnu alternativu između jugoslovenske i balkanske federacije. To je učinio u pismu Svetozaru Vukmanoviću Tempu, govoreći o ideji osnivanja „balkanskog štaba": „U Jugoslaviji se — od svih zemalja — razvija najsnažniji narodnooslobodilački pokret, i sve reakcionarne klike . . . rade na tome, da naš pokret izoluju i podrede. Balkanski štab . . . u stvari bi trebalo da potisne našu narodnooslobodilačku borbu, Vrhovni štab i AVNOJ sa nekakvim opštebalkanskim pokretom, koji se još ni približno nije iskristalizirao u procesu borbe." Dalje je Tito upozorio na posebno značenje koje u toj borbi ima Jugoslavija kao država, „koja je postojala i još je priznata u inostranstvu". Prema tome, „naša aktuelna parola ne može biti ni balkanska federacija, a ni ujedinjenje sa Bugarima, iako mi, opštepropagandno, postavljamo i ističemo želju naroda Jugoslavije da Bugari stupe s njima u jednu jedinstvenu buduću federativnu zajednicu, a govorimo, opštepropagandno, o bratstvu i jedinstvu naroda Balkana." Na kraju, ponavlja argument o uspešnom razvoju revolucije u Jugoslaviji (uz raznovrsne srednjoevropske ili balkanse federativne planove, a o njima se priča u Engleskoj i Americi): „Svi ti planovi imaju za cilj iskorišćavanje neravnomjernosti razvitka oslobodilačkih pokreta u pojedinim zemljama, gušenje tih pokreta reakcijom onih zemalja u kojima se pokreti još nisu razvili . . ."[461]

Glavni štab Makedonije odgovorio je 14. marta 1944. grupi kritičara njegovog manifesta po svim problematizovanim tačkama i pozvao ih da izađu na teren, te učestvuju u sastanku delegata makedonskog naroda. Ovu argumentaciju, delimično razrađenu, objavio je u svom početnom broju, novi organ Narodnoosvoditeljnog fronta Makedonije *Ilindenski pat* (članak Baneta Andrejeva „Značenje manifesta i nekih prigovora na njega").[462] U članku je, pored ostalog, dat najveći akcenat na utvrđivanje razlike između bivše Jugoslavije (za koju su kritičari tvrdili da je za makedonski narod „tuđa, veštačka kombinacija") i nove narodne, demokratske, federativne Jugoslavije, koja „nema a ma baš ništa sa bivšom". Članak podseća, u pogledu bivše Jugoslavije, na razliku između režima i narodâ Jugoslavije. U ovim narodima, uključujući i srpski narod, makedonski narod je već tada našao čvrste saveznike u borbi protiv velikosrpskog hegemonizma. Današnja, u zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih slugu izborena, federativna, bratska, slovenska, demokratska Jugoslavija, nije nikakva efemerna, već trajna i čvrsta zajednica, u kojoj je makedonskom narodu — prvi put u njegovoj istoriji — priznato

[461] Zbornik II/11, str. 196—198.
[462] Publikacija pod nap. 165, dok. 215.

puno pravo na slobodu, ravnopravnost i samoopredeljenje. To nije nikakva tuđa i veštačka kombinacija, već najbliža srcima svih bratskih naroda Jugoslavije. Makedonsko pitanje moguće je rešiti celovito u toj Jugoslaviji i ono ne prevazilazi njene granice, jer ništa nije prirodnije nego to da se ostala dva dela Makedonije, ako to žele, prisajedine već postojećoj slobodnoj Makedoniji, koja je u svakom pogledu pionir i postaje Pijemont makedonskog jedinstva. „Zato mi preporučujemo našoj braći koja su danas pod Bugarskom i Grčkom, da razvijaju borbu protiv okupatorskog fašističkog neprijatelja i njegovih bugarskih i grčkih slugu i da u zajedničkoj borbi sa bugarskim i grčkim narodom izbore pravo na samoopredeljenje i ujedinjenje sa svojim Pijemontom . . . " Članak ukazuje na primer slovenačkog naroda koji je još za vreme borbe izvršio ujedinjenje svojih delova u Sloveniju nove demokratske i federativne Jugoslavije.

Bugarska partija bila je odlučno protiv takve perspektive. Svojim pritiskom postigla je da se 1944. iz AVNOJ-a morao povući predstavnik Makedonaca iz Pirinske Makedonije.[463] Odluke AVNOJ-a iz Jajca značile su najefikasniju podršku stavovima manifesta makedonskog Glavnog štaba. One su doprinele i tome, da je skopska grupa odustala od svog prvobitnog ubeđenja.[464] Akcija inicijativnog odbora za saziv Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije mogla je zato lakše da postavi — kao uslov za učešće na zasedanju — da učesnik prihvata političku liniju oktobarskog manifesta makedonskog Glavnog štaba.

Delegacija inicijativnog odbora za saziv ASNOM-a došla je da uzme učešće na sednici NKOJ-a 24. juna 1944, kada je bilo na dnevnom redu makedonsko pitanje. NKOJ je načelno potvrdio opravdanost zahteva makedonskog naroda za ujedinjenje, no odlučio je da bi bilo prerano to pravo postavljati u obliku akcionog zahteva, jer bi to bilo smetnja jedinstvu antihitlerovske fronte Ujedinjenih naroda.[465] S obzirom na stavove Otečestveno-frontovske Bugarske to je bila jedina mogućnost. Drugog avgusta 1944. ASNOM je, na svom prvom zasedanju, izričito odobrio stavove Glavnog štaba NOV i PO Makedonije, kao i rad inicijativnog odbora za saziv ASNOM-a.[466] Izjavio je da makedonski narod stupa, kao nacionalno slobodan član, u novu Demokratsku Federativnu Jugoslaviju. „Time postaje makedonski narod gradi-

[463] S. Nešović, delo pod nap. 451, str. 266.
[464] S. Fidanova, delo pod nap. 456, str. 211.
[465] S. Nešović, delo pod nap. 451, str. 204.
[466] Isto, str. 276.

telj nove Jugoslavije", koja je „garantija slobode svakog naroda posebno i slobode svih naroda Jugoslavije zajedno."*

Kontrarevolucionarne i antimakedonske snage nisu više mogle da pokolebaju takvo samoopredeljenje makedonskog naroda. One su mogle samo još izazivati smetnje kao što je bila pobuna u artiljerijskim brigadama 42. i 48. divizije januara 1945, kada su proglasili geslo da treba maršírati „na Solun", a ne „na Berlin". Tim uticajima pripisuju se i pojave dezerterstva u 14. udarnoj makedonskoj brigadi posle oslobođenja Makedonije.[467]

U svojim političkim odnosima CK KPJ je nastojao da postigne ujedinjenje makedonskog naroda bar u odnosu na Pirinsku Makedoniju. Bilo je čak izleda da u tome bude uspešan. O tome je pisao Edvard Kardelj u pismu Centralnom komitetu KP Slovenije od 14. oktobra 1944: „Naše stvari razvijaju se veoma dobro. Sa Bugarima smo se 'zbogali' za bugarski deo Makedonije (Petrič, Džumaja itd.), koji će biti priključen Jugoslaviji odnosno Makedoniji." Kardelj zadovoljno dodaje: „Širimo se dakle na sve strane. Pazite, da i vi svoje postignete."[468]

U odnosu prema Egejskoj Makedoniji prosto nije bilo moguće učiniti ništa. Ne samo zbog savezničkog statusa Grčke i ne samo zato što je ovde Velika Britanija uspešno intervenisala i razoružala grčke partizane. I sami grčki partizani bili su krajnje negativno raspoloženi prema Makedoncima na svom području. Karakterističan je sukob jedne makedonske partizanske čete sa grčkim partizanima u kosturskom kraju. Četvrtog avgusta 1944. došao je Centralnom komitetu KPJ izveštaj: „Grčki partizani otpočeli su nasilnu mobilizaciju Makedonaca u ovom delu Egejske Makedonije. Makedonci su preko svojih predstavnika izjavili da su spremni da se bore protiv Nemaca, ali traže da im se dozvoli formiranje svoje kostursko-lerinske brigade, što su Grci odbili i počeli sa represalijama nad makedonskim stanovništvom. Počeo je masovni prelaz Makedonaca iz Grčke u Narodnooslobodilačku vojsku Makedonije. Grčki partizani su reagovali strahovitim represalijama nad makedonskim stanovništvom. Na Rodosu izdali su naredbu kojom se proglašava izdajnikom svaki onaj koji pođe u našu (makedonsku) vojsku . . . Pohapšeni su svi Makedonci koji su se nalazili u grčkim partizanima. Razoružani su i internirani u

* U svom pozdravu ASNOM-u Tito je istakao: „Vi ćete slobodno odlučivati o sudbini svoga naroda", što predstavlja još jedan dokaz da „nova Jugoslavija ostaje verna načelu pune ravnopravnosti sviju njenih naroda."[469]

[467] M. Apostolski, delo pod nap. 460.

[468] *Pismo Edvarda Kardelja* od 14. oktobra 1944. Centralnom komitetu KP Slovenije, Arhiv CK ZKS, Ljubljana, Mapa 373.

[469] Zbornik II/13, dok. 321.

južnu Grčku." Izveštač o tim događajim dolazi do zaključka: „Sve ovo znači da grčkoj (komunističkoj) partiji nije glavno borba protiv okupatora, nego borba za očuvanje grčke vlasti u granicama Grčke."[470] Uprkos takvom odnosu jedinice NOVJ u Makedoniji nastavile su borbenu saradnju protiv okupatora sa grčkim partizanima. Uskoro je II makedonska brigada u sadejstvu sa grčkim partizanima napala grad Voden.

Razume se da je pitanje balkanske federacije za Makedonce zadržalo posebnu aktuelnost.

Hrvatska

Celo delovanje narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj zasnovano je na binomu: hrvatski narod — Srbi u Hrvatskoj. KPJ (KPH) uspešno je okrenula sudbinu Hrvatske u pozitivnom pravcu, pa time, u bitnom, i sudbinu jugoslovenske zajednice. Pokrenula ju je u pravcu udruživanja u dobrom, a ne razdvajanja snaga pojedinih nacionalnih individualnosti. Ponovo je afirmisala izvorne tendencije hrvatskog nacionalnog pokreta koje je on sadržavao od svojih početaka. Baš u tom smislu ZAVNOH se pozivao na „svijetle likove Matije Gupca, Matije Ivanića, senjskih uskoka, Pavla Vitezovića, Eugena Kvaternika, Ante Starčevića, Frana Supila, braće Radića i mnogih drugih."[471] No, mnogokoja politička formacija se već bila pozivala na ta ista imena. Ali, ovaj put se znalo da je u pitanju autentično njihovo značenje, ne manipulacija. Zašto? Zato što se znalo da ih uzdiže radnička klasa, da iza njih stoje stvarna postignuća narodnooslobodilačke borbe, na inicijativu i kroz žrtvu KPJ (KPH), partizana Hrvata, partizana Srba. „Širokim narodnim slojevima je jasno da je program KP nacionalan", konstatovao je 10. aprila 1945. Karlo Mrazović, proleter i stari revolucionarni borac.[472]

Nacionalna uloga KPJ (KPH) ostvarivala se na osnovu priznanja individualnosti i Hrvata i Srba, na osnovu ravnopravnosti dvaju individualiteta. To je bila negacija obe druge formule koje su naturali istoriji „i beogradski i zagrebački vlastodršci": niti nametnuto „jugoslovenstvo" niti asimilacija Srba, nego bratstvo hrvatskog i srpskog naroda u Hrvatskoj i Jugoslaviji kao domovini svih udruženih naroda i narodnosti.

[470] Zbornik VII/3, dok. 80, II/13, dok. 340, 342.

[471] *Rezolucija Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske,* 14. juni 1943. Vidi F. Čulinović, publikacija pod nap. 344, str. 515.

[472] I. Jelić, delo pod nap. 349, str. 324.

U noći između 8. i 9. maja 1944. ZAVNOH je doneo Deklaraciju o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske. Ova kaže u svom prvom članu: „Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni. Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osiguraće se sva prava na nacionalni život."[473]

Tim povodom Moša Pijade je u *Srpskoj riječi* upozorio, da to znači da Srbi u Hrvatskoj nisu nacionalna manjina, već integralan deo srpske nacije.[474] Treba imati u vidu celinu jugoslovenske federacije, jer samo ona, kao federativna državna celina, obuhvata u svojim granicama celinu srpske, kao i celinu hrvatske nacije. (Naredne godine takvo rešenje pitanja integriteta srpske nacije označio je u polemici protiv srpskih hegemonista — Milovan Đilas rečima: „Federacija, kao oblik jedinstva, premalo im je!")[475]

Pijade je u istom članku dodao upozorenje na međusobne obaveze Hrvata i Srba u Hrvatskoj: „. . . ova ranopravnost Srba sa Hrvatima u Hrvatskoj ni najmanje ne umanjuje značaj Hrvatske kao federalne države Hrvata, a ni obaveze Srba prema Hrvatskoj kao hrvatskoj državi, koja je njihova uža otadžbina. Ova obaveza Srba prema Hrvatskoj kao prema svojoj užoj domovini ne umanjuje, opet, obaveze Hrvatske prema njenim Srbima kao pripadnicima srpske nacionalne celine."

Izgleda da je Pijade u ono vreme razmišljao o mogućnosti da se unutar Hrvatske oblikuje autonomna srpska oblast,[476] ali je od te misli odustao, verovatno i radi nemogućnosti sklapanja zaokružene teritorije. No, najjači razlog je bio u moralnoj snazi i čvrstini narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj koja nije dozvoljavala nacionalističko nadmetanje i izigravanje. Baš iz te moralne snage i čvrstine potiče pasus u izjavi prve Narodne vlade Hrvatske od 14. aprila 1945: „Narodna vlada Hrvatske smatra svojom dužnošću naglasiti ono ogromno učešće Srba iz Hrvatske u zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih slugu i istaknuti njihovu ulogu prvoboraca, kao i pomoć koju su kod dizanja hrvatskog naroda u borbi pokazali. Narodna vlada Hrvatske će o tome voditi računa i brižno ostvarivati čl. 1 'Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske' Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o ravnopravnosti Hrvata i Srba."[477]

U međuvremenu, ista moralna snaga i čvrstina narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj omogućila je Centralnom komite-

[473] F. Čulinović, publikacija pod nap. 344, str. 528.

[474] Moša Pijade, *Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj*, publikacija pod nap. 355, str. 267—271.

[475] M. Đilas, publikacija pod nap. 146, str. 224.

[476] Kao nap. 431.

[477] F. Čulinović, publikacija pod nap. 344, str. 531—532.

tu KPJ da izvrši jednu problematičnu intervenciju: odstranjenje sekretara CK KPH Andrije Hebranga. Za našu tematiku je značajno konstatovati da se najvažnija aktuelna argumentacija, u izveštaju koji je Edvard Kardelj u tu svrhu pripremio za Tita, temeljila na dokazima dve kategorije: a) o hrvatskom separatizmu Hebranga u odnosu na Jugoslaviju, b) o njegovom nacionalističkom odnosu prema Srbima u Hrvatskoj.[478] Bez obzira na tada još nepoznate tajne Hebrangove motive, značajno je zapaziti da baš takva argumentacija pokazuje koliko je bitna bila razlika između nacionalističke hrvatske politike, te politike partije radničke klase kao vodeće nacionalne snage u Hrvatskoj, nacionalne i za Hrvate i za Srbe.

Poslednja godina rata značila je u Hrvatskoj dopunjenje uspešnog delovanja KPH za stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilčakog fronta koji će da ujedini sve antifašističke oslobodilačke snage hrvatskog naroda i Srba u Hrvatskoj u jedinstven narodni pokret i koji će da izoluje i Mačeka i Dražu Mihailovića. Ne ulažeći u problematiku stvaranja takvog fronta, treba videti to delovanje kao bitan sektor borbe za pobedu revolucionarnog narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji kao celini. Treba, zatim, videti činjenicu da je bitka u Hrvatskoj dobijena, politički sa najvećom širinom, još pre oslobođenja Hrvatske pri kraju rata. Tako je Hrvatska postala onaj očekivani oslonac revolucije; tako je odstranjena, u posle avnojskom periodu, ona opasnost koju je predstavljalo vođstvo HSS kao „drugi glavni faktor unutrašnje reakcije" u Jugoslaviji (pismo E. Kardelja Titu sredinom decembra 1943).[479] Hrvatska je pomogla stvoriti onu čvrstu podlogu koja je bila potrebna narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji kao celini za pobedu nad glavnim snagama hegemonizma i reakcije. Uspesi Hrvatske u posleavnojskom periodu brzo su onemogućili sve nacrte vođstva HSS da pri kraju rata ono preuzme NDH i njeno domobranstvo u svoje ruke. Ovi uspesi osujetili su i sve one nade koje su posle sporazuma Tito—Šubašić oživele u tom reakcionarnom vrhu da se on rehabilituje uguranjem među faktore obnavljanja starog režima, bar u kompromisnom obliku. Prošlo je za uvek vreme kad su oni vodili hrvatsku naciju.

Slovenija

U jesen 1944, kada se neposredno približilo konačno oslobođenje istočnog dela Jugoslavije, a Slovenija je još bila daleko u

[478] I. Jelić, delo pod nap. 349, str. 311—314.

[479] *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* 5, „IZDG", Ljubljana 1978, str. 189—198.

pozadini okupatora, promenile su se i ovde, u određenoj meri, političke prilike. Celoviti interesi jugoslovenske revolucije za njenu međunarodnu afirmaciju i učvršćenje počeli su da ograničavaju polititičku inicijativnost KP Slovenije, a time takođe, ako ne još i više, inicijativnost Osvobodilne fronte. Stvari su bile još naročito zaoštrene s obzirom na događanja u Hrvatskoj, gde je CK KPJ bio prisiljen da skine sekretara CK KPH Hebranga. Baš tom prilikom iz Hrvatske je slovenačkom Centralnom komitetu došlo pismo Edvarda Kardelja, datirano sa 14. oktobrom 1944. U pismu je rečeno da se tendencije u pravcu nacionalizma pokazuju i kod Slovenaca i da je potrebna budnost.* „Ne dozvolite, da bi organi SNOS (zemaljskog narodnooslobodičakog veća) itd., primali u toj poslednjoj fazi bilo kakve odluke bez našeg znanja i odobrenja. (Mislim, naime, ne NKOJ, već CK KPJ, tako da je to pre svega vaša dužnost da najprije od nas dobijete odobrenje, pre no što stvari realizujete u SNOS-u itd.). Ranije je bilo ovo (samostalno odlučivanje) potrebno i moguće, ali sada se stvari toliko komplikuju, da vi ne možete imati pregled nad celokupnim interesima naše borbe i nekakva preuranjena mera mogla bi samo da nam našteti."[480]

Ovo ograničavanje inicijative bilo je svakako u duhu onih reči o privremenoj nužnosti centralističkih mera, koje je Tito u Jajcu izgovorio slovenačkoj delegaciji još pre godinu dana, a koje smo već pomenuli. Nema sumnje da su direktive CK KPJ, koje im je saopštavalo Kardeljevo pismo, u slovenačkom CK na takav način i razumljene.

No, očigledno je, takođe, da su drugovi takva ograničenja smatrali privremenim. Karakterističan je u tom smislu Kidričev izveštaj na sednici CK KPS od 29. marta 1945. kada je, u vezi sa celokupnim položajem u Jugoslaviji, sa pojavama hegemonizma, centralizma pa i separatizma, najavio da treba očekivati još jače centralističke mere. Ali je Kidrič istovremeno izrazio ubeđenje da će zato u kasnije vreme biti decentralizacija tim veća.**

Ovakva prognoza dokazuje da Kidrič nije računao da će se u novoj Jugoslaviji primeniti sovjetski „model" socijalističkog prelaznog društva. U tome on nije bio usamljen. Već godinu dana ranije Kardelj je sažeo dotadašnje opštejugoslovensko revolucio-

* Reč je bila o nekim merama na monetarnom području koje su zadirale u kompetencije — tada još nepostojeće — Narodne banke Jugoslavije.

[480] Kao nap. 468.

** Potvrdu takve necentralističke i neadministrativne generalne orijentacije moguće je naći i u Kardeljevoj izjavi na Trećem zasedanju ZAVNOBiH-a (26—28. aprila 1945) gde je naglašavao da „do maksimuma treba razvijati stvaralačku inicijativu odozdo, a *u prvom redu inicijativu federalnih jedinica*" (podvukao J.P.), što bi bila „za sve naše narode još

narno iskustvo u izričit zaključak da razvitak revolucije u Jugoslaviji neće morati da ide sovjetskim putem (u predavanju o strategiji i taktici oslobodilačke borbe, održanom u Sloveniji februara ili marta 1944).[481]

Srbija

Tačno je zapažanje Fabijana Trga: u završnu fazu drugog svetskog rata, u kojoj se većina ostalih evropskih zemalja još uvek nalazi u položaju okupirane zemlje, Jugoslavija ulazi sa svim obeležjima organizovane države.[483]

To su obeležja države nanovo konstituisane na svojoj teritoriji, vlastitim narodnim snagama, sakupljenim u uslovima surove okupacije i u uslovima dosledno protivnog stava formalnih predstavnika te države u emigraciji; to su obeležja države konstituisane u toku narodnooslobodilačkog ustanka i ratovanja protiv okupatora po inicijativi revolucionarne partije radničke klase. U završnoj fazi rata ta će nova država najzad steći i međunarodno priznanje. Ovo poslednje ubrzali su uspesi nove Jugoslavije u samoj zaključnoj fazi rata. Ali, iako su tu već država i njena narodnooslobodilačka vojska, konačno oslobođenje Jugoslavije nije imalo samo vid postepenog vojničkog izganjanja neprijatelja sa državne teritorije.

Ratna zbivanja i pojedine operacije još su imali i karakter zadnje bitke za političku pobedu revolucije u pojedinim delovima Jugoslavije, naravno sada već u okviru celokupne državne zajednice i globalno vođene jugoslovenske revolucije. Tačno je da je vojna snaga celokupne državne zajednice sada bila, u krajnjoj konsekvenciji, rešavajući faktor ne samo oslobođenja već i revolucije u celosti. Potvrđivala se Titova zamisao iz 1941. godine o odlučujućem značaju oružanih snaga koje treba konstituisati od samog početka NOP-a (za razliku od „klasične" koncepcije poslednje, odlučujuće bitke na improvizovanim barikadama).

jedna garancija njihove prave slobode i ravnopravnosti".[482] U istom duhu napisan je i članak „Snaga narodnih masa", objavljen u *Borbi* 13. maja 1945, koji govori o potpunosti vlasti narodno-oslobodilačkih odbora. Na takvu njihovu vlast i inicijativu treba da se u punoj meri oslone federalne (republičke), pa onda i savezne vlasti.

[481] Kao nap. 291.

[482] Edvard Kardelj, *Govor na Trećem zasijedanju ZAVNOBiH-a,* „ZAVNOBiH — Dokumenti" 2, „V. Masleša", Sarajevo 1968, str. 398.

[483] Fabijan Trgo, *Rat organizovane države,* „NOR i socijalistička revolucija u Jugoslaviji", Beograd 1978. (Materijali simpozija u Beogradu krajem 1975. g.).

Takav je bio i smisao poruke koju je Edvard Kardelj 6. maja 1944. poslao slovenačkom CK: „O nekom priznavanju NKOJ-a u doglednom vremenu, ne može se ni misliti. Osnovno je — *naša vojska.* Mobilišite, mobilišite!" (pdvukao E. Kardelj).[484] No, to ne znači da je u isto vreme postala manje važna i manje odlučujuća sama politička bitka za revoluciju. Ta ona je vojnoj snazi davala „tle pod nogama" svuda u zemlji, snagu narodnih masa iz svih delova federacije. Od tih delova, u tom vremenu, bitka je naročito aktuelna bila u Srbiji.

Delegati iz Srbije, uz sve napore organa narodnooslobodilačkog pokreta u toj zemlji, nisu učestvovali na zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, niti je u to vreme bilo moguće sastaviti zemaljsko predstavničko telo narodnog oslobođenja i formirati vrhovni zemaljski organ narodne vlasti. Srbija je u Jajcu bila zastupljena predstavnicima iz NOV i iz političkih organizacija NOP-a koji su se povukli iz Srbije krajem 1941. godine.[485] (U Jajcu su, naravno, u velikom broju bili zastupljeni i Srbi iz Bosne i Hercegovine i iz Hrvatske.) Izučavanja o vojnoj i političkoj situaciji u Srbiji[486] pokazuju da je KPJ u Srbiji uspela da prebrodi 1942. godinu, kritičnu za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u ovoj oblasti. Iz neravnopravne borbe KPJ i partizanski odredi u Srbiji izašli su ojačani, a u 1943. stvoreni su veći odredi i brigade. Pokrajinski komitet i Glavni štab za Srbiju uspeli su da ostvare saradnju i veze sa narodnooslobodilačkim pokretom susednih regiona, Vojvodine, Istočne Bosne, Makedonije, kao i Bugarske. Postojala je i slobodna teritorija u južnoj Srbiji, značajni su uspesi Pokrajinskog komiteta za osnivanje narodnooslobodilačkih odbora, za jačanje organizacija NOP-a, počev od partijske organizacije, SKOJ-a, saveza omladine, fronta žena i dr. No sve to još nije bilo dovoljno za uspeh inicijative, pokrenute od Pokrajinskog komiteta početkom 1943. godine za formiranje antifašističkog veća NO Srbije.

Srbija je bila pritisnuta neprijateljskim terorom, brojnim okupatorskim i kvislinškim snagama. Najvažniji nemački štabovi za Balkan bili su smešteni u Srbiji, dok su nemačke snage bile koncentrisane u Grčkoj. Glavni oslonac nemačke vlasti činio je bugarski okupacioni korpus, ruski „zaštitni" korpus, Srpski dobrovoljački korpus i Nedićeva Srpska straža. Sa ovim snagama su vojno sarađivali četnici Draže Mihailovića jačine od oko 18.000

[484] Zbornik II/14, dok. 19.

[485] Venceslav Glišić, *Srbija u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a,* referat na naučnom skupu u Jajcu, decembar 1973.

[486] Isto. — Milan Borković, *KPJ u Srbiji 1941—1945,* 2, Beograd 1974. — *Srbija u ratu i revoluciji,* red. Jovan Marjanović, „SKZ", Beograd 1976.

Na strani NOP-a borilo se krajem 1943. godine oko 3000 partizana, računajući tu i ilegalce u pozadini. Nema sumnje da je politička snaga NOP-a u Srbiji, gde tradicija ustanka 1941. godine nikad nije prestala da deluje, bila mnogo veća od same ove brojke. No, nikakve sumnje takođe nije bilo da politička bitka za Srbiju za NOP tek predstoji. Četnički pokret u Srbiji, koji se sve vreme prikazivao kao alternativni narodnooslobodilčaki pokret Srba, krijući svoje nacionalno-izdajničko vojno i političko sarađivanje sa Nemcima, predstavljao je glavnog protivnika u političkom smislu.

U pogledu razvoja narodnooslobodilačke vojske u Srbiji najznačajniji događaj u 1943. godini je bio formiranje Šumadijske brigade — 5. oktobra na Rudniku; Prve južnomoravske brigade — 12. oktobra u selu Obraždu i Druge južnomoravske brigade u mestu Dobra Voda — 21. novembra. Međutim, na insistiranje CK KPJ i Vrhovnog štaba Šumadijska i Prva južnomoravska brigada krajem novembra napustile su Srbiju i priključile se operativnoj grupi divizija u Bosni. Odlazak ovih najelitnijih jedinica i jednog broja članova PK KPJ za Srbiju usporio je za kratko vreme razvoj NOP-a u Srbiji krajem 1943. i početkom 1944. godine, piše Venceslav Glišić.[487]

Odluke II zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, brzo popularizovane u Srbiji, značile su najjaču potporu daljem razvoju NOP-a u njoj. Nasuprot maglovitim parolama o srpstvu, svetosavlju i kralju, nasuprot antikomunističkoj propagandi da za Srbe neće biti mesta u partizanskoj Jugoslaviji, nasuprot pokušajima odvajanja Srbije i srpskog naroda od jugoslovenske zajednice, odluke AVNOJ-a u Jajcu jasno su otvarale perspektivu buduće jugoslovenske federacije ravnopravnih naroda, a u tom sklopu i sprskog naroda, i Srbije. Reagovanje izdajničkih snaga u Srbiji najbolje pokazuje koliki je bio pozitivan odjek zbivanja u Jajcu, u prvom redu, naročito, sazivanje poznatog četničkog „svetosavskog" kongresa početkom 1944. godine.

No, s druge strane, u odnosima sa saveznicima, odluke AVNOJ-a u Jajcu i osnivanje NKOJ-a doveli su do pojave takozvanog pitanja Srbije. Ukazivanje na prividnu snagu četničkog pokreta u Srbiji postalo je omiljen argument svima koji su se protivili priznanju NKOJ-a. Taj je argument naročito naglašavala britanska diplomatija i premijer Vinston Čerčil lično, kada su se u 1944. godini trudili da Titovom vođstvu nametnu kompromis sa kraljevskom vladom. Pri tom su politički uticaj snaga povezanih sa kraljem svesno prenaglašavali. Još pre kraja 1943. godine, izveštaji šefa britanske delegacije Ficroja Meklina kod Vrhovnog

[487] Venceslav Glišić, *Srbija i Drugo zasedanje AVNOJ-a*, „AVNOJ i savremenost", „Oslobođenje", Sarajevo 1983, str. 134.

štaba NOV i POJ kritikovali su ideju o podeli jugoslovenske teritorije na partizansko i četničko područje linijom u pravcu Beograd-Dubrovnik, ukazujući na činjenicu da je zajednička narodnooslobodilačka borba stvorila toliko jako jedinstvo svih delova Jugoslavije da bi podela bila nemoguća. Meklin je 6. novembra 1943. godine upozoravao da među partizanima „Srbi zapravo imaju prevagu". I sam Forin Ofis došao je još pre kraja 1943. godine do sličnih zaključaka (7. decembar 1943) kad je upozoravao vladu SAD da Draža Mihailović nikako nije tako opšti predstavnik srpskog mišljenja kao što se to obično pretpostavlja. Ipak, i sam Meklin ostavlja tada pitanje otvoreno. Dvadesetog decembra 1943. godine još mu se čini da „istinsko stanje osećanja u Srbiji prema partizanskom pokretu nije još sasvim jasno". Ali je očigledno jedno: proklamacije Draže Mihailovića, pune pretnji Hrvatima i Slovencima (o njima javlja Meklin 24. decembra 1944) nisu se mogle uklopiti u novu taktičku parolu britanske diplomatije o nužnosti „objedinjavanja" Jugoslavije (Tita i kralja) radi privlačenja „starog srpskog jezgra" (V. Čerčil, 6. januara 1944, državnom sekretaru inostranih poslova). U prilog nove taktike Britanci su isticali i jedan neideološki argument: U Srbiji je moguće računati na oko 200.000 boraca protiv Nemačke, a partizani u Srbiji broje samo 3.000 (Forin Ofis, 30. aprila 1944, V. Čerčilu).[488]

Najodsudnije bitke narodnooslobodilačkog rata u 1943. godini, i Neretva, i Sutjeska, događale su se u široj povezanosti sa nastojanjem: vratiti se sa velikim snagama u Srbiju. Vreme neposrednog pristupanja ostvarenju tog strateškog cilja dolazi u aprilu 1944. godine. Prelomni trenutak označuje depeša Vrhovnog štaba 29. aprila štabu 3. korpusa NOVJ: „U vezi sa verovatnom skorom kapitulacijom Bugarske od vanredne je važnosti da naše divizije pređu u Srbiju da bi mi maksimalno iskoristili tu kapitulaciju. Ne zaboravite da je za čitav oslobodilački pokret u Jugoslaviji danas od primarne važnosti Srbija. Pitanje likvidacije izbegličke vlade i priznavanje Nacionalnog komiteta zavisi od Srbije, odnosno naše snage u Srbiji. Ravnajte se prema tome."[489]

Zamisao je bila, kako piše Peko Dapčević, „prodorom jačih snaga što više podstaći ustaničke snage u Srbiji, povezati dejstva snaga iz Šumadije sa onima na jugu i istoku, i borbu u Srbiji u cjelini podići na nivo borbe u ostalim krajevima zemlje, tako da postane svenarodna i što moćnija."[490] Treba pomenuti neke političke momente ove istorijski tako značajne bitke jugoslovenskog narodnooslobodilačkog rata, a posebno njegovog srpskog

[488] Prema izvorima u knjizi pod nap. 396.
[489] Zbornik II/12, str. 627.
[490] Peko Dapčević, *Kako smo vodili rat,* Beograd 1975, str. 214.

dela. Pre svega, ova bitka nije ni zamišljena ni ostvarena kao prosto „umarširanje u Srbiju" (tako se izrazio, setimo se, Tito 22. oktobra 1942. godine). Uporedo sa vojnom, vodila se bitka za pridobijanje masa Srbije za NOB i narodnu revoluciju. Vođena je kako direktnim pozivom KPJ na radničku klasu Srbije i na radne slojeve s njom povezane, tako i težnjom da se radnička klasa afirmiše kao predstavnik istinskog i pravog interesa srpske nacije, kao rukovodeća snaga nacije.

Kako i kojim putem ostvariti taj cilj? Još su bile, kod rukovodstva u Srbiji, žive predstave o prevashodnom političkom delovanju preko bojne snage partizanskih jedinica. Kad su u maju 1944. godine 2. proleterska i 5. krajiška divizija, koje su prve izvršile prodor u Srbiju, doživele neuspeh te su se morale povlačiti, pokazalo se da postoje razlike u mišljenjima o načinu i vojne i političke borbe. „Oni (drugovi u Srbiji)", piše Peko Dapčević, „poslije prvih neuspjeha tražili su cijepanje tih jedinica — divizija pa čak i brigada, dajući prednost jedino političkim efektima, umjesto da jednovremeno rješavaju i vojnu i političku situaciju. Vjerovali su da bi se pokret u Srbiji aktivirao i ojačao ako bi se divizije rasturile u bataljone a ovi infiltrirali u razne krajeve Srbije . . ."[491]

To su još bili refleksi teške dvogodišnje situacije političkog delovanja u Srbiji, ali je ta situacija već pripadala prošlosti. Vrlo brzo, uporedo sa vojnim oslobađanjem, naročito posle, ali i prije njega, ojačalo je političko delovanje na samom terenu. Izgrađivanje organa narodne vlasti i utvrđivanje političkih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, uključujući, krajem godine, i Jedinstveni narodnooslobodilački front. To je bila bitka koju su mogle da vode samo snage same Srbije. Snage Jugoslavije kao celine pri tom su bile nepogrešiv i bitan, ali ipak samo oslonac.

Jer, u suštini, u pitanju je bilo samoopredeljenje srpske nacije. Ono sad nije imalo vid opredeljivanja za Jugoslaviju ili za nešto drugo. Ono se izvršavalo u vidu realnog pristajanja uz odluke AVNOJ-a, to je bilo samoopredeljenje kao čin, kao realizovanje na srpskom tlu baš one federacije o kojoj je bilo reči u Jajcu. Setimo se, da se struktura jugoslovenske federacije izričito opisuje baš u onom pasusu proglasa AVNOJ-a narodima Jugoslavije koji se obraća Srbima. Proglas kaže: „Dižite se svi na oružje, u veliki oslobodilački rat protiv okupatora za slobodnu i bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije." Potpuno je jasno, o kakvoj se federaciji radi, a naročito o kojoj Srbiji je reč. To nije ona Srbija, kakvu 21. juna 1943. zagovara emigrantska vlada Slobodana

[491] Isto, str. 98.

Jovanovića i kakvu četnički svetosavski kongres početkom 1944. suprotstavlja AVNOJ-u. To nije ona Srbija, koja u federaciji samo Srba, pored Hrvata i Slovenaca, prisvaja sebi Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju. To je bratska Srbija koja stupa u federativnu jugoslovensku zajednicu u kojoj uz nju, kao ravnopravni članovi učestvuju i bratska Crna Gora i bratska Bosna i Hercegovina i bratska Makedonija.

U proglasu PK KPJ za Srbiju *Srpskom narodu* data je avnojska struktura federativne Jugoslavije (sa razlikom da u njoj Crna Gora nastupa „sa Sandžakom"!) suprotstavljajući se, onima koji pripremaju staru Jugoslaviju šestojanuarskih diktatura". Put koji je ukazao AVNOJ je „jedini istinski put ka slobodi i srećnijoj budućnosti srpskog naroda. To je put časti i borbe, put bratstva i ljubavi sa drugim narodima Jugoslavije."[492]

„Pitanje Srbije", oslobođenje Srbije i samoopredeljenje Srba rešavaju se od kraja aprila 1944. dalje u jednom kompleksnom narodnooslobodilačkom naporu u kojem se — oslanjajući se na istorijski precedens srpskog ustanka u 1941. godini — prepliću i elementi oslobađanja snagom zajedničkih krupnih jedinica nove Jugoslavije, i burnog rasplamsavanja narodnooslobodilačkog ustanka i snaženja njegovih oružanih formacija i konstituisanja organa narodnooslobodilačke vlasti na terenu Srbije. Čitav taj kompleks je dijalektička celina iz koje nije moguće izolovano izdvajati ni jedan od njezinih elemenata pod naslovom traženja najvažnijeg ili presudnog. Niti je moguće smanjivati značaj jednog pridajući veći značaj ostalim. Pogotovo je neistorijska operacija ako se pokušava smanjivati značaj elementa nacionalnog samoopredeljenja Srba, odricati mu kvalitet autentičnosti, na primer, tezom o Srbiji „koja je ranjena" stvaranjem te i takve Demokratske Federativne Jugoslavije i daljim njezinim revolucionarnim razvitkom. Takva operacija ne može se pozivati na činjenicu da je zaista bilo i političkih problema, da je bilo situacija koje se nisu rešavale preko noći.

Usled još uvek teške situacije NOP-a u Srbiji, prostrani njeni predeli bili su u proleće 1944. van domašaja intenzivne političke pripremne akcije koju je razvijao Pokrajinski komitet KPJ, koju su razvijali SKOJ, AFŽ, sve organizacije NOP-a i narodnooslobodilački odbori, a naročito već brojne narodnooslobodilačke vojne jedinice Srbije pod rukovodstvom Glavnog štaba NOV i PO Srbije. To je donosilo teškoću da je u rukovođenju ovim poduhvatom bilo i mnogo nepoznatih faktora. Još 9. jula 1944. Tito poručuje štabu 2. korpusa NOVJ: „Udaljenost naših baza i nepoznavanje neprijateljskih snaga u Srbiji, naše nedovoljno naoružanje, neprikupljenost snaga i još nesređeno komandovanje

[492] Srbija u ratu i revoluciji, kao nap. 486, faksimile br. 36.

u Srbiji — teraju na obazrivost. Treba se primaći, obezbediti uporišta i jačim snagama upasti sa više strana."[493] A 19. avgusta 1944. napominje Glavnom štabu Srbije, 1. proleterskoj i 12. korpusu između ostalog: „osnovno je razbiti okupatorsku i nedićevsko-četničku vlast, organizovanu po srezovima, opštinama i selima" i organizovati vojne formacije, vojne i narodne vlasti. A koji je najbrži i najefikasniji put ka tome? „Ovo će se postići kada naše pokretne udarne jedinice razbiju osnovne nedićevsko-četničke bande na najvažnijim sektorima, tako da one više ne predstavljaju organizovanu snagu i opasnost za naš živalj u Srbiji. Dakle, narod treba da oseti moć naših jedinica i slabost plaćeničkih bandi." Koji su sektori najvažniji? „Istočna i jugoistočna Srbija imaju za nas veliku važnost. Na tim sektorima već imamo izvesna uporišta, gde možemo obezbediti naše baze i bolnice. Na tom terenu naše snage mogu manevrisati i zadržati se. Jugoistočni i istočni krajevi Srbije pretežno su okupirani bugarskim trupama čija je kapitulacija na redu. Tom kapitulacijom omogućio bi se priliv novih boraca u naše jedinice i mi bi dobili važna uporišta protiv Šumadije." — „Šumadija je vrlo važna, kako za (nemačkog) neprijatelja tako za Nedića i Mihailovića. Ne verujemo da se još od sada tu mogu održati naše jače snage. Zapadna Srbija je terenski povoljnija pa će omogućiti da se s naslonom na nju lakše širimo u Šumadiji i ka Beogradu. To ne znači da već od sada pojedine manje, lako pokretne grupe ne treba ubaciti u Šumadiju. Kosmajski odred ... na tom, za okupatora vrlo osetljivom sektoru, za sve vreme se održao." — „Izbijanje na Dunav i Savu je od velikog značaja, jer bi se omogućili kanali za vezu sa Vojvodinom, gde mi imamo veliki rezervoar ljudstva raspoloženog za narodnooslobodilačku borbu. Konkretno — Mačva, Posavina i Požarevački sektor su od prvenstvene važnosti." — „Prodiranje u oblast Kosovo-Metohija takođe je važno. Te oblasti spadaju pod vašom komandom. Treba naći pogodno uporište odakle će se moći prodirati u te krajeve brže nego što je to do sada išlo."[494] Vrhovni štab već 27. augusta 1944. upozorava Glavni štab Srbije na povećani značaj istočne Jugoslavije usled događaja u Rumuniji i Bugarskoj. „Za nas je vrlo važno dobiti pozicije na terenu. Krvarenje i gubljenje vremena oko nekog utvrđenog gradića nije rentabilno."[495]

To je bila karakteristična potvrda specifičnog značaja koji ima ubrzanje političkog i organizacionog rada u Srbiji. Karakterističan je i povod ovog saveta. Naime, o tome govori izveštaj Glavnog štaba Srbije: „Svesni smo brzine razvoja događaja. No,

[493] Zbornik II/13, dok. 194.
[494] Zbornik II/13, dok. 415.
[495] Zbornik II/13, dok. 194.

činjenica je da se za kratko vreme otkad smo ovde nije mogla nadoknaditi sva nesumnjiva zaostalost ovdašnjih jedinica i stanja."[496]

Sigurno, u prvom redu dejstva stajala je u ovom trenutku vojna akcija, razbijanje nemačkog neprijatelja i njegovih pomagača koji su toliko vremena najžešće terorisali srpski narod i svim sredstvima suzbijali narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora. Ali je uspešna vojna akcija bila istovremeno i način omogućavanja političkog rada u oslobođenim područjima i argument u tom radu. Posle toliko dugog vremena prevage protiv partizanskog terorizma i nacionalističke demagogije bilo je mnogo nepoznanica.

Odblesak prvih susreta sa narodom, dotle pod četničkom dominacijoj, nalazimo u pismu koje 12. maja 1944. piše Titu bugarski partijski funkcioner koji je tada putovao iz Jugoslavije u Bugarsku, priključen štabu udarne grupe divizija NOVJ: „Stanovništvo nije neprijateljski raspoloženo, no mi se ne zadržavamo, već prolazimo, (pa) ne ukazuje nam pomoć, bojeći se četničkog terora. — Četnici su razbijeni gde god smo prošli i ne predstavljaju nikakvu važnu silu, no uz pomoć Nemaca i Nedićevaca prisilno mobilišu i vrše nasilja."[497] Mesec dana kasnije utisci britanskih posmatrača rezimiraju se u izveštaju brigadira Maklina predsedniku Čerčilu (23. jun 1944): „. . . sudeći po najnovijim izveštajima mojih oficira u Srbiji partizani tamo, kako izgleda, lepo napreduju i pridobijaju mnogo novih regruta."[498]

Pažnja saveznika bila je koncentrisana na zbivanja u Srbiji. I pažnja sovjetske vlade. Šef vojne misije NOVJ u SSSR Velimir Terzić javlja 8. juna 1944. Titu: „Ovde se naročito interesuju za situaciju u Srbiji". I preporučuje: „Neophodno je potrebno više pisati o Srbiji i javljati podrobno i o najmanjim našim sukobima sa neprijateljima tamo."[499] Dan ranije britanski razarači iskrcali su na Visu maršala Tita i Vrhovni štab NOV i POJ. Vinston Čerčil je čvrsto rešen: „Ovu od boga ponuđenu priliku ne smemo da propustimo!"[500]

Počinje čuvena igra pritisaka na vođstvo nove Jugoslavije da prihvati kralja i mogućnost obnavljanja starog poretka. Srbija, čini se Čerčilu, je glavni adut i on ga baca na sto. Ne sasvim bez učinka. Osmog avgusta 1944. piše Edvard Kardelj Centralnom

[496] Zbornik II/13, str. 845.

[497] Zbornik II/13, str. 91. — O boravku pisca pisma (Šterju Atanasov Georgijev Viktor) u Jugoslaviji: Mehmedalija Bojić, *Da li su i koliko prikrivane pripreme i odluke za Drugo zasedanje AVNOJ-a*, „AVNOJ i savremenost", „Oslobođenje", Sarajevo 1984, str. 225.

[498] Dokumentacija pod nap. 396.

[499] Zbornik II/13, dok. 102.

[500] Dokumentacija pod nap. 396.

komitetu Hrvatske o odnosima sa Britancima, komentirajući odbijanje Tita da ide na sastanak sa vrhovnim savezničkim komandantom u Sredozemlju Vilsonom. Odlučuje se u tim odnosima, piše Kardelj, o tome „da li će naša pobeda biti lakše ili teže izvojevana u ovoj poslednjoj fazi koja se sada približava". . . „Na nas se vrši sa strane jednog dela naših saveznika prilično jak pritisak u pogledu sačuvanja nekih reakcionarnih krugova i institucija u Jugoslaviji. Prirodno je da se to tiče pre svega monarhije. S obzirom na to da situacija u Srbiji još uvek nije raščišćena, naš stav još ne može biti tako odlučan kao što bi inače morao da bude."[501]

Međutim, kad je (21. jula 1944. godine) Vrhovni štab usaglašavao svoj stav sa stavom Glavnog štaba za Srbiju, zaključeno je: „Slažemo se da najveću pažnju posvetite razbijanju četnika".[502] U to vreme, napominje redakcija *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,* u Srbiji je bilo 47 četničkih korpusa različite jačine (od 500 do preko 2000 ljudi), svrstanih u 10 grupa korpusa. Oni su, nakon nasilne mobilizacije, ukupno imali oko 40.000 ljudi[503]. I još 5. septembra 1944. g. poručuje Tito operativnom štabu divizije u Srbiji: „Upamtite da je u cjelokupnoj ovoj operaciji osnovni zadatak likvidacija četnika Draže Mihailovića i Nedićevaca kao i njihovog aparata. Sprečite Mihailovića da vrši mobilizaciju i da odvodi narod sa sobom. Četničke seoske starešine pohapsiti, jer su oni glavna uporišta Mihailovića u narodu."[504]

No, i u ovom vrhuncu oružanog sukoba, „razbijanje četnika" nije isključivo vojno delo. Još uvek su odškrinuta vrata i četnicima da časno, sa oružjem u ruci, napuste pozicije protivnarodne i izdajničke borbe na strani okupatora. Sedmog septembra 1944. Tito poručuje u Srbiju, štabu 37. narodnooslobodilačke udarne divizije: „Nikakvih razgovora sa četnicima ne može biti, ako oni odmah ne pređu na našu stranu, pod našu komandu i, onako raspoređeni kako ćemo mi to rešiti . . . Razbijajte ih svuda gde sarađuju sa okupatorima."[505]

Vojne operacije NOVJ u Srbiji imale su izuzetan politički značaj. Izgleda da je baš ta njihova strana izazivala Čerčilovu zlovolju 23. avgusta 1944: „Nisam zadovoljan Titovim postupanjem. Postao je popustljiv prema Nemcima (!?) i aktivan u građanskom ratu."[506]

[501] Zbornik II/13, dok. 358.
[502] Zbornik II/13, dok. 268.
[503] Zbornik II/13, str. 502.
[504] Zbornik II/14, dok. 47.
[505] Zbornik II/14, dok. 64.
[506] Dokumentacija pod nap. 396.

Vojne operacije NOVJ u Srbiji su i vođene uz punu pažnju njihovom političkom značaju, ali ne samo značaju za saveznike, već takođe, ili čak najviše, za unutrašnji razvitak u Srbiji. Nešto o tome je već bilo rečeno napred. Ima i drugih momenata iz objavljenih dokumenata CK KPJ i vrhovnog štaba. Reminiscenca na Užičku republiku odzvanja iz Titove upute štabu 1. proleterskog korpusa od 3. septembra 1944: „Treba ispitati mogućnost za oslobođenje Užica. Ali vam napominjemo da bi neuspeh bio politički nezgodan po nas."[507] Optimistički zanos i samouverenje zvuče iz Titovih reči štabu 1. armijske grupe NOVJ, 10. oktobra 1944: „Politički je važno, a to je i moja želja, da naše jedinice uđu prve u Beograd."[508] Ovo poslednje je u sklopu mera i puta, te naređenja koja se tiču dolaska jedinica Crvene armije na jugoslovensku teritoriju, što je bilo i glavni politički faktor.

Poseban sklop političke delatnosti, u vreme bitke za Srbiju, bile su pripreme za sazivanje antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, kao vrhovnog organa vlasti u Srbiji, a uporedo s tim i priprema za reorganizaciju organizacija KPJ u Srbiji, kao i uključivanje organizacija KP Vojvodine, Kosova i Metohije u Komunističku partiju Srbije, po istom načelu po kojem su već bile osnovane Komunističke partije Hrvatske, Slovenije i Makedonije unutar jedinstvene KPJ. Već je na zasedanju u Jajcu, u izveštaju predsednika Ivana Ribara bilo rečeno da se i za Srbiju očekuje skoro osnivanje zemaljskog narodnooslobodilačkog veća, kao što već postoje za Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, za Crnu Goru i Boku te za Sandžak. Ova namera nije se mogla tako brzo obistiniti, ali je postala realnija u vreme priprema i daljim razvijanjem borbi za oslobođenje Srbije. S druge strane, već se od začeća ideje o formiranju takozvanih nacionalnih partija u okviru KPJ u 1934. godini stalno pojavljivalo i ventiliralo mišljenje da takvu nacionalnu partiju treba stvoriti i u Srbiji. Ova razmišljanja bila su ponovo aktuelna u vreme narodnog ustanka u Srbiji 1941, a sad su se aktuelizirala u junu 1944. godine inicijativom članova Pokrajinskog komiteta za Srbiju. Na zajedničkom savetovanju sa tim članovima na Visu, Politbiro CK KPJ tu je inicijativu prihvatio i doneo odluku da se formira Komunistička partija Srbije ali pod uslovom da se to učini nakon osnivanja ASNOS-a.[509]

Od tog momenta mogu se pratiti faze u delatnosti KP u Srbiji za sazivanje ASNOS-a te reagovanje CK KPJ. CK šalje u Srbiju

[507] Zbornik II/14, dok. 29.

[508] Zbornik II/14, dok. 299.

[509] Vićentije Đorđević, *Formiranje Komunističke partije Srbije u okviru KPJ,* publikacija pod nap. 214, str. 266.

kadrovsku pomoć krajem avgusta, a u septembru priprema i delegate.

Krajem septembra i početkom oktobra dolazi do koncentracije depeša, delimično i protivrečnih, između vođstava u Srbiji i na Visu, sve dok 2. oktobra ne stiže Titu vest: „Srpska skupština je zakazana za 10. oktobar. Crni (Sreten Žujović) predlaže da se održi u zapadnoj Srbiji. Bilo bi dobro radi pripremanja da se odmah odredi mesto." Na to Tito odgovara 6. oktobra: „Skupština se neće moći održati 10. oktobra. Ja ću naknadno javiti kada i gde će se održati. Vršite i dalje pripreme bez obzira na odlaganje."[510]

Verovatno je tačna pretpostavka Branka Petranovića da je Tito računao da skup treba održati u oslobođenom Beogradu.[511] No, s druge strane, ostaje utisak da i pripreme još nisu bile daleko doprle, naročito što se tiče demokratskog izbora delegata. Kad se više od mesec dana kasnije, posle oslobođenja Srbije sve do Save, Dunava i dela Vojvodine, sastala Velika antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije u Beogradu (9. novembar 1944), na njoj se okupilo 883 delegata od 889 opunomoćenih iz svih krajeva Srbije. Britanci su primećivali da nije demokratski izabrana ta skupština, a Staljin je, navodno, Kardelju i Šubašiću u Moskvi rekao da je skupštinu trebalo izabrati na pravim izborima. O zaključcima ASNOS-a još ćemo govoriti kasnije. Ovde samo dodajemo mišljenje da je u onim burnim danima bilo učinjeno sve da ASNOS bude istinski predstavnik naroda Srbije. Koliko je pritisak svakodnevnog zbivanja u mesecima velike, užurbane i odgovorne aktivnosti, završne faze rata bio gotovo apsolutan može se zaključiti i po tome da su pripreme za sazivanje osnivačkog kongresa KP Srbije tražile vreme od novembra 1944. pa do maja 1945. godine.

Samo je intenzivnim političkim radom organizacija NOP-a i u uslovima objektivno postojećeg pozitivnog odnosa većine naroda u Srbiji moglo već do septembra 1944. doći do stanja o kojem je brigadir Maklin analitički izveštavao vrhove britanske države: „Za poslednjih šest meseci stvari su se u Srbiji razvijale brže nego li bilo gde drugde u Jugoslaviji . . . Oslobođenje Srbije postalo je takmičenje između sve jačih snaga koje su rasle u Srbiji i jedinica koje su im bile poslate u pomoć izvana . . . Premoć (partizanske vlasti) nije samo vojna. Putovanje kroz oslobođene krajeve središnje Srbije daje obilje dokaza kako krajnje prijateljsko jeste raspoloženje civilnog stanovništva po manjim gradovima i seoskim srezovima prema partizanskim snagama . . . Ovaj nagao razmah partizanskog uticaja nije iznenađujući. Ne treba zabora-

[510] Zbornik II/14, dok. 250.

[511] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918—1978,* „Nolit", Beograd 1980, str. 345.

viti da nisu samo obični partizani već i vojni i politički rukovodioci velikim delom Srbi i da je pokret, koji se porodio u Srbiji, u velikoj meri ostao po svom karakteru i po vezama srpski . . . Činjenica koja još unapređuje naglo širenje partizanske vlasti u Srbiji jeste i krajnje umereno ponašanje partizana i stav da prošlost treba zaboraviti . . . Još više, Tito je poverio oslobođenje Srbije rukovodiocima koji su sami Srbi iz Srbije i za koje se može biti sigurno da će se zalagati za prava Srba, uvažavajući karakteristični ponos toga naroda." Takva su bila, između ostalog, Maklinova zapažanja, ističući baš one momente koji su poricali tezu o postojanju „problema Srbije".[512]

Mali uvid u suštinu tadašnjeg revolucionarnog shvatanja značaja Srbije u posleavnojskoj fazi jugoslovenske revolucije, pa i na duži rok, omogućuje reagovanje CK KPJ na jednu okružnicu koju je KP KPJ za Srbiju uputio svojim organizacijama 1. septembra 1944. Pokrajinski komitet je naglašavao da odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a „označavaju čitavu prekretnicu u toku narodnooslobodilačke borbe". A dalje je, između ostaloga, u okružnici rečeno: „Potreba isticanja značaja Srbije u opštoj borbi za Jugoslaviju postala je još veća posle Drugog zasedanja AVNOJ-a. Morao se potcrtavati značaj i uloga ne samo srpskog naroda uopšte, već značaj i uloga baš naroda u Srbiji, baš Srbije kao federativne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Neuviđanje da se posle Drugog zasedanja AVNOJ-a težište prenosi baš na narod Srbije moglo bi da ima za posledicu neukazivanje narodu Srbije na njegovu ogromnu naprednu ulogu u rešavanju budućnosti ostalih naroda iz čega bi mogla da se rodi opasnost i po sav narod Srbije."[513]

Teze okružnice — „naglašavanja pijemontske uloge Srbije u završnim borbama za oslobođenje Srbije", prema Gliši ću[514] — bile su povod Centralnom komitetu KPJ da 17. septembra 1944. saopšti Pokrajinskom komitetu svoje načelne kritičke primedbe.*

Nikakve „osobitosti sadašnjeg momenta" nema — primećuje CK — odluke AVNOJ-a ne označavaju čitavu prekretnicu u toku

[512] Dokumentacija pod nap. 396.

[513] V. Glišić, delo pod nap. 487, str. 136.

[514] Isto, str. 136.

* Oštrina kritike CK KPJ je bila načelnog karaktera. Izgleda, ipak, da je povod za kritiku bio više akcidentalnog karaktera. PK je očigledno želeo da istakne važnost događanja u Srbiji u to vreme za celokupni jugoslovenski NOP. Setimo se da je i sam VŠ NOV i POJ još 29. aprila iste godine opominjao štab 3. korpusa NOVJ rečima: „Ne zaboravite da je za čitav narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji danas od primarne važnosti Srbija . . ."[515] Tu nema misli o nekakvoj iznimnoj misiji Srbije u jugoslovenskoj zajednici.

[515] Kao nap. 489.

narodnooslobodilačke borbe, one su korak dalje, ali nisu preokret; nije tačno da je narodnooslobodilački pokret do Jajca imao pretežno opštenarodni i politički karakter, a da posle toga ima pretežno državnički karakter. Nepravilno je brkati AVNOJ sa narodnooslobodilačkim pokretom. A u pogledu značaja Srbije CK KPJ primećuje: „U čemu je značaj Srbije u poslednje vreme, posle Drugog zasedanja AVNOJ-a? U tome što se u Srbiji sakupila centralna reakcionarna grupa, povezana sa svim reakcionarnim grupama u Jugoslaviji, pomagana od reakcionarnih krugova iz Engleske i Amerike, i od nemačkog okupatora. Iz takvog položaja sasvim je nužno proizlazilo da su svi reakcioneri špekulisali na pitanju Srbije. Ali bi bilo nepravilno reći, kao što vi činite, da srpski narod igra nekakvu vodeću ulogu u 'rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije'. Šta to znači, govoreći jezikom prakse? To znači da narod u Srbiji oslobađa druge narode — Makedonce, Crnogorce itd. To, međutim, nije tačno. I može kod mnogih izazvati pogrešnu predstavu o tome kako srpski narod, oslobađavanjem drugih naroda, istovremeno treba da stekne i neku veću vodeću ulogu. Pravilno je reći da se srpski narod može osloboditi samo u zajedničkoj borbi s ostalim narodima Jugoslavije i da u toj zajedničkoj borbi ne može doći do vlastite slobode, ako ne uništi razne velikosrpske hegemonističke klike. U toj borbi on obezbeđuje svoju nezavisnost i svoju ravnopravnost s ostalim narodima Jugoslavije. Tu stvar je trebalo postaviti tako, a ne pričati o nekoj vodećoj ulozi, misiji ili sl. Srbije u Jugoslaviji. Takav vaš stav i takvu politiku ne bi mogao da razume ni jedan od ugnjetenih naroda Jugoslavije, a mogla bi samo da škodi narodu u Srbiji, čvrstini i stvarnom jedinstvu narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji."[516]

To su bile primedbe izrečene u jednom trenutku, ali ne samo za taj trenutak. U njima je sadržana suština uzajamne zavisnosti istorijskih kategorija Srbi—Srbija—sloboda—Jugoslavija. Hoće li se konstelacija ovih kategorija uobličiti i učvrstiti u smislu revolucionarne inicijative radničke klase i Srbije i ostalih delova Jugoslavije? To je bilo pitanje koje je najdublje pogađalo i jugoslovensku revoluciju u celini i slobodu svakog naroda Jugoslavije ponaosob. U tom smislu Srbija je svakako bila i ostala važna za budućnost ostalih naroda Jugoslavije, jer revoluciju u Srbiji može da nosi samo narod u Srbiji, na čelu sa njegovom radničkom klasom i niko drugi umesto njega. To je trajan zadatak njega samoga, kao što je to jednak zadatak i svih ostalih ponaosob, pa tako svih zajedno.

Neposredno posle momenta ovih reagovanja stvari su se, kao što je poznato, upravo dramatično razvile. Odlazak maršala Tita

[516] Zbornik II/14, dok. 144.

sa Visa u Sovjetski Savez, sporazum o akciji Crvene armije na jugoslovenskoj teritoriji, zajedničke operacije NOV Jugoslavije i Crvene Armije, oslobođenje Beograda. Kucnuo je najzad čas Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije. Sastala se 9. novembra 1944. godine u Beogradu, gotovo na treću godišnjicu osnivanja, u slobodnom Užicu, Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, najvišeg organa ustaničke vlasti u Srbiji. U toku svog rada do 12. novembra Velika skupština donela je značajne odluke, a u prvom redu odluku o odobrenju rada Glavnog NO odbora Srbije, o konstituisanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije i deklaraciju o odobrenju rada narodnih predstavnika Srbije na Drugom zasedanju AVNOJ-a.[517]

U toj deklaraciji posebno je značajno kako ona opredeljuje pitanje slobode Srba u celini, dakle i onih van Srbije, njihov načelni odnos prema federaciji naroda Jugoslavije, potvrđene u Jajcu. To je, naime, onaj ključni momenat srpskog nacionalnog problema na kome su se počev od Svetozara Markovića dalje lomile demokratske i velikosrpske koncepcije. „Srbi iz Srbije", rečeno je u deklaraciji, „uvek su težili da budu u što tešnjoj zajednici sa svojom srpskom braćom izvan Srbije i pomagali su njihovu borbu za nacionalnu slobodu i nacionalna prava, ali svi napredni i slobodoljubivi sinovi našeg naroda znali su da Srbi van Srbije mogu dobiti svoja nacionalna prava samo sa ostvarivanjem bratstva i jedinstva sa bratskim južnoslovenskim narodima sa kojima žive na istoj teritoriji, samo uz poštovanje slobode i nacionalnih prava tih naroda i samo u zajedničkoj borbi sa njima protiv zajedničkog neprijatelja."

Značaj ovog opredeljenja nije samo u autoritativnosti tela koje ga je formulisalo. Značaj neobične vrste treba mu pridavati i stoga što je ovaj misaoni napor ostao tako neponovljen čin u daljem istorijatu političke misli u Srbiji. To je, na žalost, ostavilo primetljiv prazan prostor, u kome neki, naročito u novije vreme, veruju da su pronašli meku trbušinu jugoslovenske revolucionarne koncepcije. Moglo bi se primetiti još nešto: citirani zaključak VANOS Srbije potvrdio je jednu stranu onog rešavanja pitanja slobode i jedinstva Srba do kojeg je bio došao Svetozar Marković, tj. odbacio je, kao i Svetozar, velikodržavnu koncepciju „jedinstva kancelarija". Naravno, na stvarnoj pretpostavci da se istovremeno stvara slobodna federacija ravnopravnih naroda Jugoslavije u duhu njihovog bratstva i jedinstva. Nije pak ovaj zaključak govorio o drugoj strani Svetozarevog rešenja, o strani koju on dijalektički suprotstavlja „jedinstvu kancelarije", naime, „oslobođenje i kulturno ujedinjenje" Srba. Reč je o načelnom pravu na jedinstveni kulturni život srpske nacije (i svake druge u sličnom

[517] S. Nešović, delo pod nap. 451, str. 277.

položaju) kojoj je radi nje same i radi drugih potrebno življenje u „saveznom ustrojstvu a ne u državnom jedinstvu", opet izraženo rečima Svetozara Markovića. To se pitanje očigledno smatralo toliko samo po sebi razumljivo da nije ni pomenuto. Bez obzira na ovo treba još jednom reći: deklaracija Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije je jedan od onih kardinalnih tekstova bez kojih nije moguće shvatiti autentični koncept i duh jugoslovenske revolucije.

Na ovom mestu treba upozoriti da je istovremeno sa odlukama VANOS Srbije o ravnopravnosti Srba i Hrvata u Hrvatskoj pisao i Moša Pijade u članku objavljenom u Otočcu, u *Srpskoj riječi,* br. 27, od 17. novembra 1944. Taj je članak objašnjavao, u stvari, celokupnu koncepciju rešenja i srpskog i hrvatskog pitanja u avnojskoj strukturi jugoslovenske federacije, dakle, u sklopu federalnih jedinica Srbije, Hrvatske te Bosne i Hercegovine. Moša Pijade ovde ukazuje na karakter položaja Srba u Hrvatskoj te u Bosni i Hercegovini, odnosno Hrvata u Srbiji (Vojvodina) te opet u Bosni i Hercegovini kao *delova* srpskog i hrvatskog naroda, ne nacionalnih manjina. Oni su delovi nacija koje su kao celine stvorile jugoslovensku federaciju, svojom zajedničkom narodnooslobodilačkom borbom i svojim nacionalnim samoopredeljenjem. Matice nacionalnih manjina (tada još nije bio u upotrebi današnji naš izraz „narodnosti"), međutim, nisu članovi jugoslovenske federacije. Moša Pijade ukazuje i na karakter odnosa tih delova naroda kako prema federalnoj državi u kojoj žive tako i prema federalnoj državi nacije čiji su oni delovi.

Članak Moše Pijade formalno je napisan kao objašnjenje deklaracije ZAVNOH-a iz maja 1944. godine. Po vremenu objavljivanja, a još više po sadržini, međutim, članak je u izvesnom smislu tumačenje i dopuna deklaracije VANOS Srbije. On je, naime, eksplicitan i u pitanju koje deklaracija VANOS Srbije ne pominje, u pitanju „kulturnog ujedinjenja" Srba odnosno Hrvata.

Karakter i struktura naše federacije, uverava Moša Pijade, „samo će olakšati da se Srbi i Hrvati mogu u čitavoj Jugoslaviji osećati, živeti i razvijati bez ikakvih smetnji kao nacionalne celine. Za ovo će oni naći mnogobrojne oblike veza na političkom i privrednom, društvenom i kulturnom polju".[518]

Kao što vidimo, M. Pijade je, u zaključnoj rečenici, svoju brigu ublažio time što je problem, od triju u polasku nabrojenih federalnih jedinica kojih se realno, pa i načelno tiče, projicirao na celu teritoriju Jugoslavije. No, suština zamisli ostvarivanja nacionalne celosti i Srba i Hrvata ostala je jasna. Značajnije je to kako on predviđa mnoštvo oblika veza, i političkih i drugih, preko kojih bi i Srbi i Hrvati živeli svaki kao nacionalna celina. Nije

[518] M. Pijade, kao nap. 474.

teško danas ustanoviti da stvarni razvitak posle rata nije išao sasvim u pravcu predviđanja Moše Pijade (i ne samo njegovih).

Moša Pijade bio je jedini koji je tada objavljivao ovakve suštinske „detalje" i objašnjenja revolucionarne koncepcije jugoslovenačke federacije. Njegov navedeni članak objavljen je posle oslobođenja ponovo u Zagrebu (31. maja 1945), a u Beogradu, izgleda, tek 1949. godine u knjizi izabranih govora i članaka. Koncepciju Srbije kao nacionalne države pored koje žive delovi srpskog naroda ravnopravno u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, Moša Pijade je u Beogradu sažeto i koncizno objasnio 15. januara 1947. godine u svom tumačenju nacrta ustava Narodne Republike Srbije, podnetom srpskoj ustavotvornoj skupštini.[519] Pojam „delovi naroda" tada nije ušao u ustavnu terminologiju, ali ga opet oživljava ustavna terminologija 1974. godine u izvornom smislu.

Korisno je da već na ovom mestu, gde smo videli kako se u ono vreme razumela razlika između pojmova „narodi" — „delovi naroda", s jedne strane, i pojma „nacionalne manjine", s druge strane, upozorimo da nam to može objasniti i suštinu neke polemike koja se u 1944/45. godini vodila u oblasti Kosova i Metohije o pitanju kojim izrazom valja kvalifikovati status Albanaca. Jesu li „narod" zajedno sa srpskim i crnogorskim narodom ili su tek nacionalna manjina? Jasno je, da bi, u trenutku stvaranja balkanske federacije, čiji bi članovi pored Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca. Bosanaca i Hercegovaca bili i Bugari i Albanci, bilo nemoguće o bilo kom delu bugarskog i albanskog naroda, u dotadašnjim granicama Jugoslavije, govoriti kao o nacionalnoj manjini. Pitanje balkanske federacije bilo je, kao što je poznato, aktuelno sve do napada Informbiroa na Jugoslaviju u 1948. godini i do aktivne podrške koju su tom napadu dale i Bugarska i Albanija.

Istovremeno sa zasedanjem VANOS Srbije u Beogradu se 14. novembra 1944. godine sastala skupština Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije, posle već izvršenih izbora opštinskih, sreskih i okružnih odbora JNOF. Sada su izabrani plenum i izvršni odbor zemaljske organizacije JNOF. Branko Petranović napominje da je od svih frontova u Jugoslaviji srpski „imao najširi politički spektar".[520] To, naravno, nije bila neka prednost, već izraz neravnomernosti razvitka fronta kao jedinstvenog narodnog pokreta u pojedinim nacionalnim sredinama. U Srbiji JNOF od sada postaje ne samo najširа politička organizacija narodnooslobodilačkog pokreta već i područje svesrdne aktivnosti pokrajinske organizacije KPJ za vodeću ulogu u tom pokretu, za njegovo usmeravanje u interesu temeljnih masa nacije. Trebalo je ubeđiva-

[519] Ista publikacija, str. 190.
[520] B. Petranović, delo pod nap. 511, str. 351.

ti, unutar JNOF, demokratske elemente, koji su teško prihvatali načelo samoopredeljenja kao prava svih nacija Jugoslavije (strahujući da bi Makedonija mogla da se odvoji od Jugoslavije i priključi Bugarskoj), koji nisu bili mišljenja da su Crnogorci poseban narod (mada nisu bili svi protivni posebnoj federativnoj jedinici Crnoj Gori), koji su bili mišljenja da se u DFJ pravo samoopredeljenja ne daje srpskom narodu, kao celini, jer on je rasut, pa se postavlja pitanje da li je u interesu države stvaranje tolikih pokrajina; srpski narod je glavni nosilac državnosti i stvaranja velike države — govorili su — glavni nosilac narodnooslobodilačke borbe i politički najzreliji pa treba izaći u susret gledištima i osećanju srpskih masa bar tamo gde to ne vodi sukobu sa gledištima drugih, a to bi moglo da se tiče Crne Gore. Blagoje Nešković upozoravao je u jednoj takvoj diskusiji da je polazna tačka Drugo zasedanje AVNOJ-a, da su te odluke davale u borbi snagu, da bez njih ne bismo imali bratstva i jedinstva naših naroda, ne bismo imali Jugoslaviju; da nije principa samoopredeljenja, ne bismo imali Makedonce u NOV, u AVNOJ-u i u Nacionalnom komitetu; taj princip je u suštini izvor sile Narodnooslobodilačkog pokreta, tu je koren bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, odreći se toga principa, znači odreći se bratstva i jedinstva Jugoslavije, znači odreći se i same Jugoslavije. — U tim diskusijama se pokazivalo, koliko je i pitanje Kosova osetljivo i važno za jedinstvo unutar JNOF.[521]

U to isto vreme pokrajinska organizacija KPJ, uz podršku CK KPJ, otpočinje i akciju za reorganizovanje u posebnu partiju u okviru KPJ, po ugledu na KP Hrvatske, KP Slovenije i KP Makedonije. Reč je o orijentaciji ka konačnom izvršenju revolucionarne smene nacionalnog vodstva, iz ruku buržoazije u ruke proletarijata, ka likvidaciji podvojenosti, o kojoj je svojevremeno pisao Dimitrije Tucović, između Srbije buržoaske i Srbije proleterske. Karakterističan uvid u unutrašnju logiku ostvarivanja ove nacionalne i revolucionarne aspiracije nalazimo u jednom pasusu iz zaključaka Mesne partijske konferencije grada Beograda održane 4. februara 1945. godine: „Kao prvi i osnovni zadatak postavlja se puna mobilizacija i aktivizacija svih snaga za pomoć frontu. Parola: 'Sve za front, sve za pobedu', treba da bude naše najmoćnije oružje pomoću koga ćemo tući sve one koji sabotiraju našu borbu i koji na bilo koji način smetaju aktivizaciji masa. Meriti ljude prema tome koliko daju i koliko su spremni da daju borbi. Raditi svim silama na učvršćenju i izgradnji naše narodne vlasti. Politički dotući velikosrpski šovinizam i pokazati masama

[521] Zapisnici sednice rukovodstva JNOF Srbije od 22. i 31. decembra 1944. — Uvid nam je omogućio mag. Ranko Končar, za šta mu srdačno zahvaljujemo.

da je pravilno rešenje nacionalnog pitanja bio temelj uspeha NOP-a. Najveći naš neprijatelj u jačanju NOF-a je naše sektaštvo. Potrebno je mnogo smelije obuhvatiti što šire narodne mase u frontu."[522]

Ta logika imala je svoju klasnu određenost i izražavala je političku i nacionalnu specifiku Srbije i srpske nacije. Nemamo nameru pisati istoriju tog političkog i društvenog procesa, želja nam je samo da uočimo da je postojao kao samostalna pojava i kao bitan element celokupnog jugoslovenskog revolucionarnog zbivanja. Za takvu potrebu poslužiće nam građa Osnivačkog kongresa Komunističke partije Srbije, održanog 8—12. maja 1945. godine u Beogradu. Ona je prvorazredan dokument preokupacija i napora komunista u oslobođenoj Srbiji (a koji je javnosti predstavljen tek 1972. godine).[523]

Polazna osnova delatnosti komunista jesu i u Srbiji narodnooslobodilački interesi koji se logički i organski proširuju na sva područja društvenog života. „Naš savez radničke klase i seljačkih masa se (u Srbiji) još uvek drži na političkoj nacionalnoj osnovi", rečeno je u diskusiji na kongresu (Dobrivoje Vidić).[524] Rezolucija kongresa podvlači koncepciju organskog proširivanja: „Stvaranje KP Srbije još jače potcrtava dužnosti i zadatke komunista Srbije prema najširim masama, ne samo (prema) njihovim nacionalnim već i prema njihovim ekonomskim i socijalnim težnjama . . ."

U vremenu proteklom od oslobođenja Srbije pa do održavanja kongresa postignut je očigledan uspeh. „Nema sumnje, u situaciji danas i onoj kada su naše snage došle u Srbiju ima mnogo razlike. Mi smo u čitavom nizu akcija, koje je naša Partija vodila u Srbiji, mogli da vidimo kako se povećava raspoloženje širokih narodnih masa prema našem (narodnooslobodilačkom) pokretu" (D. Vidić).

„Osnovne naše parole u Srbiji bile su: 1) mobilizacija masa za okončanje rata protiv fašističke Nemačke (tj. borba protiv defetizma, mrtvila, za povećanje ratnih napora itd.); 2) širenje ideje bratstva i jedinstva (tj. borba protiv uticaja velikosrpskih šovinista, akcije za pomoć krajevima koji su uložili najviše napora u toku oslobodilačkog rata) i 3) zaoštrenje odnosa prema izdajnicima — Draži Mihailoviću u prvom redu — i ostalima. — Pred nas se odmah, jer je Srbija brzo bila oslobođena, postavio zadatak sistematske izgradnje narodne vlasti i privredne obnove zemlje" (Mitra Mitrović).

Sa zadovoljstvom se na kongresu beleži afirmacija političkog

[522] Citirano u publikaciji pod nap. 294.

[523] Publikacija pod nap. 294.

[524] Ovaj i svi ostali citati ili izvadci, u nastavku teksta, iz istupanja na kongresu i iz njegovih dokumenata, uzeti su iz iste publikacije.

uticaja komunista u Beogradu. čemu su dokaz uspele manifestacije na godišnjicu 27. marta* i prvomajska manifestacija.

No, rečeno je na kongresu, „partijsko rukovodstvo u našem frontu mi još nismo ostvarili . . . Sada nam osnovne organizacije Narodnooslobodilačkog fronta, kroz koji se odvija čitav politički život masa, nisu čvrsto u našim rukama. Više se tamo odražava opšti uticaj, a manje naš" (D. Vidić). Kongres je uočio i probleme među komunistima u odnosu na NOF: „Nema sumnje da bi bilo mnogo teže savladati situaciju u Srbiji da nismo bili veoma širokogrudi prema građanskim partijama. Bilo je u našoj partiji vrlo mnogo otpora tome da se povežemo sa građanskim partijama. . ." (E. Kardelj).

Kongres provejavaju izrazi dvaju preokupacija: borba za socijalnu afirmaciju radničke klase i borba protiv svakog šovinizma, a posebno srpskog. Svi osećaju da je ovo poslednje način ostvarivanja vodeće uloge partije i radničke klase u društvu Srbije. „Mi smo (u diskusiji na kongresu) videli šovinizam uglavnom u Vojvodini i Kosovu i Metohiji. Međutim, ne treba zaboraviti, da od neprijatelja i reakcije u Srbiji potiče taj šovinizam . . . Nigde više nema tog šovinizma, nego baš tu u Srbiji, u Beogradu. Na svakom koraku vi čujete: te Hrvati ovo, te Mađari ono. Vi ćete čuti iz usta samih partijaca: te prečani, te šokci. Treba i na delu, svaki dan da se borimo, svuda i na svakom mestu, protiv svih tih manifestacija" (Blagoje Nešković).

Glavna politička bitka vodi se na području nacionalnog pitanja, a posebno pitanja Srbije i Srba. Ovde bitka još traje. Komunisti u Srbiji zalažu se da tumače odluke AVNOJ-a u Jajcu, da pokažu kako odluka o federativnom uređenju Jugoslavije garantuje ravnopravnost Srbije. Posebno su se založili da približe narodu odluke ASNOS-a. No, sve to još nije dovoljno. „Pitanje federacije naša partija nije učinila dovoljno jasnim našem narodu . . . Međutim, reakcija se povezuje na tom pitanju . . ." (D. Vidić). Postavljaju se pitanja „šta će biti i šta je sa Velikom Srbijom" (Tihomir Milovanović), priča se „kako Srbija treba da priključi Makedoniju, pa čak i Crnu Goru itd." (Radoje Ljubičić). „Razni elementi . . . govore da su Tito i komunisti rascijepali Srbiju", konstatovao je Tito i argumentirao: „Srbija je u Jugosla-

* Koliko je takav dokaz bio potreban svima pokazuje činjenica da je Boris Kidrič već 29. marta 1945, neposredno posle beogradske manifestacije, o tome govorio na sednici CK KP Slovenije. „U Jugoslaviji", rekao je, „revolucija se odvija svom snagom. U Srbiji, uključujući Beograd, tek su se sada otvorili procesi, ali vidljivi su silan porast simpatija, a naročito veliko jačanje pozicija u radničkoj klasi; to je bilo vidljivo prilikom manifestacija 27. marta."[525]

[425] Arhiv CK ZKS, Ljubljana, f. XIII/1944—1945.

viji, a mi ne mislimo da unutar Jugoslavije stvaramo države koje će ratovati međusobno. Ako je Bosna i Hercegovina ravnopravna, ako imaju svoju federalnu jedinicu, onda mi nismo pocijepali Srbiju, nego smo napravili srećne Srbe u Bosni, isto tako, kao i Hrvate i Muslimane." A Kardelj je upozoravao: „Princip federacije (Jugoslavije) daje našoj partiji ogromnu snagu; zahvaljujući, između ostalog, i tom načelu, mi smo pobedili u toku narodnooslobodilačkog rata." ... „Mi smo u generalnoj liniji pravilno postavljali pitanje ravnopravnosti naroda i zato smo se sad mogli osloniti na osnovne mase svih naroda i povezati ih u jedan front." Kad se sada ostvaruje federacija ravnopravno ujedinjenih naroda, zadatak je KPJ „da stvori od naše partije u Srbiji rukovodeću nacionalnu snagu". To je potrebno i kao dokaz ravnopravnosti srpskog naroda sa ostalim narodima Jugoslavije koji takve nacionalne komunističke partije već imaju, i u svrhu „da olakša našoj partiji u Srbiji, da se povezuje sa narodom, da bude njegova rukovodeća snaga." ... „Reorganizacija (osnivanje KP Srbije) znači jačanje političkih pozicija partije u srpskim masama. A to dalje znači da mi danas činimo korak napred i za našu (jugoslovensku) partiju u celini, da ona upravo još više postaje rukovodeća snaga u srpskom narodu."

U duhu takvih rasprava sastavljena je i rezolucija kongresa. Ona nije eksplicitna o pitanju srpske nacije. Naglašava, doduše, da je baš osnivanje KP Srbije zalog ravnopravnosti Srbije u federativnoj zajednici naroda Jugoslavije. Ali u njoj nema detaljnih programskih stavova i detaljne argumentacije, neposredno upotrebljive za borbu protiv parola „dražinovštine", odnosno za preodolijevanje tradicionalnih nacionalističkih stereotipa, usađenih u mišljenje mnogih ljudi. U pogledu inteligencije u Srbiji kongres nije bio jako oduševljen. „Našu inteligenciju, pogotovu onaj njen veliki deo koji nije prošao kroz vatru narodnog ustanka, dave stare predrasude i reakcionarna shvatanja. Mi čak doživljavamo, u ovom ili onom vidu, borbu sa inteligencijom . . ." Ipak, izražava se optimizam. „Ali, uslovi za čvrsto vezivanje inteligencije za nas vrlo su povoljni." Kako se taj optimizam utemeljuje? „Većina od njih već shvata da ima da bira između buržoazije, odnosno velikosrpske reakcije, koja je izgubila i svakim danom gubi svoje najbolje pozicije, i između narodnooslobodilačkih pokreta" (Mitra Mitrović). Reč je, dakle, pre svega o odnosu snaga koji tera inteligenciju da se odvaja od buržoazije, identificirane — što je karakteristično — sa velikosrpskom reakcijom. Znači, i tu je „velikosrpstvo" kriterij diferencijacije. Ali taj kriterij nije detaljnije razrađen. Niti, recimo, u vidu pozivanja na stavove ASNOS-a ili njihove potvrde.

U toku kongresa i u rezoluciji najjači je naglasak dat čvrstoj revolucionarnoj volji boriti se protiv „velikosrpskog šovinizma".

Ova je volja konkretizovana u odnosu prema narodnostima, odnosno delovima naroda u okviru federalne Srbije. Pitanje srpske nacije u celosti pokriveno je opštim programskim i realnim stavom o bratstvu i jedinstvu.

Kako objasniti činjenicu da je za borbu protiv reakcije — koja posle oslobođenja Srbije i Jugoslavije, posle završetka rata, istupa, pre svega, s parolama nacionalnog karaktera — argumentacija u nacionalnom pitanju svedena svega na dve temeljne postavke: ravnopravnost u federaciji i borba protiv „šovinističkih i hegemonističkih tendencija, i to uglavnom velikosrpskih?" Nije li to, u izvesnom smislu, nepravedno prema srpskoj naciji, koja nije ni bolja, ali takođe, ni gora od ostalih nacija u Jugoslaviji? Istina, poznato je lenjinsko pravilo da revolucionari u mnogonacionalnoj zajednici treba da nastupaju diferencirano, u interesu učvršćivanja jedinstvenog fronta revolucije: revolucionari neravnopravnih nacija protiv separatizma, a revolucionari povlašćene, „centralne" nacije protiv njenog velikodržavnog šovinizma. No, objašnjenje mora da ide dublje.

U Srbiji su se komunisti nalazili pred činjenicom da je ravnogorski pokret prisvojio čitav kategorijalni aparat srpskog istorijskog morala, sve ono što je važilo kao najvrednije u nacionalnoj tradiciji. Ne postoji nijedan poziv na srpsku svest, od Kosova do Soluna, od majke Jugovića do srpske majke na Drini, od ustaničke Srbije do Jugoslavije, a da ga četnička propaganda ne bi zloupotrebila i do vrh grla ponavljala. Kako mogu komunisti, u takvom položaju, da utemelje srpsku nacionalnu misao, koja će biti nedvosmisleno i svakome očito odvojena od reakcionarnog nacionalizma? Odgovor je bio na dlanu: Jugoslavija ravnopravno ujedinjenih naroda, koji su se u zajedničkoj borbi protiv okupatora, oslobodili i tuđina i svih „svojih" protivnarodnih reakcionarnih režima. Slobodna Srbija sa slobodnom Hrvatskom, slobodnom Slovenijom, Makedonijom, Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom u slobodnoj Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji! (upor. Proglas CK KPJ „Narodima Jugoslavije" za 1. maj 1944. godine).[526]

Sve srpske nacionalne vrednosti ostaju u časti i poštivanju, a među njima u prvom redu slobodoljubivost. Ova podrazumeva ravnopravnost, jer nikad nije ugnjetavanje drugih bilo srpska nacionalna vrednost. Ravnopravnost, dakako, isključuje velikosrpstvo i s njim povezan hegemonizam, vladanje nad drugima, iskorištavanje tuđeg rada. Doslednost u borbi protiv svega što se kosi sa ravnopravnošću nacija u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (i svih ostalih), to je probni kamen koji pokazuje koja je istinska sadržina onog što neko polaže u gesla istorijskog

[426] Zbornik II/13, dok. 1.

nacionalnog morala. Jer prosta istina jeste to da se prava sadržina svih nacionalnih ravnogorskih parola na kraju krajeva sažimala u čvrstu nameru: „Srbija mora biti glava i duša buduće države, koja će biti naša Jugoslavija! Jer, Srbi, nećemo sa konja na magarca!" (Slobodno citirano prema *Deobama* Dobrice Ćosića.)

Pokazalo se istorijski da je dosledno istupanje komunista protiv „šovinističkih i hegemonističkih tendencija i to uglavnom velikosrpskih", istupanje u ime slobode Srba u ravnopravnoj zajednici slobodnih naroda Federativne Demokratske Jugoslavije predstavljalo onaj *nacionalni* program koji je bio kadar ostvariti pobedonosni spoj nacionalnih kapaciteta sa revolucionarnim socijalnim oslobođenjem i na tlu Srbije. A u čemu je suština te spasonosne sposobnosti? Suština nije bila, pre svega, u moralnoj snazi zahteva za ravnopravnost, iako je i takva snaga veoma, veoma velika. Suština je bila u tome što su srpski komunisti imali sto puta pravo kada su, analizirajući marksistički nacionalne probleme Jugoslavije, uvek dolazili do zaključka: nacionalni hegemonizam, to je stvar buržoazije; srpski radnici i seljaci, koji su sami od te buržoazije ugnjeteni i iskorištavani, oni su na strani onih koji se bore protiv hegemonizma; sve je to razlog da je prava sloboda srpske nacije moguća samo u takvoj Jugoslaviji koja će biti utemeljena na slobodi i ravnopravnosti svih naroda. Jednom rečju, ogromnoj većini srpskog naroda nije federalna Srbija u Titovoj, u partizanskoj Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji značila nikakvu degradaciju, nije značila nikakav gubitak prava. Naprotiv!

U tome je bila suština te istorijske sposobnosti. Borba srpskih komunista protiv srpskog šovinizma (i svakog drugog) bila je pozitivan nacionalni program. To nije bilo nekakvo mazohističko iživljavanje u negiranju srpske slave, već program afirmacije srpske nacije kao faktora slobode, vlastite i „slobode svačije narodnosti", ako još jednom upotrebimo izraz Svetozara Markovića. Takav program srpske afirmacije unosio je bratsku toplinu u odnose među narodima, poverenje, pa i zahvalnost. Njegovo ostvarivanje dokazivalo je da je srpski narod sposoban i voljan da dokraja izbriše onu hipoteku, koja je nekad teretila i ugrožavala jugoslovensku zajednicu. U tom smislu treba razumeti istorijski značaj i pravu sadržinu onih reči zahvalnosti koje je Edvard Kardelj izrekao, 1949. godine na II kongresu KP Srbije, srpskim komunistima za njihovu borbu protiv velikosrpskog principa.*

* „Istorijska činjenica jeste da je srpski radni narod, pod vođstvom srpskih komunista, pomagao ugnjetenim narodima stare Jugoslavije da se oslobode velikosrpske hegemonije. Štaviše, ne samo pomagao, već je u toku narodnooslobodilačkog rata nosio veći deo ratnog tereta kako protiv fašističkih okupatora tako i protiv snaga velikosrpske hegemonističke

Podela Sandžaka, pridruženje Vojvodine te Kosova i Metohije Srbiji

Dvadeset devetog marta 1945. Skupština ZAVNO Sandžaka odlučila je da podeli *Sandžak* između Srbije i Crne Gore po nekadašnjoj srpsko-crnogorskoj granici iz 1913. Time je prestao da postoji Sandžak kao autonomno formirana političko-upravna jedinica. Takva odluka značila je da su inicijative koje su u jesen 1943. dovele do osnivanja ZAVNO Sandžaka i koje su tada u Sandžaku bile primljene sa zadovoljstvom, imale kratkoročni karakter. U vreme postojanja vlastitog ZAVNO, Sandžak je razvio veliku delatnost i dao značajan doprinos jugoslovenskom nacionalnom oslobodilačkom pokretu u celini. No, već od samog početka bilo je nejasno kakva treba da bude autonomija Sandžaka pa su u pogledu njene trajnosti pogledi bili različiti.[528] Tako je 3. januara 1944. Izvršni odbor ZAVNO Crne Gore u svom proglasu govorio o priključenju Sandžaka Crnoj Gori. Pomenuli smo već oštru kritiku CK KPJ. U toj kritici bilo je još rečeno: „U tom pogledu važi za Sandžak isto što je Tito pisao o Vojvodini u prvom broju *Nove Jugoslavije*" (članak smo već pomenuli).

U početku 1945. Oblasni komitet KPJ za Sandžak preporučio je, posle savetovanja sa sekretarima, da Sandžak ostane nepodeljen. Po njegovom mišljenju, bili bi pogođeni Muslimani, ako bi se i oni, zajedno sa Sandžakom, podelili, a i Srbi u Sandžaku ne bi rado prihvatili takvu podelu. Pitanje Sandžaka, u okviru Predsedništva AVNOJ-a, prvi put je raspravljano februara 1945.[529] Nacionalni komitet je tada predložio drugo rešenje: podela Sandžaka između Srbije i Crne Gore po srezovima, prema tome kako oni gravitiraju ka toj ili onoj jedinici. Većina predsedništva, slično kao NKOJ, Sandžak je tretirala kao srpski i crnogorski. Prisutnost Muslimana i njihovu posebnost očigledno nisu uzimali u obzir kao dovoljno jak nacionalni faktor; prevladala je teza da Sandžak nema nacionalnog osnova da bi mogao da dobije status autonomne jedinice, bilo to u Srbiji bilo u Crnoj Gori. Prema

reakcije. Bez takve borbe srpskog naroda, koji su u tom duhu vaspitavali komunisti Srbije, ne bi bila moguća današnja nova Jugoslavija kao federacija slobodnih ravnopravnih naroda . . . Osećao sam potrebu da to kažem ne samo zbog sadašnjeg položaja, već i zbog toga jer naši srpski drugovi i srpski narod moraju znati, koliko su im zahvalni, za njihovu upornu borbu protiv velikosrpske hegemonije, svi naši narodi . . ."[527]

[527] Edvard Kardelj, *Govor na Drugom kongresu KP Srbije,* 17. januar 1949.

[528] Z. Lakić, publikacija pod nap. 451, str. 682, 687—693.

[529] Branko Petranović, *Položaj Sandžaka u svetlosti odluka II zasedanja AVNOJ-a,* „Istorijski zapisi" 28, Titograd 1971, str. 567—576.

mišljenju Predsedništva AVNOJ-a autonomija Sandžaka značila bi suvišno i neracionalno drobljenje srpske i crnogorske celine, kao i Jugoslavije uopšte, a muslimansko stanovništvo može da ima jednaka prava kako u Crnoj Gori tako i u Srbiji. Bilo je, doduše, i mišljenja da se Sandžak u celini priključi Crnoj Gori ili pak Srbiji. Takvog mišljenja bio je između ostalih i predsednik predsedništva Sandžaka Sreten Vukosavljević. Mislio je na alternativno uključenje celine, ali bez autonomnog statusa.[530] Očuvanje samostalnog statusa Sandžaka, izgleda, niko nije branio. Na odlučujućoj sednici ZAVNO Sandžaka 29. marta 1945. bilo je ustanovljeno da nema razloga da Sandžak ne bude podeljen, kao što je to bio 1913. godine, i da čak ni u momentu osnivanja ZAVNO Sandžaka niti kasnije nije bio postavljen zahtev za poseban položaj Sandžaka u budućoj državi. Pada u oči što predsednik S. Vukosavljević nije potpisan na odluci o raspuštanju ZAVNO Sandžaka i podeli ove oblasti.

Već u Jajcu je bilo očigledno da pisci odluke o federativnom uređenju Jugoslavije predviđaju za *Vojvodinu* status autonomije u okviru jedne od federalnih država, a ne status samostalne federalne države, po ugledu na Bosnu i Hercegovinu ili u kontinuitetu sa nekim ranijim stavovima. Prema mišljenju Branka Petranovića, nije u onom momentu još bilo odlučeno uključivanje Vojvodine kao autonomne pokrajine ni u Srbiju ni u koju drugu republiku, radi obzira na međunacionalne odnose (svakako srpsko-hrvatske).[531] Zaista je, još pre II zasedanja AVNOJ-a, CK KPJ razgraničio politička područja CK KP Hrvatske i Pokrajinskog komiteta Vojvodine u Sremu, a takođe zahtevao od PK Vojvodine da prestane raspravljati o tome kome treba da pripadne Srem. To će se pitanje rešavati posle rata, a sada to nije politički oportuno, pošto bi s njegovim postavljanjem mogli da se odbiju hrvatski elementi od narodnooslobodilačke borbe. Posle rata narod će slobodno da izjavi i da se opredeli.[532]

Treba uzeti u obzir i činjenicu da je Vojvodina duže vremena bila u akcionom smislu razbijena. U 1943. godini se morao Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu ponovo da formira. Tada je došlo do obnavljanja NOP-a u Bačkoj i Banatu i do njihovog povezivanja sa Sremom. Ponovo se, dakle, afirmisala akciona celost Vojvodine. To se ispoljilo i u formiranju Glavnog štaba NOV i POJ za Vojvodinu 2. jula 1943. Pokrajinski Narodnooslobodilački odbor je formiran u drugoj polovini oktobra, a do kraja 1943. godine i pokrajinska rukovodstva narodnooslobodilačkih

[530] Bogdan Gledović, *Stanje u Sandžaku u vreme osnivačkog kongresa KP Srbije*, referat na naučnom skupu pod nap. 164.

[531] B. Petranović, delo pod nap. 529, str. 570.

[532] R. Končar, publikacija pod nap. 356, str. 627.

političkih organizacija. Sada se, tek, stvaraju uslovi da bi se moglo o pripadnosti Vojvodine u strukturi federacije celovito odlučivati unutar same Vojvodine. Verovatno je i to Tito imao u vidu, kada je u martu 1944. odgovarao na pitanja o budućem položaju Vojvodine.

No, u 1944. i 1945. to nije više bio glavni razlog za odlaganje odluke o Vojvodini. Već je na zasedanju Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije novembra 1944. u Beogradu politički sekretar PK KPJ za Vojvodinu Jovan Veselinov govorio u smislu ostvarenja autonomije Vojvodine u okviru Srbije. U istom smislu Veselinov je govorio na prvoj pokrajinskoj skupštini Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Vojvodine (u Novom Sadu 10—12. decembra 1944). Glavni razlog za odlaganje bili su postojanje sremskog fronta od kraja 1944. pa do sredine aprila 1945. te, s tim u vezi, režim vojne uprave u Banatu, Bačkoj i Baranji, zaveden 22. oktobra 1944. i ukinut 15. februara 1945. Tek tada je vlast mogao da preuzme Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine.[533] Ove okolnosti bile su glavni razlog za odlaganje odluke o priključenju Vojvodine Srbiji.

Pošto se sedma Pokrajinska partijska konferencija za Vojvodinu jednoglasno izjasnila za uključenje autonomne Vojvodine u federalnu Srbiju, o tome je još isti dan, 6. aprila 1945, detaljno raspravljalo plenarno zasedanje Glavnog NOO Vojvodine. Jednoglasno je zaključeno da Vojvodina ima da bude u sastavu federalne jedinice Srbije, u kojoj treba da ima punu autonomiju kao autonomna pokrajina. Pitanje Baranje ostavili su otvoreno „dok tamošnji narodi ne reše o svojoj pripadnosti". Predviđalo se uključenje Baranje u federalnu Hrvatsku. Ove zaključke je delegacija GNOOV-a sutradan prenela Antifašističkoj skupštini NO Srbije, koja je ovu izjavu pozdravila. Ali je odlučila da, u duhu principa demokratije i odluka AVNOJ-a, konačnu odluku donese sam narod Vojvodine na svojoj Pokrajinskoj skupštini.[534]

Izjava Jovana Veselinova, u ime Glavnog narodnooslobodilačkog odbora i naroda Vojvodine, isticala je činjenicu da u Vojvodini živi relativna većina Srba i da je ogromna većina stanovništva svih narodnosti u Vojvodini za ovakvo rešenje. Tu izjavu potvrdila je prva skupština izaslanika naroda Vojvodine, održana 30. i 31. jula 1945. u Novom Sadu i pozvala je AVNOJ da izađe u susret željama naroda Vojvodine i da donese odluku o priključenju Autonomne Pokrajine Vojvodine Srbiji.

[533] Branko Petranović, *Osnivački kongres KP Srbije*, „Međunarodni radnički pokret" 16, Beograd 1973, br. 4, str. 115—116.

[534] Jelena Popov, *Pitanje autonomije u dokumentima PK KPJ i Glavnog NOO Vojvodine 1941—1945*, referat na naučnom skupu pod nap. 164.

Kao argument za uključenje u federalnu Srbiju, pored važnih objektivnih razloga, u izjavama predstavnika Srba, Hrvata, Mađara, Rumuna, Slovaka, Rusina i Jevreja, naročito je naglašeno da je u Srbiji izvršena revolucionarna promena i da je baš Srbija bila ta koja je u 1941. godini započela, svojim ustankom, revolucionarnu narodnooslobodilačku borbu narodâ Jugoslavije.[535]

Pitanje položaja *Kosova i Metohije* u jugoslovenskoj federaciji bilo je u rešavanju mnogo teže i komplikovanije od pitanja Sandžaka i Vojvodine. Njegova aktuelnost, u stvari, nije iscrpljena ni krajem rata ni kasnije. Pokušaćemo zato da podrobnije razmotrimo neke njegove aspekte, na osnovu dokumentacije koja je već duže vremena objavljena.

Igru fašističke Italije sa albanskim iredentizmom i velikoalbanskim nacionalizmom nastavila je septembra 1943. Hitlerova Nemačka možda sa još većim učinkom. Tito je u intervjuu *New York Timesu* 30. aprila 1944, nabrajajući neprijateljske snage u Jugoslaviji, pomenuo i „oko 10.000 Arnauta".[536]

U to vreme, naročito u vezi sa pripremama za oslobođenje Srbije, povećava se značaj jedinica NOV i POJ sa teritorije Kosova i Metohije. U mesecu maju 1944. Druga kosovska NO brigada uključena je u novoformiranu II srpsku diviziju. Prva kosovska NOU brigada trebalo je da operiše u okviru Glavnog štaba Makedonije, a njome je raspolagao i Glavni štab NOVJ Kosova i Metohije. Došlo je do nesporazuma i napetosti, kada je kosovski štab tražio da se brigada uputi na teren oblasti. U to vreme kosovsko-metohijski Glavni štab snižen je u rangu na status operativnog štaba, a o tome je od Vrhovnog štaba obavešten 2. septembra 1944. Ovi nesporazumi očigledno nisu mogli doprineti jačanju NOP-a na Kosovu i Metohiji.

U svom planu za oslobođenje Srbije (19. avgust 1944) Tito je ovako opredelio značaj i ulogu ove oblasti: „Kosovsko-metohijska oblast i po svom geografskom položaju i etnografskim karakteristikama sačinjava jedno operativno područje. Treba težiti da se na tom sektoru razvijaju naše samostalne formacije. Sada su naše jedinice na tom sektoru malene, no, svakako treba organizovati štab kosovsko-metohijske operativne zone. Naše je mišljenje da ova zona treba da bude neposredno potčinjena Glavnom štabu Srbije . . ."[537] U tom smislu objašnjava Tito 2. septembra 1944. promenu statusa Štaba Kosova i Metohije i njegovo podređenje Glavnom štabu Srbije. To je potrebno „ne samo radi bržeg razvoja situacije u južnim krajevima Srbije, nego i za razvoj situacije u

[535]. Isto.
[536] Zbornik II/13, dok. 33.
[537] Zbornik II/13, dok. 415.

severnoj Albaniji i pograničnim krajevima Crne Gore. Ni po koju cijenu ne smijete dozvoliti da se tamo ugnijezdi reakcija."[538]

Očigledno je reč o zbijanju svih narodnooslobodilačkih snaga, u celom prostoru između Srbije, Crne Gore, Makedonije i Albanije, sa glavnim ciljem razbijanja albanske (i četničke) reakcije, na koju su Nemci čvrsto računali. Tito o tome 1. septembra 1944. obaveštava i Tempa[539] (koji boravi u glavnom štabu Makedonije), uz konstataciju, da se situacija na Kosovu i Metohiji „brzo razvija". Ima mnogo mobilisanih, ali bez oružja, a također tamo nema borbenih jedinica, koje bi prihvatile ljudstvo. „U sadašnjoj situaciji", ističe Tito, „Kosmet za vas postaje važan. Ako se tamo ugnjezdi reakcija, onda će biti otežan ne samo naš položaj na Kosmetu, već i u sjevernoj Albaniji i pograničnim dijelovima Crne Gore." Tito smatra da je razvoj situacije u Makedoniji došao do tog stepena da tamo kosovske snage više nisu potrebne, te naređuje da Glavni štab Makedonije sve kosovske jedinice uputi na raspoloženje kosovsko-metohijskoj operativnoj zoni koja sad pripada pod Glavni štab Srbije. A ovom štabu nalaže 27. septembra 1944. da mora Kosovu i Metohiji da posveti veću pažnju.[540]

Istovremeno, Tito odobrava prelazak jedinica NOV Albanije preko granice na jugoslovensku teritoriju, i to ne samo iz vojničkih razloga (gonjenje neprijatelja) već i u očekivanju da će njihov boravak „omesti nemačke planove da mobilišu Albance Kosova i Metohije protiv nas". [541] Isto tako, 2. septembra obraća se Tito direktno Glavnom štabu Albanije sa predlogom za upućivanje jedinica severno od Drima radi saradnje sa NOV i POJ na području Kosova i Metohije te severne Crne Gore. „Zadatak tih jedinica je, prvo, da prihvate novo ljudstvo i omoguće formiranje novih jedinica na Kosovu i Metohiji, razbijanje reakcije na Kosovu i Metohiji i severnoj Albaniji, jer mi ne smijemo nikako dozvoliti da se tu reakcija u ovoj situaciji konsoliduje i učvrsti . . . Imajte u vidu važnost Kosova i Metohije i sjeverne Albanije za nas i za vas."[542]

U celoj ovoj dokumentaciji pada u oči više značajnih elemenata u pogledu postupanja vođstva jugoslovenske NOB: primarna je težnja zabraniti reakciji da se ugnezdi na Kosovu i Metohiji, gledajući na interes kako jugoslovenskog NOP-a tako i razvitka ovog pokreta u Albaniji. To se razume kao jedan celoviti interes, pa se u njegovo ime prihvata i dolazak te vojni i politički

[538] Zbornik II/14, dok. 23.
[539] Zbornik II/14, dok. 2.
[540] Zbornik II/14, dok. 183.
[541] Zbornik II/13, dok. 427.
[542] Zbornik II/14, dok. 20.

angažman jedinica NOV Albanije na jugoslovenskom tlu. Pri tome se na Kosovo i Metohiju gleda i oni se tretiraju kako u vojnom tako i u političkom pogledu kao jedna celovita oblast. Podređivanje Operativnog štaba ove oblasti Glavnom štabu Srbije nema samo vojni karakter već nesumnjivo izražava perspektivu njenog povezivanja sa budućom federalnom Srbijom. No, Glavni štab Srbije momentalno još nema dovoljno snaga da bi mogao Kosovu i Metohiji „posvetiti veću pažnju". Još krajem novembra 1944, posle oslobođenja Kosova i Metohije, ponavlja Tito Glavnom štabu Srbije naređenje da „primi taj sektor pod komandu i čvrsto se poveže sa njim", da pomogne organizovanje vojne vlasti, da ostavi dve divizije za bezbednost i sređivanje prilika.[543]

Na taj način, očigledno, razvitak potreba vojne situacije presekao je još umnogome otvoren proces temeljne orijentacije Albanaca Kosova i Metohije. U toku minule godine, od jeseni 1943, ovo pitanje temeljne orijentacije Albanaca Kosova i Metohije više se puta pojavljuje u dokumentima, uzimajući i karakter pitanja nacionalne orijentacije.

Štab 2. korpusa NOVJ (Crna Gora) izvestio je Vrhovni štab NOV i POJ da je iz razgovora sa jednim članom Glavnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju zaključio „da rukovodstvo ima pogrešan stav po pitanju Kosova i Metohije i da im nije bio poznat stav rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta po tom pitanju."[544] Na ovo se, izgleda, odnosi upozorenje koje je Tito 9. novembra 1943. uputio Svetozaru Vukmanoviću Tempu (delegatu CK KPJ u Makedoniji a koji je savetovao i rukovodstvu u Kosovu i Metohiji): „Nepravilno je sada [kao slično i u Makedoniji] postavljati i u Metohiji priključenje Albaniji, jer to znači jašiti na repu albanske reakcije i slabiti front svih snaga Metohije u borbi protiv Hitlera kao glavnog neprijatelja na Balkanu. Držite se Atlantske povelje i sporazuma (ministara inostranih poslova SSSR-a, Engleske i SAD o pravu na samoopredeljenje) u Moskvi."[545] U tom povodu upozorava Svetozar Vukmanović Tempo 25. novembra 1943 (uoči II zasedanja AVNOJ-a u Jajcu) Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju da ima znakova da drugovi na Kosovu i Metohiji „zauzimaju veliko-šiptarsku liniju" (list *Sloboda* govori o okupatorskom rasparčavanju Kosova kao o rasparčavanju albanske etničke teritorije; NOV Kosova i Metohije tretira se kao saveznik NOV Jugoslavije i NOV Albanije). Tempo zatim precizira: „Naš stav (tj. stav jugoslovenske Kompartije) je, međutim, sasvim drugačiji. Naime, narodi Kosmeta sami će odlučivati o svojoj sudbini, ali je potrebno da priđu narodnooslobodilačkoj vojsci Kosmeta koja je

[543] Zbornik II/14, dok. 453.
[544] Zbornik II/11, str. 42.
[545] Zbornik II/11, dok. 23.

sastavni dio Nar.osl. vojske Jugoslavije. Dakle, mi se za sada držimo Atlantske povelje i sporazuma u Moskvi."[546]

Kakvo je bilo raspoloženje u Kosovu i Metohiji, odnosno u vođstvu NOP-a ovde, još pre primanja citiranih upozorenja, može se zaključiti iz rezolucije VI savetovanja PK KPJ za Kosovo i Metohiju, održanog 3—5. novembra 1943. na Šar-planini.[547] U rezoluciji se ističu uspesi NOB naroda Jugoslavije, uspesi NOV i POJ, u kojima je „izgrađeno bratstvo naroda Jugoslavije" i kojima su obezbeđeni „uslovi za ostvarenje slobode, nezavisnosti i samoopredeljenja naroda". U pogledu položaja u Kosovu i Metohiji (tada je za Metohiju uvedeno ime „Dukađin", „kako ga narod zove")*, samokritički se ističe „nedovoljno popularisanje NOVJ, što je imalo rđavih posledica pri dolasku vojske na granice Dukađina". Šiptarske mase „uviđaju neizbežan slom Nemačke, ali, strahujući od osvete i povratka na staro, žale što mora doći do nemačke kapitulacije. Šiptarske mase počinju pravilnije da shvataju današnju borbu. Jedan deo šiptarskih masa pravilno je tumači, ali ne žele da NOVJ dođe na Kosovo i Dukađin, jer još ne mogu da shvate da će ta vojska i njima doneti slobodu." — Uz ove konstatacije u rezoluciji treba uzeti u obzir još jedan podatak iz nje same. Ona kaže: „U poslednje vreme agenti Draže Mihailovića forsiraju parolu za iseljavanje Srba u Srbiju." Rezolucija, doduše, sudi da je „uticaj Dražin na srpske mase slab".

Sve je to u rezoluciji zapisano na osnovu vlastitog viđenja kosovsko-metohijskih komunista, pre Titove opomene, odnosno pre Tempovog pisma. Tom viđenju treba dodati još sliku o stepenu antifašističkog angažovanja albanskog stanovništva na onom najvećem delu Kosmeta koji je do septembra 1943. bio pod italijanskom okupacijom, a sad je pod nemačkom. Za ono vreme o tome govori izveštaj PK KPJ za Kosovo i Metohiju od 31. januara 1944, poslat CK KPJ.[548]

„Šiptarske mase," piše izveštaj, „fašističke okupatore, a naročito Nemce, smatraju oslobodiocima i najvećim prijateljima, jer su im dali: pravo škola na maternjem jeziku, činovnike i administraciju, vratili im oduzetu zemlju, dali im zastavu i pravo

* Izraz „Dukađin" još je pre isteka 1944. godine ponovo zamenjen imenom Metohija, sa obrazloženjem, da je Dukađin šira teritorija od Metohije i da se delimično prostire i preko jugoslovensko-albanske granice. U izveštaju PK KPJ za Kosovo i Metohiju od 3. januara 1944. Centralnom komitetu KPJ, sekretar Pavle Jovićević napominje, „da u stvari Šiptari čitav teren Kosova i Metohije zovu Kosovo." — To bi se moglo uporediti sa kasnijim, definitivnim nazivom ove autonomne pokrajine.

[546] Zbornik II/11, dok. 71.
[547] Zbornik I/19, dok. 60.
[548] Zbornik I/19, dok. 93.

nošenja oružja, pljačku, iseljavanje i ubijanje svih onih koji nisu Šiptari itd . . . Šiptarske mase okupacijom Jugoslavije (tj. njenim rasparčavanjem) dobile su na ovom dijelu ekonomski mnogo, može se reći, nekoliko puta bolje žive nego ranije." Kakvu je vojnu korist od toga izvukao okupator? „Sa ovog terena okupator nije uspio da mobiliše narod za odlazak na radove i u neku stalnu vojsku van Kosmeta. Međutim, za šiptarsku vojsku za odbranu granica (Šipnije) i unutrašnju borbu mobilisao je skoro deset hiljada . . ." Ipak, „raspoloženje i situacija na čitavom ovom dijelu Kosmeta nije jednaka. Npr. Đakovica i jedan dio najbliže okoline više zna o partizanima, te je naš uticaj veći, a pored toga tri dana su partizani poslije kapitulacije (Italije) bili tamo. Onda Uroševac i okolina, gdje se najviše kretao šiptarski partizanski odred („Zejnel Ajdini"), raspoloženje je bolje. Sada se osjeća jače političko strujanje i interesovanje na terenu Drenice. Na ovom dijelu Kosmeta koji je bio pod italijanskom okupacijom, najviše se kretao partizanski odred vršeći agitaciju i propagandu, a na pojedinim mjestima izvođena je akcija protiv okupatora (srez nerodimski, đakovički i gnjilanski i gračanički), te i na tom dijelu više znaju o partizanima. Ali u vezi sa opštom navalom protiv NOV Šipnije kao i u vezi sa dolaskom NOVJ na granice Kosmeta, reakcija je sprovela unutra jaki teror protivu nas, kako bi pozadinu obezbijedila i bila u mogućnosti da pruži jedinstven otpor NOVJ. Mi smo se sa svojim snagama, koje smo imali na terenu Metohije, morali povući u planinska sela na granici između Plava i Đakovice. Dolje je bio ostao komandant Glavnog štaba Fadilj Hodža, ali je napadnut od naroda i milicije, jedva se poslije više od deset dana sa 12 drugova uspio da probije, ali je promrzao i sada mu otpada meso sa nogu i leži." U pitanju vojske izveštaj kaže: „Po ovom pitanju stojimo vrlo slabo, jer na našem terenu se ne mogu formirati i opstati odredi od Srba, a u posljednje vrijeme, ni šiptarski odredi. Prebacivanje ljudstva u odrede susjedne vrlo je teško i često nemoguće. Na prvom mjestu iz razloga što se odredi nalaze po nekoliko dana puta od našeg terena, a mora se proći kroz šiptarska naselja, što je nemoguće. Mi smo tom pitanju posvećivali najveću pažnju već godinu dana. Nekoliko grupa na putu za odred bile su potpuno uništene od Šiptara ili razbijene i zarobljene. Do sada smo uspjeli da prebacimo nekoliko grupa, u svemu oko 300 boraca, ne računajući ono što je u (1. makedonsko-kosovskoj) brigadi . . . Na terenu Đakovice imamo jedan odred od dva bataljona — Šiptara (Malesijski NOP odred). Jedan je skadarski koji se na našem terenu prebacio u vezi sa naredbom Glavnog štaba NOV Šipnije da stupi u kontakt sa 2. korpusom. Njihov opstanak i položaj danas je vrlo težak, a partizani su većinom bez ikakvog iskustva jer samo mali broj od njih bio je u akcijama. Ulazak unutar Kosmeta sa njima je težak, jer je

reakcija u stanju da mobiliše narod protiv njih. (. . .) na dijelu Kosmeta svaki čovjek je naoružan, te se mora odred sukobljavati sa narodom . . . Tako je bio slučaj i kod Gnjilana kad je odred od 30 Šiptara za jedan sat bio opkoljen od nekoliko hiljada Šiptara . . . Na celom Kosovu i Metohiji deluje nešto više od 400 članova partije, od kojih 45 Šiptara. Prilikom „terora bande na čelu sa Džaferom Devom, likvidirani (uhapšeni i strijeljani) su svi drugovi Šiptari u Prištini, kako partijci tako i skojevci, a takođe u Kosovskoj Mitrovici, Vučitrnu i Podujevu (bilo ih je svega 33)." Broj skojevaca se penje do 2000, „od kojih vrlo mali broj Šiptara".

Razmišljajući o podacima iz izveštaja dolazimo do zaključka da je u prvom planu oružano protivljenje albanskog stanovništva partizanima albanske narodnosti, domaćim i onima koji su došli iz same Albanije. Znači, faktor straha od obnavljanja stare Jugoslavije i faktor neraspoloženja prema partizanima, jer oni nisu albanske narodnosti, pojavljuju se tek u drugom planu. Nema sumnje da je položaj u Kosovu i Metohiji bio još daleko od toga da padne odluka o tome hoće li se njegovo albansko stanovništvo opredeliti za antifašizam kao osnovnu orijentaciju. A takvo opredeljenje je u ono vreme bilo prvi uslov za postizanje revolucionarnog uticaja samih albanskih radnika na mase albanskog naroda u Kosmetu.

Situacija je, očigledno, bila nezrela za nacionalno samoopredeljenje. Prema Titovom kriteriju pravo na samoopredeljenje „svaki narod stiče s puškom u ruci u ovoj današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi". Strah od povratka stare Jugoslavije, odnosno strah od partizana čak vlastite narodnosti, to samo po sebi još nije bilo samoopredeljenje. Ukoliko je postojao afinitet stanovništva za velikoalbansku okupatorsku administrativnu tvorevinu, to nije bio izraz antifašizma. Baš naprotiv. To nije bio izraz podrške antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u samoj Albaniji. Baš naprotiv. Koliko god se sve to može objašnjavati strahom od drugih rešenja, treba ponovo reći da *strah još nije samoopredeljenje*. Verovatno će temeljno istorijsko istraživanje celog ovog zbivanja otkriti, da je baš u tome suština pitanja, zašto je bio *nerealan i problematičan* onaj stav koji je zauzeo oblasni narodnooslobodilački odbor Kosova i Metohije na svojoj konferenciji od 31. decembra 1943. do 2. januara 1944, tj. onaj stav da se načelo samoopredeljenja za Kosovo i Metohiju ostvaruje priključenjem Albaniji.[549] Opravdano je postavljati pitanje i sastava i ovlašćenja ovog tela, kako se to čini u današnjim političkim polemikama, naročito sa aktuelnog vidika opravdane borbe protiv kontrarevolucionarnog iredentizma na Kosovu danas. Ali će suština proble-

[549] *Narodni odbor Autonomne Kosovsko-Metohijske Oblasti, 1943—1953*, Priština 1955.

matičnosti samog stava verovatno ostati baš u činjenici što se ogromna većina albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji, u ono vreme, još nije bila odlučila za antifašizam.*

S druge strane, treba uvažiti da je bilo, kako u centralnom jugoslovenskom rukovodstvu tako i u redovima kosovsko-metohijskih boraca, dokumentovanih nastojanja da i Kosovo i Metohija budu predstavljeni na zasedanju AVNOJ-a u Jajcu. Uoči tog zasedanja izabrani su u 1. makedonskoj-kosovskoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi većnici za zasedanje u Jajcu. Usled smetnji, telegram kojim su njihova imena bila javljena u Jajce, primljen je toliko loše, da su ta imena većnika ostala organizatorima zasedanja nepoznata. Prema ličnom sećanju jednog od njih, sada su poznata tri imena, među njima dva Albanca (svedočenje Mite Miljkovića).[550] Ovo bi svakako govorilo protiv pretpostavke da „delegacija Kosova nije pozvana na II zasedanje AVNOJ-a . . .“[551]

Celo kompleksno pitanje Kosova i Metohije, u vezi sa II zasedanjem AVNOJ-a, treba posmatrati i u svetlu dveju kategorija kritika koje su upućene formiranju Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju i njegovoj upravo pomenutoj konferenciji na prelomu 1943. i 1944. godine.

Odluku o stvaranju Narodnooslobodilačkog odbora za čitavo Kosovo i Metohiju primilo je 6. savetovanje PK KPJ za Kosovo i Metohiju u početku novembra 1943. Ono je, pored ubrzanja stvaranja narodnooslobodilačkih odbora, odlučilo i „odmah preduzeti sazivanje šire konferencije radi stvaranja zajedničkog NOO za čitavo Kosovo i Dukađin. Pri tom voditi računa da na konferenciji uzmu učešća odlučni ljudi, predstavnici sva tri naroda i predstavnici svih političkih struja i staleža, a koji stoje odlučno na pozicijama borbe protiv okupatora. Na taj način stvoriće se jedinstveno političko telo koje će biti politički

* Nemoguće je ne uporediti situaciju na Kosovu i Metohiji sa situacijom u Istri i Slovenačkom primorju posle kapitulacije Italije. Istina, državnopravna situacija je različita, ali je glavna razlika ipak u tome, da je ovde izbio, u pravom smislu te reči, svenarodni antifašistički ustanak, i to ne samo Hrvata i Slovenaca već u velikoj meri i italijanskog stanovništva i da je baš ta činjenica bila odlučujuća za izjave kočevskog zbora delegata slovenačkog naroda, ZAVNOH-a i AVNOJ-a o principijelnom priključenju Istre i Slovenačkog primorja novoj Jugoslaviji. Tamo, gde takvog najšireg antifašističkog opredeljenja stanovništva nije bilo, tamo nisu ni mogle biti primljene odluke o sličnim izjavama (Koruška).

[550] Slobodan Nešović.

[551] Hairedin Hoxha, *Proces nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, „Časopis za kritiko znanosti“ 9, Ljubljana 1982, br. 51—52, str. 339.

predstavnik u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi na Kosovu i Dukađinu i pripremiti opšti oružani ustanak protiv okupatora i njegovih slugu."[552]

Očigledno i nije bila namera da to telo za čitavo Kosovo i Metohiju prima neke odluke u pogledu samoopredeljenja. Kakvo je, u ono vreme, moglo biti mišljenje, odnosno predstava o načinu izvršenja samoopredeljenja Kosova i Metohije, može se zaključiti na osnovu izveštaja delegata Oblasnog komiteta Miloša Gilića Selima od 25. septembra 1943, koji predlaže: „Isto tako treba podvući svim rukovodiocima da naglase da se pitanje Kosova i Metohije može riješiti jedino sa puškom u ruci i u sporazumu Narodnooslobodilačkog odbora Kosmeta sa narodnooslobodilačkim odborima Jugoslavije i Šipnije. Ovo se pitanje rešava onda kad se bude čuo glas Kosmeta i kad se Kosmet pokaže kao snaga u borbi protiv fašizma."[553]

Konferencija na kojoj je onda osnovan Oblasni narodnooslobodilački odbor Kosova i Metohije primila je proglas „Narodima Kosova i Metohije" koji je bio namenjen javnosti, a u kojem se ne govori o samoopredeljenju. Sem toga, primljena je rezolucija, sastavljena samo na albanskom jeziku, a u koju je bio uključen i pasus o samoopredeljenju.[554]

U prvom narednom izveštaju PK KPJ za Kosovo i Metohiju od 12. januara 1944. Tempu rečeno je da je na konferenciji doneta odluka „da pošaljemo dva delegata do Nacionalnog komiteta antifašističkog veća (Jugoslavije) kao i jednog delegata do Narodnooslobodilačkog odbora Šipnije. Ove odluke doneli smo radi političkog efekta . . ." Moglo bi se reći da je želja za efektom bila razumljiva jer izveštaj u nastavku lapidarno kaže: „Situacija na Kosmetu vrlo je slaba."[555] U drugom izveštaju o konferenciji, koji je Pokrajinski komitet uputio 31. januara 1944. CK KPJ, kaže se između ostaloga: „Mi uviđamo izvjesne propuste, kao i neke nedostatke i greške, ali u situaciji u kojoj smo bili, drukčije se nije moglo za sada postaviti. Pored toga nijesmo imali materijala niti smo znali o konferencijama u Sandžaku, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Te na taj način nijesmo imali pomoćnih materijala ili kakve druge pomoći. Uzeli smo okvir narodnooslobodilačkog odbora, jer pitanje vijeća, kako se i gdje formira, nijesmo znali. Smatramo da je sa konferencijom učinjen jedan napredak u našem budućem radu. Ne znam, kakav će efekat proglas i rezolucija izazvati ali svakako biće pozitivnih rezultata . . ." [6]

[552] Zbornik I/19, dok. 60.
[553] Zbornik I/19, dok. 47.
[554] Zbornik I/19, dok. 80; i publikacija pod nap. 549.
[555] Zbornik I/19, dok. 81.
[556] Zbornik I/19, dok. 93.

Iz svega najjasnije izbija osećaj sazivača konferencije, da treba nešto radikalno učiniti za poboljšanje političkog položaja i za odlučnije antifašističko pokretanje masa Albanaca na Kosovu i Metohiji. Verovatno treba baš tom osećaju pripisati ideju da se pomene priključenje Albaniji. Svakako je motiv takve ideje bila nada da će to imati pozitivan antifašistički efekt. Govoriti o iredentističkim namerama ili raspoloženjima kao o glavnoj motivaciji bilo bi za ono najteže vreme prilično anahronistički i apsurdno. S druge strane, očita je izolovanost drugova koji su vodili pokret na Kosovu i Metohiji. A valja, sa istorijskog gledišta, konstatovati još naročito i to da ideja o pominjanju priključenja Albaniji nije uopšte imala onaj učinak u koji su se njeni autori nadali. Preokret u osnovnoj orijentaciji albanskih masa na Kosovu i Metohiji u glavnom pitanju, ili podrška nemačkom okupatoru ili antifašizam, donelo je, u stvari, tek samo oslobođenje oblasti u novembru 1944. godine.

Nije, dakle, pitanje granica bilo odlučujuće ni u kakvom smislu. Citirani pasusi pokazuju takođe da je ideja o ravnopravnom odlučivanju sva tri naroda koji sačinjavaju celinu Kosova i Metohije, ideja o samoopredeljenju te celine (ne nacije) kroz uspešan oružani antifašistički ustanak, bila komunistima na Kosovu i Metohiji bliska, prirodna i nesporna.

Kritične primedbe Pokrajinskom komitetu u vezi sa problematikom Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju uputio je CK KPJ 28. marta 1944. godine. Tu je, pored nekih drugih kritičkih primedbi, rečeno: „Iz rezolucije nije jasan karakter vašeg Oblasnog NOO-a. Taj odbor može biti samo organ političkog jedinstva masa, a ne sme mu se dati karakter vlasti — mada on treba da rukovodi nižim odborima gde oni postoje. To zbog toga što vi nemate slobodne teritorije . . ." I dalje: „Rad oko Oblasnog odbora u osnovi je pravilan, a proglas je pravilan i lep. Mi vam u vezi s tim ukazujemo na to — kako treba da pristupite nacionalnom pitanju. Treba, pre svega, da shvatite i najšire popularišete odluke Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. U čemu je suština i smisao ovih odluka? U tome da te odluke obezbeđuju ravnopravnost svim narodima, da one omogućuju pravo na samoopredeljenje. One su uperene protiv svih hegemonista koji hoće da stvaraju razne 'velikonacionalne' države (velikosrba, velikohrvata, velikoalbanaca itd.). Vama, drugovi, treba da je jasno, da, priznajući i uvažavajući te principe, to pravo može da se stekne, da se izvojuje samo borbom i u borbi protiv imperijalizma, konkretno — protiv nemačkog imperijalizma, koji je glavna podrška raznim šovinističkim klikama. Treba uložiti maksimalne napore da se arnautskim masama objasni ta stvar. Nema i ne može biti ne samo slobodne Albanije, nego ni slobodnog albanskog življa, ma gde i u kom kraju, ako se to pravo

ne izvojuje u borbi protiv Nemaca i njihovih pomagača. Narod koji to ne shvati, koji se ne bude odlučno latio oružja da izvojuje to pravo i svoju slobodu, biće i ostaće igračka u rukama raznih reakcionarnih klika, kako iz inostranstva, tako i njihovih agentura u zemlji. (. . .) Danas se, drugovi, radi ne o tome da se razgraniče Albanija i Jugoslavija — obe okupirane od Nemaca — nego da se obe, oružanom borbom oslobode od njih. Zato svako postavljanje pitanja razgraničenja — u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugog. (. . .) Dalje, treba voditi računa o tome, da je oslobodilački pokret danas najjači u Jugoslaviji i da susedni mali narodi (kao npr. Albanci) mogu da se, relativno lako, oslobode u naslonu na narode Jugoslavije, u bratstvu s njima, koji, sa svoje strane, neće ugnjetavati druge narode i osvajati tuđe zemlje . . ."[557]

Ako se razmotri karakter ove kritike, važne su za nas u ovom momentu dve njene crte. Pravo na samoopredeljenje stiče se opredeljenjem za aktivni antifašizam, opredeljenjem za borbu protiv nemačkog okupatora, a o operacionalizaciji tog prava ne može biti reči pre oslobođenja i Albanije i Jugoslavije. A što se tiče samog razgraničenja, o njemu ta kritika ne govori sa stanovišta državnopravnih okvira ili istorijskih prava, već sa stanovišta jačine narodnooslobodilačkog pokreta, to jest revolucije. Interes revolucije jeste njeno što veće jačanje, udruživanjem, a ne odvajanjem od njenog najjačeg toka. Sasvim logično je shvatanje da revolucija kao takva ne podnosi nikakvo nacionalno ugnjetavanje.

Pitanje razgraničenja na specifičan se način, izgleda, anticipiralo prilikom razgraničavanja teritorijalne kompetencije Glavnog štaba Albanije. To bi se moglo zaključiti iz jednog pisma političkog komesara I kosmetske brigade Mite Miljkovića od 26. jula 1944. sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet. Pisac upozorava da formulacije u rezoluciji oblasnog NOO za Kosovo i Metohiju od 2. januara postavljaju mogućnost otcepljenja Kosova i Metohije od Jugoslavije. Sa stanovišta današnjeg (26. jula 1944) razvitka snaga u jednoj i drugoj zemlji (Jugoslaviji i Albaniji) i sa perspektive daljeg razvitka borbe, to predstavlja grešku. „Ovo moje mišljenje", kaže pisac, „proizišlo je iz pisma druga Tita CK Albanije po pitanju diskusije oko granica (tj. da li Kosmet da bude pod GŠ Albanije), gde je drug Tito podvukao da velikošiptarska reakcija teži da Kosmet odvoji od Jugoslavije zbog plašnje za svoje sebične interese i da onaj ko ma čim odvraća Kosmet od današnje Jugoslavije navija vodu na mlin velikošiptarske reakcije."[558]

[557] Zbornik I/19, dok. 104.
[558] Zbornik I/19, dok. 152.

Da u tome nije bilo spora sa rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta Albanije, potvrđuje i pismo Envera Hodže od 10. aprila 1944. sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Metohiju Ismetu Šaćiri Stapiju o situaciji u Albaniji,[559] koje, između ostalog, kaže: „Treba da učinite sve za bratstvo naroda Jugoslavije, da ih ujedinite u zajedničkoj borbi i da se čuvate klopki koje će vam neprestano nameštati šovinisti na vašem putu, huškajući narode na međusobne trzavice."*

I prema sećanju Svetozara Vukmanovića Tempa u prvom planu delovanja kako jugoslovenskih tako i albanskih komunista bila je zajednička akcija protiv fašističkih okupatora, slično akciji sa grčkim komunistima. O granicama se govorilo samo u tom smislu što su jugoslovenski i albanski komunisti izražavali načelo prava na samoopredeljenje posle revolucionarne pobede na svim teritorijama dotičnih zemalja, dok su grčki komunisti bili i protiv takvog načela. Po opštem njihovom uverenju, pitanje granica neće posle pobede uopšte biti od značaja. Na predlog Tempa, Enver Hodža je o tome napisao izveštaj Kominterni koji su potpisali i ostali učesnici tog razgovora. Ocenu o nevažnosti granica posle revolucionarne pobede treba verovatno shvatiti u tom smislu da su svi intimno očekivali stvaranje balkanske federacije.[561]

KP Albanije, odnosno vođstvo albanskog narodnooslobodilačkog pokreta očigledno nikad nije vođstvu jugoslovenskog pokreta postavilo pitanje promene granice. Naprotiv, KP Albanije je sa svoje strane nastojala da pokrene sve Albance, pa i one na Kosovu i Metohiji u antifašističku narodnooslobodilačku borbu protiv svih okupatora i kvislinga, a naročito protiv velikoalbanskih. To se razumelo kao ostvarivanje saradnje između KPJ i KPA za svestrano razvijanje borbe. Iz marta 1942. godine je, na primer, poznat zajednički proglas CK KP Albanije i Oblasnog komiteta KP Jugoslavije za Kosovo i Metohiju, proglas Albancima te pokrajine za stupanje u NOB. Ime Jugoslavije pojavljuje se u tom dokumentu ne samo u punom nazivu Oblasnog komiteta već je rečeno i u tekstu: „Stvarajte partizanske odrede i ujedinite se sa Crnogorcima i srpskim partizanskim odredima. Tako bratski

[559] Zbornik I/19, dok. 113.

* Pismo je pisano na albanskom jeziku, a mi citiramo prema prevodu. Disertacija Hajredina Hodže koji je mogao da konsultuje original na albanskom, relevantni pasus reprodukuje još više u izričitom smislu: Enver Hodža „insistira da treba učiniti sve da se Albanci ujedine sa narodima Jugoslavije, čuvajući se huškača koji će težiti da izazovu uzajamne trzavice i međusobne sporove između Albanaca i naroda Jugoslavije."[560]

[560] H. Hoxha, delo pod nap. 551.

[561] Svetozar Vukmanović Tempo u emisiji TV Beograd i TV Skopje *Titoisti* (na ljubljanskom TV programu 24. maja 1983).

ujedinjeni sa ostalim narodnim partizanima Jugoslavije u nacionalno oslobodilačkoj borbi, stvarajte što prije zajednički front protiv svih neprijatelja naroda, jer je to jedini ispravni put da biste dočekali svoje oslobođenje."[562] To je bilo vreme u kojem Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju nije imao već osam meseci (od jula 1941) nikakav kontakt sa CK KPJ. Izolacija je trajala još do jeseni 1942. Prva nova direktiva CK KPJ, datirana sa 22. septembrom 1942, nije govorila o granicama, već o nužnosti da se radi na tome da se i albanski narod Kosova i Metohije podigne na oružanu borbu protiv okupatora, pa i protiv onih koji se tobože zalažu za Veliku Albaniju, a u stvari služe okupatorima. Ovde je između ostalog rečeno: „te mase ubijediti da se jedino u zajedničkoj borbi s ostalim narodima Jugoslavije, koji se isto tako bore protiv onog starog, može albanski narod (u Jugoslaviji, nap. J. P.) na Kosovu i Metohiji spasti od ponovog porobljavanja sa strane velikosrpske hegemonističke klike."[563]

Iz svih dokumenata, naročito onih o balkanskoj saradnji, dobija se jasan utisak da je Titovo intimno stanovište uvek bilo: prvo Jugoslavija, zatim eventualne šire kombinacije. Za njega Jugoslavija nije samo domovina jugoslovenskih naroda, već i domovina proletarijata cele Jugoslavije, bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost. Tito je dobro znao da se revolucija baš u Jugoslaviji razvila najdalje i najizrazitije, među svim zemljama Balkana, Jadrana i Podunavlja. U tom pogledu nije bio spreman ni na kakve rizike za slobodu proletarijata Jugoslavije.

Britanci koji su sa specijalnim interesovanjem pratili, naročito u proleće 1945, zbivanja na Kosovu i Metohiji, konstatovali su 27. aprila 1945. u jednom analitičkom izveštaju: „Izgleda da je F.N.C. (vođstvo NOB Albanije) priznao da Kosmet (tj. NOV na Kosovu i Metohiji) sačinjava deo jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske, a ne njihovih vlastitih snaga, i u leto 1944. (Enver) Hoxha javno je priznao Kosmet kao i da Kosovo pripada Titovoj sferi uticaja."[564]

Veoma indikativna činjenica, koja potvrđuje zaključak da se pitanje granica između Jugoslavije i Albanije nije uopšte postavljalo, jeste besproblemska saglasnost Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije data 1944. za prelazak divizija NOV Albanije na jugoslovensku teritoriju za zajedničke operacije protiv Nemaca, a što je još važnije, u prvim mesecima 1945. i za zajedničke

[562] Zbornik I/19, dok. 13.

[563] Zbornik II/6, dok. 58.

[564] Izveštaj britanskog ambasadora R. S. Stivensona od 27. aprila 1945. godine britanskom ministru spoljnih poslova A. Idnu F. O. 371/48090, R. 8181/237/90. Uvid u dokument omogućio nam je naučni savetnik dr. Dušan Biber, za šta mu srdačno zahvaljujemo.

operacije protiv kontrarevolucionarnog ustanka albanskih nacionalista na Kosovu, koji je imao velikoalbanske pretenzije. Uvek je bila reč o zajedničkoj revolucionarnoj akciji, a ne o pitanju granica koje nije uopšte bilo otvoreno.

Otkud onda sporni stav konferencije NOO za Kosovo i Metohiju od 2. januara 1944. o priključenju Albaniji? Gledajući dokumente onog vremena, čovek uvek dolazi do zaključka da je to bilo učinjeno sa namerom da se pronađe način da se albanske mase na Kosovu i Metohiji već jednom prodrmaju u antifašističkom smislu. Istina, to je bio način koji nije odgovarao koncepcijama ni jugoslovenskog ni albanskog rukovodstva. No, taj pokušaj je učinjen, sekretar PK KPJ za Kosmet Pavle Jovićević (Rade) izveštava o njemu CK KPJ 31. januara 1944. godine bez najmanjeg pomišljanja da ovde nešto ne bi bilo u redu. On se samo pita: „Ne znam kakav će efekat proglas i rezolucija izazvati . . ." I uverava samog sebe u istom duhu: „svakako biće pozitivnih rezultata".[565]

No, pozitivnih rezultata nije bilo! A to je u celoj stvari ono što je najvažnije! Ismet Šaćiri Stapi, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Metohiju (u ono vreme Kosovo i Metohija organizovani su svaki za sebe, svaki sa svojim Oblasnim komitetom) izveštava 16. marta 1944. sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Kosmet Pavla Jovićevića, koji se u to vreme nalazio u Crnoj Gori: „U vezi sa ovom situacijom naš pokret je bio dosta odvojen od masa . . . Ovakva je i danas situacija u Metohiji . . . Na Kosovu ista situacija . . ." A posebno još o učincima konferencije: „Konferencija za formiranje narodnooslobodilačkog odbora je učinila dosta utisaka i to je bio razlog što je otpočela reakcija da se organizuje na Kosmetu."[566]

Po svemu izgleda da faktor iredentizma nije imao snage da odlučuje o antifašističkoj orijentaciji albanskih masa na Kosovu i Metohiji. Pokušaj komunista u ovoj oblasti da ga upotrebe za takvu orijentaciju masa, imao je, u stvari, obrnuti efekat: još veću koncentraciju aktivnosti reakcije.

Pitanje intimnog, pa i aktivnog antifašističkog opredeljenja albanskih masa u ovoj oblasti ostalo je u mnogočemu još otvoreno, čak posle potpunog oslobođenja Kosova i Metohije 23. novembra 1944. zajedničkim naporom kosmetskih i ostalih jedinica NOV Jugoslavije, jedinica NOV Albanije i jedinica II bugarske armije. Sada su, delimično na dobrovoljnoj osnovi, a delimično pomoću mobilizacije, formirane još nove kosovsko-metohijske jedinice koje su pošle u dalje oslobađanje Jugoslavije i tome dale veliki doprinos. A kako je onda moguće pretpostaviti da je pitanje

[565] Zbornik I/19, dok. 93.
[566] Zbornik I/19, dok. 102.

opredeljenja masa još umnogome ostalo otvoreno? Dovoljno je samo čitati ono što je o tome rečeno na Osnivačkom kongresu KP Srbije, da bi se došlo do takvog zaključka.

Ima znakova da se u vreme oslobođenja donekle promenila, bar na nivou kosovsko-metohijske oblasti, koncepcija o političkom statusu Albanaca u toj oblasti. Dok je u prvim godinama rata bilo uvek govora o narodima Kosova i Metohije, bez obzira da li je bilo reč o Srbima, Crnogorcima ili Albancima (još 25. novembra 1943, na primer, Tempo u svom pismu govori o narodima Kosmeta), to se sada počinje o Albancima govoriti kao o nacionalnoj manjini, pozivajući se pri tome izričito na odluke AVNOJ-a. Očigledno je to primljeno, kod jednog dela komunista u oblasti, sa izvesnim čuđenjem. Sekretar sreskog komiteta KPJ za Gnjilane ovu sklonost osetio je već 31. marta 1944, pa postavio pitanje Oblasnom komitetu: „Prema odlukama AVNOJ-a priznaće se nacionalna prava manjinama u Jugoslaviji. Da li će se Šiptari na Kosmetu tretirati kao manjine ili . . ?"[567]

U novembarskom broju 1944. *Slobode* zapisao je Pavle Jovićević, u opsežnom članku pod naslovom „Kosovo i Metohija i odluke II (zasedanja) AVNOJ-a", između ostaloga: „Te odluke direktno nisu nigde pomenule Kosovo i Metohiju — sem indirektno u tački 4, gde se garantuju svim nacionalnim manjinama u Jugoslaviji njihova nacionalna prava." Zatim on objašnjava: „Prvo, odluke garantuju svim Srbima i Crnogorcima njihova nacionalna i politička prava. Drugo, one Šiptarima na Kosovu i Metohiji garantuju njihova puna nacionalna manjinska prava." No, on ne ostaje pri tome, već dodaje, posle trećeg, još četvrti zaključak: „Četvrto, one garantuju Šiptarima pravo na samoopredeljenje kao i svakom drugom narodu, no samo s tim da šiptarski narod mora, kao što su to uradili ostali narodi, svojom borbom protiv okupatora da stekne to pravo". A u sedmom zaključku ističe: „. . . . One (odluke) pokazuju da sva sporna pitanja sami narodi, kroz usta svojih pravih predstavnika, mogu sporazumno da reše." Iz svega izvlači još jednom: „To praktično znači da je sada krajnje vreme da gotovo posle godinu dana od II kongresa (zasedanja AVNOJ-a) šiptarski narod na Kosovu i Metohiji uzme odlučno sudbinu u svoje ruke i da oružanom borbom protiv okupatora i njegovih slugu, a pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, izvojuje sebi pravo na odlučivanje. Njemu je baš sada više nego drugima potrebno da se aktivizira, da u praksi nauči da razlikuje svoje interese od interesa svoje reakcije . . ."[568]

Očigledno, pominjanje statusa nacionalne manjine nije bilo mišljeno kao redukcija prava Albanaca kao naroda. Ovu prividnu

[567] Zbornik I/19, dok. 107.
[568] Zbornik I/19, dok. 205.

protivrečnost moguće je objasniti činjenicom što je u ono vreme bilo aktuelno jedno opšte očekivanje stvaranja federativne veze sa Albanijom. U svom referatu o političkoj situaciji u Srbiji, Vojvodini te Kosovu i Metohiji, na osnivačkom kongresu KP Srbije, Blagoje Nešković ukazao je na potrebu „da se učvršćuje prijateljstvo i priprema savez južnoslavenskih naroda sa Bugarskom i Albanijom." A među aktuelnim zadacima Nešković ponovo predlaže: „Jačati bratstvo i pripremati uslove za savez sa Bugarskom i Albanijom."

Izgleda, da su najjači momenti koji su uticali na političko opredeljivanje glavne mase albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji, albanskih seljaka, bili u najvećoj meri ekonomski i socijalni, a manje nacionalni u užem smislu. O tome je Blagoje Nešković rekao u pomenutom referatu: „Nesumnjivo da je važno pitanje verske tolerancije, jezika, škola, učestvovanja u vlasti i administraciji i ostalih nacionalnih prava, i da će sve to uticati na odnos šiptarskih masa prema NO pokretu, ali suština pitanja jeste pitanje zemlje, kao deo nacionalnog pitanja. Nesumnjivo da je to pitanje često zapleteno, naročito u pogledu naseljenika, ali se pitanju agrara moglo odmah pristupiti. Kada se počeo ubeđivati i lično uveravati šiptarski seljak da zemlja koju on obrađuje, neće mu biti oduzeta, kada se seoskoj sirotinji omogućilo da učestvuje u deobi zemlje, kada se pravedno pristupilo rešenju naseljenika na Kosovu i Metohiji, odmah se osetilo da su šiptarske mase prestale da se pridružuju naoružanim bandama, čak su i oni, koji su se odmetnuli, počeli da se vraćaju svojim kućama."

Koncepcija političkog rada na Kosovu i Metohiji oslonila se na jedan specifičan vid, naime stvaranje komiteta Šiptara Kosova i Metohije kao masovnog dela Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Kosova i Metohije. I o tome čitamo u referatu Blagoja Neškovića: „Veliku ulogu treba da odigra „komitet Šiptara Kosova i Metohije", kao sastavni deo JNOF-a Kosova i Metohije u uvlačenju šiptarskih masa u NO pokret, u odvajanju njihovom od velikošiptarske reakcije, u ostvarenju bratstva i jedinstva među narodima Kosova i Metohije, koje je umnogome smetano šovinizmom Crnogoraca i boraca iz srpskih jedinica."[569] Svakako je u duhu ovih napora, i realno postignutih uspeha u njihovom pravcu, bilo osnivanje Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju 10. jula 1945. godine čija je skupština u Prizrenu donela rezoluciju u kojoj je izražena želja stanovništva da Kosovo i Metohija bude u sastavu „federalne Srbije kao njen sastavni deo". Ali nema sumnje ni o tome da je još bilo aktuelno nastojanje da radnička klasa u oblasti Kosova i Metohije dobije vodeći položaj kako unutar srpske i crnogorske tako i unutar albanske

[569] Materijali kongresa u publikaciji pod nap. 294.

nacionalne grupe. U obe prve veliku je važnost imala borba protiv šovinizma, kako je to rečeno i u rezoluciji Osnivačkog kongresa KP Srbije, dok je u albanskoj u prvom redu stajalo pridobijanje stanovništva, temeljnih masa seljaka, za napredne društvene pozicije, a samim tim i za bratstvo i jedinstvo sa narodima revolucionarne Jugoslavije. Nema sumnje ni o tome da je baš poslednji pomenuti vid tog nastojanja bio olakšan prijateljskim i sve bližim odnosom između nove Jugoslavije i Albanije. U diskusiji prilikom donošenja rezolucije u Prizrenu, je bilo ponovno istaknuto očekivanje da će se od oblasti Kosova i Metohije stvoriti most, čvrsta spona između Demokratske Albanije i Demokratske Federativne Jugoslavije, da će ova oblast „postati most preko koga će se narod iz Srbije, narodi ostalih delova Jugoslavije još čvršće vezati sa narodima Šipnije."[570]

Misao na federaciju sa Albanijom i Bugarskom bila je živa, iako je njeno formalno postavljanje, u spoljnoj politici vladâ, poseban problem. Izgledalo je da će se obistiniti očekivanja balkanskih komunista, o kojima govori Svetozar Vukmanović Tempo, da će baš pobeda revolucije na balkanskom kompleksu rešiti sva nacionalna pitanja, ne postavljajući uopšte pitanje granica. Kada je u godini 1948. ta misao bila skinuta sa dnevnog reda za nedogledno doba, onda su pak i Albanci na Kosovu dobro znali, po čijoj krivnji. Po svemu sudeći, baš je to bio onaj kvalitativni momenat u kojem je jugoslovenska radnička koncepcija na svoj širini dobila vodeći položaj. Albanci na Kosovu poduprli su borbu Federativne Narodne Republike Jugoslavije za samostalnost socijalističkog razvitka, iako su im s one strane granice trubili u suprotnom smislu. Ova činjenica mora biti važan element istorijske svesti samih Albanaca pa i svih ostalih u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji u odnosu prema njima. Očigledno je i to da borba za preovladavanje oslobodilačkog interesa albanskog radništva u albanskoj narodnosti još traje. No, pouka istorije je u tome da tu borbu ne može da odluči niko drugi sem samih Albanaca. U tome je njihova istorijska šansa i pravo. U tome je njihova istorijska odgovornost za sudbinu jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, pred svima, kojima je to životno pitanje.

Kao što je već pomenuto, odlukom Oblasne narodne skupštine Kosova i Metohije od 10. jula 1945. u Prizrenu, oblast Kosova i Metohije pridružila se federalnoj Srbiji „kao njen sastavni deo". A 30. jula 1945. izjasnila se Prva skupština izaslanika naroda Vojvodine u Novom Sadu za priključenje Autonomne Pokrajine Vojvodine Srbiji. Izvršeno je samoopredeljenje svih elemenata za formiranje Srbije kao složene federalne države, jedine takve među

[570] Publikacija pod nap. 549.

federalnim državama savezne Jugoslavije. „Državna organizacija Srbije prema tome je složenija nego kod ostalih narodnih republika Jugoslavije. Pa ipak ona nije time i sama postala federativnom državom" — konstatovao je Moša Pijade, dodajući, u pogledu Vojvodine, „da je za postanak ove autonomne pokrajine glavni uslov bio baš volja njenog srpskog stanovništva koje danas (tj. u vreme primanja ustava NR Srbije) u njoj čini većinu." U Kosovsko-Metohijskoj oblasti, gde „pretežnu većinu čine Šiptari", „srpski narod načinio je veliko istorijsko delo raskidajući sa zločinačkom politikom nekadašnjih upravljača. Krvna zavada zamenjena je bratstvom koje se dopunjuje i nalazi svoju krunu u prisnom drugarstvu, čvrstom savezu i tesnoj ekonomskoj saradnji Jugoslavije sa bratskom Narodnom Republikom Albanijom" — zaključio je isti državnik.[571] To je bio optimizam partizanske revolucije, utemeljen u njoj samoj i u njenom organskom nastavku.

9. ORGANSKI KARAKTER VIŠENACIONALNE JUGOSLOVENSKE REVOLUCIJE

Imenovanje jugoslovenske revolucije menjalo se posle rata. U prvo vreme nije se govorilo o revoluciji, nego o „narodnooslobodilačkoj borbi (ratu)" i njenim tekovinama, o istinskoj narodnoj vlasti, o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, izraženim u federativnom uređenju. Na Petom kongresu KPJ (1948) Tito se izrazio da je posle svršetka rata trebalo „do kraja realizovati tekovine oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije". Ovu borbu označio je kao revolucionarnu. U njoj se „buržoaska klasa u Jugoslaviji diskreditirala pred narodom zbog svoje nesposobnosti i izdaje u toku rata", ona je, štaviše, „izgubila bitku i u oružanoj borbi protiv naroda", gde god su se njene oružane formacije „pojavile zajedno s okupatorima, ili kad su same napadale naše snage". Tito je zatim rekao: „U tome je, dakle, suština revolucionarne borbe naroda Jugoslavije, na čelu s radničkom klasom, u procesu borbe protiv okupatora."

U vreme priprema za prvu petoletku (1947) izričito je bila reč o izgradnji socijalizma u Jugoslaviji, a kada se pominjala revolucija u Jugoslaviji, ona se označavala kao „narodna". U želji i nastojanju za lakšom odbranom od političkog i idejnog pritiska Informbiroa, napuštena su istorijska imena i prešlo se na imenovanje jugoslovenske revolucije u skladu sa njenim društvenim osnovama i promenama, koje su vodile socijalizmu. Sama

[571] M. Pijade, publikacija pod nap. 355, str. 190—191.

revolucija, kao istorijski događaj, počela se nazivati socijalističkom. Počeli su se podizati spomenici borcima, poginulim ne više „u narodnooslobodilačkoj borbi" protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu, već u „socijalističkoj revoluciji". Sasvim logično, i nacionalno izdajstvo iz reakcionarnih, kontrarevolucionarnih pobuda, bilo je „očišćeno" u „kontrarevoluciju". Partizani i kvislinzi postavljeni su takvom terminologijom na ravnopravan nivo zaraćenih političkih strana u „normalnom" građanskom ratu. Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji — tako danas glasi najomiljenija oznaka zbivanja na tlu Jugoslavije u godinama 1941—1945.

Takav proces u pravcu „istorijskog zaborava" nije već davno više uzrokovan političkim i idejnim pritiscima spolja. Pored banalne težnje za simplifikovanjem i adaptiranjem prošlosti prosečnom ukusu današnjice, u dubini rade koncepcije koje su rođene već u novom, socijalističkom društvu, iz njegovih protivrečnosti. Prema jednoj od protivrečnih koncepcija, poželjan je pravac u jačanju što jedinstvenije i efikasnije države, njenom vladanju u ime radničke klase i stvaranju jedinstvene nacije, kojoj su postojeće nacije provincijalna i po nužnosti tolerisana istorijska građa. U otporu prema takvom konceptu bilo je u istoriji SFRJ uloženo već mnogo napora, a za učvršćenje Jugoslavije kao revolucionarne zajednice, opredeljene kao domovine *svoje* revolucije i *svojih* naroda. Bilo je i separatističkih pokušaja razvaljivanja Jugoslavije. I akteri takvih pokušaja su se pozivali na socijalizam.

U 1968. godini, kada je baš isteklo četvrt veka od najmarkantnijeg političkog događaja u narodnooslobodilačkom ratu, od zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, upravo je bila u toku i narastanju bitka za revitalizaciju izvornog revolucionarnog shvatanja jugoslovenske zajednice. Bitka koja je trebalo da učvrsti trajne temelje za dalji razvitak samoupravnog socijalizma, društva oslobođenog i udruženog rada. U povodu proslave događaja, najistaknutiji njegov arhitekt, Josip Broz Tito, sažeo je kao predvodnik nove aktuelne bitke shvatanje cele revolucionarne generacije u rečima: „U suštini naše revolucije izrazila se organska veza između istinskih interesa radničke klase, u okviru svakog naroda, i u Jugoslaviji kao cjelini, i nacionalnih interesa pojedinih naroda. Samo vodeća uloga radničke klase svake nacije može da obezbijedi nezavisnost, ravnopravnost i samostalni razvitak, a, na toj osnovi, i nerazrušivo bratstvo i jedinstvo i čvrstu povezanost unutar federativne zajednice."[572]

Jugoslavija je zemlja koju su narodi svojim naporima i svojim stvaralaštvom pripremali ceo vek. Stvorili su je radi svoje

[572] Josip Broz Tito, Govor na proslavi 25-godišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 1. decembra 1968.

slobode. Put revolucije u Jugoslaviji, da bi ona postala i domovina radničke klase, njene slobode, bio je skladan s istorijom, bio je višenacionalan, pa stoga uspešan.

Takav je bio revolucionarni put kojim su ljudi, koji su u Komunističkoj partiji Jugoslavije udružili sve svoje snage i sposobnosti za borbu radničke klase, vodili narode Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu. Promatrajući celinu pređenog puta, sa vidika višenacionalnosti revolucije, pada u oči da je svaki narod Jugoslavije, svaka njena zemlja, u svojoj borbi istaknuo, možda više od ostalih, bar po jedan elemenat opšteg jugoslovenskog revolucionarnog iskustva.

Makedonci — suštinu jugoslovenske zajednice kao solidarnog oslobodilačkog delovanja narodâ u zajedničkoj borbi.

Srbi — borbu za ravnopravnost svih kao način borbe za vlastitu slobodu i opstanak.

Hrvati — bratstvo narodâ kao bezuslovan zakon življenja.

Crnogorci — sposobnost spajanja tradicionalnih vrednosti sa revolucijom današnjice.

Slovenci — udruživanje snaga narodnih masa bez obzira na različitost pogleda na svet, a za menjanje tog sveta.

Srbi, Muslimani i Hrvati u Bosni i Hercegovini — jedinstvo zbratimljene zemlje protiv stihije velikonacionalnih prisvajanja.

Narodi i narodnosti Vojvodine — stvaralaštvo jedinstva u različitosti.

Narodi i narodnosti Kosova — značenje vodećeg položaja radničke klase u svom narodu za slobodu, njegovu i svih ostalih.

Elementi nisu iscrpeni. Ali je važno — a to je suština revolucionarnog jugoslovenstva i svesti o njemu — da redosled nabrajanja narodâ pri tome nije isključiv. Iskustvo revolucije je jedinstveno i svima zajedničko. U tome je i jedinstvo jugoslovenske revolucije iako je ona višenacionalna.

Stvaranje nove Jugoslavije („u suštini nove zajednice", prema Titu), stvaranje federativne republike Jugoslavije, demokratske, narodne, socijalističke, bilo je zajedničko postignuće oslobodilačke borbe naroda i narodnosti, u koju su oni stupili na poziv i pod vođstvom svoje radničke klase, pod vođstvom u ideji i po činu. Stvaranje nove Jugoslavije bilo je samim tim i odlučujući korak ka oslobođenju radničke klase. Ne bi bilo prvog bez drugog, a ne bi bilo ni drugog bez prvog.

I kao što u narodnooslobodilačkom ratu nije bilo moguće odvojiti oslobađanje Jugoslavije od socijalno-oslobodilačkih motiva, ni ovih od borbe za ravnopravnost oslobođenih naroda u svim njihovim međusobnim odnosima, tako je i u trenutku oslobođenja bilo jasno da će i ubuduće ostati među sobom neraskidivo, dijalektički povezani proces daljeg oslobođenja rada i slobodno življenje naroda i narodnosti u ravnopravnoj zajednici. Život je tu

temeljnu istinu potvrdio u najtežim, pa i najinspirativnijim godinama istorije socijalističke Jugoslavije. Veliko geslo narodnooslobodilačkog rata o bratstvu i jedinstvu, misao o stvaralačkoj snazi narodâ i o njihovom udruživanju na osnovu ravnopravnosti i na osnovu istovetnosti dominantnog interesa radničke klase, zadržalo je i dalje svoju duboku klasnu sadržinu. Politička sila se mimo narodâ može pojavljivati samo kao vlast nad narodima, a samim tim i kao vlast nad konkretnom radničkom klasom. Ravnopravnost i zajednica narodâ kao samoupravnih društvenih subjekata, u kojima i u čijoj zajednici radnička klasa ostvaruje novi društveni odnos, ostala je suštinski deo borbe za direktno oslobođenje rada, deo njegove zaštite od svih istorijskih upravitelja, bilo „centralizovanih" bilo „decentralizovanih".

Sadržaj

Predgovor 5

I DEO

NARODI, PROLETARIJAT, JUGOSLAVIJA

1. Narodi 11
2. Prvo formiranje jugoslovenskog političkog kompleksa 37

Srbija na Istoku (41), Hrvatska i Srbi na Zapadu (51), Slovenci u „Germaniji" (64), Dva Svetozara (72), Dijalektika istorijskog jugoslovenstva (81)

3. Evropski radnički pokreti i narodi do Komunističke internacionale 90
4. Jugoslovensko grupisanje pod naletom imperijalizma 106
5. Proletarijat i jugoslovenski narodi 129
6. Narodi u stvaranju Jugoslavije 145

II DEO

NARODI IZMEĐU REAKCIJE I REVOLUCIJE

1. Prvi decembar — ujedinjenje ili razjedinjenje? 169
2. Narodi i zemlje u novoj državi 184

Srbi (184), Crnogorci (196), Hrvati (202), Mekedonci (211), Slovenci (216), Bosna-Hercegovina i Muslimani (221)

3. Vidovdanski sistem hegemonizma 226
4. Susret KPJ sa nacijama — razbijanje Jugoslavije? 244

5. Shvatanja o nacijama u vreme Četvrtog kongresa KPJ 273
6. Reakcija unitarističke diktature i reagovanje KPJ 295
7. Predlozi građanske opozicije 310
8. Stupiti na čelo nacija! Braniti Jugoslaviju! 321
9. Za ujedinjenje antifašista i rodoljuba svih naroda i narodnosti Jugoslavije 338
10. Kontinuitet u odnosu KPJ prema nacijama — faktor stabilnosti revolucionarnog učinka 350
11. Revolucionarna kritika sistema, a potvrda zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije 369

III DEO

MNOGONACIONALNA REVOLUCIJA

1. Bratstvo i jedinstvo — preduslov borbe i revolucionarni cilj 377
2. Narodi i zemlje u revolucionarnom narodnooslobodilačkom ustanku 386
Srbija (386), Crna Gora (393), Hrvatska (402), Bosna i Hercegovina (413), Makedonija (421), Slovenija (424)

3. Gde i kako je Jugoslavija neprekidno postojala 434
4. Mnogonacionalnost — faktor učvršćenja revolucionarnog pravca 441
5. Samoopredeljenje naroda i odluka AVNOJ-a o federaciji 457
6. AVNOJ i pokrajine 464
Vojvodina (466), Kosovo i Metohija (471)

7. Nacrti „u zapećku" borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije 474
8. Narodi i zemlje u borbi za afirmaciju avnojskih odluka u svom društvu 477
Makedonija (477), Hrvatska (483), Slovenija (485), Srbija (487), Podela Sandžaka, pridruženje Vojvodine te Kosova i Metohije Srbiji (509)

9. Organski karakter višenacionalne jugoslovenske revolucije 528

NIRO „Komunist"
Izdavački centar Komunist

Janko Pleterski
Nacije — Jugoslavija — revolucija

Prvo izdanje
Za izdavača
David Atlagić, glavni i odgovorni urednik

Urednik
Draško Grbić

Jezička redakcija
Jovan Raičević

Likovno-grafička oprema
Vladana Mrkonja

Korektura
Anka Bukavac
Bojana Strunjaš

Tiraž 3000
Rukopis predat u štampariju 28. 9. 1985.
Štampanje završeno 28. 10. 1985.

YU ISBN 86-339-0001-7

Štampa
Beogradski izdavačko-grafički zavod
Bulevar vojvode Mišića 17

Beograd 1985.